3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five year

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Translation as per DVV Query (Title of the book/Chapters Published	Title of the paper	Translation as per DVV Query (Title of the Paper)
1	Dr. Pramila Bhujade	Mahila Karmachariyon ki Pratyakshay evam Samasyaye	Perspectives and Problems of Female Employees	**NA**	
2	Dr. Sushama Damodare	Nagpur Bhandarya Jhilhachya Wainganga, Kanhan,Doabh Pradeshatil Krushi che Badalte Swarup	Changing Agricultural Pattern in Wainganga, Kanhan, Doabh Region in Bhandara and Nagpur Districts	**NA**	
3	Dr. Nusrat Minoo (Edited Book)	Naqd O Nazar		**NA**	
4	Dr. Harish Tapadiya	Teaching English Language and Literature: Challenges and Solutions Author S.N. Shende S.M Warkad		Using Various English teaching methods for effective teaching and learning	
5	Dr. Sheikh Imran	Bahot Mushkil hai shuza hona Fan aur Shaksiyat Author Dr. Nurul Amin	It is very difficult to become a distinguished personality – Work and Personality by Dr. Nurul Amin	Mere Hoisle ka Naam : Dr.Shuzat Ali	Name of My Courage: Dr. Shuzat Ali
6	Dr. Nusrat Minoo	Gandhiji: Urdu Adba aur Shoara ki Nazar mainAuthor Dr. Mohd. Hilaal Azmi	Gandhiji: In the View of Urdu Writers and Poets - Author Dr. Mohd. Hilaal Azmi	Urdu Shoara ki Nazar main	In the View of Urdu Poets
7	Dr. Pallavi Karve	Kalidas's Raghuvansh Marathi Translation	Kalidas's Raghuvansh Marathi Translation	Shashtah Sargah	The Sixth Canto
8	Dr. Sambhaji Patil	Kalidas's Raghuvansh Marathi Translation	Kalidas's Raghuvansh Marathi Translation	Ekadashh Sargah	The Eleventh Canto
9	Dr. Nusrat Minoo	Jeelani Bano ke Afsano men insari nafsiyat	Psychological Perspectives in Jeelani Bano's Stories	Urdu Fiction Nigari mein Hyderabadi Kavateen ka hissa	The Countrubation of women of Hydrabad in Urdu Fiction of Nigari
10	Bandu Patekar	NA		Bhartiy Samaj Shastra Sadhya sthiti ani avhane	Indian Sociology: Current Status and Challenges
11	Dr. Pramila Bhujade	**NA**		Divyang Mahilao ka Strrwadi drishtikon se Adhyayan	A Feminist Perspective Study of Women with Disabilities
12	Dr. Seema Malewar	**NA**		Capitalism versus Inclusive Development In India	
13	Dr. Somnath Barure	**NA**		Writing the Rebel: A reading of Fakir by Annabhau Sathe	
14	Sheikh Imran (Urdu)	Afkar-E-Sarosha	Thoughts of Sarosha	**NA**	
15	Sadhana Shiledar (Music)	Lok Dhunatoon Raag Nirmiti	Creation of Raagas from Folk Tunes	**NA**	

16	Sadhana Shiledar (Music)	Lok Dhuno se Raag Nirmiti	Creation of Raagas from Folk Tunes	**NA**	
17	Dr. Vishakha Kamble(Marathi)	Zadiya	(Zadiya) Perspective	**NA**	
18	Dr. Vishakha Kamble(Marathi)	Jyotikjhep	Prof Jyotikrao Dhale Soviniour	**Shikshan Va Sahitya Khestrat Maulik Yogdan**	**Countribution in the Field of Education and Litrature**
19	Dr. K.H. Wasnik and **Dr. Rahul Bavge**	India and the World		**NA**	
20	Dr. Rahul Bavge	Remaking Civic Society : Democracy, Good Governance and Elections in India		**NA**	
21	Dr. Nusrat Minoo (Urdu)	Dr. Sarosha Nasreen Quazi ki Ilmi wa Adabi Khidmat	Dr. Sarosha Nasreen Quazi's Intellectual and Literary Contributions	**NA**	
22	Dr. B. R Maske	Dr. Babasaheb Ambedkaranchi Dhamm sankalpana v samajik samata	Concept of Social Equalities and Religion of Dr. Babasaheb Ambedkar	**NA**	
23	Dr. Anil Bankar	Communalism in India		**NA**	
24	Dr. Harish Tapadia	Tragic Consequences of marginalisation of Female and parental prejudicein Mahesh Dattani's play Tara		**NA**	
25	Dr. Vishakha Kamble	Spiny	Spiny	**NA**	
26	Dr. Nusrat Minoo	Naqd-e- Jamal	Critique of Beauty	**NA**	
27	Dr. Somnath Barure (Editorial Board)	Integrated Skills in English-I, Mandatory Course in English (UGS-CBCS) for B.A./B.Sc./B.Com Second Semester		**NA**	
28	Dr. Mazher A. Siddiqui	Radio Guftgu	Radio Conversation	**NA**	
29	Dr. Mazher A. Siddiqui	Remnants of the Past		**NA**	
30	Dr. Mazhar Alam Siddiqui	Glimpses of Persian language and Literature		**NA**	
31	Dr. Pramila Bhujade	Banjara- Samasya va Upay Yojana	Problems and Application of Banjara Community	**NA**	
32	Dr. Pallavi Karve	Dashak Dharm Lakham	Decade of Religious Laksham	**NA**	
33	Dr. Sambhaji Patil	Dhammpad	The Path of Dharma	**NA**	
34	Dr. Sandip Masram	Recent Trends in Geography		Aapda Prabandhan mein Sarkari tatha Gairsarkari Sanghatanon ke Kary ka Bhougolik adhyayan	Geographical Study of the Work of Governmental and Non-Governmental Organizations in Disaster Manageme

35	Hina Khan,Shafiq Pathan, Waseem Ahmed	Comprehensive Textbook on Disability		Factors responsible for Sense of Self-efficacy, Self- esteem, Self - Confidence and Self-determination among Persons with Disabilities	
36	Dr. Shaikh Imran	Research Methodology of Higher Education System in India during Covid 19 Pandemic Lockdown		Bacchon ki Haii aur Taqi Abedi	The Innocence of Children and Taqi Abedi
37	Dr. Nusrat Minoo	Urdu Fiction Nigari Mein Hyderabadi Khawateen ka Hissa	The Contributions of Hydrabadi Womens in Urdu Fiction 'Nigari'	Jilani Bano ke Afsano mein Insani Nafsiyat	Human Psychology in the Stories of Jilani Bano
38	Dr. Nusrat Minoo	Asr-e-Hazir aur Urdu Adab-e-Altaf	The Present Era and the Delicacies of Urdu Literature	Baccho ke liye Nazeer Akbar Abadi ki Naznen	Poems of Nazeer Akbar Abadi for Children
39	Dr. Somnath Barure	Modern Indian Literature Core Course in English SLM Based on UGC CBSC for B.A. B. Com. (Second Semester)		English Poetry in India	
40	Dr. Somnath Barure	Modern Indian Literature Core Course in English SLM Based on UGC CBSC for B.A. B. Com. (Second Semester)		Indian Women Poets	
41	Dr. Somnath Barure	Modern Indian Literature Core Course in English SLM Based on UGC CBSC for B.A. B. Com. (Second Semester)		Jayant Mahapatra - A Country	
42	Dr. Somnath Barure	Modern Indian Literature Core Course in English SLM Based on UGC CBSC for B.A. B. Com. (Second Semester)		Gauri Deshpande - The Female of the Species	
43	Dr. Nusrat Minoo	Qirtaas Wa Qalam- International research Scholar's Special	Paper and Pen - A Special Edition for International Research Scholars	Musaddas Hali mein Fitrat Nigari	Portrayal of Nature in Hali's Musaddas
44	Ashish Shende	PURA-PRALEKH - TheFelicitation Volume of Dr. Shashi Bala Srivastava		Socio-Economical Condition of Chalcolithic People of Central India : An Obervation	
45	Dr. Pramila Bhujade	Manavi Hakk- 21vya Shatakatil Prashn ani Avhaane	Human rights-problems and challenges in 21st century	Manavi Hakk ani Striya	Human Rights and Women
46	Dr. Pramila Bhujade	Women Empowerment : A Need of the Hour		Status of banjara Women	
47	Dr. Pramila Bhujade	Samaj Vikasaatil Mahila Netrutva	Women Leadership in Social Development	Bal Shikshan Yogi Padmabhushan Tarabai Modak	Padmabhushan Tarabai Modak: Devotee in Child Educaiton
48	Dr. Pramila Bhujade	Streevad: Sidhant ani Vyavhar	Feminism: Theory and Behviour	Gunatmak Sanshodhan ani Streewad	Feminism and Qualititive Research
49	Dr. Pramila Bhujade	Sanshodhan Padhati	Research Methodolgoy	Samajik Shastrat Sanshodhan Prastav	Proposal in Social Sciences
50	Dr. Seema Malewar & Ankita Khobragade	Indian English Writings: Themes of Cultural and Individual Impact		Indian Literature: The Bridge Between Past and Present	

51	Dr. Arun Pawar	Indian English Writings: Themes of Cultural and Individual Impact		Classical Yoga: Contermpory Perspectives	
52	Dr. Harish Tapadia	Indian English Writings: Themes of Cultural and Individual Impact		Interweaving Enviornmentalism and Humaniterism in Amitav Ghosh's the Hungry Tide	
53	Dr. Kapil Singhel & Viabhav Padole	Indian English Writings: Themes of Cultural and Indiviual Impact		A Study of Food in Amita Nayar's Selected Novels	
54	Dr. Govind Rathod	Indian English Writings: Themes of Cultural and Indiviual Impact		A Crtic of Balram Halwaiess Idiosyncrasies in the White Tiger by Arvind Adiga	
55	Dr. Kapil Singhel & Abdul Shamim	Unwinding Portrayal Of Feminist Outlooks in Indian English Litrature		Depiction of Women Characters in the Fixtion of Rohington Mystry	
56	Dr. Kapil Singhel & Hina Kausar	Indian Freedom Struggle and unsong heroes a uniqe Narative		Gandhian Ideology in Rajarao's Kanthpura	
57	Dr. Seema Malewar & Dr. Sandeep Masram	Indian Freedom Struggle and unsong heroes a uniqe Narative		Birsa Munda: The Great Freedom Fighter and Social Activist	
58	Dr. Arun Pawar	Bhartiya Sanskruti ke Vividh Aayam	Various Dimentions of Indian Culture	Dharmashastra Gratho Me Ahinsha Vimarsh	Discussion on Non-Violence in Dharmashastra Texts
59	Dr. Imran Shaikh	Dakan Ka Maya Naaz Sapoot: Majeed Bedar	The Proud Son of Deccan: Majeed Bedar	Majid Bedar: Urdu ki Bedar Shaksiyat	Majid Bedar: An Enlightened Personality of Urdu
60	Dr. Mazhar Alam Siddiqui	Shaakh-e- Nabaat	Twig of Delight	**NA**	
61	Dr. Mazhar Alam Siddiqui	Radio Guftgu	Radio Conversation	**NA**	
62	Dr. Reena Bawankule	Health and Human Rights		Manavadhikar ani Mullye	Human Rights and students
63	Dr. Sadhana Shiledar	Prathibha, Kalanirmiti Ani Kalaabhyas	Talent, Artistic Creation, and Practice of Art	Sangitatil Kala Nirmiti	Creativity in Music
64	Dr. Vishakha Kamble	Jhadi Boli: Swaroop Ani Vichar	Jhadi Dialect: Form and Thought	Jhadi Boli ani Bhaubhuti	Jhadi Boli and Bhaubhuti
65	Dr. Vishakha Kamble, Dr. Balwant Bhoyer & Santosh Khirade	Maharashtratil Boli ani Bhasha	Dialects and Languages in Maharashtra	**NA**	
66	Smita Baitule	Dyanmimansa: Bhartiye va Paschatya	Indian and Western Epistemology	Jain Darshanatil Man-Pryaygyan	Mind and Counsiousness in Jain Philosophy
67	Dr. Rahul Bavge	Maharashtra Varshikiye 2023	Maharashtra: Anuual Issue 2023	Samajik Pragati Nirdeshank Ani Maharashtra	Social Progress Indicators and Maharashtra
68	Dr. Udhav Kamble	Dyanmimansa: Bhartiye va Paschatya	Indian and Western Epistemology	John Lock ani Charvak yaancha anubhavvadi Gyaan Siddhnt	The Empirical Knowledge Philosophy of John Locke and Charvak
69	Dr. Vishakha Kamble	Sanskrit Natya Prameya	Principles of Sanskrit Drama	**NA**	
70	Dr. Santosh Savdekar, **Dr. Shafiq Pathan**, Dr. Shailesh Bansode & Dr. Parmeshwar Puri	Psychology of Adjustment		**NA**	

71	Dr. Shafiq Pathan & Dr. Madhukar Tajne	Faith In Flux: Modernization, Religiosity and Loucus of Control		**NA**	
72	Dr. Shafiq Pathan & Dr. Himmat Narke	Emotinally Resilent Minds: Nevigating College Life through Emotional Intelligence and Adjustment		**NA**	
73	Dr. Nusrat Minoo	Naqd -E- Jamal	Critique of Beauty	**NA**	
74	Dr. Sadhana Shiledar	Kumar Mera Sakaha (Anuvad)	Kumar My Friend	**NA**	
75	Dr. Buddharatna Lihitkar	The Changing Trends in Indian Classical Music		**NA**	
76	Dr. Sadhana Shiledar	The Changing Trends in Indian Classical Music		Swatantryottar kal me Bharat me aaye samajik sthitynttro ko uttar Hindusthani Shastriya sangit pr prabhav	The Impact of Post-Independence Social Changes in India on Indian Classical Music
77	Dr. Buddharatna Lihitkar	The Changing Trends in Indian Classical Music		Sangit ke prachar prasar me social media ki bhumika	The Role of Social Meida in Proposgation of Music
78	Dr. Pramod Lakhe	The Changing Trends in Indian Classical Music		Maifeeliche Arthakaraan	The Ecomomics of A Concert
79	Dr. Pramila Bhujade	New Education Policy 2020		Baravya Shatkatil Shikshna Pathadhti Ani Mahatma Bashweshwar	Educational System in Twealth Century and Mahatama Basweshwar
80	Smita Baitule	New Education Policy 2020		Swami Vivekanand Yanche Shaikshenik Vichar	Thoughts of Swami Vivekanand on Educaiton
81	Dr. Reena Bawankule	New Education Policy 2020		Mahatma Gandhi yanche Shaikshnik Vichar	Thoughts of Mahatma Gandhi on Educaiton
82	Dr. Pramila Bhujade	Enviornment: Issues and Challenges		Parywaran ani Aag	Enivornment and Fire
83	Dr. Pramila Bhujade	Mata Ramaai	Mata (Mother) Ramaai	**NA**	
84	Dr.Pramila Bhujade	Bahuaayami Vyaktimatva: Dr. Babasaheb Ambedkar	Multifaceted Personality: Dr. Babasaheb Ambedkar	**NA**	
85	Dr. Rahul Bagve	Maharashtra Varshikiy 2023		Samajik Pragati Nirdehank Ani Maharashtra	Social Progress Indicators and Maharashtra
86	Dr. Somnath Barure	Integrated Skills in English II		Essay Writing	
87	Dr. Somnath Barure	Integrated Skills in English II		Tips for effective public Speaking Skills	
88	Dr. Somnath Barure	Literary Cross Currents		Silence! The Court is in Session: Themes, Characters and Style	
89	Dr. Somnath Barure	Literary Cross Currents		Silence the Court is in Session	
90	Dr. Sudhir More	Loksahity: Chintan Ani Awishkar	Folk Literature: Reflection and Innovation	Vidarbhatil Loknatya: Dandar	Dandar: Folk Theater in Vidarbh
91	Dr. Arun Pawar	Bharat Ki Gyan Pranali	Indian Knowledge System	Yog Gyan Pranali Ka Vimarsh	Discussion on the System of Yogic Knowledge
92	Dr. Nusrat Minoo	Chhaon Dhoop	Light and Shadow	Zindagi ki Chhaon Dhoop	The Shade and Sunshine of Life
93	Dr. Nusrat Minoo	AASI FAIQI FAN AUR SHAKHSIYAT	Aasi Faiqi: Art and Personality	Asi Faeqi ki Ghazal Goi	The Ghazal Writing of Asi Faeqi

94	Dr. Pramila Bhujade	Dr. Babasaheb Ambedkar Souvinier Malaysia		Buddhism and Women	
95	Dr. Pramila Bhujade	New Teaching Mrthods in Higher Education: Introducing Technology		Teaching Method in Modern Era	
96	Dr. Kapil Singhel (Editior)	New Teaching Mrthods in Higher Education: Introducing Technology	NA	NA	NA

महिला कर्मचारियों की प्रत्याक्षायें एवम् समस्याएँ

लेखिका

प्रा. डॉ. प्रमिला भुजाडे (गणवीर)

विभागप्रमुख समाजशास्त्र विभाग

वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाज विज्ञान संस्था, नागपूर.

२०१९-२०२०

Scanned with CamScanner

महिला कर्मचारियों की प्रत्याक्षा एवम् समस्या

लेखिका

प्रा. डॉ. प्रमिला भुजाडे (गणवीर)

विभागप्रमुख समाजशास्त्र विभाग

वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाज विज्ञान संस्था,

नागपूर

Scanned with CamScanner

प्रा. डॉ. प्रमिला भुजाडे (गणवीर)

प्रकाशक :– प्रशांत ढेंगे

संकल्प पब्लिकेशन अॅण्ड बुक्स डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर

मोबाईल नं. ८६००८४८९५०

E-mail :– sankalppublications@gmail.com

शब्दांकन :– श्री राधे डि. टी. पी. वर्क, नागपूर

मुद्रक :– नरेंद्र प्रिंटर्स, गांधी गेट, महाल, नागपूर

संपर्क क्र. – ९३७१८२०६२८

ISBN- "978-81-941770-6-7"

मूल्य – १०० /–

इस किताब के सभी अधिकार लेखिका के अधीन है। इस किताब का कोई भी परिच्छेद, सारणी या तत्सम संकल्पना का किसी भी प्रकार से नक्कल करना या यांत्रिकी साधन की रेकॉर्डिंग, फोटो कॉपी करना कानून के अधिनस्थ अपराध है। ऐसा होने पर कानूनन कार्यवाही कार्यान्वित की जायेगी।

Scanned with CamScanner

परिचय

प्रा. डॉ. प्रमिला भुजाडे (गणवीर)

शिक्षा : एम.ए. समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, एम.एड., एम.फिल., पी.एच.डी., नेट

सामाजिक कार्य : वृध्दाश्रम, अनाथाश्रम में शैक्षणिक कार्यक्रमों का आयोजन, आपत्ती व्यवस्थापन प्रशिक्षण, रक्तदान शिबीर का आयोजन, दिव्यांग, मनस्क, दृष्टिदोष बालक–बालिकाओं के लिए शैक्षणिक कार्य.

अध्यापन कार्य अनुभव :

- २२ वर्ष वरिष्ठ व पदव्युत्तर स्तर पर अध्यापन कार्य
- विविध जर्नल, किताबों में वार्षिक अंक में परिक्षण मंडल, सल्लागार समिती पर कार्य.
- युजीसी के एक विशाल प्रकल्प में सल्लागार की भूमिका.
- ६ वर्ष राष्ट्रिय सेवा योजना कार्यक्रम अधिकारी की भूमिका
- २० वर्षो से राष्ट्रिय सेवा योजना शिबीर का आयोजन
- राज्यशासन के विविध महत्वपूर्ण समितीयों पर अध्यक्ष, सदस्य, शासन प्रतिनिधी की भूमिका.
- महाराष्ट्र लोक सेवा आयोग व्दारा म.शि.से. – १ पर नियुक्ती
- वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाज विज्ञान संस्था नागपूर के समाजशास्त्र विभाग में विभागप्रमुख पद पर कार्यरत.

संशोधन :

- ५२ राष्ट्रीय, अंर्तराष्ट्रीय स्तर पर संशोधन लेख प्रकाशित
- ५५ चर्चासत्र, परिषद, कार्यशालाओं में सहभाग
- अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर लेख प्रस्तुतीकरण हेतू बॅकॉक, मॉरिशस विदेश गमन
- दो ISBN क्रमांक की पुस्तकें प्रकाशित.

अ) समाजसेवेची कृतीशील प्रयोगशाळा राष्ट्रीय सेवा योजना

ब) मनोरूग्णीयों की समस्यायें

Scanned with CamScanner

(2)

नागपूर, भंडारा जिल्ह्याच्या वैनगंगा – कन्हान दोआब प्रदेशातील कृषिचे बदलते स्वरूप : काळ व अभिक्षेत्रानुसार विश्लेषण (१९८१–९१)

डॉ. सुषमा लक्ष्मीकांत दामोदरे

नागपूर, भंडारा जिल्ह्याच्या वैनगंगा – कन्हान दोआब प्रदेशातील कृषिचे बदलते स्वरूप : काळ व अभिक्षेत्रानुसार विश्लेषण (१९८१–९१)

लेखिका
डॉ. सुषमा लक्ष्मीकांत दामोदरे

युरो वर्ल्ड पब्लिकेशन, मुंबई

ISBN - 978 - 93 - 8832 - 36 - 7

डॉ. सुषमा लक्ष्मीकांत दामोदरे
सहायक प्राध्यापक
भूगोल विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व
समाजविज्ञान संस्था, (मॉरिस कॉलेज)
नागपूर-440001 (म.रा.)

नागपूर, भंडारा जिल्ह्याच्या वैनगंगा-कन्हान दोआब प्रदेशातील कृषिचे बदलते स्वरूप: काळ व अभिक्षेत्रानुसार विश्लेषण (1981-91) या ग्रंथाच्या लेखिका डॉ. सुषमा लक्ष्मीकांत दामोदरे यांनी सखोल संशोधनकरून या ग्रंथाची निर्मिती केलेली आहे. मराठी माध्यमातून भूगोल या विषयामधील नागपूर विद्यापीठ नागपूर येथे पीएच.डी. पदवीकरिता सादर केलेला हा पहिला प्रबंध असावा. प्रस्तुत ग्रंथात लेखिकेने प्रशासकीय विभाग न घेता प्राकृतिक विभागाची निवड केली आहे. ''वैनगंगा-कनहान दोआबाच्या प्रदेशात 1981-1991 या कालावधीत आधारभूत संरचनेच्या सोयीतील विकास तसेच कृषकांनी स्विकारलेले नवीन तंत्रज्ञान व नवीन बियाणे यामुळे कृषी स्वरूपात बऱ्याच प्रमाणात परीवर्तन झालेले आहे. एकंदरीत दर हेक्टरी अधिक उत्पादन देणाऱ्या व अधिक पैसा देणाऱ्या पिकांचे उत्पादन करण्याकडे कृषकांची प्रवृत्ती होत आहे हे परीवर्तन सर्वदूर सारखे नसून त्यात अभिक्षेत्रीय भिन्नता आढळते.'' या परिकल्पनेवरच त्यांचा संपूर्ण ग्रंथ आधारित आहे.

संशोधक व विशेषत: मराठी माध्यमातन संशोधन करणाऱ्या भूगोलच्या विद्यार्थ्यांकरिता प्रस्तुत ग्रंथ निश्चित उपयोगी पडेल.

ग्रंथलेखिका डॉ. सुषमा लक्ष्मीकांत दामोदरे यांच्या हातून उत्तरोत्तर अशीच ग्रंथ निर्मिती व्हावी, याकरिता त्यांना माझ्याकडून शुभेच्छा...!

डॉ. विशाखा संजय कांबळे
विभाग प्रमुख
मराठी विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व
सामाजविज्ञान संस्था, (मॉरिस कॉलेज),
नागपूर-440001 (म.रा.)

युरो वर्ल्ड पब्लिकेशन, मुंबई
EURO WORLD PUBLICATION, MUMBAI
ISBN : 978-93-88132-36-7

नागपूर, भंडारा जिल्ह्याच्या वैनगंगा – कन्हान दोआब प्रदेशातील कृषिचे बदलते स्वरूप : काळ व अभिक्षेत्रानुसार विश्लेषण (१९८१–९१)

लेखिका – डॉ. सुषमा लक्ष्मीकांत दामोदरे

पत्ता – वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाज विज्ञान संस्था,
नागपूर–०१ (म.रा.)

- प्रकाशक

सुजित मुरमाडे
युरो वर्ल्ड पब्लिकेशन,
खार वेस्ट, काटर रोड,
मुबई – ४०००५२
मो. – ८७८८९६४८२६

- © प्रकाशक

- मुखपृष्ठ / अक्षर रचना
सतिश किसन इंगळे
युरो वर्ल्ड पब्लिकेशन

- प्रथमावृत्ती : ६ जानेवारी २०२०

- **मूल्य : २००/–**

ISBN : 978-93-88132-36-7

3

نقد و نظر

مرتب: ڈاکٹر نصرت مینو

CamScanner

کچھ نقد و نظر کے بارے میں.....

زیرِ تبصرہ کتاب "نقد و نظر" ڈاکٹر ارشد جمال کے غیر مطبوعہ مضامین کا انتخاب ہے۔ مصنف نے بڑی عرق ریزی اور جانفشانی سے مواد جمع کر کے شاملِ کتاب ادبا و شعرا کا تذکرہ کیا ہے۔ مصنف کی محنت قابلِ داد ہے۔

نقد و نظر ۲۰ مضامین پر مشتمل ہے۔ تمام مضامین مصنف کی عرق ریزی اور جانکاہی کی گواہی دیتے ہیں۔ ان کی تحقیق اور کھوج کی داد نہ دینا ناانصافی ہوگی۔ مضامین سبھی قابلِ مطالعہ ہیں۔ لیکن ذیل میں درج عنوانات کے تحت لکھے گئے مضامین ان کی خوردبینی، تلاش اور محققانہ جستجو کے آئینہ دار ہیں۔ ذہن کا مارکسی نظریہ، غالبؔ کا احساسِ کمتری، اقبالؔ کے فلسفیانہ افکار، شہر کامٹی میں مسالے کی روایت، شاطرؔ حکیمی، مدحتؔ کی شاعری: میری گفتگو تجھ سے، کے حوالے سے، زماںؔ انصاری ایک ابھرتا فنکار، رشید الظفرؔ بحیثیت شاعر، جھیل آنکھوں کا شاعر وغیرہ۔

اس کتاب سے قبل ڈاکٹر ارشد جمال کے تنقیدی مضامین کا مجموعہ "کامٹی کی شعری روایت اور دیگر مضامین" ۲۰۰۲ء میں شائع ہوا تھا۔ علاقائی ادب کی ادبی شخصیتوں پر یہ مضامین مشتمل ہیں۔ اس میں انھوں نے کامٹی کی شعری روایت کی تفصیلی تاریخ صراحت کے ساتھ بیان کی ہے۔ جن ادیبوں، گم نام اور کم نام، کچھ کچھ شہرت یافتہ اور وہ ادیب و شاعر جن کی تخلیقات کتابی شکل میں شائع ہو چکی ہیں، ان کا تنقیدی جائزہ لیا ہے، جن میں خاص طور پر حافظ انورؔ، ابوبکر شہرتؔ، مدحتؔ الاختر، شاہد کبیرؔ، شرف الدین ساحلؔ اور دیگر حضرات کا تذکرہ شاملِ کتاب ہے۔

محترمہ نصرت مینو صاحبہ جو اعلیٰ تعلیم یافتہ ہیں، قابلِ مبارکباد ہیں کہ انھوں نے اِن مضامین کو زیورِ طبع سے آراستہ کر کے ڈاکٹر ارشد جمال کے طرزِ افتخار کو مزید بلند کر دیا ہے۔

مبارک شاخِ گل کو شاخِ نخلِ طور ہو جانا

محمد حفظ الرحمٰن (کامٹی)
۱۸_۰۸_۲۰۱۸ء

CamScanner

© ڈاکٹر نصرت مینو

کتاب کا نام : نقد و نظر
مرتب : ڈاکٹر نصرت مینو
کولساٹال، کامٹی۔ ضلع: ناگپور (مہاراشٹر)
موبائل نمبر:9503489743
E-mail:nusratshahid49@gmail.com
ناشر : ڈاکٹر نصرت مینو
کمپوزنگ : احسان حیدر، کامٹی 9284410994
سرورق : ارشاد احمد
مطبع : آئیڈیل پبلی کیشن ہاؤس، کامٹی
اشاعت : ۲۰۱۹
ضخامت : ۱۸۵ صفحات
تعداد : ۵۰۰
قیمت : ۱۲۱ روپے
ISBN - 9789353461287

☆ ملنے کے پتے ☆

☆ ڈاکٹر نصرت مینو، کولساٹال کامٹی، ضلع: ناگپور (مہاراشٹر) 441001
☆ آئیڈیل پبلی کیشن ہاؤس کامٹی، ضلع: ناگپور (مہاراشٹر)

یہ کتاب قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان، نئی دہلی کے مالی تعاون سے شائع کی گئی ہے۔ شائع شدہ مواد سے اردو کونسل کا متفق ہونا ضروری نہیں ہے۔

Naqd-O-Nazar
Critical Essays of Dr. Arshad Jamal
Compiled & Published By: Dr. Nusrat Minoo
First Edition : 2019
Price: 121/-

CamScanner

مشمولات

۱۔	عرض مرتب	۹
۲۔	پیش رس	۱۵
۳۔	نقد و نظر اور اس کے مصنف و مرتب، محمد ایوب	۱۹
۴۔	کچھ نقد و نظر کے بارے میں، محمد حفظ الرحمٰن	۲۴
۵۔	ارشد جمال کی تنقیدی جہت ، ڈاکٹر شرف الدین ساحل	۲۶
۶۔	فطری تنقید اور نقد و نظر ، ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی	۳۰
۷۔	فہم جمال ، محمد آصف	۳۳
۸۔	ڈاکٹر ارشد جمال کا تنقیدی شعور ، ڈاکٹر شیخ عمران	۳۸
۹۔	ڈاکٹر ارشد جمال.....ایک منفرد نقاد ، ڈاکٹر صبیحہ کوثر	۴۱
۱۰۔	ارشد جمال سر۔ میری نظر میں ، محمد اسرار	۴۳
۱۱۔	نذر عقیدت ، آغا محمد باقر (نقی جعفری)	۴۶

مضامین ڈاکٹر ارشد جمال

۱۔	ذہن کا مارکسی نظریہ	۴۷
۲۔	غالبؔ کا احساس کمتری	۵۱
۳۔	غالبؔ کی نثر نگاری	۵۷
۴۔	جدیدیت میں ذات کا کرب کیوں؟	۶۳
۵۔	ڈاکٹر سر محمد اقبال کے فلسفیانہ افکار کی تفہیم کے بنیادی عناصر	۷۱

ڈاکٹر ارشد جمال کا تنقیدی شعور

ڈاکٹر شیخ عمران
(اسسٹنٹ پروفیسر، شعبۂ اردو)
(وسنت راؤ نائک گورنمنٹ انسٹی ٹیوٹ آف
آرٹس اینڈ سوشل سائنسز، ناگپور۔ مہاراشٹر)

اردو زبان وادب کی آبیاری، ترقی وتوسیع میں شہر کامٹی کا ایک اہم حصہ رہا ہے۔ یہ شہر زبان وادب کی ترویج واشاعت میں کسی سے پیچھے نہیں۔ لکھنؤ، دہلی، حیدرآباد، بھوپال، ناگپور زبان وادب کے بڑے مرکز رہے ہیں۔ شہر کامٹی بھی زبان وادب کے معاملے میں اپنی ایک منفرد شناخت رکھتا ہے۔ تنقید وتحقیق کے معاملہ میں بھی یہ علاقہ اپنی مثال آپ ہے۔ بے جانہ ہوگا اگر یہ کہا جائے کہ شہر کامٹی کو ایک دبستاں کی حیثیت حاصل ہوگئی ہے۔ اس شہر نے اردو کو کئی نامور اور اعلیٰ پایہ کے شاعر، ادیب ونقاد دیئے ہیں۔ یہی وہ پناہ گاہ ہے جہاں بہت سے اردو شاعروں و ادیبوں نے عافیت پائی۔ کامٹی ادب کا ایک ایسا مرکز ہے جہاں جگہ جگہ گلی کوچہ میں شاعر وادیب نظر آئیں گے۔ ان شعرا وادبا کی ایک طویل فہرست ہے جن کا ذکر اس چھوٹے سے مضمون میں ممکن نہیں۔ اسی سرزمین کامٹی سے ایک ستارہ طلوع ہوا جس نے اپنی شعری وادبی صلاحتیوں کی بناء پر اپنا نام روشن کیا۔

اردو میں نثر اور شاعری بالخصوص تنقید میں غیر معمولی دست گاہ رکھنے والے افراد بہت زیادہ تو نہیں لیکن پھر بھی ان کی تعداد اچھی خاصی ہے۔ جن میں ایک نام ڈاکٹر ارشد جمال کا ہے۔ ارشد جمال ایک سادہ مزاج اور مخلص انسان ہیں۔ آپ کو نام ونمود وشہرت کی ہوس نہیں۔ بچپن ہی سے ادب سے ذوق رہا۔ خداداد صلاحیت اور فطری ذوق نے آپکو بہت جلد اعلیٰ پایہ کا ادیب بنادیا۔ ناول، افسانے بھی پڑھنے کا شوق تھا۔ مطالعے کا یہ عالم تھا کہ آپ نے کثرت سے کتابیں پڑھیں خواہ وہ انگریزی کی ہوں یا اردو کی۔

ڈاکٹر ارشد جمال بیک وقت ایک پروفیسر ،ایک کامیاب ادیب،نقاد،مفکرغرض کثیرالجہات خصوصیات کے حامل ہیں۔ہر میدان میں آپ نے اس انداز میں خدمات انجام دیں جیسے کہ وہ صرف اسی کام کے لیے پیدا کیے گئے ہیں۔آپ نے اپنے نثری سرمایہ میں مختلف موضوعات پر مضامین چھوڑے ہیں۔نثر اور نظم دونوں اصناف پر آپ کی تنقیدی بصیرت قابل ستائش ہے۔

بقول پروفیسر سید یونس:

''ڈاکٹر ارشد جمال کی تنقیدی تحریریں عالمانہ باریک بینی اور غیر جانبدارانہ قدر شناسی میں اپنا ایک منفرد مقام رکھتی ہیں۔''

نثر نگاری شاعری کے مقابلے ایک مشکل امر ہے۔یہی سبب ہے کہ اردو میں شعرا کے مقابلے نثر نگار آٹے میں نمک کے برابر نظر آتے ہیں۔لیکن باوجود اس کے ڈاکٹر ارشد جمال نے نثر نگاری میں نمایاں مقام حاصل کیا۔آپ کی نثر دیگر نثر نگاروں کے مقابلے میں اپنا ایک مخصوص طرز رکھتی ہے۔زبان پر قدرت اور لہجہ کی کھنک،اسلوب کی تازہ کاری آپکی ادبی شخصیت میں انفرادیت پیدا کرتی ہے۔آپ کی نثر میں شگفتگی اور شادابی بدرجہ اتم پائی جاتی ہے۔اپنے تنقیدی رویے کے ضمن میں خود رقم طراز ہیں:

''میں نے جو بھی تنقیدی مضامین لکھے ان کو لکھتے وقت تنقید کے کوئی اصول نہیں بنائے تھے۔نہ ہی کسی بنے بنائے اُصول پر کسی کے کلام کو جانچنے یا پرکھنے کی کوشش کی۔کسی نظریہ کی پیروی بھی نہیں کی۔نہ ہی کسی ازم کی عینک لگائی ہے۔میں خود زندگی کو رجائی ڈھنگ سے جینے کا قائل ہوں۔''

(کامٹی کی شعری روایت۔ڈاکٹر ارشد جمال۔ص۱۳)

''کامٹی کی شعری روایت'' یہ تصنیف آپ کی صلاحیتوں کو قارئین کے روبرو لانے کے لیے کافی ہے۔یہ تصنیف ناگپور اور کامٹی کے شعرا و ادبا کی منہ بولتی تصویر ہے۔اس کتاب کو پڑھنے کے بعد مصنف کے تنقیدی شعور کا پتہ چلتا ہے۔آپ کی تنقید صاف،شفاف اور تخلیقی ہے۔بنا کسی الجھاؤ کے اپنی بات کو قارئین تک پہچانے کا ہنر آپ کو آتا ہے۔''کامٹی کی شعری روایت'' یہ آپکے تنقیدی مضامین کا مجموعہ ہے۔اس کتاب کے تمام مضامین پڑھنے کے بعد اس بات کا علم ہوتا ہے

کہ ڈاکٹر ارشد جمال نے ہر مضمون کو بڑی محنت اور عرق ریزی سے تحریر کیا ہے۔ یہ تمام مضامین جہاں قارئین کو نئی اور انوکھی معلومات فراہم کرتے ہیں وہیں انہیں غور و فکر کی دعوت بھی دیتے ہیں۔ اس کتاب میں موجود تمام مضامین سے مصنف نے انصاف کیا ہے۔ آپکی تحریروں میں سنجیدگی اور اعتدال و استدلال ملتا ہے۔ ہر نکتہ کو سہل اور رواں انداز میں بیان کرنے پر قادر ہیں۔ لہٰذا میں یہ کہہ سکتا ہوں کہ کامٹی کی شعری روایت میں ڈاکٹر ارشد جمال کی تنقیدی بصیرت جلوہ گر ہے۔ ان کی موجودہ تصنیف نقد و نظر مرتبہ ڈاکٹر نصرت مینو بھی انھیں خواص کی حامل ہیں۔ الغرض ''کامٹی کی شعری روایت'' اور ''نقد و نظر'' یہ دونوں ڈاکٹر ارشد جمال کا وہ تنقیدی شاہکار ہے جو ایک فن شناس کی نظر میں جواہر ریزوں سے کم نہیں۔

☆☆☆

https://mail.google.com/mail/u/0/?ogbl#inbox/FMfcgxwKjBKKSskWZZmvCtSBZGkQtqbh?projector=1&messagePartId=0.2

1/1

© ڈاکٹر نصرت مینو

کتاب کا نام : نقد و نظر

مرتب : ڈاکٹر نصرت مینو
کولساٹال، کامٹی۔ ضلع: ناگپور (مہاراشٹر)
موبائل نمبر: 9503489743
E-mail:nusratshahid49@gmail.com

ناشر : ڈاکٹر نصرت مینو

کمپوزنگ : احسان حیدر، کامٹی 8390111221

سرورق : ارشاد احمد

مطبع : آئیڈیل پبلی کیشن ہاؤس، کامٹی

اشاعت : ۲۰۱۹

ضخامت : ۱۸۵ صفحات

تعداد : ۵۰۰

قیمت : ۱۲۱ روپے

9789353461287

☆ ملنے کے پتے ☆

☆ ڈاکٹر نصرت مینو، کولساٹال کامٹی، ضلع: ناگپور (مہاراشٹر) 441001

☆ آئیڈیل پبلی کیشن ہاؤس کامٹی، ضلع: ناگپور (مہاراشٹر)

یہ کتاب قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان، نئی دہلی کے مالی تعاون سے شائع کی گئی ہے۔ شائع شدہ مواد سے اردو کونسل کا متفق ہونا ضروری نہیں

Naqd-O-Nazar
Critical Essays of Dr. Arshad Jamal
Compiled & Published By: Dr. Nusrat Minoo
First Edition : 2019
Price: 121/-

The main objective of this book is to review various dimensions of teaching English language and literature and to investigate the problems faced by ESL teachers and learners and to discuss possible solutions for the improvement of teaching-learning process. The book explores the topics like Integration of Technology for teaching, Paradigm Shifts in the Educational System, Impact of Socio-Economic and Geographical Background on Teaching Learning Process, Teaching language through literature, Role of Curriculum, Strategies for Enrichment of Vocabulary, Innovative Strategies and Approaches of teaching and the challenges faced by ESL teachers and learners during ELT. All the topics are discussed from researchers' perspective and provide constructive arguments with in-depth analysis. The book traces the trajectory of ELT from traditional methodology used for teaching to the innovations in the pedagogy with the advent ICT, LMS, CALL and MALL etc. The strength of this book lies in the papers written on problems faced by ESL teachers and possible solutions provided by teachers and researchers on the basis of their experimentation and long experience of classroom teaching.

TEACHING ENGLISH LANGUAGE AND LITERATURE

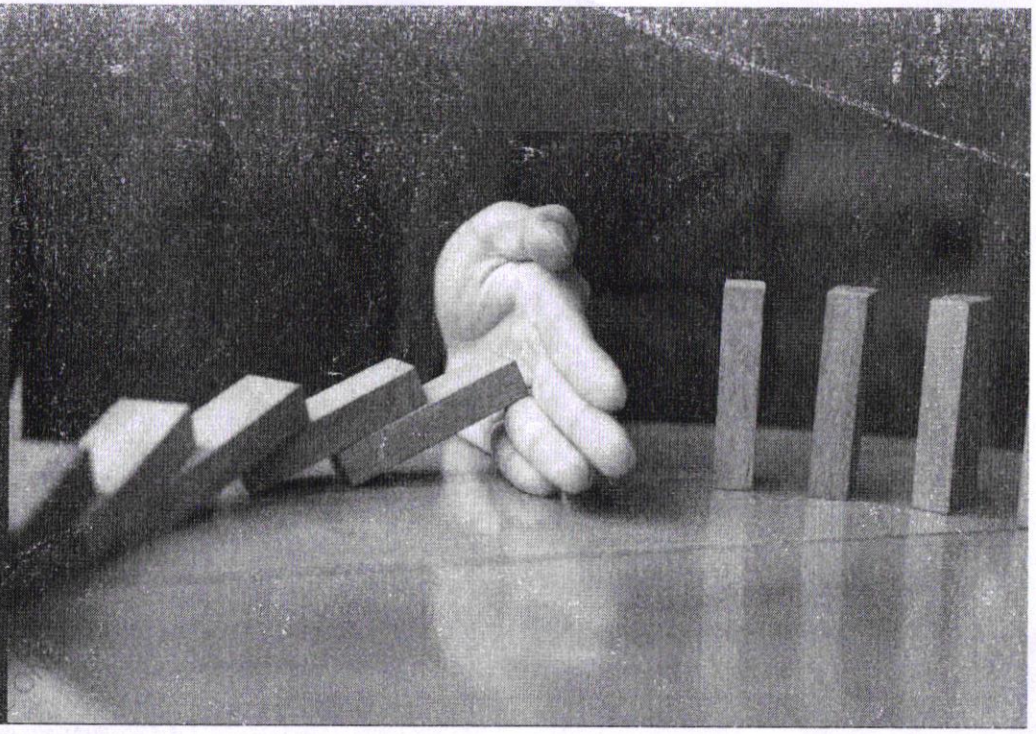

Dr Tapadia 2020

S. N. Shende
S. M. Warkad

Teaching English Language and Literature: Challenges and Solutions

A Critical Investigation on ELT

Chapter 1

Mr S. N. Shende has 20 years experience of teaching (UG &PG) and research. He has to his credit a Minor Research Project, 12 research papers in Int.Journals and a book on ELT. **Dr S M Warkad** is Principal in a Govt. aided college in India. He is a research supervisor in English and PhD thesis valuer. He has authored many books and research papers.

9 786202 922272

Shende, Warkad

LAP LAMBERT Academic Publishing

Imprint
Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:
LAP LAMBERT Academic Publishing
is a trademark of
International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group
17 Meldrum Street, Beau Bassin 71504, Mauritius
Printed at: see last page
ISBN: 978-620-2-92227-2

Copyright © S. N. Shende, S. M. Warkad
Copyright © 2020 International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group

FOR AUTHOR USE ONLY

		Innovative Handy Tools	
19	Mr. Indrajeet Nitinrao Bangale	Tracking the Evolving Teaching Methods combined with the Language of Pictures and Technology	167 - 173
20	Ms. Hema Kumari	ELT for Rural Students at Undergraduate Level	174 - 178
21	Dr. Balkrishna D. Kongre	Impact of Socio-Economic, Geographical Background on Teaching Learning Process	179 - 185
22	Ms. Gausia Sultana	Learning Basic Language Skills in an Innovative Way	186 - 191
23	Ms. Debalina Konar	Problems Faced by Teachers / Learners During English Language Teaching	192 - 201
24	Dr. L. C. Ujede	A Discourse on English Language: Some Issues in Teaching English Language in Rural India	202 - 209
25	Dr. Rajender Tula	Application of Technology in Education	210 - 215
26	Mr. Praful Vaidya & Dr. S. M. Warkad	Methods for Teaching English Literature	216 - 219
27	Mr. Indra Sen Baro	Teaching language through literature	220 - 225
28	Dr. Harish Tapadia	Using Various English Teaching Methods for Effective Teaching and Learning	226 - 231
29	Mr. Krishna Sawant	Positive Use of Human Emotions through Illustration in the Process of Teaching Poetry and Stories	232 - 239
30	Mr. Vipin Sonavane	Role of Billboards in Mitigation of Language Phobia	240 - 246
31	Mr. Caesar Gonzalves	The Difficulties Faced by the Kannada Medium Students in Learning English Language	247 - 251
32	Mr. Ram Chaure	Tribal community, English Language and the Role of Illustration	252 - 257
33	Dr. Meenakshi Jumale	New Approaches and Methods for English Language Teaching	258 - 264
34	Dr. Pragya Tripathi	Teaching Learning during Pandemic Crisis: A Paradigm Shift	265 - 269
35	Dr. Rajeshkumar W. Soor	Online Teaching and the Teaching of English in Rural Areas	270 - 276
36	Ms. Alliya Naaz	Problems Faced by Teachers / Learners During English Language Teaching	277 - 281
37	Mr. Mukund Gund	Teaching of English through Soft Skills Development	282 - 287

FOR AUTHOR REVIEW

Using Various English Teaching Methods for Effective Teaching and Learning

Dr. Harish G. Tapadia
Asst. Professor of English
Vasantrao Naik Govt. Institute of Arts and Social Sciences, RBI Square, Nagpur
Contact number: 9403339867
Email: harishtapadia@rediffmail.com

Abstract:

The present paper attempts to study how to use various English teaching methods so that the teaching process becomes more effective by keeping students engaged and interested in their learning experience. The prominent methods that are used for teaching of English include the Translation method, the Direct method, the Bilingual method and the Communicative Language Teaching method. Each of these methods has their strong and weak points. It is the teacher's responsibility to employ an appropriate method in different situations keeping the learning objective in mind. If the teacher is well-versed with these different methods he can make the teaching-learning process more effective. The traditional Translation method should be avoided as it does not make student an active participant in the learning process. The Bilingual and Direct methods can be used for the beginners and learners at an advanced stage of learning respectively. The Communicative Language teaching method which emphasizes developing student's communicative ability appears to be the most useful method.

FOR AUTHOR USE ONLY

Keywords: *English Teaching Methods, Bilingual and Direct Methods, Communicative Language Teaching*

Introduction:

English is the lingua franca of today's globalised world and mastering this language is of paramount importance. No matter which career a person is pursuing, communicative competence in English improves his employability as well as chances of promotions. So the role of English teacher assumes great significance. One of the major aims of teaching English is to enable the learner to express himself correctly in writing as well as speaking and for this the learner must achieve communicative competence in English. It implies the acquisition of both the knowledge of grammar rules and that of how to achieve communication. The English teacher must understand the pros and cons of various methods of English teaching so that he can adapt his teaching methods for different types of lessons.

The objective of this paper is to study how to use various methods of teaching English to make the teaching-learning process more effective.

A language teaching method is a way of teaching language to the learner in such a way that the objectives of teaching are achieved in a systematic way. A language teaching method is not just the technique of teaching but implies the total discipline of teaching a subject. It answers both the questions: what should be taught? And how should it be taught? According to Vaishna Narang, it is important to include the preparation of the language teaching materials and practice materials in a teaching method because of increasing realization on the part of teachers that it is an integral part of any language teaching exercise. (Narang, 18) Better methods of teaching facilitate more understanding on the part of the learner. The language teaching methods keep on changing in accordance with the changing demands on language education as a result of societal aspirations. Furthermore, the developments in disciplines such as linguistics, psychology and education also influence these methods. H. H. Sterne observes that it is very difficult to outline a single undifferentiated methodological prescription that fits to any and every situation in which language is taught though terms like language teaching methods and approaches are being used since a number of years. (Sterne, 494) There is no single appropriate method for all learners as they have different objectives, environments and learning needs. The language teacher needs to choose suitable techniques from different methods according to learner's specific objectives, learning style and context.

FOR AUTHOR USE ONLY

Following methods are generally used in the teaching of English:

1. The Grammar-Translation Method
2. The Direct Method
3. The Reading Method
4. The Structural Method
5. The Bilingual Method
6. The Communicative Language Teaching Method

The Grammar-Translation Method:

This method is also known as the Classical or the Traditional method. The classical languages like Greek, Latin, Sanskrit, Persian, Arabic etc. were taught using this method. When English teaching was introduced in India in the latter half of the nineteenth century, this method was widely practiced. It is still being practiced in rural India. Wilga Rivers comments:

> This method aimed at inculcating an understanding of the grammar of the language, expressed in traditional terms, and at training the student to write the language accurately by regular practice in translating from his native language. (Rivers, 16)

In this method, set rules and principles of grammar have to be memorised by the student. The words, phrases and sentences are taught with the help of mother tongue by giving a word for word translation as this method believes it to be the best technique of learning the vocabulary and phraseology of a foreign language. This method neglects accurate pronunciation and intonation and communication skills. The student's role in the classroom is a passive one. He gets more exposure to his mother tongue and less to English, the target language. Thus this method goes against the principle of exposing the learner to target language as much as possible so that he acquires mastery over it. Although this method is regarded as obsolete now, it has some merits. It is useful for testing the comprehension of students. Its judicious use helps them in understanding vocabulary quicker and better.

The Direct Method:

Arising as a reaction against the Grammar-Translation Method, the Direct Method tried to do away with the use of mother tongue completely during the process of language teaching. V. V. Yardi observes:

> The Direct Method as the term implies seeks to establish direct association between expression and experience. By not using the mother tongue it seeks to stem what is called 'interlingual interference'. (Yardi, 163)

FOR AUTHOR USE ONLY

The student learns English words and phrases for objects and actions. If the meaning of words does not become clear by concrete representation, the teacher resorts to meaning and explanation in English but avoids using the pupil's mother tongue. In this method, the study of grammar is kept at a functional level and is learnt largely through practice. Thus the Direct Method offers an interesting way of learning English through activity, oral work and situational teaching. This method, too, has some limitations. It requires highly competent teachers and a proper atmosphere. It gives insufficient attention to reading and written work. Moreover, only a limited number of words can be directly associated with their meanings. This method is preferable for learners at an advanced stage of learning.

The Reading Method:

The Reading Method was suggested by Dr. Michael West as a reaction against the Direct Method and offers some improvements upon it. After making an exhaustive study of the problems of teaching English in India, Dr. West recommended this method in which he asked for a utilitarian

approach towards the study of English. He believed that the Indian student was in acute need of the reading skill. V. V. Yardi observes that Dr. West stressed on Indian learner's need for reading comprehension in English and therefore reordered the priorities of teaching skills starting with reading, followed by writing and speaking. (Yardi, 167) Dr. West argues that acquiring knowledge of reading is easier than that of learning to speak. The limitation of this method is that Dr. West completely separates the skills of speaking and reading which is not practically possible. This method goes against the correct procedure of learning a language in which the speaking habit is developed first. It also neglects the fact that pronunciation cannot be learnt by reading.

The Structural Method:

This method shifted the emphasis in the teaching of English from words to structures. According to R. K. Jain, structures may be defined as tools of language such as sounds, stress, rhythm, intonation, and vocabulary and a teacher aspires to develop the four-fold skills of language in his learners with the help of these tools. (Jain, 164) The Structural Method offers the students opportunities of learning English by hearing and speaking it. This method is based on teaching the learner about 275 graded structures which form the core of English language through drill and repetition. The learner is exposed to an essential vocabulary of about 3000 words which is sufficient for operating these structures. The teaching of grammar and composition is combined with the reading lessons. It gives importance to forming language habits by thoroughly drilling the learner in the graded structures. Thus this method gives importance to learner's activity and to speech as means of acquiring command over language. The limitation of this method is that it is not suitable for senior classes and the prescribed textbooks in the syllabi cannot be taught by using this method. V. V. Yardi comments that the Structural Method may help the learner in making correct sentences but it fails in helping him to make correct utterances. (Yardi, 171)

FOR AUTHOR USE ONLY

The Bilingual Method:

C. J. Dodson's Bilingual Method advocated the use of mother tongue in teaching English but restricted its use to the teacher only. It aims at making the learner fluent and accurate in the spoken as well as the written word. It recommends using mother tongue equivalents while explaining the meanings of new words, phrases, idioms and sentences. The learners are encouraged to practice the subject matter taught without any help of mother tongue. Dodson severely criticised the Direct Method which tried to eliminate the role of mother tongue in teaching English. He felt that the words that bear an abstract sense can be explained easily by employing the learner's mother tongue. This method makes use of the linguistic habits formed by student while learning his mother tongue. The

limitation of this method is that it requires well-trained teachers with an excellent command of spoken and written English and there is a scarcity of such teachers in our country.

The Communicative Language Teaching Method:

This method has become very popular in recent times and is quickly gaining the tag of being the standard method of English language teaching. It developed as a reaction against the over-emphasis being given on teaching of grammatical structures. It concerns itself with how language is practically used. It recommends developing student's communicative ability instead of concentrating on grammatical perfection or phonetics. Along with learning English, making the learner competent in using it is emphasised in this method. The learner is encouraged to become an active participant during his interaction with English language. During lesson planning, the teacher takes into consideration the student's personal experiences and situations too. The learner is encouraged to use English outside the classroom so that more learning opportunities are created. Thus learning English is inter-active, co-operative and student-centred in this method.

A language teacher needs to be aware of these methods and techniques in order to succeed in his profession. He also needs to keep trying different methods to suit the needs and requirements of his learners. The language teacher's applying these theories to practice and the victories and defeats he encounters during the process lead to changes and innovations in his teaching. A study of all the methods generally used in the teaching of English shows that neither method is complete in itself as all of them have their advantages and disadvantages. The objective of enabling the learner to achieve communicative competence in English should always be kept in mind while selecting the method for teaching. The techniques from different methods should be chosen on the basis of their effectiveness and applied after studying the problems and requirements of the learners. The lessons need to be prepared in such a way that they will enhance the learner's communicative ability while developing their linguistic capabilities.

FOR AUTHOR USE ONLY

Conclusion:

Instead of following any one method rigidly, it is advisable to choose appropriate method according to learner's need. The English teacher should try to use a mixed method which combines in it all that is good in other methods. The Bilingual Method may be used for the beginners. The Direct Method, the Structural Method, and the Communicative Language Teaching Method provide ample opportunities to the learner to use the language. So they should be given preference over the other methods for adult learners like in U.G programs. Providing constant and sustained practice in English language to student is the key to boost the communicative competence.

Works Cited:

1. Jain, R. K., *Essentials of English Teaching*, Agra:Vinod Pustak Mandir, 1991.
2. Narang, Vaishna, *Communicative Language Teaching*, New Delhi: Creative Books, 1996.
3. Rivers, Wilga, *Teaching Foreign-Language Skills*, Chicago: University of Chicago Press, 1968.
4. Stern, H. H., *Fundamental Concepts of Language Teaching*, Oxford: Oxford University
5. Press, 1983.
6. Yardi, V. V., *Teaching English In India Today*, Aurangabad: Saket Prakashan Pvt. Ltd., 1977

About the author:

Dr. Harish G Tapadia *is an Assistant Professor of English in Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur which is affiliated to the RTM Nagpur University, Maharashtra. He has been teaching undergraduate and postgraduate classes since 2000. He has done his doctoral research on Vijay Tendulkar's Plays. He has 15 published research papers to his credit. His areas of interest include Indian English Literature, English drama and poetry.*

FOR AUTHOR USE ONLY

वहाँ मुश्किल है सुजा (shuja) होना — Book
Author) फन और शाक्सियत, मर्तबा डॉ. नूरुल अमीन

Chapter 5

بہت مشکل ہے شجاع ہونا

(فن اور شخصیت)

مرتب: ڈاکٹر نور الامین

Chapter in book

डॉ शरेवइम्राव — मेरे हौसले का नाम : डॉ. शुजात अली
डिसें 2019
आर्शिया पब्लिकेशन, दिल्ली

पं. कुमार गंधर्व हे योगायोगाने देवास ला जाऊन राहिले प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे. तेथील समृद्ध लोक संगीताकडे त्यांचे लक्ष वेधले गेले. माळवा प्रांतातील लोकधुना त्यांनी गोळा करायला सुरुवात केली. त्या लोक संगीताचा अभ्यास करतांना त्यांच्या लक्षात आले की हे संगीत अतिशय उच्च दर्जाचे आहे. ख्याली संगीताची फुटपट्टी लोक संगीताला लावून चालणार नाही. हे निराळं आहे, ते संपूर्णपणे निराळं आहे.

त्यांनी अतिशय मेहनत घेऊन त्या प्रांतातल्या विविध लोकधुना गोळा केल्या. या लोकगीतांचा साहित्यिक अभ्यास अनेक विद्वानांनी केला. परंतु त्यांचा संगीत दृष्टीने अभ्यास करून, महत्प्रयासाने त्यांचे नोटेशन काढून, नीट लिहून त्यांचा हस्तलिखित संग्रह करून ठेवला. त्या लोकधुना त्यांनी अनेक मैफिलींतून जाणकार श्रोत्यांना ऐकवल्या. 'मालवा की लोकधुने' नावाने त्यांचा स्वतंत्र कार्यक्रमही केला.

पं. कुमार गंधर्वांचे लोकसंगीतातील कार्य अशाप्रकारे अद्वितीय आहे. लोकसंगीताच्या समुद्रात एवढे खोलवर आवागहन, तेही नादांच्या शोधासाठी याआधी कोणीही केलेले नाही. बुद्धी अतिशय कुशाग्र व विश्लेषणात्मक असल्याने त्यांनी लोकगीतांतील स्वरन् स्वर टिपून घेतला. एवढेच नव्हे तर रूढ बारा स्वरांच्या व्यतिरिक्त इतर नादस्थाने, जी लोकसंगीतात प्राचुर्याने वापरली जातात पण अभिजात संगीतात त्यांना प्रवेश नाही, त्यांनाही कुमारांनी जाणीवपूर्वक आपल्या संगीताविष्कारात स्थान दिले.(From Revised Synopsis)

पारंपारिक निर्गुणी गायनशैलीचा प्रभाव

पं. कुमार गंधर्व देवास इथे वास्तव्य करीत असतांना त्यांना तिथे राहणाऱ्या नाथपंथीय साधूंचे निर्गुणी गायन ऐकायला मिळाले. कुमारजींनी हे स्वत: मान्यही केले आहे. त्यांचे गायन ऐकून त्यांनी विचार केला की हा निर्गुणी स्वर आहे. आपण याचा अभ्यास केला पाहिजे. त्याप्रमाणे त्यांनी तो केला आणि मगच त्यांनी या रचनांना स्वरसाज चढविला. पारंपारिक निर्गुणी गायनामध्ये जो एकटेपणाचा भाव आहे, तो त्यांनी हेरला असावा व आपल्या रचनांमध्ये त्याला अधिक तीव्र केला असावा, असा प्राथमिक अंदाज बांधायला हरकत नसावी. (From Revised Synopsis)

کچھ طویل ہونا چاہئے تھا۔ پھر بھی اس مضمون کے ذریعے ترقی پسند تحریک کے بعد منظر عام پر آنے والے چند اہم ناولوں کے بارے میں کچھ نہ کچھ معلومات فراہم ہو جاتی ہیں۔ یٰسین احمد عصر حاضر میں اردو افسانے کا ایک اہم نام ہے جن کا تعلق حیدرآباد سے ہے۔ ''گم شدہ آدمی'' ان کے افسانوں کا مجموعہ ہے۔ اس مجموعے پر تحریر کردہ مضمون ''گم شدہ آدمی کی نئی شناخت'' بھی قابل ستائش ہے۔ ''دکنی مثنویوں میں عوامی الفاظ کا استعمال'' تحقیقی نوعیت کا مضمون ہے۔ اس میں مضمون نگار نے دکنی مثنویوں میں مستعمل عوامی الفاظ کی نشاندہی کی ہے اور اپنی بات کو مدلل بنانے کی غرض سے کئی مثالیں بھی دی ہیں۔ لسانی نقطۂ نظر سے یہ مضمون اہمیت کا حامل ہے۔ ''سرگزشتِ ہاجرہ'' صغرا ہمایوں کا ناول ہے۔ اس ناول پر شجاع کامل نے اچھی گفتگو کی ہے اور اختصار کے ساتھ ناول کی کہانی اور اور اس کے مرکزی خیال کو اجاگر کرنے کی کامیاب کوشش کی ہے۔

مضمون ''ساٹھ کی دہائی کا اردو افسانہ اور ہجرت'' بھی اہم اور بہترین مضمون ہے۔ یہ مضمون شجاع کامل کی فن افسانہ سے وابستگی اور ساٹھ کی دہائی کے اردو افسانے پر ان کی گہری نظر کا غماز ہے۔ ''ناندیڑ کے شعرا کا سرسری جائزہ'' ناندیڑ کے شعری پس منظر و پیش منظر کو اجالنے والا مضمون ہے۔ ''مراٹھواڑہ کے افسانوی ادب پر ایک طائرانہ نظر'' مراٹھواڑہ کے عصرِ حاضر کے افسانوی ادب کو سمجھنے میں معاون ثابت ہوتا ہے۔ اس مضمون میں محمود شکیل، الیاس فرحت، رفعت نواز، نورالحسنین، عارف خورشید پر کچھ طویل اور ابراہیم اختر، شاہ رخ صحرائی، سیّد عباس اور شجاع کامل پر مختصر گفتگو کی گئی ہے۔ کتاب کا آخری مضمون ''میں اور میرا فن'' خودنوشت سوانح کی طرح کا ہے جس میں شجاع کامل نے اپنی ادبی زندگی کے آغاز و ارتقا پر روشنی ڈالی ہے۔ یہ مضمون صاحبِ مضمون کے ذہنی رویوں، اس کے مزاج و کردار و رفنِ افسانہ سے اس کی وابستگی کی عکاسی کرتا ہے۔

مجموعی اعتبار سے کتاب قابلِ مطالعہ ہے۔ اس کتاب کے بیشتر مضامین ایسے ہیں جن سے قاری کو کچھ نہ کچھ نئی معلومات حاصل ہو ہی جاتی ہیں۔

डॉ. शेख इमान

میرے حوصلہ کا نام.....ڈاکٹر سیّد شجاعت علی

ڈاکٹر شیخ عمران

ڈاکٹر شیخ عمران اہل اُردو اور بطور خاص درس و تدریس وابستہ احباب کے لئے نیا نام نہیں ہے۔ آپ کی نگارشات ادبی رسائل و جرائد کی زینت خاص رہتے ہیں۔ آپ کے پی ایچ ڈی کے مقالہ ''حیدرآباد کے منتخب اُردو اخبارات کی ادبی خدمات'' پر سوامی رامانند تیرتھ مراٹھواڑہ یونیورسٹی ناندیڑ نے آپ کو پی ایچ ڈی کی ڈگری تفویض کی ہے۔

۲۰۱۵ء میں آپ کا انتخاب اسٹیٹ سروس کمیشن کے ذریعے بحیثیت اسسٹنٹ پروفیسر ناگپور گورنمنٹ آرٹس کالج میں ہوا۔

آپ متعدد کانفرنس اور سیمیناروں میں شرکت کرتے ہیں اور اپنے پُرمغز مقالات سے اپنا علمی ادبی تعارف پیش کرتے ہیں۔

یہ عجیب نہیں واقعی عجیب ہے کہ کہانیوں کے کردار ہمیں اپنی زندگی میں مل جائے۔ رحم دل، ہمدرد، شفیق، با اخلاق، مہذب اور سب سے بڑھ کر وہ انسانیت دوستی جسے فی زمانہ ہم ترس رہے ہیں۔ میری خوش قسمتی کے میں نے ان تمام خوو بو رکھنے والی شخصیت کو اپنی آنکھوں سے دیکھا ہے۔ منزل تلاش کرتی میری جدوجہد بھری زندگی اور میری پشت پر حوصلہ عطا کرتا ہوا ہاتھ مجھے

उपशास्त्रीय व लोकसंगीतातून कुमारप्रणीत निर्गुणी गायनशैलीचा उगम

पारंपारिक निर्गुणी गायनातील लोकसंगीताची डूब कायम ठेवून, त्यातील आशयाचा विस्तार करण्याचे कार्य कुमारजींनी केले. म्हणजेच निर्गुणी गायनाला नुसते लोकगीताच्या मर्यादेत न ठेवता त्याला उपशास्त्रीय संगीताचा दर्जा कुमारजींनी मिळवून दिला. त्यामुळेच लोकसंगीत व उपशास्त्रीय संगीताच्या संमीलनातून कुमार प्रणीत निर्गुणी गायनाचा उगम झाला असावा, असे म्हणता येते.(From Revised Synopsis)

---

[i] पृष्ठ १६, रेळे चंद्रशेखर, "कुमार माझा सखा"

[ii] पृष्ठ: १७, पोतदार वसंत, "कुमार"

[iii] पृष्ठ: ६८, रेळे चंद्रशेखर, "कुमार माझा सखा"

[iv] पृष्ठ ११८, कोमकली कलापिनी-इनामदार रेखा, "कालजयी कुमार गंधर्व" (कुमार गंधर्व से अशोक वाजपेयी, रमेशचंद्र शाह, राहुल बारपुते, मंगलेश डबराल की बातचीत 'संगीत का एक नया सौंदर्यशास्त्र")

[v] पृष्ठ १२०, कोमकली कलापिनी - इनामदार रेखा, "कालजयी कुमार गंधर्व" (कुमार गंधर्व से अशोक वाजपेयी, रमेशचंद्र शाह, राहुल बारपुते, मंगलेश डबराल की बातचीत 'संगीत का एक नया सौंदर्यशास्त्र")

[vi] पृष्ठ ४९, पोतदार वसंत, "कुमार"

[vii] पृष्ठ ९८, कोल्हापुरे पंढरीनाथ, "गानयोगी शिवपुत्र"

[viii] पृष्ठ ११७, पोतदार वसंत, "कुमार"

[ix] पृष्ठ १३१-१३२, कोल्हापुरे पंढरीनाथ, "गानयोगी शिवपुत्र"

[x] पृष्ठ बहुलेकर शिल्पा, "कुमार गंधर्व: एक सृजनयात्रा"

[xi] पृष्ठ ११, मुजुमदार वासंती, "झळाळ" मौज प्रकाशन ५१०, प्रथमावृत्ती २००१

[xii] पृष्ठ ५६, पोतदार वसंत, "कुमार"

[xiii] पृष्ठ २५१, रानडे अशोक दामोदर, "मला भावलेले संगीतकार" राजहंस प्रकाशन, प्रथमावृत्ती २०१०

[xiv] पृष्ठ १९७, देशपांडे पु. ल., "गुण गाईन आवडी" मौज प्रकाशन

[xv] पृष्ठ कुमारगंधर्व, "अनूपराग विलास"

[xvi] पृष्ठ १३९, पोतदार वसंत, "कुमार"

[xvii] पृष्ठ ३२, पोतदार वसंत, "कुमार"

[xviii] पृष्ठ १३७-१३८, कोमकली कलापिनी - इनामदार रेखा, "कालजयी कुमार गंधर्व" (कुमार गंधर्व से अशोक वाजपेयी, रमेशचंद्र शाह, राहुल बारपुते, मंगलेश डबराल की बातचीत 'संगीत का एक नया सौंदर्यशास्त्र")

https://mail.google.com/mail/u/0/?ogbl#inbox/FMfcgxwKjBKKSskWZZmvCtSBZGKQtqbh?projector=1&messagePartId=0.10

10/23/2020

page 3.jpeg

صرف مجھے دیکھنے کے لئے ڈاکٹر سید شجاعت علی صاحب نے اُکسایا بلکہ اُسے حقیقت میں تبدیل کرنے کے گُر بھی سکھائے۔ جس کا نتیجہ یہ ہوا کہ میں ایم پی ایس سی کامیاب ہوکر وسنت راؤ نائک گورنمنٹ انسٹی ٹیوٹ آف آرٹس اینڈ سوشل سائنسز ناگپور مہاراشٹر میں شعبہ اُردو میں اسسٹنٹ پروفیسر ہوگیا۔ بذریعہ اسٹیٹ سلکشن کمیٹی حکومت کے تعلیمی ادارے میں تقرر پانا کیا معنی رکھتا ہے۔ اس سے آپ بخوبی واقف ہیں۔ یہ ممکن نہیں ہوتا اگر ڈاکٹر سیّد شجاعت علی صاحب کی رہبری نصیب نہیں ہوتی۔ زندگی میں رہبری اور صدق دل سے بےلوث رہبری کی ضرورت اور اہمیت کو میں نے اپنی کامیابی کے بعد ہی شدت سے محسوس کیا۔ زندگی کے جس موڑ پر مجھے صحیح سمت کا علم اور کامیابی کے لئے جو حوصلہ ڈاکٹر صاحب نے عطا کیا اللہ کرے یہ خوش نصیبی ہر طالب علم کے حصے میں آئے۔

ڈاکٹر سیّد شجاعت علی نہ صرف شجاع ہیں بلکہ اُن کی شجاعت، طالب علموں کو وہ حوصلہ عطا کرتی ہے کہ بےحوصلہ بھی ان کی باتوں سے حوصلہ پاجاتا ہے۔ میں رب العالمین کا شکر گذار ہوں کہ مجھے ڈاکٹر سیّد شجاعت علی جیسی شخصیت کی شفقت نصیب ہوئی۔ اگر یہ شفقت بروقت مجھے اللہ نصیب نہ فرماتا تو اس خیال بد سے میری روح کانپ جاتی ہے۔ رب العالمین نے مجھے اس کرب سے بچالیا۔

اُردو زبان وادب کی ترقی وارتقاء میں مراٹھواڑہ کو ایک اہم مقام حاصل ہے۔ جہاں دور قدیم سے لیکر آج تک کئی نامور وماہ نازادیبوں، نقادوں، مصنفوں اور شعراء نے اپنی صلاحیتوں کے ذریہ ادب میں اپنا لوہا منوایا ہے۔ انہی میں دور جدید کا ایک اہم نام ڈاکٹر سیّد شجاعت علی کا ہے۔ ڈاکٹر سیّد شجاعت علی رہتے تو علاقہ مراٹھواڑہ میں ہیں۔ لیکن شجاع کامل ایک بین الاقوامی شخصیت کا نام ہے۔ جس نے اپنی ذاتی صلاحیتوں کی بناء پر اہلِ زبان کے درمیان اپنا نام روشن کیا ہے۔ آپ کی شخصیت محتاج تعارف نہیں ادبی دنیا میں زبان وادب کے پارکھی محقق واعلیٰ درجے کے ادیب کی حیثیت سے آپ کی شناخت ہے۔ آج کے اُردو ادیبوں اور اساتذہ میں کثیر تعداد میں آپ کے شاگرد نظر آتے ہیں۔ جو میدان علم وادب میں اپنا سکہ جمائے ہوئے ہیں۔

سماج میں کچھ شخصیتیں ایسی ہوتی ہیں جنہیں متعدد خوبیوں کی وجہ سے جلد شہرت حاصل ہوجاتی ہے۔ بقول شاعر

کس میں ہمت ہے کہ ہماری پرواز میں لائے کمی
ہم پروں سے نہیں حوصلوں سے اُڑا کرتے ہیں

پروفیسر شجاع کامل کی پیدائش سن ۱۹۶۰ء میں حیدرآباد کے ایک معزز وتعلیمی یافتہ گھرانے میں ہوئی۔ آپ کو بچپن ہی سے تعلیم حاصل کرنے کا شغف رہا ہے اور یہی شغف مستقبل میں آپ کی کامیابی کا ضامن بنا۔ ڈاکٹر صاحب کے تحقیقی مقالے کا جو عنوان ہے بالکل اسی عنوان کی طرح آپ کو حصول تعلیم کے لئے ہجرت کرنی پڑی اور ترک شہر کرنا پڑا لیکن ان تمام مصائب وپریشانیوں کے باوجود آپ نے تعلیم کا سلسلہ منقطع ہونے نہیں دیا اور آگے بڑھتے چلے گئے۔ میں اسے اپنی بدنصیبی سمجھوں گا کے میں پروفیسر شجاع کامل کا شاگرد تو نہ ہوسکا البتہ ہر معاملے میں ڈاکٹر صاحب سے مدد ونصرت حاصل کی اور آج بھی کررہا ہوں۔

ریاست مہاراشٹر میں آپ کی قابلیت کے چرچے تو ہیں ہی لیکن اس کے علاوہ دوسری ریاستوں میں آپ کا نام ہر ایک خاص وعام کی زبان پر موجود ہے۔ یہ اتفاق مجھے تب حاصل ہوا جب میں میرے تحقیقی کام کے سلسلے میں روزنامہ منصف (حیدرآباد) کے دفتر پہنچا اور وہاں کے ذمہ داران سے ملاقات کی۔ تب انہوں نے مجھے یہ کہا کہ آپ اسی ناندیڑ سے ہو؟ جہاں ڈاکٹر سیّد شجاعت علی رہتے ہیں۔ آپ کی سفارش سے میرا کام آسانی سے اور اچھے انداز میں تکمیل پایا۔

اسی سال سیمینار میں شرکت کیلئے مجھے مولانا آزاد اُردو نیشنل یونیورسٹی جانے کا شرف حاصل ہوا۔

سیمینار کے اختتام پر جب میں سرٹیفکیٹ لینے سیمینار کے ذمہ داران کے پاس پہنچا تب وہاں کے پروفیسرس نے مجھے بہت سراہا اور میری حوصلہ افزائی کی اور کہا کہ آپ نے بہت اچھے

1/1

RASHTRASANT TUKADOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY

ADMISSION CARD

Session	**Summer-2020**		
Exam Name	SIXTH SEMESTER B.A. SEM		
College	(2) VASANTRAO NAIK GOVT. ARTS & SOCIAL SCIENCES		
Name of Student	MANSI RATANLAL JANGID		
Mother's Name	KUNDAN	**Roll No.**	**420180**
Gender	FEMALE	**Enrollment No.**	20175000229897
Type	REGULAR	**Medium**	HINDI

Appearing Subjects

Sr.No	Subject Name
1.	ENGLISH
2.	HINDI
3.	POL.SC
4.	SOCIOLOGY
5.	HOME ECO.

User id :- AS420180 Password :- 4DZ81A

Mobile No Registered With University :- 9307000797

(आपण दिलेला मोबाईल क्रमांक चुकिचा असेल तर महाविद्यालयाला ताबडतोब सुचना करावी, महाविद्यालया मधील Online Portal द्वारे महाविद्यालयाने ताबडतोब दुरूस्ती करावी)

APP DOWNLOAD करण्यासंबंधी सुचना/परिक्षा सुरू करण्यासंबंधी सुचना.

1. Android app is available on Playstore. App can be download at https://play.google.com/store/apps/details?id=com.exam.online.rtmnu
2. कृपया आपला UserId, Password आणि OTP कोणालाही शेअर करु नये.
3. Online परिक्षेकरिता आपण दिलेल्या मोबाईल क्रमांक वापरावा. व आपला Mobile Android प्रकारचा असावा.
4. Online परिक्षेकरिता वेळच्याआधि पूर्वतयारीनिशी तयार रहावे. परीक्षा सुरू होण्यापूर्वी आपल्या Mobile ची बॅटरी पूर्णपणे Charge करून घ्यावी.
5. परीक्षा सुरू होण्यापूर्वी Internet ची Connectivity तपासुन घ्यावी.
6. परीक्षा संपल्यावर Submit बटन Press करून Continue to Submit Answer हे बटन दाबल्यावर आपला पेपर विद्यापीठात जमा होईल.
7. विद्यार्थ्यांनी परीक्षेदरम्यान दुसरी Website,Webpage,App. इ. उघडू नये.
8. परीक्षेदरम्यान Proctoring होइल, परीक्षेदरम्यान दुसरा कुठलाही App उघडू नये, संबंधित App. आपल्यावर परीक्षेदरम्यान निगराणी ठेवून आहे.
9. परिक्षा सूरू असतांना गैरमार्गाचा वापर करू नये, अन्यथा विद्यापीठाच्या परीक्षा व मुल्यमापन मंडळाच्या निर्णयानुसार कार्यवाही करण्यात येईल

Signature & Seal of Principal
VASANTRAO NAIK GOVT. ARTS & SOCIAL SCIENCES

Director , Board of Examination and Evaluation
Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University

10/23/2020

انداز میں مقالہ پیش کیا اور سوال کیا کہ عمران آپ کہاں سے ہو میں نے کہا کہ شہر ناندیڑ (مہاراشٹر) تب انہوں نے فوری کہا کہ "عمران آپکا مقالہ تو اچھا ہونا ہی تھا۔ کیونکہ شہر ناندیڑ میں ایک ادبی شخصیت جلوہ گر ہے اور وہ ڈاکٹر سیّد شجاعت علی ہیں (صرف نام ہی کافی ہے) یہ بھی کہا کہ ضرور آپ نے شجاع کامل کی نگرانی میں یہ مقالہ تیار کیا ہوگا"۔ ایسے کئی واقعات ہیں جہاں ڈاکٹر صاحب کا تذکرہ ہوا ہے۔ چند وجوہات کی بناء پر میرا تحقیقی کام رک گیا تھا اور میں بہت پریشان تھا۔ تب ایسے نازک حالات میں میں نے ڈاکٹر صاحب سے رابطہ قائم کیا اور سارا معاملہ ڈاکٹر صاحب کے روبہ رو رکھا۔ معاملہ پر غور وخوض کرنے کے بعد ڈاکٹر صاحب نے مجھے تسلی بخش جواب دیا اور کہا کہ عمران فکر نہ کرو آپ کا کام ہو جائے گا اور بہت جلد ہی ڈاکٹر صاحب کی بدولت میرا یہ مسئلہ حل ہو گیا اور از سر نو میں نے تحقیقی کام کا آغاز کر دیا۔

جہاں ڈاکٹر صاحب کی ادبی بصیرت کا معاملہ ہے تو اس میدان میں بھی آپ کسی سے پیچھے نہیں۔ ڈاکٹر صاحب ایک اعلیٰ درجے کا ادبی ذوق بھی رکھتے ہیں۔ ادب کی وہ ایک زندۂ جاوید کتاب ہیں۔ ڈاکٹر صاحب نے کسی بھی ادبی مسئلہ پر قلم اٹھایا تو اسے کامیابی سے ہمکنار کرنے میں کوئی کسر باقی نہیں رکھی۔ دورِ حاضر میں جو تحقیق ہو رہی ہے اس میں اور ڈاکٹر صاحب کی تحقیق میں بلا کی ندرت ہے۔ تحقیقی کام کے سلسلہ میں ڈاکٹر صاحب نے بیرون ملک کا دورہ بھی کیا اور آپ کی عرق ریزی و جستجو کے بعد آپ کو ڈاکٹریٹ کی ڈگری سے نوازا گیا۔ جو آپ کی زندگی کا ایک اہم ترین باب ہے۔ بہ حیثیت معلم اپنی مثال آپ خود ہیں۔ ڈاکٹر صاحب اپنی متاثر کن تدریس کی وجہ سے طلباء و طالبات میں بہت مقبول ہیں اور ڈاکٹر صاحب کی ہی بدولت یشونت کالج ناندیڑ کا اُردو شعبہ ترقی کی راہ پر گامزن ہے ایسا کہا جائے تو بے جا نہ ہوگا۔ کئی طلباء ایسے ہیں جو ڈاکٹر صاحب کے شاگرد ہیں اور آج اعلیٰ عہدہ و مقام پر فائز ہیں۔ ان طلباء کی ترقی میں آپ کا اہم ترین رول رہا ہے۔ اس بات سے قطعی انکار نہیں کیا جا سکتا۔ مضمون سے متعلق طلباء و طالبات کی تشفی کو آپ بڑے موثر انداز میں سیر یاب کرتے ہیں اور بہترین انداز میں تدریس کے فرائض انجام دیتے ہیں۔ آپ اپنی ذاتی دلچسپی اور صلاحیتوں کی بناء پر اس تدریسی پیشہ میں آئے ہیں اور خود آپ کا کہنا ہے کہ

"ذاتی دلچسپی ہو تو ہی اس تدریسی شعبہ یا پیشہ میں قدم رکھیں کیونکہ تدریس یہ ایک مقدس پیشہ ہے۔"

سماج میں کچھ لوگ ایسے ہوتے ہیں جو اپنے آپ کو فرشتہ صفت ظاہر تو کرتے ہیں لیکن وہ اس کے اہل نہیں ہوتے۔ البتہ ڈاکٹر صاحب میں تمام باتیں موجود ہیں جو ایک مخلص ملنسار شخص میں ہونی چاہیئے۔ پروفیسر صاحب کی ایک اور خوبی کی طرف اشارہ کرتا چلوں کہ لوگ آپ سے بات کرنے میں گھبراتے اور جھجک محسوس کرتے ہیں۔ کیونکہ آپ کا انداز دوٹوک ہے شجاع کامل حقیقت بیانی پر زیادہ زور دیتے ہیں اور یہی بات دوسروں کی طبیعت پر گراں گذرتی ہے۔ ڈاکٹر صاحب کی شخصیت کا ایک نمایاں وصف راست گوئی و بیباکی ہے۔ ادب کو وہ ادب کی طرح پرکھنے میں یقین رکھتے ہیں۔ کوئی ادیب، نقاد یا محقق اگر اپنے فن سے انصاف نہیں کرتا تب ڈاکٹر صاحب اسے اس چیز کا احساس دلانے میں کوئی کسر باقی نہیں رکھتے۔ بیباکی اتنی کوٹ کوٹ کر بھری ہے کہ اگر کسی سمینار یا کانفرنس میں ڈاکٹر صاحب کو کوئی بات غلط محسوس ہوتی ہو تب وہ اس کا اظہار بڑے بے تکلفانہ انداز میں کر دیتے ہیں اور مقالہ پڑھنے والے کو اپنی غلطی کا احساس دلاتے تو ہیں ہی ساتھ ہی ساتھ جو صحیح ہے اس پر توجہ مبذول کراتے ہیں۔

نہ ستائش کی تمنا نہ صلہ کی پرواہ..... ہر شخصیت غیر معمولی نہیں ہوتی۔ لیکن جو شخصیت غیر معمولی ہوتی ہے وہ پروفیسر شجاع کامل ضرور ہوتی ہے۔ آپ کی شخصیت ایک ہمہ گیر (ہر فن مولا) شخصیت ہے۔ اس کا ثبوت اس بات سے بھی ملتا ہے کہ قومی و بین الاقوامی سطح پر منعقد ہونے والے سمینار کانفرنس میں آپ کو بہ حیثیت مہمان خصوصی کی حیثیت سے مدعو کیا جاتا ہے۔ ریاست مہاراشٹر کے علاوہ ہندوستان کی دیگر ریاستوں میں بھی آپ نے صدر جلسہ کی حیثیت سے شرکت کی ہے۔

page 4.jpeg

https://mail.google.com/mail/u/0/?ogbl#inbox/FMfcgxwKjBKKSskWZZmvCtSBZGKQtqbh?projector=1&messagePartId=0.11

https://mail.google.com/mail/u/0/?ogbl#inbox/FMfcgxwKjBKKSskWZZmvCtSBZGkQtqbh?projector=1&messagePartId=0.8

10/23/2020

page 5.jpeg

اتنا ہی نہیں مختلف جامعات میں اُردو BOS کے ممبر کی حیثیت سے آپ کام کر رہے ہیں۔ کیونکہ آپ ان تمام کے اہل ہیں اور ایسی صلاحیت اپنے اندر رکھتے ہیں۔ بین الاقوامی سطح پر آپ نے اپنے فن کا مظاہرہ کیا ہے اور مقالات پیش کیے۔ جس کی نظیر مہاراشٹرا کے دوسرے اساتذہ میں شاذ و نادر ہی ملتی ہے۔ اس کے علاوہ مختلف جامعات میں ترتیب نصاب میں بھی آپ کا اہم رول رہا کرتا ہے۔ آپ کی خوبیوں اور صلاحیتوں سے متاثر ہو کر آپ کو بہت سے ادبی اعزازات سے بھی نوازا گیا۔

تصنیف و تالیف کے سلسلے میں پروفیسر صاحب کا نام کافی نمایاں ہے۔ ایک اعلیٰ درجہ کے معلم اور دیگر ادبی سرگرمیوں سے وابستہ ہونے کے باوجود آپ اپنا کچھ وقت تصنیف و تالیف پر بھی صرف کرتے ہیں۔ اب تک آپ کی جو تصانیف منظر عام پر آچکی ہیں ان میں ''میں اور میرا فن''، ''سمندر کے کنارے اُگا سورج''، ''مضامین شجاع'' اور ''نذر پروفیسر تراب علی'' قابل ذکر ہیں۔ کچھ تصانیف ابھی زیر طباعت ہیں جو جلد ہی منظر عام پر آئیں گی۔ آخر میں صرف اتنا کہوں گا کہ پروفیسر شجاع کامل جیسی شخصیت پر قلم اُٹھانا آسان نہیں لیکن میں نے اس نامور شخصیت پر قلم اٹھانے کی ایک حقیری کوشش کی جو آپ کے سامنے ہے۔ میں دُعا گوں ہوں کہ اللہ تعالیٰ مستقبل میں بھی آپ کو یوں ہی کامیابی و کامرانی عطا کرے اور آپ کی دلی مرادوں اور خواہشات کی تکمیل کرے۔ آمین

؎ بلندی پر پہنچائے گا میرا اعتماد مجھ کو
قدموں کے نیچے سیڑیاں مجھے اچھی نہیں لگتیں

☆☆☆

جودتِ طبع شخصیت.....ڈاکٹر سیّد شجاعت علی

قاضی مزمل الدین ندوی

قاضی مزمل الدین ندوی جلگاؤں

☆ اسسٹنٹ پروفیسر صدر شعبہ اسلامک اسٹیڈیز
ایچ۔ جے۔ تھیم کالج، جلگاؤں

☆ صدر رحمٰن ملٹی پرپز فاونڈیشن، جلگاؤں

☆ چیرمین علی پبلک اسکول، جلگاؤں

☆ صدر تنظیم علماء ضلع جلگاؤں

☆ ممبر دار القضاء کمیٹی، جلگاؤں

☆ ممبر اساسی، الاتحاد، الدولی لخدمات القرآن بطریقۃ لرایل

☆ ناظم تنظیم جمعیۃ العلماء ضلع جلگاؤں

☆ مرتب علوم اسلامیہ،

☆ Member International Union for braille
Quran Services

ڈاکٹر سیّد شجاعت علی ایک جہاندیدہ، تجربہ کار، معاملہ فہم، موقع شناس صاف گو اور بے باک انسان ہیں۔ ان سے میری ملاقات اس وقت ہوئی جب وہ ہمارے کالج میں بحیثیت پرنسپل

1/1

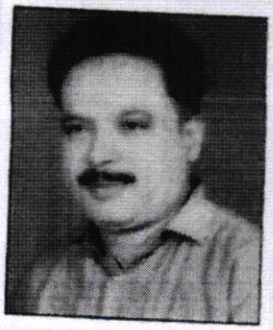

شاگردِ رشید۔۔۔ڈاکٹر نورالامین

زندگی میں بہت کچھ اہم اور غیر اہم ہوتا ہے۔ غیر اہم، اہم تب بن جاتا ہے جب وہ اپنی ذات سے ارتباط کرنے لگتا ہے۔ شاید اسی لئے برسوں سے میں نے ہر ایک کا اعتبار کرنا چھوڑ دیا ہے۔ کون اپنا ہے؟ کون پرایا ہے؟ میں نے یہ الزام بھی جھیلا ہے۔ کہ میں نے زیادہ تر رشتے بنائے نہیں توڑے ہیں۔!!

اس الزام کے درمیان ہائی اسکول کے شاگرد نورالامین نے میرے فن اور شخصیت پر مشاہیر کی آراء کو یکجا کر کے کتابی شکل میں شائع کرنے کا ارادہ ظاہر کیا میں نے بہت ٹالنے کی کوشش کی۔ اگر وہ بھی ایک افسانہ نگار ہیں اور افسانہ نگار کی طرح عہد کی تلخ حقیقتوں کی گہرائیوں میں انھوں نے اُترنے کی سعی کی اور اپنے پہلے افسانوی مجموعے ''بند آنکھوں کے سپنے'' کی طرح کامیاب رہے۔

نورالامین نے افسانوں کی طرح خواب تو نہیں بنے بلکہ کٹھن منازل سے گذر کر ایک اُستاد کو خراجِ تحسین پیش کیا ہے۔

وہ نوجوان ضرور ہیں مگر فکر میں کھلنڈرا پن نہیں بلکہ پختگی محسوس ہوتی ہے۔

نورالامین ایک اچھے اُستاد، بہترین افسانہ نگار اور اچھے انسان ہیں کہ انھوں نے مجھ جیسے شخص کے فن اور شخصیت پر کتاب ترتیب دی۔ علم کے سمندر میں وہ یقیناً بہت دور تک جائیں گے۔

مجھے ان سے میدانِ تدریس اور میدانِ علم وادب میں نمایاں کامیابیوں کی بہت ساری اُمیدیں وابستہ ہیں۔

کتاب کی ترتیب کے لئے شکریہ لفظ بہت چھوٹا ہے۔ مگر مجھے ادا کرنا ہے۔ شکریہ!

ڈاکٹر سید شجاعت علی

Bahut Mushkil Hai Shuja Hona : Fan aur Shakhsiyat
Edited by Dr. Noorul Ameen

arshia publications arshiapublicationspvt@gmail.com
A for Arshia Publications
+91 9971-77-5969
www.arshiapublications.com
arshiapublicationspvt@gmail.com

Chapter

SIECT
Regd. No. 180/2015

گاندھی جی

اردو ادباء اور شعراء کی نظر میں

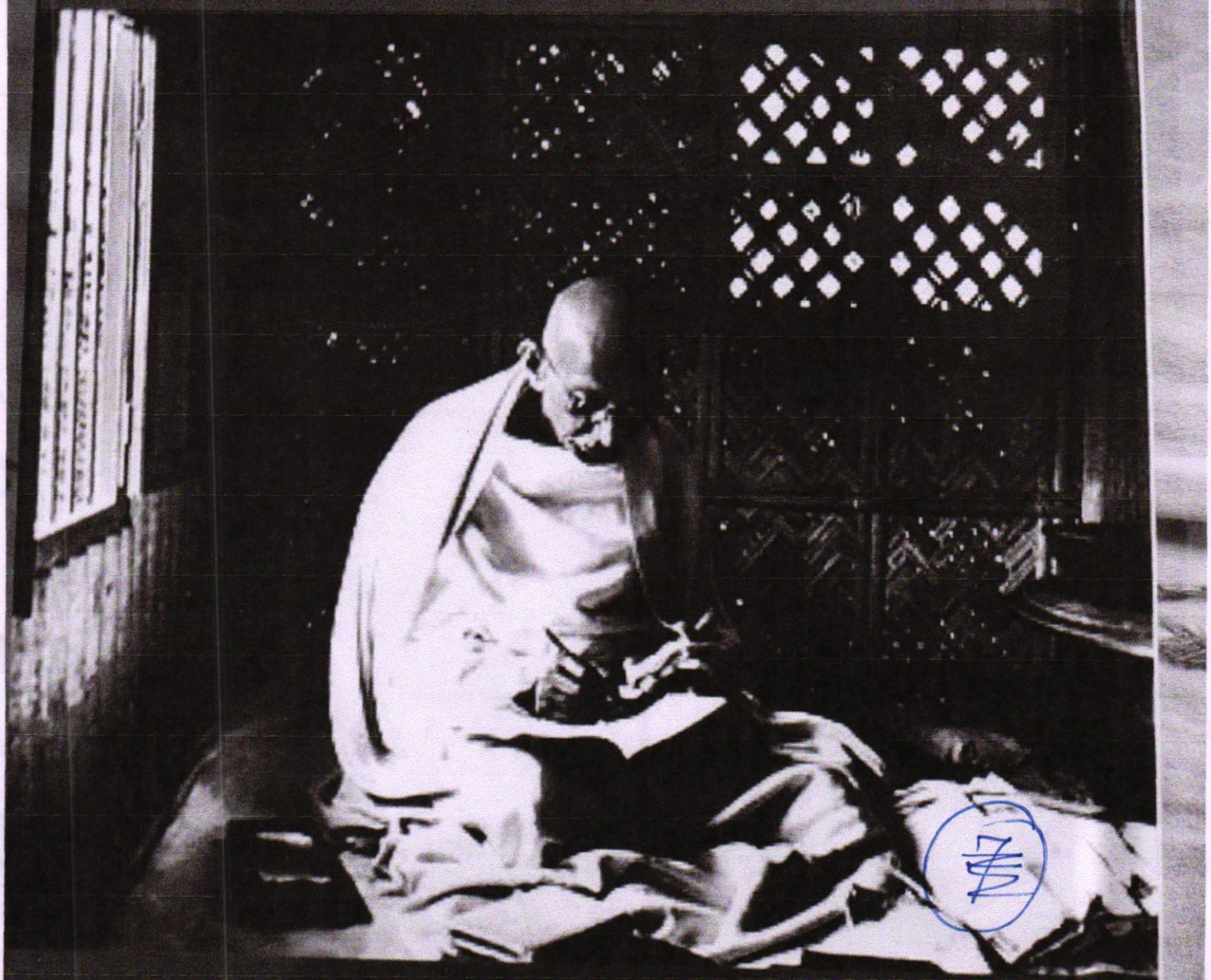

مرتب

مولانا ڈاکٹر محمد محامد ہلال اعظمی

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

© جملہ حقوق بحق مرتب محفوظ

GANDHI JI
URDU ADBA AUR SHOARA KI NAZAR MEIN

Edited by
Maulana Dr. Mohd. Muhamid Hilal Azmi
Year of Edition 2020 ISBN 978-93-89733-80-8
₹ 400/-

☆ نام کتاب : گاندھی جی اردو ادباء اور شعراء کی نظر میں
☆ مرتب : مولانا ڈاکٹر محمد محامد ہلال اعظمی
☆ صفحات : ۲۸۰
☆ طبع اول : ۲۰۲۰ء
☆ قیمت : ۴۰۰ روپے
☆ زیر اہتمام : شبلی انٹرنیشنل ایجوکیشنل ٹرسٹ حیدرآباد
☆ طباعت : روشان پرنٹرس، دہلی۔۶
☆ رابطہ نمبر : 9392533661
☆ ای میل : muhamidhilal@gmail.com
☆ پتہ : #17-6-352, B1, 2nd Floor, Bafana Complex,Dabirpura Road, Purani Haveli, Hyderabad- 500023. T.S

ملنے کے پتے

☆ ہدیٰ پبلیکیشن''، سول کورٹ، پرانی حویلی حیدرآباد ☆ دکن ٹریڈرس چار مینار حیدرآباد
☆ شبلی انٹرنیشنل ایجوکیشنل ٹرسٹ، حیدرآباد، تلنگانہ

Published by
EDUCATIONAL PUBLISHING HOUSE
H.o. D1/16, Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi-110002 (INDIA)
B.o. 3191,Vakil Street, Kucha Pandit, Lal Kuan, Delhi-6 (INDIA)
Ph: 45678285, 45678286, 23216162, 23214465, Fax : 0091-11-23211540
E-mail: info@ephbooks.com,ephindia@gmail.com
website: www.ephbooks.com

chapter in book
Dr. Minoo
Urdu Shora Ki Nazar Mein Mahatma Gandhi ka falsafa aur Kirdar
P9 165-176

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

فہرست مقالات

	عناوین	مقالہ نگار	صفحہ
		ڈاکٹر محمد محامد ہلال اعظمی	۶
۱	اپنی باتیں		
۲	اردو ادب میں مہاتما گاندھی کے اوصاف اور گاندھیائی افکار	پروفیسر مجید بیدار	۵۸
۳	گاندھی جی کی لسانی پالیسی پر ایک نظر	پروفیسر مظفر علی شہ میری	۸۱
۴	مہاتما گاندھی کے تعلیمی افکار اور دور حاضر میں اس کی معنویت	پروفیسر محمد محمود صدیقی	۸۵
۵	باپو اور بچوں کا ادب	ڈاکٹر اسرار الحق سبیلی	۹۰
۶	گاندھی جی کا نظریہ تعلیم اور بچے	مولانا انصار احمد معروفی	۹۷
۷	بچوں کا ادب اور باپو	ڈاکٹر جرار احمد	۱۰۱
۸	گاندھی جی شاعر ریاست علی تاج کی نظر میں	ڈاکٹر حمیرہ تسنیم	۱۰۹
۹	گاندھی جی شاعروں کی نظر میں	ڈاکٹر رفیعہ نسیم	۱۱۴
۱۰	گاندھی کو جوش کا خراج عقیدت	ڈاکٹر سراج احمد انصاری	۱۱۸
۱۱	اردو شاعری میں مہاتما گاندھی کی شخصیت کا مختصر جائزہ	ڈاکٹر سمیہ تمکین	۱۲۴
۱۲	مہاتما گاندھی کے زریں اقوال	ڈاکٹر عابد حسین	۱۳۰
۱۳	مہاتما گاندھی: آن لائن اردو کتب و رسائل	ڈاکٹر عبد القدوس	۱۳۶
۱۴	خورشید احمد جامی کی تصنیف گاندھی جی	ڈاکٹر غوثیہ بانو	۱۴۶

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

۱۵	اردو شعراء و ادباء کی نظر میں گاندھی جی	ڈاکٹر کفیل احمد	۱۵۶
۱۶	نذیر بنارسی کی نظموں میں گاندھی جی کا عکس	ڈاکٹر ناظر احمد خان	۱۶۰
۱۷	اردو شعراء کی نظر میں مہاتما گاندھی کا فلسفہ اور کردار	ڈاکٹر نصرت مینو	۱۶۵
۱۸	اردو ہندی لسانی تنازعہ اور مہاتما گاندھی	ڈاکٹر نہال افروز	۱۷۷
۱۹	گاندھی جی شاعروں کی نظر میں	آصفیہ شمیم	۱۹۲
۲۰	مہاتما گاندھی اردو صحافیوں کی نظر میں	ابو ہریرہ یوسفی	۱۹۶
۲۱	گاندھی جی اردو ادیبوں اور شاعروں کی نظر میں	اسریٰ تسنیم	۲۰۲
۲۲	ادیبوں اور شاعروں کی نظر میں گاندھی جی	تبسم آراء	۲۰۷
۲۳	اردو شاعری میں گاندھی کا تصور	صالحہ صدیقی	۲۱۳
۲۴	مولانا آزاد کی نظر میں گاندھی جی اور ان کی جدوجہد آزادی	فریدہ بیگم	۲۲۶
۲۵	گاندھی جی کا نظریۂ تعلیم	محمد منتظم	۲۳۳
۲۶	نظم	آنند نرائن ملا	۲۳۸
۲۷	نظم	اقبال سہیل	۲۴۳
۲۸	نظم	شمیم کرہانی	۲۴۷
۲۹	نظم	یحییٰ اعظمی	۲۵۸
۳۰	نظم	منظر بھوپالی	۲۶۹
۳۱	باپو کے نام (نظم)	صوفی خیر الدین شاہ	۲۷۱
۳۲	The Mahatma	ثمینہ یاسمین	۲۷۲

Dr. Nusrat Minoo
Topic: Urdu Shora Ki Nazar Mein Mahatma Gandhi Ka Falsafa aur Kirdar
Page No. 165 – 176

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

صفحہ
۶
۵۸
۸۱
۸۵
۹۰
۹۷
۱۰۱
۱۰۹
۱۱۴
۱۱۸
۱۲۴
۱۳۰
۱۳۷
۱۴۷

ڈاکٹر نصرت مینو
اسسٹنٹ پروفیسر (شعبۂ اردو) وسنت راؤ نائک گورنمنٹ انسٹیٹیوٹ آف آرٹس اینڈ سوشل سائنسز، ناگپور

اردو شعرا کی نظر میں مہاتما گاندھی کا فلسفہ اور کردار

قوموں کی تاریخ میں سیاسی رہنما پیدا ہوتے رہتے ہیں جو سیاست کے محاذ پر کارہائے نمایاں انجام دیتے ہیں۔ یہ رہنما بیشتر سیاست کے ہی ماہر ہوتے ہیں، بہت کم ایسے ہوتے ہیں جو ملک کے تمام مسائل اور ضروریات کے تحت سیاسی سماجی تعلیمی اور روحانی رہنمائی کرتے ہیں۔ ان میں سے ایک مہاتما گاندھی کی شخصیت ہے، جنہوں نے ملک وقوم کی نہ صرف اُس زمانے میں رہنمائی کی اور اپنی تحریک کو کامیابی سے ہمکنار کیا بلکہ مستقبل کے لیے بھی بہترین لائحۂ عمل فراہم کیا۔ گاندھی جی نہ صرف اپنے ملک کے شاندار ماضی سے گہرا لگاؤ رکھتے تھے بلکہ جدید تعلیم اور عصر حاضر کے تقاضوں سے بھی پوری طرح واقف تھے لیکن انھوں نے کبھی ملک کی تہذیب وتمدن پر غیر ملکی فلسفوں کو ترجیح نہیں دی اور اپنے قومی ورثے کے بارے میں وہ بے حد محتاط تھے۔ ان کا مندرجہ ذیل قول اس بات کا مظہر ہے:

''میں چاہتا ہوں میرے گھر کی کھڑکیاں اور دروازے کھلے ہوں باہر کی ہوائیں اس میں داخل ہوں میں ان سے فرحت حاصل کروں، لیکن میں یہ ہرگز نہیں چاہوں گا کہ وہ ہوائیں میرے گھر کے ساز وسامان کو درہم برہم کریں''

ان کی جڑیں ماضی میں پیوست تھیں انھوں نے زندگی کو اس کے حقیقی رنگ میں دیکھا تھا اور فطرت کے تقاضوں کو سمجھ کر انہوں نے اس کو اپنی زندگی کا حصہ بنالیا تھا۔ اس طرح وہ فطرت سے پوری طرح ہم آہنگ تھے۔ انھوں نے نہ صرف ملک میں صدیوں

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

سے جاری ذات پات کی تفریق اور چھوا چھات کو سمجھا بلکہ اس کے تدارک کی عملی کوششیں بھی کیں۔ مساوات ان کی فکر کا سب سے اہم حصہ تھا انھوں نے مذہب کی روح کو سمجھا تھا اس لیے مذاہب کا فرق ان کے لیے کوئی معنی نہیں رکھتا تھا۔ امیر غریب کے درمیان کی خلیج کو وہ پاٹنا چاہتے تھے۔ اسی لیے انھوں نے خود عملی نمونہ پیش کرتے ہوئے سادہ زندگی کو اپنایا۔ انہیں معلوم تھا کہ ہندوستان کی آزادی کا بڑا حصہ گاؤں میں آباد ہے اور گاؤں کا سدھار اور ترقی ہی دراصل پورے ملک کی ترقی ہے۔ اس لیے انہوں نے دیہی زندگی کے معیار کو اپنایا۔ ملک کی آزادی کے لیے جو طریقہ انھوں نے استعمال کیا اس میں ترک موالات کی تحریک، پر امن احتجاج اور سرکاری چیزوں کا بائیکاٹ شامل تھا۔ وہ ملک کی بنیادی معیشت کو مضبوط کرنا چاہتے تھے۔ اس لیے انھوں نے خود کفالتی کی تحریک کو بڑھاوا دیا اور چھوٹی چھوٹی دیہی صنعتوں کو فروغ دیا۔ جس میں ہاتھوں سے سوت تیار کرنا اور ہاتھ کرگھے پر کپڑوں کی تیاری شامل ہے۔ اس طرح وہ ملک کی خانگی اور چھوٹے پیمانے پر چل رہی صنعتوں کو ترقی دینا چاہتے تھے تاکہ انگریزوں کو ہندوستانیوں کا معاشی استحصال کرنے سے روکیں اور ملک کے غریب کاریگروں اور صناعوں کی حوصلہ افزائی ہو۔

گاندھی جی نہ صرف قوم کے رہنما تھے بلکہ ایک ادیب، صحافی، ماہر تعلیم، مبلغ اخلاق اور سیاست داں بھی تھے۔ ان کی زندگی گویا حق کی تلاش تھی۔ شاعر ہندوستان رابندر ناتھ ٹیگور نے گاندھی جی کی جدوجہد اور اہل وطن کے لئے لوگوں سے ان کی محبت وایثار کے جذبے کو دیکھ کر انہیں ''مہاتما'' کہا اس وقت سے یہ لقب ان کے نام کا جزو لاینفک بن گیا۔ بیرسٹر موہن داس کرم چند گاندھی کو اب دنیا ''مہاتما گاندھی'' کہنے لگی۔

گاندھی جی ۲/ اکتوبر ۱۸۶۹ء کو پوربندر میں پیدا ہوئے۔ ۱۸۸۷ء میں انہوں نے میٹرک کا امتحان پاس کیا اور وکالت کی تعلیم حاصل کرنے کی غرض سے ۴/ ستمبر ۱۸۸۸ء کو

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

برطانیہ کی یونیورسٹی کالج آف لندن چلے گئے۔ انہیں انگریزی زبان پر عبور حاصل تھا۔ لاطینی، فرانسیسی، اردو، ہندی اور کسی قدر تیلگو زبان بھی جانتے تھے۔

سیاسی رہنما اور مصلح قوم گاندھی جی کی تعلیمی اعتبار سے خدمات بے مثال ہیں وہ ہندوستانی نظام تعلیم کی تدریس میں تبدیلی کے خواہش مند تھے۔ صحت مند معاشرے کی تعمیر تعلیم کے بغیر ممکن نہیں اس بات سے گاندھی جی بخوبی واقف تھے۔ اس لیے انھوں نے تعلیم میں ایسے نصاب کو شامل کرنے پر زور دیا جس سے طالب علم خود کفیل بن سکے اور ملک کی ترقی کے لیے بھی یہ عمل ناگزیر تھا۔ گاندھی جی کی سیاست موجودہ زمانے کی عیاری اور مکاری سے عبارت نہ تھی بلکہ وہ مذہبی اور اخلاقی بنیادوں پر استوار ایک پائدار نظریۂ حیات تھا۔ ۱۸۹۱ء میں گاندھی جی وطن واپس لوٹے گاندھی جی کا خیال تھا کہ جہاں تک ہو سکے ہر انسان کو اپنا کام خود کرنا چاہیے۔ ان کے نزدیک ہر انسان برابر تھا پیشوں کے لحاظ سے اونچ نیچ کے وہ قائل نہیں تھے۔ وہ سمجھتے تھے کہ ہر مذہب سچا ہے اور نیکی کا درس دیتا ہے۔ ۱۸۹۳ء میں گاندھی جی جنوبی افریقہ میں سکونت پذیر ہندوستانی تاجروں کے قانونی مشیر مقرر کیے گئے۔ گاندھی جی جب جنوبی افریقہ پہنچے تو ۲۴ برس کے تھے۔ ۲۱ سال وہ جنوبی افریقہ میں مقیم رہے۔ یہاں انھوں نے کئی تجربے کیے اخبار نکالا، پریس قائم کیا، ایک آشرم قائم کیا ان اداروں میں وہ خود بھی ہر قسم کا کام کرتے تھے۔ اس طرح جنوبی افریقہ ان کی عملی درسگاہ بنا۔

جنوبی افریقہ میں ہندوستانی اور کالے رنگ کے لوگوں کے ساتھ برا سلوک کیا جاتا تھا۔ گاندھی جی کو بھی مشکلوں کا سامنا کرنا پڑا۔ ان حالات کا مقابلہ انھوں نے بڑی ہمت سے کیا۔ ان وجوہات کی بناء پر ان کی شخصیت میں جو استحکام پیدا ہوا اس کی بدولت سچائی پر قائم رہتے ہوئے ناانصافی کے خلاف انھوں نے صدائے احتجاج بلند کی

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

اور معاشرے کو ظلم کے خلاف آواز اٹھانے کے لیے آمادہ کیا۔ نسل پرستی کی بنیاد پر جو مظالم جنوبی افریقہ میں جاری تھے اس کے خلاف وہاں مقیم ہندوستانیوں کے ساتھ مل کر انھوں نے پرامن احتجاج کیا۔ وہ نسل پرستی کے سخت مخالف تھے۔

۱۹۱۵ء میں گاندھی جی ہندوستان لوٹ آئے۔ یہاں انھوں نے دیکھا کہ اکثر لوگ غریب ہیں۔ جن کے پاس نہ پیٹ بھرنے کو کھانا ہے نہ تن ڈھکنے کو کپڑا تو انہوں نے بھی معمولی غذا کھانا شروع کر دیا۔ تن ڈھانپنے کے لیے صرف دھوتی پہنتے، سردی یا گرمی میں ضرورت ہوتی تو ایک چادر اوڑھ لیتے۔ ہندوستانی لیڈر گوکھلے کو گاندھی جی نے اپنا سیاسی گرو مانا اور ان کے صلاح و مشورے سے ملک کے لیے کام کرنے لگے۔ انگریزوں کے خلاف گاندھی جی نے ستیہ گرہ کی۔ انھیں معلوم تھا کہ ان کا مدمقابل یعنی انگریز حکمراں بے حد طاقتور ہے اس لیے اس سے لڑنے کے لیے انہوں نے اہنسا کا ہتھیار استعمال کیا۔ ملک کو انگریزوں کی غلامی سے آزاد کرانے کے لیے انہوں نے عدم تشدد کی تحریک چلائی۔ بڑے بڑے لیڈروں کے ساتھ مہاتما گاندھی کو بھی کئی بار جیل بھیجا گیا، جب بھی وہ جیل سے باہر آئے ستیہ گرہ کی۔ کوئی پچیس تیس برس تک یہ جنگ انہوں نے بلا تکان جاری رکھی اور اسے کامیابی سے ہمکنار کر کے ہی دم لیا۔

گاندھی جی نے ''انگریز چلے جاؤ'' کا نعرہ لگایا۔ انہوں نے چار باتوں کو ہمیشہ پیش نظر رکھا۔ ۱۔ چرخہ اور کھادی ۲۔ ہندو مسلم اتحاد ۳۔ چھوت چھات مٹانا ۴۔ سب کاموں میں اہنسا۔ سچائی ہی ان کی زندگی تھی۔ ۳۰ جنوری ۱۹۴۸ء کی شام ناتھورام گوڈسے نامی شخص نے پیر چھونے کے بہانے تین گولیاں چلائیں اور گاندھی جی کو شہید کر دیا۔

ہندوستان کی تمام زبانوں کے شعرا، ادبا اور مفکرین نے انھیں خراج عقیدت پیش کیا۔ تاریخ کی اس عظیم شخصیت کو اردو ادب کیسے فراموش کر سکتا تھا۔ ان کی زندگی میں

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

اور ان کے بعد بھی اردو ادیب و شعرا نے اپنی شاعری اور نثر میں ان کی شخصیت اور وطن کے لیے ان کی قربانیوں کو سراہا۔ حسرت، چکبست، اکبر الہ آبادی، ظفر علی خاں، اقبال، اثر لکھنوی، محمد علی جوہر، جوش، اقبال سہیل، آنند نرائن ملا، جمیل مظہری، جاں نثار اختر، وامق جونپوری، شمیم کرہانی وغیرہ شعرا نے گاندھی جی کو خراج تحسین پیش کیا ہے۔ اکبر الہ آبادی نے گاندھی جی پر ایک طویل نظم "گاندھی نامہ" غالباً ۱۹۱۹ء سے ۱۹۲۱ء کے درمیان لکھی تھی جو ان کے انتقال کے ۲۷ برس بعد ۱۹۴۸ء میں شائع ہوئی۔ اکبر سرکاری ملازم تھے۔ انگریزوں کے خلاف کسی بھی تحریک کی وہ کھل کر حمایت نہیں کر سکتے تھے۔ اس لیے انھوں نے کہا۔

مدخولۂ گورنمنٹ اکبر اگر نہ ہوتا
اس کو بھی آپ پاتے گاندھی کی گوپیوں میں

عدم تشدد میں شدت نہ ہونے کے باوجود ایک ایسی طاقت ہے جو بڑے بڑے طوفانوں کا رخ موڑ سکتی ہے۔ اکبر کا ایک شعر ہے:

چنو میاں بھی حضرت گاندھی کے ساتھ ہیں
گو مشت خاک ہیں مگر آندھی کے ساتھ ہیں

اکبر الہ آبادی نے اپنے کلام میں گاندھی جی کی عدم تشدد کی تحریک کو اس طرح بیان کیا ہے:

لشکر گاندھی کو ہتھیاروں کی کچھ حاجت نہیں
ہاں مگر بے انتہا صبر و قناعت چاہیے

گاندھی جی کی عدم تشدد کی تحریک جو انگریزوں کے خلاف احتجاج تھا وہ کوئی آسان کام نہیں تھا۔ اردو ادب میں ہمیشہ سے ہی عصری حالات اور وطن کے رہنماؤں پر پراثر مضامین اور نظمیں لکھی جاتی رہی ہیں اور یہ سلسلہ تا حال جاری ہے۔ ادب کا یہ

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

تقاضا بھی ہے کہ وہ وقت اور حالات کا نہ صرف نقشہ کھینچے بلکہ ان حالات کا مقابلہ کرنے کا حوصلہ اور جدوجہد کا جذبہ بھی پیدا کرے۔ قلم کی طاقت اور اہمیت اس سے بخوبی سمجھ میں آتی ہے۔

جگر مرادآبادی نے ایک نظم ''گاندھی جی کی یاد میں'' لکھی۔

وہی ہے شور ہائے ہو، وہی ہجوم مرد و زن
مگر وہ حسن زندگی، مگر وہ جنت وطن
وہی زمیں، وہی زماں، وہی مکیں، وہی مکاں
ترقیوں پہ گرچہ ہیں، تمدن ومعاشرت
مگروہ حسن سادگی،وہ سادگی کا بانکپن
یہ نغمۂ حیات ہے، کہ ہے اجل ترانہ سنج
یہ دورکائنات ہے کہ رقص میں اہرمن
ہزار در ہزار ہیں، اگرنہ رہبران ملک
مگر وہ پیر نوجواں ، وہ ایک مرد صف شکن
وہی مہاتماوہی، شہید امن و آشتی
پریم جس کا زندگی، خلوص جس کا پیرہن
وہی ستارے ہیں مگر ، کہاں وہ ماہتاب ہیں
وہی ہے انجمن مگر ، کہاں وہ ماہتاب ہند
وہی ہے انجمن مگر ، کہاں وہ صدر انجمن

جگر مرادآبادی کی نظم دراصل ایک نوحہ ہے۔ وہ افسوس کر رہے ہیں انہیں ملال ہے گاندھی جی کے اس دنیا سے بے وقت چلے جانے کا۔ رہبران ملک تو ہر دور میں

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

ہوں گے لیکن گاندھی جی کی طرح باشعور، بیدار مغز اور دور اندیش شخصیت اس دنیا میں کہاں دکھائی دے گی۔ گاندھی جی فاشسٹ اور نازی ازم کے پرستاروں کے ہاتھوں شہید کر دیے گئے۔ گاندھی جی کی موت پر اردو شعرا کے تاثرات ملاحظہ کیجیے:

وہ ملک و ملت جاں بہ لب جسے اس نے آب بقا دیا
اسی ناسپاس نے ہائے اب اسے جام مرگ پلا دیا
ہمیں جس نے فتح دلائی تھی اسے خاک وخوں میں ملا دیا
ہمیں جس نے راہ دکھائی تھی اسے راستے سے ہٹا دیا

(اقبال سہیل)

دیکھا نہیں جاتا آنکھوں سے یہ منظر عبرتناک وطن
پھولوں کے لہو کے پیاسے ہیں اپنے ہی خس وخاشاک وطن
ہاتھوں سے بجھایا خود اپنے وہ شعلۂ روح پاک وطن
داغ اس سے سیہ تر کوئی نہیں دامن پہ ترے اے خاک وطن

(آنند نرائن ملا)

نشاں ہیں گولیوں کے یا کھلے ہیں پھول سینے پر
اسی کو مار ڈالا جس نے سر اونچا کیا سب کا

(نذیر بنارسی)

دردِ غم حیات کا درماں چلا گیا
وہ خضرِ عصر و عیسیٰ دوراں چلا گیا
ہندو چلا گیا نہ مسلماں چلا گیا
انساں کی جستجو میں اک انساں چلا گیا

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

بیمار زندگی کی کرے کون دلدہی
فیاض و چارہ ساز مریضاں چلا گیا
اب سنگ و خشت و خاک و خذف سربلند ہیں
تاج وطن کا لعل درخشاں چلا گیا
اب اہرمن کے ہاتھ میں ہے تیغ خوں چکاں
خوش ہے کہ دست و بازوئے یزداں چلا گیا
خوش ہے بدی جو دام یہ نیکی پہ ڈال کے
رکھ دیں گے ہم بدی کا کلیجہ نکال کے

(اسرار الحق مجاز)

وہ زندگی کا رازداں
وہ بیکسوں کا پاسباں
وطن کا میر کارواں نظر سے دور ہو گیا
وہی بزرگ خانواں وہی ہمار ارہنما
ہمیں سے آج چھٹ گیا
سہاگ مادر وطن کا اپنے ہاتھوں لٹ گیا
سپہر ہند کی اندھیری رات کا وہ ماہتاب
قریب صبح چادر شفق میں منہ لپیٹ کر
لہو بھرے کفن میں اپنی خنکیاں سمیٹ کر
نظر سے دور ہو گیا

(وامق جونپوری)

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

گاندھی جی نے اپنی زندگی میں روحانیت کو شامل کر لیا تھا۔ صدیوں کے انتشار کے بعد ہندوستان کو اتحاد کی سخت ضرورت تھی۔ انھوں نے روحانیت کا سہارا لے کر اہنسا کی تحریک شروع کی اور بغیر کسی جنگ و جدل کے کامیابی حاصل کی۔ محبت، اخوت، دردمندی، غرض یہ کہ گاندھی کی ہمہ جہت شخصیت کو مختلف اردو شعرا نے اپنے کلام میں اس طرح واضح کیا ہے:

صفائے قلب کا آئینہ تھی شگفتہ بہی!
چلن تھا خندہ جبینی مدام گاندھی کا
ریا سے دور کا بھی واسطہ نہ تھا اس کو
ریا کو دور ہی سے تھا سلام گاندھی کا

(پنڈت میلارام وفاؔ)

تجھے مندروں نے صدائیں دیں کہ ترے کرم سے اماں ملی
تجھے مسجدوں نے دعائیں دیں کہ تباہیوں سے بچادیا

(اقبال سہیلؔ)

مئے محبت انسانیت کا متوالا
کہ جس نے عقل کو سانچے میں عشق کے ڈھالا
بنا کے جس نے اہنسا کو جنگ کا آلا
ملوکیت کا مزاج کہن بدل ڈالا
جھکادی گردن مغرور کج کلاہوں کی
جھپک رہی تھی پلک جس سے بادشاہوں کی

(جمیلؔ مظہری)

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

پستی سیاست کو تو نے اپنے قامت سے رفعت دی
ایماں کی تنگ خیالی کو انسان کے غم سے وسعت دی
ہر سانس سے درس امن دیا ہر جبر پہ داد الفت دی
قاتل کے بھی گو لب ہل نہ سکے آنکھوں سے دعائے رحمت دی
ہنسا کو اہنسا کا اپنا پیغام سنا نے آیا تھا
نفرت کی ماری دنیا میں اک پریم سندیسہ لایا تھا

(آنند نرائن ملا)

پیار کے وہ لٹاتا تھا پھول
تھا اہنسا اسی کا اصول
نرمی سے زندگی تنگ کی
اس نے انگریزوں سے جنگ کی

(ابرار کرتپوری)

جس کے ہر قول و عمل میں امن کا پیغام تھا
جس کا ہر اقدام گویا عافیت انجام تھا
آشتی تھی جس کی فطرت جس کا مذہب پیار تھا
خدمت انسانیت کا جو علمبردار تھا

(ساحر ہوشیار پوری)

قوم کا یہ عزیز رہنما، غریبوں اور اچھوتوں کا مسیحا، قوم دشمن طاقتوں کے ایک نمائندے کے ذریعے جام شہادت نوش کی

ان کی شان میں ملک کی سبھی زبانوں کے شعرا اور ادباء نے خراج عقیدت

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

وش کیا۔ اردو زبان اس وقت کی سب سے بڑی زبان تھی اس لیے اس کا دامن بھی اس سے خالی نہیں ہے۔

اس دور کے محب وطن اردو شعرا میں بہت سے ترقی پسند شعرا کی بھی شمولیت تھی جو گاندھی جی کو ایک با اصول رہنما تسلیم کرتے تھے اور جنگ آزادی میں ان کے کردار کو اہمیت دیتے تھے انہوں نے جا بجا اپنے اشعار میں مہاتما گاندھی کے تعلق سے بالواسطہ یا بلا واسطہ اشعار کہے ہیں جو گاندھی جی کے تئیں ان کی عقیدت کے مظہر ہیں۔ حسرت موہانی اگر چہ ترقی پسند رہنما اور شاعر تھے اس کے باوجود وہ مہاتما گاندھی کی قائدانہ عظمتوں کے قائل تھے۔

شمیم کرہانی سیاسی عقیدے کے اعتبار سے قوم پرست اور کانگریس کے حامی تھے۔ ۱۹۴۲ء کی تحریک کے تعلق سے انھوں نے نہایت پر جوش اور ولولہ خیز نظمیں تحریر کی ہیں۔ وہ عدل وانصاف پر قائم دنیا کی آرزو کرتے ہیں جس میں اونچ نیچ نہ ہو۔ داخلی جذبے کی شدت اور خلوص کی گہرائی نے ان کے اشعار میں بخوبی نظر آتی ہے۔ بیشک انھوں نے آزادی کی تحریک میں مہاتما گاندھی کو سب سے اہم رہنما تسلیم کیا ہے۔

ظفر علی خاں اس زمانے کے مشہور لیڈر تھے مگر وہ بھی گاندھی جی کے معتقد تھے اس کا اظہار بھی ان کی شاعری میں کئی جگہ ہوا ہے۔ مثال کے طور پر ان کی ایک نظم "اعلان جنگ" کے کچھ اشعار ملاحظہ ہوں جن میں گاندھی جی کے نظریات کی گونج سنائی دیتی ہے۔

گاندھی نے آج جنگ کا اعلان کر دیا
باطل سے حق کو دست و گریباں کر دیا
ہندوستاں میں ایک نئی روح پھونک کر
آزادی حیات کا سامان کر دیا

دیکر وطن کو ترک موالات کا سبق
ملت کی مشکلات کو آسان کر دیا
شیخ اور برہمن میں بڑھایا وہ اتحاد
گویا انہیں دو قالب و یک جان کر دیا
پروردگار نے کہ وہ ہے آدمی شناس
گاندھی کو بھی یہ مرتبہ پہچان کر دیا

مندرجہ بالا انتخاب مکمل نہیں ہے اور نہ ہی ہوسکتا ہے کیوں کہ مہاتما گاندھی کی ہمہ گیر شخصیت سے ایسا کون ہوگا جو متاثر نہ ہوا ہو۔ اردو کے ہر چھوٹے بڑے شاعر نے اپنی اپنی بساط کے مطابق طبع آزمائی کی۔ ان کے فلسفہ کو اشعار کے پیکر میں ڈھالا اور ان کی کردار و گفتار کی ثناخوانی کی اور ایک عرصے تک اردو شاعری ان سے متاثر ہوئی۔ گو آج ہم ان کی فکر اور تعلیمات سے دور ہو گئے ہیں مگر ان کی عزت و عظمت میں کوئی فرق نہیں آیا۔ ان کے بارے میں جب بھی بات ہوگی زبانیں خود بہ خود ان کی قصیدہ خوانی میں رطب اللسان ہوں گی۔

حواشی:

۱۔ گاندھی نامہ، تدوین و تقدیم: ڈاکٹر فخر الکریم، اشاعت: دوم، ۲۰۱۰ء رامیشورم پریس کڑوالہ آباد

۲۔ کلیات چکبست (نظم)، کالی داس گپتا رضا، ساکار پبلشرز پرائیویٹ لمیٹیڈ ممبئی

۳۔ رسالہ: ہندوستانی زبان، گاندھی نمبر، اکتوبر۔ دسمبر ۲۰۱۹ء

۴۔ میری آپ بیتی، مترجمہ عائشہ شمس، (National councel of education research and training , January 1970)

۵۔ اکبر الہ آبادی ایک سماجی و سیاسی مطالعہ، ڈاکٹر افصح ظفر، عرشیہ پبلی کیشنز دہلی ۹۵

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

Chapter in book

कालिदास समग्र वाङ्मय प्रकाशनमाला - १

महाकवी कालिदास विरचित

रघुवंश

मूळ संस्कृत संहिता व मराठी अनुवाद

प्रधान संपादक

आचार्य श्रीनिवास वरखेडी

पुरोवाक्	संपादक	कार्यकारी संपादक
पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ	डॉ. लीना रस्तोगी	डॉ. पराग जोशी

अनुवाद

डॉ. पराग जोशी
प्रा. पल्लवी कर्वे

डॉ. संभाजी पाटील
प्रा. पल्लवी कावळे

मधुरा कायंदे

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय
रामटेक
२०१९

Dr Shaikh Imran
Assistant Professor Urdu
Maharashtra Education Service Class-I
Waseerrao Naik Govt. Institute of
Arts & Sciences, Nagpur

19-20
Chapter in Book
3.3.4

कालिदास समग्र वाङ्मय प्रकाशनमाला - १
रघुवंश – महाकवी कालिदास

© क. का. सं. वि. सर्वाधिकार सुरक्षित
मौदा रोड, रामटेक,
जि. नागपुर - ४४११०६
महाराष्ट्र.

ISBN: 978-93-85710-26-1

प्रथम आवृत्ती : २०१९, रामटेक नागपुर.

प्रती - ५००

किंमत : संपूर्ण संच- ₹२५००

सदर पुस्तक क.का.सं.वि. च्या कालिदास समग्र वाङ्मय प्रकाशन प्रकल्पांतर्गत प्रकाशित झालेले असून या प्रकल्पास यु.जी.सी. च्या १२व्या योजने अंतर्गत संशोधन प्रकल्पाचे आर्थिक सहाय्य प्राप्त झाले आहे. या संपूर्ण प्रकाशनाचे काम LATEX व UTF-8 द्वारे करण्यात आले आहे.

प्राप्तीस्थान : प्रकाशन विभाग, क.का.सं.वि.,
मौदा रोड, रामटेक,
जि. नागपुर– ४४११०६, महाराष्ट्र
ई-मेल : pgtd@kksu.org, दूर. - ०७११४ - २५६४७६

मुद्रक : अनुवाक् टेक्नॉलॉजी प्रा. लि., टाईड-यूओएच (TIDE-UoH), हैदराबाद विश्वविद्यालय, गच्चीबौली, हैदराबाद- ५०००४६, तेलंगाना

एकादश : सर्गः

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये ।
काकपक्षधरमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥१ ॥

कुशिकपुत्र विश्वामित्राने दशरथराजाकडे येऊन यज्ञकर्मामध्ये येणाऱ्या संकटांचा विनाश करण्यासाठी काकपक्ष (बालपणात शिखा धारण करणाऱ्या रामाची याचना केली. बरोबरच आहे. तेजस्वी लोकांच्या बाबतीत वय विचारात घेतले जात नाही.

कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभात्तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ।
अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥२ ॥

विद्वानांचा सेवक असणाऱ्या त्या राजा दशरथाने अतिशय कष्टाने प्राप्त झालेल्या त्या रामाला लक्ष्मणाच्या सोबतच विश्वामित्र मुनींकडे सोपवले. रघूच्या कुळामध्ये प्राणांचीही केलेली याचना कधीच नाकारली जात नाही.

यावदादिशति पार्थिवस्तयोर्निर्गमाय पुरमार्गसंस्क्रियाम् ।
तावदाशु विदधे मरुत्सखैः सा सपुष्पजलवर्षिभिर्घनैः ॥३ ॥

राम व लक्ष्मण यांच्या प्रवासासाठी नगरातील रस्त्यांच्या सुशोभीकरणाचे आदेश राजा दशरथाने अजून दिलेही नाहीत तोवरच वायूचे मित्र असलेल्या मेघांनी पुष्पांसहित जलवृष्टी करून ताबडतोब ते कार्य पूर्णत्वास नेले.

तौ निदेशकरणोद्यतौ पितुर्धन्विनौ चरणयोर्निपेततुः ।
भूपतेरपि तयोः प्रवत्स्यतोर्नम्रयोरुपरि बाष्पबिन्दवः ॥४ ॥

पित्याच्या आदेशाचे पालन करणास तयार झालेले व धनुष्य धारण केलेले ते रामलक्ष्मण जेव्हा पिता दशरथाच्या पाया पडले तेव्हा राजाचे अश्रुबिंदू देखील प्रवास करण्यासाठी निघालेल्या पायांपाशी झुकलेल्या त्या दोघांवर पडले.

तौ पितुर्नयनजेन वारिणा किंचिदुक्षितशिखण्डकावुभौ ।
धन्विनौ तमृषिमन्वगच्छतां पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ ॥५ ॥

पिता दशरथाच्या नेत्रातून निघालेल्या अश्रुबिंदूंनी ज्यांच्या शिखा किंचित् भिजल्या आहेत, व नागरिकांनी आपल्या दृष्टीनेच ज्यांच्या रस्त्यावर तोरणे सजवलेली आहेत असे ते राम व लक्ष्मण धनुष्य धारण करून विश्वामित्र ऋषींच्या मागोमाग चालू लागले.

लक्ष्मणानुचरमेव राघवं नेतुमैच्छदृषिरित्यसौ नृपः ।
आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥६ ॥

फक्त लक्ष्मणाला सोबत घेतलेल्या रामालाच घेऊन जाण्याची इच्छा ऋषी विश्वामित्रांनी व्यक्त केल्यामुळे त्या दशरथ राजाने राम व लक्ष्मणाच्या रक्षणासाठी सेना न पाठवता केवळ आशीर्वादच दिला कारण तो आशीर्वादच त्यांच्या रक्षणासाठी समर्थ होता.

मातृवर्गचरणस्पृशौ मुनेस्तौ प्रपद्य पदवीं महौजसः ।
रेजतुर्गतिवशात्प्रवर्तिनौ भास्करस्य मधुमाधवाविव ॥७ ॥

समस्त मातृवर्गांच्या चरणांना स्पर्श करून ते राम व लक्ष्मण अत्यंत तेजस्वी अशा विश्वामित्रमुनींचे अनुसरण करत असताना ज्याप्रमाणे सूर्याच्या गतीमुळे प्रवर्तित होणारे चैत्र व वैशाख शोभून दिसतात त्याचप्रमाणे शोभून दिसू लागले.

वीचिलोलभुजयोस्तयोर्गतं शैशवाच्चपलमप्यशोभत ।
तोयदागम इवोद्धभिद्धयोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ॥८ ॥

वर्षाकाळातील उद्ध व भिद्ध नदांच्या नावांप्रमाणेच जणू काही तरंगांप्रमाणे चंचल भुजा असणाऱ्या त्या राम व लक्ष्मण यांचे चालणे चपळ जरी असले तरीही बाल्यावस्थेमुळे शोभूनच दिसत होते. (**टीप** – आचार्यमल्लिनाथांनी उद्ध व भिद्ध नद्यांची पुढील प्रमाणे व्युत्पत्ती सांगितली आहे.
उद्ध- वर्षाकालमध्ये जी नदी पाणी वरती उडवत वाहते तो उद्ध नद.
भिद्ध – वर्षाकालमध्ये जी नदी तट फोडून वाहते तो भिद्ध नद.
आचार्यपाणिनींनी भिद्योद्धौ नदे (3.1.115) या अष्टाध्यायी सूत्रात् या नदांचा उल्लेख केला आहे. ज्याप्रमाणे वर्षाकाळातील उद्ध व भिद्ध नद्यांचे माणी वरती उडवणे, तट फाडून वाहणे इत्यादी वर्तन हे त्यांच्या नावाला साजेसेच ठरते, त्याचप्रमाणे राम व लक्ष्मणाचे चपल चालणे इत्यादी व्यवहार देखील त्यांच्या बाल्यावस्थेला साजेसेच होते.)

तौ बलातिबलयोः प्रभावतो विद्ययोः पथि मुनिप्रदिष्टयोः ।
मस्रुतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ मातृपार्श्वपरिवर्तिनाविव ॥९ ॥

रत्नांनी मढविलेल्या जमिनीवरतीच चालण्यास योग्य असणारे असे ते राम व लक्ष्मण विश्वामित्र मुनींनी उपदेश केलेल्या बला आणि अतिबला या विद्यांच्या सामर्थ्यामुळे मार्गामध्ये अजिबात थकले नाहीत. जणू काही आईच्या जवळपासच वावरत असल्याप्रमाणे त्यांना वाटले. (**टीप** – बला व अतिबला विद्या – बला विद्या – उत्साह व बल यांची वृद्धी, शत्रूचे शस्त्राघात सहन करण्याची ताकद आणि क्षुधा व

तृष्णा यांची बाधा न होणे याच गुणांमुळे त्या विद्येला बला असे म्हणतात अतिबला विद्या – शत्रूची दृष्टी, मन, देह व कर्म ही स्खलित होणे आणि आपले शस्त्रादी उपाय अमोघ ठरणे ही कार्ये ज्या विद्येमुळे होतात त्या विद्येला अतिबला असे म्हणतात. विश्वामित्रांनी या दोन विद्या राम व लक्ष्मणाला प्रदान केल्या होत्या.)

पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः सानुजः पितृसखस्य राघवः ।
उह्यमान इव वाहनोचितः पादचारमपि न व्यभावयत् ॥१० ॥

वाहनानेच जाण्यास योग्य असलेला व कनिष्ठ भाऊ लक्ष्मणासह असणारा तो राम पुराणांचे जाणकार असलेल्या व वडिलांचे स्नेही असणाऱ्या विश्वामित्रांनी पूर्वी घडलेल्या कथांचे कथन केल्यामुळे जणू काही वाहूनच नेल्याप्रमाणे पायी चालत असल्याचेही विसरून गेला.

तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः कूजितैः श्रुतिसुखैः पतत्रिणः ।
वायवः सुरभिपुष्परेणुभिश्छायया च जलदाः सिषेविरे ॥११ ॥

तलावांनी मधुर जलाद्वारे, पक्ष्यांनी कर्णसुखदायक अशा कूजनाद्वारे, वायूंनी सुगंधित पुष्पांच्या पराग कणांनी व मेघांनी छायेच्या द्वारा त्या राम व लक्ष्मणाची सेवा केली.

नाम्भसां कमलशोभिनां तथा शाखिनां च न परिश्रमच्छिदाम् ।
दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः ॥१२ ॥

तपस्विजनांना त्या राम व लक्ष्मणाच्या अभीष्ट अशा दर्शनाने जितका आनंद झाला तितका आनंद कमळांनी शोभून दिसणाऱ्या तलावांच्या दर्शनाने आणि परिश्रमाचे निवारण करणाऱ्या वृक्षांमुळेही झाला नाही.

स्थाणुदग्धवपुषस्तपोवनं प्राप्य दाशरथिरात्तकार्मुकः ।
विग्रहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत्प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥१३ ॥

धनुष्य धारण केलेला तो दशरथपुत्र राम जेव्हा तपोवनामध्ये येऊन पोहोचला त्यावेळी भगवान शंकराने दग्ध केलेल्या कामदेवाचा जणू काही प्रतिनिधीच बनला पण कर्मामुळे नव्हे, तर सुन्दर शरीरामुळे.

तौ सुकेतुसुतया स्खिलीकृते कौशिकाद्विदितशापया पथि ।
निन्यतुः स्थलनिवेशिताटनी लीलयैव धनुषी अधिज्यताम् ॥१४ ॥

विश्वामित्र ऋषींकडून जिच्या शापाबद्दल माहिती समजली आहे अशा सुकेतूच्या कन्येने ताडकेने रस्ता अडवून धरल्यानंतर त्या राम व लक्ष्मणाने धनुष्याची टोके जमिनीवर ठेऊन अतिशय सहजपणे धनुष्यावर प्रत्यंचा चढवली. (टीप - सुकेतुसुता – ताडका ही सुकेतु नावाच्या यक्षाची कन्या. अगस्त्य ऋषींनी अतिशय संतप्त होऊन शाप दिला की तुझे सध्याचे रूप नष्ट होऊन अतिशय विकृत आणि दारुण रूपास तू प्राप्त होशील. या शापामुळे ती अत्यंत भयंकर बनली होती)

ज्यानिनादमथ गृह्णती तयोः प्रादुरास बहुलक्षपाछविः ।
ताडका चलकपालकुण्डला कालिकेव निबिडा बलाकिनी ॥१५ ॥

त्यानंतर कृष्ण पक्षातील रात्रीप्रमाणे काळ्याकभिन्न वर्णाची व कपालकुंडले हलत असणारी ती ताडका राम व लक्ष्मणाच्या प्रत्यंचेचा टणत्कार ऐकून जणू काही बगळ्यांनी युक्त असणाऱ्या मेघमालेप्रमाणेच त्यांच्यापुढे प्रकट झाली. (**टीप** – शुभ्रवर्णाचे बगळे काळ्याकभिन्न मेघमालेच्या सहवासात आल्यानंतर जसे दिसावेत त्याचप्रमाणे पांढऱ्या रंगांची कपालकुंडले धारण केलेली काळ्याकभिन्न वर्णाची ताडका दिसत होती प्रस्तुत श्लोकात शुभ्रवर्णाच्या बगळ्यांची उपमा कपालकुंडलांना व काळ्याकभिन्न मेघमालेची उपमा ताडकेच्या विकृत कृष्णदेहाला दिलेली आहे.)

तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया प्रेतचीवरवसा स्वनोग्रया ।
अभ्यभावि भरताग्रजस्तया वात्ययेव पितृकाननोत्थया ॥१६ ॥

स्वतःच्या तीव्र अशा वेगाने मार्गातील वृक्षांना प्रकंपित करणाऱ्या, प्रेतांवरील वस्त्रे धारण करणाऱ्या, भयंकर गर्जना करणाऱ्या त्या ताडकेने जणू काही स्मशानात उत्पन्न झालेल्या वादळाप्रमाणे भरताचा ज्येष्ठ भाऊ असणाऱ्या रामावरती चाल केली.

उद्यतैकभुजयष्टिमायतीं श्रोणिलम्बिपुरुषान्त्रमेखलाम् ।
तां विलोक्य वनितावधे घृणां पत्रिणा सह मुमोच राघवः ॥१७ ॥

काठीप्रमाणेच एक हात उगारलेल्या, पुरुषांच्या आतड्यांची मेखला कमरेला लोंबत असलेल्या त्या ताडकेला आपल्यावर चाल करून येताना पाहून स्त्रीवधाविषयी वाटणारी घृणा रामाने बाणाबरोबरच सोडून दिली.

यच्चकार विवरं शिलाघने ताडकोरसि स रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां द्वारतामगमदन्तकस्य तत् ॥१८ ॥

त्या रामाच्या बाणाने दगडाप्रमाणे कठीण असणाऱ्या त्या ताडकेच्या छातीमध्ये जे विवर तयार केले. ते म्हणजे आतापर्यंत राक्षसांच्या प्रदेशात प्रवेश न केलेल्या यमासाठी जणू काही प्रवेशद्वारच झाले.

बाणभिन्नहृदया निपेतुषी सा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।
विष्टपत्रयपराजयस्थिरां रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् ॥१९ ॥

रामाच्या बाणाने हृदय विदीर्ण होऊन पडणाऱ्या त्या ताडकेने केवळ स्वतःच्या अरण्यातील भूमीलाच हादरविले नाही तर तिन्ही लोकांचा पराभव केल्याने स्थिर झालेल्या रावणाच्या राज्यलक्ष्मीलाही हादरवून सोडले.

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥२० ॥

रामरूपी कामदेवाच्या असहनीय अशा बाणाने हृदयावर आघात झालेली, रात्रीच्या वेळी विहार करणारी ती ताडका (अभिसारिकेने) प्रियतमाकडे जावे त्याप्रमाणे, गंधयुक्त रक्तरूपी चंदनाचा लेप लावलेल्या अवस्थेत यमसदनी गेली.

नैरृतघ्नमथ मन्त्रवन्मुनेः प्रापदस्त्रमवदानतोषितात् ।
ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥२१ ॥

त्यानंतर ज्याप्रमाणे सूर्यकान्त मणी सूर्यापासून लाकडांचे दहन करणारे तेज प्राप्त करतो, त्याचप्रमाणे ताडकेचा अन्त करणाऱ्या रामाने आपल्या पराक्रमामुळे संतुष्ट झालेल्या विश्वामित्र ऋषींकडून राक्षसांचा नाश करणारे व मंत्रांनी युक्त असलेले अस्त्र प्राप्त केले.

वामनाश्रमपदं ततः परं पावनं श्रुतमृषेरुपेयिवान् ।
उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूव राघवः ॥२२ ॥

त्यानंतर तो राम विश्वामित्र ऋषींकडून ज्याबद्दल ऐकले आहे अशा वामनाच्या पवित्र आश्रमामध्ये आला असता पूर्वजन्मातील कार्याचे जरी स्मरण झाले नसले तरीही अतिशय भावुक बनला.

आससाद मुनिरात्मनस्ततः शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणम् ।
बद्धपल्लवपुटाञ्जलिद्रुमं दर्शनोन्मुखमृगं तपोवनम् ॥२३ ॥

त्यानंतर ज्या ठिकाणी शिष्यसमुदायाने पूजेसाठी लागणाऱ्या साहित्याची व्यवस्था करून ठेवली आहे, जेथे पानांची पुटे हीच जणू काही ओंजळ असणारे वृक्ष आहेत, जेथील मृगांनी दर्शनाकरिता माना वर केल्या आहेत अशा आपल्या तपोवनामध्ये विश्वामित्र ऋषी आले.

तत्र दीक्षितमृषिं ररक्षतुर्विघ्नतो दशरथात्मजौ शरैः ।
लोकमन्धतमसात्क्रमोदितौ रश्मिभिः शशिदिवाकराविव ॥२४ ॥

ज्याप्रमाणे क्रमाने रात्री आणि दिवसा उगवणारे चंद्र आणि सूर्य, स्वकिरणांनी घोर अंधारा- –पासून लोकांचे रक्षण करतात त्याचप्रमाणे त्या तपोवनामध्ये दशरथपुत्र राम व लक्ष्मणांनी दीक्षा घेतलेल्या ऋषींचे विघ्नांपासून स्वबाणांनी रक्षण केले.

वीक्ष्य वेदिमथ रक्तबिन्दुभिर्बन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ।
संभ्रमोऽभवदपोढकर्मणामृत्विजां च्युतविकङ्कतस्रुचाम् ॥२५ ॥

त्यानंतर बंधुजीव वृक्षाच्या फुलांप्रमाणे मोठया आकाराच्या रक्ताच्या थेंबांनी यज्ञवेदी अत्यंत दूषित झालेली पाहून ऋत्विजांनी यज्ञकर्म सोडून दिले व त्यांच्या हातातून खदिरापासून तयार केलेले यज्ञपात्र स्रुवा इत्यादी गळून पडले. ऋत्विजांमध्ये अत्यंत हलकल्लोळ माजला.

उन्मुखः सपदि लक्ष्मणाग्रजो बाणमाश्रयमुखात्समुद्धरन् ।
रक्षसां बलमपश्यदम्बरे गृध्रपक्षपवनेरितध्वजम् ॥२६ ॥

लक्ष्मणाचा ज्येष्ठ भाऊ असणाऱ्या रामाने भात्यातून लगेचच बाण काढला व वर पाहतो तोच गिधाडांच्या पंखांच्या वाऱ्याने ज्यांची ध्वजा फडकत आहे असे राक्षसांचे सैन्य त्याने पाहिले.

तत्र यावधिपती मखद्विषां तौ शरव्यमकरोत्स नेतरान् ।
किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते ॥२७ ॥

यज्ञाचा द्वेष करणाऱ्या त्या राक्षसांच्या सैन्यातील केवळ दोन अधिपतींनाच त्या दोघांनी बाणाचे लक्ष्य बनविले. इतरांना नाही कारण, मोठमोठ्या विषारी सापांविषयी पराक्रम दाखविणारा गरुड पाण्यात राहणाऱ्या सापांविषयी प्रवृत्त होईल काय? (पराक्रम दाखवेल का?) कधीच नाही.

सोऽस्त्रमुग्रजवमस्त्रकोविदः संदधे धनुषि वायुदैवतम् ।
तेन शैलगुरुमप्यपातयत्पाण्डुपत्रमिव ताडकासुतम् ॥२८ ॥

अस्त्रविद्येमध्ये तरबेज असणाऱ्या त्या रामाने अत्यंत तीव्र वेग असणारे वायव्यास्त्र धनुष्यावर चढवले आणि त्या अस्त्राने पर्वताप्रमाणे भारयुक्त असणाया ताडकेच्या पुत्राला जणू काही पिकलेल्या पानाप्रमाणे खाली पाडले.

यः सुबाहुरिति राक्षसोऽपरस्तत्र तत्र विससर्प मायया ।
तं क्षुरप्रशकलीकृतं कृती पत्रिणां व्यभजदाश्रमाद्बहिः ॥२९ ॥

जो सुबाहु नावाचा दुसरा राक्षस मायेने इकडे तिकडे संचार करीत होता, त्याचे अत्यंत कुशल असणाऱ्या रामाने क्षुरप्र नावाच्या शस्त्राने तुकडे तुकडे करून आश्रमाच्या बाहेर असणाऱ्या पक्ष्यांना ते वाटून टाकले.

इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयोः सांयुगीनमभिनन्द्य विक्रमम् ।
ऋत्विजः कुलपतेर्यथाक्रमं वाग्यतस्य निरवर्तयन् क्रियाः ॥३० ॥

अशाप्रकारे, यज्ञामध्ये येणाऱ्या विघ्नांचे ज्यांनी निवारण केले आहे अशा त्या राम व लक्ष्मण यांच्या रणांगणाला साजेशा पराक्रमाचे अभिनंदन करून, ऋत्विजांनी मौन धारण केलेल्या कुलपती विश्वामित्रांच्या यज्ञक्रिया यथाक्रम पार पाडल्या.

तौ प्रणामचलकाकपक्षकौ भ्रातरावबभृथाप्लुतो मुनिः ।
आशिषामनुपदं समस्पृशद्दर्भपाटलतलेन पाणिना ॥३१ ॥

यज्ञाच्या शेवटी अवभृथस्नान केलेल्या त्या विश्वामित्र ऋषींनी, नमस्कार करतेवेळी ज्यांची शिखा हालत आहे अशा राम व लक्ष्मण या दोन भावांना आशीर्वाद दिल्यानंतर कुशांनी जखमी झालेल्या हाताने त्यांना गोंजारले.

तं न्यमन्त्रयत संभृतक्रतुर्मैथिलः स मिथिलां व्रजन्वशी ।
राघवावपि निनाय बिभ्रतौ तद्धनुःश्रवणजं कुतूहलम् ॥३२ ॥

यज्ञाचा संकल्प केलेल्या मिथिलानरेश जनकाने विश्वामित्रांना निमंत्रण दिले होते. मिथिला नगरीला जात असताना त्या जितेंद्रिय विश्वामित्रांनी धनुष्यकथेच्या श्रवणामुळे धनुष्य पाहण्यास उत्सुक असणाऱ्या दशरथपुत्रांनाही सोबत नेले.

तैः शिवेषु वसतिर्गताध्वभिः सायमाश्रमतनुष्वगूह्यत ।
येषु दीर्घतपसः परिग्रहो वासवक्षणकलत्रतां ययौ ॥३३ ॥

मार्ग चालत असताना त्यांनी सायंकाळी रमणीय अशा आश्रमवृक्षांमध्ये वसती केली, जेथे दीर्घकाळ तपश्चर्या करणाऱ्या गौतम ऋषींची पत्नी अहल्या क्षणभरासाठी इंद्राची पत्नी बनली होती.

प्रत्यपद्यत चिराय यत्पुनश्चारु गौतमवधूः शिलामयी ।
स्वं वपुः स किल किल्बिषच्छिदां रामपादरजसामनुग्रहः ॥३४ ॥

पाषाण प्रतिमा बनलेल्या त्या गौतमपत्नी अहल्येने दीर्घकालानंतर आपले सुंदर शरीर पुन्हा प्राप्त केले. खरोखरच पापांचा विनाश करणाऱ्या रामाच्या चरणधुळीचाच हा अनुग्रह होय.

राघवान्वितमुपस्थितं मुनिं तं निशम्य जनको जनेश्वरः ।
अर्थकामसहितं सपर्यया देहबद्धमिव धर्ममभ्यगात् ॥३५ ॥

राम व लक्ष्मणसहित विश्वामित्र ऋषी उपस्थित झाल्याचे ऐकून प्रजेचा जणू काही ईश्वरच असणारा असा तो जनक राजा अर्थ व काम यांनी युक्त मूर्तिमंत धर्माप्रमाणे असणाऱ्या विश्वामित्र ऋषींना पूजासामग्रीसहित सामोरा गेला.

तौ विदेहनगरीनिवासिनां गां गताविव दिवः पुनर्वसू ।
मन्यते स्म पिबतां विलोचनैः पक्ष्मपातमपि वञ्चनां मनः ॥३६ ॥

...ालेल्या पुनर्वसू ताऱ्याप्रमाणे असणाऱ्या त्या
...या नेत्रांनी दर्शन करणाऱ्या त्या विदेह नगरीतील
... लवणे हा देखील अडथळा वाटत होता.

... क्रियाविधौ कालवित्कुशिकवंशवर्धनः ।
...वसनदर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयांबभूव सः ॥३७ ॥

धनुर्यज्ञाचा क्रियाविधी संपल्यानंतर कालाचे उत्तम जाणकार असलेल्या व कुशिकवंशाची प्रतिष्ठा वाढवणाऱ्या त्या विश्वामित्र ऋषींनी 'राम धनुष्याच्या दर्शनास उत्सुक आहे', असे मिथिलानरेश जनकाला सांगितले.

तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।
स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं पीडितो दुहितृशुल्कसंस्थया ॥३८ ॥

प्रतिष्ठित कुळात जन्म घेतलेल्या अशा त्या बालक रामाचे कोमल शरीर पाहून आणि स्वतःचे वाकवण्यास दुरापास्त असणारे धनुष्य मनात आणून धनुष्यावर प्रत्यंचा चढविण्याच्या शुल्काच्या अटीने तो जनकराजा दुःखी झाला. (पश्चात्ताप करू लागला की मी ही अट का ठेवली)

अब्रवीच्च भगवन्मतङ्गजैर्यद्दृहद्भिरपि कर्म दुष्करम् ।
तत्र नाहमनुमन्तुमुत्सहे मोघवृत्ति कलभस्य चेष्टितम् ॥३९ ॥

आणि (विश्वामित्र ऋषींना) म्हणाला हे भगवान्! मोठ्या मोठ्या हत्तींसाठीही जे कार्य दुष्कर आहे. तेथे या कोवळ्या मुलाच्या व्यर्थ प्रयत्नांना अनुमती देण्यासाठी माझे मन तयार होत नाही.

हेपिता हि बहवो नरेश्वरास्तेन तात धनुषा धनुर्भृतः ।
ज्यानिघातकठिनत्वचो भुजान्स्वान्विधूय धिगिति प्रतस्थिरे ॥४० ॥

हे तात! या धनुष्याने अनेक धनुर्धारी राजांना लज्जित केले आहे. 'धनुष्याच्या आघातामुळे घट्टे पडलेल्या आपल्या भुजांचा धिक्कार असो' असे म्हणत हात हलवत ते राजे परत गेले आहेत.

प्रत्युवाच तमृषिर्निशम्यतां सारतोऽयमथवा गिरा कृतम् ।
चाप एव भवतो भविष्यति व्यक्तशक्तिरशनिर्गिराविव ॥४१ ॥

त्यावर ऋषी विश्वामित्र जनकराजाला म्हणाले की या रामाच्या सामर्थ्याविषयी आपण ऐकावे. किंवा केवळ बोलण्यानेच काय लाभ? ज्याप्रमाणे वज्राचा प्रभाव पर्वतावर दिसून येतो त्याचप्रमाणे आपल्या धनुष्यावरच त्याच्या शक्तीचा प्रभाव दिसून येईल.

एवमाप्तवचनात्स पौरुषं काकपक्षकधरेऽपि राघवे ।
श्रद्दधे त्रिदशगोपमात्रके दाहशक्तिमिव कृष्णवर्त्मनि ॥४२ ॥

अशा प्रकारे यथार्थ कथन करणाऱ्या विश्वामित्र मुनींच्या सांगण्यावरून त्या जनकराजाने ज्याप्रमाणे अग्नीच्या इंद्रगोप नावाच्या किड्याइतक्याही ठिणगीत दहन करण्याची शक्ती असते त्याचप्रमाणे शिखा धारण करणाऱ्या त्या रामाच्या पराक्रमावरतीही विश्वास ठेवला.

व्यादिदेश गणशोऽथ पार्श्वगान्कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः ।
तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥४३ ॥

त्यानंतर ज्याप्रमाणे सहस्रलोचन इंद्र आपल्या तेजःपुंज धनुष्याच्या (इन्द्रधनुष्याच्या) प्रकटीकरणासाठी मेघांना पुढे पाठवितो त्याचप्रमाणे मिथिलानरेश जनकाने ते धनुष्य अणण्यासाठी आपल्या अनुचरांच्या समूहांना पाठवले.

तत्प्रसुप्तभुजगेन्द्रभीषणं वीक्ष्य दाशरथिराददे धनुः ।
विद्युतक्रतुमृगानुसारिणं येन बाणमसृजत्वृषध्वजः ॥४४ ॥

हरिणाचे रूप घेऊन पळत असणाऱ्या यज्ञावरती भगवान शंकराने ज्या धनुष्याच्या द्वारा बाण सोडला, अशा गाढ झोपलेल्या सर्पराजाप्रमाणे भीषण दिसणाऱ्या त्या धनुष्याला पाहून दशरथपुत्ररामाने त्याचे ग्रहण केले.

आततज्यमकरोत्स संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षितः ।
शैलसारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशलं स्मरः ॥४५ ॥

कोमल पुष्पधनुष्यावर कामदेव प्रत्यंचा चढवितो, त्याप्रमाणे त्या पर्वताप्रमाणे विशाल आणि वजनदार धनुष्यावर त्याने इतक्या सहजपणे प्रत्यंचा चढविली की सभेतील लोक चकित होऊन पापणीही न लवविता त्याच्याकडे पाहतच राहिले!

भज्यमानमतिमात्रकर्षणात्तेन वज्रपरुषस्वनं धनुः ।
भार्गवाय दृढमन्यवे पुनः क्षत्रमुद्यतमिव न्यवेदयत् ॥४६ ॥

त्या रामाने अतिशय ताणल्यामुळे भंग पावत असणाऱ्या त्या धनुष्याने, अत्यंत क्रोधी असणाऱ्या परशुरामाला क्षत्रियकुळाचा पुन्हा उदय झाला आहे असेच जणू वज्राप्रमाणे भीषण आवाज करत सांगितले.

दृष्टसारमथ रुद्रकार्मुके वीर्यशुल्कमभिनन्द्य मैथिलः ।
राघवाय तनयामयोनिजां रूपिणीं श्रियमिव न्यवेदयत् ॥४७ ॥

त्यानंतर मिथिलानरेश जनकाने ज्याच्या सामर्थ्याची परीक्षा शिवधनुष्याच्या पणाने पाहिली आहे अशा रामाच्या पराक्रमाचे अभिनंदन करून अयोनिज असणारी व साक्षात् लक्ष्मीप्रमाणेच असणारी आपली कन्या देवी सीता श्रीरामाला समर्पित केली.

मैथिलः सपदि सत्यसङ्गरो राघवाय तनयामयोनिजाम् ।
संनिधौ द्युतिमतस्तपोनिधेरग्निसाक्षिक इवातिसृष्टवान् ॥४८ ॥

सत्यप्रतिज्ञ असणाऱ्या मिथिलानरेश जनकाने अत्यंत तेजस्वी व तपोनिधी असणाऱ्या विश्वामित्र ऋषींनाच विवाहसाक्षी अग्नीमानून त्यांच्या समोरच अयोनिज अशी सीता लगेचच श्रीरामाला समर्पित केली.

प्राहिणोच्च महितं महाद्युतिः कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।
भृत्यभावि दुहितुः परिग्रहादिश्यतां कुलमिदं निमेरिति ॥४९ ॥

अत्यंत दैदीप्यमान अशा जनकराजाने आपल्या पूजनीय पुरोहिताला कोसलाधिपती दशरथराजाकडे पाठवले व निरोप दिला की आमच्या पुत्रीचा स्नुषेच्या रूपाने स्वीकार करून निमिराजाच्या या कुळाला आपला सेवक समजून अनुगृहीत करावे.

अन्वियेष सदृशीं स च स्नुषां प्राप चैनमनुकूलवाग्द्विजः ।
सद्य एव सुकृतां हि पच्यते कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम् ॥५० ॥

तो दशरथ राजा कुळाला साजेशी अशी सून शोधतच होता, तोवरच मनोनुकूल अशी वाणी बोलणारे जनकराजाचे पुरोहित त्यांच्याकडे पोहचले; खरेच आहे, पुण्यवान लोकांचा मनोरथ कल्पवृक्षाच्या फळाप्रमाणे लगेचच फळतो.

तस्य कल्पितपुरस्क्रियाविधेः शुश्रुवान्वचनमग्रजन्मनः ।
उच्चचाल बलभित्सखो वशी सैन्यरेणुमुषितार्कदीधितिः ॥५१ ॥

ज्याच सर्वप्रकारे आतिथ्य केले आहे अशा त्या पुरोहिताचे वचन ऐकून इंद्रसखा व जितेंद्रिय असा तो दशरथ राजा सैन्याच्या धुळीने सूर्याचीही प्रभा लोपवीत मिथिलेच्या दिशेने निघाला.

आससाद मिथिलां स वेष्टयन्पीडितोपवनपादपां बलैः ।
प्रीतिरोधमसहिष्ट सा पुरी स्त्रीव कान्तपरिभोगमायतम् ॥५२ ॥

आपल्या सैन्याच्या द्वारा जेथील उपवनातील वृक्षांना त्रास सहन करावा लागला आहे, अशा मिथिला नगरीला वेढा घालीत तो दशरथराजा येऊन पोहोचला पण त्या नगरीने तो वेढा त्याचप्रमाणे सहन केला की ज्याप्रमाणे अत्यासक्त पतीद्वारा केलेला संभोग पत्नी सहन करते.

तौ समेत्य समये स्थितावुभौ भूपती वरुणवासवोपमौ ।
कन्यकातनयकौतुकक्रियां स्वप्रभावसदृशीं वितेनतुः ॥५३ ॥

आचारनिष्ठ असणाऱ्या व वरुण आणि इंद्रासदृश असणाऱ्या त्या जनक व दशरथराजांनी आपापल्या कन्या व पुत्रांचा विवाहरूपी कौतुकसोहळा स्वतःच्या प्रतिष्ठेला अनुकूल अशा पद्धतीने केला.

पार्थिवीमुदवहद्रघूद्वहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्मिलाम् ।
यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे ॥५४ ॥

रघुकुलभूषण रामाने पृथ्वीकन्या सीतेशी विवाह केला. त्यानंतर लक्ष्मणाने सीतेची लहान बहीण असणाऱ्या उर्मिलेशी विवाह केला. राम व लक्ष्मण यांच्यापेक्षा जे कनिष्ठ व अत्यंत पराक्रमी असे (भरत व शत्रुघ्न) भाऊ होते. त्यांनी कुशध्वजाच्या अत्यंत सुंदर कन्यांशी विवाह केला.

ते चतुर्थसहितास्त्रयो बभुः सूनवो नववधूपरिग्रहाः ।
सामदानविधिभेदनिग्रहाः सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥५५ ॥

ज्याप्रमाणे दशरथराजाचे साम, दान, दंड, व भेद इत्यादी विग्रह सिद्धींनी युक्त होऊन शोभून दिसावेत त्याचप्रमाणे चवथ्याने युक्त झालेले ते दशरथाचे तीन पुत्र (म्हणजेच चार पुत्र) नववधूंच्या परिग्रहामुळे शोभून दिसू लागले.

ता नराधिपसुता नृपात्मजैस्ते च ताभिरगमन्कृतार्थताम् ।
सोऽभवद्वरवधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसंनिभः ॥५६ ॥

त्या जनकराजकन्या त्या दशरथपुत्रांच्या योगाने व ते दशरथपुत्र त्या जनकराजकन्यांच्या योगाने कृतार्थ झाले. तो वर आणि वधू यांचा समागम जणू काही प्रत्यय आणि प्रकृती यांच्या समागमाप्रमाणेच झाला (**टीप** – यद्यपि 'प्रकृती' या शब्दाचे विविध अर्थ विविध शास्त्रांमध्ये वर्णिलेले आहेत तरीसुद्धा प्रकृति-प्रत्यय या साहचर्यामुळे वैयाकरणांना अभिमत प्रकृती हा अर्थ येथे स्वीकारावयाचा आहे. आचार्य अजयपालांच्या मते प्रकृतीतील अर्थांना जे प्रकाशित करतात ते प्रत्यय. जसे कृतिः या ठिकाणी कृ ही प्रकृती व क्तिन् (ति) हा प्रत्यय आहे.)

एवमात्तरतिरात्मसंभवांस्तान्निवेश्य चतुरोऽपि तत्र सः ।
अध्वसु त्रिषु विसृष्टमैथिलः स्वां पुरीं दशरथो न्यवर्तत ॥५७ ॥

अशाप्रकारे तो दशरथराजा मिथिलानगरी मध्ये आपल्या चारही पुत्रांचा विवाह संपन्न करून प्रयाणाच्या तिसऱ्या पडावावर (तीन रात्रींनंतर) मिथिलानरेश जनकाला निरोप देऊन आनांदित होऊन आपल्या नगरीकडे निघाला.

तस्य जातु मरुतः प्रतीपगा वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः ।
चिक्लिशुर्भृशतया वरूथिनीमुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ॥५८ ॥

ज्याप्रमाणे दुथडी भरून वाहणाऱ्या नदीच्या प्रवाहाचा वेग जमिनीला वारंवार प्रभावित करतो त्याचप्रमाणे ध्वजरूपी वृक्षांचा विध्वंस करणाऱ्या व उलट्या दिशेने वाहणाऱ्या वाऱ्याने दशरथाच्या सैन्याला मार्गामध्ये अनेकदा त्रास दिला.

लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रविर्बद्धभीमपरिवेषमण्डलः ।
वैनतेयशमितस्य भोगिनो भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः ॥५९ ॥

त्यानंतर सूर्याभोवती भयानक खळे निर्माण झाले ते असे दिसत होते की जणू काही गरुडाने मारलेला साप आपल्या फण्यावरील गळून पडलेल्या मण्याभोवती वेटोळे घालून पडला असावा.

श्येनपक्षपरिधूसरालकाः सान्ध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ।
अङ्गना इव रजस्वला दिशो नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ॥६०॥

(तेल न लावल्यामुळे) ससाण्याच्या पंखाप्रमाणे भुरकट केस असणाऱ्या व सायंकालीन लाल मेघाप्रमाणे रक्तभिजली वस्त्रे धारण करणाऱ्या रजस्वला स्त्रीप्रमाणे सर्व दिशा पाहण्यास योग्य राहिल्या नाहीत. (धर्मशास्त्रानुसार रजस्वला स्त्रीचे दर्शन निषिद्ध मानले आहे.)

भास्करश्च दिशमध्युवास यां तां श्रिताः प्रतिभयं ववासिरे ।
क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं चोदयन्त्य इव भार्गवं शिवाः ॥६१॥

आणि सूर्य ज्या दिशेला जाऊन थांबला होता, त्याच दिशेला आश्रय घेतलेल्या कोल्ह्यांच्या माद्या क्षत्रियांच्या रक्तानेच स्वतःच्या पितरांच्या तर्पण क्रिया करणे योग्य मानणाऱ्या परशुरामाला जणू काही चेतवण्यासाठीय भयंकर रुदन करु लागल्या. (पश्चिमेला कोल्हेकुई सुरू झाली.)

तत्प्रतीपपवनादिवैकृतं प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्यविद् ।
अन्वयुङ्क्त गुरुमीश्वरः क्षितेः स्वन्तमित्यलघयत्स तद्व्यथाम् ॥६२॥

ते वाऱ्याचे उलटे वाहणे इत्यादी अपशकुन पाहून शान्ती इच्छिणाऱ्या कार्यकुशल पृथ्वीनरेश दशरथाने गुरु वसिष्ठांना त्याविषयी विचारले. त्या गुरूंनी याचा शेवट गोडच होईल असे सांगून त्याची व्यथा हलकी केली.

तेजसः सपदि राशिरुत्थितः प्रादुरास किल वाहिनीमुखे ।
यः प्रमृज्य नयनानि सैनिकैर्लक्षणीयपुरुषाकृतिश्चिरात् ॥६३॥

अचानक सैन्यदलाच्या समोरच तेजाचा एक पुंज प्रकट झाला. काही वेळाने सैनिकांनी डोळे चोळून पाहिल्यानंतर ती तेजोराशी पुरुषाच्या आकृतीमध्ये परावर्तित झाली.

पित्र्यवंशमुपवीतलक्षणं मातृकं च धनुरूर्जितं दधत् ।
यः ससोम इव घर्मदीधितिः सद्विजिह्व इव चन्दनद्रुमः ॥६४॥

यज्ञोपवीताद्वारे पित्याचा अंश व धनुष्य या चिह्नाने मातेचा अंश सूचित करणारी ती आकृती जणू काही सर्पांनी युक्त असलेल्या चंदनवृक्षाप्रमाणेच (किंवा) चंद्राने युक्त असणाऱ्या सूर्याप्रमाणे दिसू लागली.

येन रोषपरुषात्मनः पितुः शासने स्थितिभिदोऽपि तस्थुषा ।
वेपमानजननीशिरश्छिदा प्रागजीयत घृणा ततो मही ॥६५॥

क्रोधामुळे अत्यंत कठोर अन्तःकरण झालेल्या व मर्यादेचे अतिक्रमण करणाऱ्या पित्याच्या आज्ञेचे पालन करणाऱ्या त्याने भीतीने थरथरत असणाऱ्या स्वमातेचाही शिरच्छेद करताना प्रथम करुणाभावनेवर व नंतर पृथ्वीवरती विजय मिळवला होता.

अक्षबीजवलयेन निर्बभौ दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः ।
क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेर्व्याजपूर्वगणनामिवोद्वहन् ॥६६॥

उजव्या कानातील (एकवीस) रुद्राक्षांच्या माळेमुळे जणू काही क्षत्रियांचा वध केलेल्या एकवीस या संख्येच्या गणनेलाच माळेच्या निमित्ताने त्याने धारण केले होते.

तं पितुर्वधभवेन मन्युना राजवंशनिधनाय दीक्षितम् ।
बालसूनुरवलोक्य भार्गवं स्वां दशां च विषसाद पार्थिवः ॥६७॥

आपल्या पित्याच्या वधामुळे निर्माण झालेल्या क्रोधाद्वारे राजवंशाचा विध्वंस करण्यास प्रवृत्त झालेल्या त्या परशुरामाकडे आणि स्वतःच्या परिस्थितीकडे पाहून लेकुरवाळा तो दशरथ राजा दुःखी झाला.

नाम राम इति तुल्यमात्मजे वर्तमानमहिते च दारुणे ।
ह्यघमस्य भयदायि चाभवद्रत्नजातमिव हारसर्पयोः ॥६८॥

आपला पुत्र व भयानक असा शत्रू यांच्या बाबतीत 'राम' या नावाचे असणारे साधर्म्य त्या दशरथाला पुत्राच्या बाबतीत हारातील मण्याप्रमाणे संतोषदायक आणि शत्रूच्या वाबतीत सर्पमण्याप्रमाणे भयप्रद वाटले.

अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।
क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः संदधे दृशमुदग्रतारकाम् ॥६९ ॥

त्या परशुरामाने, 'अर्घ्याचा स्वीकार करा, अर्घ्याचा स्वीकार करा' असे म्हणणाऱ्या राजा दशरथाकडे लक्ष न देता क्षत्रियविषयक क्रोध उफाळून आल्यामुळे भरताच्या ज्येष्ठ बंधू रामाकडे आपली जळजळीत दृष्टी रोखली.

तेन कार्मुकनिषक्तमुष्टिना राघवो विगतभीः पुरोगतः ।
अङ्गुलीविवरचारिणं शरं कुर्वता निजगदे युयुत्सुना ॥७० ॥

मुठीत धनुष्य धारण केलेला व लढण्याची इच्छा असणारा तो भार्गव बोटांच्या फटीमध्ये बाण धरुन आपल्या समोर निर्भयपणे समोर ठाकलेल्या राघवाला म्हणाला.

क्षत्रजातमपकारवैरि मे तन्निहत्य बहुशः शमं गतः ।
सुप्तसर्प इव दण्डघट्टनाद्रोषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात् ॥७१ ॥

(पितृवधरूपी) अपकार केल्याने संपूर्ण क्षत्रियजाती माझी शत्रू झालेली आहे. अनेकदा तिचा वध करून मी शांत झालो आहे. पण तुझ्या पराक्रमाच्या श्रवणाने मात्र ज्याप्रमाणे निद्रिस्त सर्प जसा काठीच्या फटक्याने चवताळतो, तसाच मीदेखील संतप्त झालो आहे.

मैथिलस्य धनुरन्यपार्थिवैस्त्वं किलानमितपूर्वमक्षणोः ।
तन्निशम्य भवता समर्थये वीर्यशृङ्गमिव भग्नमात्मनः ॥७२ ॥

अन्य राजांकडून पूर्वी कधीही वाकवले न गेलेले मिथिलानरेश जनकाचे धनुष्य तू भग्न केलेस असे ऐकून जणू काही माझे पराक्रमरूपी शिंगच तू भग्न केले आहेस असे मी मानतो.

अन्यदा जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव मामगात् ।
व्रीडमावहति मे स संप्रति व्यस्तवृत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि ॥७३ ॥

यापूर्वी जगात उच्चारलेला 'राम' हा शब्द फक्त मलाच लागू होत असे पण आता तुझ्या झालेल्या उदयामुळे तो शब्द विपरीत अर्थाचा होऊन मला लाजवीत आहे.

बिभ्रतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुण्ठितं द्वौ रिपू मम मतौ समागसौ ।
धेनुवत्सहरणाच्च हैहयस्त्वं च कीर्तिमपहर्तुमुद्यतः ॥७४ ॥

(क्रौञ्च) पर्वतावर देखील कुंठित न होणारे अस्त्र धारण करणाऱ्या माझे, तुल्य अपराध असणारे असे, दोनच शत्रू आजवर उत्पन्न झाले आहेत. गाईच्या वासराचे हरण केल्यामुळे कार्तवीर्य आणि माझ्या कीर्तीचे अपहरण करणास उत्सुक झालेला असा तू.

क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रमस्तेन मामवति नाजिते त्वयि ।
पावकस्य महिमा स गण्यते कक्षवज्ज्वलति सागरेऽपि यः ॥७५ ॥

क्षत्रियांचा अंत करणारा माझा पराक्रम देखील जोपर्यंत तुझ्यावर विजय मिळत नाही तोपर्यंत मला सुखदायक ठरणार नाही. समुद्रामध्ये देखील सुकलेल्या गवताप्रमाणे जळत राहणे हाच अग्नीचा महिमा मानला जातो.

विद्धि चात्तबलमोजसा हरेरैश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया ।
खातमूलमनिलो नदीरयैः पातयत्यपि मृदुस्तटद्रुमम् ॥७६ ॥

भगवान शंकराचे जे धनुष्य तुझ्याकडून भंग झाले ते तर भगवान विष्णूच्या पराक्रमाने आधीच शक्तिहीन झाले होते असे समज. नदीच्या वेगाने ज्याची मुळे खणून काढली आहेत अशा वृक्षाला मंद वाहणारा वारा देखील सहजच पाडतो.

तन्मदीयमिदमायुधं ज्यया संगमय्य सशरं विकृष्यताम् ।
तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥७७ ॥

म्हणून आता माझे हे धनुष्य प्रत्यंचा चढवून बाणाने युक्त करून ओढ. युद्ध राहू देत. अशाप्रकारे इतके जरी केलेस तरी समान अशा सामर्थ्यामुळे भी तुझ्याकडून जिंकला जाईन. (मी हरलो असे मी मानेन.)

कातरोऽसि यदि वोद्वृतार्चिषा तर्जितः परशुधारया मम ।
ज्यानिघातकठिनाङ्गुलिर्वृथा बध्यतामभययाचनाञ्जलिः ॥७८ ॥

आग ओकणाऱ्या माझ्या परशूच्या धारेला घाबरून जर तू धैर्य गाळून बसशील तर मात्र धनुष्याच्या प्रत्यंचेच्या आघातामुळे बोटांवर व्यर्थ घट्टे पडलेले आहेत असे हात जोडून अभयदानासाठी याचना कर.

एवमुक्तवति भीमदर्शने भार्गवे स्मितविकम्पिताधरः ।
तद्धनुर्ग्रहणमेव राघवः प्रत्यपद्यत समर्थमुत्तरम् ॥७९ ॥

दिसायला भयानक असणाऱ्या परशुरामाने असे म्हटल्यावर स्मित हास्यामुळे ज्याचा अधरोष्ठ हलत आहे अशा रामाने त्याचे धनुष्य असे पेलले की जणू भार्गवाच्या वचनांचे तेच एक यथायोग्य उत्तर असावे.

पूर्वजन्मधनुषा समागतः सोऽतिमात्रलघुदर्शनोऽभवत् ।
केवलोऽपि सुभगो नवाम्बुदः किं पुनस्त्रिदशचापलाञ्छितः ॥८० ॥

पूर्वजन्मीच्या नारायण अवतारातील धनुष्याशी संगम झाल्यामुळे तो राम अधिकच शोभून दिसू लागला. नवीन मेघ एकाकी असला तरीही सुंदर दिसतो. तर मग इंद्रधनुष्याने अंकित झालेल्या मेघाबद्दल काय सांगावे ?

तेन भूमिनिहितैककोटि तत्कार्मुकं च बलिनाधिरोपितम् ।
निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां धूमशेष इव धूमकेतनः ॥८१ ॥

सामर्थ्यशाली अशा त्या रामाने ज्याचे एक टोक जमिनीवरती टेकवले आहे अशा धनुष्यावर प्रत्यंचा चढवली आणि त्यावेळी जणू काही धूरच शिल्लक राहिलेल्या अग्नीप्रमाणे क्षत्रियांचा शत्रू असणारा परशुराम निष्प्रभ झाला.

तावुभावपि परस्परस्थितौ वर्धमानपरिहीनतेजसौ ।
पश्यति स्म जनता दिनात्यये पार्वणौ शशिदिवाकराविव ॥८२ ॥

परस्परांच्या पुढे उपस्थित झालेल्या तेज वाढत असलेला (राम) व तेज क्षीण होत असलेला (परशुराम) हे दाघे पौर्णिमेच्या दिवशीच्या सायंकाळच्या चंद्र व सूर्याप्रमाणे दिसत होते.

तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि ।
स्वं च संहितममोघमाशुगं व्याजहार हरसूनुसंनिभः ॥८३ ॥

शिवपुत्र स्कंदाप्रमाणे अत्यंत कृपाळू असणारा तो राम आपल्यासमोर निस्तेज झालेल्या त्या परशुरामाला व धनुष्यावर चढविलेल्या अमोघ आणि अतिवेगवान बाणाला पाहून म्हणाला.

न प्रहर्तुमलमस्मि निर्दयं विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ।
शंस किं गतिमनेन पत्रिणा हन्मि लोकमुत ते मखार्जितम् ॥८४ ॥

तुझा जरी पराजय झाला असला तरी देखील तू ब्राह्मण असल्यामुळे निर्दयीपणे मी तुला मारू इच्छित नाही. आता या बाणाने तुझी गती कुंठित करू की यज्ञसामर्थ्याने मिळवलेल्या स्वर्गाचा विध्वंस करू ते सांग.

प्रत्युवाच तमृषिर्न तत्त्वतस्त्वां न वेद्मि पुरुषं पुरातनम् ।
गां गतस्य तव धाम वैष्णवं कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा ॥८५ ॥

ऋषी परशुराम रामाला म्हणाले, 'खरे पाहता पुरातन पुरुष असणाऱ्या तुझ्याबद्दल मी जाणत नाही असे नाही पण पृथ्वीवर अवतीर्ण झालेल्या तुझे वैष्णव तेज पाहण्याच्या इच्छेने मी तुला मुद्दाम क्रोधित केले.

भस्मसात्कृतवतः पितृद्विषः पात्रसाच्च वसुधां ससागराम् ।
आहितो जयविपर्ययोऽपि मे श्लाघ्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥८६ ॥

वडिलांशी शत्रुत्व घेणाऱ्या क्षत्रियांना भस्मसात् करणाऱ्या व समुद्रासहित पृथ्वीचे दान देणाऱ्या अशा मला परमपुरुषाद्वारा झालेला पराभव देखील प्रशंसनीय वाटतो.

तद्गतिं मतिमतां वरेप्सितां पुण्यतीर्थगमनाय रक्ष मे ।
पीडयिष्यति न मां स्खिलीकृता स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपम् ॥८७ ॥

हे बुद्धिमंतांमध्ये श्रेष्ठ असणाऱ्या रामा, पुण्यतीर्थांना जाऊ इच्छिणाऱ्या असणाऱ्या माझ्या गतीचे तू रक्षण कर. भोगांच्या बाबतीत विगतस्पृह असणाऱ्या माझ्यासाठी स्वर्गाचे द्वार बंद झाले तरी मला त्रास होणार नाही.

प्रत्यपद्यत तथेति राघवः प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकम् ।
भार्गवस्य सुकृतोऽपि सोऽभवत्स्वर्गमार्गपरिघो दुरत्ययः ॥८८ ॥

श्रीरामाने 'ठीक आहे' असे म्हणून ती विनंती मान्य केली व पूर्वेकडे तोंड करून बाण सोडला. तो बाण पुण्यवान परशुरामासाठी देखील स्वर्गमार्ग ओलांडण्यास प्रतिबंधक झाला. (स्वर्गात जाण्यास अडथळा ठरला)

राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः क्षम्यतामिति वदन्समस्पृशत् ।
निर्जितेषु तरसा तरस्विनां शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥८९ ॥

'क्षमा करा' असे म्हणत रामाने देखील तपोनिधी परशुरामाच्या चरणांना स्पर्श केला. सामर्थ्याने शत्रूंवर विजय प्राप्त केला असतानाही सामर्थ्यवंतांनी केलेला नमस्कारच यश वाढविणारा ठरतो.

राजसत्वमवधूय मातृकं पित्र्यमस्मि गमितः शमं यदा ।
नन्वनिन्दितफलो मम त्वया निग्रहोऽप्ययमनुग्रहीकृतः ॥९० ॥

तेव्हा परशुराम म्हणाले, 'ज्या अर्थी मातेकडून प्राप्त झालेल्या रजोगुणाचा तिरस्कार करून पित्याकडून प्राप्त झालेल्या शांतगुणाप्रति मला तू पोहचवलेले आहेस त्या अर्थी तुझ्याकडून झालेला हा माझा पराभव देखील प्रशंसनीय फळ देणारा असल्यामुळे खरोखरच उपकाराप्रमाणे आहे.

साधयाम्यहमविघ्नमस्तु ते देवकार्यमुपपादयिष्यतः ।
ऊचिवानिति वचः सलक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजमृषिस्तिरोदधे ॥९१ ॥

'मी आता निघतो. देवांचे कार्य संपन्न करावयास निघालेल्या तुझ्या मार्गात संकट न येवो'. असे लक्ष्मणासह असणाऱ्या त्याच्या ज्येष्ठ-भावाला-रामाला म्हणून ते ऋषी परशुराम अदृश्य झाले.

तस्मिन्गते विजयिनं परिरभ्य रामं
स्नेहादमन्यत पिता पुनरेव जातम् ।
तस्याभवत्क्षणशुचः परितोषलाभः
कक्षाग्निलङ्घिततरोरिव वृष्टिपातः ॥९२ ॥

परशुराम निघून गेल्यानंतर विजयी रामाला दशरथाने प्रेमपूर्वक आलिङ्गन दिले जणू काही पुत्राचा पुनर्जन्मच झाल्याप्रमाणे त्याला वाटले. क्षणभरासाठी दुःखी

झालेल्या दशरथाला लाभलेली ती संतुष्टी जणू काही दावाग्नीने होरपळलेल्या वृक्षाला पावसाच्या सरींनी लाभणाऱ्या संतुष्टीप्रमाणेच होती

अथ पथि गमयित्वा क्लृप्तरम्योपकार्ये
कतिचिदवनिपालः शर्वरीः शर्वकल्पः ।
पुरमविशदयोध्यां मैथिलीदर्शनीनां
कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम् ॥९३ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ सीताविवाहो नाम एकादशः सर्गः ।

त्यानंतर भगवान शंकराप्रमाणे असणाऱ्या त्या पृथ्वीपती दशरथाने मार्गामध्ये बनवलेल्या रमणीय अशा तंबूमध्ये काही रात्री घालवल्या व मिथिला देशाच्या राजपुत्रींना पाहण्याकरिता सुंदरीच्या नेत्ररूप कमलांनी भरलेल्या खिडक्या असणाऱ्या अयोध्या नगरीमध्ये प्रवेश केला.

अशा रीतीने कविश्रेष्ठ कालिदास रचित रघुवंशनामक महाकाव्यातील 'सीताविवाह' नामक अकरावा सर्ग समाप्त झाला.

Dr. Shaikh Imran
Assistant Professor Urdu
Maharashtra Education Service Class-I
Vasantrao Naik Govt. Institute of
Arts & Social Sciences, Nagpur

द्वादश : सर्गः

निर्दिष्टविषयस्नेहः स दशान्तमुपेयिवान् ।
आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्चिरिवोषसि ॥१ ॥

शब्द इत्यादी विषयांच्या सुखाचा ज्याने आस्वाद घेतलेला आहे व जो आयुष्याच्या अंतिम अवस्थेत म्हणजेच वृद्धावस्थेत होता असा दशरथ राजा प्रभातकालीन दिव्याच्या वातीप्रमाणे मोक्षकाळाच्या जवळ जाऊन पोहचलेला होता.

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥२ ॥

वृद्धावस्था कैकेयीविषयीच्या शंकेनेच जणू काही पांढऱ्या केसांच्या रूपाने दशरथराजाच्या कानाशी येऊन, राज्यलक्ष्मी(आता) रामाच्या स्वाधीन करा असे सांगू लागली.

सा पौरान्पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिः ।
प्रत्येकं हृदयांचक्रे कुल्येवोद्यानपादपान् ॥३ ॥

Maharashtra Education Service Class-I
Vasantrao Naik Govt. Institute of
Arts & Social Sciences, Nagpur

ज्याप्रमाणे कालव्यातील पाणी उद्यानातील वृक्षांना आनंद प्रदान करते त्याचप्रमाणी अत्यंत लोकप्रिय असणाऱ्या रामाच्या राज्याभिषेकाच्या बातमीने प्रत्येकाला आनंदित केले.

तस्याभिषेकसंभारे कल्पितं क्रूरनिश्चया ।
दूषयामास कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः ॥४ ॥

परंतु क्रूरपणाचा निश्चय केलेल्या कैकेयीने त्या रामाच्या राज्याभिषेकासाठी आणलेल्या सामग्रीला शोकामुळे उष्ण झालेल्या दशरथराजाच्या अश्रूंनी दूषित केले.

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।
उद्ववामेन्द्रसिक्ता भूर्बिलमग्नाविवोरगौ ॥५ ॥

ज्याप्रमाणे बिळामध्ये दडून बसलेल्या दोन सर्पांना पावसाने भिजलेली जमीन बाहेर टाकते त्याप्रमाणेच क्रुद्ध झालेल्या त्या कैकेयीने पतीने खरोखरच पुष्कळ मनधरणी करून सुद्धा त्याने पूर्वी देऊ केलेले दोन वर मागून घेतलेच.

तयोश्चतुर्दशैकेन रामं प्राव्राजयत्समाः ।
द्वितीयेन सुतस्यैच्छद्वैधव्यैकफलां श्रियम् ॥६ ॥

तिने त्या दोन वरांपैकी एका वराने रामाला चौदा वर्षे वनवासात पाठवले तर दुसऱ्या वराने स्वपुत्राला अशी राज्यलक्ष्मी देऊ केली की जिचे फळ स्वतःचे वैधव्य हेच असेल!

पित्रा दत्तां रुदन्नामः प्राङ्नहीं प्रत्यपद्यत ।
पश्चाद्वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ॥७ ॥

पूर्वी पित्याने दिलेल्या पृथ्वीचा दुःखपूर्ण अंतःकरणाने रामाने स्वीकार केला होता पण नंतर वनवासाला जा अशा त्यांच्या आज्ञेचे मात्र अतिशय हर्षपूर्ण अंतःकरणाने त्याने ग्रहण केले.

दधतो मङ्गलक्षौमे वसानस्य च वल्कले ।
ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥८ ॥

मंगलप्रसंगासाठी योग्य वस्त्रे धारण करणाऱ्या व वल्कले धारण करणाऱ्या त्या रामाच्या चेहऱ्यावरील एकाच प्रकारचे भाव पाहून लोकांना अतिशय आश्चर्य वाटले.

स सीतालक्ष्मणसखः सत्याद्गुरुमलोपयन् ।
विवेश दण्डकारण्यं प्रत्येकं च सतां मनः ॥९ ॥

वडिलांना सत्यापासून दूर न करता (त्यांनी देऊ केलेले वर खोटे न पाडता) सीता व लक्ष्मण यांच्यासह त्या रामाने दण्डकारण्यात तसेच प्रत्येक सत्पुरुषाच्या मनामध्ये प्रवेश केला.

राजापि तद्वियोगार्तः स्मृत्वा शापं स्वकर्मजम् ।
शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभमन्यत ॥१० ॥

त्या रामाच्या विरहाने दुःखित झालेल्या राजा दशरथाने देखील स्वतःच्या (पूर्व) कर्मामुळे प्राप्त झालेला शाप आठवून शरीराचा त्याग हेच केवळ प्रायश्चित्त आहे असे मानले.

विप्रोषितकुमारं तद्राज्यमस्तमितेश्वरम् ।
रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥११ ॥

राम, लक्ष्मण इत्यादी राजकुमार दूर असल्यामुळे तसेच दशरथ राजा दिवंगत झाल्यमुळे छिद्रान्वेषी शत्रूंना ते राज्य गिळंकृत करण्याची इच्छा झाली.

अथानाथाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिवासिनम् ।
मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ॥१२ ॥

तेव्हा अनाथ झालेल्या मंत्रिमंडळाने ज्यांनी आपल्या अश्रूंना आवर घातला आहे अशा विश्वासपात्र सचिवांच्या द्वारे मामाच्या घरी राहत असणाऱ्या भरतास आणवले.

श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः ।
मातुर्न केवलं स्वस्याः श्रियोऽप्यासीत्पराङ्मुखः ॥१३ ॥

कैकेयीपुत्र भरताने आपल्या वडिलांचे तशा प्रकारचे निधन झालेले ऐकून केवळ स्वतःच्या आईपासूनच नव्हे तर राज्यलक्ष्मीपासून ही तोंड फिरविले.

ससैन्यश्चान्वगाद्रामं दर्शितानाश्रमालयैः ।
तस्य पश्यन्ससौमित्रेरुदश्रुर्वसतिद्रुमान् ॥१४ ॥

सोबतीला सैन्य घेऊन भरत रामाच्या शोधार्थ निघाला. ज्या वृक्षांखाली रामाने निवास केला होता ते वृक्ष आश्रमवासी जनांनी जेव्हा दाखविले तेव्हा त्या वृक्षांकडे पाहून भरताच्या डोळ्यातून अश्रू बाहू लागले.

चित्रकूटवनस्थं च कथितस्वर्गतिर्गुरोः ।
लक्ष्म्या निमन्त्रयांचक्रे तमनुच्छिष्टसंपदा ॥१५ ॥

चित्रकूटवनामध्ये राहत असलेल्या त्या रामाला वडिलांच्या निधनाची वार्ता सांगून भरत जिच्या ऐश्वर्याचा उपभोग घेतला गेलेला नाही अशा राज्यलक्ष्मीसाठी निमंत्रित करू लागला (परतण्याचा आग्रह करू लागला)

स हि प्रथमजे तस्मिन्नकृतश्रीपरिग्रहे ।
परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणाद्ध्रुवः ॥१६ ॥

ज्येष्ठ भाऊ असणाऱ्या रामाने राज्यलक्ष्मीचा स्वीकार केला नसताना, आपण जर स्वीकार केला तर आपण 'परिवेत्ता' होऊ असे तो (भरत) मानू लागला. (परिवेत्ता – मोठ्या भावाच्या आधी लहान भावाने लग्न करणे किंवा मोठ्या बहिणीचे लग्न व्हायच्या आधी तिच्या लहान बहिणीचे लग्न करणे या गोष्टीला परिवेदन म्हणतात. विष्णुधर्मसूत्रात् परिवेत्त्याला दोषी ठरवून त्याला श्राद्धाला बोलावू नये असे सांगितले

आहे. वसिष्ठ धर्मसूत्रात् त्याला वीस दिवसांचे कृच्छ्र प्रायश्चित्त सांगितले आहे परंतु, भोठा भाऊ वेडा, पापी, रोगी, क्लीब असेल किंवा देशांतराला गेला असेल तर मात्र त्याच्या आधी लहान भावाला विवाह करण्याची अनुमती होती.)

तमशक्यमपाकृष्टुं निदेशात्स्वर्गिणः पितुः ।
ययाचे पादुके पश्चात्कर्तुं राज्याधिदेवते ॥१७ ॥

स्वर्गवासी वडिलांच्या आज्ञेपासून त्या रामाला परावृत्त करणे अशक्य झाल्यामुळे नंतर राज्याची अधिदेवता करण्यासाठी भरताने रामाच्या पादुकांची मागणी केली.

स विसृष्टस्तथेत्युक्त्वा भ्रात्रा नैवाविशत्पुरीम् ।
नन्दिग्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक् ॥१८ ॥

रामाने 'ठीक आहे' असे म्हणून निरोप दिल्यावर तो भरत अयोध्यानगरीत मुळीच गेला नाही. परंतु नन्दिग्राम नावाच्या स्थळी जाऊन त्या रामाच्या राज्याचे ठेवीप्रमाणे त्याने पालन केले.

दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ।
मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥१९ ॥

ज्येष्ठ भावावरती अत्यंत भक्ती असणारा व राज्याच्या लोभापासून पराङ्मुख असणारा तो भरत जणू काही आईने केलेल्या पापाचे प्रायश्चित्तच करत होता.

रामोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्तयन् ।
चचार सानुजः शान्तो वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं युवा ॥२० ॥

धाकटा भाऊ लक्ष्मणासह असणारा, शांत वृत्तीचा राम देखील सीतेसोबत वनात वन्यवृत्तीने राहून इक्ष्वाकू वंशातील वृद्ध व्यक्तींनी आचरावयाचे वानप्रस्थ व्रत तरुणपणीच पाळत होता.

प्रभावस्तम्भितच्छायमाश्रितः स वनस्पतिम् ।
कदाचिदङ्के सीतायाः शिश्ये किञ्चिदिव श्रमात् ॥२१ ॥

आपल्या प्रभावाने ज्यांची छाया स्थिर झाली आहे अशा वृक्षांचा आश्रय घेऊन तो राम एकदा श्रमामुळे सीतेच्या मांडीवर(मस्तक ठेवून) थोडा वेळ निजला होता.

ऐन्द्रः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः ।
प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन् ॥२२ ॥

(त्या वेळी) इन्द्राच्या पुत्राने (जयन्ताने) कावळ्याचे रूप घेऊन प्रिय रामाने उपभोगाच्या वेळी केलेल्या नखक्षतांच्या खुणांना दोषदृष्टीने पाहत सीतेच्या स्तनांना नखांनी विदीर्ण केले.

तस्मिन्नास्यदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः ।
आत्मानं मुमुचे तस्मादेकनेत्रव्ययेन सः ॥२३ ॥

सीतेने जागे केल्यावर रामाने त्या कावळ्यावर इषीकास्त्र नावाचे अस्त्र सोडले आणि त्या कावळ्याने एक डोळा खर्ची घालून त्या अस्त्रापासून स्वतःची सुटका करवून घेतली.

रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्भरतागमनं पुनः ।
आशङ्क्योत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥२४ ॥

अयोध्या जवळच असल्यामुळे भरत पुन्हा येथे येईल अशा आशंकेने जेथील हरणे अस्वस्थ झाली होती त्या चित्रकूट पर्वताचा रामाने त्याग केला. (राम जाणार म्हणून हरणेही बेचैन झाली होती.)

प्रययावातिथेयेषु वसन्नृषिकुलेषु सः ।
दक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः ॥२५ ॥

वर्षाकालीन नक्षत्रांमध्ये वास करत जाणाऱ्या सूर्याप्रमाणे तो राम उत्तमप्रकारे अतिथिसत्कार करणाऱ्या ऋषींच्या आश्रमांत निवास करीत दक्षिण दिशेला गेला.

बभौ तमनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता ।
प्रतिषिद्धापि कैकेय्या लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी ॥२६ ॥

कैकेयीने अडवले असतानाही रामाचे अनुसरण करणारी विदेहराजाची कन्या सीता सद्गुणांवर आसक्त होणाम्या लक्ष्मीप्रमाणे शोभून दिसत होती.

अनसूयातिसृष्टेन पुण्यगन्धेन काननम् ।
सा चकाराङ्गरागेण पुष्पोच्चलितषट्पदम् ॥२७ ॥

(अत्रिऋषींच्या पत्नीने) अनसूयेने दिलेल्या अतिशय सुगंधित अशा अंगरागाने त्या बनातील भ्रमरांना सीतेने पुष्पांपासून विलग केले. (फुलांना सोडून भ्रमर तिच्याकडेच आकृष्ट झाले.)

संध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः ।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥२८ ॥

ज्याप्रमाणे राहू चंद्राचा मार्ग अडवतो त्याचप्रमाणे सायंकालीन मेघांच्या वर्णाप्रमाणे पिंगट रंगाचा विराध नावाचा राक्षस त्या रामाचा मार्ग अडवून उभा राहिला.

स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः ।
नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥२९ ॥

ज्याप्रमाणे अवर्षणकाल श्रावण व भाद्रपद महिन्यांमधील पर्जन्यवृष्टीचे हरण करतो त्याचप्रमाणे त्या विराध राक्षसाने राम व लक्ष्मण या दोहोंच्या मधून मैथिलीचे हरण केले.

तं विनिष्पिष्य काकुत्स्थौ पुरा दूषयति स्थलीम् ।
गन्धेनाशुचिना चेति वसुधायां निचख्नतुः ॥३० ॥

राम व लक्ष्मणाने त्या विराधराक्षसाचा वध केला व पुढे त्याच्या अशुद्ध अशा दुर्गंधीने ते स्थान दूषित होऊ नये म्हणून त्याला जमिनीमध्ये गाडले.

पञ्चवट्यां ततो रामः शासनात्कुम्भजन्मनः ।
अनपोढस्थितिस्तस्थौ विन्ध्याद्रिः प्रकृताविव ॥३१ ॥

त्यानंतर अगस्ती ऋषींच्या आज्ञेवरून मूलस्थितीतर राहणाऱ्या विन्ध्य पर्वताप्रमाणे अगस्तींच्या उपदेशाचे उल्लंघन न करता तो राम पंचवटीमध्ये राहिला.

रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।
अभिपेदे निदाघार्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥३२ ॥

उन्हाने त्रस्त झालेली सर्पिणी ज्याप्रमाणे चंदनवृक्षाकडे जाते, त्याप्रमाणे तेथे कामाने पीडित झालेली रावणाची धाकटी बहीण शूर्पणखा रामाजवळ येऊन पोहचली.

सा सीतासंनिधावेव तं वव्रे कथितान्वया ।
अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः ॥३३ ॥

त्या शूर्पणखेने सीतेच्या देखतच स्वतःच्या वंशाचे वर्णन करून त्या रामाची वररूपाने निवड केली. कामवासनेचा अतिरेक झाला की स्त्रियांना काळवेळेचे भान राहत नाही.

कलत्रवानहं बाले कनीयांसं भजस्व मे ।
इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम् ॥३४ ॥

अगं मुली ! मी सपत्नीक आहे. तू माझ्या छाकट्या भावाकडे जा असे बैलाप्रमाणे भारदस्त खांदे असणाऱ्या रामाने कामाने त्रस्त झालेल्या शूर्पणखेला सांगितले.

ज्येष्ठाभिगमनात्पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिताम् ।
साऽभूद्रामाश्रया भूयो नदीवोभयकूलभाक् ॥३५ ॥

आधी मोठ्या भावाकडे गेल्यामुळे (तिला वहिनीप्रमाणे मानून) त्या लक्ष्मणाने देखील तिचा अंगीकार केला नाही म्हणून, दोन्ही तीरांवर आश्रय घेणाऱ्या नदीप्रमाणे त्या शूर्पणखेने पुन्हा रामाचा आश्रय घेतला.

संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् ।
निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥३६ ॥

त्यामुळे सीता हसली. ज्याप्रमाणे वाऱ्याच्या अभावामुळे स्थिर झालेल्या समुद्राच्या लाटा चंद्राच्या उदयाने पुन्हा उसळतात, त्याचप्रमाणे सीतेच्या हसण्यामुळे क्षणमात्र शांत असलेली ती शूर्पणखा प्रक्षुब्ध झाली.

फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम् ।
मृग्याः परिभवो व्याघ्र्यामित्यवेहि त्वया कृतम् ॥३७ ॥

"या उपहासाचे फळ तुला आता लगेच मिळेल तू पहाच. तुझे हे कार्य म्हणजे हरिणीने वाघिणीला डिवचण्यासारखे आहे. समजलीस?"

इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्के निविशतीं भयात् ।
रूपं शूर्पणखा नाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥३८ ॥

असे बोलून त्या शूर्पणखेने भीतीमुळे स्वतःच्या पतीच्या पायांना कवटाळणाऱ्या सीतेला (पाहत) स्वतःच्या नावाप्रमाणेच रूप धारण केले.

लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम् ।
शिवाघोरस्वनां पश्चाद्बुबुधे विकृतेति ताम् ॥३९ ॥

सुरुवातीला कोकिळेप्रमाणे मंजुळ आवाजात भाषण करणाऱ्या व नंतर कोल्हीप्रमाणे कर्कश बोलणाऱ्या तिचा आवाज ऐकून ती मायावी आहे, हे लक्ष्मणाच्या लक्षात आले.

पर्णशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः ।
वैरूप्यपौनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत् ॥४० ॥

आपली तलवार म्यानातून बाहेर काढत त्या लक्ष्मणाने ताबडतोब पर्णकुटीमध्ये प्रवेश केला आणि मुळातच भीषण स्वरूप असणाऱ्या त्या शूर्पणखेला आणखी विद्रूप केले.

सा वक्रनखधारिण्या वेणुकर्कशपर्वया ।
अङ्कुशाकारयाङ्गुल्या तावतर्जयदम्बरे ॥४१ ॥

ती राक्षसी वक्र नखांनी युक्त असलेल्या, बांबूच्या पेरांप्रमाणे कठीण पेरे असणाऱ्या आणि अंकुशाच्या आकाराप्रमाणे असलेल्या आपल्या बोटाने आकाशातून राम व लक्ष्मण यांना धमकावू लागली.

प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ।
रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम् ॥४२ ॥

आणि ताबडतोब जनस्थानामध्ये जाऊन रामाने केलेला तशा प्रकारचा राक्षसांचा अपमान खर इत्यादी राक्षसांना तिने सांगितला.

मुखावयवलूनां तां नैरृता यत्पुरो दधुः ।
रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम् ॥४३ ॥

मुखाचे नाक कान इत्यादी अवयव कापलेल्या त्या शूर्पणखेला पुढे घालून रामावर आक्रमण करायला गेलेल्या त्या राक्षसांना अपशकुनच झाला.

उदायुधानापततस्तान्दृष्ट्वान्वेक्ष्य राघवः ।
निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे ॥४४ ॥

आयुधे सज्ज करून येत असणाऱ्या त्या गर्विष्ठ अशा खर इत्यादी राक्षसांना पाहून रामाने आपल्या विजयाच्या आशेला धनुष्याकडे आणि सीतेला लक्ष्मणाकडे सोपविले.

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।
ते तु यावन्त एवाजौ तावांश्च ददृशे स तैः ॥४५ ॥

दशरथपुत्र राम हा एकाकी होता तर राक्षस संख्येने हजारो होते. पण तरीसुद्धा त्या युद्धामध्ये जितक्या संख्येने राक्षस होते त्यांना तितक्याच रामांचे दर्शन झाले.

असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।
न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ॥४६ ॥

ज्याप्रमाणे दुर्जनांनी स्वतःला दिलेले दूषण सज्जन सहन करीत नाहीत त्याचप्रमाणे रणांगणामध्ये सद्व्यवहारी रामाने राक्षसांनी पाठवलेल्या दूषण नामक राक्षसाला सहन केले नही. (**टीप.**- ज्योतिषशास्त्रानुसार यात्रेमध्ये समोर अङ्गविच्छेदित व्यक्तीचे दिसणे अमङ्गलकारक मानले आहे.)

तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ।
क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात्सममिवोद्ययुः ॥४७ ॥

त्या दूषण खर आणि त्रिशिरस् नावाच्या दैत्यांवर रामाने बाणांनी हल्ला चढवला ते बाण एकामागून एक असे क्रमानेच सोडले तरीसुद्धा रामाच्या धनुष्यापासून जणू काही एकाच वेळी निघत आहेत, असे भासत होते.

तैस्त्रयाणां शितैर्बाणैर्यथापूर्वविशुद्धिभिः ।
आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरं तु पतत्रिभिः ॥४८ ॥

शरीराला भेदून जाणाऱ्या त्या तीक्ष्ण बाणांनी पूर्वीप्रमाणेच शुद्ध राहून खर, दूषण आणि त्रिशिरस् यांचे आयुष्य पिऊन टाकले. व त्यांच्या रक्ताचे पान मात्र पक्ष्यांनी केले.

तस्मिन्रामशरोत्कृत्ते बले महति रक्षसाम् ।
उत्थितं ददृशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किञ्चन ॥४९ ॥

त्या राक्षसांच्या महासैन्यामध्ये रामाच्या बाणांनी छिन्नविच्छिन्न झालेल्या मस्तकविरहित शरीरांशिवाय आणखी काहीही दिसत नव्हते.

सा बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा सुरद्विषाम् ।
अप्रबोधाय सुष्वाप गृध्रच्छाये वरूथिनी ॥५० ॥

देवांचा द्वेष करणाऱ्या राक्षसांची ती सेना बाणांचा वर्षाव करणाऱ्या रामास युद्ध करण्यास प्रवृत्त करून गिधाडांच्या सावलीमध्ये पुन्हा कधीही जागृत न होण्यासाठी झोपी गेली.

राघवास्त्रविदीर्णानां रावणं प्रति रक्षसाम् ।
तेषां शूर्पणखैवैका दुष्प्रवृत्तिहराऽभवत् ॥५१ ॥

राघवाच्या अस्त्रांनी विदीर्ण झालेल्या त्या राक्षसांच्या मध्ये रावणाकडे ती वाईट बातमी घेऊन जाण्यासाठी एक केवळ शूर्पणखाच जिवंत शिल्लक राहिली.

निग्रहात्स्वसुराप्तानां वधाच्च धनदानुजः ।
रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥५२ ॥

बहीण शूर्पणखेच्या अंगच्छेदामुळे व खर इत्यादी बांधवांच्या वधामुळे आपल्या दहाही मस्तकांवर रामाने पाय ठेवला आहे असे रावणास वाटू लागले.

२२०

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ ।
जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः ॥५३ ॥

त्या रावणाने हरिणाचे रूप धारण केलेल्या राक्षसाच्या द्वारे राम व लक्ष्मणांना फसवून पक्षिश्रेष्ठ जटायूच्या प्रयत्नामुळे क्षणभराचे विघ्न आले तरी सीतेचे अपहरण केलेच.

तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं लूनपक्षमपश्यताम् ।
प्राणैर्दशरथप्रीतेरनृणं कण्ठवर्तिभिः ॥५४ ॥

सीतेचा शोध घेत असणाऱ्या त्या राम व लक्ष्मणांनी पंख कापले गेलेल्या व प्राण कंठाशी आलेल्या, राजा दशरथाच्या प्रेमाचे ऋण फेडणाऱ्या त्या गृध्र जटायूला पाहिले.

स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम् ।
आत्मनः सुमहत्कर्म व्रणैरावेद्य संस्थितः ॥५५ ॥

रावणाने सीतेचे अपहरण केले आहे इतकेच जटायूने राम व लक्ष्मणाला शब्दांनी सांगितले. मात्र आपण केलेले युद्धरूपी अतिशय मोठे कार्य शरीरावरील जखमांनीच दाखवून त्याने प्राण सोडले.

तयोस्तस्मिन्नवीभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः ।
पितरीवाग्निसंस्कारात्परा ववृतिरे क्रियाः ॥५६ ॥

ज्यांचे वडिलांच्या मरणाचे दुःख ताजे झाले आहे अशा राम व लक्ष्मणांनी स्वतःच्या वडिलांच्या प्रमाणेच त्या जटायूच्याही अग्निसंस्कारापासूनच्या पुढील सर्व क्रिया केल्या.

वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः ।
मुमूर्च्छ सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ ॥५७ ॥

वधामुळे शापमुक्त झालेल्या कबंधाच्या उपदेशावरून समान संकटामध्ये असणाऱ्या सुग्रीवाशी रामाची मित्रता वाढीस लागली.

स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।
धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥५८ ॥

वीर रामाने वालीचा वध करून ज्याप्रमाणे धातूच्या जागी आदेशाची स्थापना करावी त्याचप्रमाणे खूप दिवसांपासून इच्छिलेल्या वालीच्या पदावर सुग्रीवाची स्थापना केली. (टीप-यद्यपि धातु व आदेश हे शब्द बह्वर्थक असले तरीसुद्धा प्रस्तुत श्लोकामध्ये व्याकरणशास्त्रातीलच धातु व आदेश यांचे ग्रहण करावयाचे आहे. आचार्य पाणिनींनी 'भूवादयो धातवः' या अष्टाध्यायीस्थ सूत्राने धातुसंज्ञा संगितली आहे. काही ठिकाणी आचार्य पाणिनींनी या धातूंच्या जागी विशिष्ट आदेश सांगितले आहेत जसे की, अस्तेर्भूः या सूत्राने अस् या धातूच्या जागी भू या आदेशाची स्थापना केली जाते.)

इतस्ततश्च वैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः ।
कपयश्चेरुरार्तस्य रामस्येव मनोरथाः ॥५९ ॥

स्वामी सुग्रीवाने पाठवलेले ते सर्व वानर सीतेचा शोध घेण्यासाठी विरहाने त्रस्त झालेल्या रामाच्या मनोरथाप्रमाणे इकडे तिकडे फिरू लागले.

प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः संपातिदर्शनात् ।
मारुतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्ममः ॥६० ॥

ज्याप्रमाणे अनासक्त मानव संसार तरून जातो त्याप्रमाणे संपातीच्या दर्शनामुळे सीतेचा वृत्तांत प्राप्त झाल्यावर मारुती देखील समुद्र तरून गेला.

दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
जानकी विषवल्लीभिः परितेव महौषधिः ॥६१ ॥

लंकेमध्ये सीतेचा शोध घेत असताना त्या मारुतीने विषारी वेलींनी वेढलेल्या संजीवनी लतेप्रमाणेच, राक्षसींनी वेढलेल्या सीतेला पाहिले.

तस्यै भर्तुरभिज्ञानमङ्गुलीयं ददौ कपिः ।
प्रत्युद्गतमिवानुष्णैस्तदानन्दाश्रुबिन्दुभिः ॥६२ ॥

पतीची खूण म्हणून हनुमानाने सीतेला त्याची अंगठी दिली. तेव्हा सीतेने आपल्या शीतल आनंदाच्या अश्रूबिंदूनी जणू काय त्या अंगठीचा सत्कारच केला.

निर्वाप्य प्रियसंदेशैः सीतामक्षवधोद्धतः ।
स ददाह पुरीं लङ्कां क्षणसोढारिनिग्रहः ॥६३ ॥

अक्षाचा (रावणाच्या मुलाचा) वध केल्यामुळे धीट बनलेल्या त्या मारुतीने प्रियतमाच्या संदेशांनी सीतेला सुख प्रदान करून व क्षणभर शत्रूंनी बंदी केल्याचा त्रास सहन करून लंकानगरीचे दहन केले.

प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत्कृती ।
हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्तिमत् ॥६४ ॥

कृतकृत्य झालेल्या त्या कपी हनुमानाने सीतेच्या जणू काही मूर्तिमंत हृदयाप्रमाणेच असणारे व ओळख पटल्याची खूण असणारे रत्न रामाला दाखवले.

स प्राप हृदयन्यस्तमणिस्पर्शनिमीलितः ।
अपयोधरसंसर्गौ प्रियालिङ्गननिर्वृतिम् ॥६५ ॥

हृदयाशी कवटाळलेल्या त्या मण्याच्या स्पर्शाने भावुक झालेल्या रामाने स्तनस्पर्शाशिवायच प्रेयसीच्या आलिंगनाचे सर्व सुख मिळवले.

श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः ।
महार्णवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखालघुम् ॥६६ ॥

प्रियसीतेची शुभवार्ता ऐकून तिच्या भेटीसाठी उत्सुक झालेल्या रामाने लंकेच्या भोवती असणारा महासागराचा वेढा देखील एवाद्या लहान खंदकाप्रमाणे मानला.

स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यैरनुद्रुतः ।
न केवलं भुवः पृष्ठे व्योम्नि संबाधवर्तिभिः ॥६७ ॥

केवळ भूतलावरच नव्हे नर आकाशामध्येही संकटे निर्माण करणाऱ्या वानरसैन्यासह तो राम शत्रूच्या विनाशासाठी निघाला.

निविष्टमुदधेः कूले तं प्रपेदे बिभीषणः ।
स्नेहाद्राक्षसलक्ष्म्येव बुद्धिमाविश्य चोदितः ॥६८ ॥

राक्षसलक्ष्मीने ज्याच्या बुद्धीमध्ये प्रवेश करून प्रेरणा दिलेली आहे असा विभीषण समुद्राच्या किनाऱ्यावरती पोचलेल्या रामाला येऊन भेटला.

तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।
काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ॥६९ ॥

त्या विभीषणाला राक्षसांचे राज्य देण्याची रामाने प्रतिज्ञा केली. खरेच आहे, योग्यवेळी योग्यप्रकारे आखलेली नीती नक्कीच फळ देते.

स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि ।
रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वमाय शार्ङ्गिणः ॥७० ॥

ज्याप्रमाणे भगवान विष्णूच्या शयनाकरिता रसातळातून शेषनाग वरती यावा त्याचप्रमाणे क्षारयुक्त समुद्रामध्ये वानरांकरवी रामाने सेतूची बांधणी केली.

तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।
द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः ॥७१ ॥

त्या सेतुमार्गाने समुद्र ओलांडून जाऊन रामाने जणू काही दुसरा सुवर्णाचा दुर्गच निर्माण करणाऱ्या पिंगट वर्णाच्या वानरांद्वारा लंकेला घेरले.

रणः प्रववृते तत्र भीमः प्लवगरक्षसाम् ।
दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः ॥७२ ॥
पादपाविद्धपरिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः ।
अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुग्णमतङ्गजः ॥७३ ॥

राम व रावण यांच्या जयजयकारांच्या घोषणांनी दिशा भेदून टाकणारे, जेथे वृक्षांनी लोखंडाने युक्त असलेल्या काठ्या भग्न केल्या आहेत. जेथे पाषाणखंडांनी मुद्गर नावाची आयुधे चूर्ण केली आहेत. जेथे अन्य शस्त्रांच्या आघातांपेक्षा (वानरांच्या) नखांचे घावच भयंकर आहेत,पाषाणखंडांनी जेथे हत्तींना जखमी केले आहे असे वानर व राक्षसांचे भयंकर युद्ध तेथे घडले.

अथ रामशिरश्छेददर्शनोद्भ्रान्तचेतनाम् ।
सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत् ॥७४ ॥

त्यानंतर रामाचा शिरच्छेद झाल्याचे पाहून बेशुद्ध झालेल्या सीतेला त्रिजटा नावाच्या राक्षसीने ही केवळ माया आहे असे सांगून सावध केले.

कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम् ।
प्राङ्मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता ॥७५ ॥

आपला पती खरोखरीच जिवंत आहे हे पाहून सीतेने शोकाचा त्याग केला. मात्र पूर्वी पतीचे निधन खरे मानूनही आपण जिवंत कसे राहिलो या भावनेने ती लज्जित झाली.

गरुडापातविश्लिष्टमेघनादास्त्रबन्धनः ।
दाशरथ्योः क्षणक्लेशः स्वमवृत्त इवाभवत् ॥७६ ॥

मेघनादाने राम व लक्ष्मणाचे नागपाशाने केलेले बंधन गरुडाच्या आगमनामुळे गळून पडले त्यामुळे क्षणभरच क्लेशदायक ठरलेले ते बंधन दशरथपुत्रांना स्वप्नातील घटनेप्रमाणे वाटले.

ततो बिभेद पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम् ।
रामस्त्वनाहतोऽप्यासीद्विदीर्णहृदयः शुचा ॥७७ ॥

त्यानंतर रावणाने शक्ती नावाचे आयुध सोडून लक्ष्मणाच्या वक्षस्थलावर आघात केला. पण रामावर आघात झाला नसतानाही केवल दुःखाने त्याचे हृदय विदीर्ण झाले.

स मारुतिसमानीतमहौषधिहतव्यथः ।
लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥७८ ॥

मारुतीने आणलेल्या (संजीवनी नामक) महान् औषधीने कष्टांचे निवारण झाल्यावर लक्ष्मणाने पुन्हा आपल्या बाणांनी लंकेतील स्त्रियांना विलाप करण्यास भाग पाडले.

स नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम् ।
मेघस्येव शरत्कालो न किञ्चित्पर्यशेषयत् ॥७९ ॥

ज्याप्रमाणे शरद ऋतूचा काल मेघगर्जना किंवा इंद्रधनुष्य यापैकी काहीही शिल्लक ठेवीत नाही त्याचप्रमाणे त्या लक्ष्मणाने मेघनादाची गर्जना आणि इंद्राच्या आयुधाप्रमाणे तेजस्वी असणारे त्याचे धनुष्य यापैकी काहीही शिल्लक ठेवले नाही.

कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः ।
रुरोध रामं शृङ्गीव टङ्कच्छिन्नमनःशिलः ॥८० ॥

कुंभकर्णाची अवस्था सुग्रीवाने त्याच्या (कुंभकर्णाच्या) बहिणीप्रमाणेच केली. (नाक कान कापल्याप्रमाणे त्यास रक्तबंबाळ केले.) मग छिन्नीने कापून काढलेल्या मनःशिलापाषाणाच्या कड्याप्रमाणे दिसणारा कुंभकर्ण रामाचा मार्ग अडवून उभा राहिला.

अकाले बोधितो भ्राता प्रियस्वमो वृथा भवान् ।
रामेषुभिरितीवासौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥८१ ॥

'तुला झोप प्रिय असतानाही तुझ्या भावाने तुला अवेळी जागे केले.' असे म्हणत रामाच्या बाणांनी जणू काही त्याला चिरनिद्रेमध्येच नेऊन ठेवले.

इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।
रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥८२ ॥

ज्याप्रमाणे समरांगणातून उठलेली धूळ शत्रूच्या रक्ताच्या नदीमध्ये पडून नामशेष व्हावी त्याप्रमाणे इतर राक्षस देखील कोट्यावधी वानरांमध्ये पडून नष्ट झाले.

निर्ययावथ पौलस्त्यः पुनर्युद्धाय मन्दिरात् ।
अरावणमरामं वा जगदद्येति निश्चितः ॥८३ ॥

आज हे जग रावणरहित होईल किंवा रामरहित तरी होईल अशा निश्चयाने तो रावण पुन्हा युद्ध करण्यासाठी भवनातून बाहेर पडला.

रामं पदातिमालोक्य लङ्केशं च वरूथिनम् ।
हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाय पुरन्दरः ॥८४ ॥

राम पादचारी असलेले पाहून व रावण रथावरती स्वार असलेला पाहून इंद्राने पिंगट रंगाच्या अश्वांनी युक्त असणारा रथ रामासाठी पाठवला.

तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः ।
देवसूतभुजालम्बी जैत्रमध्यास्त राघवः ॥८५ ॥

आकाशगंगेतील लाटांमुळे उत्पन्न झालेल्या वाऱ्याने ज्याची ध्वजपताका फडकत आहे अशा त्या विजयशील रथामध्ये इन्द्रसारथी मातलीच्या हातांचा आधार घेऊन राम स्थानापन्न झाला.

मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुमोच तनुच्छदम् ।
यत्रोत्पलदलक्लैब्यमस्त्राण्यापुः सुरद्विषाम् ॥८६ ॥

देवांचा द्वेष करणाऱ्या असुरांची अस्त्रे ज्याच्यावर कमळांच्या पाकळ्यांप्रमाणे निष्प्रभ ठरतात असे इंद्राचे चिलखत मातलीने त्या रामाच्या शरीरवरती चढवले.

अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।
रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥८७ ॥

परस्परांच्या दर्शनांने प्राप्त झालेल्या पराक्रमाच्या चिरप्रतीक्षित संधीमुळे राम व रावण यांचे युद्ध जणू काही पराक्रमाचे सार्थक झाल्याप्रमाणेच झाले.

भुजमूर्धोरुबाहुल्यादेकोऽपि धनदानुजः ।
ददृशे ह्यथापूर्वो मातृवंश इव स्थितः ॥८८ ॥

(इतर राक्षस मारले गेल्यामुळे रावण एकटा पडला होता. तरीही) हात, मस्तके व मांड्या यांच्या मोठ्या संख्येमुळे तो रावण एकटा असून देखील पूर्वीसारखा राक्षसवंशामध्ये असल्याप्रमाणेच दिसत होता.

जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् ।
रामस्तुलितकैलासमरातिं बह्वमन्यत ॥८९ ॥

लोकपालांवरती ज्याने विजय मिळवलेला आहे, स्वतःची शिरकमळे वाहून ज्याने ईश्वराची पूजा केली आहे, कैलासपर्वत देखील ज्याने उचललेला आहे अशा शत्रूला रावणाला रामाने कमी लेखले नाही.

तस्य स्फुरति पौलस्त्यः सीतासंगमशंसिनि ।
निचखानाधिकक्रोधः शरं सव्येतरे भुजे ॥९० ॥

त्या रामाच्या सीतासंगमसूचक स्फुरण पावणाऱ्या उजव्या हातावरती क्रोधाने बेभान झालेल्या रावणाने बाणाचा प्रहार केला.

रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः ।
विवेश भुवमास्त्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ॥९१ ॥

रामाने सोडलेला बाण देखील रावणाच्या हृदयाला भेदून, ही प्रियवार्ता पातालवासी सर्पांना सांगण्यासाठी जणू जमिनीत घुसला.

वचसैव तयोर्वाक्यमस्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः ।
अन्योन्यजयसंरम्भो ववृधे वादिनोरिव ॥९२ ॥

ज्याप्रमाणे वादी व प्रतिवादी वाक्याचा प्रतिकार वाक्यानेच करतात त्या प्रमाणे अस्त्राचा प्रतिकार अस्त्रानेच करणाऱ्या त्या राम व रावण यांचा परस्परांवर विजय प्राप्त करण्याचा आवेग वाढतच होता.

विक्रमव्यतिहारेण सामान्याऽभूद्वयोरपि ।
जयश्रीरन्तरा वेदिर्मत्तवारणयोरिव ॥९३ ॥

पराक्रम हा पर्यायक्रमाने दोन्हीकडे होत असल्यामुळे दोन उन्मत्त हत्तींच्या मध्ये असणाऱ्या भिंतीप्रमाणे विजयश्री सुद्धा सामान्य (तटस्थ) होऊन गेली होती. (टीप – राम व रावण हे तुल्यबळ प्रतिस्पर्धी असल्यामुळे पराक्रमाचे दर्शन दोन्हीही पक्षांमध्ये

घडत होते. त्यामुळे विजयश्रीला नेमकी कोणाची निवड करावी हे ठरविता येत नव्हते. हत्तीच्या झुंजीच्या वेळी मध्ये निर्मिलेल्या भिंतीप्रमाणे संप्रती विजयश्रीही तटस्थ झाल्यप्रमाणे एकदा इकडे तर एकदा तिकडे झुकत होती.)

कृतप्रतिकृतप्रीतैस्तयोर्मुक्तां सुरासुरैः ।
परस्परशरव्रातः पुष्पवृष्टिं न सेहिरे ॥९४ ॥

स्वतः अस्त्राचा प्रयोग केल्याने तसेच शत्रूपक्षाकडील अस्त्रप्रयोगाचा प्रतिकार केल्याने आनंदित झालेल्या सुरासुरांच्या समूहापैकी सुरांनी रामावर केलेली व असुरांनी रावणावर केलेली पुष्पवृष्टी परस्परांनी प्रयोग केलेल्या बाणांच्या समूहांनी सहन केली नाही. (बाणांनी पुष्पवृष्टी मधेच अडवली.)

अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे ।
हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ॥९५ ॥

लोखंडी खिळ्यांनी युक्त असणारी, यमाच्या कूटशाल्मली नामक गदेप्रमाणेच असणारी ती शतघ्नी गदा रावणाने रामावरती फेकली.

राघवो रथमप्राप्तां तामाशां च सुरद्विषाम् ।
अर्धचन्द्रमुखैर्बाणैश्चिच्छेद कदलीमुखम् ॥९६ ॥

रथापर्यंत येऊन न पोहचलेल्या व राक्षसांच्या विजयाची आशा असणाऱ्या त्या गदेला रामाने अर्धचन्द्रमुख बाणांचा प्रयोग करून केळे कापावे तसे सहजगत्या छिन्नभिन्न केले.

अमोघं संदधे चास्मै धनुष्येकधनुर्धरः ।
ब्राह्ममस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् ॥९७ ॥

आणि अद्वितीय धनुर्धर असणाऱ्या त्या रामाने प्रियपत्नी विषयक शोकाचे शल्य दूर करणारे जणू काही औषधच असणारे अमोघ ब्रह्मास्त्र रावणावरती सोडण्यासाठी धनुष्यावर चढवले.

तद्व्योम्नि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम् ।
वपुर्महोरगस्येव करालफलमण्डलम् ॥९८ ॥

आकाशामध्ये शतधा विभक्त झालेले ते तेजस्वी ब्रह्मास्त्र शेषनागाच्या अक्राळविक्राळ फणांच्या मंडलाप्रमाणेच भीषण दिसू लागले.

तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्धादपातयत् ।
स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम् ॥९९ ॥

रामाने मन्त्रांचा प्रयोग करून सोडलेल्या त्या ब्रह्मास्त्राने जखमांची वेदना जाणवण्याच्या अगोदरच रावणाच्या मस्तकांची मालिका क्षणार्धातच खाली पाडली.

बालार्कप्रतिमेवाप्सु वीचिभिन्ना पतिष्यतः ।
रराज रक्षःकायस्य कण्ठच्छेदपरम्परा ॥१०० ॥

ज्याप्रमाणे पाण्यामध्ये लाटांनी भिन्न झालेले बालसूर्याचे प्रतिबिंब शोभून दिसते, त्याचप्रमाणे पडत असणाऱ्या रावणाच्या तुटलेल्या मुखांची मालिका शोभून दिसत होती.

मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि ।
मनो नातिविशश्वास पुनःसंधानशङ्किनाम् ॥१०१ ॥

त्या रावणाची शिरे खाली पडलेली असून सुद्धा ती शिरे पुन्हा जुळतील की काय या शंकेने ते चित्र पाहत असणाऱ्या देवांच्या मनाला ठाम विश्वास बसत नव्हता.

अथ मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपानाम-
नुगतमलिवृन्दैर्गण्डभित्तीर्विहाय ।
उपनतमणिबन्धे मूर्ध्नि पौलस्त्यशत्रोः
सुरभि सुरविमुक्तं पुष्पवर्षं पपात ॥१०२ ॥

ज्याचा लवकरच राज्याभिषेक होणार होता, त्या रावणशत्रू रामाच्या मस्तकावर देवांनी सुगंधित फुलांचा वर्षाव केला. तो सुगंध असा होता की हत्तींच्या गंडस्थळांवर संचार केल्यामुळे ज्यांचे पंख भिजले आहेत, त्या भ्रमरांच्या समूहांनी ती गंडस्थले सोडून त्याच फुलांकडे धाव घेतली.

यन्ता हरेः सपदि संहृतकार्मुकज्यमापृच्छ्य राघवमनुष्ठितदेवकार्यम् ।
नामाङ्करावणशराङ्कितकेतुयष्टिमूर्ध्वं रथं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥१०३ ॥

ज्याने आपल्या धनुष्याची दोरी आवरलेली आहे, आणि रावणवधरूपी देवकार्य ज्याने व्यवस्थितपणे पार पाडले आहे, अशा रामाचा निरोप घेऊन, इंद्राचा सारथी मातली लगेच ज्याच्या ध्वजाची काठी रावणाने सोडलेल्या बाणांनी चिह्नांकित झाली आहे असा एक हजार अश्वांनी युक्त असणारा रथ स्वर्गाला घेऊन गेला.

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
प्रियसुहृदि बिभीषणे संगमय्य श्रियं वैरिणः ।
रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥१०४ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ रावणवधो नाम द्वादशः सर्गः ।

राम देखील अग्निपरीक्षेमध्ये विशुद्ध ठरलेल्या प्रियेचा (सीतेचा) स्वीकार करून. शत्रू रावणाची राज्यलक्ष्मी प्रिय मित्र असणाऱ्या बिभीषणाकडे सोपवून रविसुत

सुग्रीव, बिभीषण व लक्ष्मणाच्या बरोबर स्वतःच्या बाहुपराक्रमाने जिंकलेल्या विमानरत्न पुष्पकामध्ये आरूढ होऊन अयोध्यनगरीला निघाला.

अशा रीतीने कविश्रेष्ठ कालिदास रचित रघुवंश नामक महाकाव्यातील रावणवध नामक बारावा अध्याय समाप्त झाल.

Dr Shaikh Imran
Assistant Professor Urdu
Maharashtra Education Service Class-I
Vasantrao Naik Govt. Institute of
Arts & Social Sciences, Nagpur

त्रयोदश : सर्गः

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥१ ॥

त्यानंतर शब्द हा गुण असलेल्या आकाशातून विमानाने संचार करीत असलेला, गुणांचा जाणकार असलेला व राम असे नाव धारण करणारा तो हरि (विष्णू) समुद्राला पाहून एकान्तामध्ये सीतेला म्हणाला.

वैदेहि पश्याऽऽमलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥२ ॥

अगं सीते, सुंदर तारकाना स्पष्टपणे दाखविणारे शरदऋतूमधील स्वच्छ आकाश ज्याप्रमाणे आकाशगंगेमुळे विभागले जावे त्याचप्रमाणे मी बनवलेल्या सेतूने मलय पर्वतापर्यंत विभागला गेलेला फेसाने युक्त असणारा समुद्र पहा.

गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे ।
तदर्थमुर्वीमवधारयद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः ॥३ ॥

Dr. Sheikh Imran
Assistant Professor Urdu
Maharashtra Education Service Class-I
Vasantrao Naik Govt. Institute of
Arts & Social Sciences, Nag...

यज्ञ करण्याची इच्छा असणाऱ्या गुरु-सगराचा अश्वमेध यज्ञाचा घोडा कपिलमुनींनी रसातळात नेला असताना त्याला प्राप्त करण्यासाठी पृथ्वी खणणाऱ्या आमच्या पूर्वजानींच या समुद्राला इतके विशाल केले असे म्हणतात.

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्विवृद्धिमत्राश्नुवते वसूनि ।
अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥४ ॥

सूर्याची किरणे या समुद्रापासूनच गर्भ धारण करतात. त्यामध्येच रत्ने वृद्धिंगत होतात. पाणी हेच इंधन असणारा वडवानल हा धारण करतो आणि त्यानेच आह्लादकारक तेज असणाऱ्या चंद्राला जन्म दिला.

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥५ ॥

विशालतेमुळे दाही दिशांना व्यापून राहिले व विष्णूप्रमाणेच अनेक रूपे धारण करणाऱ्या समुद्राचे 'हा अशा प्रकारचा आहे', किंवा इतका विशाल आहे असे वर्णन करणे अशक्य आहे.

नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिशेते ॥६ ॥

युगाचा अंत झाल्यावर सर्व लोकांचा संहार करून तो पुरुष विष्णू योगनिद्रा घेण्यासाठी या सागराचाच आश्रय घेतो. व नाभिकमलावरती आरूढ झालेले प्रथम ब्रह्मदेव त्याची स्तुती करतात.

पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीघ्राः ।
नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥७ ॥

शत्रूकडून भयभीत झालेले राजे ज्याप्रमाणे कुणा शरण देणाऱ्या धर्मात्मा राजाचा आश्रय घेतात त्याचप्रमाणे इंद्राकडून पंख कापले गेल्यामुळे निष्प्रभ किंवा दुर्बल झालेले शेकडो पर्वत शरण जाण्यास योग्य असणाऱ्या या समुद्राचाच आश्रय घेतात.

रसातलादादिभवेन पुंसा भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः ।
अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्तवक्त्राभरणं बभूव ॥८ ॥

जेव्हा आदिवराहाने पृथ्वीला रसातळातून वर काढण्यास सुरूवात केली त्यावेळी प्रलयामुळे उसळलेले या समुद्राचे स्वच्छ पाणी जणू काही क्षणभरासाठी पृथ्वीच्या मुखावरणासारखे (घुंगटासारखे) भासत होते.

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षः ।
अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिन्धुः ॥९ ॥

पत्नीवरील अनन्यसामान्य प्रेम प्रकट करणारा, तरंगरूपी अधराचे दान देण्यात चतुर असलेला हा समुद्र चुंबनासाठी मुख अर्पण करणाऱ्या स्वभावानेच धीट असलेल्या नद्यांचे स्वतः पान करतो व त्यांच्याकडून पान करवितो देखील.

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः संमीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥१० ॥

हे तिमिनामक मासे तोंड उघडे असल्यामुळे नदीमुखाजवळील पाण्याचे मत्स्य इ. जीवांसहित ग्रहण करतात. तोंड बंद करून छिद्रयुक्त मस्तकांनी पाण्याच्या प्रवाहांना वरती उडवतात.

मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भिर्भिन्नान्द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ।
कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणचामरत्वम् ॥११ ॥

अचानक वरती उसळी मारणाऱ्या अजस्र मगरींनी दोन भागांमध्ये विभागलेला तो समुद्राचा फेस पहा, त्यांच्या गालावरून वाहणारा तो फेस क्षणभरासाठी कानातील चामर आभूषणाप्रमाणे वाटतो.

वेलानिलाय प्रसृता भुजङ्गा महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः ।
सूर्यांशुसंपर्कविवृद्धरागैर्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः ॥१२ ॥

समुद्राकाठची हवा खाण्यासाठी पसरलेले, मोठ्या तरंगांच्या उद्रेकापेक्षा वेगळे न दिसणारे हे महासर्प फणांवरील सूर्य किरणांच्या संपर्काने चमचमणाऱ्या मण्यांमुळे सहज ओळखता येतात.

तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहसोर्मिवेगात् ।
ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथंचित्क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥१३ ॥

लाटांच्या जोराने तुझ्या अधरांसारख्या लाल रंगांच्या पोवळ्यांना धडकल्यामुळे ह्या जिवंत शंखांच्या तोंडाना पोवळ्यांच्या अंकुरांमुळे टोचे पडले आहेत. आणि त्या वेदनांमुळे ते मोठ्या कष्टाने चालत आहेत.

प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुमावर्तवेगाद्भ्रमता घनेन ।
आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥१४ ॥

जलपान करणास प्रवृत्त झालेल्या व पाण्यातील भोवऱ्यांच्या वेगामुळे फिरत असणाऱ्या मेघांमुळे जणू काही पुन्हा एकदा मंदार पर्वताने समुद्राचे मंथनच केले जात आहे असे वाटते.

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला ।
आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥१५ ॥

लोहचक्राप्रमाणे वाटणाऱ्या समुद्राचा दूरवरून पाहिल्यामुळे लहान दिसणारा आणि तमाल व तालवृक्षाच्या वनराईमुळे निळसर दिसणारा किनारा जणू काही त्या लोहचक्रावरील कलंकरेषेप्रमाणेच दिसत आहे.

वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते संभावयत्याननमायताक्षि ।
मामक्षमं मण्डलकालहानेर्वेत्तीव बिम्बाधरबद्धतृष्णम् ॥१६ ॥

हे विशालाक्षि! समुद्राच्या किनाऱ्यावरील वायू केतकीच्या परागकणांनी तुझे मुखमंडल सुशोभित करीत आहे. जणू काही तो वायू हे जाणतच आहे की बिंबफलाप्रमाणे असणाऱ्या तुझ्या अधराचे पान करण्याची तहान असलेला मी ते अधर सुशोभित करण्याकरिता आवश्यक अशी कालहानी सहन करण्यास समर्थ नाही (तितका वेळ थांबू शकत नाही).

एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।
प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात्कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥१७ ॥

(हे बघ) शिंपले फुटून वाळूमध्ये मोती विखुरलेले आहेत. फळाच्या भारामुळे सुपारीची झाडे झुकली आहेत अशा समुद्राच्या किनाऱ्यावर आपण विमानाच्या वेगामुळे क्षणभरातच येऊन पोहचलो आहोत.

कुरुष्व तावत्करभोरु पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।
एषा विदूरीभवतः समुद्रात्सकानना निष्पततीव भूमिः ॥१८ ॥

हे करभोरू! हे मृगनयनी सीते! जरा मागे तर बघ! अरण्यांनी युक्त असणारी भूमी जसजशी दूर होत आहे तसतशी जणू काही समुद्रातून बाहेर येत आहे की काय असे वाटत आहे.

क्वचित्पथा संचरते सुराणां क्वचिद्घनानां पततां क्वचिच्च ।
यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥१९ ॥

हे सीते! पहा बरे! ज्याप्रमाणे माझ्या मनाची इच्छा असेल त्याचप्रमाणे हे पुष्पकविमान संचार करीत आहे. केव्हातरी ते देवांच्या मार्गाने, कधी मेघांच्या मार्गाने तर केव्हा केव्हा ते पक्ष्यांच्या मार्गाने संचार करीत आहे.

असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिस्निग्धमार्गगावीचिविमर्दशीतः ।
आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति स्वेदलवान्मुखे ते ॥२० ॥

इंद्रगजाच्या-ऐरावताच्या-मदजलाने सुगंधित झालेला व गंगातरंगांच्या सहवासाने शीतल झालेला हा आकाशातील वायू मध्याह्नामुळे तुझ्या मुखावर आलेल्या घामाच्या बिंदूंचे हरणच करीत आहे.

करेण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्या ।
आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते ॥२१ ॥

हे सीते! तू कुतूहलाने खिडकीतून बाहेर काढलेल्या हाताने ज्याला स्पर्श करतेस व ज्यामध्ये विजेचे वलय निर्माण झाले आहे असा हा मेघ जणू काही तुला दुसरे आभूषणच(कंकण) प्रदान करीत असल्याप्रमाणे वाटत आहे.

अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि ।
अध्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥२२ ॥

हे वल्कले धारण करणारे तपस्वी जनस्थानाला संकटरहित मानून नूतन पर्णकुट्या उभारून पूर्वी राक्षसभयामुळे दीर्घकाळ ज्याचा त्याग केला गेला होता अशा आश्रमप्रदेशांमध्ये पूर्वीप्रमाणेच स्व स्व स्थानी राहत आहेत.

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥२३ ॥

हेच ते ठिकाण जेथे तुझा शोध घेत असताना, जणू काही तुझ्या चरणकमलांच्या वियोग दुःखाने मौन धारण केलेला, जमिनीवरती गळून पडलेला एक पैंजण दिसला होता.

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।
अदर्शयन्वक्त्रमशक्नुवत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥२४ ॥

हे कातर स्वभावाच्या सीते! रावणाने तुझे ज्या मार्गाने अपहरण करून नेले तो मार्ग शब्दांनी सांगण्यास असमर्थ असणाऱ्या याच वेलींनी फांद्यांची पाने त्या दिशेला बळवून कृपाळूपणे मला तो मार्ग दाखवला.

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्षराजीनि विलोचनानि ॥२५ ॥

तसेच दर्भांकुरभक्षणाचाही मोह टाळून हरिणींनी दक्षिण दिशेकडे दृष्टिक्षेप टाकून तुझ्या गतीचे ज्ञान नसलेल्या मला उत्तम मार्गदर्शन केले.

एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥२६ ॥
गन्धश्च धाराहतपल्वलानां कादम्बमर्धोद्गतकेसरं च ।
स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभूवुर्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥२७ ॥
पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम् ।
गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिद्घनगर्जितानि ॥२८ ॥
आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगान्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोशैः ।
विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥२९ ॥

हे समोर माल्यवान् पर्वताचे गगनाचुंबी शिखर आहे, ज्या ठिकाणी मेघांनी नूतन जलाची आणि मी तुझ्या विरहामुळे आलेल्या अश्रूंची वृष्टी एकाच वेळी केली होती, जेथे प्रचंड पावसाच्या धारांमुळे निर्माण झालेल्या लहान जलाशयांतून येणारा सुवास, अर्धस्फुट कदंबपुष्प आणि मोरांच्या मधुर केका तुझ्या विरहामुळे मला असह्य वाटत होत्या. या गडगडाटाने कंपित होऊन तू मला पूर्वी दिलेले आलिंगन आठवून मी येथील गुहेत प्रतिध्वनित होणारा ढगांचा गडगडाट मोठ्या कष्टाने सहन केला होता. जलधारांनी चिंब भिजलेल्या जमिनीतील बाष्पाच्या

संपर्कामुळे उमललेल्या कर्दळीच्या नव्या ताज्या कळ्यांनी विवाहसमयीच्या धुराने लाल झालेल्या तुझ्या नेत्रांच्या सौंदर्याचे अनुकरण करीत मला त्रस्त केले होते.

उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्षपारिप्लवसारसानि ।
दूरावतीर्णा पिबतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥३० ॥

इतका उंचीवरून नजर टाकताना काठावरील वेताच्या वनांचे आच्छादन आणि मधून मधून उडणारे सारस पक्षी यांच्यामुळे पंपासरोवराचे पाणी नीटसे दिसत नसल्यामुळे मी मोठ्या कष्टानेच पाहू शकतो आहे.

अत्राविषुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।
द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥३१ ॥

प्रिय सीते! या पंपासरोवरावर एकमेकांपासून विभक्त न झालेली व परस्परांना कमलपुष्पाचे केसर देत असणारी ती चक्रवाक पक्ष्यांची जोडपी तुझ्यापासून दूर रहणाऱ्या मी अतिशय अभिलाषायुक्त नजरेने पाहिली होती.

इमां तटाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तबकाभिनम्राम् ।
त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः सौमित्रिणा साश्रुरहं निषिद्धः ॥३२ ॥

स्तनांप्रमाणे रमणीय असणाऱ्या पुष्पगुच्छांमुळे खाली झुकलेल्या, नाजुक अशा अशोकवृक्षाच्या या फांदीला जणू काही तूच सापडलीस या समजुतीने पाणावलेल्या डोळ्यांनी आलिंगन देण्याची इच्छा असणाऱ्या मला लक्ष्मणाने सावरले होते.

अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।
प्रत्युद्व्रजन्तीव खमुत्पतन्त्यो गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥३३ ॥

विमानाच्या मोकळ्या जागेमधून खाली लटकणाऱ्या सुवर्णघंटांचा आवाज ऐकून आकाशात उडणारे गोदावरी नदीवरील सारस पक्ष्यांचे हे थवे जणू काही तुझ्याच दिशेने येत आहेत.

एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटाम्बुसंवर्धितबालचूता ।
आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे ॥३४ ॥

दीर्घकाळांतर दृष्टीस पडलेली ही पंचवटी माझ्या मनाला आनंदित करीत आहे. तुझा कटिप्रदेश नाजुक असतानाही घागरींनी पाणी घालून येथील आम्रतरू तू वाढविले होतेस. येथील काळवीट माना वर करून (आपल्याला) बघत आहेत.

अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥३५ ॥

मला आठवत आहे की,येथे गोदावरी नदीच्या किनारी शिकारकार्य आटोपल्यानंतर (नदीच्या) तरंगांवरून वाहणाऱ्या वाऱ्यामुळे श्रमपरिहार झालेला मी वेताच्या कुंजात एकांतात तुझ्या मांडीवर डोके ठेवून निजत असे.

भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।
तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥३६ ॥

केवळ आपली भुवई वक्र करून ज्यांनी नहुष राजाला इंद्रपदापासून दूर केले होने व ज्यांच्या उदयाने शरद ऋतूमध्ये अस्वच्छ पाणी स्वच्छ होते. अशा अगस्ती मुनींचा हा दिव्य आश्रम आहे.

त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्तेस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥३७ ॥

पवित्रतेसाठी प्रसिद्ध असणाऱ्या त्याच अगस्त्यऋषींनी (आहवनीय, गार्हपत्य व दक्षिणाग्नी या) तिन्ही अग्नींस अर्पण केलेल्या हवनसामग्रीच्या गंधात मिसळलेला धूर विमानमार्गापर्यंत येत आहे. त्याचा सुगंध ग्रहण करून माझ्या अंतःकरणातील रजोगुण निघून मन हलके झाले आहे.

एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।
आभाति पर्यन्तवनं विदूरान्मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुबिम्बम् ॥३८ ॥

हे मानिनी सीते ! वनांनी वेढलेले पञ्चाप्सर नावाचे शातकर्णी मुनींचे हे जलक्रीडेचे सरोवर दुरून मेघांच्या मधून दिसणाऱ्या चंद्रबिंबाप्रमाणेच भासत आहे.

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैः सार्धमृषिर्मघोना ।
समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥३९ ॥

पूर्वी केवळ दर्भांकुरांवर उदरनिर्वाह करणाऱ्या, मृगांसोबत राहणाऱ्या त्या मुनींना समाधीच्या (तपाच्या) प्रभावाच्या भीतीने देवराज इंद्राने पाच अप्सरांच्या यौवनरूपी जाळ्यामध्ये फसवले होते.

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसंगीतमृदङ्गघोषः ।
वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥४० ॥

जलांतर्गत प्रासादामध्ये राहणाऱ्या शातकर्णी मुनींचा हा निरंतर चालू असणारा संगीत मृदंगांचा घोष आकाशाला जाऊन भिडतो आणि क्षणभरासाठी पुष्पक विमानाच्या चंद्रशालांनाही प्रतिध्वनींनी निनादून टाकतो. (टीप - चन्द्रशाला - आचार्य अमरसिंह व आचार्यहलायुध या कोशकारांनी चन्द्रशालेचा शिरोगृहम् असा अर्थ सांगितला आहे. आचार्य माल्लिनाथानीही शिरोगृहम् म्हणजे विमानाच्या अगदी वरची खोली असाच अर्थ स्वीकारलेला आहे.)

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटंतपसप्तसप्तिः ।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥४१ ॥

इंधनाने युक्त असणाऱ्या चार अग्नींच्या मध्ये मस्तक तापवणाऱ्या सूर्याप्रमाणे असणारा, नावाने सुतीक्ष्ण असणारा पण आचरणाने अतिशय उदात्त असणारा हा दुसरा तपस्वी तपश्चर्या करीत आहे.

४४३

अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि ।
नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥४२ ॥

आपल्या तपसामर्थ्याने इंद्राच्या मनात भय निर्माण केलेल्या या मुनींना हास्ययुक्त नजरांचे कटाक्ष व काहीतरी निमित्ताने मेखलांचे केलेले प्रदर्शन अशा अप्सरांच्या शृंगारचेष्टा तपश्चर्येपासून ढळवू शकल्या नाहीत.

एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।
सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥४३ ॥

एक हात वर केलेले हे सुतीक्ष्ण मुनी माझा सत्कार करण्यासाठी हरिणांना खाजविणाऱ्या व सुईप्रमाणे टोकदार दर्भ सहजपणे कापणाऱ्या रुद्राक्षमाळेचे वलय असणाऱ्या आपल्या उजव्या हाताचा प्रयोग मोठ्या आनंदाने करीत आहेत.

वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैष कम्पेन किञ्चित्प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।
दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि संनिधत्ते ॥४४ ॥

मौनव्रत धारण केल्यामुळे या सुतीक्ष्ण ऋषींनी किंचित् मान हलवून माझ्या नमस्काराचा स्वीकार केला. व विमानरूपी अडथळ्यातून मुक्त झालेल्या आपल्या दृष्टीला आता पुन्हा सूर्याच्या दिशेने वळवीत आहेत.

अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।
चिराय संतर्प्य समिद्भिरग्निं यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥४५ ॥

ज्यांनी दीर्घकाळपर्यंत समिधांद्वारा अग्नीला संतुष्ट केले व मंत्रानी पावन झालेला देह देखील अग्नीमध्ये समर्पित केला अशा शरभंग नावाच्या आहिताग्नी ऋषींचे शरण जाण्यास योग्य व पवित्र असे हे तपोवन आहे.

छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु ।
तस्यातिथीनामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥४६ ॥

सध्या अतिथीसत्काराचे त्या शरभंग ऋषींचे दायित्व आपल्या सावलीने प्रवासाचे श्रम नाहीसे करणाऱ्या व पुष्कळ प्रमाणात मधुर फळे प्रदान करणाऱ्या व त्यांच्या सुपुत्रांप्रमाणेच असणाऱ्या वृक्षांनी स्वीकारले आहे.

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाङ्गलग्नाम्बुजवप्रपङ्क्तिः ।
बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दंष्ट्रः ककुभ्मानिव चित्रकूटः ॥४७ ॥

हे सुंदरी ! एखाद्या डुरकणाऱ्या सांडाप्रमाणे दिसणाऱ्या चित्रकूट पर्वतावर माझी नजर खिळून राहिली आहे. त्याची गुहा म्हणजे त्याचे मुख आहे. त्यातून निघणाऱ्या जलप्रवाहाचा आवाज म्हणजे त्याचे डुरकणे. शिखरे म्हणजे जणू काही शिंगेच आणि त्या शिखरांवर विसावलेले मेघ म्हणजे जणू काही त्या शिंगाना लागलेला चिखल आहे.

एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥४८ ॥

ही प्रसन्न व शांतपणे वाहत असणारी, अतिशय दुरून पाहिल्यामुळे बारीक वाटणारी मंदाकिनी नदी (चित्रकूट) पर्वताच्या जवळ भूमीच्या कंठातील मोत्यांच्या माळेप्रमाणेच शोभून दिसत आहे.

अयं सुजातोऽद्रिगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।
यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥४९ ॥

पर्वताच्या समीपच असणारा उत्कृष्ट असा हा तमालवृक्ष पहा! याच्या यवांकुराप्रमाणे उज्ज्वल असणाऱ्या सुगंधित व कोवळ्या पानांचे तुझ्या गालांना शोभून दिसणारे कर्णभूषण मी बनविले होते.

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात्फलबन्धिवृक्षम् ।
वनं तपःसाधनमेतदत्रेराविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् ॥५० ॥

दंडाचे भय नसूनही जेथील पशू अत्यंत नम्र आहेत, फुलांच्या बहराआधीच जेथील वृक्ष फळे धारण करतात असे अत्री ऋषींच्या अतिशय दिव्य सामर्थ्याचे प्रकटन करणारे व तपश्चर्येसाठी साधनभूत असणारे हे वन आहे.

अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।
प्रवर्तयामास किलानसूया त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥५१ ॥

तीन लोकांमधून वाहणाऱ्या गंगेला अनसूयेने तपोधन ऋषींच्या स्नानासाठी येथे आणले. सप्तर्षिगण आपल्या हातांनी येथील सुवर्णकमळे तोडतात. शंकराच्या मस्तकावर माळेप्रमाणे ही गंगा शोभून दिसते.

वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ।
निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥५२ ॥

वीरासन घालून ध्यानमग्न असणाऱ्या ऋषींचे हे वेदींच्या मध्यभागी असलेले वृक्ष देखील वाऱ्याच्या अभावी स्थिर असल्यामुळे जणू काही ध्यान करीत असल्याप्रमाणेच शोभून दिसत आहेत.

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपद्मरागः फलितो विभाति ॥५३ ॥

ज्याची तू पूर्वी प्रार्थना केली होतीस तोच हा काळा वटवृक्ष. लालसर फळांनी युक्त झाल्यामुळे पद्मराग मण्यांनी युक्त असलेल्या मरकत मण्यांच्या राशीप्रमाणे शोभून दिसत आहे.

क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥५४ ॥
क्वचित्खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।
अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥५५ ॥
क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥५६ ॥
क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥५७ ॥

57. हे शुभांगी सीते ! पहा बरे ! गंगेच्या प्रवाहात यमुनेच्या लाटा मिसळल्यामुळे ही गंगा नदी कुठेतरी शोभायमान इंद्रनील मण्यांनी गुंफलेल्या अशा मुक्तावलीप्रमाणे शोभून दिसत आहे कुठेतरी मध्ये मध्ये नीलकमलांची गुंफण केलेल्या श्वेतपंकजांच्या मालेप्रमाणे शोभते आहे कुठेतरी मानसरोवर प्रिय असणाऱ्या राजहंसाची नीलहंसांनी युक्त असावी त्याप्रमाणे शोभून दिसत आहे. कुठेतरी मध्ये मध्ये अगुरूने चित्रित केलेल्या चंदनाच्या नक्षीप्रमाणे शोभून दिसत आहे. तर कुठे मध्ये मध्ये सावली अंधाराचे ठिपके असलेल्या चंद्रप्रभेप्रमाणे दिसत आहे. तर कुठे फटींमधून नभाचा प्रदेश किंचित किंचित दिसणाऱ्या शरदऋतूतील शुभ्र मेघपंक्ती प्रमाणे दिसत आहे. आणि कुठेतरी कृष्णसर्पाने विभूषित असलेल्या भगवान शंकराच्या भस्मांकित शरीराप्रमाणे शोभून दिसत आहे.

समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।
तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥५८ ॥

समुद्रपत्नी असणाऱ्या गंगा व यमुना नद्यांच्या या संगम स्थळी स्नान केल्याने ज्यांचा आत्मा पवित्र झाला आहे, अशा लोकांना तत्त्वज्ञान उमगले नाही तरीही शरीराच्या त्यागानंतर पुन्हा शरीर धारण करण्याचे बंधन मुळीच राहत नाही. (पुनर्जन्म होत नाही, मोक्ष लाभतो.)

२४९

पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।
जटासु बद्धास्वरुदत्सुमन्त्रः कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥५९ ॥

हे निषादाधिपती गुह राजाचे नगरआहे जेथे राजमुकुटाचा त्याग करून जटा धारण करीत असता "हे कैकेयी तुझे मनोरथ सफल झाले" असा म्हणत सुमंत्राने विलाप केला होता.

पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः ।
ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥६० ॥

ज्याप्रमाणे प्रकृती हे बुद्धितत्त्वाचे मूळ कारण आहे असे आप्तजन (ऋषीमुनी) सांगतात त्याचप्रमाणे यक्षस्त्रियांच्या स्तनांनी जेथील सुवर्णकमळांच्या परागकणांचा उपभोग घेतला आहे, असे मानसरोवर या सरयूनदीचे उगमस्थान आहे, असे आप्त सांगतात

जलानि या तीरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।
तुरङ्गमेधावभृथावतीर्णैरिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥६१ ॥

यज्ञीय पशू बांधण्यासाठी जिच्या तीरावर यूप उभारले आहेत, अशी ही सरयू नदी. अश्वमेध यज्ञाच्या शेवटी इक्ष्वाकुवंशीय राजांनी अवभृथ स्नान केल्यामुळे अधिक पवित्र झालेला तिचा जलप्रवाह राजधानी अयोध्येजवळून वाहत आहे.

यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।
सामान्यधात्रीमिव मानसं मे संभावयत्युत्तरकोसलानाम् ॥६२ ॥

उत्तरकोसलचे राजे हिच्या (शरयूनदीच्या) वाळवंटरूपी मांडीवर सुखाने विसावले, हिच्ये जलरूपी विपुल स्तन्य पिऊन पुष्ट झाले. माझे मन हिला उत्तरकोसलांची (दाई) सामान्यधात्रीच मानते. (टीप - समान्यधात्री - जन्मदात्या आईच्या अनुपस्थितीमध्ये किंवा बाळाच्या प्रसवानंतर ती दगावली असता किंवा

बाळाचे पोषण करण्यास किंवा स्तनपान देण्यास ती असमर्थ असता, जन्मदात्या आईप्रमाणेच जी स्त्री स्तनपान देऊन बाळाचे लालन पालन करते, तिला धात्री किंवा दाई असे म्हणतात. छ. शिवाजी महाराजांच्या पत्नीचे सईबाईसाहेबांचे निधन झाले असता शंभूबाळाचे पालनपोषण धाराऊ या धात्रीने केले होते हे सर्वश्रुतच आहे.)

सेयं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ।
दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव ॥६३ ॥

पूजनीय अशा राजा दशरथापासून वियोग पावलेली व माझ्या कौसल्या मातेप्रमाणेच वंदनीय असणारी ही शरयू नदी दूखर असणाऱ्या मला शीतल वायूने आपल्या तरंगरूपी हातांनी जणू काही आलिंगनच देत आहे.

विरक्तसन्ध्याकपिशं परस्ताद्यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।
शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥६४ ॥

लालगुलाबी संध्यासमयाप्रमाणे ताम्रवर्ण असलेली जमिनीवरची धूळ आपल्या समोर उडत असताना दिसत आहे. नक्कीच हनुमंताकडून माझ्या आगमनांची वार्ता ऐकून भरत सैन्यासहित माझ्या दिशेने येत आहे असे वाटते.

अद्धा श्रियं पालितसंगराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥६५ ॥

युद्धामध्ये मी खर इत्यादी राक्षसांचा संहार करून परतल्यानंतर ज्याप्रमाणे लक्ष्मणाने तुला माझ्याकडे सोपविले त्याचप्रमाणे तो सज्जन भरत वडिलांचे वचन पूर्ण केलेल्या मला दोषरहित अशी राज्यलक्ष्मी समर्पित करेल यात शंका नाही.

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।
वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽप्युपैति ॥६६ ॥

हा पायी चालणारा, वल्कले धारण केलेला भरत (वसिष्ठ इत्यादी) गुरुजनांना पुढे करून सैन्यदलास मागे ठेवून वृद्ध अमात्यजनांसोबत हातामध्ये अर्घ्य पूजनसामग्री घेऊन माझ्याच दिशेने येत आहे.

पित्रा विसृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता ।
इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्रमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥६७ ॥

त्या भरताने वडिलांनी देऊ केलेल्या व अगदी हाती आलेल्या राज्यलक्ष्मीचा तरुण असतानाही केवल माझ्या वरील भक्तीमुळे उपभोग घेतला नाही. त्या राज्यलक्ष्मीसोबत इतकी वर्षे राहत असताना त्याने जणू काही उग्र अशा असिधारा व्रताचेच पालन केले.

एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीयामिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।
ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभि-रुद्वीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥६८ ॥

दशरथपुत्र राम अशा प्रकारचे कथन करीत असतानाच त्या पुष्पक विमानाने आपली अधिदेवता असणाऱ्या रामाची इच्छा जाणून घेतली व भरताचे अनुसरण करणारे प्रजाजन आश्चर्ययुक्त होऊन वर पाहत असतानाच ते पुष्पक विमान आकशातून खाली जमिनीवरती अवतीर्ण झाले.

तस्मात्पुरःसरबिभीषणदर्शनेन सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।
यानादवातरददूरमहीतलेन मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥६९ ॥

सेवाकार्यमध्ये कुशल असणाऱ्या कपीश्वर सुग्रीवाने ज्याला हात दिलेला आहे, असा तो श्रीराम, पुढे चालत असणाऱ्या बिभीषणाने दाखवून दिलेल्या, स्फटिकाने निर्मित असणाऱ्या व जमिनीपासून जवळच असणाऱ्या अशा स्फटिकाच्या सोपानमार्गाने त्या पुष्पकविमानातून खाली उतरला.

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य स भ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
पर्यश्रुरस्वजत मूर्धनि चोपजघ्रौ तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके ॥७० ॥

जितेंद्रिय रामाने इक्ष्वाकू कुळाच्या गुरूंना वसिष्ठांना नमस्कार केला व अर्घ्याचा स्वीकार केल्यानंतर आनंदाश्रूंनी सद्गदित होऊन बंधु भरताला आलिंगन दिले व ज्या मस्तकाने केवल रामभक्तीमुळेच वडिलांनी दिलेल्या राज्याचा अभिषेक नाकारला त्या भरताच्या मस्तकाचा गंध घेतला.

श्मश्रुप्रवृद्धिजनितानननविक्रियांश्च प्लक्षान्प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ।
अन्वग्रहीत्प्रणमतः शुभदृष्टिपातैर्वार्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥७१ ॥

दाढीमिशांची प्रचंड वाढ झाल्यामुळे ज्यांचे चेहरे विद्रूप झालेले आहेत व जणू काही पारंब्या लटकत असणाऱ्या वटवृक्षाप्रमामेच जे दिसत आहेत अशा ज्येष्ठ मंत्र्यांना कृपादृष्टीने व मधुर वाणीने क्षेम कुशल विचारून रामाने अनुगृहीत केले.

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्ता ।
इत्याहतेन कथितौ रघुनन्दनेन व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥७२ ॥

हा माझा संकटकाळातील बांधव असणारा वानराधीश सुग्रीव आहे. व हा रणांगणामध्ये पुढे होऊन शत्रूवर प्रहार करणारा बिभीषण आहे असे रामाने अतिशय आदराने सांगितल्यावर भरताने लक्ष्मणाच्या अगोदर त्या दोघांना वंदन केले.

सौमित्रिणा तदनु संससृजे स चैन-
मुत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।
रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन
क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥७३ ॥

नंतर भरताने सुमित्रापुत्र लक्ष्मणाची भेट घेतली आणि नतमस्तक झालेल्या लक्ष्मणाला वरती उठवून इंद्रजिताच्या प्रहारांनी झालेल्या जखमांमुळे कठोर झालेल्या लक्ष्मणाच्या छातीला आपल्या छातीने आवळित गाढ आलिङ्गन दिले.

२५२

रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं
कृत्वा मनुष्यवपुराररुहुर्गजेन्द्रान् ।
तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः
शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरेमे ॥७४ ॥

तेव्हा रामाच्या आज्ञेने मानवदेह धारण केलेल्या वानरसेनेच्या अधिपतींनी श्रेष्ठ अशा हत्तींवर आरोहण केले. त्या हत्तींच्या गंडस्थळांमधून मदजलाच्या धारा प्रवाहित होत असल्याने त्या वानरसेनेच्या अधिपतींनी जणू काही पर्वतावरच चढण्याचे सुख अनुभविले.

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां
भेजे रथान्दशरथप्रभवानुशिष्टः ।
मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै-
र्न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥७५ ॥

दशरथपुत्र रामाच्या आज्ञेवरून राक्षसांचा स्वामी असणारा बिभीषण आपल्या अनुचरांसह रथांमध्ये बसला, ते (मानवनिर्मित) रथ इतके सुंदर होते की (राक्षसांचे) रथ त्यांच्यापुढे तुच्छ ठरावेत.

भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताक-
मध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।
दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्य-
स्तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवृन्दम् ॥७६ ॥

रात्रीच्या वेळी बुध व गुरुशी संयोग पावलेला चंद्र जसा विजेने युक्त मेघांवर आरूढ व्हावा, तद्वत् आपल्या कनिष्ठ भावांसह पताकांनी झळकणाऱ्या व (मेघाप्रमाणेच) इच्छेनुसार संचार करणाऱ्या (पुष्पक) विमानावर पुन्हा आरूढ झाला.

(येथे रामास चंद्राची, भावांस बुध-गुरु या ग्रहांची, विमानास मेघाची व त्यावरील झळकणाऱ्या पताकांनी विजेची उपमा दिलेली आहे.)

तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वीं
वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः ।
रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छ्रा-
त्प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे ॥७७ ॥

ज्याप्रकारे भगवंताने प्रलयापासून पृथ्वीचा उद्धार केला, पावसाळ्यानंतर शरदृतु ज्या प्रकारे चंद्राला मेघांपासून वाचवतो, तसेच रावणरूपी संकटापासून श्रीरामाने मैथिलीला वाचविले. त्यामुळे आनंदित झालेल्या तिला भरताने प्रणाम केला.

लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं त-
द्वन्द्वं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः ।
ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधो-
रन्योन्यपावनमभूदुभयं समेत्य ॥७८ ॥

लंकेश्वर रावणाच्या प्रणयनिवेदनांचा धिक्कार केल्यामुळे जिचे पातिव्रत्य अखंड राहिले आहे अशा त्या जनकपुत्री सीतेचे वंदनीय चरणयुगल व ज्येष्ठबंधू रामाच्या आज्ञेचे अनुसरण केल्यामुळे जटाधारी झालेले त्या सज्जन भरताचे मस्तक हे उभयता एकत्र येऊन परस्परांना पवित्र करू लागले.

क्रोशार्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा
काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः
साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥७९ ॥

इति रघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ दण्डकाप्रत्यागमनो नाम त्रयोदशः सर्गः ।

प्रजानन ज्याच्या पुढे पुढे आहेत व ज्याचा वेग मंदावलेला आहे अशा त्या पुष्पकविमानातून अर्धा कोस दूर गेल्यानंतर पूजनीय व ककुत्स्यवंशोत्पन्न रामाने जेथे शत्रुघ्नाने तंबू इत्यादी भवने बनवलेली आहेत अशा अयोध्येतील विस्तीर्ण उपवनामध्ये निवास केला.

अशा रीतीने कविश्रेष्ठ कालिदास रचित रघुवंश नामक महाकाव्याचा 'प्रत्यागमननाम' नामक तेरावा सर्ग संपला.

Dr Shaikh Imran
Assistant Professor Urdu
Service Class-I
Institute of
Arts & ... Nagpur

चतुर्दशः सर्गः

भर्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।
अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ छेदादिवोपप्लतरोर्व्रततौ ॥१ ॥

उपवनातील आश्रयवृक्ष तोडल्यामुळे त्यावर आश्रित वेलींची अवस्था जशी शोचनीय होते, त्याचप्रमाणे पतीच्या निधनामुळे शोचनीय स्थितीला प्राप्त झालेल्या आपल्या कौसल्या व सुमित्रा या मातांना राम व लक्ष्मणाने तेथे एकाच वेळी पाहिले.

उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारी यथाक्रमं विक्रमशोभिनौ तौ ।
विस्पष्टमस्रान्धतया न दृष्टौ ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् ॥२ ॥

योग्य क्रमाने प्रणाम करीत असणाऱ्या, शत्रूंचा विनाश करणाऱ्या व पराक्रमाने शोभून दिसणाऱ्या त्या रामलक्ष्मणांना अश्रूंनी डोळे भरून आल्यामुळे त्यांच्या माता स्पष्टपणे पाहू शकल्या नाहीत पण पुत्रांना (केवळ) स्पर्श करून स्पर्शजनित सुखाच्या पूर्व अनुभवावरून त्यांनी पुत्रांना ओळखले.

आनन्दजः शोकजमश्रुबाष्पस्तयोरशीतं शिशिरो बिभेद ।
गङ्गासरय्वोर्जलमुष्णतप्तं हिमाद्रिनिस्यन्द इवावतीर्णः ॥३ ॥

Dr Sheikh Imran
Assistant Professor Urdu
Maharashtra Education Service Class-I
Vasantrao Naik Govt. Institute of
Arts & Social Sciences, Nagpur

ज्याप्रमाणे उष्णतेने तप्त असणाऱ्या गंगा व सरयू नद्यांच्या जलप्रवाहाला हिमालयातील झरा भेदून टाकतो (शीतल करतो) त्याचप्रमाणे त्या दोन मातांच्या शोकजन्य उष्ण अश्रूंना आनंदजन्य थंड अश्रूंनी भेदून टाकले (पुत्र मीलनाच्या आनंदाने पतिविरहाचा पूर्वशोक नष्ट झाला).

ते पुत्रयोर्नैर्ऋतशस्त्रमार्गानार्द्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्तौ ।
अभीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां न वीरसूशब्दमकामयेताम् ॥४ ॥

आपल्या पुत्रांच्या शरीरावरील राक्षसांच्या शस्त्राघातांनी झालेले व्रण पाहून ते जणू काही ताजेच आहेत या भावनेने त्या दोघी माता मायेने त्या व्रणांना स्पर्श करू लागल्या. त्यावेळी क्षत्रियकुळातील स्त्रियांना अत्यंत अभीष्ट असणारे 'वीरमाता' हे विशेषणदेखील त्यांना नकोसे वाटले.

क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।
स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिभेदेन वधूर्ववन्दे ॥५ ॥

पतीच्या दुःखांना कारणीभूत असणारी व म्हणूनच कुलक्षणी असणारी मी सीता, असे स्वनाम उच्चारण करून स्वर्गवासी झालेल्या श्वशुर दशरथाच्या राण्यांना स्नुषा असणाऱ्या सीतेने सारख्याच भक्तिभावाने नमस्कार केला.

उत्तिष्ठ वत्से ननु सानुजोऽसौ वृत्तेन भर्ता शुचिना तवैव ।
कृच्छ्रं महत्तीर्ण इव प्रियार्हां तामूचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या ॥६ ॥

बाळे ऊठ! हा लहान भावासह असणारा तुझा पती खरोखर तुझ्याच पवित्र आचरणाच्या सामर्थ्याने या मोठया संकटातून तरून गेला, असे प्रिय पण सत्य प्रकारचे भाषण स्नेहपात्र असणाऱ्या सीतेजवळ त्या दोन मातांनी केले.

अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।
निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धास्तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥७ ॥

त्यानंतर त्या दोन जननींनी रघुवंशाची पताका असणाऱ्या त्या रामाचा आनंदाश्रूंनी सुरू केलेला अभिषेक तीर्थक्षेत्रांमधून सुवर्णकलशांनी आणलेल्या जलाद्वारे ज्येष्ठ अमात्यांनी पूर्ण केला.

सरित्समुद्रान्सरसीश्च गत्वा रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।
तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥८ ॥

राक्षसराज व वानरराज यांनी गंगा इत्यादी नद्या, समुद्र व सरोवरांमधून आणलेल्या जलाने विजयशील रामाच्या मस्तकावर त्याचप्रमाणे अभिषेक केला, ज्याप्रमाणे मेघांचे पाणी विंध्याचल पर्वतशिखरावर पडावे.

तपस्विवेषक्रिययापि तावद्यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।
राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योदितासीत्पुनरुक्तदोषा ॥९ ॥

प्रारंभी तपस्व्याचा वेष परिधान केल्यानंतरही जो रमणीय दिसत होता तो आता राजवस्त्रे परिधान केल्याने उत्पन्न झालेल्या शोभेमुळे अधिकच रमणीय दिसू लागला. हा जणू काही पुनरुक्ती दोषच झाला!

स मौलरक्षोहरिभिः ससैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः ।
विवेश सौधोद्गतलाजवर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥१० ॥

जेथील प्रासादांमधून लाह्यांची वृष्टी होत आहे व स्वागतासांठी जेथे तोरणे उभारलेली आहेत अशा आपल्या रघुवंशाच्या पारंपरिक राजधानी अयोध्येमध्ये तूर्य इत्यादीं वाद्यांच्या निनादाने नगरवासीयांना आनंद प्रदान करीत वृद्ध मंत्री, राक्षस वानरं व सैन्यासहित श्रीरामाने प्रवेश केला.

सौमित्रिणा सावरजेन मन्दमाधूतबालव्यजनो रथस्थः ।
धृतातपत्रो भरतेन साक्षादुपायसंघात इव प्रवृद्धः ॥११ ॥

कनिष्ठ भ्राता शत्रुघ्नासह लक्ष्मण ज्याच्यावर हळूवारपणे चवऱ्या ढाळीत आहे, भरताने ज्याच्यावर छत्र धरले आहे असा रथारूढ झालेला तो राम जणू काही साम, दाम, दंड आणि भेद या चार उपायांच्या संघाप्रमाणेच दिसत होता.

प्रासादकालागुरुधूमराजिस्तस्याः पुरो वायुवशेन भिन्ना ।
वनान्निवृत्तेन रघूत्तमेन मुक्ता स्वयं वेणिरिवाबभासे ॥१२ ॥

त्या नगरीच्या प्रासादांमधून निघालेले व वाऱ्याच्या वेगाने पसरलेले कालागुरूच्या धुराचे ते लोट असे दिसत होते की जणू काही वनातून परत आलेल्या श्रीरामाने त्या नगरीचा मोकळा केलेला केशपाशच वाऱ्याने उडत आहे.

श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेषां कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम् ।
प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः साकेतनार्योऽञ्जलिभिः प्रणेमुः ॥१३ ॥

सासूबाईंनी नटवलेल्या व पालखीमध्ये आसनस्थ झालेल्या श्रीरामपत्नी सीतेला, अयोध्येतील स्त्रियांनी प्रासादांच्या खिडक्यांमधून हात जोडून वंदन केले.

स्फुरत्प्रभामण्डनमानसूयं सा बिभ्रती शाश्वतमङ्गरागम् ।
रराज शुद्धेति पुनः स्वपुर्यै संदर्शिता वह्निगतेव भर्त्रा ॥१४ ॥

अनसूयेने प्रदान केलेला, दैदीप्यमान तेजोवलयाने युक्त असणारा व चिरकालपर्यंत टिकणारा असा अंगराग धारण केल्यामुळे सीता अशी शोभून दिसत होती की जणू काही श्रीराम अयोध्यावासीयांना अग्निपरीक्षेद्वारे सिद्ध झालेली सीतेची शुद्धता पुन्हा दाखवित आहेत.

वेश्मानि रामः परिबर्हवन्ति विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः ।
बाष्पायमानो बलिमन्निकेतमालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥१५ ॥

०३३

सौजन्याचा सागर असणाऱ्या त्या श्रीरामाने आपल्या सुग्रीवादि मित्रमंडळींना सर्व साधनांनी संपन्न असणारी घरे प्रदान केली व नंतर केवळ चित्रामध्येच शिल्लक राहिलेल्या आपल्या पित्याच्या, पूजासाधनांनी युक्त असणाऱ्या घरामध्ये अश्रुपूर्ण नेत्रांनी प्रवेश केला.

कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब सत्यान्नाभ्रश्यत स्वर्गफलाद्गुरुर्नः ।
तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति जहार लज्जां भरतस्य मातुः ॥१६ ॥

अगं आई, स्वर्गगती हेच फळ असणाऱ्या सत्यापासून माझा पिता भ्रष्ट झाला नाही, हे विचार करायला गेले तर तुझेच पुण्यकृत्य आहे, असे म्हणून त्या ठिकाणी हात जोडून श्रीरामाने भरतमाता कैकेयीची लज्जा दूर केली.

तथैव सुग्रीवबिभीषणादीनुपाचरत्कृत्रिमसंविधाभिः ।
संकल्पमात्रोदितसिद्धयस्ते क्रान्ता यथा चेतसि विस्मयेन ॥१७ ॥

श्रीरामाने प्राकृतिक भोग्यवस्तूंच्या द्वारे सुग्रीव विभीषण इत्यादिकांचा असा काही आदरसत्कार केला की मनात येताक्षणीच इच्छापूर्ती होत असल्याने ते मनामध्ये आश्चर्यनि थक्कच झाले.

सभाजनायोपगतान्स दिव्यान्मुनीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः ।
शुश्राव तेभ्यः प्रभवादि वृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥१८ ॥

श्रीरामाने अभिनंदन करण्यासाठी आलेल्या श्रेष्ठ मुनींचा आदर सत्कार केला व त्या मुनींकडून स्वतःच्या पराक्रमाचा गौरव वाढवणारा असा मृतशत्रू रावणाचा जन्मापासूनचा वृत्तांत श्रवण केला.

प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु सुखादविज्ञातगतार्धमासान् ।
सीतास्वहस्तोपहृताग्र्यपूजान्रक्षःकपीन्द्रान्विससर्ज रामः ॥१९ ॥

तप हेच धन मानणारे ऋषी निघून गेल्यानंतर अतिशय सुखात अर्धा महिना कसा निघून गेला हे ज्यांना समजलेही नाही व सीतेने स्वतःच्या हातांनी उपहार इत्यादी देऊन ज्यांचे पूजन केले आहे, अशा राक्षसराज विभीषण व वानरराज सुग्रीव यांना श्रीरामाने निरोप दिला.

तच्चात्मचिन्तासुलभं विमानं हृतं सुरारेः सह जीवितेन ।
कैलासनाथोद्वहनाय भूयः पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वमंस्त ॥२० ॥

मनामध्ये इच्छा आणतांक्षणीच सुलभतेने प्राप्त होऊ शकणाऱ्या, देवशत्रू असणाऱ्या रावणाच्या प्राणांसोबतच हरण केले गेलेल्या, आकाशातील पुष्पांप्रमाणेच अलंकारस्वरूप असणाऱ्या त्या पुष्पक विमानाला श्रीरामाने परत, कैलासनाथ कुबेराचे वाहन होण्याचा आदेश दिला.

पितुर्नियोगाद्वनवासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।
धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥२१ ॥

अशाप्रकारे, पित्याच्या आज्ञेवरून वनवास पूर्ण करून श्रीरामाने राज्याचा स्वीकार केला. ज्याप्रमाणे श्रीराम धर्म, अर्थ व काम या पुरुषार्थांविषयी समान वृत्तीने व्यवहार करीत होता, त्याचप्रमाणे कनिष्ठ भावांशीही तो समान वृत्तीनेच व्यवहार करीत होता.

सर्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात्स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् ।
षडाननापीतपयोधरासु नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥२२ ॥

ज्याप्रमाणे देवांचे सेनापती कार्तिकेय आपल्या सहा मुखांनी ज्यांच्या स्तनातून दुग्धपान केले आहे अशा कृत्तिकांचा समान सन्मान करीत असत, त्याचप्रमाणे श्रीरामसुद्धा अंतःकरणातील वात्सल्यामुळे सर्व मातांचा एकसारखाच सन्मान करीत असत.

तेनार्थवाँल्लोभपराङ्मुखेन तेन घ्नता विघ्नभयं क्रियावान् ।
तेनास लोकः पितृमान्विनेत्रा तेनैव शोकापनुदेव पुत्री ॥२३ ॥

तो श्रीराम लोभाच्या विषयामध्ये निःस्पृह असल्यामुळे लोक धनवंत होते. श्रीरामाद्वारे (धर्मक्रियातील) विघ्नभय दूर केल्यामुळे ते धर्मविषयक कर्तव्य करणारे होते. तोच नियामक असल्यामुळे लोक त्याला पित्याप्रमाणे मानत होते, व तोच शोक निवारण करणारा असल्यामुळे लोक स्वतःला पुत्रवान् असल्याप्रमाणे (देखील) मानत होते.

स पौरकार्याणि समीक्ष्य काले रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा ।
उपस्थितश्चारु वपुस्तदीयं कृत्वोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या ॥२४ ॥

श्रीराम योग्य वेळी नगरवासियांची कार्ये पार पाडून, जणू काही आपल्याशी रममाण होण्यास उत्सुक असणाऱ्या राज्यलक्ष्मीनेच जिचा सुंदर देह धारण केला आहे अशा विदेहनगरीची राजपुत्री असणाऱ्या सीतेच्या सहवासात रममाण झाला.

तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थानासेदुषोः सद्मसु चित्रवत्सु ।
प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु संचिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥२५ ॥

वनवासाची वृत्तांतचित्रे रेखाटलेल्या सदनामध्ये इंद्रिय सुखांचे यथेष्ट सेवन करणाऱ्या त्या सीता व राम यांना दंडकारण्यात प्राप्त झालेल्या दुःखांच्या स्मृतीही सुखकारकच होऊ लागल्या.

अथाधिकस्निग्धविलोचनेन मुखेन सीता शरपाण्डुरेण ।
आनन्दयित्री परिणेतुरासीदनक्षरव्यञ्जितदोहदेन ॥२६ ॥

नंतर अतिशय स्निग्ध दृष्टी व शरनामक गवताप्रमाणे श्वेतवर्णीय झालेल्या मुखाने शब्दांच्या सहकार्याशिवाय आपण गर्भवती असल्याचे दर्शवून सीता पती श्रीरामासही आनंददायिनी ठरली. (ती गर्भवती असल्याने तिने न सांगताही, तिच्या फिकटलेल्या चेहऱ्यामुळे श्रीरामास कळले व तो आनंदित झाला.)

तामङ्कमारोप्य कृशाङ्गयष्टिं वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्राम् ।
विलज्जमानां रहसि प्रतीतः पप्रच्छ रामां रमणोऽभिलाषम् ॥२७ ॥

शरीरयष्टी कृश झालेल्या, स्तनाग्रांचा वर्ण परिवर्तित झालेल्या, अतिशय लज्जेने युक्त झालेल्या सीतेला एकांतामध्ये मांडीवर बसवून श्रीराम तिचे मनोरथ (डोहाळे) विचारू लागला.

सा दष्टनीवारबलीनि हिंस्रैः संबद्धवैस्वानसकन्यकानि ।
इयेष भूयः कुशवन्ति गन्तुं भागीरथीतीरतपोवनानि ॥२८ ॥

जेथे मुनीद्वारे समर्पित केल्या जाणाऱ्या अन्नाचे (गोग्रासाचे) भक्षण हिंस्र पशूच करतात, जेथील तापसकन्यकांशी स्नेहाचे संबंध जुळले आहेत, व जी दर्भांनी परिपूर्ण आहेत अशा गंगानदीच्या तीरावरील त्या तपोवनांमध्ये पुन्हा जाण्याची इच्छा सीतेने व्यक्त केली.

तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीरस्तदीप्सितं पार्श्वचरानुयातः ।
आलोकयिष्यन्मुदितामयोध्यां प्रासादमभ्रंलिहमारुरोह ॥२९ ॥

सीतेला तिचे मनोरथ पूर्ण करण्याचे वचन देऊन संतुष्ट असणाऱ्या त्या अयोध्या नगरीला पाहण्याच्या इच्छेने तो श्रीराम आपल्या निकटवर्तीय सैनिकांसोबत गगनचुंबी प्रासादाच्या पायऱ्या चढून वर गेला.

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन्विगाह्यमानां सरयूं च नौभिः ।
विलासिभिश्चाध्युषितानि पौरैः पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥३० ॥

समृद्धीने परिपूर्ण दुकानांनी सुशोभित झालेले रस्ते, नगरवासीयांकडून नौकांच्या द्वारे सरयूनदीमध्ये केला जाणारा संचार व विलासी नगरवासीयांनी विलासिनींसोवत आश्रय घेतलेली नगरांलगतची उपवने पाहून तो श्रीराम संतुष्ट झाला.

स किंवदन्तीं वदतां पुरोगः स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः ।
सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥३१ ॥

वाग्मी (बोलण्यात चतुर) जनांमध्ये श्रेष्ठ असणाऱ्या, आचरणाने अत्यंत शुद्ध असणाऱ्या, सर्पाधिराज शेषनागाप्रमाणे भुजा व मांड्या असणाऱ्या व शत्रूवर विजय प्राप्त केलेल्या श्रीरामभद्राने भद्रनामक गुप्तहेराला प्रजेमध्ये आपल्याविषयी बोलल्या जाणाऱ्या वार्तेबद्दल विचारले.

निर्बन्धपृष्टः स जगाद सर्वं स्तुवन्ति पौराश्चरितं त्वदीयम् ।
अन्यत्र रक्षोभवनोषितायाः परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ॥३२ ॥

आग्रहपूर्वक अनेक वेळा विचारल्यांतर तो भद्रनामक हेर म्हणाला की, हे मानवेश्वरा, राक्षसाच्या घरी राहिलेल्या सीतेचा (आपण केलेला) स्वीकार सोडल्यास आपल्या अन्य चरित्राची सर्व नगरवासीय प्रशंसा करीत आहेत.

कलत्रनिन्दागुरुणा किलैवमभ्याहतं कीर्तिविपर्ययेण ।
अयोघनेनाय इवाभितप्तं वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे ॥३३ ॥

ज्याप्रमाणे घणाच्या आघाताने तापलेले लोखंड विदीर्ण व्हावे त्याचप्रमाणे असहनीय व अपकीर्तिकारक अशा पत्नीविषयक निंदेने धक्का बसलेले त्या वैदेहीवल्लभ श्रीरामाचे हृदय विदीर्ण झाले.

किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे जायामदोषामुत संत्यजामि ।
इत्येकपक्षाश्रयविक्लवत्वादासीत्स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥३४ ॥

मी स्वविषयक प्रवादाची उपेक्षा करावी की, दोषरहित असणाऱ्या पत्नी सीतेचा त्याग करावा? यापैकी कोणत्याच पक्षाचा आश्रय घेण्यामध्ये असमर्थ झालेली त्या श्रीरामाची चित्तवृत्ती हिंदोळ्या प्रमाणे हेलकावे खाऊ लागली.

निश्चित्य चानन्यनिवृत्ति वाच्यं त्यागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुमैच्छत् ।
अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥३५ ॥

श्रीरामाने कोणत्याही अन्य उपायाने या प्रवादाची निवृत्ती होऊ शकत नाही असा निश्चय करून पत्नीच्या परित्यागानेच या लोकापवादाचा परिहार करण्याचे ठरविले कारण, यशालाच धन मानणाऱ्या थोर लोकांना स्वतःच्या शरीरापेक्षादेखील यशच श्रेष्ठतर वाटते, तर मग तेथे इंद्रियविषयांची काय कथा?

स संनिपत्यावरजान्हतौजास्तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् ।
कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम् ॥३६ ॥

निस्तेज झालेल्या त्या श्रीरामाने आपल्यावर झालेल्या आघाताच्या दर्शनाने खिन्न झालेल्या आपल्या कनिष्ठ भावांना एकत्र बोलावून कुलविषयक निंदेला आपणच कसे कारणीभूत आहोत हे सांगितले व हे वाक्य उच्चारले.

राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम् ।
मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥३७ ॥

ज्याप्रमाणे बाष्पयुक्त वाऱ्यामुळे दर्पण धूसर व्हावा त्याचप्रमाणे सूर्यापासून उत्पन्न झालेल्या, सदाचारामुळे पवित्र असलेल्या, राजर्षींच्या या रघुवंशाला माझ्यामुळे कसा कलंक लागला ते पहा.

पौरेषु सोऽहं बहुलीभवन्तमपां तरङ्गेष्विव तैलबिन्दुम् ।
सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥३८ ॥

साखळदंडाचा खांब जसा गजराजाला असह्य वाटतो, तद्वत, प्रथमच उद्भवलेला आणि पाण्याच्या लाटांवर पडलेल्या तैलबिंदूप्रमाणे नगरवासी लोकात वेगाने पसरणारा हा लोकापवाद मला असह्य होत आहे .

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।
त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥३९ ॥

ज्याप्रमाणे पूर्वी पित्याच्या आज्ञेवरून समुद्राने वेढलेल्या (विशाल) पृथ्वीचा मी त्याग केला. त्याचप्रमाणे या लोकापवादाला दूर करण्यासही संतानरूपी फलप्राप्ती जवळ आली असतानादेखील निःस्पृह होऊन मी वैदेहपुत्री सीतेचा त्याग करेन.

अवैमि चैनामनघेति किन्तु लोकापवादो बलवान्मतो मे ।
छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥४० ॥

सीता दोषरहित आहे हे मी चांगलेच जाणतो तरीसुद्धा माझ्या मते लोकापवादच बलवान आहे कारण लोक विशुद्ध अशा चंद्रावर पडणाऱ्या पृथ्वीच्या छायेला देखील लोक चंद्रावरील कलंकच मानतात.

रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासो व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।
अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥४१ ॥

आणि यामुळे वधाद्वारे राक्षसांचा अंत करण्याचा माझा प्रयत्न व्यर्थ गेला असे नाही, तो तर शत्रूचा सूड घेण्याकरीताच होता. (कोणाचाही उद्धटपणा) सहन न करणारा सर्प पायाने स्पर्श केलेल्या पुरुषाला रक्तपानाच्या इच्छेने दंश करतो का? (नाही! तो तर प्रतिशोधाच्या भावनेनेच दंश करतो.)

तदेव सर्गः करुणार्द्रचित्तैर्न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः ।
यद्यर्थिता निर्हृतवाच्यशल्यान्प्राणान्मया धारयितुं चिरं वः ॥४२ ॥

या निंदारूप शल्यांपासून (रक्षण करून) मी माझ्या प्राणांना चिरकाळपर्यंत धारण करावे अशी जर तुमची इच्छा असेल तर करुणेने आर्द्र हृदय झालेल्या तुम्ही या माझ्या निश्चयाचा विरोध करू नये.

इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीशम् ।
न कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो निषेद्धुमासीदनुमोदितुं वा ॥४३ ॥

अशाप्रकारे जनकपुत्री सीतेच्या विषयी अत्यंत निष्ठुरपणे बोलणाऱ्या त्या स्वामी रामाला अनुमोदन देण्यासही त्या भावंडामधील कोणीच धजले नाहीत आणि विरोधही करू शकले नाहीत.

स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्तिः ।
सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी स्थितं निदेशे पृथगादिदेश ॥४४ ॥

तिन्ही लोकांमध्ये कीर्ती गायली जाणाऱ्या, लक्ष्मणाचा ज्येष्ठ भाऊ असणाऱ्या, यथार्थभाषण करणाऱ्या श्रीरामाने आज्ञा पाळण्यासाठी उभे असलेल्या लक्ष्मणाकडे पाहिले व "हे सौम्या" असे संबोधून स्वतंत्रपणे आदेश दिला.

प्रजावती दोहदशंसिनी ते तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।
स त्वं रथी तद्व्यपदेशनेयां प्रापय्य वाल्मीकिपदं त्यजैनाम् ॥४५ ॥

तुझ्या वहिनीला तपोवनामध्ये वास करण्याचे डोहाळे लागले आहेत, म्हणून तिचे डोहाळे पुरवण्याच्या निमित्ताने तू रथारूढ होऊन वाल्मीकींच्या आश्रमामध्ये नेऊन सीतेला तेथेच सोडून दे.

स शुश्रुवान्मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात्प्रहृतं द्विषद्वत् ।
प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तदाज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया ॥४६ ॥

पिता जमदग्नींच्या आदेशावरून परशुरामाने स्वजननीवर शत्रूप्रमाणे प्रहार केला हे लक्ष्मणाने ऐकले होते, म्हणून त्याने ज्येष्ठ भावाची ती आज्ञा शिरसावंद्य मानली, कारण, ज्येष्ठांची आज्ञा नेहमी पाळलीच पाहिजे.

अथानुकूलश्रवणप्रतीतामत्रस्नुभिर्युक्तधुरं तुरङ्गैः ।
रथं सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिमारोप्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ॥४७ ॥

735

त्यानंतर तपोवनवासाचे मनोरथ पूर्ण होण्याच्या अनुकूल वार्तेला ऐकून आनंदित झालेल्या सीतेला, गर्भिणीला घेऊन जाण्यास योग्य असे घोडे जोडलेल्या व सुमंत्र सारथ्य करत असणाऱ्या रथामध्ये बसवून लक्ष्मण निघाला.

सा नीयमाना रुचिरान्मदेशान्प्रियंकरो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।
नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपत्रवृक्षम् ॥४८ ॥

अतिशय रमणीय प्रदेशांमधून नेली जात असणारी ती सीता आपला प्रिय पती आपले प्रियच करणारा आहे असे समजून आनंदित झाली पण तो प्रियपती आपल्याविषयी कल्पवृक्षाप्रमाणे नव्हे तर **असिपत्रवृक्षाप्रमाणे** वागत आहे हे मात्र तिला उमगले नाही. (**टीप.**- असिपत्रवन म्हणजे ज्या वनातील वृक्षांची पाने तलवारसमान तीक्ष्ण व टोकदार आहेत असे वन, हे दुःखदायी सघन वन आहेत.)

जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्सव्येतरेण स्फुरता तदक्ष्णा ।
आख्यातमस्यै गुरु भावि दुःखमत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥४९ ॥

मार्गामध्ये लक्ष्मणाने जे भविष्यकाळातील भीषण दुःख सीतेपासून लपविले होते ते दुःख प्रियकर रामाच्या दर्शनाला पूर्णपणे मुकलेल्या व फडफडणाऱ्या उजव्या डोळयाने जणू काही सीतेला आधीच सांगून टाकले.

सा दुर्निमित्तोपगताद्विषादात्सद्यःपरिम्लानमुखारविन्दा ।
राज्ञः शिवं सावरजस्य भूयादित्याशशंसे करणैरबाह्यैः ॥५० ॥

(उजवा डोळा फडकणे इत्यादी) अपशकुनांमुळे प्राप्त झालेल्या विषादाने मुखकमल म्लान झालेली ती सीता सर्व बांधवांसह श्रीरामराजाचे कल्याण होवो असे अंतःकरणापासून चिंतू लागली.

गुरोर्नियोगाद्वनितां वनान्ते साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।
अवार्यतेवोत्थितवीचिहस्तैर्जह्नोर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात् ॥५१ ॥

पतिव्रता असणाऱ्या त्या वनितेला ज्येष्ठ बंधु श्रीरामाच्या आज्ञेवरून वनप्रदेशात त्यागण्यास आलेल्या लक्ष्मणासमोर स्थित असणारी गंगा नदी उसळणाऱ्या लाटारूपी हातांनी जणू काही 'असे करू नकोस' असे सांगत होती.

रथात्स यन्त्रा निगृहीतवाहात्तां भ्रातृजायां पुलिनेऽवतार्य ।
गङ्गां निषादाहृतनौविशेषस्ततार सन्धामिव सत्यसन्धः ॥५२ ॥

सत्यप्रतिज्ञ असणाऱ्या त्या लक्ष्मणाने सारथ्याद्वारा ज्याचे घोडे आवरले गेले आहेत अशा रथातून वहिनी सीतेला वाळवंटामध्ये उतरवले आणि निषादाने आणलेल्या एका विशिष्ट नौकेतून गंगा नदी पार करून जणू काही स्वप्रतिज्ञा ही तडीस नेली.

अथ व्यवस्थापितवाक्यथंचित्सौमित्रिरन्तर्गतबाष्पकण्ठः ।
औत्पातिकं मेघ इवाश्मवर्षं महीपतेः शासनमुज्जगार ॥५३ ॥

नंतर कसेबसे आपल्या वाणीला मूळपदावर आणून कंठ दाटून आलेल्या लक्ष्मणाने त्या श्रीरामराजाचा तो कठोर आदेश उच्चारला. प्रलयकालीन मेघांनी पाषाणांची वृष्टी करावी तसाच तो आदेश होता.

ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना ।
स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम ॥५४ ॥

ज्याप्रमाणे एकाएकी आलेल्या (प्रचंड) वादळाचा तडाखा बसलेली एखादी वेल आपल्या पुष्परूपी आभूषणांच त्याग करीत स्व उत्पत्तीचे कारण असणाऱ्या जमिनीवरतीच धराशायी होते. त्याचप्रमाणे (पतीने केलेल्या परित्यागरूपी प्रखर आघाताने) आभूषणांचा त्याग करीत आत्म - उत्पत्तीचे कारण असणाऱ्या जमिनीवरती सीता कोसळली.

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वां त्यजेदकस्मात्पतिरार्यवृत्तः ।
इति क्षितिः संशयितेव तस्यै ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥५५ ॥

इक्ष्वाकुनामक महान वंशामध्ये जन्मास आलेला व अत्यंत उदात्त चारित्र्याने युक्त असणारा पति तुझा असा एकाएकी कसा बरे त्याग करेल. या संशयानेच जणू काही मातृस्वरूप पृथ्वीने तिला त्यावेळी आपल्या उदरात स्थान दिले नाही.

सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।
तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादभूत्कष्टतरः प्रबोधः ॥५६ ॥

मूर्च्छित झाल्यानंतर सीतेला दुःखाची जाणीव झाली नव्हती, पण शुद्धीवर येताच मात्र दुःखाने तिचे अंतःकरण होरपळू लागले. लक्ष्मणाच्या प्रयत्नांमुळे प्राप्त झालेली चेतना (शुद्धीवर येणे) तिला मूर्च्छेपेक्षाही अधिक दुःखदायक वाटू लागली.

न चावदद्भर्तुरवर्णमार्या निराकरिष्णोर्वृजिनाद्दतेऽपि ।
आत्मानमेवं स्थिरदुःखभाजं पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥५७ ॥

काहीच अपराध नसताना देखील आपला त्याग करणाऱ्या पतीची त्या पतिव्रता सीतेने निंदा केली नाही, पण अतिशय असहनीय दुःख प्राप्त झाल्यामुळे स्वतःलाच पापिणी समजून पुन्हा पुन्हा ती आत्मनिंदा (मात्र अवश्य) करू लागली.

आश्वास्य रामावरजः सतीं तामाख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।
निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यं देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः ॥५८ ॥

पतिव्रता सीतेचे सांत्वन करून तिला वाल्मीकींच्या आश्रमाचा मार्ग दाखवून, "हे देवी! पराधीन असलेल्या माझ्याकडून स्वामीच्या आदेशाचे पालन करताना कठोरपणाचा जो व्यवहार केला गेला त्याबद्दल मला क्षमा कर, असे म्हणून लक्ष्मण सीतेपुढे नतमस्तक झाला.

सीता तमुत्थाप्य जगाद वाक्यं प्रीतास्मि ते सौम्य चिराय जीव ।
बिडौजसा विष्णुरिवाग्रजेन भ्रात्रा यदित्थं परवानसि त्वम् ॥५९ ॥

(नतमस्तक झालेल्या त्या) लक्ष्मणाला वर उठवून सीता म्हणाली, हे सत्पुरुषा! मी तुझ्यावर प्रसन्न आहे. तुला दीर्घायुष्य लाभो. कारण ज्याप्रमाणे भगवान विष्णू ज्येष्ठ बंधू इंद्राच्या शासनात असतो, त्याचप्रमाणे तू (देखील) आपल्या ज्येष्ठ भावाच्या आज्ञेत आहेस.

श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः ।
प्रजानिषेकं मयि वर्तमानं सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥६० ॥

सर्व सासूबाईंना यथायोग्य क्रमाने माझे नमस्कार सांगून माझ्या उदरात असलेल्या आपल्या पुत्राच्या गर्भाचे मंगल होण्यासाठी आपण अंतःकरणपूर्वक प्रार्थना करावी अशी विनंती देखील करा.

वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा वह्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।
मां लोकवादश्रवणाददासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥६१ ॥

(आणि) माझ्या सांगण्यावरून त्या रामराजाला (हा प्रश्न अवश्य) विचारा की, स्वतःच्या दृष्टीसमोर झालेल्या अग्निपरीक्षेमध्ये अत्यंत शुद्ध ठरून देखील (केवळ मिथ्या) लोकापवादाचे श्रवण करून जो माझा त्याग केलास, तो रघुवंशाला साजेसा आणि (धर्म इत्यादी) शास्त्रांना संमत आहे का?

कल्याणबुद्धेरथवा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।
ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः ॥६२ ॥

किंवा सर्वांचे कल्याणच व्हावे अशी बुद्धी असणाऱ्या तुझ्या, माझ्याविषयीच्या स्वेच्छाव्यवहाराबद्दल शंका घेणेच (मुळी) योग्य नाही, कारण, हा तर माझ्याच कित्येक जन्मांमधील पातकांचा वज्रपाताप्रमाणे असह्य असणारा असा दुष्परिणाम आहे.

उपस्थितां पूर्वमपात्य लक्ष्मीं वनं मया सार्धमसि प्रपन्नः ।
तदास्पदं प्राप्य तयातिरोषात्सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती ॥६३ ॥

पूर्वी (स्वतः हून) उपस्थित झालेल्या (व माझा स्वीकार करा असे म्हणणाऱ्या) राज्यलक्ष्मीला दूर सारून आपण माझ्याबरोबर वनात आला होतात. त्यामुळे आता त्या राज्यलक्ष्मीने (पुन्हा) स्वतःचे स्थान प्राप्त केल्यावर (पूर्वीच्या प्रसंग स्मरणाने उत्पन्न) अत्यधिक कोपामुळे आपल्या घरामध्ये वास्तव्य करत असणाऱ्या मला सहन केले नाही. (म्हणूनच मी राजभवनातून निष्कासित झाले.)

निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।
भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥६४ ॥

ज्यांच्या पतींना राक्षसांनी त्रस्त केले होते अशा तपस्विनी स्त्रियांसही मी आपल्याच कृपाशीर्वादामुळे शरण्य (आश्रय अथवा अभय देणारी) बनली होते. (असे असताना) आता आपण विद्यमान असताना मी अन्य कुणाला कसे बरे शरण जाईन ?

किंवा तवात्यन्तवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् ।
स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्तदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥६५ ॥

अथवा रक्षण करण्यास योग्य असलेले माझ्या गर्भात असणारे तुमचे तेज जर प्रतिबंधक नसते तर अत्यंत असहनीय अशा तुमच्या वियोगाने व्यर्थ झालेल्या माझ्या तुच्छ जीवनाची मी केव्हाच उपेक्षा केली असती.

साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिरूर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥६६ ॥

प्रसूती झाल्यानंतर मी सूर्याकडे दृष्टी लावून तप आचरण्याचा प्रयत्न करीन कारण (त्या तपाच्या सामर्थ्याने) मला पुढील अनेक जन्मांमध्ये देखील आपणच पतिस्वरूपात प्राप्त व्हावेत, पण पुन्हा (या जन्मातील वियोगाप्रमाणे, आपला परस्परांशी) वियोग होऊ नये.

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्स एव धर्मो मनुना प्रतीतः ।
निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥६७ ॥

राजाने ब्राह्मण इत्यादी वर्णांचे आणि ब्रह्मचर्याश्रम इत्यादी आश्रमांचे पालन करावे असा धर्म श्रीमनूने सांगितला आहे. (म्हणून) त्यागले असले तरीही एका सर्वसाधारण तपस्व्यांप्रमाणे माझ्याकडे पहावे. (पत्नीस्वरूपातील मला जरी त्यागले असले तरीही वर्णाश्रमधर्मांचे पालन करण्याच्या दृष्टीने एक प्रजाजन म्हणून स्वीकारावे व तपस्विनी स्वरूपातील माझे रक्षण करावे.)

तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचं रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते ।
सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभाराच्चक्रन्द विग्ना कुररीव भूयः ॥६८ ॥

ठीक आहे, असे म्हणून तिचा निरोप (संदेश) घेऊन (जेव्हा) लक्ष्मण (सीतेच्या) नजरेच्या पलिकडे गेला (तेव्हा) दुःखाचा अतिरेक झाल्यामुळे (दुःख असहनीय झाल्यामुळे) जणू काही भयभीत झालेल्या क्रौंच पक्षिणीप्रमाणेच ती (सीता) मुक्तकंठाने आक्रोश करु लागली.

नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः ।
तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासीद्रुदितं वनेऽपि ॥६९ ॥

मोरांनी नृत्य करणे सोडून दिले. वृक्षांनी धारण केलेल्या पुष्पांचा त्याग केला. आणि हरिणींनी तर मुखामध्ये घेतलेल्या दर्भांच्या घासांचाही त्याग केला. अशाप्रकारे सीतेप्रमाणेच दुःखी झालेल्या त्या वनामध्ये ही अत्यंत शोकमय वातावरण झाले होते.

तामभ्यगच्छद्रुदितानुकारी कविः कुशेध्माहरणाय यातः ।
निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥७० ॥

व्याधाने मारलेल्या (क्रौंच) पक्ष्यालाही पाहून ज्यांचा शोक श्लोकरूपाने प्रकट झाला ते कुश आणि समिधा आणण्यासाठी गेलेले कवी वाल्मीकी ज्या दिशेने रडण्याचा आवाज येत आहे त्या दिशेने मार्गक्रमण करीत सीतेजवळ येऊन पोहचले.

तमश्रु नेत्रावरणं प्रमृज्य सीता विलापाद्विरता ववन्दे ।
तस्यै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी दाश्वान्सुपुत्राशिषमित्युवाच ॥७१ ॥

आपले रडणे थांबवून व दृष्टीला प्रतिबंधक ठरणाऱ्या अश्रूंना आवरून सीतेने त्या ऋषींना नमस्कार केला. सीता गर्भवती असल्याचे पाहून तिला सत्पुत्रप्राप्तीचा आशीर्वाद देऊन ते ऋषी सीतेला म्हणाले.

जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।
तन्मा व्यथिष्ठा विषयान्तरस्त्वं प्राप्तासि वैदेहि पितुर्निकेतम् ॥७२ ॥

खोट्या लोकापवादाने व्यथित होऊन पतीने तुझा त्याग केलेला आहे हे मी योगसामर्थ्याने जाणतो. हे सीते, तू दुःखी होऊ नकोस. कारण तू अन्य देशामध्ये राहणाऱ्या तुझ्या वडिलांच्याच घरी आलेली आहेस.

उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकत्थनेऽपि ।
त्वां प्रत्यकस्मात्कलुषप्रवृत्तावस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥७३ ॥

तिन्ही लोकांना कंटकाप्रमाणे त्रासदायक असणाऱ्या रावणाचा जरी त्याने नाश केला असला, तो प्रतिज्ञा सत्यात उतरवणारा असला, आणि आत्मप्रौढी मिरवणारा नसला तरीही केवळ तुझ्याविषयी अचानकपणे निंदनीय व्यवहार केल्यामुळे माझा निश्चितच रामावरती क्रोध आहे.

तवोरुकीर्तिः श्वशुरः सखा मे सतां भवोच्छेदकरः पिता ते ।
धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां किं तन्न येनासि ममानुकम्प्या ॥७४ ॥

अतिशय कीर्तिवंत असणारे तुझे सासरे दशरथ हे माझे मित्रच होते. तुझे पिता जनक हे (ज्ञानाच्या उपदेशाने) सज्जनांच्या संसारबंधनाचा नाश करणारे आहेत. अणि तू स्वतः तर पतिव्रतांच्या मध्ये अग्रगण्य आहेस. (असे असताना) तुझ्यावरती माझी कृपा का बरे होणार नाही ? (तू माझी निश्चितच कृपापात्र आहेस.)

तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे तपोवने वीतभया वसास्मिन् ।
इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥७५ ॥

तपस्वांच्या सहवासात राहिल्यामुळे शांत स्वभावाच्या प्राण्यांनी युक्त असलेल्या या तपोवनामध्ये तू निर्भयपणे वास्तव्य कर. तुझी सुखपूर्वक प्रसूती झाल्यावर तुझ्या बाळाचे जातकर्म इत्यादी सर्व संस्कारविधी या तपोवनामध्येच संपन्न होतील.

अशून्यतीरां मुनिसंनिवेशैस्तमोपहन्त्रीं तमसां वगाह्य ।
तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः संपत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥७६ ॥

ऋषींच्या पर्णकुट्यांमुळे गजबजलेले तीर असलेल्या तसेच पापविनाशक असलेल्या तमसा नदीत स्नान करून तिच्या वाळवंटामध्ये इष्टदेवतांची पूजा केल्याने तुझे मन प्रसन्न होईल. (शांत होईल.)

पुष्पं फलं चार्तवमाहरन्त्यो बीजं च बालेयमकृष्टरोहि ।
विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गामुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥७७ ॥

ऋतुयोग्य फुले आणि फळे तसेच नांगरणी न केलेल्या जमिनीतून उगवलेले असे पूजेसाठी योग्य असणारे धान्य घेऊन मधुर भाषण करणाऱ्या त्या मुनिकन्या (तुझ्याकडे येऊन) नुकतेच दुःख प्राप्त झालेल्या तुझे मन रमवतील.

पयोघटैराश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।
असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥७८ ॥

आपल्या शक्तीनुसार पाण्याच्या कुंभांद्वारे आश्रमातील लहान लहान रोपट्यांना (पाणी घालून) वाढवत असताना पुत्रोत्पत्ती होण्याच्या आधीच निःसंशयपणे स्तनपान करणाऱ्या अपत्यांचेच प्रेम तू प्राप्त करशील.

अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं तां वाल्मीकिरादाय दयार्द्रचेताः ।
सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं स्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ॥७९ ॥

अनुग्रह केल्यामुळे कृतज्ञता भाव व्यक्त करणाऱ्या त्या सीतेला घेऊन अत्यंत दयाळू अंतःकरणाचे ते वाल्मीकी मुनी सायंकाळच्या वेळी, यज्ञवेदीच्या जवळ आश्रय घेणाऱ्या व शांत स्वभावाच्या प्राण्यांनी युक्त असलेल्या स्वतःच्या आश्रमामध्ये आले.

तामर्पयामास च शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।
निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोरन्त्यां कलां दर्श इवौषधीषु ॥८० ॥

ज्याप्रमाणे, दर्शकाळ पितरांद्वारे उपभोग घेतलेल्या चंद्राच्या शेवटच्या कलेला ओषधींच्या स्वाधीन करतो. त्याचप्रमाणे शोकामुळे दयनीय अवस्था झालेल्या त्या सीतेला वाल्मीकी ऋषींनी तिच्या आगमनामुळे संतुष्ट झालेल्या तापसींच्या स्वाधीन केले. (**टीप.** - दर्शकाळ.)

ता इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपमास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः ।
तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोरुटजं वितेरुः ॥८१ ॥

त्या तापसींनी सीतेचा आदरसत्कार इत्यादी पूजाविधी संपन्न झाल्यानंतर सायंकाळच्या वेळी वास्तव्य करण्यासाठी इंगुदीच्या तेलाचा दिवा तेवत असणारी व आतमध्ये पवित्र मृगचर्मांची शय्या अंथरलेली पर्णकुटी सीतेसाठी सज्ज केली.

तत्राभिषेकप्रयता वसन्ती प्रयुक्तपूजा विधिनातिथिभ्यः ।
वन्येन सा वल्कलिनी शरीरं पत्युः प्रजासन्ततये बभार ॥८२ ॥

त्या आश्रमामध्ये स्नान (इत्यादी व्रतांच्या द्वारे) इंद्रियनिग्रह करीत वास्तव्य करून, विधिपूर्वक अतिथींची अर्चना करून आणि वल्कले धारण करून त्या सीतेने पतीचा वंशविच्छेद होऊ नये म्हणून कंदमुळे इत्यादींच्या सेवनाने स्वतःचे शरीर तगवले.

अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात्किमुत्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता ।
शशंस सीतापरिदेवनान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥८३ ॥

श्रीराजाराम आता तरी पश्चात्तापाने त्रस्त झाला असेल काय? हे जाणण्यास उत्सुक असलेल्या व त्या शक्रजितारीने (इंद्रजिताचा संहार करणाऱ्या) लक्ष्मणाने देखील सीतेने केलेल्या (वनामधील) विलापापर्यंत सर्व वृत्तांत ज्येष्ठ बंधू रामाला कथन केला.

बभूव रामः सहसा सबाष्पस्तुषारवर्षीव सहस्यचन्द्रः ।
कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥८४ ॥

(तो वृत्तांत ऐकून) श्रीराम पौष महिन्यातील तुषारांची वृष्टी करणाऱ्या चंद्राप्रमाणेच अश्रू गाळू लागले. (कारण) त्यांनी लोकापवादाच्या भीतीने सीतेला (केवळ) घरातूनच बाहेर काढले होते, मनातून नव्हे.

निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।
स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥८५ ॥

बुद्धिमान् व वर्णाश्रमधर्मांचे पालन करण्याविषयी दक्ष असणाऱ्या त्या श्रीरामाने (सीताविषयक वृत्तांतश्रवणाने उत्पन्न झालेला) शोक आवरला व रजोगुणापासून स्वचित्तास विमुक्त करून स्वबांधवांप्रमाणेच (शरीरयात्रा चालवण्यास आवश्यक इतक्याच) साधारण भोगांचे सेवन करीत राज्यकारभार केला.

तामेकभार्यां परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ।
वक्षस्यसंघट्टसुखं वसन्ती रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥८६ ॥

लोकापवादाची चिंता असलेल्या व (त्यामुळेच) स्वतःच्या एकुलत्या एक पत्नीचा (ती) पतिव्रता असतानाही त्याग करणाऱ्या त्या श्रीरामराजाच्या हृदयामध्ये अवर्णनीय सुखाचा अनुभव घेत वास्तव्य करणारी राज्यलक्ष्मी (सीतेच्या अभावामुळे) सपत्नी (सवत) नसलेल्या (सौभाग्यवती) प्रमाणेच शोभून दिसू लागली. (राज्यांची भरभराट झाली)

सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां-
तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत्क्रतूनाजहार ।
वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः
सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥८७ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ सीतापरित्यागो नाम चतुर्दशः सर्गः ।

रावणाचा शत्रू असलेल्या श्रीरामाने सीतेच्या त्यागानंतर (जरी त्याग केला असला तरी) अन्य कोणत्याही स्त्रीशी विवाह केला नाही. (आणि) त्या सीतेचीच (सुवर्णमयी) मूर्ती निर्माण करून, त्या मूर्तीसोबतच यज्ञकार्य संपन्न केले. कानावर येणारे पतीचे अशा प्रकारचे वृत्तांत ऐकून त्या सीतेने असहनीय असणारे ते परित्यागाचे दुःख कसेबसे सहन केले.

अशा रीतीने कविश्रेष्ठ कालिदास रचित रघुवंश नामक महाकाव्याचा सीतापरित्याग नामक चौदाव सर्ग संपला.

Dr Shaikh Imran
Assistant Professor Urdu
Maharashtra Education Service Class-I
Govt. Institute of
Sciences, Nagpur

Chapter in book

कालिदास समग्र वाङ्मय प्रकाशनमाला - १

महाकवी कालिदास विरचित

रघुवंश

मूळ संस्कृत संहिता व मराठी अनुवाद

प्रधान संपादक

आचार्य श्रीनिवास वरखेडी

पुरोवाक्	संपादक	कार्यकारी संपादक
पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ	डॉ. लीना रस्तोगी	डॉ. पराग जोशी

अनुवाद

डॉ. पराग जोशी — डॉ. संभाजी पाटील

प्रा. पल्लवी कर्वे ✓ — प्रा. पल्लवी कावळे

मधुरा कायंदे

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय
रामटेक
२०१९

Dr Shaikh Imran
Assistant Professor Urdu
Maharashtra Education Service Class-I
Rashtrasant Naik Govt. Institute of Arts & Sciences, Nagpur

19-20
Chapter in Book
3.3.4

कालिदास समग्र वाङ्मय प्रकाशनमाला - १

रघुवंश – महाकवी कालिदास

© क. का. सं. वि. सर्वाधिकार सुरक्षित

मौदा रोड, रामटेक,
जि. नागपुर - ४४११०६
महाराष्ट्र.

ISBN: 978-93-85710-26-1

प्रथम आवृत्ती : २०१९, रामटेक नागपुर.

प्रती - ५००

किंमत : संपूर्ण संच- ₹२५००

सदर पुस्तक क.का.सं.वि. च्या कालिदास समग्र वाङ्मय प्रकाशन प्रकल्पांतर्गत प्रकाशित झालेले असून या प्रकल्पास यु.जी.सी. च्या १२व्या योजने अंतर्गत संशोधन प्रकल्पाचे आर्थिक सहाय्य प्राप्त झाले आहे. या संपूर्ण प्रकाशनाचे काम LATEX व UTF-8 द्वारे करण्यात आले आहे.

प्राप्तीस्थान : प्रकाशन विभाग, क.का.सं.वि.,
मौदा रोड, रामटेक,
जि. नागपुर– ४४११०६, महाराष्ट्र
ई-मेल : pgtd@kksu.org, दूर. - ०७११४ - २५६४७६

मुद्रक : अनुवाक् टेक्नॉलॉजी प्रा. लि., टाईड-यूओएच (TIDE-UoH), हैदराबाद विश्वविद्यालय, गच्चीबौली, हैदराबाद- ५०००४६, तेलंगाना

षष्ठ : सर्गः

स तत्र मञ्चेषु मनोज्ञवेषान्सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।
वैमानिकानां मरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान् ॥ १ ॥

त्या (रघुपुत्र अजाने) स्वयंवराच्या ठिकाणी राजोपचाराने युक्त केलेल्या सिंहासनावर राजांना बसलेले पाहिले. ते राजे चित्ताकर्षक वेषभूषा केलेल्या, विमानातून विहार करीत असलेल्या देवांच्याही भाग्याला आकृष्ट करीत होते.

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।
काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम् ॥ २ ॥

कामदेवाच्या पत्नीची रतीची प्रार्थना ऐकून महादेवाने जणू काही शरीर परत दिलेल्या कामदेवाप्रमाणे शोभून दिसणाऱ्या, ककुत्स्थ गोत्रात जन्मास आलेल्या अजाला पाहून (इतर) राजांचे मन इंदुमतीबाबत (ती आता ह्यालाच वरेल, आपल्याला प्राप्त होणार नाही या शंकेने) निराश झाले.

वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम् ।
शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥ ३ ॥

जसा सिंहाचा छावा मोठमोठ्या शिळांच्या मार्गावरून अत्यंत उंच पर्वत शिखरावर चढून जातो. तसा तो कुमार अज, विदर्भाधिपती भोजराजाद्वारा दाखविलेल्या रेखीव पायऱ्यांवरून मंचावर चढला.

परार्ध्यवर्णास्तरणोपपन्नमासेदिवान्रत्नवदासनं सः ।
भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिर्मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥ ४ ॥

अत्यंत मौल्यवान, विविध रंगांच्या गाद्यागिर्द्यांनी युक्त, विविध रत्नजडित अशा सोन्याच्या सिंहासनावर बसल्याने तो अज, विविधरंगी मोराच्या पृष्ठासनाचा आश्रय घेणाऱ्या, पार्वतीपुत्र स्वामी कार्तिकेयाची उपमा देण्यायोग्य झाला. (मोरावर आरूढ कार्तिकेयाप्रमाणे शोभत होता.)

तासु श्रिया राजपरम्परासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।
सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥ ५ ॥

विजेचा प्रकाश (वीज) जसा मेघांच्या समूहांमध्ये हजारो भागांमध्ये विभक्त होऊन चमकून उठतो तसा (राजकुमारी इंदुमतीच्या स्वयंवरात) स्वयंवर सभेत (जमलेल्या हजारो राजांमध्ये) लक्ष्मीने (अजराजाच्या देहकांतीने म्हणजेच त्याच्या सौंदर्यश्रीने) हजारो भागांमध्ये आत्मस्वरूप विभक्त केल्यामुळे तिच्या प्रभेने (अजराजास) कोणीही सहजपणे पाहू शकत नव्हते. (अज तेजस्वी असल्याने पाहणाऱ्यांचे डोळे त्याच्या सौंदर्याने दिपून जात होते.)

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।
रराज धाम्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ॥ ६ ॥

कल्पवृक्षांमध्ये पारिजात शोभून दिसावा त्याप्रमाणे अत्यंत मौल्यवान आसनांवर विराजमान, शोभिवन्त वेशभूषा परिधान केलेल्या त्या राजांमध्ये रघुपुत्र अजराजाच आपल्या विशेष तेजाने शोभून दिसला.

नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्विहाय सर्वान्नृपतीन्निपेतुः ।
मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७ ॥

फुलांनी बहरलेल्या वृक्षांचा त्याग करून भुंग्यांनी मदजल स्रवणाऱ्या वन्य गंधगजावर रुंजी घालावी त्याप्रमाणे नागरिकांचे नेत्रसमुदाय इतर सर्व राजांना पाहण्याचे सोडून एकट्या अजराजावरच खिळून राहिले.

अथ स्तुते बन्दिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके ।
संचारिते चागुरुसारयोनौ धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥ ८ ॥
पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनृत्तहेतौ ।
प्रध्मातशङ्खे परितो दिगन्तांस्तूर्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥ ९ ॥
मनुष्यवाह्यं चतुरन्तयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।
विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं पतिंवरा कृतविवाहवेषा ॥ १० ॥

त्यानंतर जेथे राजांच्या कुलपरंपरेस जाणणाऱ्या स्तुतिपाठकांद्वारा चंद्रवंशीय आणि सूर्यवंशीय राजांचे स्तुतिगान होत होते, जेथे सुगंधी धूप फडफडणाऱ्यां पताकांवरून संचारत होता, ९. नगराच्या जवळच असणाऱ्या उपवनांमध्ये निवास करणाऱ्यां मोरांच्या उद्धतनृत्यास कारणीभूत अशा मेघध्वनीप्रमाणे शंखध्वनी जेथे होत होता, मंगलवाद्यांनी सर्व दिशा आणि आसमंत भरून चालला होता १०. त्याठिकाणी अर्थात मंचांच्या मध्यभागी असणाऱ्या राजमार्गावर पतीचे वरण करण्यास योग्य अशी, विवाहाची वेशभूषा धारण केलेली राजकुमारी इंदुमती, भोयांनी वाहून आणलेल्या, नातेवाईकांद्वारा सजविलेल्या मेण्यात बसून आली.

तस्मिन्विधानातिशये विधातुः कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये ।
निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्रा देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥ ११ ॥

शेकडो डोळ्याचे एकमात्र लक्ष्य असलेल्या, विधात्याच्या त्या कन्यारूपी विशेष निर्मितीवर (इंदुमतीवर) राजे लोकांचे समूह अंतःकरणाने तुटून पडले (तिच्यावर

डोळे खिळून राहिले). ते केवळ शरीरानेच आपापल्या आसनांवर बसलेले होते. (सभेतील सर्वच राजांचे मन इंदुमतीने आपल्या सौंदर्याने स्वतःकडे खेचून घेतले होते.)

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।
प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥ १२ ॥

त्या इंदुमतीविषयी आपल्या मनातील भाव व्यक्त करणाऱ्या त्या राजे लोकांच्या प्रेमाचे निवेदन करणाऱ्या प्रथम दूतींच्या रूपातील विविध शृंगारिक क्रियांनी वृक्षाच्या नवीन पालवीची शोभा धारण केली.

कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयांचकार ॥ १३ ॥

कोणी एका राजाने आपल्या दोन्ही हातांनी धरलेल्या लीलाकमलाचे देठ अशाप्रकारे फिरवले की त्याच्या पाकळ्या हलल्यामुळे भुंगे दुखावले गेले आणि आत (परागकणांचे) एक सुंदर वलय तयार झाले.

विस्रस्तमंसादपरो विलासी रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम् ।
प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाशं निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः ॥ १४ ॥

दुसऱ्या एका विलासी राजाने खांद्यावरून घसरलेली, रत्नजडित बाजूबंदाच्या टोकात अडकलेली, रत्नांची लांब माळ उचलून आपला चेहरा थोडा तिरका करत गळ्यात व्यवस्थित घातली.

आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्यः किञ्चित्समावर्जितनेत्रशोभः ।
तिर्यग्विसंसर्पिनखप्रभेण पादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥ १५ ॥

दुसरा कोणी एक राजा तिरके कटाक्ष टाकीत, वाकविलेल्या बोटाच्या नखाच्या तिरक्या दिशेने पसरणाऱ्या प्रभायुक्त चरणाने सोन्याचे पादपीठ कोरू लागला.

निवेश्य वामं भुजमासनार्धे तत्संनिवेशात् अधिकोन्नतांसः ।
कश्चिद्विवृत्तत्रिकभिन्नहारः सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत् ॥ १६ ॥

कोणी एक राजा आपला डावा हात आसनाच्या बाजूवर ठेवून शेजारी बसलेल्या मित्राशी बोलण्यात दंग झाला. डावा हात आसनावर ठेवल्याने त्याचा खांदा जास्त उंच झाला त्यामुळे त्याच्या गळ्यातील हार वळून पाठीवर रुळू लागला.

विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकबर्हमन्यः ।
प्रियानितम्बोचितसंनिवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥ १७ ॥

एक दुसरा तरुण आपल्या विलासिनी प्रियेच्या विलासासाठी असलेल्या कर्णकुंडलास केवड्याचे पान समजून प्रियतमेच्या नितंबावर चिह्नांकित करण्याचा सराव असणाऱ्या नखांच्या टोकांनी विदीर्ण करू लागला.

कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ।
रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्धानुदीरयामास सलीलमक्षान् ॥ १८ ॥

कोणी एका राजाने कमळाप्रमाणे लालसर रेखारूपी ध्वजेच्या लक्षणांनी युक्त असणाऱ्या तळहाताने रत्नजडित अंगठीच्या प्रभेने झळकणाऱ्या द्यूताच्या सोंगट्या वर उडविल्या.

कश्चिद्यथाभागमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाद्व्यतिलङ्घिनीव ।
वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रमेकं व्यापारयामास करं किरीटे ॥ १९ ॥

कोणी एक राजा यथायोग्य स्थानी सुस्थित असूनही जणू आपल्या जागेहून सरकणाऱ्या मुकुटास एका हाताने सावरू लागला. त्यावेळी मुकुटात जडलेल्या रत्नांची आभा त्याच्या बोटांवर झळकू लागली.

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
प्राक्संनिकर्षं मगधेश्वरस्य नीत्वा कुमारीमवदत्सुनन्दा ॥ २० ॥

त्यानंतर राजांचे चरित्र, कुळ आणि शील जाणणारी, पुरुषाप्रमाणे प्रगल्भ, सुनन्दा नावाची द्वारपालिका सर्वप्रथम मगधाधिपतीच्या जवळ राजकन्या इंदुमतीला नेऊन म्हणाली.

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।
राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥ २१ ॥

हा राजा शरण आलेल्यांना सुरक्षा देण्याकरिता समर्थ असून, अत्यंत गम्भीर स्वभावाचा (अत्यंत बलशाली) आहे. तो म्हणजे मगध साम्राज्याची प्रतिष्ठा आहे. प्रजेच्या अनुरंजनात निपुण, स्वतःच्या नावास सार्थ करणारा हा राजा शत्रूना संताप देणारा असल्याने याचे परंतप हे नाव यथार्थ आहे.

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।
नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥

इतर अनेक राजे असले तरी लोक पृथ्वीला राजन्वती (सुराजयुक्ता) याच्यामुळेच म्हणतात. जसे नक्षत्र, तारकांचे समूह, ग्रह यांनी युक्त असली तरी चंद्रामुळेच रात्र 'ज्योतिष्मती' म्हणवली जाते.

क्रियाप्रबन्धादयमध्वराणामजस्रमाहूतसहस्रनेत्रः ।
शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान्मन्दारशून्यानलकांश्चकार ॥ २३ ॥

याने सातत्याने यज्ञानुष्ठान करून सहस्रनेत्रधारी इंद्राचे आपल्या यज्ञांमध्ये आवाहन केल्याने इंद्रपत्नी शचीच्या गोऱ्या गालांवर रुळणाऱ्या केसांना मंदारपुष्पांनी विरहित केले.

अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।
प्रासादवातायनसंस्थितानां नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥ २४ ॥

वरण्यास योग्य अशा राजा परंतपाचे पाणिग्रहण करू इच्छित असशील तर (विवाहानंतर) त्याच्या राजधानीत प्रवेश करते वेळी राजमहालाच्या खिडक्यांजवळ बसलेल्या सुंदर स्त्रियांच्या नयनांना तू सुख दे.

एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किंचिद्विस्रंसिदूर्वाङ्कमधूकमाला ।
ऋजुप्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशैनमभाषमाणा ॥ २५ ॥

अशाप्रकारे सुनंदेने सांगितल्यावर त्या परंतपराजास पाहून काहीशा विकीर्ण झालेल्या दूर्वांनी चिह्नांकित असलेली मधूकपुष्पांची माळा हातात घेतलेली इंदुमती त्याच्याशी काहीही न बोलता भावशून्य दृष्टीने नमन करून पुढे निघाली.

तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता राजान्तरं राजसुतां निनाय ।
समीरणोत्थेव तरङ्गरेखा पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥
जगाद चैनामयमङ्गनाथः सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।
विनीतनागः किल सूत्रकारैरैन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ २७ ॥

ज्याप्रकारे वाऱ्याच्या झुळकेने हालवलेली तरंगांची मालिका मानसरोवरातील राजहंसींना दुसऱ्या कमळाजवळ घेऊन जाते त्याप्रकारेच द्वारपालिका म्हणून नियुक्त केलेली सुनंदा राजकुमारी इंदुमतीला दुसऱ्या राजाजवळ घेऊन गेली.

आणि म्हणाली, हा अंग देशाचा अधीश्वर आहे. देवांगनांनाही याच्या सौंदर्याची अभिलाषा आहे. इतिहासातही नोंद घेतलेली आहे की, गजशास्त्राच्या जाणकारांद्वारा याचे हत्ती प्रशिक्षित केलेले आहेत. त्यामुळे पृथ्वीवर राहत असून देखील इंद्रपदाचे सुख हा उपभोगत आहे.

अनेन पर्यासयताश्रुबिन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु ।
प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥ २८ ॥

(युद्धात याच्याद्वारा शत्रूचा संहार झाल्यामुळे) शत्रूच्या विलासिनी स्त्रियांच्या वक्षस्थलावर मोत्यांप्रमाणे टपोऱ्या अश्रुबिंदूंना पसरवणाऱ्या या राजाने त्यांच्या गळ्यातील मोत्यांची माळा वैधव्यामुळे उतरवून सूत्राविनाच केवळ अश्रुबिंदूंचेच हार घातलेत.

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।
कान्त्या गिरा सूनृतया च योग्या त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया ॥ २९ ॥

मुळातच भिन्न भिन्न स्थानी आश्रय घेणाऱ्या लक्ष्मी आणि सरस्वती या दोघी या राजाजवळ एकत्रच नांदतात. हे कल्याणी ! आपल्या शारीरिक सौंदर्याच्या आभेने आणि सत्यप्रिय वाणीने तू या दोघींना अनुगुण आहेस त्यामुळे तू यांच्यात तिसरी हो.

अथाङ्गराजादवतार्य चक्षुर्याहीति जन्यामवदत्कुमारी ।
नासौ न काम्यो न च वेद सम्यग्द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥ ३० ॥

सुनंदेचे बोलणे ऐकल्यावर इंदुमती त्या अंगराजावरची आपली दृष्टी फिरवून दुसऱ्या ठिकाणी चल असे सुनंदेस म्हणाली. हा राजा तेजस्वी नाही असे नाही आणि इंदुमती चांगल्या रीतीने पाहू शकत नाही असेही नाही. परंतु मनुष्याची आवड वेगवेगळी असते हेच खरे.

ततः परं दुःप्रसहं द्विषद्भिर्नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।
निदर्शयामास विशेषदृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥ ३१ ॥

त्यानंतर द्वारपालिकेच्या पदी नियुक्त सुनंदेने शत्रूद्वारा असहनीय असा, शूर, विशेषत्वाने पाहण्याजोगा, नव्यानेच उदय पावणाऱ्या चंद्राप्रमाणे असणारा दुसरा एक राजा इंदुमतीला दाखविला.

अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥ ३२ ॥

दीर्घ बाहू असलेला, रुंद वक्षस्थल असलेला, सिंहकटी असणारा हा अवंती देशाचा स्वामी आहे. हा विश्वकर्माद्वारा चक्राप्रमाणे तीक्ष्ण अशा यंत्रावर ठेवून प्रयत्नपूर्वक पैलू पाडलेल्या सूर्यासारखा तळपत आहे. (**टीप.** - विश्वकर्माच्या कन्येचा विवाह सूर्यासोबत झाल्यावर, त्याची कन्या संज्ञा सूर्याचे तेज सहन करण्यास समर्थ न्वहती म्हणून तिच्या प्रार्थनेनुसार विश्वकर्मा शाकद्वीपात सूर्याला चक्राप्रमाणे तीक्ष्ण अशा यंत्रावर ठेवून प्रयन्तपूर्वक त्याला लहान करतो अशी पौराणिक कथा आहे.)

अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेरग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि ।
कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥ ३३ ॥

सर्व शक्तींनी युक्त अशा या राजाच्या विजय मोहिमेच्या वेळी अग्रभागी असणाऱ्या घोड्यांद्वारा उडविलेल्या धुळीच्या राशी मांडलिक राजांच्या मस्तकावरील रत्नांची आभा नाहीशा करतात. (राजांना निस्तेज करतात.)

असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः ।
तमिस्रपक्षेऽपि सहप्रियाभिर्ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥ ३४ ॥

हा अवंतिनरेश महाकालाच्या मंदिरात निवास करणाऱ्या भगवान शंकराच्या जवळ निवास करतो. त्यामुळे कृष्णपक्षात देखील (शंकराच्या जटेवरील चंद्रकोरीच्या प्रकाशामुळे) आपल्या प्रेयसींसह चांदण्या रात्रीचा आनंद उपभोगतो. (भगवान शंकराचे सांन्निध्य याला प्राप्त झाले आहे.)

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते ।
सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥ ३५ ॥

हे रंभोरु ! या तरुण पृथ्वीपतीसह क्षिप्रानदीच्या प्रवाहावरून वाहणाऱ्या वाऱ्याने हालविल्या जाणाऱ्या उद्यान रांगांमध्ये विहार करण्याची तुझी मनापासून इच्छा आहे काय ?

तस्मिन्नभिद्योतितबन्धुपद्मे प्रतापसंशोषितशत्रुपङ्के ।
बबन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या कुमुद्वती भानुमतीव भावम् ॥ ३६ ॥

ज्याप्रमाणे आपल्या बंधूरूपी कमळांना प्रफुल्लित करणाऱ्या, आपल्या प्रचंड तापाने शत्ररूप चिखलाला सुकविणाऱ्या अशा सूर्याविषयी कुमुदिनीला आकर्षण वाटत नाही त्याप्रमाणे अतिशय सुकुमार त्या राजकुमारी इंदुमतीच्या मनात त्या अवंतिनरेशाविषयी प्रेमभाव निर्माण झाला नाही. (सुकुमार कुमुदिनी ही चंद्रविकासी असते. तिला सूर्याचा दाह असहनीय असतो, सूर्याच्या उष्णतेने कुमुदिनीला पोषक अशा चिखलाचा नाश होतो हे ही तिच्याकरिता क्लेशकारक असते. त्यामुळे शत्रूंना नष्ट करणाऱ्या अत्यंत दाहक तेजाने युक्त अशा अवंतिनरेशाबाबत कुमुदिनीप्रमाणे असलेल्या इंदुमतीला आकर्षण वाटले नाही.)

तामग्रतस्तामरसान्तराभामनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।
विधाय सृष्टिं ललितां विधातुर्जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ ३७ ॥

ती सुनंदा कमळाच्या मध्यभागाच्या रंगाच्या आभेप्रमाणे कांती असणाऱ्या, परमगुणशालिनी, सुंदर दात असणाऱ्या, ब्रह्मदेवाची सुमधुर निर्मिती असलेल्या त्या इंदुमतीला अनुपम सुंदर अशा अनूप देशाच्या राजापुढे आणून पुन्हा बोलली.

सङ्ग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुरष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।
अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव योगी किल कार्तवीर्यः ॥ ३८ ॥

युद्धभूमीत हजारो हात असल्याचा अनुभव घेणारा, अठरा द्वीपांमध्ये विजयाचे प्रतीक म्हणून यज्ञ स्तंभ रोवणारा, असामान्य, अद्वितीय, प्रजानुरंजनकारी असल्याने राजा शब्दाने गौरवान्वित, योगी असा कृतवीर्याचा पुत्र कार्तवीर्य जन्मास आला.

अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवंश्चापधरः पुरस्तात् ।
अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३९ ॥

(तो कार्तवीर्य राजा) प्रजाजनांच्या मनात अयोग्य अशा कृत्याचा केवळ विचार जरी आला तरी त्यांच्यापुढे धनुष्य धारण करून प्रकट होऊन लोकांच्या अंतःकरणातील (बुद्धी, मन आणि चित्तातील) अपराधांचे निवारण करीत असे.

ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण ।
कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥ ४० ॥

इंद्रालाही पराभूत करणारा लंकेश्वर रावण धनुष्याच्या प्रत्यंचेने बांधल्यामुळे बाहू न हालविता, बंधनात असल्यामुळे दहाही मुखांनी धापा टाकत, कार्तवीर्य प्रसन्न होईपर्यंत त्याच्या कारागृहात बंदी म्हणून राहिला होता.

तस्यान्वये भूपतिरेष जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।
येनः श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलेत्ययशं प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥

शास्त्रपारंगत असून वृद्धांची सेवा करणारा, प्रतीप नावाचा हा भूपाल त्याच कार्तवीर्याच्या कुळात उत्पन्न झाला आहे. याने आश्रयसंसर्गाच्या दोषाने उत्पन्न लक्ष्मीच्या स्वभावतः चंचल असण्याच्या दोषाचे परिमार्जन केले. (लक्ष्मीचा चांचल्याचा दोष दूर करून त्याने तिला आपल्याजवळ स्थिर केले.)

आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।
धारां शितां रामपरश्वधस्य संभावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥ ४२ ॥

या प्रतीप राजाला युद्धप्रसंगी अग्नीचे साहाय्य प्राप्त होत असल्यामुळे परशुरामाच्या परशूच्या क्षत्रियांकरिता काळरात्रीसारख्या विनाशकारिणी असणाऱ्या तीक्ष्ण धारेस ही हा कमळाच्या पाकळीच्या धारेप्रमाणे मृदू मानतो.

अस्याङ्कलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहोर्माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम् ।
प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३ ॥

जर तुला माहिष्मतीच्या कंबरपट्ट्याच्या स्वरूपात असलेल्या रेवा नदीचा रमणीय जलप्रवाह राजप्रासादाच्या खिडक्यांमधून पाहण्याची कामना असेल तर या विशालबाहू प्रतीपाची अंकलक्ष्मी (पत्नी) हो.

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये बभूव ।
शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥

शरद ऋतूत मेघरूपी आवरणास दूर सारले असताही कमलिनीस तो संपूर्ण कलांनी युक्त चंद्र रुचत नाही त्याप्रमाणे अत्यंत प्रियदर्शन असून देखील तो राजा त्या इंदुमतीला रुचला नाही.

सा शूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्तिम् ।
आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥

राजाच्या अंतःपुराचे संरक्षण करणारी ती सुनंदा त्या राजकुमारी इंदुमतीस शूरसेन देशाचा अधीश्वर असलेल्या सुषेण नावाच्या राजास दाखवित म्हणाली, हा आपल्या सदाचरणाने माता आणि पित्याच्या कुळांना पवित्र करणारा तेजोमय कुलदीपक आहे. याच्या कीर्तीचे अन्य लोकातही गान होत असते.

नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।
सिद्धाश्रमं शान्तमिवेत्य सत्त्वैर्नैसर्गिकोऽप्युत्ससृजे विरोधः ॥ ४६ ॥

शास्त्रीय पद्धतीने यज्ञ करणारा हा पृथ्वीपती नीप नावाच्या वंशात उत्पन्न झाला आहे. ज्याप्रमाणे शांत सिद्धांच्या आश्रमात येऊन हत्ती आणि सिंह इत्यादी हिंस्र पशू पारस्परिक शाश्वत वैरभाव त्यागतात त्याप्रमाणेच या सुषेणाचा आश्रय घेऊन ज्ञान आणि मौन इत्यादी सद्गुणांनी अथवा सत्त्व, रज आणि तम या गुणांनी परस्परांमधील स्वाभाविक विरोध त्यागला आहे.

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा कान्तिर्हिमांशोरिव संनिविष्टा ।
हर्म्याग्रसंरूढतृणाङ्कुरेषु तेजोऽविषह्यं रिपुमन्दिरेषु ॥ ४७ ॥

शीतल किरण देणाऱ्या चंद्राच्या कांतीप्रमाणे ज्याची अत्यंत आह्लादकारिणी शोभा स्वतःच्या घरात प्रविष्ट झाली आणि ज्याचे असहनीय असे तेज शत्रूच्या नगरातील धनिकांच्या घराच्या आंगणातील गवताच्या टोकांवर पडले. (ज्याचे शत्रू नष्ट झाले आहेत असा हा राजा आहे.)

यस्यावरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।
कलिन्दकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति ॥ ४८ ॥

ज्या सुषेण राजाच्या जलक्रीडेच्या वेळी अंतःपुरातील स्त्रियांच्या वक्षस्थळावर लेपलेले चंदन धुतले गेल्यामुळे कलिंद पर्वताची कन्या कालिंदी मथुरेतच असताही गंगेच्या प्रवाहाशी संगम झाल्याप्रमाणे सुशोभित होते. (या राजाच्या अंतःपुरात अनेकानेक स्त्रिया आहेत त्या आपल्या वक्षस्थळावर चंदनाची उटी लावतात, त्या सगळ्या या सुषेणासह जलक्रीडेकरिता यमुनेत येतात जलक्रीडा करताना त्यांची चंदनाची उटी पाण्यात मिसळल्याने यमुनेचे मुळात काळसर पाणी पांढरे होत असल्याने तो प्रवाह अस्थानीही गंगेशी संगमित झाल्याप्रमाणे सुंदर दिसतो.)

त्रस्तेन ताक्ष्र्यात्किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ।
वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः सकौस्तुभं क्षेपयतीव कृष्णम् ॥ ४९ ॥

यमुनेच्या डोहात राहणाऱ्या, गरुडाद्वारा त्रस्त झालेल्या कालियानागाने त्यास रत्न दिले हे इतिहास प्रसिद्धच आहे. ते रत्न आपल्या वक्षस्थळावर धारण केल्याने ज्याचे वक्षस्थळ कान्तिमान झाले आहे त्यामुळे जणू कौस्तुभमणी धारण करणाऱ्या श्रीकृष्णालाही ज्याने लाजविले आहे.

संभाव्य भर्तारममुं युवानं मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये ।
वृन्दावने चैत्ररथादनूने निर्विश्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ॥ ५० ॥

अशा या तरुण सुषेणाचा (तू) पती म्हणून स्वीकार केल्यास कुबेराच्या चैत्ररथ उद्यानाहून कोणत्याही बाबतीत काहीही कमी नसलेल्या अशा (या राजाच्या) वृंदावन नामक उद्यानात कोमल पालवीरूपी चादरीने आच्छादित पुष्पमय शय्या असलेल्या त्या ठिकाणी हे सुंदरी! यौवनाच्या मनोरमतेचा उपभोग घे.

अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि शैलेयगन्धीनि शिलातलानि ।
कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु ॥ ५१ ॥

आणि वर्षा ऋतूत रम्य अशा गोवर्धनपर्वताच्या गुहांमध्ये जलबिंदूंनी ओलसर झालेल्या शैलेयगंधी शिलांवर बसून मोरांचे मनोरम नृत्य पाहा.

नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।
महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥ ५२ ॥

ज्याप्रमाणे पाण्यातील भोवरारूपी सुंदर नाभी असलेली, धारांनी प्रवाहित होणारी, समुद्राच्या दिशेने जाणारी नदी तिच्या वाटेत आलेल्या पर्वताला ओलांडून पुढे निघून जाते त्याप्रमाणे जलप्रवाहातील भोवऱ्याप्रमाणे नाभी असणारी, दुसऱ्याची पत्नी होणारी ती इंदुमती त्या राजाला सोडून पुढे निघून गेली.

अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं बालामबालेन्दुमुखीं बभाषे ॥ ५३ ॥

त्यानंतर बाजूबंदांनी युक्त अशा भुजा असलेल्या, शत्रुपक्षाचा विनाश करणाऱ्या हेमांगद नावाच्या कलिंगदेशाच्या राजाजवळ जाऊन पूर्णचंद्राप्रमाणे सुंदर मुख असणाऱ्या त्या बाला इंदुमतीला दासी सुनंदा म्हणाली.

असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च ।
यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रासु यातीव पुरो महेन्द्रः ॥ ५४ ॥

महेंद्र नावाच्या कुलपर्वताप्रमाणे बलशाली हा हेमांगद नावाचा राजा महेंद्रकुलाचल आणि महासागराचा स्वामी आहे. ज्याच्या विजययात्रेच्या वेळी (युद्धप्रसंगी) सेनेसह असणाऱ्या, मदस्राव करणाऱ्या हत्तींच्या रूपाने जणू काही महेंद्रपर्वतच पुढे चालत असतो.

ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां बिभर्ति यश्चापभृतां पुरोगः ।
रिपुश्रियां साञ्जनबाष्पसेके बन्दीकृतानामिव पद्धती द्वे ॥ ५५ ॥

बलशाली बाहू असलेला, धनुर्धाऱ्यांमध्ये अग्रगामी असा हा हेमांगद बंदी बनविलेल्या शत्रूंच्या राजलक्ष्मीच्या काजळयुक्त अश्रूंनी भिजलेल्या मार्गाप्रमाणे असणारे, प्रत्यंचा खेचून तयार झालेले दोन घट्टे दोन्ही हातांवर धारण करतो.

यमात्मनः सद्मनि संनिकृष्टो मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।
प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६ ॥

ज्याच्या लाटा राजप्रासादाच्या खिडक्यातून पाहता येऊ शकतात आणि ज्याने आपल्या गंभीर ध्वनीने प्रहर संपल्याची सूचना देणाऱ्या वाद्यांना बंद केले आहे असा महासागरच, स्वतःच्या राजप्रासादात झोपलेल्या या हेमांगद राजाला जागे करतो.

अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।
द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥ ५७ ॥

या हेमांगद राजासह (विवाह करून) (त्याच्या राज्यातील) तालवृक्षांच्या राईत तू विहार कर. त्याठिकाणी मर्मर असा आवाज करणा-या समुद्राच्या किनाऱ्यावर (लाटांचा सुमधुर आवाज येत असेल), अन्य द्वीपातून लवंगलतेच्या फुलांना वाहून आणणारा (आह्लादक असा) वायू तुझ्या घर्मबिंदूंना पुसून टाकेल.

प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया विदर्भराजावरजा तयैवम् ।
तस्मादपावर्तत दूरकृष्टा नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ॥ ५८ ॥

ज्याप्रमाणे पुरुषार्थाच्या बळावर बऱ्याच दूरवर खेचून आणलेली लक्ष्मी प्रतिकूल भाग्य असणाऱ्या पुरुषास प्राप्त होऊनही त्याला सोडून जाते त्याप्रमाणेच त्या सुनंदादासीद्वारा पूर्वी सांगितलेल्या माहितीने जिच्या ठायी प्रलोभन उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केला गेला अशी आपल्या आकृतीने मोहविणारी, विदर्भराज भोजाची धाकटी बहीण इंदुमती हेमांगदाच्या जवळ येऊनही विपरीत भाग्यामुळे त्याला सोडून पुढे निघून गेली.

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं दौवारिकी देवसरूपमेत्य ।
इतश्चकोराक्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोज्याम् ॥ ५९ ॥

त्यानंतर द्वारपालिका सुनंदा देवतेप्रमाणे सुंदर, रूपवान, उरगनावाच्या नगराच्या (म्हणजेच कन्नौजजवळील नागपुरच्या) स्वामीजवळ येऊन, 'हे चकोराच्या नेत्रांप्रमाणे नेत्र असणाऱ्या इंदुमती ! त्याच्याकडे पाहा असे पूर्वी वर्णिलेल्या भोजवंशातल्या राजकुमारीला पुन्हा म्हणाली.

पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥ ६० ॥

ज्याप्रमाणे प्रातःकालीन सूर्याच्या लालसर किरणांनीं लालिमा प्राप्त झालेल्या शिखरांनी आणि धबधब्यांच्या प्रवाहाने पर्वतराज शोभून दिसावा त्याप्रमाणे आपल्या खांद्यावर लटकणाऱ्या दीर्घ माळा धारण करणारा, हरिचंदनाचा लेप धारण करणारा हा पाण्डुदेशाचा राजा शोभून दिसतो आहे.

विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रेर्निःशेषपीतोज्झितसिन्धुराजः ।
प्रीत्याश्वमेधावभृथार्द्रमूर्तेः सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ॥ ६१ ॥

विंध्य पर्वताला अडविणारे, संपूर्ण सागरांचे आचमन करून पुन्हा उत्सर्जित करणारे (असे अगाध सामर्थ्य असणारे) अगस्त्यमुनी अश्वमेध यज्ञाच्या समाप्तीच्या

वेळी अवभृथ स्नानाने ओले शरीर असलेल्या ज्या पाण्ड्य नरेशाची 'आपण सुस्नात झालात' अशी प्रेमाने विचारपूस करतात. (असा हा श्रेष्ठ राजा आहे.)

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः ।
पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की संधाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२ ॥

पूर्वीच्या काळी (खर आणि दूषणांच्या ताब्यातील) जनस्थानाच्या विनाशाच्या शंकेने लंकाधीश्वर उद्धट रावणाने शिवाकडून (शिवाराधना करून) दुर्लभ अशा अस्त्राची प्राप्ती करून घेणाऱ्या, ज्या पाण्ड्य नरेशाशी संधी करून इंद्रलोकास जिंकण्यासाठी प्रस्थान केले. (रावणालाही ज्याच्या साहाय्याची अपेक्षा आहे असा हा श्रेष्ठ, बलवान राजा आंहे.)

अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते महाकुलीनेन महीव गुर्वी ।
रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ॥ ६३ ॥

या उत्तम कुळात जन्मास आलेल्या सज्जन अशा पाण्ड्य नरेशाशी विवाह करून तू विशाल पृथ्वीप्रमाणे रत्नांनी परिपूर्ण सागराची मेखला असलेल्या दक्षिण दिशेची सपत्नी हो. (या राजाशी विवाह करणारी तू पहिलीच आहेस तुला कोणीही सवत नाही याचा हा प्रथमच विवाह आहे त्यामुळे याला तू अत्यंत प्रिय होशील.)

ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगास्वेलालतालिङ्गितचन्दनासु ।
तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥ ६४ ॥

(याच्याशी विवाह करून तू) जेथे पानांच्या वेलींनी वेढलेल्या सुपारीच्या बागा आहेत, वेलदोड्याच्या वेलींनी अलिंगन दिलेले चंदनवृक्ष आहेत अशा, तमालवृक्षांची चादर पांघरलेल्या अशा मलय पर्वताच्या वनराजीत सदैव रमण करण्याकरिता प्रसन्न हो. (आनंदानें तयार हो.)

इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।
अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥

नीलकमळाप्रमाणे श्यामल रंगाचा हा देखणा पाण्ड्यनरेश आणि गौरवर्णीय तू असे तुम्ही दोघेही वीज आणि मेघाप्रमाणे परस्परांचे सौंदर्य वाढविणारे व्हा.

स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयो लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।
दिवाकरादर्शनबद्धकोशे नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥

ज्याप्रमाणे सूर्यदर्शन न झाल्याने न उमललेल्या कमळात नक्षत्रांच्या स्वामीची (चंद्राची) किरणे प्रवेश करू शकत नाहीत त्याप्रमाणे विदर्भाधिपतीच्या बहिणीच्या (इंदुमतीच्या) मनात सुनंदेचे बोलणे शिरू शकले नाही.

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥

पतीला वरू इच्छिणारी ती इंदुमती रात्री (राजप्रासादांपुढून) संचार करणाऱ्या दीपशिखेसारखी (मशालीच्या ज्योतीप्रमाणे) ज्या ज्या म्हणून राजाला नाकारून पुढे निघाली तो तो राजा राजमार्गावरील राजप्रासादाप्रमाणे काळवंडला. (रात्रीच्यावेळी मशाल पुढे निघून गेल्यामुळे काळोखात आलेल्या राजवाड्याप्रमाणे इंदुमतीने नाकारल्यामुळे हताश होऊन विवर्ण झाला. या वर्णनामुळेच महाकवी कालिदासाला **'दीपशिखा** कालिदास' अशी उपाधी प्राप्त झाली.)

तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।
वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्ननोद ॥ ६८ ॥

पतीला वरू इच्छिणारी ती इंदुमती जवळ येऊन थांवल्याने रघूचा पुत्र अज 'ही मला वरेल की नाही' या शंकेने व्याकुळ झाला. त्यावेळी त्याचा उजवा हात

बाजुबंदाच्या जागी स्फुरण पावल्याने त्याच्या मनातील संशय दूर झाला. (उजवा हात स्फुरण पावणे हा शुभशकुन झाल्यामुळे त्याला विश्वास वाटू लागला की मलाच वरेल.)

तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं व्यावर्ततान्योपगमात्कुमारी ।
न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥ ६९ ॥

ती राजकुमारी इंदुमती इतर राजांकडे न जाता सर्वांग सुंदर (पूर्ण निर्दोष) त्या अजराजा जवळ येऊन थांबली कारण भ्रमरांची रांग मोहरलेल्या आंब्याच्या वृक्षाजवळ आल्यावर इतर वृक्षाची कामना करीत नाही.

तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।
प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥ ७० ॥

त्या अजराजावर मन जडलेल्या, चंद्राच्या कांतीप्रमाणे कांती असलेल्या त्या इंदुमतीला पाहून राजांच्या वंशावळींचे ज्ञान असलेल्या (पूर्वापर वाक्यांच्या क्रमाचे ज्ञान असलेल्या) सुनंदेने सविस्तर बोलण्यास सुरुवात केली.

इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् ।
काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोसलेन्द्राः ॥ ७१ ॥

इक्ष्वाकु वंशातील राजांमध्ये श्रेष्ठ, वाखाणण्याजोग्या गुणांनी युक्त असा ककुत्स्थ नावाचा प्रसिद्ध राजा झाला, ज्यामुळे महत्वाकांक्षी उत्तरकोसल प्रदेशाचे इंद्र (स्वामी, प्रशासनकर्ते) दिलीपादी राजे प्रसिद्ध काकुत्स्थ हे नाम धारण करतात. (ते नाम धारण करणे हे वंशजास प्रतिष्ठेचे, कीर्तिकर आहे.)

महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।
चकार बाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥ ७२ ॥

युद्धात ककुत्स्थ राजाने वृषभाचे रूप धारण केलेल्या महेंद्रावर बसून भगवान शंकरांप्रमाणे लीला करीत बाणांनी दैत्यांच्या स्त्रियांच्या गालांना पत्ररचनाविरहित (साज शृंगार, प्रसाधनरहित केले.) केले. (युद्धात केवळ बाणांच्या साहाय्याने दैत्यांचा संहार करून त्यांच्या स्त्रियांना विधवा केले त्यामुळे त्या प्रसाधन करू शकल्या नाहीत.)

ऐरावतस्फालनविक्लथं यः संघट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।
उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्यामर्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ ॥ ७३ ॥

(हा राजा ककुत्स्थ) ऐरावताला (नियंत्रणात आणण्यासाठी) ताडन केल्यामुळे सैल झालेल्या इंद्राच्या बाजुबंदाला आपला बाजुबंद घासत (इंद्रतुल्य होऊन) आपली श्रेष्ठ मूर्ती निर्माण करूनच (श्रेष्ठ पदाला प्राप्त होऊनच) पृथ्वीला धारण करणाऱ्या पर्वतांना भेदणाऱ्या इंद्राच्या अर्ध्या सिंहासनावर विराजमान झाला.

जातः कुले तस्य किलोरुकीर्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।
अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ ७४ ॥

त्या महान यशस्वी (ककुत्स्थ) वंशाला दीपकाप्रमाणे उजळवणारा दिलीप नावाचा राजा ककुत्स्थ कुळात जन्मास आला. तो शंभर यज्ञ करणाऱ्या इंद्राची असूया दूर करण्याकरिता नव्याण्णव यज्ञ करूनच थांबला.

यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्धपथे गतानाम् ।
वातोऽपि नाक्षंसयदंशुकानि को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥ ७५ ॥

तो अत्यंत पराक्रमी राजा दिलीप पृथ्वीवर शासन करीत असता विहाराच्या (मनोविनोदनाकरिता असलेल्या स्थळांमधील मार्गात) मार्गातच झोपलेल्या नर्तकींची वस्त्रे वाऱ्याद्वाराही हालविली जाऊ शकत नव्हती तर त्यांच्या अपहरणासाठी कोण बरे हात पुढे करीत असेल? (गैरवर्तनाची कोणाचीही ताकद

नव्हती. दिलीप राजाचे राज्य नैतिक अधिष्ठानावर होते आणि त्याच्या राज्यात उत्तम सुशासन, स्त्रियांकरिता सुरक्षित व्यवस्था होती.)

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।
चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यो मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ ७६ ॥

विश्वजित नामक यज्ञाचे अनुष्ठान करणारा, दिलीप राजाचा सुपुत्र रघू हा आपल्या पित्याकडून वारसाहक्काने प्राप्त झालेल्या राज्याचे (उत्तमपणे) शासन करतो. त्याने चारही दिशांतून मिळविलेले आणि वाढविलेले धन केवळ मातीचे मडके शिल्लक राही पर्यंतच राखले. (रघुराजाने स्वपराक्रमाने चारही दिशातील राज्यांकडून प्राप्त संपत्तीचे यज्ञ केल्यावर दान केले आणि केवळ अन्न शिजविण्यासाठी एक मडके स्वतःजवळ बाळगले.)

आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम् ।
ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७ ॥

या महाराज रघूचे यश पर्वत शिखरांवर समारूढ झाले आहे, समुद्रापर्यंत पसरले आहे, आणि नागलोकात अर्थात पाताळात पोहोचले आहे तसेच स्वर्गादिलोकात पोहोचल्यामुळे सर्वव्यापक आहे. (अर्थात याचे यश तिन्ही काळ आणि तिन्ही लोक व्यापून राहिले आहे.) त्यामुळे अशाप्रकारचे ज्याचे यश सर्वव्यापक आहे ते मोजण्यास अथवा अडविण्यास कोण समर्थ आहे ? (रघुराजाचे यश असीम आहे.)

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।
गुर्वीं धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशं बिभर्ति ॥ ७८ ॥

ज्याप्रमाणे स्वर्गाच्या स्वामीचा (इंद्राचा) जयंत नावाचा पुत्र आहे त्याप्रमाणेच हा कुमार अज पृथ्वीच्या स्वामीचा (रघूचा) पुत्र आहे. जसे लहानसे वासरू मोठ्या, वयस्क बैलासोबत गाडीचे जू (मानेवर) पेलते तसा तो (रघुपुत्र अज) प्रशिक्षण

प्राप्त करण्याच्या वयात असताना देखील ह्या विश्वाचा अत्यंत मोठा भार आपल्या पित्याप्रमाणेच वाहतो आहे.

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।
त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ७९ ॥

कुळ, कांती, तारुण्य आणि विनयादी प्रमुख गुणांनी तू स्वतःला साजेशा अशा या अज राजाला वररूपात स्वीकार, रत्न आणि सुवर्ण यांच्या सारखाच तुमचाही समागम होवो. (अशी प्रार्थना आहे.)

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।
दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत्संवरणस्रजेव ॥ ८० ॥

(त्यानंतर) असे सुनंदेचे बोलणे झाल्यावर (सुनंदा प्रार्थना करून थांबल्यावर) राजकुमारी इंदुमतीने लज्जा आवरत प्रसन्नतेने, (अत्यंत) निर्मळ दृष्टीनेच जणू स्वयंवराच्या माळेप्रमाणे सुकुमार अजाला वररूपात स्वीकारले.

सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।
रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः ॥ ८१ ॥

ती राजकुमारी इंदुमती त्या तरुण अजाबावतची प्रेमाभिलाषा शालीनतेमुळे वाचेने प्रकट करू शकली नाही पण कुरळ्या केसांच्या इंदुमतीची ती अभिलाषा रोमांच नामक सात्विक भावाच्या मिषाने शरीररूपी यष्टीला भेदून बाहेर प्रकटलीच. (अजाला पाहून ती रोमांचित झाली आणि तिने आपल्या मनातील अजराजाविषयीचे प्रेम न बोलता प्रकट केले.)

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रभृदाबभाषे ।
आर्ये व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥

सखी इंदुमतीचा अशाप्रकारचे (अजराजाविषयीचे) प्रेम प्रकट झालेले पाहून ती दंडधारिणी (सुनंदा) थट्टेने हसत म्हणाली, 'आर्ये ! आपण आता दुसऱ्या ठिकाणी (इतर राजांजवळ जाऊ) जाऊ या.' त्यावेळी (सुनंदा असे बोलल्यावर) त्या वधूने (इंदुमतीने) कृतककोपाने आणि तिरक्या नजरेने सुनंदेकडे पाहिले. (आता इष्ट प्राप्ती झाल्यावर त्यापासून मला दूर नेत आहे असे मानून इंदुमतीने सुनंदेकडे रागाने पाहिले.)

सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरूः ।
आसञ्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्तमिवानुरागम् ॥ ८३ ॥

त्या करभोरू (लावण्यवती) इंदुमतीने कुंकुमाने रंगलेली, प्रेमाचेच जणू मूर्त स्वरुप असलेली ती माळा सुनंदेच्या दोन्ही हातांनीं रघुपुत्र अजाच्या गळ्यात यथास्थान घातली. (सुनंदेच्या मदतीने वरमाळा अजाला घातली.)

तया स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।
अमंस्त कण्ठार्पितबाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥

वरण्यास योग्य त्या श्रेष्ठ वर अजाने विशाल वक्षस्थळावर लटकणारी मंगल पुष्पांची ती माळ धारण केल्यावर विदर्भराज भोजाच्या धाकट्या बहिणीचा बाहुपाश गळ्याभोवती समर्पित केल्याप्रमाणे आलिंगनाचे सुख अनुभवले.

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥ ८५ ॥

त्या स्वयंवरात समान गुण असणाऱ्या त्या दोघांच्या संयोगाने आनंदित झालेल्या नगरवासी जनांनी ही इंदुमती मेघांनी मुक्त चंद्राच्या सान्निध्यातील चंद्रिका आणि अनुरूप समुद्रात अवतीर्ण गंगा आहे अशी इतर राजांकरिता ऐकण्यास क्लेशकारक अशी वाक्ये एका स्वरात बोलण्यास सुरुवात केली.

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।
उषसि सर इव प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥

इति श्रीरघुवंश महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ स्वयंवरवर्णनो नाम षष्ठः सर्गः ।

प्रातःकाळी कमळांचे सरोवर प्रफुल्लित असते आणि दुसरीकडे सौंदर्य नष्ट झालेले कुमुदवन निद्रावस्थेत असते. त्याप्रमाणे (त्या स्वयंवर सभेत) एकीकडे प्रसन्नचित्त वरपक्ष आणि दुसरीकडे निराश राजांचा समूह दिसत होता.

अशा रीतीने कविश्रेष्ठ कालिदास रचित रघुवंश नामक महाकाव्यातील स्वयंवरवर्णन नामक सहावा सर्ग संपला.

सप्तमः सर्गः

अथोपयन्त्रा सदृशेण युक्तां स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम् ।
स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥१ ॥

(राजकुमारी इंदुमतीने सुनंदेच्या हातांनी अजराजाच्या कंठात यथास्थान वरमाला अर्पित केल्यावर) संबद्ध असलेल्या रूप, गुण, शील, वय इत्यादी गुणांनी समान वराशी संबंध जोडलेल्या साक्षात् सेनापती कार्तिकेयाशी देवसेनेप्रमाणे असणाऱ्या आपल्या धाकट्या बहिणीला इंदुमतीला घेऊन विदर्भनरेश (भोज) नगरात प्रवेश करण्याकरिता सामोरा आला.

सेनानिवेशान्पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।
भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद्रूपेषु वेशेषु च साभ्यसूयाः ॥२ ॥

भोजराजाच्या गोत्रात जन्मलेल्या (स्त्री अपत्याविषयी) इंदुमतीविषयी मनोरथ व्यर्थ झाल्याने आपल्या रूप आणि वेशभूषेची निंदा करीत प्रातःकालीन (सूर्योदयापूर्वीच्या) चंद्र इत्यादी ग्रहांप्रमाणे क्षीण कांती झालेल्या राजांचे समूह

(इंदुमतीची प्राप्ती न झाल्याने निराश झालेले स्वयंवरास आलेले इतर राजे) आपापल्या सेनेच्या शिबिरात परतले.

सान्निध्ययोगात्किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ।
काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥३ ॥

तेथे (स्वयंवरात) शचीच्या सान्निध्यामुळे स्वयंवरात क्षोभ उत्पन्न करणा-यांचा अभावच होता. (कारण स्वयंवरात विघ्न निर्माण करणाऱ्यांना इंद्राणी नष्ट करते असे शास्त्र वचन आहे). त्यामुळेच अजराजाविषयी मत्सरभाव ठेवणारे राजे लोक शांत होते.

तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारमिन्द्रायुधद्योततोरणाङ्कम् ।
वरः सवध्वा सह राजमार्गं प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥४ ॥

ज्या राजमार्गावर फुलांच्या नावीन्यपूर्ण अशा पायघड्या घातल्या जात होत्या (पुष्पवृष्टी केली जात होती) तसेच इंद्रधनुष्याप्रमाणे रंगीबेरंगी तोरणांनी (तो राजमार्ग) सुशोभित होत होता आणि पताकांच्या सावलीने उन्ह अडविले जात होते अशा त्या राजमार्गावर तो वर अज नववधू इंदुमतीसह पोहोचला.

ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।
बभूवुरित्थं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥५ ॥

राजमार्गावर पोहोचल्यावर सोन्याने बनविलेल्या जाळीदार (नक्षीच्या) खिडक्या असलेल्या प्रासादांतून त्या (नवीन) वर-वधूला पाहण्यासाठी नगरातील सुंदर स्त्रिया इतक्या उत्सुक होत्या की त्यांची (नित्याची) इतर सर्व कामे तशीच राहून गेली. (त्या नवदाम्पत्याला पाहण्याच्या ओढीने बाकी कामे त्या स्त्रियांनी केलीच नाहीत.)

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।
बद्धुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥६ ॥

अजराजाला पाहण्यासाठी घाईघाईने खिडकीजवळ (वर-वधूंना पाहण्याच्या मार्गा कडे -सज्जाकडे) जाण्याच्या गडबडीत (धांदल उडाल्याने) एका सुंदरीचा केशपाश सुटला त्यातून फुलं गळू लागल्यावर तिने केस हाताने सावरून धरले पण अजराजाला मन भरून बघेपर्यंत तिने तो केशपाश बांधण्याचा विचार देखील केला नाही. (अजराजाला बघण्याच्या ओढीने तिला बाकी कशाचे भानच उरले नव्हते.)

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्वरागमेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥७ ॥

आणखी कोण्या एका दुसऱ्या सुंदरीने (आळत्याने) पाय रंगवणाऱ्या दासीच्या हातात आळता तसाच असताना (पायांना आळता लावणे अर्धवट टाकूनच) पाऊल खेचून मंदगतीने चालणे सोडून अगदी घाईने (वेगाने) खिडकीजवळ पोहोचण्याच्या नादात, जमिनीवर आळत्याने रंगलेली पावले उमटविली.

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
तथैव वातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥८ ॥

शास्त्रानुसार स्त्रियांनी सुरुवातीला आपल्या डाव्या डोळ्यात काजळ घातले पाहिजे पण (अजराजाला पाहण्याच्या लगबगीत) घाईने कोणी एक सुंदरी उजव्या डोळ्यात काजळ घालून डाव्या डोळ्यात काजळ न घालताच काजळ लावण्याची शलाका (काजळ लावण्याची लहानशी तार किंवा काडी) घेऊन तशीच खिडकीजवळ गेली.

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ॥९ ॥

दुसरी एक सुंदरी खिडकीच्या मध्यभागी आपली नजर टाकीत जात असता (आपल्या कमरेच्या) वस्त्राची सुटलेली गाठ न बांधता नाभिप्रदेशात कंकण इत्यादी (हातातील) दागिन्यांची प्रभा पडत असलेल्या हातांनी वस्त्र सावरून तशीच उभी राहिली. (तिला वस्त्र व्यवस्थित करण्याचेही भान राहिले नाही.)

अर्धाञ्चिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।
कस्याश्चिदासीद्रशना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥१० ॥

लगबगीने उठलेल्या कोण्या एका सुंदरीची अर्धवटच गुंफलेली मेखला (गोंधळून धावत गेल्यामुळे) पावला पावलावर गळून विखुरली गेली. रत्नांची ती मेखला (गळून विखुरल्यानंतर) त्यावेळी अंगठ्यात अडकलेल्या दोऱ्याच्या रूपातच शिल्लक राहिली.

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥११ ॥

(राजा अज आणि इंदुमती हे दोघे नगरप्रवेश करीत असताना त्यावेळी अत्यधिक उत्सुकतेने (खिडक्यांजवळ उभ्या असलेल्या) त्या सुंदर स्त्रियांच्या आसवगंधाने परिपूर्ण, चंचल नेत्ररूपी भ्रमरांनी युक्त मुखांमुळे त्या खिडक्या कमळांनी सजविल्याप्रमाणे दिसत होत्या.

ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥१२ ॥

त्या लावण्यवती स्त्रिया एकटक नजरेने अजाच्या सौंदर्याचे पान करीत होत्या (अजाला न्याहाळत होत्या) इतर शब्द, स्पर्शादी विषयांचे त्यांना भानच उरले नव्हते कारण त्यांच्या इतर ज्ञानेंद्रियांची वृत्ती नेत्रांमध्येच एकवटली होती.

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं साधुममंस्त भोज्या ।
पद्मेव नारायणमन्यथासौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥१३ ॥

भोजराजाच्या गोत्रात उत्पन्न झालेल्या इंदुमतीने न पाहताच मागणी घालणाऱ्या राजांच्या प्रस्तावापेक्षा स्वयंवरासच योग्य मानले हे एकप्रकारे बरेच झाले नाही तर जसे लक्ष्मीने नारायणास मिळविले तसे ह्या लावण्यवतीने (स्वतःस योग्य अशा) देखण्या पतीला कसे बरे प्राप्त केले असते?

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥१४ ॥

सर्वांना हव्याहव्याशा वाटणाऱ्या, शोभून दिसणाऱ्या या वधूवरांस जर विधात्याने एकत्र आणले नसते तर त्याचा (प्रजापतीचा) जोड्या जुळविण्याचा प्रयत्न निष्फळ ठरला असता. (अज इंदुमतीला एकत्र आणूनच विधात्याचा प्रयत्न सफळ झाला आहे.)

रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु तथा हि बाला ।
गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम् ॥१५ ॥

कामदेव आणि रती हे दोघेच निश्चितपणे अज आणि इंदुमती या जोडप्याच्या रूपात आले आहेत. कारण ही लावण्यवती हजारो राजांमधून स्वतःला अनुरूप अशाच वरास प्राप्त झाली. खरंच आहे मन जन्मजन्मांतरीच्या संगतीला जाणणारे असते.

इत्युद्गताः पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।
उद्भासितं मङ्गलसंविधाभिः संबन्धिनः सद्म समाससाद ॥१६ ॥

अशाप्रकारे नगरवासी सौंदर्यवती स्त्रियांचे कानाला सुखावणारे बोलणे ऐकत राजकुमार अज मंगलमय सजावटीने शोभून दिसणाऱ्या (नव्याने नाते जोडलेल्या) आप्त (मेहुणा झालेल्या) भोजाच्या भवनात पोहोचला.

ततोऽवतीर्याशु करेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।
वैदर्भनिर्दिष्टमथो विवेश नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥१७ ॥

तेव्हा हत्तीणीवरून पटकन उतरून कामरूपदेशाच्या राजाच्या हाताचा आधार घेत चालणाऱ्या (खांद्यावर हात ठेवून चालणारा) त्या अजाने नंतर जसा स्त्रियांच्या मनात, तसा, विदर्भ नरेश भोजाने दाखविलेल्या, अंगणात प्रवेश केला.

महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमर्घ्यं मधुपर्कमिश्रम् ।
भोजोपनीतं च दुकूलयुग्मं जग्राह सार्धं वनिताकटाक्षैः ॥१८ ॥

अत्यंत मौल्यवान अशा सिंहासनावर विराजमान अजाने भोजराजाने आणलेल्या घृतशर्करादी मधुपर्कासह रत्नयुक्त पूजन सामग्रीचा आणि रेशमी वस्त्रांच्या जोडीचा सुंदर स्त्रियांच्या नेत्र कटाक्षांसह स्वीकार केला.

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।
वेलासकाशं स्फुटफेनराशिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥१९ ॥

ज्याप्रमाणे चंद्राचे किरण अधिकच फेसाळलेल्या समुद्राच्या लाटांना किनाऱ्यापर्यंत पोहचवितात त्याप्रमाणेच विनम्र अशा अन्तःपुरातील अधिकाऱ्यांनी रेशमी वस्त्र धारण केलेल्या अजाला वधू इंदुमतीजवळ पोहचविले.

तत्रार्चितो भोजपतेः पुरोधा हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः ।
तमेव चाधाय विवाहसाक्ष्ये वधूवरौ संगमयांचकार ॥२० ॥

तेथे (भोजराजाच्या भवनप्रांगणात) पूजित, अग्नीप्रमाणे तेजस्वी भोजराजाच्या पुरोहिताने आज्यादी (तूप इत्यादी) हवन सामग्रीने अग्नीत आहुती देऊन त्याच अग्नीला विवाहाचा साक्षी बनवून वधू आणि वरांचे संयोजन केले. (विवाहाकरिता गाठ बांधली.)

हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः स राजसूनुः सुतरां चकासे ।
अनन्तराशोकलताप्रवालं प्राप्येव चूतः प्रतिपल्लवेन ॥२१ ॥

जवळच असलेल्या अशोकाची पोवळ्यासारखी पालवी स्वीकारून आम्रवृक्ष ज्याप्रमाणे सुशोभित होतो त्याप्रमाणे तो राजकुमार अज आपल्या हातात वधू इंदुमतीचा हात ग्रहण करून अतिशय शोभून दिसत होता.

आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः स्विन्नाङ्गुलिः संववृते कुमारी ।
तस्मिन्द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन ॥२२ ॥

(इंदुमतीचा हात हातात आल्यावर) वर अजराजाचे मनगट शहारले आणि वधू इंदुमतीची बोटे घामाने भिजली. त्यावेळी त्या जोडप्यात जणू काही कामदेवाने आपली वृत्ती समानपणे विभागून दिली होती. (वधूवरांनी परस्परांना स्पर्श करताच त्यांच्यामध्ये प्रेमाचे सात्विकभाव प्रकटले.)

तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि ।
ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥२३ ॥

डोळ्यांच्या कडांतून (टोकांतून) परतवलेले, परस्परांना पाहण्यास उत्कंठित झालेले त्या दोघांचे कटाक्ष मनोहारी संकोचामुळे मिटले. (वधूवर परस्परांना बघण्याकरिता उत्कंठित झाले मात्र, परंतु स्वाभाविक लज्जाभावाने पाहू शकले नाहीत.)

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोरुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकासे ।
मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥२४ ॥

त्या दांपत्याने अग्नीची प्रदक्षिणा केल्यावर ते जोडपे (अज आणि इंदुमती) सुमेरु पर्वताजवळ परस्परांना भेटलेल्या (एकत्र आलेल्या) दिवस आणि रात्रीप्रमाणे तेजस्वी दिसू लागले.

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन ।
चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ ॥२५ ॥

मोठे नितंब असलेल्या, उन्मत्त चकोराप्रमाणे नेत्र असलेल्या, त्या लाजऱ्या (सर्वांग सुंदरी) वधू इंदुमतीने ब्रह्मदेवाप्रमाणे असलेल्या त्या पुरोहिताच्या प्रेरणेने अग्नीत लाह्या अर्पिल्या. (लाजाहोमातील विधी पूर्ण केला.)

हविःशमीपल्लवलाजगन्धी पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः ।
कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥२६ ॥

आज्यादी हवनीय पदार्थ, शमीच्या पत्री आणि तांदळाच्या लाह्या यांच्या सुगंधाने युक्त पवित्र धूर अग्नीतून उत्पन्न झाला आणि त्याने इंदुमतीच्या गालांवर स्पर्श करून क्षणभरासाठी कर्णभूषणरूप नीलकमलाची शोभा धारण केली.

तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षं प्रस्थानबीजाङ्कुरकर्णपूरम् ।
वधूमुखं पाटलगन्धलेखमाचारधूमग्रहणाद्बभूव ॥२७ ॥

त्या मंगलकारक धुराचा स्पर्शामुळे इन्दुमतीच्या डोळ्यातून काजळयुक्त अश्रू वाहू लागले, कानातील यवांकुरांची कर्णफुले कोमेजली आणि गालांवर लाल रंग चढला.

तौ स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा पुरंध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।
कन्याकुमारौ कनकासनस्थावार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥२८ ॥

सोन्याच्या चौरंगावर बसलेल्या त्या दोघांनी (अज आणि इंदुमती यांनी) भोजराजा सह व्रतधाऱ्यांनी, नातेवाईकांनी, पतिपुत्र असलेल्या गृहिणींनी अनुक्रमे दिलेल्या आशीर्वादांसह आर्द्र अक्षतांचे दान अनुभवले. (आशीर्वाद देऊन मस्तकावर, अंगावर टाकलेल्या ओलसर अक्षतांचा स्पर्श अनुभवला.)

इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीपः संपाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।
महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्रीः ॥२९ ॥

श्री (संपत्ती आणि सौंदार्य) संपन्न भोजवंशाचा कुलदीपक असलेल्या, प्रदीपाप्रमाणे तेजस्वी राजा भोजाने अशाप्रकारे (उपर्युक्त वर्णिल्याप्रमाणे) आपल्या धाकट्या बहिणीचा विवाह सोहळा संपन्न करून स्वतंत्रपणे इतर राजांच्या पूजनाकरिता - सत्काराकरिता अधिकाऱ्यांना आदेश दिले.

लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते ह्रदाः प्रसन्ना इव गूढनक्राः ।
वैदर्भमामन्त्र्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाछलेन ॥३० ॥

हर्ष इत्यादी प्रकट करून मत्सरादी भाव लपविणाऱ्या आणि म्हणूनच वरवर प्रसन्न दिसणाऱ्या, आत मगरी लपून बसल्या आहेत असे जलाशयही वरून प्रसन्न दिसतात, तद्वत् त्या राजांनी विदर्भेश्वर भोजाला बोलावून त्याने केलेल्या सत्काराला प्रत्युत्तर म्हणून भेटी देऊन ते आपापल्या जागी परतण्याकरिता निघाले.

स राजलोकः कृतपूर्वसंविदारम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।
आदास्यमानः प्रमदामिषं तदावृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ ॥३१ ॥

कार्यसिद्धीच्या बाबतीत आधीच विचार करणारा तो राजांचा समूह भोजराजा निघून जाण्याची वेळ आल्यावर तो स्त्रीरूपी भोग्य पदार्थ मिळविण्याच्या इच्छेने (वाईट वासनेने) अजराजाचा मार्ग अडवून उभा राहिला.

भर्तापि तावत्क्रथकैशिकानामनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।
सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः प्रास्थापयद्राघवमन्वगाच्च ॥३२ ॥

आपल्या धाकट्या बहिणीचा इंदुमतीचा विवाह सोहळा संपन्न करणाऱ्या विदर्भाधिपती भोजाने त्यावेळी (इंदुमतीची पाठवणी करतेवेळी) आपल्या उत्साहानुरूप यथाशक्ती हुंड्याचे धन भेट म्हणून देऊन रघुपुत्र अजाची पाठवणी केली आणि स्वतःदेखील त्याच्या मागोमाग निघाला.

तिस्रस्त्रिलोकप्रथितेन सार्धमजेन मार्गे वसतीरुषित्वा ।
तस्मादपावर्तत कुण्डिनेशः पर्वात्यये सोम इवोष्णरश्मेः ॥३३ ॥

ज्याप्रमाणे पर्वाची समाप्ती झाल्यावर (अमावास्या झाल्यावर) प्रखर किरणांच्या सूर्यापासून चंद्र परत येतो त्याप्रमाणे कुंडिन नगराचा स्वामी भोजराजा त्रैलोक्य प्रसिद्ध अजराजा सोबत मार्गात तीन रात्री निवास करून त्याचा निरोप घेऊन परत आला.

प्रमन्यवः प्रागपि कोसलेन्द्रे प्रत्येकमात्तस्वतया बभूवुः ।
अतो नृपाश्चक्षमिरे समेताः स्त्रीरत्नलाभं न तदाजतत्मस्य ॥३४ ॥

या स्वयंवराच्या पूर्वीही दिग्विजयाच्या वेळी एकेक करून (एकेकट्याला पराभूत करून प्रत्येकाकडून) धन हरल्यामुळे दुःखी झालेले (इंदुमतीकडून नाकारलेले) ते राजे कोसलपती रघूवर अत्यधिक रागावले होतेच. त्यामुळे त्याच्याच पुत्राला (इन्दुमतीरूपी) स्त्रीरत्नाची प्राप्ती झाली हे त्या एकत्र आलेल्या राजांना सहन झाले नाही.

तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्यां रुरोध राजन्यगणः स दप्तः ।
बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥३५ ॥

ज्याप्रमाणे दैत्यराज बळीने दिलेल्या संपत्तीचा स्वीकार करणाऱ्या वामनावतारी त्रिविक्रम भगवान विष्णूच्या चरणांना इंद्रशत्रूने अडविले होते त्याप्रमाणेच भोजकुमारी इंदुमतीला सोबत घेऊन जाणाऱ्या अजराजाला उद्दाम राजांच्या त्या समूहाने मार्गात अडविले.

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।
प्रत्यग्रहीत्पार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण इवोत्तरङ्गः ॥३६ ॥

त्या श्रेष्ठ पराक्रमी राजा अजाने त्या नववधू इंदुमतीच्या संरक्षणासाठी अधिकाधिक योद्ध्यांनी युक्त असणाऱ्या अशा वडिलांपासून परंपरेने आलेल्या मंत्र्यांना आदेश दिले आणि ज्याप्रमाणे मोठमोठ्या लाटा उसळणारा शोणभद्र जलाशय गंगेला रोखून धरतो त्याप्रमाणे राजा अजाने त्या (विरोधक राजांच्या) राजसेनेला अडवून धरले.

पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशस्तुरंगसादी तुरगाधिरूढम् ।
यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥३७ ॥

पायदळातील सैनिक पायदळातील सैनिकांशी, रथी रथींशी, घोड्यावर बसलेले सैनिक घोड्यावर बसलेल्या सैनिकांशी आणि हत्तींवरील सैनिक हत्तींवरील सैनिकांशी लढू लागले. अशाप्रकारे समान योद्धे असणाऱ्यांचे हे बरोबरीचे युद्ध झाले.

नदत्सु तूर्येष्वविभाव्यवाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।
बाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ॥३८ ॥

रणांगणात युद्धभेरींच्या प्रचंड कोलाहलाने आपला की परका असा फरक करू न शकणारे धनुर्धारी कुलोपदेशाचा उच्चार करीत नव्हते पण बाणांवर कोरलेल्या अक्षरांनीच शत्रू किंवा मित्र परस्परांचे प्रसिद्ध नाव सांगत होते.

उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ।
विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैर्नेत्रक्रमेणोपरुरोध सूर्यम् ॥३९ ॥

युद्धात घोड्यांच्या टापांनी उधळलेल्या, रथसमूहांच्या चाकांनी अधिकच दाट केलेल्या आणि हत्तींच्या कानरूपी पंख्यांनी पसरविलेल्या धुळीने नेत्रक्रमाने (वस्त्राप्रमाणे) सूर्याला झाकून टाकले.

मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।
बभुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि ॥४० ॥

वाऱ्यामुळे अधिकच वाढलेली, सेनेद्वारा उडविलेली धूळ उघड्या मुखांनी ग्रहण करणाऱ्या माशांच्या आकाराच्या पताका चहू बाजूंनी गढूळ असलेले नवीन जल पिणाऱ्या खऱ्याखुऱ्या माशांप्रमाणे वाटू लागल्या.

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाक्वणितेन नागः ।
स्वभर्तुनामग्रहणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥४१ ॥

धुळीच्या प्रचंड लोटांमध्ये रथाचे ज्ञान चाकाच्या आवाजाने आणि हत्तींचे ज्ञान चंचल घंटानादाने होत होते. आपला की परका हा फरक आपापल्या स्वामीचे नाव घेतल्याने करता येत होता. धुळीने अंधारून आल्यामुळे डोळ्यांनी काहीच पाहता येत नव्हते म्हणून सैनिक आपला की परका याची खात्री (ज्ञान) आवाजाच्या आधारे करून घेऊन आघात करीत होते.

आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।
शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूद्रुधिरप्रवाहः ॥४२ ॥

डोळ्यांचा मार्ग अडविणाऱ्या, युद्धात व्याप्त धूळरूपी अंधाराच्या शस्त्रांनी छेदलेल्या घोडे, हत्ती आणि वीर यांच्या जखमांतून निघालेल्या रक्ताचा बालरवी सारखा लाल पाट वाहू लागला.

स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात्पवनापधूतः ।
अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवाबभासे ॥४३ ॥

(शस्त्रांनी छेदलेल्या घोडे, हत्ती आणि सैनिकांच्या) रक्तामुळे (जमिनीवरून रक्त वाहत असल्यामुळे) भूतलावरून, वाऱ्याने उडविली गेलेली धूळ निखाऱ्याच्या रूपात शिल्लक राहिलेल्या अग्नीतून आधी निघालेल्या धुराप्रमाणे भासत होती.

प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्था यन्तॄनुपालभ्य निवर्तिताश्वान् ।
यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतूंस्तानेव सामर्षतया निजघ्नुः ॥४४ ॥

रथावर बसलेल्या, शस्त्रप्रहारांनी बेशुद्ध झालेल्या योद्ध्यांनी (काही वेळाने) शुद्धीवर आल्यावर रणांगणापासून सुरक्षित ठिकाणी घोड्यांना पोहोचविणाऱ्या सारथ्यांना 'तू हे योग्य केले नाहीस' अशाप्रकारे दटावल्यावर ज्यांनी त्यांच्यावर हल्ला केला होता आणि ज्यांच्या पताकांना या योद्ध्यांनी पूर्वीच लक्ष्य बनविले होते अशा त्यांच्यावर (शत्रूवर) क्रुद्ध होऊन प्रहार केले.

अप्यर्धमार्गे परबाणलूना धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः ।
संप्रापुरेवात्मजवानुवृत्त्या पूर्वार्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥४५ ॥

अर्ध्या रस्त्यात शत्रूच्या बाणांनी छिन्न भिन्न केल्यावरही सिद्धहस्त धनुर्धाऱ्यांचे बाण आपल्या प्रबळ वेगाच्या सातत्यामुळे लोखंडाच्या टोकांनी लक्ष्य भेदतच असत. (मध्येच गळून पडत नसत.)

आधोरणानां गजसंनिपाते शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ।
हतान्यपि श्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥४६ ॥

हत्तींच्या युद्धात तासलेल्या वस्तऱ्याच्या धारेप्रमाणे असलेल्या चक्रांनी छेदल्यावरही बहिरी ससाण्याच्या नखांच्या अग्रभागी अडकलेल्या केसांनी युक्त माहुतांची मस्तकं खूप वेळाने खाली पडत होती. (ससाणे छेदलेल्या मस्तकावर बसून नंतर उडाल्याने त्यांच्या नखांच्या टोकांमध्ये केस रुतल्यामुळे माहुतांची मस्तके खाली पडत होती.)

पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।
तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥४७ ॥

पहिला आघात करणाऱ्या घोडेस्वाराने प्रहाराच्या प्रतिसादात प्रतिप्रहार करण्यात असमर्थ असणाऱ्या, घोड्याच्या खांद्यांवर वाकलेल्या, बेशुद्ध शत्रूवर पुन्हा प्रहार केला नाही परंतु त्याच्या शुद्धीवर येण्याची इच्छा मात्र व्यक्त केली.

तनुत्यजां वर्मभृतां विकोशैर्बृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।
उद्यन्तमग्निं शमयांबभूवुर्गजा विविग्नाः करशीकरेण ॥४८ ॥

देहाची तमा न बाळगणाऱ्या कवचधारी पदाती वीर सैनिकांद्वारा म्यानातून उपसलेल्या तलवारींनी (रणांगणातील हत्तींच्या) मोठमोठ्या दातांवर आघात केल्याने निघणाऱ्या ठिणग्या भयभीत झालेल्या हत्तींनी आपल्या सोंडेतील जलबिंदूंनी शांत केल्या.

शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाढ्या च्युतैः शिरस्त्रैश्चषकोत्तरेव ।
रणक्षितिः शोणितमद्यकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥४९ ॥

बाणांनी छाटलेल्या मस्तकरूपी फळांनी, आणि मद्यपानाच्या पात्रांप्रमाणे भासणाऱ्या खाली पडलेल्या शिरस्त्राणांनी आणि वाहणाऱ्या रक्तरूपी मदिरेच्या ओहोळांनी ती रणभूमी मृत्यूच्या मधुशालेप्रमाणे (मद्यालयाप्रमाणे) भासू लागली.

उपान्तयोर्निष्कुषितं विहंगैराक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि ।
केयूरकोटिक्षततालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥५० ॥

दोन्ही किनाऱ्यावर पक्ष्यांनी कुरतडलेले भुजांचे तुकडे (पक्ष्यांकडून) हिसकावून मांस आवडते असून देखील कोल्हीण (हातांवरील) बाजुबंदांच्या तीक्ष्ण टोकांनी टाळूचा एक भाग कापला गेल्यामुळे (मांस न खाताच) दुसरीकडे निघून गेली.

कश्चिद्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ।
वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श ॥५१ ॥

शत्रूच्या तलवारीने मस्तक उखडलेला कोणी एक वीर त्याच क्षणी विमानाचे स्वामित्व मिळवून वामभागी देवांगनांनी युक्त होऊन शोभत असतानांच युद्धात मस्तकापासून वेगळे झालेले नाचणारे स्वतःचे धड पाहू लागला.

अन्योन्यसूतोन्मथनादभूतां तावेव सूतौ रथिनौ च कौचित् ।
व्यश्वौ गदाव्यायतसंप्रहारौ भग्नायुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ ॥५२ ॥
परस्परेण क्षतयोः प्रहर्त्रोरुत्क्रान्तवाग्वोः समकालमेव ।
अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीदेकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः ॥५३ ॥

(दोघांचेही) सारथी मृत्युमुखी पडल्याने कोणी दोन वीर स्वतःच सारथ्य करीत रथावरील योद्धा झाले. तेच दोघे वीर घोडे नष्ट झाल्यावर गदायुद्धात मग्न झाले आणि शस्त्रेही नष्ट झाल्यावर बाहुयुद्धात परस्परांचा चेंदामेंदा करण्यात तल्लीन झाले. परस्परांकडून मारले गेलेल्या त्या दोन सैनिकांचा प्राण एकाच वेळी बाहेर पडल्याने एकाच अप्सरेची प्रार्थना करणाऱ्या त्या दोन सैनिकांमध्ये देवत्व प्राप्त झाल्यावरही (एकाच अप्सरेच्या प्राप्तीकरिता) विवाद होत होता.

व्यूहावुभौ तावितरेतरस्माद्भग्नं जयं चापतुरव्यवस्थम् ।
पश्चात्पुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णवोर्मी ॥५४ ॥

त्या दोन्ही समान बलवान सैन्य व्यूहांमध्ये सतत मागेपुढे वाहणाऱ्या वाऱ्याने खवळलेल्या महासागराच्या लाटांप्रमाणे परस्परांकडून अनिश्चित विजय पराजय प्राप्त केला. (दोन्ही गटांमध्ये परस्परांना रेटत तुंबळ युद्ध झाले.)

परेण भग्नेऽपि बले महौजा ययावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।
धूमो निवर्त्येत समीरणेन यतस्तु कक्षस्तत एव वह्निः ॥५५ ॥

आपली सेना शत्रुसेनेद्वारा नष्ट झाल्यावरही महान ओजस्वी अज शत्रुसेनेवर चढाई करून गेला. कारण प्रबळ वायूने धूर भलेही दूरवर नेला जाऊ शकतो (पण) अग्नी तर जेथे गवत लाकडे इत्यादी इंधन असते तेथेच निर्माण होतो (प्रज्वलित असतो.)

रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ।
निवारयामास महावराहः कल्पक्षयोद्वृत्तमिवार्णवाम्भः ॥५६ ॥

ज्याप्रमाणे महावराह अवतार घेतलेल्या महाविष्णूने कल्पांती सीमातीत समुद्राचे पाणी अडविले त्याप्रमाणे रथावर आरूढ, भाता बांधलेल्या कवचधारी, धनुर्धारी, रणदुर्मद (रणात लढत असल्यामुळे आनंदित, अभिमानी असलेला), अद्वितीय वीर अज राजाने क्षत्रियांच्या समूहाला नियंत्रित केले.

स दक्षिणं तूणमुखेन वामं व्यापारयन्हस्तमलक्ष्यताजौ ।
आकर्णकृष्टा सकृदस्य योद्धुर्मौर्वीव बाणान्सुषुवे रिपुघ्नान् ॥५७ ॥

तो अजराजा युद्धात आपल्या उजव्या हाताने भात्यातील बाण अतिशय कौशल्याने (चित्ताकर्षक पद्धतीने) काढून इतक्या वेगाने शरसंधान करीत होता की कानापर्यंत एकदाच खेचलेली प्रत्यंचा जणू शत्रुनाशक बाणांना जन्मच देत होती असे वाटत होते.

स रोषदष्टाधिकलोहितोष्ठैर्व्यक्तोध्वरेखा भृकुटीर्वहद्भिः ।
तस्तार गां भल्लनिकृत्तकण्ठैर्हूंकारगर्भैर्द्विषतां शिरोभिः ॥५८ ॥

ज्याचे ओठ त्वेषाने चावल्यामुळे लालबुंद झाले आहेत, क्रोधाने भुवया ताणल्या आहेत आणि संतापाने जे हुंकार भरत आहेत, अशा शत्रूंची मस्तके भाल्याने तोडून (अजाने) त्या मस्तकांनी धरती झाकून टाकली.

सर्वैर्बलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।
सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन्प्रजह्रुर्युधि सर्व एव ॥५९ ॥

त्या युद्धात (अजराजा एकेकट्याला पुरून उरतो आहे हे लक्षात येताच) सर्वच्या सर्व राजे (आपल्या चतुरंग सेनेसह) गजदळाच्या प्रमुख आपल्या सेनेच्या सर्व अंगांसह, घोडे, रथ, पदाती सैनिकांद्वारा कवच भेदण्याच्या सर्व शस्त्रास्त्रांसह अजराजावर चालून गेले.

सोऽस्त्रव्रजैश्छन्नरथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्यः ।
नीहारमग्नो दिनपूर्वभागः किंचित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥६० ॥

ज्याप्रमाणे धुक्याने आच्छादलेल्या दिवशी सूर्याच्या धूसर प्रकाशानेच सकाळ झाल्याचे कळून येते, त्याप्रमाणे शत्रूच्या शस्त्रांच्या समूहांनी संपूर्णपणे रथ घेरलेला (शस्त्रांनी आच्छादलेला) असा अजराजा केवळ त्याच्या पताकेचे टोकच दिसत असल्यामुळे लक्षात येत होता.

प्रियंवदात्प्राप्तमसौ कुमारः प्रायुङ्क राजस्वधिराजसूनुः ।
गान्धर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः प्रस्वापनं स्वप्ननिवृत्तलौल्यः ॥६१ ॥

महाराजाधिराज रघूच्या, नेहमीच जागरूक असलेल्या कामदेवाप्रमाणे मनोहारी अशा पुत्राने प्रियंवद नावाच्या गंधर्वाकडून प्राप्त झालेल्या शत्रूला संमोहित करणाऱ्या प्रस्वापन अस्त्राचा प्रयोग (त्याच्यावर चालून आलेल्या) राजांवर केला.

ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।
तस्थौ ध्वजस्तम्भनिषण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥६२ ॥

गांधर्वास्त्र सोडल्यावर धनुष्याची प्रत्यंचा खेचणारे त्यांचे (शत्रूराजांच्या सेनेतील सैनिकांचे) हात निष्क्रिय झाले, त्यांची शिरस्त्राणे त्यांच्या एका खांद्यावर लटकू लागली आणि त्यांचे देह ध्वजांच्या काठ्यांचा आधार घेऊन निष्क्रिय झाले. अशाप्रकारे त्या राजांची सेना निद्राधीन झाली.

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः ।
तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिबन्यशो मूर्तमिवाबभासे ॥६३ ॥

शत्रुसेना निद्राधीन झाल्यावर कुमार अजाने आपल्या प्रियेच्या अधरामृताचा रस चाखलेल्या ओठांवर जलातून (समुद्रातून) उत्पन्न झालेला शंख ठेवून वाजविला (विजयाचा शंखनाद केला). त्यामुळे तो अद्वितीय वीर आपल्या हातांनी कमावलेल्या मूर्तिमान यशाचेच जणू पान करीत आहे असा भासू लागला.

शङ्खस्वनाभिज्ञतया निवृत्तास्तं सन्नशत्रुं ददृशुः स्वयोधाः ।
निमीलितानामिव पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥६४ ॥

शंखनाद ओळखून परतलेल्या अजराजाच्या सेनेतील वीरांना निद्राधीन शत्रू असलेल्या तो अजराजा मिटलेल्या कमळांच्या मध्यभागी चमकणाऱ्या चंद्राच्या प्रतिबिंबासारखा दिसला.

सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रैर्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम् ।
यशो हृतं संप्रति राघवेण न जीवितं वः कृपयेति वर्णाः ॥६५ ॥

'हे राजांनों! रघुपुत्र अजाद्वारा तुम्हा सर्वांच्या यशाचे हरण केले गेले पण दया उत्पन्न झाल्याने प्राण घेतले नाही '. या अर्थाचे प्रतिपादक वाक्य रक्ताने रंगलेल्या बाणांच्या टोकांनी अजाने राजांच्या ध्वजांवर लिहिले.

स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।
ललाटबद्धश्रमवारिबिन्दुर्भीतां प्रियामेत्य वचो बभाषे ॥६६ ॥
इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्वैदर्भि पश्यानुमता मयासि ।
एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥६७ ॥

धनुष्याच्या एका टोकावर हात टेकवून मस्तकावरील लोखंडी टोप काढल्यामुळे विखुरलेले केस असलेला, कपाळावर ओघळणाऱ्या घामाच्या बिंदूंनी शोभून दिसणारा तो अज भयभीत झालेल्या प्रिया इंदुमतीच्या जवळ येऊन म्हणाला, 'हे

विदर्भराजकन्ये ! आता लहान मुलांनीही ज्यांची शस्त्रे हिसकावून घ्यावीत असे हे (दयनीय अवस्थेस पोहोचलेले) शत्रू बघ. माझी तुला अनुमती आहे. अशाप्रकारेच निद्रारूपी युद्धकर्माच्या बळावर हे माझ्यापासून तुला हिरावून घेऊ इच्छीत होते!

तस्याः प्रतिद्वन्द्विभवाद्विषादात्सद्यो विमुक्तं मुखमाबभासे ।
निःश्वासबाष्पापगमात्प्रपन्नः प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ॥६८ ॥

शत्रूंमुळे निर्माण झालेल्या विषादापासून तत्क्षणी मुक्त झालेला इंदुमतीचा चेहरा निःश्वासाचे बाष्प पुसून टाकल्यामुळे आपल्या स्वच्छ स्वरूपात आलेल्या आरशाप्रमाणे चमकू लागला.

हृष्टापि सा ह्रीविजिता न साक्षाद्वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।
स्थली नवाम्भःपृषताभिवृष्टा मयूरकेकाभिरिवाभ्रवृन्दम् ॥६९ ॥

पतीच्या पराक्रमाने (विजयाने) अत्यंत आनंदित झालेल्या पण (स्त्रीसुलभ स्वभावाने) लज्जाभिभूत झालेल्या इंदुमतीने आपल्या प्राणप्रियाचे अभिनंदन स्वतःच न करता तर ज्याप्रमाणे (मेघांद्वारा वर्षिलेल्या) जलबिंदूंनी चिंब भिजलेली पृथ्वी मोरांच्या वाणीने मेघसमूहांचे अभिनंदन करते त्याप्रमाणे मैत्रिणींच्या माध्यमाने अजाचे अभिनंदन केले.

इति शिरसि स वामं पादमाधाय राज्ञा-
मुदवहदनवद्यां तामवद्यादपेतः ।
रथतुरगरजोभिस्तस्य रूक्षालकाग्रा
समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्ता बभूव ॥७० ॥

अशा प्रकारे प्रशंसनीय त्या अजराजाने (विरोधक) राजांच्या मस्तकावर आपला डावा पाय ठेवीत अनिंद्य सुंदरी इंदुमतीचा स्वीकार केला. रथाच्या घोड्यांच्या टापांनी

उडालेल्या धुळीमुळे जिच्या केसांची टोकं रुक्ष झाली आहेत अशी ती इंदुमती जणू काही युद्धाची मूर्तिमती विजयलक्ष्मीच दिसत होती.

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः संनिवृत्तं
विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।
तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभू-
न्न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ॥७१ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ अजपाणिग्रहणं नाम सप्तमः सर्गः ।

(पुन्हा स्वगृही) येण्यापूर्वीच अजाच्या विवाहरूप अर्थास जाणणाऱ्या रघूने विजयी, स्तुत्य पत्नी सह आलेल्या त्या अजाचे अभिनंदन केले आणि त्याच्यावर राजपरिवाराचे दायित्व (जबाबदारी) सोपवून तो (रघुराजा) शांतीचा मार्ग असलेल्या मोक्षासाठी उत्सुक झाला कारण कुलपरंपरेला चालविण्यास पात्र पुत्र असतानां सूर्यवंशी राजे गृहस्थाश्रमात राहात नाहीत.

अशी रीतीने कविश्रेष्ठ कालिदास रचित रघुवंश नामक महाकाव्यातील
अजपाणिग्रहण नामक सातवा सर्ग संपला.

अष्टमः सर्गः

अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं बिभ्रत एव पार्थिवः ।
वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोदिन्दुमतीमिवापराम् ॥१ ॥

(अजराजाचा इंदुमतीशी विवाह झाल्यानंतर) विवाहाचे सुंदर, मंगल असे कंकण घातले असतानांच अजराजाच्या हातात रघुराजाने जणू दुसरी इंदुमतीच अशी पृथ्वी सोपविली.

दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ।
तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥२ ॥

राजपुत्र जे राज्य (विषप्रयोगादी निषिद्ध अशा) पापकृत्यांद्वारा मिळवू पाहतात अशा प्राप्त राज्याधिकारास अजराजाने पित्याची आज्ञा मानून स्वीकारले. राज्यभोगाच्या तृष्णेने नव्हे.

अनुभूय वसिष्ठसंभृतैः सलिलैस्तेन सहाभिषेचनम् ।
विशदोच्छ्वसितेन मेदिनी कथयामास कृतार्थतामिव ॥३ ॥

महर्षी वसिष्ठांद्वारा अभिमंत्रित जलाने राजा अजाबरोबरच वसुंधरेनेही (पृथ्वीने) अभिषेक अनुभवला आणि विमल आनंदोच्छ्वासाद्वारे जणू कृतार्थता प्रकट केली (हे अजराजाच्या राज्याभिषेकाचे वर्णन आहे.)

स बभूव दुरासदः परैर्गुरुणाऽथर्वविदा कृतक्रियः ।
पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा ॥४ ॥

अथर्ववेदाच्या जाणकार वसिष्ठ ऋषींद्वारा राज्याभिषेक झालेला अजराजा त्याच्या शत्रूंकरिता दुर्धर्ष म्हणजेच अंजिक्य ठरला कारण की अस्त्रतेजाने युक्त ब्रह्मतेज वायू आणि अग्नीच्या संगमासारखे असते. (टीपः-ऋषी वसिष्ठांच्या मार्गदर्शनाचा लाभ अजराजाला होत होता हे सूचित केले आहे)

रघुमेव निवृत्तयौवनं तममन्यन्त नवेश्वरं प्रजाः ।
स हि तस्य न केवलां श्रियं प्रतिपेदे सकलान्गुणानपि ॥५ ॥

अजराजाने रघुराजाची केवळ राज्यलक्ष्मीच नव्हे तर त्याचे शौर्य, औदार्य यांसारख्या समस्त गुणांचाच स्वीकार केला होता, त्यामुळे प्रजा त्या नवीन सम्राट अजास पुन्हा तरुण झालेला रघुराजाच समजू लागली.

अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्वयमेव संगतम् ।
पदमृद्धमजेन पैतृकं विनयेनास्य नवं च यौवनम् ॥६ ॥

दोन गोष्टी शुभ असलेल्या दोन अन्य गोष्टींशी युक्त झाल्यामुळे अधिक शोभू लागल्या. पित्याकडून मिळालेले समृद्ध राज्यपद अजराजामुळे आणि अजराजाचे तारुण्य विनयीपणामुळे सुशोभित झाले.

सदयं बुभुजे महाभुजः सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति ।
अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥७ ॥

नववधू जशी बळजबरीमुळे उद्विग्न होऊ नये म्हणून दयायुक्त होऊनच तिचा उपभोग घेतला जातो तसा बलशाली बाहू असलेल्या अजराजाने नव्यानेच प्राप्त झालेल्या पृथ्वीचा उपभोग नववधूप्रमाणे घेतला.

अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।
उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित् ॥८ ॥

प्रजाजनांपैकी प्रत्येक जण हेच समजत होता की मीच अजराजाचा अत्यंत प्रिय आहे. शेकडो नद्यांच्या बाबतीत समुद्राप्रमाणेच (समुद्र जसा प्रत्येक नदीचा मोठ्या मनाने, प्रेमाने स्वीकार करतो तसा अज राजा प्रत्येकाच्या मताचा आदराने स्वीकार करीत असे) त्याच्या द्वारा कधीही कोणाचीही अवहेलना झाली नाही.

न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव ।
स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपानवुद्धरन् ॥९ ॥

ज्याप्रमाणे जास्त सोसाट्याचा नसलेला किंवा अगदीच संथ वाहत नसलेला असा वारा मोठमोठ्या वृक्षांना मुळासकट न उपटता वाकवितो त्याप्रमाणेच अधिक कठोर अथवा अधिक कोमल न राहता मध्यममार्गाचे अनुसरण करीत अजराजा (इतर) राजांना विनष्ट न करता नमवत असे.

अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।
विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥१० ॥
गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।
पदवीं तरुवल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥११ ॥

(अजराजाचे राज्यशासन पाहून) त्यानंतर रघुराजा आपला पुत्र अज अमात्यादी लोकांमध्ये रुळलेला आहे (अमात्यादींवर प्रभावी ठरत आहे) असे पाहून अनित्य

अशा स्वर्गीय शब्दादिविषयांपासूनही विरक्त झाला. कारण दिलीपराजाच्या वंशात जन्मास आलेले राजे वृद्धावस्थेत आपल्या गुणी पुत्रांवर राज्यश्री सोपवून संयमाने वल्कले धारण करून संन्याशांचा मार्ग स्वीकारीत असत. (म्हणून रघुराजा लौकिक विषयांपासून विरक्त होणे साहजिकच होते.)

तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।
पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥१२ ॥

(आपल्या पित्याच्या म्हणजेच रघुराजाच्या) दोन्ही चरणांवर आपले मुकुटाने सुशोभित मस्तक झुकवून नमस्कार करीत अजराजाने वनवासाकरिता उद्युक्त आपल्या पित्यास 'मला सोडून जाऊ नका' अशी विनंती केली.

रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः ।
न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥१३ ॥

आपल्या पुत्रावर जिवापाड प्रेम करणाऱ्या रघूने डोळे पाणावलेल्या अजराजाची ती विनंती मान्य केली पण ज्याप्रमाणे एकदा टाकलेली कात साप पुन्हा धारण करीत नाही त्याप्रमाणे एकदा जिचा त्याग केला ती राज्यश्री रघूने पुन्हा स्वीकारली नाही.

स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्बहिः ।
समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥१४ ॥

तो रघुराजा अंतिम आश्रमाचा अर्थात संन्यासाश्रमाचा आश्रय घेऊन नगराच्या बाहेरील जागी जितेंद्रिय होऊन राहिला. आणि म्हणून पुत्राद्वारा उपभोग्य सुनेप्रमाणे असणाऱ्या राज्यश्रीने सुशोभित झाला. (ही राज्यश्री पुत्रवधू असल्याने आपल्या मुलाद्वारा उपभोग्य असे रघूने मानले आणि संतुष्ट मनाने त्याच्या उत्कर्षाची इच्छा मनात बाळगली.)

प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।
नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदितार्केण समारुरोह तत् ॥१५ ॥

ज्याप्रमाणे अस्त पावणारा चंद्र आणि उदयगामी सूर्य या दोहोंमुळे आकाश शोभून दिसते त्याप्रमाणेच निवृत्तावस्थेतील पूर्वीचा राजा रघू आणि अभ्युदयोन्मुख अभिनव राजा अज यांच्यामुळे प्रसिद्ध वैवस्वत मनूचे कुळ शोभू लागले.

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।
अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोर्गतौ ॥१६ ॥

सर्व प्रजा संन्याशाची चिह्ने धारण केलेल्या रघूस आणि सम्राटाची चिह्ने धारण केलेल्या रघुपुत्र अजास पृथ्वीवर अवतरलेल्या मोक्ष आणि अभ्युदय स्वरूपातील धर्माचे अंश समजू लागली.

अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्युयुजे नीतिविशारदैरजः ।
अनुपायिपदोपपत्तये रघुराप्तैः समियाय योगिभिः ॥१७ ॥

अजराजाने अजितपद प्राप्त व्हावे म्हणून नीतिनिपुण मंत्र्यांशी सल्लामसलत केली आणि रघूने अक्षय मोक्षपदाचा लाभ व्हावा म्हणून यथार्थदर्शी तत्त्वज्ञानी योग्यांचे सान्निध्य स्वीकारले.

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा ।
परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥१८ ॥

तरुण सम्राट अजाने प्रजाजनांच्या व्यवहाराचे निरीक्षण करता यावे म्हणून धर्मासन स्वीकारले आणि वृद्ध राजा रघूने मनाचे स्थैर्य प्राप्त व्हावे म्हणून निर्जन एकांत अशा ठिकाणी कुशांनी पवित्र अशा आसनाचा अंगीकार केला.

अनयत्प्रभुशक्तिसंपदा वशमेको नृपतीननन्तरान् ।
अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥१९ ॥

एकाने (अजराजाने) इतर राजांना प्रभुशक्तिसंपदेने (कोश, दंड, बल इत्यादी राजनीतीतील उपायांनी) आत्मवश करून घेतले (स्वतःच्या नियंत्रणात आणले) आणि दुसऱ्याने (रघुराजाने) समाधीच्या अभ्यासाने शरीरातील प्राण, अपान, व्यान, उदान आणि समान इत्यादी वायूंना नियंत्रणात आणले.

अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् ।
इतरो दहने स्वकर्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना ॥२० ॥

नव्याने राजपद स्वीकारलेल्या अजराजाने पृथ्वीवर शत्रूंनी आरंभिलेल्या कार्यांच्या परिणामांना जाळून नष्ट केले. आणि दुसरा (रघुराजा) ज्ञानमय अग्नीद्वारे स्वतःच्या कर्माना जाळण्यास प्रवृत्त झाला.

पणबन्धमुखान्गुणानजः षडुपायुङ्क्त समीक्ष्य तत्फलम् ।
रघुरप्यजयत्गुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥२१ ॥

अजराजाने संधी इत्यादी षड्गुण आणि त्यांच्या फळांचे यथायोग्य चिंतन करून त्यांचा (राज्यकारभारात) उपयोग केला (आणि) माती व सोने यांबाबत समदृष्टी ठेवणाऱ्या रघूने सत्त्व, रज आणि तम यांची साम्यावस्था असणारी प्रकृती जिंकली.

न नवः प्रभुराफलोदयात्स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।
न च योगविधेर्नवेतरः स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् ॥२२ ॥

स्थिरकर्म करणाऱ्या (फळाची प्राप्ती होईपर्यंत सातत्याने काम करीत राहण्याची वृत्ती व चिकाटी धारण करणाऱ्या) नवीन सम्राट अजाने कार्याच्या फळाची प्राप्ती

होईपर्यंत कार्य सुरूच ठेवले (मध्येच कार्याचा त्याग केला नाही) आणि दुःखात होरपळून न जाणाऱ्या आणि सुखात हुरळून न जाणाऱ्या असा रघूने परमात्म्याचे दर्शन होईपर्यंत योगविधी थांबविले नाहीत.

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिषिद्धप्रसरेषु जाग्रतौ ।
प्रसितावुदयापवर्गयोरुभयीं सिद्धिमुभाववापतुः ॥२३ ॥

अशाप्रकारे आपापल्या पुरुषार्थांमध्ये अडथळे उत्पन्न करणाऱ्या शत्रूच्या आणि इंद्रियांच्या बाबतीत सजग राहणाऱ्या, अभ्युदय आणि मोक्षात आसक्त असणाऱ्या त्या दोघांनी (धर्माबाबतच्या) दोन्ही सिद्धी प्राप्त केल्या.

अथ काश्चिदजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः ।
तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥२४ ॥

त्यानंतर रघूने सर्वांना समदृष्टीने पाहून अजाची इच्छा राखून काही वर्षे (अजाच्या सान्निध्यात) व्यतीत करून योगसमाधीद्वारा अविनाशी, तमोगुणाच्या पलिकडे असणाऱ्या परम पुरुष परमात्म्यास प्राप्त केले.

श्रुतदेहविसर्जनः पितुश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।
विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निरग्निचित् ॥२५ ॥

अग्निहोत्री रघुनंदन अजाने पित्याच्या मृत्यूची बातमी ऐकून बराच काळपर्यंत अश्रुपात केला व त्यानंतर त्यावर (रघूवर) अग्निसंस्कार न करता (देहाचे दहन न करता) संन्याशास उचित असे नैष्ठिक विधी केले.

अकरोत्स तदौर्ध्वदैहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पवित् ।
न हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः ॥२६ ॥

पित्याच्या श्राद्धकर्माचा विधी जाणणाऱ्या त्या अजराजाने पित्याचे देहावसान झाल्यावर करण्यात येणारी श्राद्ध, पिण्डदान, तर्पण व तिलांजली इत्यादी कर्मे आत्यंतिक भक्तीने केली वस्तुतः. योगमार्गाने शरीराचा त्याग करणारे पुत्राद्वारा पिंडदानाची अपेक्षा करीत नाहीत.

स परार्ध्यगतेरशोच्यतां पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः ।
शमिताधिरधिज्यकार्मुकः कृतवानप्रतिशासनं जगत् ॥२७ ॥

उत्तमगती प्राप्त झालेल्या पित्याबाबत दुःख करता कामा नये असे तत्त्ववेत्त्यांद्वारा समजावून सांगितल्यावर मानसिक वेदना दूर सारून त्याने (अजराजाने) धनुष्यावर प्रत्यंचा चढवून विश्वाला अद्वितीय शासक असणारे असे बनविले. (दुःखावर मात करून विश्वाच्या संरक्षणाचे दायित्व स्वीकारले.)

क्षितिरिन्दुमती च भामिनी पतिमासाद्य तमप्रयपौरुषम् ।
प्रथमा बहुरत्नसूरभूदपरा वीरमजीजनत्सुतम् ॥२८ ॥

पृथ्वी आणि लावण्यवती इंदुमती यांनी महापराक्रमी आणि पुरुषार्थसंपन्न असलेल्या अजराजाला पतिरूपात प्राप्त केले. त्यापैकी पहिली (पृथ्वी) अनंत रत्नांना उत्पन्न करणारी झाली आणि दुसरी (सम्राज्ञी इंदुमती) वीरपुत्राला जन्म देणारी ठरली.

दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।
दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥२९ ॥

इंदुमतीने ज्या पुत्राला जन्म दिला त्याला सर्व विद्वान लोक सहस्ररश्मी सूर्याप्रमाणे तेजस्वी, यशाने दाही दिशांमध्ये विख्यात, रावणाच्या शत्रूचा पिता दशरथ या नावाने ओळखतात.

ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।
अनृणत्वमुपेयिवान्बभौ परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥३० ॥

वेदाध्ययन, यज्ञ आणि पुत्र यांद्वारा ऋषी, देव आणि पितर यांच्या ऋणातून मुक्त झालेला राजा अज खळे नसलेल्या सूर्याप्रमाणे शोभून दिसू लागला.

बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां सत्कृतये बहु श्रुतम् ।
वसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥३१ ॥

त्या सामर्थ्यशाली महाराज अजाचे केवळ धनच परोपकाराकरिता नव्हते. तर त्याचे सद्गुणी असणे हे देखील दुसऱ्यांच्या हिताचे सिद्ध झाले. त्याचा पराक्रम (पौरुष) पीडितांचे भय शमवण्याकरिता आणि त्याचे बहुश्रुतत्व (ज्ञानीपणा) विद्वानांच्या सत्काराकरिता (गुणग्राहकत्वासाठी) होते.

स कदाचिदवेक्षितप्रजः सह देव्या विजहार सुप्रजाः ।
नगरोपवने शचीसखो मरुतां पालयितेव नन्दने ॥३२ ॥

ज्याप्रमाणे देवतांचा प्रतिपाळ करणारा इंद्र आपल्या राणी शचीसह अमरावती नगरीतील नंदनवनात विहार करतो त्याप्रमाणे प्रजापालक, सुपुत्र असणारे महाराज अज आपल्या पट्टराणी इंदुमतीसह एकदा नगरातील उपवनात विहाराकरीता गेले.

अथ रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् ।
उपवीणयितुं ययौ रवेरुदयावृत्तिपथेन नारदः ॥३३ ॥

त्या वेळी दक्षिणेकडील समुद्रकिनाऱ्यावर गोकर्ण नावाच्या स्थानी प्रतिष्ठित शिवाची वीणेद्वारा स्तुती करण्याकरिता देवर्षी नारद सूर्याच्या भ्रमणमार्गाने चालले होते.

कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् ।
अहरत्किल तस्य वेगवानधिवासस्पृहयेव मारुतः ॥३४ ॥

त्या नारदांच्या वीणेच्या टोकाला दिव्य फुलांनी गुंफलेली माळ लावली होती. ती सोसाट्याच्या वाऱ्याने सुगंध घेण्याच्या इच्छेनेच जणू उडवून नेली.

भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः परिकीर्णा परिवादिनी मुनेः ।
ददृशे पवनापलेपजं सृजती बाष्पमिवाङ्गनाविलम् ॥३५ ॥

फुलांचे अनुसरण करणाऱ्या भुंग्यांनी घेरलेली मुनींची वीणा वाऱ्याने केलेल्या या अपमानामुळे (उत्पन्न झालेली) काजळ मिसळलेली आसवे ढाळीत असल्याप्रमाणे दिसत होती.

अभिभूय विभूतिमार्तवीं मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।
नृपतेरमरस्रगाप सा दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ॥३६ ॥

स्वतःच्या मध आणि सुगंधाच्या तीव्रतेने वेलींच्या ऋतूंद्वारा होणाऱ्या बहरालही मागे टाकणारी ती दिव्य माळ अजराजाच्या प्रियेच्या (इंदुमतीच्या) उन्नत वक्षस्थळावर स्थिरावली.

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।
निमिमील नरोत्तमप्रिया हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥३७ ॥

आपल्या सुंदर स्तनांशी क्षणभरच सख्य केलेल्या त्या माळेला पाहून नरश्रेष्ठ अजाच्या प्रियेने (इंदुमतीने) व्याकुल होऊन राहूने ग्रासलेल्या चंद्राच्या चंद्रिकेप्रमाणे आपले नेत्र दीर्घकालिक निद्रेत मिटले. (ती मरण पावली.)

वपुषा करणोज्झितेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।
ननु तैलनिषेकबिन्दुना सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ॥३८ ॥

गलितगात्र देहाने कोसळणाऱ्या त्या इंदुमतीने (स्वतः पडत असता स्वतः सोवत) आपल्या पतीला अजालाही पाडले (तिला सावरता सावरता तोही शोकात व्याकुळ होऊन पडला) (दिव्यातून किंवा मशालीतून) दिव्याची ज्योत तेलाचा बिंदू घेऊनच जमिनीवर पडते.

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्तरवेण वेजिताः ।
विहगाः कमलाकरालयाः समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ॥३९ ॥

त्या दोघांच्या (राजा अज आणि राणी इंदुमतीच्या) अवती भवती असलेल्या सेवकांच्या करुण स्वराने तेथे कमळांच्या सरोवरात निवासास असलेले पक्षीदेखील उद्विग्न होऊन जणू समदुःखी असल्याप्रमाणे करुण कूजन करू लागले.

नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमो नुनुदे सा तु तथैव संस्थिता ।
प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥४० ॥

पंख्याने वारा घालणे, अंगावर थंड पाणी शिंपडणे इत्यादी उपायांनी अजराजाची जडता दूर झाली (वेशुद्ध झालेल्या राजाला विविध उपायांनी शुद्धीवर आणले) पण राणी इंदुमती तशीच पडून राहिली (जागी झाली नाही किंवा शुद्धीवरही आली नाही) कारण उपचार इत्यादींचा प्रयोग देहात प्राण असेपर्यंतच सफल होतो. (राजाचे आयुष्य शिल्लक असल्याने त्याच्यावर केलेल्या प्रयोगांना यश आले पण राणीचा मृत्यू झाल्याने ते असफल झाले.)

प्रतियोजयितव्यवल्लकीसमवस्थामथ सत्त्वविप्लवात् ।
स निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योचितमङ्कमङ्गनाम् ॥४१ ॥

तार चढविण्याकरिता ज्यापद्धतीने वीणा मांडीवर घ्यावी तसेच चेतना नष्ट झालेल्या आपल्या प्रियेला उत्कट प्रेम करणाऱ्या अजाने (आपल्या दोन्ही हातांनी) धरून आपल्या मांडीवर घेतले.

पतिरङ्कनिषण्णया तया करणापायविभिन्नवर्णया ।
समलक्ष्यत बिभ्रदाविलां मृगलेखामुषसीव चन्द्रमाः ॥४२ ॥

गालितगात्र झाल्यामुळे फिकुटलेल्या, (विवर्ण) तिला पतीने (अजाने) मांडीवर घेतल्यावर तो (अज) पहाटेच्या वेळी फिकट झालेले मृगलांछन धारण करणाऱ्या चंद्राप्रमाणे वाटत होता.

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥४३ ॥

महाराज अज आपले सहज धैर्य त्यागून अश्रूंमुळे दाटून आलेल्या गद्गद स्वरात विलाप करू लागले (धाय मोकलून रडू लागले.) आगीत तापलेले लोखंडही वितळून मऊ होते तर मग दुःखाने होरपळलेल्या माणसाची काय कथा ?

कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।
न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ॥४४ ॥

(मानवी) देहाला फुलांच्या स्पर्शानेही जर मृत्यू येत असेल तर अरेरे! आघात करू इच्छिणाऱ्या विधात्याजवळची अशी कोणती वस्तू आहे जी प्राणघातक साधन ठरणार नाही? (विधाता कोणतीही वस्तू प्राण घेण्याकरिता साधन म्हणून वापरू शकतो.)

अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।
हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥४५ ॥

अथवा प्रजेचा संहारक 'काळ' कोमल वस्तूला कोमल वस्तूनेच नष्ट करण्याचे काम करतो. याबाबतीत पहिले उदाहरण म्हणजे हिमवर्षावानेही नष्ट होणारी कमलिनी (आणि दुसरे म्हणजे पुष्पमालेल्या स्पर्शाने गतप्राण झालेली इंदुमती).

स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥४६ ॥

जर ही (फुलांची) माळ प्राण घेणारी असेल तर माझ्या छातीला हिचा स्पर्श होऊनही माझा मृत्यू का झाला नाही ? (खरेच आहे की) ईश्वराच्या इच्छेनेच विषाचेही अमृत होते आणि अमृताचेही विष होते.

अथवा मम भाग्यविप्लवादशनिः कल्पित एष वेधसा ।
यदनेन तरुर्न पातितः क्षपिता तद्विटपाश्रिता लता ॥४७ ॥

किंवा माझ्या दुर्दैवामुळे ही माळ विधात्याने वज्ररूप केली असेल, ज्याने (माझ्यासारखा) वृक्ष न तोडता त्याच्या आश्रयाने असलेल्या वेलीलाच नष्ट केले.

कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।
कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥४८ ॥

(हे इंदुमती) अनेकदा माझ्याकडून अपराध घडूनही (तू कधीच) माझा अपमान केला नाहीस आणि अचानकच कोणताही अपराध न करता या माणसाला (मला अजाला) बोलण्यास पात्रही का समजत नाहीस ?

ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्सलस्तव ।
परलोकमसंनिवृत्तये यदनापृच्छ्य गतासि मामितः ॥४९ ॥

हे निर्मल हास्य असलेल्या प्राणप्रिये ! तू निश्चितपणे हे जाणले असावेस की, मी लुच्चा, कपटी प्रेमी आहे म्हणूनच तू अशी मला न सांगताच पुन्हा कधीही न परतण्यासाठी परलोकी निघून गेलीस.

दयितां यदि तावदन्वगाद्विनिवृत्तं किमिदं तया विना ।
सहतां हतजीवितं मम प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥५० ॥

माझे हे दुर्दैवी प्राण (थोड्या वेळापूर्वी) जर प्रियेच्या मागोमाग निघून गेलेच होते (मी वेशुद्ध झालो होतो तेव्हा) तर तिच्या शिवाय कसे परत आले ? आता आपल्याच कृत्याचे (फलस्वरूप) क्लेश त्याने भोगलेच पाहिजेत.

सुरतश्रमसंभृतो मुखे ध्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते ।
अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥५१ ॥

रतिश्रमाने आलेले काही घर्मबिंदू (अजूनही) तुझ्या मुखावर दिसत आहेत आणि तू मात्र गतप्राण झालीस ! देहधारी प्राण्यांच्या या नश्वरतेचा धिक्कार असो.

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥५२ ॥

मी मनाने देखील तुला न आवडणारी गोष्ट कधी केली नाही. तर मला का सोडून चाललीस ? मी तर केवळ नामधारी भूपती आहे. खरंतर माझी प्रीती तुझ्यावरच आहे. (मी पृथ्वीचा स्वामी असलो तरी, ती तुझी सवत असली तरी माझे खरे प्रेम मात्र तुझ्यावरच आहे. मी तुझ्याशीच एकनिष्ठ आहे.)

कुसुमोत्खचितान्वलीभृतश्चलयन्भृङ्गरुचस्तवालकान् ।
करभोरु करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशङ्कि मे मनः ॥५३ ॥

हे करभोरू ! फुले माळलेले, कुरळे, भ्रमरांसारखे काळे तुझे केस (केसांच्या बटा) वाऱ्याने हालविले जात असल्याने मला तुझ्या परतण्याची शक्यता वाटते आहे. (माझ्या मनांत तुझ्या पुनरागमनाची आशा उपस्थित झाली आहे.)

तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।
ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोषधिः ॥५४ ॥

त्यामुळेच हे प्रिये ! ज्याप्रमाणे रात्री तृणज्योती नामक वेल आपल्या प्रकाशाने हिमालय पर्वताच्या गुहांमधील अंधार दूर करते त्याप्रमाणेच तू देखील जागी होऊन लगेचच माझे हे नैराश्य नष्ट केले पाहिजेस.

इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।
निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनम् ॥५५ ॥

हालणाऱ्या बटा असणारे पण निःशब्द असे तुझे हे मुख रात्रीच्या वेळी मिटलेल्या, (आत भ्रमर असलेल्या) गुंजारव न करणाऱ्या भ्रमराने युक्त अशा अद्वितीय कमळाप्रमाणे मला दुःख देते आहे ग.

शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।
इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥५६ ॥

रात्र चंद्राचे सान्निध्य पुन्हा प्राप्त करते, जोडीने विहार करणाऱ्या चक्रवाकाजवळ पुन्हा त्याची प्रिया येते. (परस्परांपासून वियुक्त झालेले चक्रवाकांचे जोडपे पुन्हा भेटते.) त्यामुळे चंद्र आणि चक्रवाक हे दोघे विरहाचा काळ सहन करू शकतात. पण कायमचीच (मला सोडून) गेलेली तू मला कशी बरं विरहाग्नीने जाळणार नाहीस? (मला तू कधीच भेटणार नाहीस. तुझ्या विरहाचा हा विरहाग्नी मला जाळतो आहे.)

नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥५७ ॥

नवीन पालवीच्या सुकुमार बिछान्यावर निजल्यावर सुद्धा तुझ्या ह्या कोमल देहाला वेदना होत असत तर हे लावण्यवती ! हे असे चितेवर ठेवणे (तुला) कसे सहन होईल बरे !

इयमप्रतिबोधशायिनीं रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ।
गतिविभ्रमसादनीरवा न शुचा नानु मृतेव लक्ष्यते ॥५८ ॥

एकांतातील पहिली सखी अरणारी (तुझी) मेखला विहार करतानाचा विलास थांबल्याने निःशब्द झालेली पुन्हा कधीही न उठण्यासाठी झोपलेल्या तुझ्या सह शोकाने मृतप्राय दिसत आहे असे नाही तर खरोखरच ती मौन भावाने तुझे अनुसरण करीत मृतच झाली आहे.

कलमन्यभृतासु भासितं कलहंसीषु मदालसं गतम् ।
पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥५९ ॥
त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।
विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥६० ॥

कोकिळांकडे मधुर भाषण, कलहंसींकडे मादक चाल, हरिणींकडे चंचल दृष्टी आणि वाऱ्याद्वारा हालविल्या जाणाऱ्या वेलींमध्ये विलास विभ्रम हे सगळे गुण तू स्वर्गारोहणास उत्कंठित झाली असतांना तुझ्या विरहाने असहाय झालेल्या मला दिलासा मिळावा म्हणून तू या सर्वांमध्ये ठेवलेस पण तुझ्या विरहाने अत्यधिक व्याकुळ झालेल्या माझ्या हृदयाला आधार देण्यास ते असमर्थ आहेत. (ते मला आधार देण्याऐवजी अधिकच व्याकुळ करीत आहेत.)

मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसाम्प्रतम् ॥६१ ॥

तू या आम्रवृक्ष आणि प्रियंगुलता यांच्या जोडीची कल्पना केली होती तर मग या दोहोंवर विवाहसंस्कार केल्याशिवायच अशी कशी निघून गेलीस ? हे योग्य नाही. (यांचा विवाह न लावताच तुझे मृत्युमुखी पडणे अयोग्य आहे.)

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥६२ ॥

तुझ्याद्वारा डोहाळे पुरविला गेलेला हा अशोक जो आता फुलांनी बहरेल त्याची ती फुले तुझ्या केसांत माळण्यास उपयुक्त ठरली असती आता तीच फुले तुझ्या दाहसंस्कारानंतर तुला तिलांजलीत देऊ का ? (ज्यांनी तुला सजवायचे ती फुले तुला तिलांजलीत मी कशी बरं वाहू ?)

स्मरतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।
अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥६३ ॥

हे सुंदरी ! इतरांकरिता दुर्लभ असणाऱ्या पैंजणांच्या आवाजाने आकर्षित करणाऱ्या अनुग्रहाचे स्मरण करणारा, पुष्परूपी अश्रू ढाळणारा हा अशोक तुझ्या मृत्यूमुळे सशोक (दुःखी) झाला आहे.

तव निःश्वसितानुकारिभिर्बकुलैरर्धचितां समं मया ।
असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किन्नरकण्ठि सुप्यते ॥६४ ॥

किन्नरांच्या कंठाप्रमाणे सुस्वर कंठ असणाऱ्या हे सुंदरी ! तुझ्या निःश्वासाचे अनुकरण करणाऱ्या बकुळीच्या फुलांनी माझ्यासोबत अर्धीच गुंफलेली विलासरशना पूर्ण केल्याशिवायच अशाप्रकारे तू का बरं झोपली आहेस ?

समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥६५ ॥

तुझ्या सुखाने सुखी आणि तुझ्या दुःखाने दुःखी होणाऱ्या या तुझ्या मैत्रिणी, प्रतिपदेच्या चंद्राप्रमाणे लहानसा (आपला) हा मुलगा आणि अनन्यरसनिष्ठ प्रेमी असा मी अशा आमच्यासोबत तुझा हा व्यवहार अतिशय कठोर आहे.

धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।
गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥६६ ॥

आज माझे धैर्य खचले, प्रेम स्खलित झाले (रतिभाव ढळून गेला), (प्रेमाचे आलाप) गान थांबून गेले, वसंतादी ऋतूंचे उत्सव नष्ट झाले. आभूषणांचे प्रयोजनच लोपले (सजण्याचा उद्देशच निघून गेला) आणि (माझी) शय्या सुनी झाली (तुझ्याशिवाय सगळेच व्यर्थ झाले आहे, अर्थशून्य भासते आहे.)

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥६७ ॥

तूच माझी गृहलक्ष्मी, मंत्री, एकांतात प्रिय सखी, मनोरम कलांच्या प्रयोगात प्रियशिष्या होतीस म्हणूनच सांग (समष्टिरूपाने) तुझे हरण करणाऱ्या क्रूर काळाने माझे काय बरे हरले नाही ?

मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे ।
अनुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥६८ ॥

हे मदिराक्षी (मदिरेप्रमाणे उन्मत्त करणारे नेत्र असणाऱ्या सुंदरी !) आधी माझ्या मुखाने अर्पित स्वादिष्ट मधूचे पान करून आता कशी बरं माझ्याद्वारा दिलेल्या, परलोकात प्राप्त, अश्रूंनी दूषित अशा जलांजलीचे अनुपान करशील ?

विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।
अहृतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥६९ ॥

राज्य इत्यादी वैभव असूनही तुझ्याशिवाय अजाचे आता इतकेच सुख समज (तुझ्यासह जे भोगले तेवढेच काय ते सुख ! आता काहीच सुखकारक शिल्लक राहिले नाही.) कारण इतर आकर्षक विषयांनी आकृष्ट न होणाऱ्या माझे सर्व विषय तुझ्याच अधीन होते. (तुझ्याव्यतिरिक्त आता मला काहीच आवडीचे राहिले नाही.)

विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति ।
अकरोत्पृथिवीरुहानपि स्रुतशाखारसबाष्पदूषितान् ॥७० ॥

कोसलेश अजाने अशाप्रकारे करुणार्द्र होउन प्रियेसाठी असा विलाप करीत (तिच्या वियोगाचे दुःख व्यक्त करीत) पृथ्वीतून उत्पन्न होणाऱ्या जड वृक्षांना देखील मकरंदरसरूपी आसवे ढाळावयास लावले (रडविले.).

अथ तस्य कथंचिदङ्कतः स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ।
विससर्ज तदन्त्यमण्डनामनलायागुरुचन्दनैधसे ॥७१ ॥

त्यानंतर (अजाच्या) नातेवाईकांनी त्या अजाच्या मांडीवरून कसेबसे (अतिशय कष्टाने) दिव्य पुष्पमाळेने अखेरचा साज केलेल्या त्या सुंदरी इंदुमतीला उतरविले आणि अगरू व चंदनाच्या काष्ठांनी प्रज्वलित करण्यात येणाऱ्या अग्नीत (चितेवर) समर्पित केले.

प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।
न चकार शरीरमग्निसात्सह देव्या न तु जीविताशया ॥७२ ॥

'ज्ञानी असून देखील अजराजाने दुःखाने आपल्या प्रियतमा पत्नीचे अनुसरण करीत चितेत बसून मृत्यू स्वीकारला' या लोकापवादाच्या भीतीनेच त्यांनी महादेवीसह (राणी इंदुमतीसह) आपला देह अग्नीच्या अधीन केला नाही. जिवंत राहण्याच्या आशेने त्याने असे केलेले नव्हते.

अथ तेन दशाहतः परे गुणशेषामपदिश्य भामिनीम् ।
विदुषा विधयो महर्द्धयः पुर एवोपवने समापिताः ॥७३ ॥

त्यानंतर शास्त्रज्ञानी अशा त्या अजाने केवळ गुणरूपानेच अस्तित्वात असलेल्या प्रियेचे (प्रियेला उद्देशून) दहा दिवसांनंतर नगराजवळील उपवनात महासमृद्धशाली श्राद्धविधी केले.

स विवेश पुरीं तया विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।
परिवाहमिवावलोकयन्स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु ॥७४ ॥

रात्र सरल्यावर (दिसणाऱ्या) चंद्राप्रमाणे त्या इंदुमतीशिवाय निष्प्रभ अशा त्या अजाने नगरातील स्त्रियांच्या चेहऱ्यावरील अश्रूंमध्येच जणू आपल्या दुःखाच्या प्रवाहास पहात नगरात प्रवेश केला.

अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।
अभिषङ्गजडं विजज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥७५ ॥

त्यानंतर यज्ञार्थ दीक्षा ग्रहण केलेल्या कुलगुरू महर्षी वसिष्ठांनी आश्रमात असतानाच (बसल्याजागी) शोकाकुल अजराजाविषयी चित्ताच्या एकाग्रतेच्या बळाने जाणले आणि शिष्याकरवी (शिष्याद्वारा) याप्रकारचा उपदेश दिला.

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम् ।
न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं पथश्च्युतम् ॥७६ ॥

वसिष्ठ मुनींचे यज्ञविधी अजून समाप्त झाले नाहीत त्यामुळेच तुमचे (पत्नीवियोगाचे) दुःख जाणत असून देखील ते धैर्य खचलेल्या आपणाला स्थैर्य देण्याकरिता (आधार देण्यासाठी किंवा सांत्वन करण्यासाठी) उपस्थित राहू शकले नाहीत.

मयि तस्य सुवृत्त वर्तते लघुसंदेशपदा सरस्वती ।
शृणु विश्रुतसत्त्वसार तां हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥७७ ॥

हे सदाचारी (अज राजा) ! संक्षिप्त संदेश असलेली त्या मुनींची वाणी (वसिष्ठ मुनींचा तुझ्याकरिता दिलेला उपदेश) माझ्याजवळ आहे. हे विख्यात पराक्रमी (अज राजा) ! आपण ती ऐकावी आणि मनात जपावी.

पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवच्च भावि च ।
स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥७८ ॥

अजन्मा पुरुषाच्या चरणांतील तिन्ही लोकांत भूत, भविष्य व वर्तमान या तिन्ही काळांमधील घटना ते मुनी वसिष्ठ अप्रतिहत ज्ञानमय दृष्टीने पाहतात. (त्या क्रांतदर्शी वसिष्ठ मुनींच्या बोलण्याबाबत संशय घेणे योग्य नाही.)

चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।
प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥७९ ॥

प्राचीन काळी 'तृणबिंदू' नावाच्या ऋषींच्या अत्यंत कठोर तपाने भयभीत होऊन इंद्राने त्यांची समाधी भंग पावावी म्हणून हरिणी नावाची अप्सरा (ऋषींकडे) पाठविली.

स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमम् ।
अशपद्भव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥८० ॥

त्या ऋषींनी (आपल्या चित्ताच्या) शांतिरूपी किनाऱ्यावर प्रलयकालीन लाटेप्रमाणे (स्वतःच्या) तपश्चर्येत बाधक ठरणाऱ्या, मनोहर विलास करणाऱ्या तिला (हरिणी नावाच्या अप्सरेस) क्रोधाने 'भूलोकात मानव होऊन राहा' (मानवाच्या जन्मास प्राप्त हो) असा शाप दिला.

भगवन्परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।
इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवाना सुरपुष्पदर्शनात् ॥८१ ॥

अहो भगवान ! हा जन (मी हरिणी अप्सरा) परवश आहे म्हणून माझ्या अपराधास (आपल्या तपश्चर्येत बाधा आणण्याच्या माझ्या अपराधास) क्षमा असावी.

अशाप्रकारे शरण आलेल्या त्या हरिणीला दिव्य पुष्पांचे दर्शन होईपर्यंतच पृथ्वीचा स्पर्श करणारी मानवी स्त्री बनविले. (देवांच्या चरणांचा पृथ्वीला स्पर्श होत नसतो त्यामुळे शापरूपात दिव्य पुष्पांचे दर्शन घडेपर्यंत तू मानवीरूपात पृथ्वीवर राहशील अशा स्वरूपात क्षमाही केली.)

क्रथकैशिकवंशसंभवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।
उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥८२ ॥
तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।
वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥८३ ॥

क्रथकैशिक कुळातील ती कन्या बऱ्याच दिवसांपर्यंत तुझी राणी बनून शापाच्या निवृत्तीचे कारण असलेल्या, स्वर्गातून पडलेल्या त्या दिव्य पुष्पांच्या प्राप्तीने (दिव्य पुष्पांच्या दर्शनाने शापाचा कालावधी संपल्यामुळे ती स्वर्गात म्हणजेच स्वस्थानी जाण्यास) विवश झाली. त्यामुळे तिच्या मृत्यूमुळे आपण चिंतित होऊ नये. जन्म झालेल्याचा मृत्यू अटळ आहे. आपण या पृथ्वीस पाहावे. (पृथ्वीचे पालन करावे) पृथ्वीपती राजा पृथ्वीनेच (तिच्या पालनाने) पत्नी युक्त असतो.

उदये मदवाच्यमुज्झता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्त्वया ।
मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरक्लीबतया प्रकाश्यताम् ॥८४ ॥

अभ्युदय प्राप्त झाल्यावर मदाने उत्पन्न होणाऱ्या निंद्य बाबींचा त्याग करून आपण जे आत्मनिष्ठ शास्त्रज्ञान प्रकटविले तेच (ज्ञान) मानसिक रोग निर्माण होताच (पत्नीच्या स्मरणाने आपण आपले मन विचलित झाले असता) पुरुषार्थरूपाने (पराक्रम दाखवून) पुन्हा प्रकट करावे.

रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते ।
परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥८५ ॥

तिच्याकरिता रडून आपण तिला पुन्हा कसे मिळवू शकाल ? तिच्या मागून मरण स्वीकारूनही तिला आपण मिळवू शकणार नाही कारण परलोकात निवास करणाऱ्या जीवांच्या गती आपापल्या कर्माने भिन्न भिन्न स्वरूपाच्या असतात.

अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः ।
स्वजनाश्रु किलातिसंततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥८६ ॥

मनाला शोकमुक्त करीत पत्नीला पिंडदानाने उपकृत करावे कारण, असे म्हटले जाते की, 'अत्यंत शोकाने संतप्त आत्मीयांचे अश्रू प्रेतात्म्याला क्लेश पोहचवितात'.

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥८७ ॥

'देह धारण करणाऱ्याचे मरण तर स्वाभाविकच आहे आणि जीवन विकार आहे' असे विद्वानांचे म्हणणे आहे (ज्ञानी लोकांचा हा उपदेश आहे.) प्राणी श्वास घेत क्षणभर जरी जगला तरी त्याला खरोखरच मोठाच लाभ समजावा.

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।
स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥८८ ॥

विवेकहीन व्यक्ती प्रिय व्यक्तीच्या नाशास हृदयात रुतलेला काटा मानते परंतु स्थिर बुद्धीची व्यक्ती मात्र त्या मृत्त्यूस कुशल मार्गातून निघालेला समजते. (मृताच्या मोक्षाचा उपाय मानते.)

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा ।
विरहः किमिवानुतापयेद्वद बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥८९ ॥

जो ज्ञानी माणूस स्वतःच्या देह आणि देहीचा संयोग आणि वियोग यांबावत जाणतो (आत्मज्ञानी आहे) त्याला बाह्य विषयांद्वारे (पत्नी, पुत्र, मित्र इत्यांदीचा वियोग) होणारा विरह कसा बरे तापदायक ठरू शकेल ? सांग.

न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।
द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥९० ॥

हे जितेंद्रियशिरोमणी महाराज अज ! आपण इतर सामान्य लोकांप्रमाणे दुःखाच्या अधीन जाणे योग्य नाही कारण सोसाट्याचा वारा सुटला असता वृक्ष आणि पर्वत हे दोघेही जर चंचल झाले तर यांच्यामध्ये फरक तो काय ?

स तथेति विनेतुरुदारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥९१ ॥

त्या श्रेष्ठ ज्ञानी गुरू वसिष्ठांचा उपदेश 'ठीक आहे, मी तसेच करेन (गुरू वसिष्ठांच्या उपदेशाप्रमाणेच वागेन) अशाप्रकारे स्वीकारून अजराजाने वसिष्ठांच्या शिष्यास निरोप दिला. पण शोक अनावर झाल्यावर मात्र त्यांचे वचन (गुरू वसिष्ठांचा उपदेश) अजराजाच्या मनात न ठसता जणू काही गुरू वसिष्ठांकडे परतविले गेले.

तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथंचिद्बालत्वादवितथसूनृतेन सूनोः ।
सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ॥९२ ॥

सत्य आणि प्रिय बोलणाऱ्या त्या अजराजाने आपला पुत्र (दशरथ) अजाण असल्यामुळे (सज्ञान नसल्याने) प्रियतमा इंदुमतीच्या चित्रांच्या दर्शनाने तसेच स्वप्नातील क्षणिक समागमाच्या सुखाच्या उत्सवात कशी बशी आठ वर्षे काढली. (चित्रांच्या आणि स्वप्नांच्या आधारे तो कसाबसा आठ वर्षे जगला.)

तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकशङ्कुः
प्लक्षप्ररोह इव सौधतलं बिभेद ।
प्राणान्तहेतुमपि तं भिषजामसाध्यं
लाभं प्रियानुगमने त्वरया स मेने ॥९३ ॥

ज्याप्रमाणे पिंपळाचा अंकुर जमिनीला बळाने छेदून टाकतो त्याप्रमाणेच शोकरूपी शल्याने (खिळ्याने) अजराजाचे हृदय विदीर्ण करून टाकले. त्याने उत्कंठापूर्वक मृत्यूचे कारण असलेले, वैद्यांना चिकित्सेला असाध्य असे ते शोकशल्य प्रियेच्या अनुसरणाचे लाभकारी (साधन) मानले.

सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमार-
मादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानाम् ।
रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः
प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूव ॥९४ ॥

त्यानंतर राजा अजाने स्वभाव आणि संस्कारांनी विनीत असणाऱ्या, कवच धारण करण्यास योग्य झालेल्या राजकुमार दशरथाला प्रजेच्या संरक्षणाकरिता विधिपूर्वक नियुक्त केले आणि (स्वतः) रोगग्रस्त देहातून मुक्तता व्हावी या इच्छेने अन्नत्यागाचा निश्चय केला.

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वो-
र्देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।
पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ
लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥९५ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ अजविलापः नाम अष्टमः सर्गः ।

त्या राजा अजाने गंगा आणि सरयू यांच्या संगमावरील तीर्थात देहत्याग केल्याने तत्क्षणी अमरत्वाची प्राप्ती करून घेतली, आणि पूर्वीच्या आकारापेक्षा अधिकतर कांती असणाऱ्या दिव्य कांतेसह नंदनवनातील क्रीडाभवनांमध्ये तो पुन्हा रमण करू लागला.

अशा रीतीने कविश्रेष्ठ कालिदास रचित रघुवंश नामक महाकाव्यतील अजविलापः नावाचा आठवा सर्ग संपला.

नवमः सर्गः

पितुरनन्तरमुत्तरकोसलान्समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।
दशरथः प्रशशास महारथो यमवतामवतां च धुरि स्थितः ॥१ ॥

संयमामुळे जितेंद्रिय असणारा, संयमी जनांचा आणि प्रजा रक्षकांचा अग्रणी असणारा महारथी दशरथ वडिलांच्या नंतर उत्तर कोसलचे राज्य मिळवून शासन करू लागला.

अधिगतं विधिवद्यदपालयत्प्रकृतिमण्डलमात्मकुलोचितम् ।
अभवदस्य ततो गुणवत्तरं सनगरं नगरन्ध्रकरौजसः ॥२ ॥

क्रौंच पर्वताला छिद्र करणाऱ्या स्वामी कार्तिकेयाप्रमाणे दशरथाने आपल्या वंशाला साजेसे नगरासह सर्वांचेच पालन पोषण केले (त्याच्या राज्यातील प्रजाजनांचे आणि सर्वच प्राणिमात्रांचे देखील). त्यामुळेच राज्यातील प्रजा दशरथाच्या प्रशासनास (पूर्वीच्या राजांपेक्षाही) अधिक गुणवान मानू लागली.

उभयमेव वदन्ति मनीषिणः समयवर्षितया कृतकर्मणाम् ।
बलनिषूदनमर्थपतिं च तं श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥३ ॥

बल नावाच्या दैत्याला मारणाऱ्या इंद्राला आणि मनुवंशाचा दंड धारण करणाऱ्या त्या पृथ्वीपती दशरथाला जल आणि धनाची वेळेवर वृष्टी करीत असल्यामुळे हे दोघेही आपापली कार्ये पूर्ण करणाऱ्याचा थकवा घालवणारे आहेत असे विद्वान लोक म्हणत असत.

जनपदे न गदः पदमादधावभिभवः कुत एव सपत्नजः ।
क्षितिरभूत्फलवत्यजनन्दने शमरतेऽमरतेजसि पार्थिवे ॥४ ॥

अजराजाचा शांतिप्रिय असूनही देवतांप्रमाणे तेजस्वी असणारा पुत्र दशरथ पृथ्वीपती झाल्यावर जनपदात (राज्यात) रोगही पदक्षेप करू शकत नव्हेत तर शत्रूंद्वारे आक्रमणाचा विषयच लांब राहिला. पृथ्वी सुफला झाली.

दशदिगन्तजिता रघुणा यथा श्रियमपुष्यदजेन ततः परम् ।
तमधिगम्य तथैव पुनर्बभौ न न महीनमहीनपराक्रमम् ॥५ ॥

दाही दिशांना जिंकणाऱ्या रघुराजाद्वारा पृथ्वी जशी वैभवसंपन्न झाली होती आणि त्यानंतर अजराजाद्वारा जशी धनधान्याने परिपूर्ण झाली तशीच महापराक्रमी दशरथाला स्वामीरूपात मिळवून पुन्हा शोभून दिसत नव्हती असे नाही तर ती अधिकच शोभासंपन्न झाली.

समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः ।
अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥६ ॥

ज्याप्रमाणे यमराज सर्वांना समदृष्टीने पाहतो, कुबेर धनाची आणि वरुण जलाची वर्षा करतो, सूर्य अत्यंत तेजस्वी असतो त्याप्रमाणे तो तेजस्वी नरपती (दशरथ) आपल्या समदृष्टीमुळे, धन व जलाची लयलूट उपलब्ध करून दिल्यामुळे जणू काही यम, कुबेर, वरुण व सूर्याचे अनुकरण करीत होता.

न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च शशिप्रतिमाभरणं मधु ।
तमुदयाय न वा नवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत् ॥७ ॥

अभ्युदयासाठी प्रयत्नशील तो दशरथराजा शिकारीविषयी आसक्ती, द्यूतक्रीडेचे दुर्व्यसन आणि चांदण्यात मद्यपान इत्यादींच्य मोहात कधीही पडला नाही. किंवा नवयौवना स्त्रीच्या मोहपाशातही तो गुरफटला नाही. (या गोष्टी त्याला त्याच्या कर्तव्यापासून परावृत्त करू शकल्या नाहीत.)

न कृपणा प्रभवत्यपि वासवे न वितथा परिहासकथास्वपि ।
न च सपत्नजनेष्वपि तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता ॥८ ॥

तो आपल्या शासन काळात इंद्रासमोरही दीन वाणीत बोलला नाही (त्याने इंद्राला याचना केली नाही) गंमतीतही कधी असत्य भाषण केले नाही आणि रोषरहित असलेल्या त्याने शत्रूच्या बाबतीत ही कठोर वचन उद्गारले नाही.

उदयमस्तमयं च रघूद्वहादुभयमानशिरे वसुधाधिपाः ।
स हि निदेशमलङ्घयतामभूत्सुहृदयोद्धृदयः प्रतिगर्जताम् ॥९ ॥

पृथ्वीचे पालन करणाऱ्या राजांनी रघुकुलाच्या धुरंधर महाराज दशरथाद्वारा अभ्युदय आणि नाश दोन्हीही मिळवले. कारण तो आदेशांचे पालन करणाऱ्यांचा मित्र होता आणि प्रतिस्पर्धा करणाऱ्यांकरिता लोहहृदयी (कठोर) होता.

अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिनेमिमधिज्यशरासनः ।
जयमघोषयदस्य तु केवलं गजवती जवतीव्रहया चमूः ॥१० ॥

धनुष्यावर प्रत्यंचा चढवलेल्या महाराज दशरथाने समुद्राची मेखला धारण करणात्या पृथ्वीला एकाच रथाच्या साहाय्याने जिंकले. महाराज दशरथाच्या गजसेनेने आणि घोडदळाने तर केवळ त्याचा जयघोषच द्रुतगामी केला. (विजयप्राप्ती एकट्या दशरथाने केली आणि बाकी सैन्य केवळ जयजयकारापुरतेच कामी आले.)

अवनिमेकरथेन वरूथिना जितवतः किल तस्य धनुर्भृतः ।
विजयदुन्दुभितां ययुरर्णवा घनरवा नरवाहनसंपदः ॥११ ॥

शस्त्रास्त्रांनी आणि सुरक्षा व्यवस्थेने सुसज्ज अशा एकाच रथाने भूमंडळाला जिंकणाऱ्या धनुर्धारी आणि कुबेराप्रमाणे धनसंपन्न त्या दशरथाची मेघाप्रमाणे गर्जना करणाऱ्या समुद्रांनी विजय-दुंदुभी वाजविण्याचे काम केले.

शमितपक्षबलः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन पुरन्दरः ।
स शरवृष्टिमुचा धनुषा द्विषां स्वनवता नवतामरसाननः ॥१२ ॥

पुरभेदन करणाऱ्या इंद्राने शंभर टोके असलेल्या वज्राने पर्वतांच्या पंखांची शक्ति नष्ट केली आणि नव्यानेच उमललेल्या कमळाप्रमाणे मुख असलेल्या त्या दशरथाने बाण वर्षविणाऱ्या, टणत्कार करणाऱ्या धनुष्यानेच शत्रुपक्षाचे बळ नष्ट केले. (इंद्राला शंभर टोकांचे वज्र वापरावे लागले पण दशरथाने फक्त धनुष्याच्या बळावर पराक्रम केला.)

चरणयोर्नखरागसमृद्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन् ।
नृपतयः शतशो मरुतो यथा शतमखं तमखण्डितपौरुषम् ॥१३ ॥

ज्याप्रमाणे देवगण इंद्राचा पदस्पर्श करतात त्याप्रमाणेच शेकडो राजे अखंडित पराक्रमी त्या महाराजाधिराज दशरथाच्या चरणांशी नतमस्तक होत असत आणि त्यांच्या मुकुटातील रत्ने दशरथाऱ्या चरणांच्या नखातील प्रभेमुळे चमकत असत.

निववृते स महार्णवरोधसः सचिवकारितबालसुताञ्जलीन् ।
समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहाननलकानलकानवमां पुरीम् ॥१४ ॥

मंत्र्यांच्या सांगण्यावरून हात जोडून नमस्कार करणारी मुले असलेल्या आणि (युद्धात पती मृत्युमुखी पडल्यामुळे) व्यवस्थितपणे केस न बांधलेल्या शत्रूंच्या स्त्रियांवर दया करून महाराज दशरथ समुद्राच्या किनाऱ्यावरून अलकानगरीप्रमाणेच सुंदर असलेल्या अयोध्येत परत आले.

उपगतोऽपि च मण्डलनाभितामनुदितान्यसितातपवारणः ।
श्रियमवेक्ष्य स रन्ध्रचलामभूदनलसोऽनलसोमसमद्युतिः ॥१५ ॥

अग्नीप्रमाणे प्रचंड तेजस्वी आणि मित्रांपुढे चंद्राप्रमाणे आल्हादक असणाऱ्या त्या दशरथाच्या शासनकाळात इतर कोणत्याही राजाचे (राजचिन्हरूप) श्वेतच्छत्र फडकू शकले नाही. बारा राजांच्या मंडलातील चक्रवर्ती सम्राट असूनही लक्ष्मी चंचल असते हे जाणून आळसाने ते चूक करीत नव्हते. (दशरथराजा इतर राजे राज्य रक्षणाचे काम करतील असे गृहीत धरून आळसाने वागत नव्हता – परावलंबी नव्हता)

तमपहाय ककुत्स्थकुलोद्भवं पुरुषमात्मभवं च पतिव्रता ।
नृपतिमन्यमसेवत देवता सकमला कमलाघवमर्थिषु ॥१६ ॥

पतिव्रता कमलासना देवी लक्ष्मीने अतिथियाचकांच्या बाबतीत गौरवशाली (याचकांना कधीही विन्मुख न पाठविणारे अशी ज्यांची ख्याती आहे अशा) अशा ककुत्स्थ कुळात जन्मलेल्या दशरथराजास आणि स्वयंभू पुरुषोत्तम विष्णूला सोडून इतर कोणत्याही राजाची सेवा केली का ? अर्थात नाही केली. (राज्यलक्ष्मीने विष्णूची आणि विष्णूप्रमाणे असलेल्या दशरथाचीच सेवा केली)

तमलभन्त पतिं पतिदेवताः शिखरिणामिव सागरमापगाः ।
मगधकोसलकेकयशासिनां दुहितरोऽहितरोपितमार्गणम् ॥१७ ॥

पर्वताच्या कन्या – नद्या ज्याप्रमाणे सागराचा पतिरूपात स्वीकार करतात त्याप्रमाणे मगध, कोसल आणि केकय देशाच्या शासकांच्या सुमित्रा, कौसल्या आणि कैकेयी नावाच्या पतिव्रता कन्यांनी शत्रूंवर बाणांनी प्रहार करणाऱ्या त्या दशरथाला पतिरूपात प्राप्त केले.

प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्बभौ तिसृभिरेव भुवं सह शक्तिभिः ।
उपगतो विनिनीषुरिव प्रजा हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥१८ ॥

शत्रुमारक साधनांच्या प्रयोगात निष्णात महाराज दशरथ तिन्ही राण्यांसह प्रजापालनाच्या इच्छेने तिन्ही शक्तीसह पृथ्वीवर अवतरलेल्या इंद्राप्रमाणे शोभून दिसत होते. (तिन्ही राण्या ह्या राजाच्या प्रभुशक्ती, मंत्रशक्ती आणि उत्साहशक्ती यांप्रमाणे त्याला साहाय्यक ठरल्या.)

स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां मघवतः प्रतिपद्य महारथः ।
स्वभुजवीर्यमगापयदुच्छ्रितं सुरवधूरवधूतभयाः शरैः ॥१९ ॥

त्या महारथी दशरथाने युद्धभूमीत इंद्राला साहाय्य करून, निर्भय झालेल्या देवतांच्या वधूंकडून वृद्धिंगत झालेल्या आपल्या शरसंधानामुळे बाहुबळाविषयीचे यशोगान करविले. (आपल्या पतींचे आणि आपले रक्षण केल्यामुळे देववधूंनी दशरथाचे यशोगान केले)

क्रतुषु तेन विसर्जितमौलिना भुजसमाहृतदिग्वसुना कृताः ।
कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनो वितमसा तमसासरयूतटाः ॥२० ॥

दिशादिशांच्या अंताहून संपत्ती मिळवून, तमोगुणरहित असणाऱ्या राजा दशरथाने यज्ञ केले. यज्ञप्रसंगी मुकुट उतरवून ठेवला व तमसा आणि सरयू नद्यांचे किनारे यज्ञाच्या सोनेरी आणि उंच स्तंभांनी (यज्ञयूपांनी) सजविले.

अजिनदण्डभृतं कुशमेखलां यतगिरं मृगशृङ्गपरिग्रहाम् ।
अधिवसंस्तनुमध्वरदीक्षितामसमभासमभासयदीश्वरः ॥२१ ॥

जेव्हा दशरथाने मृगाचे चर्म धारण करून, औदुंबराचा दंड हातात घेतला, कुशाची मेखला बांधली, मौन धारण केले शरीराची खाज दूर करण्यासाठी मृगाचे शिंग जवळ बाळगले,व यज्ञाची दीक्षा घेतली तेव्हा त्याच्या शरीरात साक्षात भगवान शंकरांनी निवास करीत त्याला अनुपम दीप्तीने युक्त केले.

अवभृथप्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः ।
नमयति स्म स केवलमुन्नतं वनमुचे नमुचेररये शिरः ॥२२ ॥

यज्ञाच्या समाप्तींनतर अवभृथ स्नानाने विशुद्ध झालेले, देवतांच्या समूहात विराजमान होण्यास योग्य न जितेन्द्रिय असलेले महाराज दशरथ केवल जलवर्षा करणाऱ्या आणि नमुचीचा शत्रू असलेल्या इंद्रापुढेच आपले उन्नत मस्तक झुकवीत होते. (इंद्राविषयी दशरथाच्या मनात अत्यंत आदर होता त्यामुळे इन्द्राखेरीज इतर कोणाहीपुढे तो झुकत नव्हता.)

असकृदेकरथेन तरस्विना हरिहयाग्रसरेण धनुर्भृता ।
दिनकराभिमुखा रणरेणवो रुरुधिरे रुधिरेण सुरद्विषाम् ॥२३ ॥

अद्वितीय महारथी, शक्तिशाली, इंद्राच्या पुढे पुढे चालणाऱ्या, धनुर्धारी दशरथाने अनेक वेळा सूर्याला अभिमुख होणारी, युद्धभूमीतील धूळ देवद्रोही राक्षसांच्या रक्ताने अडविली.

अथ समाववृते कुसुमैर्नवैस्तमिव सेवितुमेकनराधिपम् ।
यमकुबेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरं मधुरश्चितविक्रमम् ॥२४ ॥

त्यानंतर यम, कुबेर, जलाधिपती वरुण आणि वज्रधारी इंद्र यांप्रमाणे प्रजापालनाचा भार वाहणाऱ्या, पूजित पराक्रम अशा राजा दशरथाची सेवा करण्याकरिता जणू काही ऋतुराज वसंत नवीन फुलांसह तेथे आला.

जिगमिषुर्धनदाध्युषितां दिशं रथयुजा परिवर्तितवाहनः ।
दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहैर्विमलयन्मलयं नगमत्यजत् ॥२५ ॥

कुबेर जिथे राहत होता त्या उत्तर दिशेकडे जाण्याची इच्छा असलेला सूर्य सारथी अरुणाने रथ वळविल्यानंतर बर्फाला (हिमवर्षाव) अडविल्यामुळे पहाटेला निर्मल करीत मलयपर्वत ओलांडून पुढे निघाला. (मलयपर्वताहून पुढे सूर्य उत्तरायणासाठी निघाला.)

कुसुमजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् ।
इति यथाक्रममाविरभून्मधुर्द्रुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम् ॥२६ ॥

सगळ्यात आधी फुलांचा बहर, त्यानंतर नवीन पालवीची निर्मिती आणि ह्या दोहोंनंतर क्रमश: फुलांवर भ्रमरांचे रुंजी घालणे आणि नवपल्लवांमध्ये कोकिळांचे मधुर कूजन अशाप्रकारे वृक्षांनी समृद्ध वनस्थलीत उतरून वसंत प्रकट झाला.

नयगुणोपचितामिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ।
अभिययुः सरसो मधुसंभृतां कमलिनीमलिनीरपतत्रिणः ॥२७ ॥

नीतीच्या गुणांनी समृद्ध आणि, सज्जनांवर उपकार करणाऱ्या राजा दशरथाकडे संपत्तीच्यी याचना करणाऱ्या याचकांचे येणे-जाणे जसे (वारंवार) होत असे त्याप्रकारेच वसंतऋतूद्वारा योग्यप्रकारे परिपुष्ट सरोवरातील कमलिनींजवळ भ्रमर आणि जलचर हंसादि पक्षी येऊ लागले.

कुसुममेव न केवलमार्तवं नवमशोकतरोः स्मरदीपनम् ।
किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां मदयिता दयिताश्रवणार्पितः ॥२८ ॥

वसंतऋतूत बहरलेल्या अशोक वृक्षाची केवळ फुलेच कामोद्दीपक ठरली नाहीत तर विलासीजनांना मदोन्मत्त करणारा प्रियतमांनी कानांमध्ये ल्यालेला कोमल पल्लवांचा अंकुरही (आभूषणस्वरूप पालवी) कामना चेतवू लागला.

विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः ।
मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरबका रवकारणतां ययुः ॥२९ ॥

वसंतऋतूने निर्माण केलेल्या उपवनशोभेच्या नावीन्यपूर्ण पत्ररचनेसारखे विलसत असलेले, मकरंददानात निपुण असे कुरबकाचे वृक्ष भ्रमरांच्या गुंजारवास कारणीभूत ठरले.

सुवदनावदनासवसंभृतस्तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः ।
मधुकरैरकरोन्मधुलोलुपैर्बकुलमाकुलमायतपङ्क्तिभिः ॥३० ॥

लावण्यवतीच्या सुंदर मुखातील मदिरेने फुललेल्या आणि त्या मदिरेप्रमाणे गुण असलेल्या फुलांनी बहरलेल्या बकुलवृक्षाला मधुरसिक भ्रमरांच्या लांबलचक रांगांनी वेढले.

उपहितं शिशिरापगमश्रिया मुकुलजालमशोभत किंशुके ।
प्रणयिनीव नखक्षतमण्डनं प्रमदया मदयापितलज्जया ॥३१ ॥

शिशिरऋतूनंतर अर्थात वसंतऋतूचे आगमन झाल्यावर पलाशवृक्षावरील कळ्यांचे समूह हे मदपानाने लज्जारहित झालेल्या प्रमदेने आपल्या प्रियकराच्या अवयवांवर केलेल्या नखक्षतरूपी आभूषणाप्रमाणे शोभून दिसू लागले.

व्रणगुरुप्रमदाधरदुःसहं जघननिर्विषयीकृतमेखलम् ।
न खलु तावदशेषमपोहितुं रविरलं विरलं कृतवान्हिमम् ॥३२ ॥

दंतक्षतामुळे प्रमदांच्या अधरांना अतिशय दु:सह वाटणाऱ्या, जघनस्थळांना मेखलाविहीन करणाऱ्या हिमास (हिमवर्षावामुळे येणा-या गारव्यास) सूर्याने (आपल्या उष्णतेने) संपूर्णपणे घालवले नाही पण थोड्या प्रमाणात मात्र नक्कीच कमी केले.

अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।
अमदयत्सहकारलता मनः सकलिका कलिकामजितामपि ॥३३ ॥

नृत्याभिनयाचा सराव करण्यासाठी सज्ज, मलयगिरीवरून वाहणाऱ्या वाऱ्याने हालविली जाणारी, मोहरलेल्या आम्रलतेची पालवी जितेंद्रिय लोकांनादेखील मदोन्मत्त करू लागली.

प्रथममन्यभृताभिरुदीरिताः प्रविरला इव मुग्धवधूकथाः ।
सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिरः कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥३४ ॥

फुलांनी बहरलेल्या, सुगंध दरवळणाऱ्या वनराजींमध्ये कोकिळांनी पहिल्यांदाच केलेले आलाप, अतिशय हळूवारपणे सांगितलेल्या मुग्धा नायिकांच्या रतिकथांप्रमाणे, ऐकले गेले.

श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः ।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥३५ ॥

कर्णमधुर भ्रमरगुंजारवरूपी गीत गात असलेल्या, पुष्परूपी कोमल दंतच्छटा असलेल्या उपवनाजवळील वेली वाऱ्याने हालविल्या जाणाऱ्या किसलयरूपी अभिनययुक्त हस्तमुद्रांनी सुशोभित होऊ लागल्या.

ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।
पतिषु निर्विविशुर्मधुमङ्गनाः स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥३६ ॥

मोहक विलास प्रकट करण्यात अत्यंत चतुर असलेल्या, मनोहर सुगंधाने बकुलपुष्पांना जिंकणाऱ्या व कामदेवाचा साहाय्यक असणाऱ्या कामोद्दीपक मधूचे (वसंताचे) लावण्यवतींनी आपल्या पतींसह प्रेमभरित पान केले. (वसंतऋतूचा भरभरून आनंद लुटला.)

शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः स्त्रिय इव श्लथशिञ्जितमेखलाः ।
विकचतामरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहङ्गमाः ॥३७ ॥

उमललेल्या कमळांनी युक्त व मदाने मधुर, अव्यक्त कलकूजन करीत असलेल्या हंसादि जलचर पक्ष्यांनी युक्त असणाऱ्या घरातील विहिरी, स्मितहास्याने सुंदर दिसणाऱ्या, शिथिल आणि किणकिण असा आवाज करीत असलेल्या मेखला धारण करणाऱ्या स्त्रियांसारख्या शोभून दिसत होत्या.

उपययौ तनुतां मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः ।
सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयानितया रजनीवधूः ॥३८ ॥

वसंतऋतूमुळे ह्रास होत असलेल्या, चंद्रोदयामुळे पिवळी मुखकांती झालेल्या, रात्रिरूपी नायिका प्रियकराचे समागमसुख मिळवू न शकणाऱ्या खंडिता नायिकांप्रमाणे कृश झाल्या. (रात्री लहान होऊ लागल्या.)

अपतुषारतया विशदप्रभैः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।
कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम् ॥३९ ॥

हिवाळा संपल्यामुळे निर्मल प्रभा असलेल्या आणि रतिक्रीडेमुळे आलेला थकवा घालवणाऱ्या आपल्या किरणांनी चंद्र मकरध्वज कामदेवाला तीव्र करू लागला. (प्रेरित करू लागला)

हुतहुताशनदीप्ति वनश्रियः प्रतिनिधिः कनकाभरणस्य यत् ।
युवतयः कुसुमं दधुराहितं तदलके दलकेसरपेशलम् ॥४० ॥

घृतादींच्या आहुतींनी प्रज्वलित अग्नीसारखे प्रदीप्त जे कर्णिकार फूल उपवनरूपी लक्ष्मीचा सोन्याचा दागिना झाले होते ते पराग आणि पानांसह असलेले नाजूक सुंदर फूल युवतींनी (आपल्या) केसांमध्ये माळले.

अलिभिरञ्जनबिन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।
न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥४१ ॥

काजळाचा ठिपका जसा सुंदरीचे सौंदर्य खुलवतो तद्वत् फुलांवर झेपावणाऱ्या (काळ्या) भ्रमरांनी युक्त तिलकवृक्ष वनस्थलीला सुशोभित करीत नव्हता असे नाही, तर सुशोभित करीतच होता.

अमदयन्मधुगन्धसनाथया किसलयाधरसंगतया मनः ।
कुसुमसंभृतया नवमल्लिका स्मितरुचा तरुचारुविलासिनी ॥४२ ॥

वृक्षासह (वृक्षरूपी पुरुषासह) सुंदर विलास करणाऱ्या नवमल्लिका लतेने (लतारूपी तरुणीने) मकरंदरूपी मद्याच्या गंधाने युक्त नवपल्लवरूपी अधरांमध्ये पसरलेल्या पुष्परूपी हास्याच्या कांतीने (प्रेक्षकांच्या) चित्तास मदोन्मत्त केले.

अरुणरागनिषेधिभिरंशुकैः श्रवणलम्बपदैश्च यवाङ्कुरैः ।
परभृताविरुतैश्च विलासिनः स्मरबलैरबलैकरसाः कृताः ॥४३ ॥

अरुणाच्या गुलाबी छटेला पराजित करणारी लाल वस्त्रे, कानावर धारण केले जाणारे यवांकुर, आणि कोकिळांचा मधुर स्वर, या कामदेवाच्या सैनिकांनी विलासी पुरुषांना अबलांवर अनन्यपणे आसक्त केले.

उपचितावयवा शुचिभिः कणैरलिकदम्बकयोगमुपेयुषी ।
सदृशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥४४ ॥

शुभ्र परागांनी मोहरलेली, तसेच भ्रमरसमूहांनी वेढलेली तिलकवृक्षाची मंजरी केशरचनेच्या जाळ्यांमध्ये लावलेल्या मोत्यांप्रमाणे सुंदर दिसत होती.

ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भृतश्छविकरं मुखचूर्णमृतुश्रियः ।
कुसुमकेसररेणुमलिव्रजाः सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ॥४५ ॥

धनुष्य हाती घेतलेल्या मदनाची पताका असलेले वसंतश्रीच्या मुखाची शोभा वाढवणारे परागकण वाऱ्यामुळे उपवनातील फुलामधून उधळले जात होते, तेव्हा त्यांच्या मागोमाग, भ्रमरांचे समूह फिरू लागले.

अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।
अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतामबलाजनः ॥४६ ॥

वसंतोत्सवात नवीन बांधलेल्या झोक्यांचा आनंद अनुभवणाऱ्या स्त्रियांनी कुशल असूनही प्रियकराच्या गळ्याला आलिंगन देण्याच्या इच्छेने झोक्याला बांधलेली दोरी पकडण्यास सक्षम आपल्या भुजारूपी वेली सैल सोडल्या. (स्त्रिया वसंतऋतूचा आनंद लुटत प्रियकरांना आलिंगन देण्याची संधी घेऊ लागल्या.)

त्यजत मानमलं बत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।
परभृताभिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥४७ ॥

"अगं रुसणं सोडा. रुसून काहीच फायदा (उपयोग) नाही. ओसरून गेलेले उपभोगयोग्य तारुण्य परत मिळत नाही" अशाप्रकारे कोकिळांद्वारे जणू काही कामदेवाचा अभिप्राय व्यक्त केला गेल्यावर (रुसून बसलेल्या) रमणी आपला रुसवा सोडून पतीशी रमण करू लागल्या.

अथ यथासुखमार्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीसखः ।
नरपतिश्चकमे मृगयारतिं स मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः ॥४८ ॥

यानंतर विष्णू, वसंत आणि कामदेवाप्रमाणे असलेल्या त्या राजा दशरथाने विलासवती तरुणींबरोबर वसंतोत्सवाच्या सुखाचा यथेच्छ आनंद अनुभवला आणि मृगयाविहार (शिकार) करण्याची इच्छा व्यक्त केली.

परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरुचोश्च तदिङ्गितबोधनम् ।
श्रमजयात्प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥४९ ॥

मृगया (शिकार) ही मृग, वराह इत्यादी चंचल प्राण्यांना लक्ष्य करून मारण्याचा सराव करायला लावते. त्या लक्ष्यांच्या भीती आणि क्रोध इत्यादींचे ज्ञान करून देते. शरीरास कष्टामुळे व विजयामुळे उत्कृष्ट गुणांचे बनवते. म्हणूनच राजा दशरथ मंत्र्यांची परवानगी घेऊन मृगयेसाठी निघाले.

मृगवनोपगमक्षमवेषभृद्विपुलकण्ठनिषक्तशरासनः ।
गगनमश्वखुरोद्धतरेणुभिर्नृसविता स वितानमिवाकरोत् ॥५० ॥

मृगांच्या वनात जाण्यास योग्य वेष धारण करून विशाल कंठाजवळ धनुष्य धारण करून (टेकवून) मानवांमध्ये सूर्यासारखा तेजस्वी दिसणाऱ्या त्या राजा दशरथाने (घोड्यावर स्वार होऊन) घोड्याच्या खुराने उडविलेल्या धुळीचा जणू मांडवच उभारला.

ग्रथितमौलिरसौ वनमालया तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः ।
तुरगवल्गनचञ्चलकुण्डलो विरुरुचे रुरुचेष्टितभूमिषु ॥५१ ॥

वन्य फुलांचा माळेने केशरचना सजवून, वृक्षाच्या पानांप्रमाणे हिरव्या रंगाचे कवच धारण करून घोड्याच्या दुडक्या चालीमुळे कानातली कुंडले हालणारे महाराज दशरथ रुरू नावाचे मृगविशेष ज्या भूमीत विहार करतात त्या ठिकाणी शोभून दिसू लागले.

तनुलताविनिवेशितविग्रहा भ्रमरसंक्रमितेक्षणवृत्तयः ।
ददृशुरध्वनि तं वनदेवताः सुनयनं नयनन्दितकोसलम् ॥५२ ॥

सूक्ष्म वेलींमध्ये शरीराचे आणि भ्रमरांमध्ये नेत्रांचे विभ्रम ज्यांनी संक्रमित केले आहेत अशा वनदेवींनी सुंदर नेत्र असलेल्या आणि सुरेख नीतीने कोसलच्या प्रजाजनांना आनंदित करीत असलेल्या त्या राजा दशरथाला पाहिले.

श्वगणिवागुरिकैः प्रथमास्थितं व्यपगतानलदस्यु विवेश सः ।
स्थिरतुरङ्गमभूमि निपानवन्मृगवयोगवयोपचितं वनम् ॥५३ ॥

शिकारी कुत्र्यांचे समूह आणि हरणांना अडकविण्यासाठी जाळी घेतलेल्या लोकांनी आधीपासूनच व्यापलेल्या, वणवा आणि चोरांनी रहित असलेल्या, घोडा उभा राहण्यास योग्य आणि पशूंना पाणी पिण्यास योग्य जलाशय असलेल्या, हरणे, पक्षी आणि गव्यांनी समृद्ध अशा वनांत त्याने (राजा दशरथाने) प्रवेश केला.

अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे नरवरो रवरोषितकेसरी ॥५४ ॥

त्यानंतर भाद्रपद महिना जसा सोन्यासारख्या पिवळ्या रंगाच्या वीजरूपी प्रत्यंचेने युक्त इंद्रधनुष्य धारण करतो तशा प्रकारे, धनुष्याच्या टणत्काराने सिंहाला

कुद्ध करीत मनोव्याधिरहित पुरुषश्रेष्ठ महाराज दशरथाने प्रत्यंचा चढविलेले धनुष्य धारण केले.

तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशावै-
र्व्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।
आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां
यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम् ॥५५ ॥

दूध पिणाऱ्या पाडसांकडून वारंवार प्रेमाने अडविल्या जाणाऱ्या हरिणींसारखी गती असलेल्या हरिणांचा तोंडात कुश घेऊन पुढे पुढे चालत असलेल्या समूह त्याच्या (राजा दशरथाच्या) पुढे येऊन थांबला. एका काळवीट त्या सर्वांच्या पुढे होता.

तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा
तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति ।
श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातै-
र्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवार्द्रैः ॥५६ ॥

वेगवान घोड्यावर आरूढ, भात्यातून बाण काढत असलेल्या राजा दशरथाने पाठलाग केल्यामुळे विखुरलेल्या हरणांच्या कळपाने भीतीमुळे अश्रुपूर्ण आणि गोंधळलेल्या डोळ्यांनी वाऱ्याने हालविलेल्या नीलकमळांच्या पाकळ्यांप्रमाणे वनास कृष्णवर्णीय करून टाकले.

लक्ष्यीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः
प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।
आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी
बाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसंजहार ॥५७ ॥

विष्णू आणि इंद्रासारख्या प्रभावशाली त्या धनुर्धारी राजा दशरथाने वेध घेतलेल्या हरणाला वाचविण्यासाठी त्याला आडोसा देणारी त्याची सहचरी हरिणी पाहून स्वतः प्रेमळ असल्याने कृपाळूपणे कोमल मनाच्या राजा दशरथाने कानापर्यंत खेचलेला बाण उतरवला. (प्रेमासक्त हरणांच्या जोडप्यावर बाण चालवला नाही)

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः
कर्णान्तमेत्य बिभिदे निबिडोऽपि मुष्टिः ।
त्रासातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥५८ ॥

इतर हरिणांवर बाण सोडण्याच्या इच्छेने तो आपली बळकट मूठ कानापर्यंत खेचत असे, पण त्या भयभीत हरिणांच्या भिरभिरणाऱ्या सुंदर डोळ्यांना पाहून आपल्या प्रगल्भ प्रियतमांच्या नेत्रकटाक्षांची आठवण येऊन ती मूठ आपसूक उघडत असे. (फक्त करुणेमुळे तो शिकार सोडून देत होता. मृगयानैपुण्य नसल्यामुळे नव्हे !)

उत्तस्थुषः सपदि पल्वलपङ्कमध्या-
न्मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम् ।
जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं
सुव्यक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥५९ ॥

(हरणांच्या शिकारीचा नाद सोडून त्याने) डुकरांच्या कळपाचा पाठलाग केला. (पळत असताना) तोंडातले नागरमोथ्याचे घास खाली पडल्यामुळे त्याच्या तुकड्यांनी तो मार्ग व्यापला होता. लांबलचक ओल्या पाउलखुणांच्या रांगांमुळे स्पष्टपणे कळत होते की तेवढ्याच काळापुरत्या तयार झालेल्या डबक्यातील चिखलातून उठून तो कळप पुढे गेला आहे.

तं वाहनादवनतोत्तरकायमीष-
द्विध्यन्तमुद्धृतसटाः प्रतिहन्तुमीषुः ।
नात्मानमस्य विविदुः सहसा वराहा
वृक्षेषु विद्धमिषुभिर्जघनाश्रयेषु ॥६० ॥

घोड्यावर चढलेल्या त्याने (दशरथाने) किंचित् पुढे झुकून बाण सोडताच, आपले मानेवरील केस ताठ करून ती डुकरे त्याचावर चालून गेली. पण त्यांना कळलेच नाही की ज्या वृक्षाला टेकून ती डुकरे आधी उभी होती, त्यालाच ती अचानक बाणांनी जखडली गेली आहेत ! (धनुर्विद्येतील दशरथाचे कौशल्य व वेग येथे दर्शविला आहे.)

तेनाभिघातरभसस्य विकृष्य पत्री
वन्यस्य नेत्रविवरे महिषस्य मुक्तः ।
निर्भिद्य विग्रहमशोणितलिप्तपुङ्ख-
स्तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ॥६१ ॥

तेवढ्यात त्याच्यावर वेगाने चालून येणाऱ्या एका रानरेड्याच्या डोळ्यांच्या मध्यभागात (कपाळावर) त्या राजाने बाण खेचून मारला. त्या बाणाने त्या रेड्याचे शरीर छेदून (बाणाच्या) पंखाला रक्त न लागू देताच त्याला (रेड्याला) पहिल्यांदा पाडले आणि मग स्वत :ही पडला.

प्रायो विषाणपरिमोक्षलघूत्तमाङ्गा-
न्स्वङ्गांश्चकार नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः ।
शृङ्गं स दृप्तविनयाधिकृतः परेषा-
मत्युच्छ्रितं न ममृषे न तु दीर्घमायुः ॥६२ ॥

राजाने क्षुरप्र नावाच्या तीक्ष्ण बाणविशेषाने (एक) शिंगी गेंड्याच्या शिंगांचे अधिकतर भाग छेदून त्याला शिंगरहित बनवले. दुष्टांना शासन करण्याचा अधिकार

असलेल्या त्या राजाने शत्रूंचा अत्यंत वाढलेला अहंकार सहन केला नाही पण त्यांचे दीर्घायू असणे सहन केले नाही असे नाही. (शिंग तोडून त्याचा अहंकार नष्ट करून त्यांना जगू दिले.)

व्याघ्रानभीरभिमुखोत्पतितान्गुहाभ्यः
फुल्लासनाग्रविटपानिव वायुरुग्णान् ।
शिक्षाविशेषलघुहस्ततया निमेषा-
त्तूणीचकार शरपूरितवक्त्ररन्ध्रान् ॥६३ ॥

जेव्हा (सैनिकांचा कोलाहल ऐकून) वाघ गुहांतून बाहेर येऊन झेपावले तेव्हा विशेष प्रशिक्षण घेतलेल्या निर्भय दशरथाने क्षणभरातच वाऱ्याने विखुरलेल्या सर्जफुलांप्रमाणे वासलेली ती बाघांची मुखे आपल्या हस्तलाघवाने बाणांनी अशी भरून टाकली की ती बाणांचे भातेच बनली!

निर्घातोग्रैः कुञ्जलीनाञ्जिघांसुर्ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान् ।
नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभूद्वीर्योदग्रे राजशब्दो मृगेषु ॥६४ ॥

कुंजांमध्ये लपलेल्या सिंहांना मारण्याची इच्छा करत असलेल्या राजा दशरथाने वज्रघोषाप्रमाणे (वज्राचा आघात होताना येणाऱ्या आवाजाप्रमाणे) धनुष्याच्या प्रचंड टणत्काराने विक्षुब्ध केले. असे वाटते की, निश्चितच त्या सिंहांच्या पराक्रमाचा उत्कर्ष झाल्याने 'मृगराजा'च्या बाबतीत राज शब्द अत्यधिक असूया करणारा झाला. (सिंहाला मृगराज म्हणतात. सिंहाच्या पराक्रमामुळे राज या शब्दाचा त्याला अतिशय हेवा वाटत असे.)

तान्हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान्काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान् ।
आत्मानं रणकृतकर्मणां गजानामानृण्यं गतमिव मार्गणैरमंस्त ॥६५ ॥

ककुत्स्थ कुळात जन्मास आलेल्या राजा दशरथाने हत्तींच्या कळपाशी हाडवैर असलेल्या, वाकड्या तीक्ष्ण नखांमध्ये गजमौक्तिक अडकलेल्या त्या सिंहांना बाणांनी मारून स्वत :ला युद्धात आपल्यावर उपकार करणाऱ्या हत्तींच्या ऋणातून मुक्त केले. (हत्तीच्या वैरी सिंहांना बाणांनी मारून हत्तींच्या उपकारातून स्वत :ला मुक्त मानले.)

चमरान्परितः प्रवर्तिताश्वः क्वचिदाकर्णविकृष्टभल्लवर्षी ।
नृपतीनिव तान्वियोज्य सद्यः सितबालव्यजनैर्जगाम शान्तिम् ॥६६ ॥

काही ठिकाणी चमरी मृगांच्या भोवती घोड्याला फिरवत कानापर्यंत ओढलेल्या भाल्यांचा वर्षाव करीत महाराज दशरथाने त्या चामरधारी हरणांना पांढऱ्या केसरूपी पंख्यांनी विहीन केले आणि त्याच क्षणी शांती मिळविली. (फक्त शेपट्याच तोडत असे, जीव घेत नसे हा भाव)

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं
न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्यीचकार ।
सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णे
रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥६७ ॥

(स्वत :च्या) घोड्याजवळून उडत जाणाऱ्या, सुंदर पिसारा असलेल्या मोराला त्या राजा दशरथाने असा विचार करून आपल्या बाणांचे लक्ष्य बनविले नाही की, तो (राजाला) त्याक्षणी सुंदर सुंदर माळांनी गुंफलेल्या, रतिक्रीडेच्या वेळी बंधनविहीन अशा आपल्या प्रियेच्या केशपाशाप्रमाणे जाणवला.

तस्य कर्कशविहारसंभवं स्वेदमाननविलग्नजालकम् ।
आचचाम सतुषारशीकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः ॥६८ ॥

अतिशय कठोर मृगयाविहारामुळे (शिकारीचे परिश्रम झाल्याने) आलेला चेहऱ्यावरील घाम थंड जलकण मिसळलेल्या, पानांच्या कोशांना उलगडविणाऱ्या वनातील वाऱ्याने प्राशन केला. (वाऱ्यामुळे घाम सुकला.)

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बिधुरं धराधिपम् ।
परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥६९ ॥

अशाप्रकारे (यापूर्वी वर्णिलेल्या) आपली इतर कामे विसरून मंत्र्यांवर राजकार्याचा भार सोपवून सातत्याने (मृगया) सेवन केल्यामुळे अनुराग वाढलेल्या राजा दशरथाला मृगयेने (शिकारीच्या खेळाने) चतुर कामिनीप्रमाणे आकृष्ट केले.

स ललितकुसुमप्रवालशय्यां ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम् ।
नरपतिरतिवाहयांबभूव क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम् ॥७० ॥

त्याने सुरम्य फुलांचा आणि नवांकुरांचा बिछाना असलेली, प्रज्वलित महौषधीरूपी दिव्याने युक्त, तीन प्रहरांची रात्र सेवकांशिवाय एकट्यानेच कुठेतरी घालविली.

उषसि स गजयूथकर्णतालैः पटुपटहध्वनिभिर्विनीतनिद्रः ।
अरमत मधुराणि तत्र शृण्वन्विहगविकूचितबन्दिमङ्गलानि ॥७१ ॥

पहाटेच्या वेळी मोठ्या नगाऱ्याच्या आवाजासारखी गर्जना करणाऱ्या हत्तींच्या समूहाच्या कानरूपी पंख्यांनी (ताडपत्राच्या पंख्याप्रमाणे असल्याने) झोपेचा त्याग करणारा तो राजा दशरथ तेथे पक्ष्यांच्या मधुर कलरवरूपी बंदीजनांच्या गीतांचे श्रवण करीत रमला.

अथ जातु रुरोर्गृहीतवर्त्मा विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ।
श्रमफेनमुचा तपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥७२ ॥

त्यानंतर काही काळाने रुरू नावाच्या मृगविशेषाचा पाठलाग करीत वनाच्या आजूबाजूला सेवकांच्या नजरेस न पडलेला राजा दशरथ, थकल्यामुळे तोंडातून फेस काढणाऱ्या घोड्यावरून, जेथे तपस्वीजन अवगाहन (स्नान) करीत आहेत अशा तमसा नदीच्या काठावर येऊन पोहोचला.

कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चैरुच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः ।
तत्र स द्विरदबृंहितशङ्की शब्दपातिनमिषुं विससर्ज ॥७३ ॥

त्या तमसा नदीच्या पाण्यात घडा भरत असल्याने मोठा गंभीर आवाज आला. तो आवाज दोन सुळे असलेल्या हत्तीचा आहे अशा कल्पनेने (त्या हत्तीला मारण्याकरिता) त्या राजा दशरथाने शब्दवेधी बाण सोडला.

नृपतेः प्रतिषिद्धमेव तत्कृतवान्पङ्क्तिरथो विलङ्घ्य यत् ।
अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ॥७४ ॥

राजा दशरथाने शास्त्राच्या आज्ञेचे उल्लंघन करून जे 'गजवधरूपी' काम केले ते राजासाठी नियमविरुद्धच होते. कारण शास्त्रज्ञानी लोकदेखील रजोगुणाने प्रभावित झाल्यावर अयोग्य मार्गावरून वाटचाल करतातच.

हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्ण-
स्तस्यान्विष्यन्वेतसगूढं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं
तापादन्तःशल्य इवासीत्क्षितिपोऽपि ॥७५ ॥

अहो बाबा ! अहो बाबा ! अशाप्रकारचा आकांत ऐकून दु:खी होऊन वेताच्या समूहाने आच्छादलेल्या त्या आवाजाच्या उत्पत्तिस्थानाचा शोध घेत असताना, पाण्याचा घडा घेतलेल्या व बाणाने जखमी झालेल्या मुनिकुमाराला पाहून तो (राजा

दशरथ) पृथ्वीपती असूनही (केलेल्या चुकीच्या जाणिवेने) होरपळून जाऊन हृदयात बाण लागल्याप्रमाणे व्यथित झाला.

तेनावतीर्य तुरगात्प्रथितान्वयेन
पृष्टान्वयः स जलकुम्भनिषण्णदेहः ।
तस्मै द्विजेतरतपस्विसुतं स्खलद्भि-
रात्मानमक्षरपदैः कथयांबभूव ॥७६ ॥

प्रसिद्ध उच्चकुलीन त्या दशरथराजाने घोड्यावरून उतरून वंशाविषयी विचारले असता त्या मुनिकुमाराने पाण्याच्या घड्यावर डोके टेकवून कसेबसे अस्फुट शब्दांत स्वत: ब्राह्मणेतर (ब्राह्मण नसलेल्या) तपस्व्याचा मुलगा असल्याचे सांगितले.

तच्चोदितः स तमनुद्धृतशल्यमेव पित्रोः सकाशमवसन्नदृशोर्निनाय ।
ताभ्यां तथागतमुपेत्य तमेकपुत्रमज्ञानतः स्वचरितं नृपतिः शशंस ॥७७ ॥

त्या मुनिकुमाराने 'मला वडलांजवळ पोहचवा' असे सांगितल्यामुळे राजाने बाण न काढताच त्याला (त्याच्या) आंधळ्या आई-वडलांजवळ पोहचविले. अशाप्रकारे (जखमी अवस्थेत) आलेल्या त्या एकुलत्या एक मुलासंबंधी (राजा दशरथाने) अज्ञानाने (हत्ती समजून बाण चालवल्याच्या कृत्याविषयी) केलेल्या कृत्याविषयी त्या दोघांना सांगितले.

तौ दंपती बहु विलप्य शिशोः प्रहर्त्रा
शल्यं निखातमुदहारयतामुरस्तः ।
सोऽभूत्परासुरथ भूमिपतिं शशाप
हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरेव वृद्धः ॥७८ ॥

त्या जोडप्याने धाय मोकलून रडत मुलाच्या छातीत रुतलेला बाण प्रहार करणाऱ्या राजा दशरथाला काढायला लावला. तो मुलगा निष्प्राण झाला. त्यानंतर त्या वृद्ध मुनीने हातात साठवलेल्या आपल्याच डोळ्यांमधील आसवांनीच राजाला शाप दिला.

दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोका-
दन्त्ये वयस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ।
आक्रान्तपूर्वमिव मुक्तविषं भुजङ्गं
प्रोवाच कोसलपतिः प्रथमापराद्धः ॥७९ ॥

पूर्वी डिवचल्यामुळे विष ओकणाऱ्या सापाप्रमाणे असलेल्या, 'तू देखील अंतकाळी माझ्यासारखाच पुत्रशोकाने मृत्यू पावशील' अशाप्रकारे बोलणाऱ्या त्या वृद्ध मुनीला पहिल्यांदाच अपराध केलेला दशरथराजा म्हणाला.

शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे
सानुग्रहो भगवता मयि पातितोऽयम् ।
कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो
बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥८० ॥

अजूनपर्यंत पुत्राचे सुंदर मुखकमल पाहू न शकलेल्या मला आपल्याद्वारा दिलेला हा शाप देखील मी कृपाप्रसादच मानतो. इंधनाने पेटलेली आग सुपीक जमिनीला जाळत असली तरी बीजांकुरांना जन्म देण्यास योग्य बनवते.

इत्थं गते गतघृणः किमयं विधत्तां वध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन ।
एधान्हुताशनवतः स मुनिर्ययाचे पुत्रं परासुमनुगन्तुमनाः सदारः ॥८१ ॥

असे झाल्यावर पृथ्वीपती दशरथ म्हणाला, 'असा निर्दय वध करणाऱ्या माणसाने (मी) आपल्या करिता काय करावे? त्यावर त्या मुनीने मृत पुत्राच्या मागाहून आपल्या पत्नीसह स्वत: मरण्याची इच्छा व्यक्त करत पेटवलेल्या चितेची मागणी केली.

प्राप्तानुगः सपदि शासनमस्य राजा
संपाद्य पातकविलुप्तधृतिर्निवृत्तः ।
अन्तर्निविष्टपदमात्मविनाशहेतुं
शापं दधज्ज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशिः ॥८२ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ मृगयावर्णनो नाम नवमः सर्गः ।

लगेचच त्या मुनींचा आदेश पाळून समुद्र आपल्या उदरात जसा वडवाग्नी धारण करतो तसा मुनीच्या वधरूपी पातकाने व्याकुळ होऊन, आपल्या विनाशाचे कारण असलेला, मनात घर करून राहिलेला शाप घेऊन राजा दशरथ आपल्या सेवकांसह (आपल्या राजधानीत) परतला.

अशा रीतीने कविश्रेष्ठ कालिदास रचित रघुवंश नामक महाकाव्यातील मृगयावर्णन नामक नववा सर्ग संपला.

दशमः सर्गः

पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः ।
किंचिदूनमनूनर्द्धेः शरदामयुतं ययौ ॥ १ ॥

इंद्रासारख्या तेजस्वी, महासमृद्धशाली, त्या राजा दशरथाने जवळपास दहा हजार वर्षे पृथ्वीवर शासन केले.

न चोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनम् ।
सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोपहम् ॥ २ ॥

परंतु त्याला पूर्वजांच्या ऋणातून मुक्त होण्याचे साधन असणाऱ्या आणि तात्काळ शोकरूपी अंधाराला दूर सारणाऱ्या पुत्र नावाच्या प्रकाशाची प्राप्ती झाली नाही.

अतिष्ठत्प्रत्ययापेक्षसंततिः स चिरं नृपः ।
प्राङ्मन्थादनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिवार्णवः ॥ ३ ॥

क्षीरसमुद्रात रत्नांचे अस्तित्व असूनही समुद्रमन्थन होईपर्यंत ते ज्याप्रमाणे लक्षात आले नाही त्याप्रमाणेच नशिबात संतती असूनही काहीतरी कारणामुळे तिला विलंब होत आहे असे मानून राजा दशरथ दीर्घकाळापर्यंत तसाच शांत राहिला.

ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः ।
आरेभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः ॥ ४ ॥

ऋष्यशृंगादी ऋत्विजांनी पुत्राची इच्छा असलेल्या त्या जितेन्द्रिय दशरथाकरिता पुत्रकामेष्टी (यज्ञ) सुरू केला. (टीप - सन्तानकाङ्क्षिणः हा शब्द ऋष्यशृङ्गादयं याचे विशेषण होऊ शकेल. तेव्हा जितेन्द्रिय असूनही दशरथाला पुत्र व्हावा अशी इच्छा करणाऱ्या ऋष्यशृंगादी ऋत्विजांनी दशरथासाठी असा अर्थ होईल.)

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिम् ।
अभिजग्मुर्निदाघार्ताश्छायावृक्षमिवाध्वगाः ॥ ५ ॥

तापदायक उन्हाने त्रस्त झालेला वाटसरू जसा डेरेदार सावली देणाऱ्या वृक्षाच्या आश्रयाला जातो तसे त्यावेळी (दशरथाच्या पुत्रकामेष्टीच्या वेळी) पुलस्त्य गोत्रात जन्मलेल्या पुरुषाद्वारा (रावणाच्या उपद्रवाने) त्रस्त होऊन सर्व देव भगवान विष्णूजवळ गेले.

ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः ।
अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ ६ ॥

ते सर्व देव क्षीरसागराजवळ पोहोचले त्याचवेळी आदिपुरुष भगवान विष्णूने योगनिद्रेचा त्याग केला कारण वेळ न दवडणे हे होणाऱ्या कार्यसिद्धीचे शुभसूचक लक्षण असते.

भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवौकसः ।
तत्फणामण्डलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहम् ॥ ७ ॥

स्वर्गात राहणाऱ्या देवांनी शेषनागाच्या आसनावर विराजमान आणि त्याच्या (शेषनागाच्या) फण्यावरील मण्याच्या दीपवून टाकणाऱ्या तेजात (प्रकाश झोतात) शरीर प्रकाशित झालेल्या) विष्णूला पाहिले.

श्रियः पद्मनिषण्णायाः क्षौमान्तरितमेखले ।
अङ्के निक्षिप्तचरणमास्तीर्णकरपल्लवे ॥ ८ ॥
प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम् ।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥ ९ ॥
प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।
कौस्तुभाख्यमपां सारं बिभ्राणं बृहतोरसा ॥ १० ॥
बहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।
आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥ ११ ॥
दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः ।
हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम् ॥ १२ ॥
मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्ष्मणा ।
उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ॥ १३ ॥
योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनैः ।
भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन् ॥ १४ ॥
प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्रे सुरद्विषां ।
अथैनं तुष्टुवुः स्तुत्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १५ ॥

कमलासनावर बसलेल्या, रेशमी वस्त्राने मेखला झाकलेल्या, आणि अतिशय सुकुमार पालवीसारखे हात असणाऱ्या लक्ष्मीच्या मांडीवर ज्याने आपले चरण ठेवले आहेत अशा,

उमललेल्या कमळाप्रमाणे डोळे असलेल्या, पहाटेच्या बालसूर्याच्या कोवळ्या उन्हाप्रमाणे पिवळसर वस्त्र धारण केलेल्या, शरद ऋतूतील दिवसाप्रमाणे सुरुवातीला सुखावह अशा (योगीलोकांना ज्याचे दर्शन सुखावह वाटते अशा),

आपल्या तेजाने श्रीवत्सलांछन झाकून टाकणाऱ्या, लक्ष्मीच्या साजसज्जेचे साधन (आरशाप्रमाणे) असलेला, जलाचे साररूप असलेला कौस्तुभ मणी विशाल छातीवर

धारण केलेल्या. (**टीप**- अपां सारः - कौस्तुभ मणी हा समुद्रातून निघालेल्या १४ रत्नांपैकी एक आहे म्हणून अपां सार म्हटले आहे. **श्रीवत्सलांछन कथा** - भक्त भृगुऋषींनी मारलेल्या लाथेची खूण अभिमानाने मिरवतात म्हणून भगवान् श्रीविष्णूंना श्रीवत्सलांछन असे म्हणतात. भगवंताच्या वक्षावर पांढऱ्या केसांचा एक भोवरा आहे त्यालाच वत्सलांछन म्हणतात.),

वृक्षाच्या शाखांप्रमाणे असलेल्या आणि दिव्य अलंकारांनी सजलेल्या हातांमुळे समुद्रात प्रकटलेला दुसरा पारिजातच जणू अशा,

दैत्य पत्नींच्या गालावरील मदाचा लालिमा घालवणाऱ्या (त्यांच्या पतींना मारल्यामुळे सजत नसल्याने सौंदर्य नष्ट करणाऱ्या) सजीव शस्त्रास्त्रांद्वारा ज्याचा जयजयकार केला जात आहे अशा,

(विष्णूच्या सान्निध्यामुळे) शेषाशी असलेले स्वाभाविक वैर सोडून दिलेला (अमृत आणण्याच्या व वेळी) वज्राच्या आघाताने झालेल्या घावाचा व्रण धारण करणारा गरुड हात जोडून अतिशय नम्रभावाने ज्याच्याजवळ उभा आहे अशा,

'सुखाने झोप झाली ना?' असे विचारणाऱ्या भृगू इत्यादी ऋषींवर (चित्तवृत्तिनिरोधरूप) योगनिद्रेनंतर प्रसन्न, पवित्र दृष्टीने कृपा करीत असलेल्या,

देवविरोधी असलेल्या असुरांचे शमन करणाऱ्या त्या भगवान विष्णूला देवगणाने नमस्कार करून वाणी आणि मनाने जाणता न येणाऱ्या स्तुतीस पात्र असणाऱ्या त्याची (भगवान विष्णूची) स्तुती केली.

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु बिभ्रते ।
अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥ १६ ॥

सर्वात आधी विश्वाची रचना करणारा नंतर पालन करणारा आणि त्यानंतर त्याचा संहार करणारा अशा प्रकारे निर्मिती, पालन आणि संहार करणाऱ्यांच्या तीन रूपांमध्ये असलेल्या तुला नमस्कार असो.

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते ।
देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ १७ ॥

ज्याप्रमाणे स्वभावत: एकरस असलेले आकाशातील दिव्य जल वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळ्या अवस्थेला - चवीला प्राप्त होते त्याप्रमाणेच स्वरूपत : निर्विकार असून देखील तू सत्त्व, रज आणि तम या गुणांमध्ये (सृजन कर्तृत्व इत्यादी कर्मांद्वारे) विविध अवस्था प्राप्त करतोस.

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः ।
अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ १८ ॥

हे प्रभू! तू अपरिमित असूनही, सर्व लोकांत व्याप्त आहेस, नि :स्पृह असूनही तू इतरांचे मागणे पूर्ण करतोस. तू दुसऱ्या कोणाहीकडून जिंकला जात नाहीस. तर तू नेहमीच विजयी होतोस. तू अव्यक्त असूनही या व्यक्त विश्वाचे कारण आहेस.

हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्विनम् ।
दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥ १९ ॥

हे प्रभू! तू हृदयात राहत असून देखील दूरस्थ आहेस. निष्काम असूनही तपस्वी आहेस. दयाळू असलास तरी पाप आणि दु:ख यांच्या स्पर्शाने रहित आहेस. पुराणपुरुष असूनही तू जराविहीन आहेस असे (विद्वान) लोक जाणतात.

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।
सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ २० ॥

हे ईश्वरा! तू सगळे काही जाणतोस पण तुला कोणी जाणत नाही (तुझे यथार्थ स्वरूप कोणाला समजत नाही) तू सर्वांच्या उत्पत्तीचे कारण असूनही स्वतः स्वयंभू आहेस. तू सर्वांचा स्वामी आहेस पण तुझा स्वामी कोणी नाही. तू एकमेव आहेस आणि सगळी रूपे धारण करतोस.

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।
सप्तार्चिमुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ २१ ॥

हे ईश्वरा! सात साममंत्रांच्या गानाने तुझी स्तुती केली जाते. तू सात समुद्रांच्या पाण्यात शयन करणारा आहेस. सात ज्वाला असलेला अग्नी तुझे मुख आहे आणि सात लोकांचा (स्वर्ग इत्यादी) तू एकमेव आश्रय आहेस असे म्हटले जाते.

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।
चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ २२ ॥

धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या चार पुरुषार्थांचे फळ देणारे ज्ञान; सत्य, त्रेता, द्वापर आणि कली या चार युगांच्या अवस्था; ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चार वर्णांनी व्यापलेले विश्व असे सगळे चतुर्मुख अशा तुझ्यातूनच निर्माण झाले आहे.

अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।
ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ २३ ॥

योगीलोक अभ्यासाने नियंत्रित अशा मनाने, हृदयात निवास करीत असलेल्या आणि प्रकाशस्वरूप अशा तुझे चिंतन मोक्ष मिळविण्यासाठी करतात.

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ २४ ॥

अजन्मा असूनही जन्म घेणारा, नि :स्पृह असूनही शत्रूचा संहार करणारा, नित्य जागरूक असूनही योगनिद्रेचा अनुभव घेणारा अशा तुझे वास्तविक स्वरूप कोण बरे जाणू शकतो ?

शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।
पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ २५ ॥

हे ईश्वरा ! तू शब्दादी विषय भोगण्यासाठी , कठोर तपाचरण करण्यासाठी , प्रजापालन करण्यासाठी, उदासीनतेने वागण्यास समर्थ आहेस. (टीप. - राम, कृष्ण इत्यादी स्वरूपांमध्ये नर, नारायण स्वरूपात)

बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे ॥ २६ ॥

भिन्न भिन्न गतीने येणारा गंगेचा प्रवाह अखेरीस समुद्रातच जाऊन मिसळतो तसा आगम आणि शास्त्र यांमधील भेद असून देखील चारही पुरुषार्थ मिळविण्याचे साधन असलेले सर्वच मार्ग तुझ्यातच येऊन एकरूप होतात.

त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।
गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसंनिवृत्तये ॥ २७ ॥

ज्या लोकांनी तुझ्यात आपले चित्त एकाग्र केले आहे आणि सगळीच कर्मे तुला अर्पिली आहेत त्या वैराग्य आलेल्या लोकांना या संसारात पुन्हा यावे लागू नये म्हणून तूच एकमेव आश्रयस्थान आहेस.

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मह्यादिर्महिमा तव ।
आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ २८ ॥

प्रत्यक्ष अनुभवाला येणाऱ्या, पृथ्वी इत्यादीद्वारा (व्यक्त सृष्टीद्वारा) देखील तुझा महिमा असीम आहे. (वर्णिता येत नाही) तर मग यथार्थ स्वरूप सांगणाऱ्या वेद वचनांनी आणि अनुमान प्रमाणांनी प्रमाणित होणाऱ्या तुझ्याविषयी काय सांगावे बरे ?

केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ॥ २९ ॥

तुझे फक्त स्मरण केले असताही व्यक्ती पवित्र होते तर मग त्याशिवाय तुझ्याबाबतच्या (तुला आळवण्याची साधने) इतर गोष्टी (नवविधाभक्ती इत्यादी) विशेष फळं देणाऱ्या आहेतच.

उदधेरिव रत्नानि तेजांसीव विवस्वतः ।
स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ ३० ॥

समुद्रातील रत्ने आणि सूर्याचे तेज यांप्रमाणे मोजता न येणारे, (यांद्वारा व्यक्त न होऊ शकणाऱ्या) तुझे चरित्र स्तुतींहून बरेच अधिक आहे. (त्याचे पूर्णपणे गान करणे अशक्य आहे.)

अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किञ्चन विद्यते ।
लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥ ३१ ॥

(दुनियेत) असे काहीही मिळवण्याजोगे नाही जे तुला मिळू शकत नाही, केवळ लोकांवर अनुग्रह करणे हे एकच तुझ्या जन्माचे आणि कर्मे करण्याचे कारण आहे.

महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संह्रियते वचः ।
श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ ३२ ॥

तुझा महिमा गाऊन जी वाणी थांबते ती श्रम झाले म्हणून किंवा शक्ती शिल्लक राहिली नाही म्हणूनच केवळ. तुझ्या गुणांच्या मर्यादेमुळेही नव्हे. (टीप :- तुझ्या गुणांना मर्यादाच नाही असा भाव.)

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।
भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ ३३ ॥

अशाप्रकारे त्या देवांनी सर्वोत्तम अशा त्या विष्णूला प्रसन्न केले. कारण ती (देवांनी केलेली स्तुती) केवळ स्तुती नव्हती तर परम पुरुषोत्तमाविषयीचे सत्य कथन होते.

तस्मै कुशलसंप्रश्नव्यञ्जितप्रीतये सुराः ।
भयमप्रलयोद्वेलादाचख्युर्नैर्ऋतोदधेः ॥ ३४ ॥

(देवांनी) क्षेमकुशल विचारल्याने प्रसन्नता प्रकट करीत असलेल्या भगवान विष्णूला देवांनी प्रलयाशिवायच मर्यादेचे उल्लंघन करणाऱ्या राक्षसरूपी समुद्राकडून भय असल्याचे सांगितले.

अथ वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना ।
स्वरेणोवाच भगवान् परिभूतार्णवध्वनिः ॥ ३५ ॥

त्यानंतर समुद्रकिनाऱ्यावरील पर्वताच्या गुहांमध्ये (प्रतिध्वनिरूपात) घुमणाऱ्या (आणि) समुद्राच्या (लाटा उसळत असल्यामुळे येणाऱ्या) आवाजास हरवेल अशा स्वरात भगवान म्हणाले.

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।
बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ॥ ३६ ॥

त्या प्राचीन कवी भगवान विष्णूच्या कंठ, टाळू इत्यादी वर्णाच्या उच्चारण स्थानातून उच्चारली गेलेली भाषा (उच्चारण प्रयत्न आदि) संस्कार झाल्यामुळे कृतकृत्य झाली. (**टीप.** - हेमाद्रीनुसार वर्णस्थाने –

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ।।)

बभौ सदशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्गता ।
निर्यातशेषा चरणाद्भङ्गेवोर्ध्वप्रवर्तिनी ॥ ३७ ॥

सर्वव्यापी भगवान विष्णूच्या मुखातून उच्चारलेली, दाताच्या कांतीने युक्त वाणी जणू काही त्याच्याच चरणातून निघून उरलेल्या प्रवाहाच्या रूपाने वरच्या दिशेने प्रवाहित होणाऱ्या गंगेप्रमाणे भासली.

जाने वो रक्षसाक्रान्तावनुभावपराक्रमौ ।
अग्निनां तमसेवोभौ गुणौ प्रथममध्यमौ ॥ ३८ ॥

ज्याप्रमाणे मानवातील सत्त्व आणि रज हे गुण तमोगुणाकडून दाबले जातात त्याप्रमाणे हे देवांनो ! तुमचा पुरुषार्थ आणि महिमा रावणाकडून दाबला गेला आहे हे मी जाणतो.

विदितं तप्यमानं च तेन मे भुवनत्रयम् ।
अकामोपनतेनेव साधोर्हृदयमेनसा ॥ ३९ ॥

इच्छा नसतानाही झालेल्या (घडलेल्या) पापामुळे सज्जनाचे मन जसे संतप्त होते तसेच या राक्षसामुळे तिन्ही लोक त्रस्त आहेत हे मला माहिती आहे.

कार्येषु चैककार्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वज्रिणा ।
स्वयमेव हि वातोऽग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥ ४० ॥

आपले कार्य एकच आहे त्यामुळे इंद्राने मला प्रार्थना करू नये. कारण वारा स्वत:च अग्नीला मदत करतो.

स्वासिधारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे ।
स्थापितो दशमो मूर्धा लभ्यांश इव रक्षसा ॥ ४१ ॥

त्याने स्वत:च्या तलवारीच्या आघातापासून दूर ठेवलेले स्वत:चे दहावे डोके माझ्या सुदर्शन चक्रास मिळणारा अंश आहे. जणू काही त्यामुळेच त्या राक्षसाने ते शिल्लक ठेवले आहे. (टीप - शंकराला प्रसन्न करण्यासाठी रावणाने आपली शिरकमले वाहिली होती तो संदर्भ इथे कवीने दिला आहे.)

स्रष्टुर्वरातिसर्गात्तु मया तस्य दुरात्मनः ।
अत्यारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनेव भोगिनः ॥ ४२ ॥

चंदनाचा वृक्ष जसा सापाचे (स्वतःवर) चढणे सहन करतो तसा त्याला ब्रह्मदेवाकडून प्राप्त झालेल्या वरामुळे आलेला त्या दुष्ट शत्रूचा उद्धटपणा मी सहन करीत आहे.

धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः ।
दैवात्सर्गादवध्यत्वं मर्त्येष्वास्थापराङ्मुखः ॥ ४३ ॥

त्या राक्षसाने तपस्येद्वारा प्रसन्न आलेल्या ब्रह्मदेवाकडून, मानवांच्या बाबतीत विशेष पर्वा न करता (मानवांना असमर्थ समजून) आठ प्रकारच्या देवसृष्टीपासून वध न होऊ देण्याची प्रार्थना केली.

सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्बलिक्षमम् ।
करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम् ॥ ४४ ॥

तो मी दशरथाचा पुत्र (म्हणून जन्मास येऊन) तीक्ष्ण बाणांनी त्या रावणाच्या मस्तकरूपी कमलसमूहांना युद्धभूमीचे पूजन करण्यास योग्य बनवीन.

अचिराद्यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत्पुनः ।
मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरैः ॥ ४५ ॥

हे देवांनो ! यजमानांद्वारा विधिपूर्वक अर्पण केलेल्या आहुती, मायावी राक्षसांना आस्वाद न घेऊ देता, लवकरच (तुम्ही त्या आहुती) पुन्हा मिळवाल.

वैमानिकाः पुण्यकृतस्त्यजन्तु मरुतां पथि ।
पुष्पकालोकसंक्षोभं मेघावरणतत्पराः ॥ ४६ ॥

मरुतांच्या मार्गात (आकाशात) विमानातून प्रवास करणाऱ्या (पुष्पक दिसल्यावर भयाने), ढगांच्या आड लपणाऱ्या, अशा पुण्यकारी देवगणाने पुष्पक विमान दिसल्याने भयग्रस्त होणे सोडून द्यावे. (देवांनी यापुढे रावणाची भीती बाळगू नये)

मोक्ष्यध्वे स्वर्गबन्दीनां वेणीबन्धानदूषितान् ।
शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः ॥ ४७ ॥

(कुबेरपुत्र नलकूबराने रावणाला शाप दिला होता त्यामुळे) बंदी करूनही शापाने नियंत्रित अशा रावणाचा बळजबरीने स्पर्श न झालेल्या स्वर्गातील देवांगनांचे केशपाश तुम्ही मोकळे कराल. (टीप -कुबेरपुत्र नलकूबराने रावणाला शाप दिला होता की, 'कोणत्याही स्त्रीवर जर तू तिच्या इच्छेविरुद्ध हात टाकशील तर तुझ्या मस्तकाचे शतशः तुकडे होतील.' ह्या शापाच्या भीतीनेच रावणाने अनेक स्त्रियांना (सीतेला देखील) बंदी केले तरी त्यांच्यावर हात टाकला नाही.)

रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ।
अभिवृष्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥ ४८ ॥

तो विष्णुरूपी मेघ रावणरूपी अवर्षणाने कोमेजलेल्या/सुकलेल्या देवतारूपी पिकांवर वाणी जलाचा वर्षाव करून गुप्त झाला.

पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्योद्यतं सुराः ।
अंशैरन्वययुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमिव द्रुमाः ॥ ४९ ॥

वृक्ष जसे आपला अंश असलेल्या फुलांनी वाऱ्याचे अनुसरण करतात तसे देवकार्यासाठी पुढाकार घेतलेल्या भगवान विष्णूचे इंद्रादी देवांनी (सुग्रीवादी वानर योनींमध्ये असताना) अंशरूपांनी अनुसरण केले.

अथ तस्य विशांपत्युरन्ते काम्यस्य कर्मणः ।
पुरुषः प्रबभूवाग्नेर्विस्मयेन सहर्त्विजाम् ॥ ५० ॥

त्यानंतर त्या पृथ्वीपती दशरथाची पुत्रकामेष्टी संपन्न झाल्यावर अग्नीतून दिव्य पुरुष प्रकट झाला ज्यामुळे सर्व ऋत्विज आश्चर्यचकित झाले.

हेमपात्रगतं दोर्भ्यामादधानः पयश्चरुम् ।
अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम् ॥ ५१ ॥

आदिपुरुष भगवान विष्णू आधीच प्रविष्ट झालेले (आतमध्ये सामावलेले) असल्यामुळे त्या दिव्य पुरुषालाही सांभाळण्यास अतिशय कठीण असे सोन्याच्या भांड्यात ठेवलेले पायस चरू दोन्ही हातात घेऊन तो दिव्य पुरुष अग्नीतून प्रकट झाला.

प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीन्नृपः ।
वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥ ५२ ॥

समुद्रातून प्रकट झालेले, जलाचे साररूप असे अमृत ज्याप्रमाणे इंद्राने ग्रहण केले त्याप्रमाणे राजा दशरथाने प्रजापतीशी संबंधित दिव्य पुरुषाने दिलेले ते चरू ग्रहण केले.

अनेन कथिता राज्ञो गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः ।
प्रसूतिं चकमे तस्मिंस्त्रैलोक्यप्रभवोऽपि यत् ॥ ५३ ॥

तिन्ही लोकांच्या उत्पत्तीचे कारण असलेल्या भगवान विष्णूने राजा दशरथाच्या पोटी जन्म घेण्याची इच्छा व्यक्त केली यावरूनच त्या राजाच्या ठायी इतरांकरिता दुर्लभ गुण होते हे लक्षात येते.

स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभेजे चरुसंज्ञितम् ।
द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम् ॥ ५४ ॥

दिनस्वामी सूर्य जसा आपले पहाटेचे कोवळे उन्ह आकाश आणि पृथ्वी यांना देतो तसे त्या राजा दशरथाने विष्णूचे चरुनामक तेज आपल्या दोन पत्नींमध्ये (कौसल्या आणि कैकेयी यांच्यात) समानपणे विभागले.

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा ।
अतः संभावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः ॥ ५५ ॥

कौसल्या राजा दशरथाची मोठी मानाची राणी होती आणि केकय वंशातील (देशाची) राजकुमारी (कैकेयी) आवडती पत्नी होती म्हणून राजा त्या दोन्ही राण्यांद्वारा सुमित्रेला आपल्यातील अंशाचे दान देऊन सन्मानित करू इच्छित होता.

ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्नौ पत्युर्महीक्षितः ।
चरोरर्धार्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे ॥ ५६ ॥

सगळे काही जाणत असलेल्या, पती आणि पृथ्वीपालक अशा राजा दशरथाच्या मनातले ओळखणाऱ्या, त्या दोघींनी (कौसल्या आणि कैकेयी यांनी) आपल्याला मिळालेल्या चरूच्या अर्ध्या अर्ध्या भागातून अर्धा अर्धा भाग तिला (राणी सुमित्रेला) दिला.

सा हि प्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपि ।
भ्रमरी वारणस्येव मदनिस्यन्दरेखयोः ॥ ५७ ॥

हत्तीच्या दोन्ही गंडस्थळातून निघणाऱ्या (दोन) मदजलधारांवर भ्रमरी जसं समानपणे प्रेम करते (भेदभाव करीत नाही) तसेच राणी सुमित्रा या दोघी सवतींवर (कौसल्या आणि कैकेयी यांच्यावर) प्रेम करीत होती.

ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्रे देवांशसंभवः ।
सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः ॥ ५८ ॥

सूर्याच्या अमृता नावाच्या नाड्यांद्वारा जलमय गर्भ जसा धारण केला जातो तसा त्या राण्यांनी प्रजेच्या अभ्युदयासाठी विष्णूच्या अंशाने युक्त गर्भ धारण केला.

सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः ।
अन्तर्गतफलारम्भाः सस्यानामिव संपदः ॥ ५९ ॥

आतमध्ये (नुकतीच) फलधारणा झालेली पिके जशी शोभून दिसतात तशाच एकाच वेळी गरोदर असलेल्या, त्यामुळे (गरोदरपणामुळे) रंग फिका पडलेल्या (गर्भवती स्त्रीच्या लक्षणांनी युक्त) त्या तिन्ही राण्या सुंदर दिसू लागल्या.

गुप्तं ददृशुरात्मानं सर्वाः स्वमेषु वामनैः ।
जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्तिभिः ॥ ६० ॥
हेमपक्षप्रभाजालं गगने च वितन्वता ।
उह्यन्ते स्म सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुचा ॥ ६१ ॥
बिभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्तनान्तरविलम्बितम् ।
पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥ ६२ ॥
कृताभिषेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः ।
ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपतस्थिरे ॥ ६३ ॥

त्या तिन्ही राण्यांनी स्वप्नात पाहिले की शंख, चक्र, गदा, तलवार आणि धनुष्य हातात घेऊन शोभून दिसणाऱ्या वामन पुरुषांनी त्यांना (तिन्ही राण्यांना) संरक्षण दिले आहे. आपल्या तेजस्वी पंखांनी (सर्वत्र) प्रकाशपुंज पसरवत अतिशय वेगाने मेघांना आकृष्ट करणारा गरुड त्यांना आकाशात उडवून नेत आहे. (पती विष्णूने दिलेली) कौस्तुभमणीरूपी भेट आपल्या वक्ष :स्थळावर (दोन्ही स्तनांच्या मध्यभागी) धारण केलेली तसेच कमळरूपी पंखा हातात घेतलेली लक्ष्मी त्यांना वारा घालत आहे आणि आकाश गंगेत स्नान करून परब्रह्माचे नामस्मरण करीत सात ब्रह्मर्षी त्यांना वंदन करीत आहेत.

ताभ्यस्तथाविधान्स्वमाञ्श्रुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः ।
मेने परार्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥ ६४ ॥

राजा दशरथाने त्या राण्यांकडून (त्यांना पडलेल्या) स्वप्नांविषयी ऐकल्यावर आनंदित होऊन स्वत :ला जगत्पित्याचा पिता असल्याने सर्वोत्तम मानले. (टीप -

काही प्रतीत परार्ध्यं (मेने) ऐवजी कृतार्थं (मेने) असा पाठ आढळतो. तो अधिक योग्य वाटतो. त्याचा अर्थ त्याने स्वतःला धन्य मानले. असा होईल.)

विभक्तात्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा ।
उवास प्रतिमाचन्द्रः प्रसन्नानामपामिव ॥ ६५ ॥

निर्मळ पाण्यात जसे चंद्राचे प्रतिबिंब विभागले जाते तसे एकरूप सर्वव्यापी विष्णूने त्या राण्यांच्या कुशीत (उदरात) विभाजित होऊन निवास केला.

अथाग्र्यमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।
पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥ ६६ ॥

ज्याप्रमाणे रात्रीच्या वेळी वनस्पती अंधार नष्ट करणारे तेज प्राप्त करते त्याप्रमाणे त्यानंतर राजा दशरथाच्या पतिव्रता पट्टराणी कौसल्येने तमोगुणाचा नाश करणारा पुत्र प्राप्त केला.(टीप - सूर्य अस्ताला जाताना आपले तेज वनस्पतींमध्ये ठेवतो अशी कल्पना आहे.)

राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।
नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम् ॥ ६७ ॥

(अत्यंत मनोहारी) अभिराम देहामुळे (रूपाने प्रभावित होऊन) पित्याने त्या बाळाचे नाव जगात अतिशय मंगल (कल्याणकारी) असे 'राम' असे ठेवले जे विश्वाचे प्रथम मंगल (कल्याणकारी) स्वरूप आहे.

रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा ।
रक्षागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ॥ ६८ ॥

रघुकुलाचा दीपकस्वरूप, अद्वितीय, अनुपम, तेजस्वी अशा त्या बाळाच्या तेजापुढे प्रसूतिगृहात रक्षणासाठी ठेवलेले दिवे जणू निस्तेज झाले.

शय्यागतेन रामेण माता शातोदरी बभौ ।
सैकताम्भोजबलिना जाह्नवीव शरत्कृशा ॥ ६९ ॥

बाळ रामाला शेजारी झोपवल्यामुळे कृशोदरी (रामाचा जन्म झाल्यामुळे पोट कमी झालेली) माता कौसल्या शरद ऋतूत वाळूमय किनाऱ्यावर कमळाच्या भेटीने (उपहारस्वरूप) गंगा शोभून दिसावी तशी शोभून दिसू लागली.

कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
जनयित्रीमलञ्चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥ ७० ॥

कैकेयीने भरत नावाच्या शीलसंपन्न पुत्रास जन्म दिला. ज्याप्रमाणे विनय लक्ष्मीला सुशोभित करतो त्याप्रमाणे त्या बालकाने (भरताने) जन्म देणाऱ्या आपल्या मातेस अलंकृत केले.

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुषुवे यमौ ।
सम्यगाराधिता विद्या प्रबोधविनयाविव ॥ ७१ ॥

योग्यप्रकारे साधना करून प्राप्त केलेली विद्या ज्याप्रमाणे तत्त्वज्ञान आणि इंद्रियजयास (जितेंद्रियतेस) उत्पन्न करते त्याप्रमाणेच सुमित्रेने लक्ष्मण आणि शत्रुघ्न नावाच्या जुळ्या मुलांना जन्म दिला.

निर्दोषमभवत्सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् ।
अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ॥ ७२ ॥

सगळे जग दुष्काळ इत्यादी दोषांपासून मुक्त आणि आरोग्य इत्यादी गुणांनी संपन्न झाले. जणू काही स्वर्गाने पृथ्वीवर पोहोचलेल्या पुरुषोत्तम विष्णूचे अनुसरणच केले.

तस्योदये चतुर्मूर्तेः पौलस्त्यचकितेश्वराः ।
विरजस्कैर्नभस्वद्भिर्दिश उच्छ्वसिता इव ॥ ७३ ॥

भगवान् विष्णु चार रूपांमध्ये प्रकट झाल्यावर रावणामुळे भयभीत झालेले इंद्रादी देव ज्यांचे स्वामी आहेत अशा दिशांनी धूळरहित वायुद्वारा जणू काही मोकळेपणाने श्वास घेतला.

कृशानुरपधूमत्वात्प्रसन्नत्वात्प्रभाकरः ।
रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव ॥ ७४ ॥

राक्षसराज रावणाने पीडलेला अग्नी धूररहित आणि सूर्य स्वच्छ झाल्यामुळे जणू काही दु :खमुक्त झाले.

दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः ।
मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः ॥ ७५ ॥

त्याच क्षणी (रामजन्माच्या वेळी) राक्षसांच्या लक्ष्मीची (ऐश्वर्याची) आसवे दशमुख रावणाच्या मुकुटातील मण्यांच्या रूपाने (मिषाने) पृथ्वीवर पडली. (टीप - राम जन्माला आल्याने आता रावण मरणार हे निश्चित झाल्याने त्याची ऐश्वर्यलक्ष्मी आसवे गाळू लागली. मुकुटातील रत्ने खाली पडणे हा अपशकुन मानला जातो.)

पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः ।
आरम्भं प्रथमं चक्रुर्देवदुन्दुभयो दिवि ॥ ७६ ॥

पुत्रवान झालेल्या राजा दशरथाच्या पुत्रांच्या जन्माच्या वेळी वाजंत्रीची सुरूवात पहिल्यांदा देवांनी स्वर्गात नगारे वाजवून केली. (अर्थात, देव दशरथापेक्षाही अधिक प्रसन्न झाले.)

सन्तानकमयी वृष्टिर्भवने चास्य पेतुषी ।
सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाऽभवत् ॥ ७७ ॥

त्या महाराज दशरथाच्या राजवाड्यात कल्पवृक्षाच्या फुलांचा वर्षाव झाला. आवश्यक अशा मंगलमय उपचारांची तीच सुरूवात होती.

कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः ।
आनन्देनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः ॥ ७८ ॥

जातकर्म संस्कार झालेली, धात्रींचे दूध पिणारी ती मुले जणू त्यांच्या आधी जन्म घेतलेल्या मोठ्या भावाबरोबर (रामजन्माने जसा दशरथाला आनंद झाला त्याप्रमाणेच) पित्याच्या आनंदासोबत वाढू लागली.

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा ।
मुमूर्च्छ सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम् ॥ ७९ ॥

आहुती ग्रहण करणाऱ्या अग्नीचे स्वाभाविक तेज तुपाने वाढते तशी त्या कुमारांची स्वाभाविक विनम्रता शिक्षण घेतल्याने अधिकच वाढली.

परस्परविरुद्धास्ते तद्रघोरनघं कुलम् ।
अलमुद्योतयामासुर्देवारण्यमिवर्तवः ॥ ८० ॥

वसंत इत्यादी परस्पर-विरोधी ऋतू जसे देवतांच्या नंदनवनाला अधिकच प्रकाशवितात तसे एकमेकांचा विरोध न करणाऱ्या त्या बालकांनी रघूच्या त्या परम पवित्र कुळास आणखीच उजळविले.

समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथोभौ रामलक्ष्मणौ ।
तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः ॥ ८१ ॥

त्या चौघा भावांमध्ये समसमान प्रेम असून देखील जशी राम आणि लक्ष्मणाची प्रेमाने (अतूट) जोडी झाली तशीच भरत आणि शत्रुघ्नाची प्रेमाने जोडी झाली.

तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं बिभिदे न कदाचन ।
यथा वायुर्विभावस्वोर्यथा चन्द्रसमुद्रयोः ॥ ८२ ॥

ज्याप्रमाणे वायू आणि अग्नी तसेच चंद्र आणि समुद्र यांची एकी कधीच तुटत नाही त्याप्रमाणे त्या चौघा भावांमध्ये राम-लक्ष्मण आणि भरत-शत्रुघ्न या जोड्यांची एकजूट कधीच तुटली नाही.

ते प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रश्रयेण च ।
मनो जहुर्निदाघान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव ॥ ८३ ॥

उन्हाळ्याच्या अखेरीस येणाऱ्या श्यामल मेघांप्रमाणे प्रजापालक त्या मुलांनी (दशरथाच्या राजकुमारांनी) तेजस्विता आणि विनम्रतेने प्रजेचे मन आकर्षून घेतले.

स चतुर्धा बभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इवाङ्गवान् ॥ ८४ ॥

पृथ्वीपती दशरथाची ती चारी मुले चार प्रकारे शरीरधारी धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष यांच्या अवतारांप्रमाणे शोभून दिसू लागली.

गुणैराराधयामासुस्ते गुरुं गुरुवत्सलाः ।
तमेव चतुरन्तेशं रत्नैरिव महार्णवाः ॥ ८५ ॥

समुद्र जसा रत्नांद्वारा चारही दिशांच्या स्वामीचे पूजन करतो तसेच पितृभक्त असलेल्या त्या चारही कुमारांनी आपल्या विनयादी गुणांनी चारही दिशांचे एकच्छत्र धारण केलेल्या स्वामीला, पिता दशरथालाच प्रसन्न केले.

सुरगज इव दन्तैर्भग्नदैत्यासिधारै-
र्नय इव पणबन्धव्यक्तयोगैरुपायैः ।
हरिरिव युगदीर्घैर्दोर्भिरंशैस्तदीयैः
पतिरवनिपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः ॥ ८६ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ रामावतारो नाम दशमः सर्गः ।

ज्याप्रमाणे दैत्यांच्या तलवारीची धार नष्ट करणाऱ्या दातांनी ऐरावत, फलसिद्धीच्या सुस्पष्ट प्रयोगांच्या उपायांनी राजनीती आणि बैलांच्या मानेवरील जुवासारख्या दीर्घ बाहूंनी भगवान विष्णू इत्यादी जसे शोभून दिसतात त्याप्रमाणे राजाधिराज दशरथ आपल्या त्या चार पुत्रांमुळे अत्यंत शोभून दिसू लागला.

ह्याप्रमाणे कविश्रेष्ठ कालिदासाच्या रघुवंश नामक महाकाव्यातील रामावतार नामक दहावा सर्ग समाप्त झाला.

(9)

Dr. Minoo

Jilani Bano ke
Afsano Me
Hydrabad

اردو فکشن نگاری میں حیدرآبادی خواتین کا حصہ

مرتب

محمد وحیدالدین

اسسٹنٹ پروفیسر اردو

گورنمنٹ ڈگری کالج برائے خواتین، ناچپلی، حیدرآباد

© جملہ حقوق بحقِ مرتب محفوظ ہیں

Urdu Fiction Nigari Mein Hyderabadi Khawateen ka Hissa

Compiled By
Mohd Waheeduddin
Mob : 9885059195
Year of Edition 2020
ISBN 978-93-5416-855-0
Price Rs 300/-

نام کتاب	:	اردو فکشن نگاری میں حیدرآبادی خواتین کا حصہ
مرتب	:	محمد وحیدالدین
پتہ	:	مکان نمبر 19-4-321/3/G، کشن باغ، حیدرآباد۔64
سن اشاعت	:	2020ء
تعداد	:	500
قیمت	:	300روپے
صفحات	:	184
کمپیوٹر کتابت	:	ابوافہام
مطبع	:	ہولی کراس پرنٹرس، حیدرآباد

Compiled & Published By
Mohd Waheeduddin
19-4-321/3/G, Kishan Bagh, Hyderabad - 64
Mobile No : 9885059195

19-20 Feb 2020

Dr. Nusrat Mino
Title : Jeelani Bano ke Afsano mein Insani Nafsiyaat

فہرست

1)		4
2)	جیلانی بانو کا ناول 'ایوان غزل' ایک مطالعہ	ڈاکٹر محمد ابرارالباقی 7
3)	[illegible] خان کی تحریروں میں خواتین	ڈاکٹر عبدالقدوس 14
4)	رفیعہ منظورالامین کا افسانہ ''چادر'' ایک جائزہ	ڈاکٹر محمد سمیع الدین 21
5)	اکیسویں صدی کا بہترین ترقی پسند ناول ''آتش داں''	محمد اماں اے کے 26
6)	ڈاکٹر رفیعہ سلطانہ کا افسانوی مجموعہ ''کچے دھاگے'' کا جائزہ	ڈاکٹر عائشہ بیگم 38
7)	ترقی پسند حیدرآبادی خاتون افسانہ نگار نجمہ نکہت	ڈاکٹر میمونہ بیگم 48
8)	واجدہ تبسم کی افسانہ نگاری	ڈاکٹر گل رعنا 57
9)	جیلانی بانو کے افسانہ ''جنت کی تلاش'' کا تجزیہ	ڈاکٹر محمد نظام الدین 62
10)	ڈاکٹر اقبال ثریا سحر بحیثیت بچوں کے فکشن نگار	ڈاکٹر اسرارالحق سہیلی 66
11)	جیلانی بانو کی فکشن نگاری 'ایوان غزل' کے حوالے سے	فیاض حمید 75
12)	صغریٰ ہمایوں مرزا کے اصلاحی ناول	ڈاکٹر عظمت اللہ جی 87
13)	جیلانی بانو کے افسانوں میں انسانی نفسیات	ڈاکٹر نصرت مینو 91
14)	واجدہ تبسم کے ناول میں حقیقت نگاری	ڈاکٹر عبدالمغنی صدیقی 104
15)	ڈاکٹر منظورالامین کی فکشن نگاری	محمد ریاض 114
16)	جیلانی بانو کے ناول 'ایون غزل' میں تہذیبی تصادم	محمد نسیم 120
17)	فریدہ زین کے افسانوں میں سماجی مسائل	وسیم بیگم 128
18)	حجاب امتیاز علی کی فکشن نگاری	فریدہ بیگم 143
19)	جیلانی بانو کی افسانہ نگاری میں عورت	خوشبو پروین 151
20)	رفیعہ منظورالامین کی افسانہ نگاری	جی بی عائشہ 157
21)	حجاب امتیاز علی کی فکشن نگاری شیخ	محمد سراج الدین 164
22)	جیلانی بانو بحیثیت اردو فکشن نگار	عابد حسین گنائی 171

نشیب و فراز سے آگاہ کرائیں''

ان کی تحریریں قارئین پر اثر کرتی ہیں۔ انداز تحریر نہایت ہی موثر ہوتا ہے۔ سارا اپنی آپ بیتی کہتے ہوئے ڈاکٹر کے الفاظ کو اس طرح نقل کرتی ہے۔ جس سے ہم اندازہ لگا سکتے ہیں کہ مصنفہ کی روزمرہ زندگی بھی تقویٰ و پرہیزگاری کی حامل ہے۔

''آپ یہ خیال نہ کیجئے کہ آپ کا رہنا میرے لئے دوبھر ہے۔
آپ کی وجہ سے میرے اخراجات میں اضافہ ہوگیا ہے۔ جو
مجھے گراں گزر رہا ہے۔ نہیں! ہرگز نہیں! جو کچھ کہہ رہا ہوں
یقین جانیے آپ کی بھلائی کے لئے۔ دنیا میں آپ مجرد زندگی
کب تک بسر کریں گی؟ عورت کے لئے شوہر ایک نعمت ہے
اور مرد کے لئے نیک بی بی کا ملنا جنت ہے۔''

یہ کہنا بے جا نہ ہوگا کہ بیسویں صدی کی ابتداء میں بیگم صغریٰ سے بالراست طور پر ڈپٹی نذیر احمد کے ناولوں کے اصلاحی اسلوب کو دکن کی عورتوں کے لئے استعمال کیا اور وہ کامیاب بھی رہیں۔ ان کی فلاحی خدمات قابل تحسین و ستائش ہیں۔

☆☆☆☆

ڈاکٹر نصرت مینو
(شعبۂ اردو) وسنت راؤ نائیک گورنمنٹ انسٹیٹیوٹ آف
آرٹس اینڈ سوشل سائنسز، ناگپور

جیلانی بانو کے افسانوں میں انسانی نفسیات

افسانہ نگار و ناول نگار جیلانی بانو اپنے مخصوص اور انفرادی اسلوب نگارش کے لئے معروف ہیں۔ حیدرآباد سے تعلق ہونے کے سبب ان کی بیشتر کہانیوں میں حیدرآبادی تہذیب و ثقافت کے اثرات نمایاں ہیں۔ ان کے والد مشہور شاعر حیرت بدایونی تھے۔ اس دور کے ادباء و شعراء سجاد ظہیر، مخدوم محی الدین، جگر مرادآبادی، کرشن چندر اور مجروح سلطان پوری وغیرہ ان کے والد سے ملنے آیا کرتے تھے۔ ان کے گھر کے ادبی ماحول نے ان کے ذوق کی آبیاری کی اور ان کی شخصیت کی نشو و نما میں اہم کردار ادا کیا۔ ان کا مطالعہ وسیع اور مشاہدہ عمیق تھا۔ انہوں نے سعادت حسن منٹو، عصمت چغتائی، بیدی، قرۃ العین حیدر، احمد ندیم قاسمی میر تقی میر، غالب، اقبال، فیض احمد فیض، مجاز، وغیرہ کے علاوہ غیر ملکی ادب میں میکسم گورکی، چیخوف، موپاساں وغیرہ کی تصنیفات کا بالاستیعاب مطالعہ کیا اور اس سے بھرپور استفادہ کیا۔ ان ادیبوں کی تخلیقات کے مطالعے نے ان کی صلاحیتوں کو جلا بخشی اور فکر و نظر میں وسعت پیدا کی۔

1952ء میں انہوں نے اپنی پہلی کہانی ''ایک نظر ادھر بھی'' لکھی لیکن انہیں شہرت ان کے افسانے ''موم کی مریم'' سے ملی۔ کہانیوں کے پہلے مجموعے کا نام تھا ''روشنی کا مینار'' اور ان کا پہلا ناول تھا ''ایوان غزل''۔ جیلانی بانو کا پہلا افسانوی مجموعہ ''روشنی کا مینار'' 1958ء میں نیا ادارہ لاہور سے شائع ہوا۔ اس میں کل پندرہ افسانے

شامل ہیں: موم کی مریم، ڈریم لینڈ، مٹی کی گڑیا، دیوداسی، بھنور اور چراغ، پنچوں کی رائے، فصل گل جو یاد آئی، پھنکار، بہاروں کے بیچ، ایک انار، چھمیا، نئی عورت، آگ اور پھول، تلچھٹ، روشنی کے مینار۔

ایک افسانہ نگار انسانی نفسیات کو جتنی باریکی سے جانچ اور پرکھ سکتا ہے اور اس پر جتنا عبور حاصل کرتا ہے وہ اتنا ہی کامیاب افسانہ نگار ہوتا ہے۔ جیلانی بانو کے افسانوں کے مطالعے سے یہ بات بخوبی عیاں ہے کہ انسانی نفسیات پر انہیں قدرت حاصل ہے یہی وجہ ہے کہ ان کا شمار اردو کی کامیاب اور صف اول کی افسانہ نگاروں میں ہوتا ہے۔ جیلانی بانو نے اپنے افسانوں میں نہ صرف طرز معاشرت اور گھریلو زندگی کو کامیابی سے پیش کیا ہے بلکہ کرداروں کی سوچ کو قاری تک پہنچانے میں بھی کامیاب رہی ہیں۔ انہوں نے بہت ہی آسان اور عام فہم زبان استعمال کی ہے جو کرداروں کے احساسات کی صحیح ترجمانی کرتی ہے۔ جیلانی بانو نے نہ صرف عورتوں کے گھریلو مسائل کی عکاسی اپنے افسانوں میں کی ہے بلکہ وہ ان کی سچی ہمدرد بلکہ طرفدار بھی نظر آتی ہیں۔

معاشرے کے غریب طبقے کو انہوں نے اپنی توجہ کا مرکز بنایا ہے۔ ان کے دیگر افسانوں کے نام ہیں: جوائے، موم کی مریم، اجنبی چہرے، پیارا گھر، یہ سحر بکاؤ ہے، اپنے مرنے کا دکھ، Still Life، جنت کی تلاش، اسکوٹر والا، ایک دن کیا ہوا، ایک دوست کی ضرورت ہے، بات پھولوں کی، پتھر کا شہزادہ، گڑیا کا گھر وغیرہ۔ موضوعی اعتبار سے بھی ان کے افسانوں میں ندرت ہے۔ ان کے افسانے ''جوائے'' کا موضوع منفرد ہے۔ جس میں جیلانی بانو نے ایک جانور کو مرکزی کردار بنا کر اس کے وسیلے سے ''انسانی نفسیات'' کو پیش کیا ہے۔

چند جملے ملاحظہ ہوں:

''مجھے شک ہونے لگا۔۔۔ جوائے میں کسی انسان کی روح آ

رہی ہے۔ وہ دھیرے دھیرے انسانوں جیسا بن رہا ہے۔ اگر سچ مچ ایسا ہو گیا تو۔۔۔۔ کسی ڈسٹ بن میں پھینک دیئے جاؤ گے۔۔۔ اخبار پڑھتے پڑھتے مجھے اونگھ آنے لگی۔ میں کھانے کی میز کے نیچے پڑا رومی کی مار سے کراہ رہا تھا۔۔۔ میرے گلے میں ایک زنجیر پڑی تھی جسے جوائے گھسیٹ رہا تھا۔۔۔۔ کیسی بے دردی سے گھسیٹتے ہوا سے۔۔۔؟'' رما جوائے سے کہہ رہی تھی۔۔۔ آؤ۔۔۔ میری گود میں آؤ۔۔۔ میں کود کر رما کی گود میں جا بیٹھا۔۔۔

اور جب رما نے اپنا محبت بھرا ہاتھ میرے بالوں پر پھیرا تو میری آنکھوں میں آنسو آ گئے۔

جانے کون رو رہا تھا۔۔۔۔ میں ۔۔۔۔؟؟؟؟؟؟ یا وہ۔۔۔۔۔۔؟؟؟؟؟؟؟؟؟''

انسان اکثر اپنی آرزوؤں کی تکمیل کے خواب دیکھتا ہے مگر جب وہ حقیقت کا روپ لیتے ہیں تب جس کڑوی سچائی اور حقیقت سے اس کا سامنا ہوتا ہے، اس کا وہ تصور بھی نہیں کر سکتا، ایسے حالات کی منظر کشی اس افسانے میں بڑی مہارت سے کی گئی ہے۔ یہ متوسط طبقے کے ایک فرد، ایک ناکام بزنس مین کی کہانی ہے۔ اس نے شادی اپنی مرضی سے کی تھی۔ ایک بیٹے اور بیٹی پر مشتمل ایک چھوٹا سا پریوار ہے۔ اس نے جس لڑکی سے محبت کی تھی وہ اب اس کی بیوی ہے، جو کبھی اس سے محبت سے پیش نہیں آتی۔ بچے بھی ماں باپ سے خوش نہیں ہیں۔ گھر کے افراد اپنے پالتو کتے جوائے کی فکر کرتے ہیں اور اس سے محبت بھی لیکن وہ انسان جو ان سب کی کفالت کرتا ہے اس سے انہیں کوئی سروکار نہیں، نہ ہی اس کی ضرورتوں کا خیال ہے اور نہ اس سے کوئی ہمدردی۔ اس شخص کی

گھٹن بھری زندگی کو نہایت فنکارانہ انداز سے جیلانی بانو نے افسانہ ''جوائے'' میں پیش کیا ہے۔

افسانہ ''موم کی مریم'' سے جیلانی بانو کو شہرت ملی۔ یہ افسانہ ۱۹۵۴ء میں لاہور (پاکستان) کے ''ادب لطیف'' کے سالنامہ میں شائع ہوا تھا۔ اس افسانے کے چند جملے ذیل میں دیے جا رہے ہیں جو لڑکی کے پیدا ہونے پر کہے گئے ہیں:

''اونہہ، لڑکی ہے تو کیا ہوا نصیب اچھے ہوں۔ لڑکے کون سا فیض پہنچاتے ہیں۔ ماں باپ کی موت پر آنسو بہانے والی بیٹی ہی تو ہوتی ہے۔''

''اور اپنی موت کے نوحہ گر کے پیدا ہوتے ہی کسی نے تمہیں خوش آمدید نہ کہا۔''

خوددار انسان معاشرے میں زیادہ بدنام اور بدمزاج کہلاتا ہے۔ اس کہانی کے مرکزی کردار کو بھی خودداری کی سزا یہ ملی کہ جلد ہی اسے جاہل، بددماغ، بدصورت اور مغرور کہا جانے لگا۔ ظاہری طور پر تو ہر کوئی خود کو پاکیزہ ہی ثابت کرتا ہے لیکن حقیقت میں پاک وہ ہوتا ہے جس کا باطن پاک ہو۔ دنیا چاہے اسے جس طرح سے جانتی ہو لیکن وہ خوددار ہو اور حقائق کو قبول کرتا ہو۔ گناہ کبیرہ تو نہیں کیا تھا قدسیہ نے پھر بھی اس کے یہ الفاظ اسے قصوروار نہ ہو کر بھی قصوروار ٹھہرانے کے لیے کافی ہیں۔ لڑکی کی زندگی موم کی طرح ہی ہوتی ہے۔ ذرا سی تپش اس کی زندگی کو پگھلا دیتی ہے۔ قدسیہ کے الفاظ ملاحظہ کیجیے:

''احمد بھائی! میں آپ کی بہت عزت کرتی ہوں اور یہ نہیں چاہتی کہ کوئلوں کی دلالی میں آپ بھی اپنے ہاتھ کالے کر بیٹھیں۔۔۔۔''

''میں نے تمہیں پانے کے لیے بہت سی ٹھوکریں کھائیں مگر تمہارے چھونے سے پہلے اتنی بلندی پر پہنچ گئی کہ جب تم وہاں پہنچے میں سراب بن چکی تھی۔''

محبت کی چاہ میں بھٹکتی اور فریب کھاتی قدسیہ نے اپنے ماسٹر سے محبت کی جس کی محبوبہ نے اسے دھوکہ دیا تھا۔ محض غربت کی وجہ سے اسے ٹھکرا دیا تھا۔ ایک مجبور عورت کے احساسات کا درد مندرجہ ذیل اقتباس سے ظاہر ہے:

''کوئی مرد ماموں نہیں ہوتا۔ ماسٹر نہیں ہوتا، شریف نہیں کمینہ ہوتا ہے۔ جو عورت سے سب کچھ لینے کے بعد بھی اسے جھلملاتے آنسوؤں کے علاوہ کچھ نہیں دے سکتا۔''

عورت ہمیشہ ہی مرد کے ظلم و جبر اور فریب کا شکار ہوتی رہی ہے۔ معمولی سی ہمدردی کو محبت سمجھ کر اپنا سب کچھ قربان کر دینے کا جذبہ رکھتی ہے جسے سراسر حماقت کہا جا سکتا ہے۔ اس حماقت کے نتیجے میں اسے جو تجربات حاصل ہوتے ہیں اس سے آگاہی کے باوجود وہ پھر سے وہی سب کچھ دہراتی ہے۔ دوبارہ کسی مرد پر یقین دوبارہ دھوکا پھر وہی سب کچھ۔

افسانہ ''موم کی مریم'' میں قدسیہ کا کردار بھی ایسا ہی ہے۔ وہ ایک معمولی شکل و صورت کی متوسط طبقے کی لڑکی ہے۔ وہ اپنے والدین کی گیارہویں یا بارہویں اولاد تھی اور اس پر یہ کہ لڑکی تھی۔ بچپن سے ہی اسے کسی کی محبت نصیب نہ ہوئی نہ والدین کی نہ ہی بھائی بہنوں کی۔ محبت پانے کے لیے وہ اپنے والد کے ٹکڑوں پر پلنے والے لڑکے ریاض سے محبت کر لیتی ہے۔ قدسیہ کے والد کی ڈانٹ سے ریاض ڈر جاتا ہے اور قدسیہ کو دھوکا دے کر چلا جاتا ہے۔ اس کے بعد قدسیہ کو اپنے ماسٹر سے محبت ہو جاتی ہے۔ ماسٹر کی محبوبہ نے اسے دھوکا دیا تھا۔ اپنی محبوبہ کی یہ کہانی قدسیہ کو سنا کر وہ اس کی ہمدردی حاصل

کر لیتا ہے۔ وہ اسے بتاتا ہے کہ اس کی محبوبہ اسے صرف غربت کی وجہ سے چھوڑ کر چلی گئی ہے۔ اپنے والد کی مخالفت کی وجہ سے ماسٹر سے بھی پیچھا چھوٹ جاتا ہے۔ اب اپنے والد کی عمر کے شمیم ماموں جو کافی وقت سے اپنے بیوی بچوں سے علاحدہ ہیں ان کی باتوں میں آ کر ان کی ہوس کا شکار بن جاتی ہے اور خاندان میں بدنام ہو جاتی ہے۔ آخر اپنے چچازاد بھائی اطہر کے ساتھ بھاگ کر شادی کر لیتی ہے جو کہ ایک آوارہ اور شرابی لڑکا ہے۔ اطہر کو تمام برائیوں سے پاک کر کے قدسیہ اس دنیا سے رخصت ہو جاتی ہے۔ قدسیہ کی نفسیات اسے ہمدرد کی تلاش میں سرگرداں رکھتی ہے لیکن جو شخص بھی اس کی زندگی میں آیا وہ خودغرض نکلا اپنی دکھ بھری داستان سنا کر قدسیہ کی ہمدردی حاصل کی اور اسے بدنامی کے اندھیرے میں دھکیل کر چلا گیا۔ انسانی نفسیات کی عکاسی ''موم کی مریم'' میں جیلانی بانو نے نہایت عمدگی سے کی ہے۔

''اجنبی چہرے'' بھی ایک ایسی عام کہانی ہے جو کہ ہر زمانے میں ممکن ہے لیکن جیلانی بانو نے اسے جس تجسس بھرے انداز میں پیش کیا ہے اس سے ان کے فن کی مہارت کا اندازہ بخوبی ہوتا ہے۔ جیلانی بانو کے افسانوں کا منفرد انداز دلوں پر ایسا تاثر قائم کرتا ہے کہ قاری اس میں گم ہو جاتا ہے۔ ان کے افسانوں میں کردار نگاری ان کی انسانی نفسیات سے گہری واقفیت کی دلیل ہے۔ دنیا میں تقریباً ہر انسان کے دو چہرے ہیں اور انسان خود اپنے اس دوہرے پن کو اچھی طرح جانتا ہے۔ لیکن دنیا کے سامنے اسے قبول کرنے یا ظاہر کرنے کا روادار نہیں۔ اسی دوہری شخصیت کے ساتھ وہ اپنی زندگی گزار دیتا ہے۔ جیلانی بانو کا افسانہ ''اجنبی چہرے'' ایک ایسی ہی کہانی ہے۔ ملاحظہ کیجیے اس کے اختتامی چند جملے:

''ابھی نمو آئینے کے سامنے سے ہٹی نہ تھی کہ رضا کی آواز نے اسے چونکا دیا، ''ارے آج تو رخشی آ گئیں ہماری قسمت

جگانے''

نمو نے پلٹ کر دیکھا، اچانک رضا گھبرا گیا۔ یوں جیسے کسی نے اسے کھینچ مارا ہو۔

ارے توبہ۔۔۔ لو آج میں تمہیں بھول گیا۔۔۔ ایسا لگا جیسے ۔۔۔۔ جیسے رخشی۔۔۔۔'' رضا ہنسنے لگا۔ مگر نمو رو پڑی۔

نہیں نہیں۔۔۔ وہ بھی مجھے نہیں پہچانتا ہے۔ وہ بھی زبردستی کا ڈھونگ رچائے ہوئے ہے۔ شاہ جی نے ٹھیک ہی تو کہا تھا تو جسے اپنا سمجھتی ہے وہ بھی تیرا نہیں ہے۔۔۔ اب ساری زندگی وہ بار بار یہی کہتا رہے گا۔''

''ارے آج تو رخشی آ گئیں ہماری قسمت جگانے۔۔۔ لو آج میں تمہیں بھول گیا نمو۔''

جیلانی بانو کے افسانے تجسس کی فضا تیار کرتے ہیں جو قاری کو اپنی گرفت میں لے لیتی ہے۔ جیلانی بانو کے افسانے پڑھتے وقت قاری کے ذہن میں ابتدا سے ہی سوالیہ نشان کھڑا ہو جاتا ہے۔ جیسے جیسے قاری اسے پڑھتا جاتا ہے خود کو الجھا ہوا محسوس کرتا ہے لیکن جب کہانی آگے بڑھتی ہے تو عقدوں کی گرہ کشائی ہوتی جاتی ہے، مفہوم و معانی واضح ہوتے جاتے ہیں اور قاری اس ماحول میں پوری طرح ڈوب جاتا ہے۔

نت نئے موضوعات، مختلف النوع صورت حال کی عکاسی جیلانی بانو کی تحریروں کا خاص وصف ہے۔ ان کے ایک افسانے ''پرایا گھر'' میں ایک ایسے شخص کا قصہ ہے جس کی کسی حادثے میں یادداشت چلی گئی ہے۔ اس کا گھر میں ہونا نہ ہونا ایک جیسا ہے۔ اس کے وجود کا کوئی احساس نہیں، وہ ایک عضو معطل کے طور پر ہے۔ اس کے وجود سے گھر کے سب لوگ بے نیاز ہیں۔ اس لئے اس کی موجودگی میں وہ تمام کام ہو جاتے ہیں جو اس کے باہوش ہونے کی صورت میں ہرگز نہ ہوتے۔ یہ کردار حامد ہے

جو اپنے ہی گھر میں خود کو پرایا محسوس کرتا ہے۔ اس کی یادداشت تو واپس نہیں آتی لیکن اس کے گھر کے ہر ایک فرد کے چہرے پر پڑا ہوا پردہ ہٹ جاتا ہے اور ہر ایک کی سچائی حامد کے سامنے آجاتی ہے۔ اس کے گھر کے افراد ایک دوسرے کو فریب دے کر کچھ نہ کچھ ایسی حرکتیں کرتے رہتے ہیں جو اجاگر ہو جائے تو بے عزتی کا باعث بنے۔ ملاحظہ کیجیے چند جملے:

''کل دوپہر یہاں ڈائننگ ہال میں میٹنی شو چل رہا تھا۔ وہی خوبصورت سی لڑکی شمی ہیروئن تھی اور ایک لمبا سا کالا نوجوان ہیرو تھا۔۔۔۔ وہ لوگ بڑے رومانی موڈ میں تھے۔۔۔۔ یہ چوری ہے۔ صریحاً چوری۔ میں نے سوچا کہ یہ منظر تو ہر ہندوستانی پکچر میں دیکھ چکا ہوں، بس اب گانا شروع ہوگا۔۔ تو میرا چاند۔۔۔۔ میں تیری چاندنی۔ اگر واقعی گانا شروع ہو گیا تو میں پاگل ہو جاؤں گا۔

''بند کرو۔۔۔۔ خدا کے لیے بند کرو یہ سین!''

میں چلایا تو انہوں نے ڈر کے مارے سچ مچ اس سین کو ادھورا چھوڑ دیا۔

ہیرو تو قلانچیں بھرتا ہوا بھاگا اور ہیروئن آ کر میرے قدموں سے لپٹ گئی۔

''ابا۔۔۔۔ ابا مجھے معاف کر دیجیے۔۔۔۔'' وہ رو رہی تھی جھوٹ موٹ کے آنسو۔''

کسی انسان کی موت پر خاندان کے افراد اس کے چلے جانے کا ماتم تو کرتے ہیں ساتھ ہی وہ اپنی کبھی نہ ختم ہو جانے والی ضرورتوں کے لیے بھی روتے رہتے ہیں۔

اس افسانے میں حامد کا علاج اس کی بیوی اور بیٹے نے نہیں کروایا۔ کیونکہ وہ نہیں چاہتے تھے کہ حامد کی یادداشت واپس آئے۔ وہ سب حامد کی جائیداد، بیک بیلنس اور سات سو روپے ماہانہ کی پنشن پر عیش کرنا چاہتے تھے۔ انہیں حامد سے کوئی ہمدردی نہیں تھی:

''دوسرے کمرے میں کوئی بار بار میرا نام لے کر کچھ کہہ رہا ہے۔

''وہ پاگل نہیں ہوا ہے۔۔۔۔ تم لوگ اسکا علاج نہیں کرواتے۔۔۔

کیونکہ تم میں سے کوئی بھی نہیں چاہتا کہ وہ پھر صحت مند ہو کر تمہاری گردن پر سوار ہو جائے''

اتنی جائداد۔۔۔۔ بینک بیلنس۔۔۔۔۔ سات سو روپے پنشن۔''

ان کے افسانوں کا اختتام قاری کو حیرت زدہ کرتے ہوئے سوال بھی کھڑا کر دیتا ہے ''پتھر کا شہزادہ'' ان کا ایسا ہی افسانہ ہے جس کا اختتام اس طرح ہوتا ہے (سیر و سیاحت کے دوران گائیڈ کے ان الفاظ سے اس افسانہ کا خاتمہ ہوتا ہے۔):

''یہ پینٹنگ یہاں پہلے نہیں تھی۔ شاید ابھی آئی ہے۔

یہ کسی آج کے مصور کی آخری پینٹنگ ہے۔ سنا ہے اس کی سب پینٹنگس جلا دی گئی۔ اس کا ٹائٹل ہے۔

''پتھر کا شہزادہ'' سوری میڈم۔۔۔ یہ تو میں نہیں جانتا کہ مصور نے اس پینٹنگ کا یہ ٹائٹل کیوں رکھا ہے۔۔۔؟

شہزادے کو تو پیچھے پلٹ کر دیکھنے پر سزا ملتی تھی۔ مگر اس شہزادے کو شاید آگے دیکھنے کے جرم میں پتھر بنا دیا گیا۔''

حق اور سچائی ہر کسی کی آنکھیں نہیں دیکھ پاتی کچھ تو جان کر انجان بنتے ہیں کیونکہ حق اور انصاف کا ظرف انسان کو انسان بناتا ہے اور انسان ہونا بڑی بات ہے۔ یہ افسانہ ان حکمرانوں پر کاری ضرب ہے جو خود تو عیش و آرام سے زندگی بسر کرتے تھے لیکن رعایا کی انہیں کوئی فکر نہیں تھی۔ ملاحظہ کیجیے وہ جملے جو گائیڈ مصنف سے کہتا ہے:

''ابھی آپ میوزیم میں قدم مت رکھیے۔

وہ آپ کو سامنے بادشاہ کا دربار خاص نظر آرہا ہے۔؟

آپ یہاں کھڑے ہو کر تالی بجائیے۔

پورے محل میں آواز گونج اٹھتی تھی۔ ''کوئی فریادی آیا ہے۔؟''

بادشاہ سلامت گھبرا کے اٹھ جاتے تھے۔

مگر جھٹ پٹ سارے مصاحب ان کے آس پاس کھڑے ہو کر انہیں یقین دلاتے تھے

یہ تو جھوٹکا ہوا کا تھا۔ بھلا ان کے راج میں کسی کو فریاد کرنے کی کیا ضرورت ہے۔؟''

اب ملاحظہ فرمائیے:

''یہ ایک نایاب گھڑی ہے۔ ایک صدی ہوگئی۔ ہر گھنٹہ پر گھڑی کے اندر سے ایک غلام نکل کر ڈرم پر ضرب لگا کر محل کے اندر سونے والوں کو جگانا چاہتا ہے۔

مگر ابھی تک بچارے کی آواز محل والوں تک نہیں پہنچ سکی۔

ذرا ٹھہریئے۔ ابھی اندر مت جایئے۔ پہلے دروازے پر رکھے ہوئے ان حبشی غلاموں کے اسٹیچو تو دیکھ لیجیے۔

آپ کا بیٹا ٹھیک کہہ رہا ہے میڈم! ان غلاموں کی آنکھیں نکال دی جاتی تھی۔

اور انھیں مردانگی سے محروم کر دیا جاتا تھا۔ کیوں کہ وہ بیگمات کے حرم سرا کی حفاظت کرتے تھے۔

''یہ دیکھیے۔ محل کے دروازے پر کتنی شاندار توپیں رکھی ہوئی ہیں۔ آپ ٹھیک کہہ رہے ہیں چھوٹے میاں۔۔۔ اگلے وقتوں میں جب راجہ کسی ملک پر چڑھائی کرتے تھے تو وہاں کے عوام کو سنگسار کیا جاتا تھا۔ پھر تلواروں سے مارنے لگے۔ پھر بندوقوں سے۔ اور اب تو عوام کے سر پر ایٹم بم کا سوئچ دبایا جاتا ہے۔ ہاہاہا۔''

جیلانی بانو کے افسانوں میں گہرا سماجی اور سیاسی شعور پایا جاتا ہے۔ جس کو انھوں نے روایتی کہانیوں کے حوالے سے بھی سمجھایا ہے۔ حکمران نہیں چاہتے کہ نوجوان دور اندیشی سے کام لیں ہر کوئی اپنی اپنی نفسیات میں مبتلا ہے۔ کہانیوں اور داستانوں میں اکثر ہیرو کو پیچھے مڑ کر دیکھنے پر پتھر کا بنا دیا جاتا تھا۔ اس زمانے کا نوجوان جب ہمت دکھاتا ہے اور خاص طور سے غلط احکامات پر احتجاج کرتا ہے یا کوئی حکمت عملی اختیار کرتا ہے تو اکثر دیکھا گیا ہے کہ اسے کسی نہ کسی جرم میں پھنسا کر سلاخوں کے پیچھے ڈال دیا جاتا ہے یا اسے ڈرا دھمکا کر خاموش کر دیا جاتا ہے۔ اور اس کی زندگی تباہ و برباد کر دی جاتی ہے۔ ہر زمانے میں یہ ہوتا رہا ہے اور ہوتا رہے گا کردار بدل جاتے ہیں زمانہ، وقت اور حالات بدل جاتے ہیں لیکن تاریخ خود کو ضرور دہراتی ہے۔ اسی نظریے کو جیلانی بانو نے اپنے اس افسانے میں دکھایا ہے۔

انسان اپنے اطراف خود سے جڑے ہوئے لوگوں کو دیکھ کر خوش ہوتا ہے۔ اسے یہ یقین ہوتا ہے کہ اس کے مرنے کے بعد اس کے اہل و عیال کو بے حد صدمہ ہوگا۔ جب انسان اپنی موت کے بارے میں سوچتا ہے تو زمین اور آسمان ہل جاتے ہیں وہ

سمجھتا ہے کہ اس کے عزیزوں کے لیے اس سے بڑا کوئی غم نہ ہوگا۔ کئی مرتبہ وہ کسی نہ کسی کے مرنے کی خبر سنتا ہے لیکن اس کا اس پر اتنا اثر نہیں ہوتا لیکن خود کی موت کے بارے میں سوچتا ہے تو اسے دکھ ہوتا ہے۔ ''اپنے مرنے کا دکھ'' اس افسانے کا مرکزی کردار صادق بھی ایسا ہی ایک کردار ہے جو دن رات محنت مشقت کرتا ہے اپنے ملک سے دور رہ کر اپنے بیوی بچوں اور والدین کی نہ صرف کفالت کرتا ہے بلکہ ان کے روز بروز بڑھتے خرچ کو بھی اف کیے بغیر برداشت کرتا رہتا ہے۔ دوزخ کی طرح بھڑکتی ہوئی لوہے کی بھٹی میں وہ دن بھر کام کرتا ہے اور رات دوسری دوزخ میں گزارتا ہے۔ عرب کی جان لیوا گرمی میں وہ ریت کے اوپر ٹینٹ کے نیچے ساری رات گزار دیتا تھا۔ اپنے خاندان کو سکھ کی چھاؤں دینے میں وہ خود دن اور رات تپتا رہتا جس کی وجہ سے اسے ہمیشہ یہ محسوس ہوتا کہ اس کے بیوی بچے اور والدین اس کی حالت سے واقف ہونگے کہ وہ کتنی محنت کرتا ہے۔ وہ سمجھتا تھا کہ اس کے گھر کے افراد اس انتظار میں رہتے ہیں کہ صادق کب آئے گا لیکن صادق کے مرنے کی جھوٹی خبر اس کے خاندان کے افراد کے پاس پہنچنے کے بعد صادق کو سمجھ میں آتا ہے کہ صادق کو اس کی بیوی اور والدین نے کتنی آسانی سے بھلا دیا ان افراد کو صادق نہیں بلکہ صادق کی دولت سے سروکار ہے صادق زندہ رہے یا مرجائے اس سے انہیں کوئی فرق نہیں پڑتا۔ مادی دنیا سے دلچسپی رکھنے والے یہ کردار مثلاً ثریا اور صادق کے والدین اپنی نفسانی خواہشات کی تکمیل کے پیچھے لگے ہیں اور صادق اپنی موت کا دکھ جھیل رہا ہے۔ صادق جب نام بدل کر اپنے والد سے فون پر خود کے مرنے کا افسوس ظاہر کرتا ہے تب اس کے والد صرف یہ بات کرتے ہیں کہ صادق کی دولت صادق کی بیوی کو نہیں ملنی چاہیے بلکہ اس کے والد کو ملنی چاہیے اور صادق کی بیوی کہتی ہے کہ صادق کی دولت اس کے والدین کو نہیں بلکہ مجھے ملنی چاہیے، صادق اپنے والد سے کہتا ہے کہ صادق کے بے جان جسم کا کیا کریں تو اس کے والد کہتے

ہیں بیٹا اسے وہیں دفنا دو۔

جیلانی بانو کے سبھی افسانوں میں ایک نیا پن ہے۔ موضوعات میں یکسانیت نہیں۔ انھوں نے اپنے افسانوں میں ایسے ایسے موضوعات کی گرہ کشائی کی ہے، جس کو کسی نے چھوا بھی نہیں۔ ان کا ہر کردار اپنی جگہ unique ہے۔ اس کے احساسات الگ ہیں، اس کے خیالات جدا ہیں۔ مگر بحیثیت مجموعی ان کے افسانوں پر حزن وملال کی فضا طاری رہتی ہے۔ مگر یہ فضا یا ماحول مصنوعی نہیں بلکہ حقیقی زندگی کی عکاس ہے۔ زندگی عبارت ہے غم وآلام سے۔ یہ ایک تلخ حقیقت ہے کہ دنیا میں کسی کی حسرت پوری نہیں ہوتی۔ کچھ نہ کچھ کمی رہ جاتی ہے۔ زندگی میں کہیں نہ کہیں کوئی خلا ضرور ہوتا ہے۔ بقول شاعر: کبھی کسی کو مکمل جہاں نہیں ملتا

ان کے افسانوں کے موضوعات بھی عام ڈگر سے ہٹے ہوئے ہوتے ہیں۔ حقیقی زندگی کی عکاسی افسانہ کی پہلی شرط ہے جسے جیلانی بانو نے اپنے قلم سے سچ کر دکھایا ہے۔ ہمارے آس پاس بکھرے ہوئے کردار جا بجا جیلانی بانو کے افسانوں میں نظر آتے ہیں۔ اپنے افسانوں کے مرکزی کردار کے جس پہلو کو جیلانی بانو دکھاتی ہیں وہ سماج سے بے حد قریب بلکہ سماج کا ایک حصہ ہی ہوتا ہے۔ یہ جیتے جاگتے کردار ایسے نہیں ہیں کہ انہیں پڑھ لیں اور بھول جائیں۔ سماج کے معمولی افراد ہونے کے سبب یہ قابل توجہ نہیں ہوتے مگر جب جیلانی بانو کے قلم کا طلسم ان پتھروں میں احساس کی رو دوڑاتا ہے تو یہ قاری کے ذہن میں ہلچل مچا دیتے ہیں اور ان کی اہمیت معلوم ہوتی ہے، تب یہ کردار ناقابل فراموش بن جاتے ہیں۔ انسانی نفسیات کے پہلو سے دیکھا جائے تو جیلانی بانو افسانوں کی دنیا میں ایک منفرد اور اعلیٰ مقام پر فائز نظر آتی ہیں۔

★★★★

Dr. Minoo

Pro

Chapter in a book

Urdu Fiction Nigari Mein Hyderabadi Khawateen ka Hissa

Compiled By

Mohd Waheeduddin

9 789354 168550

Indira Priyadarshini Govt. Degree College (W)
Nampally Hyderabad. T.S

اندرا پریہ درشنی گورنمنٹ ڈگری کالج برائے نسواں
نامپلی، حیدرآباد، تلنگانہ

دوروزہ قومی سمینار: اردو فکشن نگاری میں حیدرآبادی خواتین کا حصہ

Two Day National Seminar On :"CONTRIBUTION OF HYDERABADI WOMEN IN THE FIELD OF URDU FICTION WRITING"
Held On : 19th & 20thFebruary2020

Sponsored by : National Council for Promotion of Urdu Language MHRD Govt of India, New Delhi

Organaized by: Department of Urdu Indira Priyadarshini Govt. Degree College (W) Nampally, Hyd

CERTIFICATE

This is to certify that ~~Prof./Dr./Mr./Ms.~~ Nushath Mineo

of Vasant Rao Naik Govt. Institute of Art & Social Sciences, Nagpur

has presided/ attended as resource person/participated/presented a paper titled

Jeelani Bano Ke Afsano Mein Insaani Nafsiyat-

In Two day National Seminar on 19th & 20th February 2020.

Dr. D. Varalakshmi
Principal

PRINCIPAL
Indira Priyadarshini Govt.
Degree College for Women
Nampally, Hyderabad

صداقت نامہ

تصدیق کی جاتی ہے کہ محترم/محترمہ ڈاکٹر نشت مینو

ادارہ کا نام وسنت راؤ نائک گورنمنٹ انسٹی ٹیوٹ آف آرٹس اینڈ سوشیل سائنس، ناگپور

نے دوروزہ قومی سمینار منعقدہ ۱۹ اور ۲۰ فروری ۲۰۲۰ء میں بحیثیت مقالہ نگار

شرکت کی اور بعنوان جیلانی بانو کے افسانوں میں انسانی نفسیات

مقالہ پیش کیا۔

Mohd Waheeduddin
Convener

Proceedings

Proceedings 19-20

Mino

Proceedings पाटेकर

P

10

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती संलग्नित
आणि
श्री दादासाहेब गवई चॅरीटेबल ट्रस्ट, अमरावती द्वारा संचालित

तक्षशिला महाविद्यालय, अमरावती समाजशास्त्र विभाग

आणि

मराठी समाजशास्त्र परिषद

यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

मराठी
३० समाजशास्त्र परिषदेचे
वे
राष्ट्रीय अधिवेशन
दि. २३ व २४ जानेवारी
२०२०

-: विषय :-

भारतातील समाजशास्त्राची शतकपूर्ती

स्थळ
"राजवाडा"
देशमुख लॉन समोर, शेगाव नाका रोड, अमरावती

आयोजक
समाजशास्त्र विभाग
तक्षशिला महाविद्यालय, अमरावती

Scanned with CamScanner

Takshashila Mahavidyalaya, Amravati
Department of Sociology & Marathi Samaj Shashtra Parishad
Organised
TWO DAY NATIONAL CONFERENCE
ON
HUNDRED YEARS OF SOCIOLOGY IN INDIA

ISBN : 978-81-941195-4-8

Publication : Shabdkanti Prakashan, Amravati.

Owner : Secretary, Shri. Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati

Published By : Principal, Takshashila Mahavidyalaya, Amravtai.

Printed By : Atharv Graphics, Amravati

Patron
Dr. Kamlatai R. Gawai, Founder President, SDGCT, Amravati.
Mrs. Kirtitai Rajesh Arjun, President, SDGCT, Amravati.

Adviory Board
Prof. P. R. S. Rao, Secretary, SDGCT, Amravati.
Dr. Padwal Mallu, Principal, Takshashila Mahavidyalaya, Amravati
Dr. Saroj Aglawe, President Marathi Samajshashtra Parishad.
Dr. Dipak Pawar, Secretary, Marathi Samajshashtra Parishad.
Dr. Rahul Bhagat, Treasurer, Marathi Samajshashtra Parishad.
Dr. K. M. Akotkar.
Dr. P. R. Abhyankar.
Dr. Daya Pande.
Prof. Nandkishor Raut.
Dr. Sanjay Bhagat.
Dr. Pradip Ambore.
Prof. Sandip Hadole.

Editor : Dr. Anjali R. Wath.

Board of Editor : Prof. Pritesh Patil.
Prof. Pravin Wankhade
Prof. Sachin Pandit.

Cover Page Design : Gajanan Dhole

Type Setting : Atharv Graphics Amravati,

Date of Publication : Thurday, 23rd January, 2020

Note : 1) The Souvenir is for private distribution only. 2) The Editor and the Board of Editors may or may not agree with the thoughts of the writers in case of authenticity of their paper.

[All the rights are reserved by Publication.]

Scanned with CamScanner

	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रात योगदान		
73	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रात योगदान (समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान)	प्रा. डॉ. जयमाला लाडे	325
74	महाराष्ट्रातील समाजशास्त्रज्ञांसमोरील संशोधनविषयक आव्हाने : सर्वेक्षण एक अभ्यास	डॉ. सुरेंद्र ठाकुर	332
75	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार आणि समाजशास्त्रीय योगदान	प्रा. डॉ. पद्मानंद म. तायडे	339
76	महाराष्ट्रातील समाजशास्त्रीय संशोधनाचे स्वरूप : शोधगंगा संकेतस्थळावरील शोधप्रबंधांचे आशय विश्लेषण	राकेश भगवान पाटील,	342
77	भारतातील समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान	डॉ.बी.एच.किर्दक	351
78	भारतीय समाजशास्त्र: सद्यस्थीती आणि आव्हाने	बंडु पाटेकर,	354
79	सद्यस्थितीत समाजशास्त्रज्ञांसमोरील आव्हाने	डॉ. दहिकांबळे एस.डी.,	358
80	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रात योगदान	प्रा. लिना वि. गादेवार	361
81	सदयस्थितीत समाजशास्त्रासमोरील आव्हाने	प्रा. डॉ. आनंदा भिकुजी काळे	369
82	भारतीय समाजशास्त्रांचे समाजशास्त्रातील योगदान	डॉ. दामोदर चंद्रभान दुधे	372
83	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे समाज व्यवस्थेबद्दलच्या विचारांचे योगदान	प्रा. डॉ. एस. जे. इंगळे	378
84	भारतीय समाजाच्या परिवर्तनात बुद्ध धम्माची भूमिका	प्रा. डॉ. कालिदास मारूती भांगे	383
85	विस्थापन व पुनर्वसन यामधील सहसंबंध	डॉ. वर्षा रामकृष्ण बोपचे (भोसे),	387
86	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रात योगदान	श्रीनिवास गो. हिंगमिरे	390
87	भारतीय समाजपास्त्रज्ञांचे समाजपास्त्रात योगदान:डॉ. इरावती कर्वे	सुहा. प्रा. डॉ. संतोष मेंढेकर	396
88	'मराठी समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान'	डॉ. माधवी रेणावीकर,	401
89	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण.	प्रा.डॉ. मधुकर धुतुरे	405
90	भारतीय समाज आणि पाश्चात्य समाजाच्या संशोधनाची चौकट : एक तुलनात्मक अभ्यास	डॉ. श्वेतांबरी प्र. कनकदंडे	409
91	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान	डॉ.नारायण तु. कांबळे	415
92	DEVELOPMENT OF SOCIOLOGY IN INDIA	Prof. Shilpa Jadhav	425
93	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांच्या अभ्यासातील समाजविषयक दृष्टिकोन	डॉ. पुरुषोत्तम मनगटे	429
94	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रात योगदान	डॉ. नंदकुमार कुकलारे	433
95	पाणी फाऊंडेशनच्या वॉटरकप चळवळीचा ग्राम विकासातील भूमिकेचा समाजशास्त्रीय अभ्यास: बीड तालुक्याच्या संदर्भात	डॉ. सुधीर आ. येवले	438
96	मराठी समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान	डॉ. सुनंदा एकनाथराव आहेर	443

Scanned with CamScanner

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती संलग्नित

आणि

श्री दादासाहेब गवई चॅरीटेबल ट्रस्ट, अमरावती द्वारा संचालित

तक्षशिला महाविद्यालय, अमरावती समाजशास्त्र विभाग आणि मराठी समाजशास्त्र परिषद

यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे ३० वे राष्ट्रीय अधिवेशन

दि. २३ व २४ जानेवारी २०२०

प्रमाणपत्र

श्री/श्रीमती/प्रा./डॉ. बंडू पाटेकर

विद्यापीठ / महाविद्यालय वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर

यांनी तक्षशिला महाविद्यालय अमरावती समाजशास्त्र विभाग आणि मराठी समाजशास्त्र परिषद यांच्या संयुक्त विद्यमाने दि. २३ व २४ जानेवारी २०२० रोजी ''भारतातील समाजशास्त्राची शतकपूर्ती'' या विषयावर आयोजित दोन दिवसीय मराठी समाजशास्त्र परिषदेच्या ३० व्या राष्ट्रीय अधिवेशनात सहभाग घेतला / शोधनिबंधाचे वाचन केले. याबद्दल हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

शोधनिबंधाचे शिर्षक भारतीय समाजशास्त्र : सद्यस्थिती आणि आव्हाने

डॉ. मल्लू पडवाल	डॉ. सतीश आगलावे	डॉ. अंजली र. वाठ	सौ. किर्ती राजेश अर्जुन
प्राचार्य	अध्यक्ष	आयोजक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख	अध्यक्ष
तक्षशिला महाविद्यालय, अम.	मराठी समाजशास्त्र परिषद	तक्षशिला महाविद्यालय, अमरावती	श्री दादासाहेब गवई चॅरीटेबल ट्रस्ट, अमरावती

Scanned with CamScanner

भारतीय समाजशास्त्र: सद्यस्थीती आणि आव्हाने

बंडु पाटेकर, समाजशास्त्र विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपुर

प्रस्तावना:—

आज जग नव्या सहस्त्रकात, एकविसाव्या शतकात प्रवेश करीत आहे. गेल्या सहस्त्रकातील अनुभवांची शिदोरी घेऊन भविष्यानी वाटचाल मोठया दिमाखाने होत आहे आणि होणारही आहे. जग जवळ येत आहे. जगाच्या पाठीवर अनेक घडामोडी घडत आहेत. त्यामध्ये काही घडामोडी जगाला मारक ठरत आहेत. जागातिक विकासाला पोषक आहेत तर काही घडामोडी जगाला मारक ठरत आहेत, जागातिक विकासात अडथळा निर्माण करीत आहेत. जगापुढे नवनवीन संकटे आव्हाने निर्माण करीत आहेत. समुद्रात उंचच उंच लाटा याव्यात किंवा ज्वालामुखीसारखे अस्मानी संकट निर्माण व्हावे अशा काही समस्या जागतिक पातळीवर निर्माण होत आहेत. एकुण जगाला दिलासा देणाऱ्या घटना कमी प्रमाणात घडत आहेत आणि जगाला हादरा देणाऱ्या घटनांची संख्या वाढते आहे वैश्विक परिस्थिती झपाटयाने बदलते आहे आणि त्याचा परिणाम सर्व मानवजातीवर कमी अधिक प्रमाणात होत आहे. या सर्व घटनांचा संबंध मानवजातीशी, मानवसमाजाशी असल्याने अपरिहार्यपणे समाजशास्त्राला त्याची दखल घ्यावी लागत आहे.

शोधनिबंधाचे उद्दष्टे :—

१. भारतीय समाजशास्त्रासमोरील आव्हाने समजुन घेने.
२. भारतीय समाजशास्त्राला नोंद घ्यावी लागणाऱ्या बाबींची चर्चा करणे

गृहीतक:—

भारतीय समाजशास्त्रासमोर बदलत्या परीस्थीतीत समर्पक समाजशास्त्राची निर्मीतीचे आव्हान आहे.

संशोधनपद्धती :—

भारतीय समाजशास्त्रासमोर असलेली आव्हाने काय आहे याचे अध्ययन करणे हा प्रमुख उददेश प्रस्तुत शोधनिबंधाचा आहे. या शोधनिबंधासाठी व्दितीयक सामग्रीचा प्रामुख्याने उपयोग केला आहे.

जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिक शांतता, नवीन आर्थिक धोरणे, अणुशकती प्रसार व प्रसारावरील बंधने, मानवी हक्क, सत्तास्पर्धा, पर्यावरणीय प्रश्न, दहशतवाद, जागतिक नेतृत्व, माहिती तंत्रज्ञान, अंतराळ संशोधन, लोकसंख्या विस्फोट, उपासमार, अपहरण, बहुराष्ट्रीय कंपन्या अशा एक ना अनेक घटना आज जागतिक पातळीवर निर्माण होत आहेत. या सर्वाचा समाजशास्त्रीय दृष्टीने विचार करणे कमप्राप्त आहे. भारतीय समाजशास्त्रही याला अपवाद ठरू शकत नाही. या सर्व घटनांचा भारतीय समाजाशी अगदी जवळुन संबंध येत असल्याने या सर्व प्रश्नांची दखल, सर्व घडामोडीची नोंद भारतीच समाजशास्त्राला घ्यावीच लागत आहे.

आपण वेगाने बदलवाऱ्या जगात राहात आहोत. या परिवर्तन प्रक्रियेपासुन आपण स्वत:ला अलिप्त ठेवु शकत नाही. राष्ट्र उभारणी व आर्थिक समाजिक विकास या गोष्टी केंद्रीभुत मानुन आपल्याला वाटचाल करावी लागत आहे. मानवी हक्काचा संरक्षणासाठी दहशतवादयांनाही असहायपणे मुकत करावे लागत आहे. या गोष्टी आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचा

ISBN No.: 978-81-941195-4-8

Scanned with CamScanner

असल्या, जागतिक शांततेला धोका निर्माण करण्याचा असल्या तरी पचवाव्या लागत आहे. त्यांची दखल भारतीय समाजशास्त्राला घ्यावी लागत आहे.

बहुराष्ट्रीय कंपन्याचे अतिक्रमण, दुरदर्शनवरील पाश्चात्य चित्रपट, संगीत, खादयपदार्थ, कपडे, जाहीरातीचा माधमातुन होणारे विकृत दर्शन यामुळे कोटयावधीचा जीवनावर परिणाम होत आहेत एम. टी. व्ही सारखा प्रसार माध्यमांमुळे अल्पवयीन मुले व्यसनी बनत आहेत. मादक द्रव्य व्यसनामुळे पाश्चात्य संस्कृती भारतात येत आहे आणि भारतीय संस्कृतीवर आघात करीत आहेत. सर्व जगभरच तरूण पिढीने '' ब्रेन वॉशिंग'' सुरू आहे. यांचा गंभीर परिणाम विकसनशील देशातील समाजावर होत आहे. दोन पिढयातील अंतर आणि तरूणाची स्वप्नसृष्टी अशा विचित्र समस्या त्यातुन निर्माण होत आहेत. त्यांची दखलही समाजशास्त्रीय अभ्यासात घेणे महत्वाचे आहे.

मध्यम वर्गाची संख्या वाढत आहे. विविध व्यावसायिक, उदयोजक, नोकरशाह यांची संख्या वाढत आहे. करियरचा नावाखाली हा वर्ग समाजात वेगळे स्थान निर्माण करू पाहत आहे. मध्यमवर्गाचा कुटुंब प्रकारात परिवर्तन होऊन केंद्र कुटुंबाची निर्मिती होत आहेत. अशा कुटुंबातील तरूण मुले शिक्षणासाठी परदेशात स्थायिक होतात व त्यांचा वृध्द आईवडिलांचा प्रश्न निर्माण होत आहे. असा कौटुंबिक विभाजन व वयोवर्धनातुन होणारा प्रश्न समाजशास्त्रामुळे चिंतेचा आहे. दारिद्रयाचा प्रश्नही एक स्थानिक प्रश्न म्हणुन समाजशास्त्रज्ञांना गंभीरपणे बघावा लागणार आहे.

भारताचा विचार केल्यास, बौध्दीक, आणि शैक्षणिक अशा प्रकारची आव्हाने आहेत.

बौध्दीक पातळीवरील आव्हाने :—

जे समाजशास्त्र आपण शिकतो आणि शिकवितो ते खरे म्हणजे अस्सल भारतीय म्हणता येत नाही, कारण वसाहतवादयांचा धर्म प्रसाराचा आणि प्रशासनाचा हेतु साध्य करण्यासाठी ते परदेशातुन भारतात आलेले समाजशास्त्र आहे. साहजिकच, या बौध्दीकवादाचा प्रभाव स्वांतत्र्यानंतरही भारतातील समाजशास्त्रावर झालेला जानवतो.

" Contribution to Indian Sociology" या " Sociology for India" वरील परिचयेत १८५७ मध्ये लुईस डयुमा आणि डेव्हिड पोकाक यांनी योगदान देऊन ही परिचर्चा गतिमान केली. त्यामुळेच समाजशास्त्राचा भारतीयकरणाची प्रक्रिया जोर धरू लागली. समाजशस्त्राचा भारतीयकरणातील संकल्पना आणि पध्दती या विषयी जोरदारपणे चर्चा होवु लागली. त्यामुळे साहजिकच भारतीय समाजशास्त्रज्ञात समाजशास्त्राला पुरक अशा सामाजिक परिस्थितीविषयी एक प्रकारची आत्मजाणीव निर्माण होवु शकली भारतीय समाजशास्त्राचा भारतीयकरणाची आणि भारतीय वास्तवतेचा अन्वयार्थासाठी भारतीय संकल्पना विकसित करण्याची संधीच त्यामुळे भारतीय समाजशास्त्राज्ञांना मिळाली.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर समाजशास्त्राचा क्षेत्रात जे बौध्दीक परिवर्तन होत होते त्याचा भारतातील समाजशास्त्राचा क्षेत्रावर परिणाम होतच राहिला पाश्चात्य समाजशास्त्रातील सैध्दांतिक आणि पध्दतीशास्त्रीय गोष्टी भारतीय समाजशास्त्रात अग्रक्रमाने प्रवाहित झाल्या. अध्यापन आणि संशोधन यात हा प्रभाव मोन्या प्रमाणात निर्माण झाला. भारतीय समाजशास्त्राचा विकासात हे पाश्चात्य प्रतिमान किती महत्वाचे मानायचे, त्याचा प्रभाव किती प्रमाणात स्वीकारायचा आणि ते किती प्रमाणात उपयुक्त आहे हे प्रश्न भारतीय समाजशास्त्रज्ञांकडे एक आव्हान आहे. भारतीय समाजशास्त्राचे भारतीयकरण करणे हे एक तातडीचे बौध्दीक आव्हान आपल्यासमोर आहे.

ISBN No. : 978-81-941195-4-8

Scanned with CamScanner

शैक्षणिक पातळीवरील आव्हाने :—

गेल्या अर्धशतकात अभ्यासाचा एक विषय म्हणुन समाजशास्त्र खुपच विकसित झालेले आहे. पदवी आणि पदव्युतर वर्गासाठी त्याचे अध्यापन बहुसंख्य ठिकाणी चालु आहे. उच्च माध्यमिक किंवा १०+२ स्तरावर समाजशास्त्र हा एक अभ्यासक्रमातील महत्वाचा विषय बनलेला आहे. निरनिराळ्या स्पर्धापरीक्षांना बसणाऱ्या विदयार्थ्यामध्ये किंवा उमेदवारांमध्ये तो एक आवडीला विषय बनलेला आहे.

पण महाविदयालये आणि विदयापीठातही समाजशास्त्र या विषयाला विदयार्थ्यांची पहिली पंसती किंवा आवडीची पसंती मात्र मिळत नाही आणि हे कदुसत्य आपण लपवु शकत नाही. पदव्युतर स्तरावरील या विषयाचे स्वरूप विदयार्थ्यांना चटकन आकर्षित करून घेईल असे नाही. जे विदयार्थी समाजशास्त्राकडे वळतात त्यांना गणित आणि संख्यात्मक पध्दतीविषयी अपुरी जाणीव असते. एक सौम्य विकल्प (soft option) अशी समाजशास्त्रविषयची धारणा झाली आहे " कोणी ही सहजपणे उत्तीर्ण होऊ शकेल असा विषय" अशीच त्याची प्रतिमा तयार झाली आहे. कुटुंब जात, समाजिक समस्या, नागरी ग्रामीण समाज म्हणजेच समाजशास्त्राचा अभ्यास अशी समाजशास्त्राची मलिन प्रतिमा तयार झाली आहे.

ही परिस्थिती बदलण्याचे आणि समाजशास्त्राचे अर्थपुर्ण अध्यापन करण्याचे त्याविषयी विदयार्थ्यांच्या मनात आवड निर्माण करण्याचे फार मोठे शैक्षणिक आव्हान आपल्यासमोर आहे. विदयार्थ्यांचां मनात असणारे संशय दुर करणे आणि त्यांना समाजविषयक अभ्यासाला प्रयत्न करणे ही फार मोठी जबाबदारी आहे. विषयाचा आशय, साधने, पध्दतिशास्त्र आणि विदयार्थ्यांचां प्रवृत्तीत या विषयाचा अनुरोधाने फार मोठे शैक्षणिक परिवर्तन आपल्याला घडवुन आणले पाहिजे सामाजिक शास्त्रातील एक महत्वाचे विज्ञान म्हणुन ते अभ्यास का पर्यंत नेण्याचे काम आपल्याला करावे लागणार आहे.

समाजशास्त्रावरील बहुसख्य ग्रंथसंपदा इंग्रजीतुन आहे. नियतकालिके इग्रंजीतुनच आहे. हे भाषिक कोशल्य बहुसख्य प्रांतातील बहुसख्य विदयार्थ्यांचां जवळ नाही. हिंदी कन्नड, गुजराती, मराठी अशा विविध भाषातुन विविध प्रांतात समाजशास्त्राचे अध्ययन—संशोधन चालु आहे. पण त्यासाठी प्रादेशिक भाषेतील दर्जेदार पुस्तके किती आहेत. हा महत्वाचा प्रश्न आहे. इंग्रजी ग्रंथाचे प्रादेशिक भाषेत भाषांतर केले तर मुळ संकल्पना जशीचा तशी अभ्यासकापर्यंत पोहचत नाही. विपुल ग्रंथसंपदा प्रादेशिक भाषेत नसणे आणि इंग्रजीचे पुरेसे ज्ञान नसणे यामुळे नेट—सेट सारखा परीक्षेत समाजशास्त्राचा अभ्यासकांना अपेक्षेप्रमाणे यश मिळत नाही तेव्हा प्रादेशिक भाषेतुन समाजशास्त्राचे अध्यापन हे फार मोठे शैक्षणिक आव्हान आहे.

तसेच समाजशास्त्रातील संशोधनाचा दर्जा किती दर्जेदार आहे हा ही एक गंभीर विषय आहे. एम. फील पीएच.डी ही आवश्यक पात्रता मानली की मोठया संख्येने शोधप्रबंध सादर होतात हे जरी खरे असले तरी त्यात संशोधनमुल्य किती असते, संशोधित विषयाची वास्तव उपयुकतता किती आहे हा देखील जेव्हा एक संशोधनाचा विषय बनतो, तेव्हा एक फार मोठे शैक्षणिक आव्हान आपणासमोर उभे राहते.

निष्कर्ष :—

१) भारतीय समाजशास्त्रापुढे समाजशास्त्राचे भारतीयकरण करणे हे प्रमुख आव्हान आहे

२) विद्यार्थ्यांच्या मनात समाजशास्त्र विषयाची ६० सौम्य विकल्प (Soft Option) प्रतिमा दूर करण्याचे शैक्षणिक पातळीवरील आव्हान आहे.

ISBN No. : 978-81-941195-4-8

Scanned with CamScanner

३) समाजशास्त्रातील संशोधनाचा दर्जा टिकवुन ठेवण्याचे आव्हान भारतीय समाजशास्त्र समोर आहे.

४) भारतीय समाजशास्त्राला नवनवीन घडामोडींची नोंद घेणे आवश्यक आहे. यासारखी आव्हाने भारतीय समाजशास्त्रासमोर आहे. हे आव्हान पेलण्याची ताकद भारतीय समाजशास्त्रात नक्कीच आहे.

संदर्भग्रंथ:—

१) समकालीन भारतीय समाजशास्त्र,प्रा. विजय मारूलकर/प्रा. गजेंद्रगड व्ही.एन फडके प्रकाशन, कोल्हापुर.

२) Document, Luis and D.F. Pocok (eds.) 1975, contribution to Indian sociology, vol II

ISBN No. : 978-81-941195-4-8

Scanned with CamScanner

St. Proceeding
11

Interdisciplinary National Conference

On

"Recent Trends in Humanities, Social Sciences, Education, Management Science and Technology"

2nd June, 2019

Editor

Dr. G. N. Nimbarte

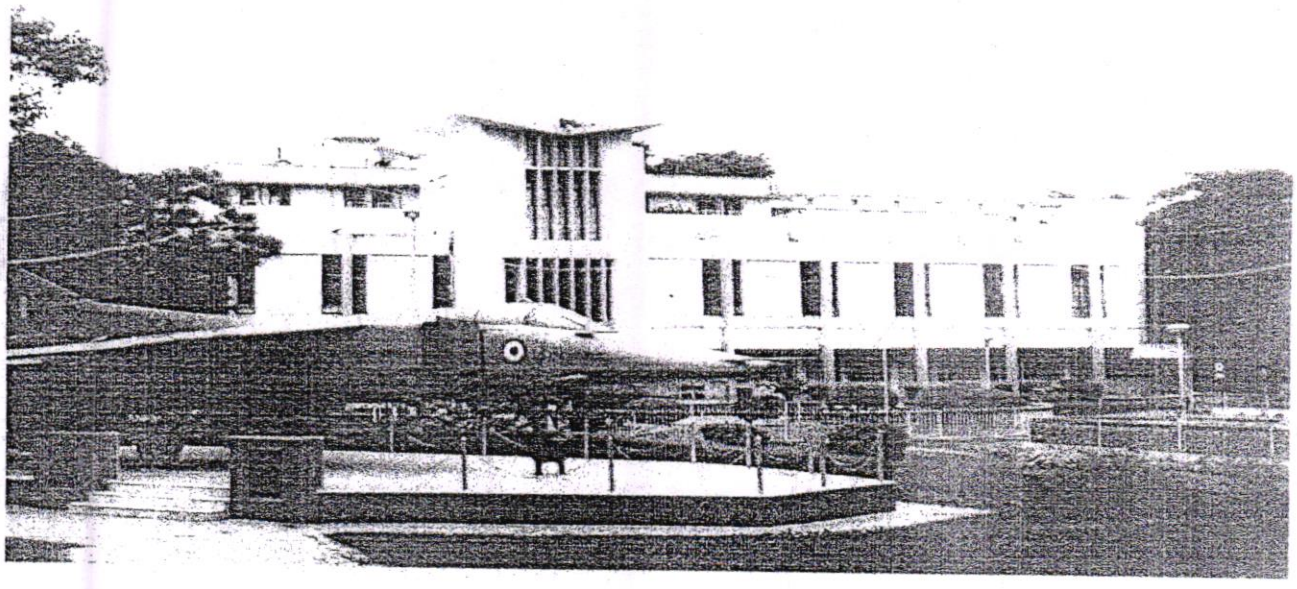

Reader / Lecturer
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Organized by

Department of Humanities and Social Sciences

Visvesvaraya National Institute of Technology, Nagpur

Recent Trends in Humanities, Social Sciences, Education, Management, Science and Technology

2nd June, 2019

Organized by

Visvesvaraya National Institute of Technology, Nagpur
Nagpur, Maharashtra (India) Pin 440010
Phone: 0712-2801435,
www.vnit.ac.in

Reader / Lecturer
Vasantrao Naik Government Institute of
Arts and Social Sciences, Nagpur

Patron

Dr. P.M.Padole
Director,
VNIT, Nagpur

Head

Dr. Y.M.Deshpande
Dept. of Humanities & SS,
VNIT, Nagpur

Mentor

Dr. M. Ghosal
Dept. of Humanities & SS,
VNIT, Nagpur

Editor
Dr.G.N.Nimbarte
Organizing Secretary
Assistant Professor, Dept. of Humanities & SS
VNIT, Nagpur

TEAM MEMBERS
Dr.Jaipal
Dr.Bibhudatta Dash
Dr.Bibhuti Ranjan Mishra

ISBN-"978-81-937717-9-2"

-Publication-
Sankalp Publication
5-VidyaNagar, Nagpur
M-8600848950

Reader / Lecturer
Vasantrao Naik Government Institute of
Arts and Social Sciences, Nagpur-1

३७.सामाजिक संरजना एवं लिंग असमानता

38. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मविचार आणि धम्मक्रांती

३९. भारत की संस्कृती

४०.भारत में जनसंख्या वृद्धि - एक गंभीर समस्या, कारण और उपाय २०१

हेमंत बारसागडे
उपकुलसचिव
गोंडवाना विश्वविद्यालय, गडचिरोली (महाराष्ट्र)

४१.दिव्यांग महिलाओं का स्त्रिवादी दृष्टिकोन से विश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे
विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाज
विज्ञान संस्था, नागपूर

४२.आर्थिक विकास में पर्यावरण का योगदान २१३

डॉ.प्रविण एम.चटगिरीवार
सहायक प्राध्यापक
वाणिज्य विभाग
भवभूति महाविद्यालय, आमगांव
जि.गोंदिया (म.रा.)

४३ भारत में जनसंख्या विश्लेषण और जनसंख्या घनत्व विश्लेषण

Reader / Lecturer
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur-1

[illegible] लिए सरकार को सख्त कानून संसद में जल्द ही पास कर देना चाहिए। इसके [illegible] और पाछड़ इलाकों में गांवों की अनपढ़ जनता को शिक्षित कर कम बच्चों का लाभ भी [illegible] किस तरह से वे कम बच्चों के होने से अपना जीवन बेहतर तरीके से जी सकते हैं। [illegible] बड़े स्तर पर जागरूकता अभियान चलाना चाहिए।

.....

संदर्भ ग्रंथसूचि

[illegible] चंद्रकुमार राय—भारतीय सामाजिक समस्याएं, अर्जुन पब्लिकेषन हाउस, [illegible], प्रथम संस्करण, [illegible]

[illegible] एम. कन्हाडे—भारतीय समाज प्रश्न आणी समस्याषपिपळापुरे अॅण्ड कं.

[illegible] दूसरी आवृत्ती सन २०१०

[illegible] http://hi.wikipedia.org/wiki/ एइस वेबसाईट मे प्रकाशीत जनसंख्या के आधार

[illegible] राज्य एवम संघ क्षेत्र कि सुची

[illegible] गोविंद प्रसाद, गीतांजली—ष्जनसंख्या अध्ययन के आयाम

दिव्यांग महिलाओं का स्त्रिवादी दृष्टिकोन से विश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे
विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाज
विज्ञान संस्था, नागपूर.

रूपरेखा :—समाज में महिला और दिव्यांग यह दोनो भी घटक उपेक्षित है यह वस्तुस्थिती प्राचीनकाल से [illegible] में दृष्टिगोचर होती है । शुद्र, महिला और दिव्यांग व्यक्ति को सभी अधिकार नाकारे गये थे । ब्रिटीश कालखण्ड में महिला और शुद्रो को सार्वजनिक अवकाश प्राप्त करने के दृष्टिकोन से प्रयत्न नीचे गये स्वातंत्र्योत्तर कालखण्ड के घटनाकार ने सर्वसमावेश कानून की निर्मिती की जिसमे पिछडे घटको का विकास साथ ही सामाजिक न्याय का तत्व लागू किया । संयुक्त राष्ट्र संघ के १९८१ दिव्यांग लोगों के लिए आंतरराष्ट्रीय वर्ष घोषित किया । १९८३—९२ दिव्यांग दशक कहकर संबोधित किया और दिव्यांग की ओर देखने का कल्याणकारी दृष्टिकोन सामने आया ।

लेकिन १९ वी सदी दिव्यांग महिलाओं की है स्त्रिवादी दृष्टीकोन से अध्ययन शुरू किया गया । आज महिला अधिकार की भाषा के साथ आरक्षण समानता का तत्व अंगीकार कर रही है ।

शब्दांकन :— दिव्यांग, स्त्रिवादी, दृष्टिकोन,त आंर्तराष्ट्रीय दिव्यांक दशक, दिव्यांग वर्ष इत्यादी.

प्रस्तावना :—

Reader / Lecturer
Vasantrao Naik Government Institute of
Arts and Social Sciences, Na...

दिव्यांग दृष्टिक्षेप यह 'सामाजिक प्रतिमानात्मक' दृष्टिकोण ग्रहण नहीं करता. दिव्यांगों को शारीरिक व्याधी कमी के कारण नाकारा नही. जाता तथापी व्यक्ति को अक्षम ठहराना यह मात्र शारीरिक स्थिती पर आधारित न हो कर समाज के राजकीय एवम् आर्थिक संरचना पर आधारित होता है । उन विशिष्ट हितसंबंधों को सुरक्षित करने के लिए प्रमाण्यावादी संबंधी कुछ गृहितक / उपकल्पनायें प्रस्तुत की जाती है. इसकारण 'अक्षमता' का उदय व्यक्ति के शारीरिक संरचना से नही अपितु समाज के सत्ता संबंधो से होता है ।

दिव्यांग और विशेषत: अपंग महिलाओं को ये प्रतिमान सरलता से समझेंगे और अंगीकार भी होंगे विशेषत: महिलाओं की ओर समाज का दृष्टिकोन उनके शारीरिक गुणोंपर आधारित न होकर समाज के विषमंतावादी मूल्यसंरचना पर आधारित होता है । दिव्यांग का विचार करते समय हमारे समक्ष कुछ गंभीर तत्वज्ञानात्मक व नैतिक सवाल भी प्रस्तुत होते है । यदि 'अक्षमता' का सामाजिक प्रतिमान स्विकारा जाये तो इस निर्णय में वैद्यकीय शास्त्र के यश की अपेक्षा सामाजिक संरचना का अपयश दृष्टिगोचर होता है ।

स्त्रीवादी आंदोलनों ने यह दृष्टिकोन विकसीत किया है । अन्य व्यक्ति ने सुश्रृषा करना, इस संबंध मे एक स्त्रीवादी नीतीमत्ता व्यक्त होती है । जिसमे व्यक्तिवादी विचारों पर एवंम् व्यक्ति के अधिकार पर व स्वातंत्र्य पर आधारित विचारप्रणाली की मर्यादा का परिचय होता है । इसकी सत्य नैतिकता है की अपनी परावलंबित्व का परिचय और पारस्पारिक भूमिका / जिम्मेदारी स्वीकारने की स्त्रीवादी आंदोलनों ने इस प्रकार के मूल्य का संवर्धन किया है ।

सामाजिक विषमतावादी संरचना में महिला और दिव्यांग व्यक्ति की स्थिती कुछ प्रमाण में समान होती है । दिव्यांग महिलायें ज्यादा प्रमाण में शोषित व दुर्लक्षित होती है । समाज की ओर से उन्हें विषमतावादी भेदभावपूर्ण बर्ताव मिलता है । क्षमता के अनुपात में उन्हें संधी नहीं दी जाती महिला और दिव्यांग दुय्यम शोषण का शिकार होती है । मजदूरी, वेतन, पदोन्नती, शिक्षा, प्रशिक्षण, पुनर्वसन कार्यक्रम से इन्हें वंचित रखा जाता है । इनके विवाद का प्रमाण भी कम है ।

साहित्य सर्वेक्षण :–

अपंगत्व, लिंगभाव और समाज :– रेणू अइडलखा इंडियन जर्नल ऑफ जेंडर स्टडीज इस नियतकालिका में ऑगस्ट २००८ इसवी सन में दिव्यांग महिलाओं के प्रश्न संदर्भ में उपरोक्त विशेषांक निकाला गया । जिसमें प्रस्तावना, दो प्रकार के अपंग प्रकार महिला और पुरूषों के दिव्यांग का प्रमाण कम अधिक है लेकिन महिलाओं

Reader / Lecturer
Vasantrao Naik Government Institute of
Arts and Social Sciences, N

पर भेदभावपूर्ण चर्चा किया जाता है । १९८१ में आंतर्राष्ट्रीय वर्ष दिव्यांगो के लिए घोषित किया गया । १९८१ के बाद राष्ट्रीय स्तर पर इस प्रश्न पर चर्चा हुयी । दिव्यांग सबलीकरण पर प्रकाश डाला गया । ध्येय–निती में कुछ बदलाव किया गया । स्त्रीवादी आंदोलनों में दारिद्रय, जातीय भेदभाव, रोजगार, सामाजिक प्रथा, लोकसंख्या उपाययोजना पर प्रकाश जितना डालना चाहिए था उतना डाला नही गया ।

Ref :Addlakha Renu – 2008 Disability Gender and society Indian Journal of Gender studies, volume-15 number-2, New Delhi.

उपकल्पनायें :–

- दिव्यांगों की ओर समाज का दृष्टिकोन कैसा है ? ज्ञात करना ।
- १९९५ के कानून ने दिव्यांगों के अधिकार की अनुभूती का परिक्षण करना ।
- स्त्रीवादी दृष्टिकोन और स्त्रीवादी आंदोलनों का परस्पर संबंध जानना ।

उद्देश्य :–

- दिव्यांगों के प्रश्नों का प्रगटीकरण होने पर समाज का दृष्टिकोन सकारात्मक होगा ।
- १९९५ के कानून की वजह से दिव्यांगो को अधिकार मालूम हो रहे है ।
- स्त्रीवादी आंदोलनों ने मानवतावादी दृष्टिकोन को बढ़ावा दिया है ।

आशय विश्लेषण :–

ईसवी सन २०१९ में२.९३८४ मिलियन नागपूर की लोकसंख्या है । ०–६ लडके को प्रमाण शहर में १७२, ४६५, लडकियों का १५९, ६५९ बच्चों का प्रमाण १०.४५ % है । दिव्यांग यह दृष्टिदोष, कम दिखना, बधिरता, मानसिक विकलांग, शारीरिक विकलांग, प्रकारों में विभाजीत है । भारत मे २.२१ टक्के दिव्यांगोंका प्रमाण है ।

Reader / Lecturer
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nag

सारणी क्रमांक ०१

उत्तरदातासुविधा दर्शक तक्ता

सुविधा	अपंग महिला	प्रतिशत
हाँ	—	—
ना	२० (१००%)	१००
	कूल	**१००%**

उपरोक्त सारणी में १००% अपंग महिलाओं के मतानुसार जहाँ वे काम करती है उनके लिए कोई भी विशेष सुविधायें की नहीं है और जो भी सुविधाचे दी है वह अत्यंत ही कम है । वह सर्वसामान्य व्यक्ति को ध्यान में रखकर की गयी सुविधा है । शासकीय, गैरशासकीय संस्था, निजी इमारतो की रचना, उद्वाहक की सुविधा, व्हिल चेअर, अपंग स्त्रियों के लिए टॉयलेट, पिणे का पानी, स्वच्छ प्रसाधन गृह की व्यवस्था होनी चाहिए जिससे वे सर्वसामान्य व्यक्ति के जैसे जी पाए ।

(०२) घरेलू श्रम :– अपने समाज में एक अच्छी स्त्रि याने जिसे घरेलू सभी कार्य और उत्तम रसोई करना आता है । इस हेतू की पूर्ती के लिए समाज और परिवार महिलाओं को जन्म से ही 'अच्छी महिला' बनाने के लिए प्रयत्नशील होते है । सर्वसामान्य हो या अपंग सभी ने घरेलू काम करने चाहिए, ऐसा समाज का निकष होता है ।

दिव्यांग होकर भी घर के सभी कार्य करनेवाली ऐसी दिव्यांग स्त्रियों का प्रमाण ४०% है । जिन दिव्यांग महिलाओं के अपंगत्व का प्रमाण अधिक याने ७५% है । वह साधे जो वे कर सकती है उनका प्रमाण ३५% है ।अर्थोपेडिक महिलाओं का प्रमाण ५% है । जिन्हे रसोई, कपडे धोना इत्यादि कार्य वे नही कर सकती है । १५% महिलाओं मासिक वेतन पर कार्यरत है वे घरेलू कार्य के लिए नौकर रखती है लेकिन रसोई उन्हें करनी ही होती है ।

निष्कर्ष :– संयुक्त राष्ट्र संघने 'दिव्यांग व्यक्ति कल्याण की घोषणा' १९८० में की । यह वर्ष दिव्यांग आंतर्राष्ट्रीय वर्ष तो १९८३ से १९९२ 'दिव्यांग दशक' जाहिर किया गया । इसके पश्चात् दिव्यांग के अधिकार आंदोलन की विश्वभर शुरूवात हुयी ।

Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur-1

भारत में १९९० की शताब्दी में दिव्यांग आंदोलनों को गती प्राप्त हुयी । इस आंदोलन ने समाज और शासन के दिव्यांग की ओर देखने के दयाभावी – परोपकारी दृष्टिकोण का विरोध किया और अधिकारों की मांग करना शुरू किया इसी कालावधी में संयुक्त राष्ट्र संघ के दबाव, वैश्विक परिस्थिती ओर दिव्यांग आंदोलन गतीविधी के कारण भारत सरकार को दिव्यांग व्यक्तियों के विकास हेतू कुछ संस्था, संघटना और कानून का प्रावधान करना पडा भारत सरकार के १९९५ के कानून नें 'Persons with Disability' दिव्यांग के जीवन मे परिवर्तन आने लगा ।

१९९५ के कानूनी प्रावधान, अपंग व्यक्तियों को समानसंधी, अधिकार संरक्षण और संपूर्ण सहभागित्व होने पर भी प्रत्यक्षत: कानून निर्मिती के पश्चात कानून की अंमलबजावणी करनेवाली यंत्रणा उदासिन, अनास्थ, उपेक्षित दृष्टिकोन के कारण दिव्यांग महिलाओं को इसका लाभ नहीं मिल सका ।

भारतीय कानून ने महिला, पिछडी जाती–जमाती और दिव्यांग छात्रों को शासकीय नौकरी में आरक्षण, संधी देकर समाज में उनका योगदान उनकी क्षमता का प्रगटीकरण का तत्व लागू किया । परंतु प्रत्यक्षत: आरक्षण का फायदा सभी महिलाओं तक पहुचाँ ही नेही.

भारतीय समाज की जातवर्णीय भेद करनेवाली पितृसत्ताक दृष्टिकोण जब तक नही बदलेगा तब तक दिव्यांग की ओर विशेषत: स्त्रियों की देखने की दृष्टिकोन परिवर्तीत ही नहीं हो पायेगा । समाज के नकारात्मक दृष्टिकोण से महिलाओं का मानसिक, बौध्दिक विकास नहीं हो पाता आत्मविश्वास का खच्चीकरण हो जाता है । समाज के जाचक दृष्टिकोण के कारण अनेक दिव्यांग स्वयं की सर्जनशीलता गवा बैठते है । इस कारण समाज ने दिव्यांगो के प्रति भेदभावपूर्ण बर्ताव सुधारणे की आवश्यकता है ।

अपनी समाज संरचना पितृसत्ताक, भेदभावपूर्ण निर्धारित हुयी है, जातीव्यवस्था में तो एखादे व्यक्ति ने कौनसे गुण अंगीकार करना इसके प्रति पूर्वग्रह होता है । समाज के लिए आवश्यक लेकीन गौण समझे जाने वाले कार्य दिव्यांगों नें करना गौणत: अस्पृश्य माने गये है । आनेवाली पिढी ने भी इसी कार्य को हस्तांतरीत करना यह अपेक्षा समाज की होती है, उसके कारण संधी को नाकारा जाता है ।

स्त्रिवादी अध्ययनकर्ताओं का कहना है कि, लिंगभाव यह समाजरचित होता है । उसी प्रकार दिव्यांग लोगों को मिलनेवाला बर्ताव उनकी ओर देखने का दृष्टिकोन समाजरचित होता हैं । अपंगसंबंधी 'सामाजिक

Reader / Lecturer

सिध्दांत' ऐसा बताता है कि, इस स्थान पर जो त्रृटियाँ होती है, वह दिव्यांग व्यक्ति में न होकर वह समाज संकुचित दृष्टि में होती है, जो सभी को समाविष्ट करने में अक्षम्य होती है ।

इस समस्यापर दिव्यांग आंदोलन होना आवश्यक है वैश्विक स्तर पर कुल प्रमाण में जागरूकता निर्माण हुयी हैं । इसलिए आंर्तराष्ट्रीय स्तर पर नयी संहिता और राष्ट्रीय स्तर पर नये कानून बनाये जा रहे हैं । दिव्यांग प्रश्नों के ओर कल्याणकारी, दयाकी भावना से ओतप्रोत दृष्टिकोन के बजाय अधिकार की मांग बनाई लेकिन ये कानून पूर्णांश नहीं होता कारण दिव्यांग व्यक्तिमें बचपन से ही न्यूनगंड की भावना निर्माण की जाती है जो महिलाओं में पुरूषों की अपेक्षा ज्यादा, प्रमाण में होती है । लिंगभाव प्रश्नों का सर्वव्यापी दृष्टि से अध्ययन कुछ संस्थाने कर रही हैं । उनके प्रश्न, कारण, स्वरूप समझने की और समजाकर बताने की क्षमता उन संस्थाओं में होती है और इस दिशा से कार्य करना समाज का दायित्व होता है ।

दिव्यांग समस्या समाज के भेदभावपूर्ण प्रवृत्ती से जोडा हुआ है । दिव्यांगो में एकसंघता नहीं होती और १९९५ के कानून के अपंगत्व के तीन प्रकार किये गये है । श्रवण, दृष्टि, शारीरिक ऐसे तीन प्रकार है । इन व्यक्तियों की आवश्यकताये अलग अलग होती हैं क्षमतायें भी अलग अलग होती है । सिवाय इसके वह स्त्री है या पुरूष, ग्रामीण है या शहरी किस जाती व धर्म की है । उस दिव्यांग के अनुभवों पर परिणाम करते हैं । उसके कारण दिव्यांग की ओर का दृष्टिकोन समंजस, संवेदनशील करना होगा तो 'अपने जैसे नही' इस संबंध मे अधिक गहराई, सहिष्णु, उदार बनना होगा, यह मानवी समाज के लिए एक महत्वपूर्ण नैतिक मूल्य है । कामकाज के स्थल पर, सार्वजनिक क्षेत्र में उद्दिष्टपूर्णता के हेतू सभी को समाविष्ट कर एकठ्ठा आगे चलने का यह तत्व है ।

अपना देश अभी भी कृषीप्रधान है और किसानों की आर्थिक स्थिती बहुत ही बुरी है नागपूर जैसे महानगर में नौकरी, कामधंदा मिलना वैसे भी कठिन है । किसी महीला को नौकरी, आर्थिक उत्पन्न का काम मिला तो वह आर्थिक स्वावलंबन को संधी देता है । लेकिन अपंग महिला के विवाह विषयक बातों में यह बात मायने नहीं रखती. आज भी एकल महिला वह भी दिव्यांग स्वावलंबी रहकर अपनी आवश्यकताओं की पूर्ति करती है तो उसे समाज स्विकार्य नहीं करता । आरक्षण के आधारपर नौकरी प्राप्त महिलाओं की संख्या कम है और समाज के दृष्टिकोन पर इस आरक्षण का कोई भी परिणाम नहीं होता. इस कारण अपंग महिलाओं को आरक्षण में अधिकाधिक प्रवेशित होना अत्यंत आवश्यक है ।

Reader / Lecturer
Vasantrao Naik Government Institute of
Arts and Social Sciences, Nagpur-3

- अपंग स्त्रिया आणि रोजगार : संपादक ललित भवरे – औरंगाबाद.
- http//www.thebetterindia.com.amp

आर्थिक विकास में पर्यावरण का योगदान

डॉ.प्रविण एम.चंद्रगिरीवार
सहायक प्राध्यापक,
वाणिज्य विभाग,
भवभूति महाविद्यालय, आमगांव
जि.गोंदिया (म.रा.)

सारांश :

आर्थिक समीक्षा के दस्तावेज बताते है कि अब वह वक्त आ गया है जब देश के आर्थिक विकास में पर्यावरण की भूमिका न केवल स्पष्ट रुप से तय की जाए बल्कि उसी के लिहाज से कार्यक्रम भी बनाए जाएँ। पर्यावरण की रक्षा पर जोर देते हुऐ आर्थिक विकास तभी टिकाऊ होगा जब यह इस तरह से किया जाए जिससे पर्यावरण की रक्षा हो। आम बजट से ठीक पहले भारत सरकार के फ्लैगशिप दस्तावेज में पिछले बारह बहीनों में भारतीय अर्थव्यवस्था में घटनाक्रमों की समीक्षा करते हुए पर्यावरण को लेकर उपरोक्त सारतत्व सामने आए। दुनिया के सबसे बड़े लोकतंत्र हमें बताती है कि अब हमें ही नहीं, बल्कि पूरी दुनिया को पर्यावरण के प्रति ज्यादा संवेदनशील होना ही पड़ेगा, वरना हम सबके अस्तित्व पर संकटों का गहराते जाना निश्चित ही है। बजट के करीब एक महीने बाद पर्यावरण–अनुकूल विकास मॉडल पर जोर देते हुए कहा कि विकास तभी टिकाऊ रह सकता है जब वह प्राकृतिक सन्तुलन की रक्षा करता हो।

प्रस्तावना :

Reader / Lecturer

12

Proceedings of International Conference on 'Resource Management for Inclusive Development'

14th - 15th February 2020

Sponsored by

Savitribai Phule Pune University

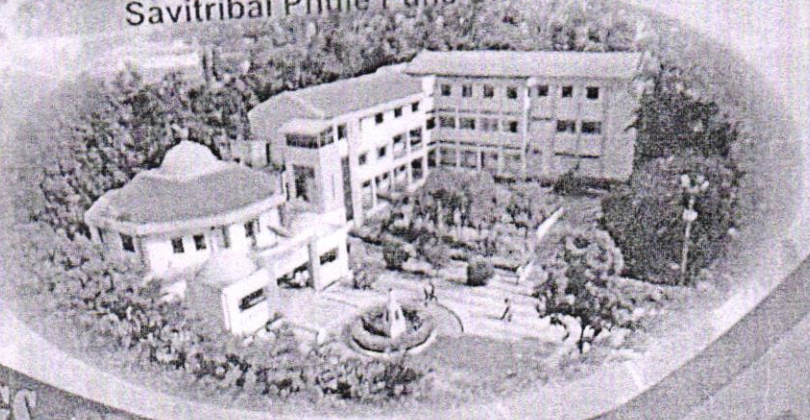

PROCEEDINGS PROCEEDINGS

RMID

PROCEEDINGS

साहसे श्रीः प्रतिवसति ।

Akole Taluka Education Society's,

Agasti Arts, Commerce & Dadasaheb Rupwate Science College, Akole

Tal.: Akole 422 601, District : Ahmednagar, Maharashtra, India.

(Re Accredited 'A' Grade by NAAC and Awarded 'Best College' by University of Pune)

Maharashtra Bhugolshastra Parishad, Pune

https://mail.google.com/mail/u/0/#search/tare/FMfcgxwHMZMPgmsksDkbXSmrsSrmslKn?projector=1

Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

One Day National Webinar On Effects of Crisis on Language, Literature and Culture

Organized by

Department of English

Date: 15th May 2020

Organizing Committee

Chief Patron
Dr. Dhanraj Mane
Director of Higher Education, Pune.

Patron
Dr. Sunetra Maharaj (Patil)
Director, Vasantrao Naik Govt. Instt. of Arts and Social Sciences, Nagpur

Convenor
Dr. Kapil Singhel,
Head, Dept. of English
Contact number: 7722007968

Co-convenors
Dr. Somnath Barure
Contact number: 9421913877

Dr. Harish Tapadia
Contact number: 9403339867

Dr. Avinash Talmale,
Dept of Geography

Organizing Secretaries
Dr. Ashish Shende,
HOD, Dept. of Anct. History

Mr. Govind Rathod
Contact number: 9921578642

Mr. Shekhar Vispute
Contact number: 8805720385

Technical Assistance
Mr. Vaibhav Padole (Alumnus)
Mr. Vikki Sawarkar (Alumnus)

Concept Note

Literary works mirror a society. Any form of expression which is conveyed, marshals to embrace life in its entirety. These aspects that govern human psyche have borne the brunt of Covid 19 Pandemic. A language moulds the artifice of cognition opening up the facets of a personality. And nonetheless, literature spearheads the exercise in bringing out all the emotions. With the dual performance of Language and Literature commanding life's purposes, they become an inseparable segment of one's culture. The deadly virus has significantly changed the contours of professional and social life altering human life on many aspects and paving a new way of perceiving it in the post pandemic world. The need of the hour is to think of working models and lifestyle that will be easily adaptable to the situation that one would face in the post pandemic era. In this context language, literature and culture play an indispensable fragment of a society which we and the generations to come will witness.

Subthemes

- Nature and Human Vulnerability
- Language, Literature and Culture as a tool to solve world problems
- Language, Literature and Intercultural Competence
- Language, Literature, Culture and Industrialization
- Language, Literature, Culture and Globalization
- Socio Cultural factors in Language Learning
- Recent Issues in Literary Studies
- Any topic related to the theme.

Details of publication

Research papers in 1500-2000 words, on the above or any other relevant theme are invited for publication in Online, Peer-reviewed, Indexed, International journal with impact factor of 5.61. The papers in accordance with the MLA Style Sheet 7th Edition should be in Font size of 12 in Times New Roman with spacing of 1.5. However the title should be in font size of 14. An abstract of not more than 50 words with 5 key words should precede the paper.

Important date

The deadline for submission of papers is 14th May 2020 by 11 PM.

Registration

The participants should register themselves by payment of fee of Rs. 500/- by selecting from the options provided in the registration form. The receipt of payment generated should be forwarded to:
vngiassengweb20@gmail.com

Program Schedule

15th May 2020

10 AM to 10.45 AM Inaugural Session
11.00 AM to 11.45 AM First Plenary Session
12 PM to 12.45 PM Second Plenary Session
1 PM to 1.30 PM Valedictory

New Doc 2020-03-28 18.08.01_2.jpg

 ISBN : 978-81-932622-9-0

079 **Managing Scare Resources And Climate Issues For Indian Inclusive Development** ... [81]
- Dagadu Tukaram Bhagade

080 **Gis-Based Spatio-Temporal Rainfall Variability – A Special Emphasis On The Indo- Gangetic Plains, India** ... [81]
- Jueeli Raut* Suvarna Kadam** H.N.Singh*** H.N.Rede****

081 **"Studies On Utilization Of Indegenous Plant Resources And Its Socio-Economic Impact At Nashik District."** ... [82]
- Shinde H. P.

082 **Water Resource Management Using Geospatial Technique: A Case Study of Kasichi Sub-Watershed in Maharashtra** ... [82]
- Dadasaheb R. Jawre[1] Maya G. Unde[2]

083 **Inclusive and sustainable development in India - problems and challenges** ... [83]
- Patil B.T.

084 **Agricultural land use pattern in Marathwada region** ... [84]
- *Rathod.V. R. **Mane. D. G.

085 **Identification of Riverine Island Displacement in Godavari River Channel with help of Geospatial Technology Near Kopargaon (Maharashtra)** ... [85]
- VASUDEV SHIVAJI SALUNKE

086 **Capitalism versus Inclusive development in India** ... [86]
- Seema Malewar and Tarendrakumar Patle (research student)

087 **Use of Mobile Phone : A Addiction** ... [86]
- Sadanand Dayaand Gaikwad[1], Darade J. U.[2]

088 **Seasonal variationsin fodder supply for dairy farming in tribal area of upper Pravara Basin (M.S.)** ... [87]
- KarandePandharinath T.[1]and Bhagat Vijay S.[2]

089 **Application of Geospatial Techniques to Analyze Spatio -Temporal Changesin Reservoirs in Pune City, India** ... [88]
- Nayan D. Zagade, Prashant A. Shinde and Vinayak D. Chavan

https://mail.google.com/mail/u/0/#search/tare/FMfcgxwHMZMPgmsksDkbXSmrsSrmslKn?projector=1 1/1

079 **Managing Scare Resources And Climate Issues For Indian Inclusive Development** ... [81]
- Dagadu Tukaram Bhagade

080 **Gis-Based Spatio-Temporal Rainfall Variability – A Special Emphasis On The Indo- Gangetic Plains, India** ... [81]
- Jueeli Raut* Suvarna Kadam** H.N.Singh*** H.N.Rede****

081 **"Studies On Utilization Of Indegenous Plant Resources And Its Socio-Economic Impact At Nashik District."** ... [82]
- Shinde H. P.

082 **Water Resource Management Using Geospatial Technique: A Case Study of Kasichi Sub-Watershed in Maharashtra** ... [82]
- Dadasaheb R. Jawre[1] Maya G. Unde[2]

083 **Inclusive and sustainable development in India - problems and challenges**
- Patil B.T. ... [83]

084 **Agricultural land use pattern in Marathwada region** ... [84]
- *Rathod.V. R. **Mane. D. G.

085 **Identification of Riverine Island Displacement in Godavari River Channel with help of Geospatial Technology Near Kopargaon (Maharashtra)**
- VASUDEV SHIVAJI SALUNKE ... [85]

086 **Capitalism versus Inclusive development in India** ... [86]
- Seema Malewar and Tarendrakumar Patle (research student)

087 **Use of Mobile Phone : A Addiction** ... [86]
- Sadanand Dayaand Gaikwad[1], Darade J. U.[2]

088 **Seasonal variationsin fodder supply for dairy farming in tribal area of upper Pravara Basin (M.S.)** ... [87]
- KarandePandharinath T.[1]and Bhagat Vijay S.[2]

089 **Application of Geospatial Techniques to Analyze Spatio -Temporal Changesin Reservoirs in Pune City, India** ... [88]
- Nayan D. Zagade, Prashant A. Shinde and Vinayak D. Chavan

020 New Doc 2020-03-28 18.08.01_3.jpg

'Resource Management for Inclusive Development' ISBN : 978-81-932622-9-0

Capitalism versus Inclusive development in India

Seema Malewar and Tarendrakumar Patle (research student)

1. Assistant Professor, Department of Geography, VasantraoNaik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur.

2. NMD College, Gondia

3. Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur.

Abstract

'Who' gets 'What' and 'When' is very important aspect for concept of Inclusive growth. But, 'Where' in spatio context, gives notion of inclusive growth geographical significance as every region have certain sets of administrative structuring and political system. Accordingly states differs in their functions & growth. Political system like Democratic Pluralism, Liberalism, Capitalism, Marxism, Communism etc, have been developed over the period of time with certain features and characteristics. Capitalism which believes in accumulation of wealth is contradictory to the Just distribution of wealth i.e. wellbeing of every section of society. In this presentation, State relation with its economy i.e. 'economism' & various parameters of inclusive growth vis-avis different political system is compared in states of India.

Keyword :- Just Distribution, Inclusive growth, Capitalism, Economism.

* * *

Use of Mobile Phone : A Addiction

Sadanand Dayaand Gaikwad[1], Darade J. U.[2]

School of Earth Science, SRTMU, NANDED.

Introduction

Mobile phone is a wonderful gift of science. It is a gift to society. It has revolutionized the world of communication. Now a man can have communication anywhere, anytime to anyone sitting thousands of kilometers away from him. Though a small instrument, it can perform big functions. The latest version of it offers many great facilities including music system, photography, internet, computer, etc. It is, in fact, an improved version of landline phone which has facilitated communication. Now we can talk whether we are in car, bus, train or plane.

https://mail.google.com/mail/u/0/#all/FMfcgxwHMZMPgmsksDkbXSmrsSrmslKn?projector=1

2019-2020 (March-2019)

13

जालना एज्युकेशन सोसायटीचे,

आर. जी. बगडिया कला, एस. बी. लखोटिया वाणिज्य व
आर. बेझंजी विज्ञान महाविद्यालय, जालना.

आणि

अण्णा भाऊ साठे अध्यासन केंद्र,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

यांच्या संयुक्त विद्यमाने

एक दिवशीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

अण्णा भाऊ साठे

यांचे जीवन व कार्य

दि. १६ मार्च २०१९, शनिवार.

शोध निबंध पत्रिका

Proceeding

ISBN No.

RUT Printer and publication
Jalna

Writing the Rebel: A Reading of *Fakira* by Annabhau Sathe

Somnath Barure
VNGIASS (Morris College)
Nagpur-440001

Introduction:

Annabhau Sathe, a *dalit* social reformer, poet and writer in Marathi was born on August 01st, 1920 in Wategaon of Sangli district in Maharashtra. He was an active member of the famous *Lal Bawta Kalapathak* with his contemporary writers D. N. Gavankar and Amar Shaikh shouldering the responsibilities of creating awareness among people against the then rule. Annabhau's literary contributions include many novels, short stories, ballads, drama and screenplays with a travelogue on Russia. *Fakira,* published in 1959 is one of his noted works of fictions. The novel was winner of the award of the state Govt. of Maharashtra for its literary creation in the year 1961. The book is in its 19th edition now which underlines the success story of Fakira, the rebel. In this paper, the researcher attempts to read and discuss the narrative of Fakira as a rebel in person and *Fakira,* writing the rebel by an author.

Fakira (1959):

Fakira narrates the story of its hero in the same name from his birth till his tragic but heroic death at the hands of colonial masters at one end and generations long fight of *dalits* with poverty, humiliation, neglect and exploitation on the other hand. The novel is set in the western *ghat* (Sahyadri) region of Maharashtra. Most of it in Sangli, Satara, Kolhapur districts and with a few references of other geographical locations from out of the region it relates to. *Fakira* is a work of fiction introducing, exploring, informing and justifying its hero; through his caste (*Mang/Matang*), the social atmosphere in rural Maharashtra then, its administration, beliefs, festivals/celebrations, the *dalits* and their life in perplexity of caste hierarchy, alienation from politics, and their maligned image most prominently. Overtly, it appears like it is just a conflict between the administration

ISBN: 978-93-84663-21-6 RUT Printer & Publisher, Jalna (MS) India

आणि अंधश्रद्धाळूपणाकडे कल झुकतो की काय असे वाटायला लावणाया आहेत. असा भास झाला तरी अण्णाभाऊंच्या नायिका अर्धशिक्षित असूनही त्या अंधश्रद्धेत गुरफटून गेलेल्या नाहीत. त्यांचा आशावाद प्रखर आहे. त्यांची जिद्द आणि आत्मविश्वास वाखाण्यासारखा आहे.''

अण्णाभाऊंच्या साहित्यातील स्त्री ही संयमी स्वभावाच्या आणि धैर्यशिल वृत्तीच्या आहेत. 'वारणेच्या खोयात' मधील पतीच्या खांद्याला खांदा देऊन लढणारी मंगला, 'चंदन' मधील चंदन आपल्या नवयाच्या सुखाकरिता सवतीलाही आनंदाने घरात आणणारी, सीमेवर लढणाया पतीला प्रोत्साहन देणारी सुलभा इ. अशा कितीतरी स्त्री व्यक्तिरेखा अण्णांनी आपल्या साहित्यामधून चित्रित केल्या आहेत. अण्णाभाऊंच्या या स्त्री चित्रणामागचा उद्देश सांगतांना डॉ. सदा कहाडे म्हणतात की, ''एकूणच समाजव्यवस्था पुरूषसत्ताक असल्यामुळे कोणत्या समाज समुहात स्त्री ही बंदिस्त असते. तिचा वेगवेगळ्या प्रकारांनी छळ होत असतो. तिचे रूप, तिचे तारूण्य, तिचे सौंदर्य हे ही तिच्या छळाचे कारण असू शकते. तिची असहाय्यता, निराधारपणा, अगतिकता हे तिच्या दु:खाचे मुळ असू शकते. पण नीतीमूल्यांचे भान तिला असले तर परिस्थितीला सामोरे जाऊन स्वत:च स्वत:चे रक्षण करण्यास ती सिद्ध होऊ शकते.''

वरील विवेचनातून अण्णाभाऊंनी चित्रित केलेली स्त्री काही गोष्टींमुळे असहाय्य होत असली तरी ती स्त्री नैतिक मूल्यांची जपवणूक करणारी, कौटुंबिक जिव्हाळा जपणारी, दारिद्र्यातही स्वाभिमानाने जगणारी स्त्री अशा विविध वृत्ती-प्रवृत्तीच्या स्त्रीयांची चित्रणे त्यांच्या साहित्यातून आविष्कृत होतात.

ग्रामीण स्त्रीचे चित्रण :

अण्णाभाऊंच्या साहित्यातून ग्रामीण जीवनाचे आणि समाजाचे चित्रण करण्यावर अधिक भर देतं असल्याने ग्रामीण स्त्रीचे चित्रणही त्यातून मोठ्या प्रमाणात होताना दिसते. आवडी, वारणेच्या खोयात, तारा, वैजयंता, चित्रा, रत्ना, चंदन इ. अनेक कादंबयामधून ग्रामीण स्त्रीचे चित्रण मोठ्या प्रमाणात आलेले आहेत.

'वारणेच्या खोयात' मधील नायिका मंगला ही संस्कृतीची नीतीमूल्ये जपणारी आणि अन्यायाच्या विरोधात संघर्ष करणारी आहे. पुरूषंच्या खांद्याला खांदा लावून जगण्याचा आशावाद तिच्यात आहे. ही नायिका स्वत:साठी लढत नसून देशासाठी आणि समाजासाठी संघर्ष करते.

ISBN: 978-93-84663-21-6 RUT Printer & Publisher, Jalna (MS) India

and the rebel, but as we keep reading, it grips the reader's conscience to make him/her understand the dark-deep feud among castes and prejudice about the *dalits* in our society. How it creates divide is exposed through the splendid narrative. The novel in temporality narrates the part of the tragic narrative of Fakira suggesting many things and justifying his stance. Annabhau Sathe in the context of this fiction is not just a writer but he represents his caste through his authorship. So *Fakira* does have many perspectives. This paper attempts to investigate the contexts and causes of the rebel and comments in the light of its life spirit.

The narrative begins describing the grim atmosphere in Wategaon in absence of a hero. Shankarrao Patil, the village chief is regretting over his own inability and of his fellow villagers' for not being courageous enough to snatch the *Jogni* from the neighbouring village Shigaon. Young Ranoji heard all this with an interest and enquires about the custom to Patil. Soon, there is *Jatra* of Shigaon. Ranoji has made his mind to enact that role of being pioneer to start a *Jatra* in Wategaon by snatching *Joni's* of Shigaon. It is a matter of pride to have such grand history and custom so as to bless our people with relentless enthusiasm thought Ranoji when he began over his mission *Jogni*. Moreover, it was an opportunity for him to exhibit his courage and valour and be a hero.

On the day of *Jatra,* Ranoji reached Shigaon and could witness the zeal and enthusiasm of celebration there. It was a difficult task to snatch *Jogni* by breaking the circle of sturdy villagers with weapons but he risks with a plan in the midnight and starts his journey back to Wategaon. As per rule, if an outsider does this, the villagers are lawful in beheading the person within the boundary of that village but, if the person successfully crosses the village boundary, he is triumphant and probably a recipient of great respects and honour. Ranoji does this with his efforts but the youthful soldiers of Shigaon unlawfully chased him in the area of Wategaon and killed and beheaded Ranoji. A new feud began between the two villages. Temporarily, peace is established on return of Ranoji's beheaded head and an apology by the people of Shigaon. Ranoji is given a grand funeral and

ISBN: 978-93-84663-21-6 RUT Printer & Publisher, Jalna (MS) India

अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील स्त्री चित्रण

डॉ.सिंधू सोलापुरे
श्री. आसारामजी मोडवलदार महाविद्यालय,
देवगाव रंगारी, ता.कन्नड जि.औरंगाबाद
E-mail - shindhusolapure05@gmail.com

प्रास्ताविक :

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मराठी साहित्यात अनेकविध वाङ्मय प्रवाह निर्माण झाले आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, जनवादी साहित्य इ. उल्लेख करण्यात येतो. या वाङ्मयप्रवाहाच्या माध्यमातून अनेक लेखक आपले अनुभव अभिव्यक्त करू लागले. त्यामध्ये अण्णाभाऊ साठे यांचा उल्लेख करावा लागतो. अण्णाभाऊंनी मराठी साहित्यातील जीवनलक्षी साहित्याचा प्रवाह विस्तृत आणि समृद्ध केला. उपेक्षितांच्या साहित्याला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. नवी मूल्ये, नवे नायक-नायिका, नवी स्वप्ने संघर्षाचे नवे प्रवाह अण्णाभाऊंनी मराठी साहित्यात उभे केले. समाज दर्शनाचे नवे भान मराठी साहित्याला त्यांनी दिले. अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातून भिन्न भिन्न समाजातील, वर्गातील, जातीतील गरीब व श्रीमंत अशा सर्वच पातळ्यांवर स्त्रीयांची चित्रणे आलेली आहेत. अण्णाभाऊंनी आपल्या साहित्यामधून चित्रित केलेली स्त्री म्हणजे कौटुंबिक जिव्हाळा जपणारी, शीलवान आणि शौर्य गाजविणाया, स्त्रीत्त्वाचा गौरव करणाया माणुसकीचा गहिवर असणाया स्वाभिमानी आणि निष्ठावान स्त्रियांची चित्रणे रेखाटली आहेत.

अण्णाभाऊंच्या साहित्यामधून चित्रीत झालेली स्त्री चित्रणासंबंधी राजा जाधव 'लोकराज्य' मधून लिहितात की, "अण्णाभाऊंच्या नायिका सात्विक वृत्तीच्या आणि कौटुंबिक जिव्हाळा असलेल्या या स्त्रीया पहायला मिळतात, तेव्हा त्यांचा हेवा वाटतो. अण्णाभाऊंच्या सर्वच नायिका या ऐहिकसुखासाठी तळमळणाया जीवन सौख्यासाठी अडचणींशी संघर्ष करणाया एकाकीपणे लढत असलेल्या उमद्या व्यक्तिमत्त्वाच्या आहेत. त्या व्यक्तिरेखा वाचकांच्या अपेक्षा वाढवितात. वाचकांची सहानुभूती आणि प्रेम संपादन करणाया या स्त्रीया अनेकदा असंबद्ध वागतात. अज्ञान

ISBN: 978-93-84663-21-6 RUT Printer & Publisher, Jalna (MS) India

Wategaon could have a pride possession of *Jogni* to hold a *Jatra* annually. Thus a new history is created by Ranoji at the cost of his life for his village.

The event of killing diminished the distance between communities and established respect for the *Mang* community in the village. Right from the village chiefs like Vishnupant and Patil to ordinary villagers all were convinced regarding the honesty, bravery, self-respect and independent existence of *Mangs* through the sacrifice of Ranoji. The *Mang-wada* set in the outskirts of village gripped by cactus came into focus and the reader witnesses the years of peace, satisfaction and solidarity. Daulati, Rahibai (Father and mother of Ranoji), Radha, Fakira and Sahadev (wife and two sons of Ranoji) are read happy even with the sad memories of Ranoji's killing by Shigaonkars.

The narrative further narrates the making of its hero Fakira, Ranoji's elder son, future leader of the *dalits*. Fakira is very much honest like his father, true to his father's blood very brave, soft spoken and well built and skilled in handling his father's sword and even in riding his horse Gabarya. He is a very good friend and a true human being overall. Because of this, he was respected by all in the village. Even Vishnupant, Shankarrao Patil would never avoid him. Daulati, Rahibai and Radha were happy to have their Ranoji in the name of Fakira. But it proves very short lived and the reader wakes up into a new conspiracy by the Shigaonkar to snatch back *Jognis* from Wategaon *and* Fakira leads in protection of the custom earned by his father at the cost of his life. He plans and executes with his friends from the *dalits*. During this he cuts the hand holding *Jogni* of his arch enemy and his father's murderer Khot from Shigaon and protects their pride possession of *Jogni*. The villagers felt a sigh of relief. Fakira exhibits his ideology not by killing the Khot even when he was caught within the boundary of Wategaon. Had he been beheaded by Fakira, that would have been lawful and even the then court would have spared him on the grounds of religious custom but he shows his greatness as a hero and leader leading the path in communal harmony. Pant and Patil are the companions from other side and the village is safe with *Mangwada*.

ISBN: 978-93-84663-21-6 RUT Printer & Publisher, Jalna (MS) India

त्यांनी म्हटले आहे की, "दलित लेखकांना सध्याच्या सांसारिक व हिंदू अत्याचारांपासून दलितांना मुक्त करणे आणि त्यांचे संरक्षक करण्याची जबाबदारी देण्यात आली आहे. कारण दीर्घकालीन पारंपरिक श्रद्धांना त्वरित नष्ट केले जाऊ शकत नाहीत.

निष्कर्ष

अण्णा भाऊ साठे हे दलित समाजाचे विशेषत: मांग जातीचे प्रतीक बनले आहेत. १ ऑगस्ट २००१ रोजी भारतीय पोस्टाने विशेष ₹४ टपाल तिकिटावर साठेंचे चित्र ठेवले होते. पुण्यातील लोकशाहीर अण्णाभा साठे स्मारक आणि कुर्ला मधील एक उड्डाणपूल यासह अनेक इमारतींना त्यांचे नाव देण्यात आले आहे.

साठेंचे नाव अनेक गोष्टींना देण्यात आले आहे.

- अण्णा भाऊ साठे साहित्य संमेलन
- लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे विकास महामंडळ

संदर्भ

अण्णा भाऊ साठे चरित्र आणि कार्य – विजयकुमार जोखे, नालंदा प्रकाशन

अण्णा भाऊ साठे (मराठी कवी) – लेखक: बजरंग कोरडे, अनुवाद: विलास गिते, प्रकाशन: साहित्य अकादमी

ISBN: 978-93-84663-21-6 RUT Printer & Publisher, Jalna (MS) India

Politics takes toll of peace in Wategaon soon after. Khot of Shigaon now has established his relations with Raosaheb Patil of Wategaon. He has made him the new Patil of Wategaon by using his status at higher level and the old feud gets activated. Raosaheb implements the new order of the Govt. of having attendance of all *dalits* daily and conflict is born. Fakira slaps Patil and authenticates his first crime before the law. The narrative takes a twist in tragedy and happiness, solidarity transforms into suspicion and divides permanently. Fakira opposed the new regulation of the Govt. declaring the *Mang* and *Ramoshi* communities as criminals. Pant is with them but now Raosaheb Patil takes exactly opposite stance. He is to avenge his father-in-law's insult by implementing the regulation at his level. There seems no way out of this mesh in Wategaon and things go in wilderness.

Fakira and his friends have to pass through many hardships. One such was the famine due to which people were dying of hunger. There was no option of survival. Fakira stood by them and looted the stored food grains of a rich priest. When enquiry of loot was carried out Pant intervened and freed the men involved. Fakira and all other *dalits* had to report to the Patil as per the order of the Govt. This was an insult declaring the members of this community criminal directly. Fakira plans to loot the Govt. treasure stored in the custody of a brahmin named Raghunath of Besadgaon. Fakira attacks the place but he had to go back due to the unity and tough support of the villagers in saving the amount of the Govt. But Fakira gives one more blow and a huge amount of money he finds. He distributes that amount among all equally. The news of this loot is reported by Raghunath soon to the authorities and the police and the *Prant* (Chief of the revenue department) are on enquiry of Wategaon. All members of the *dalit* community are called and arrested. Police and the upper castes like Raosaheb Patil and Khot are ready to have their turn of revenge. The Police and *Prant* turned atrocious against the vulnerable souls so as to make Fakira surrender with his friends. Fakira consults Vishnupant's advice but Pant was also helpless. Finally he had to

ISBN: 978-93-84663-21-6 RUT Printer & Publisher, Jalna (MS) India

साहित्यिक वि. स. खांडेकर यांनीही कादंबरीचे कौतुक केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या झुंजार लेखणीला अर्पण केलेल्या 'फकिरा'मध्ये भीषण दुष्काळाच्या काळात ब्रिटिशांचे खजिने, धान्य लुटून गरिबांना, दलितांना वाटप करणाऱ्या फकिरा या मांग समाजातील लढाऊ तरुणाचे चित्रण आहे. 'वैजयंता' कादंबरीत प्रथमच तमाशात काम करणाऱ्या कलावंत स्त्रियांच्या शोषणाचे चित्रण केले आहे. 'माकडीचा माळ' ही भटक्या-विमुक्त समाजाच्या जीवनपद्धतीचे अतिशय सूक्ष्म चित्रण करणारी भारतीय साहित्यातील पहिली कादंबरी आहे. परंतु तिचीही योग्य नोंद तथाकथित समीक्षकांनी घेतली नाही. कोळसेवाला, घरगडी, खाण कामगार, डोअर किपर, हमाल, रंग कामगार, मजूर, तमाशातला सोंगाड्या अशा विविध भूमिका अण्णांनी वठविल्या. अण्णांनी आपले उभे आयुष्य चिरागनगर झोपडपट्टीत काढले. याच झोपडपट्टीत अण्णाभाऊंच्या एकापेक्षा एक श्रेष्ठ कलाकृतींची निर्मिती झाली.

राजकारण

अण्णाभाऊ साठे पहिल्यांदा कम्युनिस्ट विचारसरणीने प्रभावित होते. डी.एन. गवंकर आणि अमर शेख या लेखकांसोबत ते लालबावटा कला पथक या तमाशा नाट्यप्रसाराचे सदस्य होते, ज्याने सरकारी निर्णयांना आव्हान दिले होते. ते १९४० च्या दशकामध्ये कार्यरत राहिले आणि तेविया अब्राम्स यांच्यानुसार, भारतातील साम्यवादाच्या आधी स्वातंत्र्याच्या नंतरची "१९५० च्या दशकातील सर्वात रोमांचक नाटकीय घटना" होती. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर उच्चवर्णीयांचे भारतावरील शासन त्यांना मान्य नव्हते म्हणून त्यांनी १६ ऑगस्ट १९४७ रोजी मुंबई येथे वीस हजार लोकांचा मोर्चा काढला आणि त्या मोर्च्यातील घोषणा होती, "ये आझादी झूठी है, देश कि जनता भूखी है!" इंडियन पीपल्स थिएटर एसोसिएशनमध्येही ते एक महत्त्वपूर्ण व्यक्तिमत्त्व होते, जी भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची एक सांस्कृतिक शाखा होतीआणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमध्ये, ज्याने भाषिक विभागातून वेगळे मराठीभाषी राज्य (बॉम्बे राज्य) निर्माण करण्याची मागणी केली होती.

अण्णाभाऊ साठे नंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिकवणुकींना अनुसरत दलित कार्याकडे वळले आणि दलित व कामगारांच्या जीवनातील अनुभवांना प्रकट करण्यासाठी त्यांच्या कथांचा वापर केला. इ.स. १९५८ मध्ये, बॉम्बेमध्ये स्थापन केलेल्या पहिल्या दलित साहित्य संमेलनात आपल्या उद्घाटन भाषणात त्यांनी म्हटले की, "पृथ्वी ही शेषनागाच्या मस्तकावर तरलेली नसून दलित व कामगार लोकांच्या तळहातावर तरलेली आहे" यातून त्यांनी जागतिक संरचनांमध्ये दलित आणि कामगार वर्गाचे महत्त्व स्पष्ट केले. या काळातील बहुतांश दलित लेखकांच्या विपरित, साठेंचे कार्य बौद्ध धर्मऐवजी मार्क्सवादाच्या प्रभावाखाली होते.

ISBN: 978-93-84663-21-6 RUT Printer & Publisher, Jalna (MS) India

surrender before the British rule risking the lives of his community members and the narrative comes to an end.

Writing the Rebel:

Annabhau Sathe the author of this fictional work is a revolutionary man greatly influenced by the communist ideology in his early life contributed through his literary works. The writer himself could be read as a rebel against injustice, poverty, humiliation, exploitation and all such odds the *dalit* face in India. Throughout his life he waged a war against such injustices made to the *dalits* with a hope to reinstate their self respect, identity and freedom to live normal life. This could be well read through his writing the rebel practice. His characters are born leaders. They are born to rule their time in all vigour and vitality. All his characters in general and Fakira in particular represents a very high class of morals and values in personal and social life. He is an embodiment of self discipline, respect of the elderly people and of love and compassion for his fellow human beings and friends. He initiates in sacrifices and never hesitates to pay price of his principles. He is the true tragic hero Aristotle speaks of in his *Poetics*.

Fakira appears to be created with a sense of responsibility by the author so as to justify the cause of being lawful and just as a character, author and community as a whole. So in each of his act he shines as an ideal. Fakira is born to a father who challenged the weapons in hundreds and fought with them single. Though Ranoji had to die but what a history he created for his people and earned respect forever. Fakira has had a way already paved by his father. He had never been a part of any conspiracy, theft or illegal business unless it has something lawful at its base. His quality of standing by the side of victims is the very essence of his creation. Fakira and his men in the work demonstrate anger, rejection, rebelliousness and sacrifice on one hand and being responsible, compassionate and truthful to all on the other hand. The hero exhibits very high morals in his act of sparing the life of the Khot snatching *Jogni* from Wategaon. His constructive belief in life could be seen through many such instances. When he is to loot the treasure,

ISBN: 978-93-84663-21-6 RUT Printer & Publisher, Jalna (MS) India

साहित्यसम्राट लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे एक राजकीय कृतीशीलतेचे केंद्रबिंदू

प्रा. डॉ. सुनील जे . भावसार
असिस्टंट प्रोफेसर
डिपार्टमेंट ऑफ कॉमर्स
जे . ई. एस कॉलेज, जालना.

प्रस्तावना :

तुकाराम भाऊराव ऊर्फ शिवशाहीर अण्णाभाऊ साठे ह्यांचा जन्म १ ऑगष्ट १९२० रोजी सांगली जिल्ह्यात वाळवा तालुक्यात वाटेगाव या लहान गावात झाला. हे **अण्णाभाऊ साठे** म्हणून ओळखले जाणारे एक मराठी समाजसुधारक, लोककवी आणि लेखक होते. साठे एका अस्पृश्य मांग समाजामध्ये जन्मलेले एक दलित व्यक्ती होते, आणि त्यांची उपज आणि ओळख त्यांचे लेखन आणि राजकीय कृतीशीलतेचे केंद्रबिंदू होते.

अण्णाभाऊ साठे हे महाराष्ट्राला एक शाहीर म्हणून परिचित असले तरी कथा आणि कादंबरी हे साहित्यप्रकारही त्यांनी ताकदीने हाताळले. तांत्रिक दृष्ट्या पूर्ण निरक्षर, अशिक्षित व्यक्ती, अश्या अण्णाभाउंनी मराठी साहित्यातील लोकवाङमय, कथा, नाट्य, लोकनात्य, कादंबऱ्या, चित्रपट, पोवाडे, लावण्या, वग, गवळण, प्रवास वर्णन असे सर्वच प्रकार सशक्त व समृद्ध केले. तमाशा या कलेला लोकनाट्याची प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचं श्रेय अण्णाभाऊंना दिले जाते. पोवाडे, लावण्या, गीतं, पदं या काव्यप्रकारांचा त्यांनी सामान्य कष्टकरी जनतेत विचारांच्या प्रचारासाठी वापर केला. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात राजकीय प्रश्नांविषयी महाराष्ट्रात त्यांनी मोठी जागृती केली. त्यात संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, गोवा मुक्ती संग्राम या चळवळींमध्ये त्यांनी शाहिरीतून दिलेले योगदान महत्त्वाचे आहे.१९४४ ला त्यांनी `लाल बावटा` पथक स्थापन केले आणि बघता बघता ते शाहीर झाले. `माझी मैना गावाकडं राहिली, माझ्या जीवाची होतीया काह्यली।।`ही त्यांची गाजलेली लावणी होती. अण्णाभाउंनी छत्रपती शिवरायांचे चरित्र रशिया पर्यंत पोवाड्यातून सांगितले पुढे त्याचे रशियन भाषेमध्ये भाषांतर झाले आणि राष्ट्रध्यशक्षांकडून त्यांचा सन्मान देखील झाला. १६ ऑगष्ट १९४७ साली "ये आझादी जुठी हे देश कि जनता भुकी हे" असा नारा शिवाजी पार्क वर दिला त्या दिवशी पावसाने रौद्र रूप धारण केले होते. मात्र, तरीही अण्णाभाऊ मागे हटले नाहीत.

अण्णा भाऊंनी आपल्या लेखनकाळातील अल्पायुष्यात २१ कथासंग्रह आणि ३० पेक्षा अधिक कादंबऱ्याही लिहिल्या. त्यापकी सात कादंबऱ्यांवर मराठी चित्रपटही नामवंत दिग्दर्शकांनी काढले. 'फकिरा' या कादंबरीला १९६१ साली राज्य शासनाच्या उत्कृष्ट कादंबरीचा पुरस्कारही मिळाला आणि तत्कालीन ज्येष्ठ

ISBN: 978-93-84663-21-6 RUT Printer & Publisher, Jalna (MS) India

asks for keys to the Brahmin, shows his tolerance and speaks of his motive at the outset. Fakira though loots the food grains, risks the life of Sattu from the Govt., loots the amount of the treasury he does for people. Nothing that he looted kept for himself. No stand that he took throughout is in his self interest. So we read them stand tall among others in person and in ethics and morals.

Fakira is written in the backdrop of colonial rule that continued even after decolonization through the system of administration adopted as it is. So, though it speaks in terms of branding a community as criminal during the British rule, but it has contemporary references from the time of creation. Fakira's relationship with Vishnupant, Shankarrao Patil, Sattu and even with each one of his group is very strongly based in mutual respect and faith. Not a single character in his group acts and earns disrepute. Though they are the criminals, thief, and dacoits in the records of the Govt. but they are the vulnerable souls fallen prey to prejudices of the high caste and ultimately branded as one by the law. Fiction while celebrating the true legend of Fakira demystifies the communal identity of *Matangsamaj*. So the act of writing the rebel successfully works in motivating and inspiring the youth to fight the battle against torture, injustice and insult.

Works Cited:

Limbale, Sharankumar. *Towards an Aesthetic of Dalit Literature: History, Controversies and Considerations*, New Delhi: Orient Blackswan, 2004.

Prasad Amarnath and M. B. Gaijan. *Dalit Literature-A Critical Exploration*, Delhi: Sarup & Sons Publication, 2007.

SASCSP Samiti, Govt. of Maharashtra. *Nivadak Wangamay, Sahityaratna Lokshahir Anna Bhau Sathe. Kadambari Khand-1*, Pune: Govt. Photozinko Mudranalaya, 2017.

ISBN: 978-93-84663-21-6 RUT Printer & Publisher, Jalna (MS) India

काढला आणि त्या मोर्चातील घोषणा होती **" ये आझादी झुठी है देश कि जनता भुकी है"** इंडियन पीपल्स थेटर असोशियन मध्ये ते एक महत्त्वपूर्ण व्यक्तिमत्त्व होते भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची एक सांस्कृतिक शाखा होती आणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळी मध्ये ज्याने भाषिक विभागातून वेगळे मराठी भाषीक राज्य निर्माण करण्याची मागणी केली होती .

1958 मध्ये बॉम्बे मध्ये स्थापन केलेल्या पहिल्या दलित साहित्य संमेलनात म्हटले की **" पृथ्वी ही शेष नागाच्या मस्तकावर नटलेली नसून ती दलित व कामगार लोकांच्या तळहातावर तरलेली आहे"** यातून त्यांनी जागतिक संरचणामध्ये दलित व कामगार वर्गाचे महत्त्व स्पष्ट केले. या काळातील बहुतांश दलित लेखकांच्या विपरीत साठेंचे कार्य बौद्ध धर्मा एवजी मार्क्सवादाच्या प्रभावशाली होते.

अण्णा भाऊ साठेचा वारसा

साठे हे दलित समाजाचे विशेषत: मांग जातीचे प्रतीक बनले होते 1 ऑगस्ट 2001 रोजी भारतीय पोस्ट विभागा ने विशेष रुपये 4 टपाल तिकिटावर साठेंचे चित्र ठेवले होते .

पुण्यातील लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे स्मारक आणि कुर्ला मधील एक उड्डाणपूल यासह अनेक इमारतींना त्यांचे नाव देण्यात आले आहे. अण्णाभाऊ साठे साहित्य संमेलन ,लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ, अण्णाभाऊ साठे चरित्र आणि कार्य इत्यादी होय

संदर्भ :

1) विजय कुमार जोके, नालंदा प्रकाशन,
2) बजरंग कोरडे , अण्णाभाऊ साठे मराठी (कवी लेखक) प्रकाशन, साहित्य अकादमी
3) पाऊल एस के , (2007) दलित धम्म इट्स ग्रोथ अंड इव्हीलेशन
4) फॅनरशी ऑफ मोडरनिटी , केंब्रिज विद्यापीठ
5) डॉ . पोतदार, शाहीर अमर अण्णा , अनुबंद प्रकाशन पुणे .

ISBN: 978-93-84663-21-6 RUT Printer & Publisher, Jalna (MS) India

(14)

AFKAR -E- SAROSHA

Edited By :

Dr. Shaikh Imran

DARUL ESHAAT-E-MUSTAFAI
3191, Vakil Street, Kucha Pandit, Lal Kuan
Delhi - 110006 (INDIA), Ph. 011-23211569

EDUCATIONAL
PUBLISHING HOUSE
New Delhi, INDIA

978-93-84255-86-2

''جس اردو زبان اور شعر و ادب کے لیے سید محمود الحسن ازہر نے اپنی زندگی تج دی اس نے انہیں قرار واقعی صلہ نہیں دیا۔ سید محمود الحسن ازہر اپنے وقت کی ایک مقتدر علمی و ادبی شخصیت تھے۔ ان کے دم سے ہنگن گھاٹ کی ادبی فضا میں تابناکی و استواری پیدا ہوئی۔ ان کے گھر پر کئی مشاعرے منعقد ہوئے۔ کئی ادبی محفلیں سجیں۔ انہوں نے اپنے بیسیوں شاگردوں کی ادبی حیثیت کو نکھارا لیکن افسوس کہ ان کی حیات، شخصیت اور خدمات پر کوئی توجہ نہیں دی گئی۔ ان کے شاگردوں اور ہم عصروں نے بھی اس طرف کوئی دھیان نہیں دیا۔''

ناگپور کی ایک نابغۂ روزگار شخصیت مولانا ناطق گلاؤٹھوی کی حیات اور خدمات پر پر مغز تصنیف شائع کی۔ سید ابوالحسن ناطق گلاؤٹھوی شہر کامٹی میں پیدا ہوئے تھے، تعلیم دارالعلوم دیوبند میں حاصل کی، ۲۳ سال کی عمر میں ناگپور میں رہائش اختیار کی۔ مولانا ناطق نہ صرف شاعری میں ملکہ رکھتے تھے بلکہ بہترین نقاد اور نثر نگار بھی تھے۔ ''کلیل میں غلیل'' ان کا طویل مکتوب، کتابچہ کی شکل میں ۱۹۵۰ء میں برقی کوثر پریس بنگلور سے شائع ہوا تھا۔ اس میں مولانا ناطق نے جدید شعرا اور شاعری کے موجودہ معیار کے بہت سے معاملات پر روشنی ڈالی تھی۔ دیوان غالب کی شرح بھی ''کنز المطالب'' کے عنوان سے ۱۹۶۸ء میں مکتبۂ دین و ادب لکھنؤ سے شائع ہوئی۔

سروشہ نسرین قاضی صاحبہ نے اس کتاب میں وسط ہند کے شعرا شاہ غلام حسین ایلچ پوری، شیخ عبدالجلیل مسرور باسمومی، منشی محمد حیات خاں مظہر مرتضیٰ پوری، عبدالکریم شائق کھام گانوی، حمزہ خاں جذبی، حافظ محمد ولایت اللہ، خواجہ لطیف احمد جریح، عبدالصمد قیصر بدنیروی، نواب عبدالوحید غازی، حمید ناگپوری، پروفیسر منظور حسین شور، عبدالوحید طرفہ قریشی بھنڈاروی، منشی محمد سعید کامٹوی، حافظ یار محمد انور کامٹوی، شاطر حکیمی وغیرہ کے فن کا جائزہ لیا ہے۔

ڈاکٹر سروشہ نسرین صاحبہ نے ''مدحت الاختر شخص اور شاعر'' ۲۰۱۴ء میں مرتب کی۔ اس میں ممتاز شاعر ڈاکٹر مدحت الاختر کی شاعری پر مختلف دانشوروں اور شعرا کے مضامین، تبصرے

اور خطوط شامل ہیں۔ اس کے علاوہ مدحت الاختر صاحب کے شعری مجموعوں، ''منافقوں میں روز و شب''، ''میری گفتگو تجھ سے'' اور ''ارتباط'' کی منتخب غزلیں شامل کی ہیں۔ یہ تصنیف ڈاکٹر مدحت الاختر کے افکار و فن پر مختلف ادبا کی آرا سے مزین ہے۔ ڈاکٹر سروشہ نسرین صاحبہ کی اپنے استاد اور عصر حاضر کے ممتاز شاعر کے تئیں یہ کاوش قابل ستائش ہے۔ موصوفہ کی یہ تمام کاوشیں ان کی تنقیدی بصیرت، تخلیقی صلاحیت اور تجزیاتی نقطۂ نگاہ کی عکاس ہیں اردو ادب کے لیے ان کی خدمات ناقابل فراموش ہیں۔

☆☆

منظر بھی تحقیقی تناظر میں قلم بند کیا ہے۔ شاعر کی پیدائش اس کی تعلیم و تربیت، گھر کا ماحول اور غزل گوئی کی ابتدا اور ان کے پسندیدہ شعرا کا ذکر اجمالاً ہی سہی لیکن بہت نفیس انداز میں کیا ہے۔

'نوائے دل' کی طرح ہی 'نقوش از ہر' میں بھی ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی نے فن تحقیق سے استفادہ حاصل کیا ہے اور 'نقوش از ہر' کے شاعر سید محمود الحسن ازہر کے حالات زندگی کو بھی قلم بند کیا ہے۔ ساتھ ہی سید محمود الحسن ازہر کے شعری کلام کی تدوین کی ہے۔ یہ شعری مجموعہ انھیں ازہر صاحب کی دختر نیک اختر شہناز نسرین کے توسط سے دستیاب ہوا تھا۔ سید محمود الحسن ناگپور میں پیدا ہوئے اور ہنگن گھاٹ میں وفات پائی۔ ازہر مولانا ناطق گلاؤٹھوی کے بھانجے تھے اور آپ ہی سے اصلاح لیا کرتے تھے۔ ان کے مجموعہ کلام میں مناجات، نعت، ایک نظم بعنوان ''مہاتما گاندھی (خمسہ)، نظم سجاد کی یاد میں اور قطعات کے علاوہ تمام تر غزلیات شامل ہیں۔ ان کی غزلیں خیال بندی، مضمون آفرینی، معاملہ بندی، تخیل، محاکات، تشبیہات، استعارات و تلمیحات سے آراستہ ہیں۔ یہ غزلیں کلاسیکی خوبیوں کے علاوہ انفرادی محاسن بھی رکھتی ہیں۔ اور اپنی خوبیوں کی بدولت جاذب توجہ بھی ہیں۔ کئی غزلوں اور شعروں سے درد، رنج و کرب کا اظہار ہوتا ہے۔ ایسے محسوس ہوتا ہے جیسے شاعر نے اپنے اشعار میں درد دل نچوڑ کر رکھ دیا ہے۔ اتنی خوبیوں سے مزین کلام کو مدون کر کے آپ نے ۲۰۱۶ء میں دنیائے ادب کے سامنے پیش کیا ہے اور ادب کی گراں قدر خدمات انجام دی ہیں۔

علم و ادب کی خدمت کرنا خوش نصیبی کی بات ہے۔ یہ گوہر انہیں کو حاصل ہوتا ہے جو دھن کے پکے اور ارادے کے سچے ہوتے ہیں ہم دیکھتے ہیں کے بے لوث ادبی خدمات کی وجہ سے ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی بھی ایسے ہی خدام ادب میں شامل ہیں۔ ڈاکٹر صاحبہ کے یہ تمام کارنامے یقیناً آئندہ نسل کے لیے بے حد مفید ثابت ہوں گے اور وہ اس سے نہ صرف تحریک پائے گی بلکہ ان کے حوصلہ، جرأت اور شوق و جستجو کی روشنی میں تحقیق و تنقید کے میدان کارہائے نمایاں انجام دیں گی۔

☆☆

ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی کی علمی و ادبی خدمات

ڈاکٹر نصرت مینو
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبۂ اردو
وسنت راؤ نائیک گورنمنٹ انسٹی ٹیوٹ
آف آرٹس اینڈ سوشل سائنسز، ناگپور

سروشہ نسرین قاضی صاحبہ نے علم و ادب کے مختلف میدانوں میں اپنی فہم و فراست کا ثبوت دیا ہے۔ آپ شہر ناگپور کے قدیم اور مشہور تعلیمی ادارے وسنت راؤ نائیک گورنمنٹ انسٹی ٹیوٹ آف آرٹس اینڈ سوشل سائنسز کے شعبۂ اردو کی صدر کی حیثیت سے نومبر ۲۰۱۷ء میں سبکدوش ہوئیں۔ ایک طویل عرصہ تک انہوں نے یہاں تدریسی و ادبی خدمات انجام دیں۔ کہتے ہیں لینے والے سے بہتر دینے والے ہاتھ ہوتے ہیں۔ محترمہ اس کی بہترین مثال ہیں۔ انہوں نے کبھی کسی سے کوئی توقع نہیں رکھی۔ مشکل وقت میں نہ صرف اپنے قریبی لوگوں کی مدد کرتی رہتی ہیں بلکہ ضرورت مند طلبہ و طالبات کے بھی کام آتی ہیں۔ وہ جب تک اس ادارہ سے وابستہ رہیں ان کا یہ فیض جاری رہا اور آج بھی وہ بساط بھر قوم کی خدمت کرتی رہتی ہیں۔ انہوں نے درس و تدریس کے میدان میں رہ کر تحقیق و تدوین کے کاموں میں بڑھ چڑھ کر حصہ لیا۔

قاضی صاحبہ اردو زبان و ادب کی مایہ ناز شخصیت ہیں۔ اردو کے ایک گمنام غیر مسلم شاعر نہال چند پرتاب شاہ آبادی کا کلام انہوں نے ''نوائے دل'' کے نام سے شائع کروایا۔ اس مجموعہ میں نہال چند پرتاب شاہ آبادی کی غزلیں نعتیں، سلام اور قصائد وغیرہ موجود ہیں۔ اس مجموعہ میں پرتاب صاحب کی تصویر کے نیچے ان ہی کی تحریر میں ۱۹۴۷-۰۹-۱۵ کو راولپنڈی میں لکھا ہوا ایک شعر شامل کیا گیا ہے جو اس طرح ہے:

ہوک سی اٹھتی ہے دل میں یاد آتے ہی تیری اف مجھے بھی ہائے دل پرتاپ کہنا آگیا

نہال چند پرتاپ شاہ آبادی کے چند نعتیہ اشعار ملاحظہ کیجیے:

آپ کے لطف و کرم کی ہے ضرورت یا نبی
ہوتی جاتی ہے مکدر باغ عالم کی فضا
مجھ کو بھی بلوایئے گلزار طیبہ میں حضور
ہند میں گھبرا رہا ہوں ہو کے پامال جفا
یوں تو کہنے کے لئے پرتاپ کافر ہوں مگر
میرے دل میں ہے مکیں عشق حبیب کبریا

مدینے میں شان خدا دیکھتے ہیں
محمد کو جلوہ نما دیکھتے ہیں
ہم آئینۂ دل میں کیا دیکھتے ہیں
جمال حبیب خدا دیکھتے ہیں
میں کافر ہی سہی پرتاپ لیکن چاک کرنے پر
مرے دل میں ولائے رحمت للعالمین نکلی

نہال چند پرتاپ شاہ آبادی کے یہ نعتیہ اشعار بے مثال ہیں۔ حبیب خدا سے شاعر پرتاپ کا عشق ان اشعار سے بخوبی ظاہر ہو رہا ہے۔ بے شک سروشہ نسرین قاضی صاحبہ نے ان کا مجموعۂ کلام ترتیب دے کر ایک اہم کام انجام دیا ہے۔ اس ضخیم کلام کی ماہرانہ تدوین ان کی صلاحیت کی غماز اور قابلیت کی آئینہ دار ہے۔ ان کی ادبی کاوشیں تاریخ ادب کے انمٹ نقوش بن گئی ہیں۔

ان کی بے مثال اور گراں قدر علمی و ادبی خدمات کے صلے میں ملک کی مختلف اکیڈمیوں اور اداروں نے انہیں موقر اعزازات عطا کیے جن میں ایم۔ اے فارسی فرسٹ میرٹ کی امتیازی

پوزیشن کے لیے ''پنڈت نہرو ایوارڈ''، مہاتما پھولے ٹیلنٹ ریسرچ اکیڈمی ناگپور سے ''ڈاکٹر امریتا پریتم لٹریری نیشنل ایوارڈ'' ۲۰۱۰ء، مہاراشٹر اردو ساہتیہ اکیڈمی سے ''فکشن ایوارڈ'' ۲۰۰۸ء، ودربھ پردیش وکاس پریشد ناگپور سے ''سماج ایکتا پرسکار'' ۲۰۱۱ء، ودربھ پردیش وکاس پریشد ناگپور سے ''بھارتیہ ایکتا پرسکار'' ۲۰۱۲ء، یشونت بھارتی لوک کلیان سنستھا ناگپور سے ''ودربھ بھوشن ایوارڈ'' ۲۰۱۲ء، جاتیہ سلوکھا پریشد ناگپور سے ''گنونت گورو پرسکار'' ۲۰۱۲ء، کاروان ادب ملٹی پرپز سوسائٹی ناگپور سے ''مولانا ناطق ایوارڈ'' ۲۰۱۳ء، بہار اردو اکاڈمی پٹنہ سے ''قاضی عبدالودود ایوارڈ'' ۲۰۱۳ء، وسنت راؤ نائیک گورنمنٹ انسٹی ٹیوٹ آف آرٹس اینڈ سوشل سائنسز ناگپور سے تعلیم میں امتیازی خدمات کے لیے ''سمان شیلڈ'' ۲۰۱۴ء، فائن آرٹ گروپ کامٹی کی جانب سے ''سمان شیلڈ'' ۲۰۱۵ء، نیو ایجوکیشنل اینڈ اکنامک ڈیولپمنٹ سوسائٹی مہاراشٹر راجیہ ممبئی کی جانب سے وومنس ڈے کے موقع پر ''بنت ہند'' ایوارڈ ۲۰۱۵ء، بہار اردو اکاڈمی پٹنہ سے ''مدحت الاختر: شخص اور شاعر'' اس کتاب پر انعام، اشہر جعفری ساہتیہ اکاڈمی گجری بازار کامٹی کی جانب سے صالحہ عابد حسین ایوارڈ اردو ساہتیہ اکاڈمی مہاراشٹر اسٹیٹ ممبئی کی جانب سے تعلیمی شعبہ میں کارہائے نمایاں انجام دینے پر ایوارڈ ۲۰۱۵ء وغیرہ شامل ہیں۔

یہ ایک تبسم اور نشیب و فراز میں جو کہانیاں شامل ہیں ان کے کردار ہمیں حقیقی زندگی میں نظر آتے ہیں۔ یہی وجہ ہے کہ یہ کہانیاں پر تاثیر ہیں۔ ان کہانیوں کے مطالعے سے پتہ چلتا ہے کہ کہانی نگار کا مشاہدہ وسیع ہے۔ اس کے اطراف وقوع پذیر واقعات کا اثر یونہی خالی نہیں جاتا بلکہ تحریر کی شکل میں صفحۂ قرطاس پر رقم ہو جاتا ہے۔

ان کہانیوں میں سادہ سلیس زبان استعمال کی گئی ہے جو کہ افسانہ نگار کا وصف ہے کہ وہ اپنے تخیل اور فکر کو آسان زبان کے ذریعے قاری کے ذہن میں بآسانی پہنچا سکے اور یہی ایک افسانہ نگار کی خوبی ہے۔ کسی اصول اور بندش کے تحت انھوں نے نہیں لکھا۔ ان کا مشاہدہ ان کی ترغیب و تحریک کا سبب بنا اور جب تک انھوں نے اسے تحریر کی شکل نہیں دی وہ مضطرب رہیں۔

ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی صاحبہ کے افسانے معاشرہ کی حقیقی تصویر پیش کرتے ہیں۔

مختلف اوقات میں مختلف مقامات پر وقوع پذیر واقعات سے متاثر ہو کر لکھے گئے یہ افسانے حقیقی زندگی کی عکاسی کرتے ہیں قاری غیر شعوری طور پر ان میں کھو جاتا ہے۔ تجسس، وحدت تاثر اور منظر نگاری افسانے کی ان خصوصیات کو انہوں نے بخوبی برتا ہے۔ انسانی نفسیات سے وہ بخوبی واقف ہیں۔ اقبال مجید کہتے ہیں کہ:

''افسانہ انسانوں کی ایسی سرگزشت ہے جس کے سہارے افسانہ نگار زندگی پر تنقید تو کرتا ہی ہے مگر اس کے ساتھ اپنے نظریے کی تعمیر بھی کرتا ہے۔''

سروشہ نسرین قاضی صاحبہ کے افسانوں میں بھی ان کا تعمیری نظریہ موجود ہے۔ ایک انسان دوسرے انسان کی مجبوری کا فائدہ کس طرح اٹھاتا ہے ان کے افسانے ''بدنصیب'' میں شیلا کا کردار اس کی مثال پیش کرتا ہے۔ سروشہ نسرین قاضی صاحبہ کے افسانے بھی اپنے دور کے حالات کی کڑوی سچائی پیش کرتے ہیں۔ ان میں معاشرے کے بدلتے رجحانات بخوبی دکھائی دیتے ہیں۔ ۲۰۱۶ء میں Sony Channel پر ''من میں ہے وشواس'' اس عنوان کے تحت ایک پروگرام پیش کیا جاتا تھا۔ یہ پروگرام سچے واقعات پر منحصر تھا۔ اس پروگرام میں سروشہ نسرین صاحبہ کی بھی ایک کہانی لی گئی تھی جو سچے واقعے پر لکھی گئی تھی۔ سونی چینل والوں نے اس علاقے میں جا کر جہاں کا یہ واقعہ تھا اس بات کی تصدیق کر کے اسے پروگرام میں شامل کیا تھا۔

سروشہ نسرین صاحبہ نے مختلف موضوعات پر افسانے لکھے ہیں لیکن استحصال کا مسئلہ ان کے افسانوں میں جا بجا دکھائی دیتا ہے۔ ان افسانوں میں موجود کرداروں کے جذبات، محسوسات اور ان کی اندرونی کشمکش قاری کو متاثر کرتی ہے۔ ''نشیب و فراز'' کا پہلا افسانہ ''آخری سفر'' ہے جو ایک نیک اور فرمانبردار بیٹے کی کہانی ہے۔ اس کہانی کا انجام دردناک ہے ان کے افسانے ''سحر زدہ'' اور ''قیمتی موتی'' راشٹر سنت تکڑوجی مہاراج ناگپور یونیورسٹی کے بی۔ اے کے نصاب میں اور افسانہ ''عذاب'' ایم۔ اے اردو کے نصاب میں شامل ہے۔ ''عذاب'' ایک عورت کی بے بسی اور لاچاری کی کہانی ہے جو اپنے شوہر سے پریشان ہے۔ ساری زندگی وہ اپنے شوہر کی خدمت کرتی ہے اور اس کی باتوں کو سہتی رہتی ہے۔ اس کے شوہر کا انتقال ہو جاتا ہے لیکن دوسرے ہی دن صبح سے اس کا بڑا

بیٹا اپنے باپ کا ہو بہو کردار ادا کرنا شروع کر دیتا ہے۔ ''عذاب'' کے یہ جملے ملاحظہ کیجیے:

''کچھ عورتوں کی زندگی بھی عجیب عجیب عذابوں سے ہو کر گذرتی ہے۔ انھیں زندگی کے آخری لمحے تک محسوس ہوتا ہے کہ انھیں اس عذاب سے نجات اب ملے گی، تب ملے گی لیکن ایک عذاب کے ختم ہوتے ہی دوسرا عذاب نازل ہو جاتا ہے اور ان کی زندگی عذابوں میں گھرے ہوئے ہی دم توڑ دیتی ہے۔''

(''نشیب و فراز''، اشاعت ۲۰۰۸ء، صفحہ ۱۳۱)

سروشہ نسرین صاحبہ کے افسانوں کے موضوعات سماجی، سیاسی، اور معاشی مسائل ہیں اور ان کے کردار حقیقی زندگی میں ہمارے اطراف اکثر نظر آتے ہیں۔ ''نشیب و فراز'' میں موصوفہ لکھتی ہیں کہ:

''یہ کہانیاں میں نے اپنے گرد و پیش بکھرے ہوئے واقعات و حالات سے خوشہ چینی کر کے لکھی ہیں اور ان کے میڈیم سے زندگی کی سفاک، درشت اور کڑوی سچائیوں کو پیش کرنے کی کوشش کی ہے۔''

''میرے پیش کردہ کردار بہت جاندار یا شاندار نہیں ہیں۔ یہ سب ہمارے ہی آس پاس۔ شب و روز ہماری نظروں کے سامنے سے گذرنے والے چلتے پھرتے، جیتے جاگتے عام انسانوں کا عکس ہیں۔''

(''نشیب و فراز'' اشاعت ۲۰۰۸ء، صفحہ ۶)

سروشہ نسرین قاضی صاحبہ ایک حساس ادیبہ ہیں۔ جس کا ثبوت ان کی تخلیقات اور دیگر کتابوں کی تدوین ہے۔ انہوں نے اردو کے دو گمنام لیکن بلند پایہ شعرا سید محمود الحسن ازہر کے کلام کو ''نقوش ازہر'' کے نام سے ۲۰۱۶ء میں اور نہال چند پرتاپ شاہ آبادی کے کلام کو ''نوائے دل'' کے نام سے شائع کر کے ضائع ہونے سے بچا لیا۔ یہ ان کی قابل تحسین ادبی خدمات ہیں۔ سید محمود الحسن ازہر کا کلام موصوفہ کو محمود الحسن ازہر صاحب کے انتقال کے ۳۶ سال بعد ان کی بیٹی شہناز نسرین کے توسط سے ملا تھا۔ ازہر صاحب کے تعلق سے ''نقوش ازہر'' میں وہ لکھتی ہیں کہ:

فہرست

نمبر شمار			صفحہ
۱۔	پیش لفظ	ڈاکٹر شیخ عمران	۷
۲۔	اَحسنت	ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی	۱۷
۳۔	تعارفی خاکہ	ڈاکٹر شگفتہ نسرین قاضی	۱۹
۴۔	ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی سے مصاحبہ	ڈاکٹر شیخ عمران	۲۳
۵۔	تہنیتی نظم	ڈاکٹر منشاء الرحمٰن منشا	۳۳
۶۔	تہنیتی نظم	حمید عظمی	۳۵
۷۔	ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی بہ حیثیت افسانہ نگار	منور رانا	۳۶
۸۔	رانا آرٹ کا مطالعہ	ڈاکٹر مدحت الاختر	۳۹
۹۔	مدحت الاختر: شخص اور شاعر کا مطالعہ	ڈاکٹر ارشد جمال	۴۱
۱۰۔	ڈاکٹر سروشہ نسرین کی کہانیوں پر ایک نظر	اختر صادق	۴۵
۱۱۔	ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی کی تخلیقی صلاحیت	ڈاکٹر محمد نوشاد عالم	۴۸
۱۲۔	اردو زبان اور انسانی قدروں کی پاسدار: ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی	یعقوب الرحمٰن	۵۷
۱۳۔	ایک بہن کے تاثرات	صبا نسرین قاضی	۶۱
۱۴۔	اردو ادب اور ماحولیات: ایک جائزہ	ڈاکٹر ریشا قمر	۶۶
۱۵۔	میری باجی	عذرا نسرین قاضی	۷۵

۱۶۔	شہر ناگپور میں اردو تحقیق وتنقید کی توانا آواز: ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی	ڈاکٹر عبدالرب	۷۷
۱۷۔	سروشہ نسرین قاضی کی تحقیقی وتنقیدی ضوفشانیاں	محمد آصف	۸۵
۱۸۔	ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی کی علمی وادبی خدمات	ڈاکٹر نصرت مینو	۹۱
۱۹۔	ودربھ کی ایک اہم افسانہ نگار: سروشہ نسرین	ڈاکٹر اظہر ابرار	۹۸
۲۰۔	نشیب وفراز اور ڈاکٹر سروشہ نسرین	ڈاکٹر شگفتہ نسرین قاضی	۱۰۲
۲۱۔	''نقوش از ہر'' پر ایک نظر	قرۃ العین وحید	۱۰۶
۲۲۔	ماحولیاتی ادب اور ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی	ڈاکٹر محمد رفیق اے۔ایس	۱۰۸
۲۳۔	نشیب وفراز: ایک تاثر	ڈاکٹر عبدالعزیز عرفان	۱۱۱
۲۴۔	ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی کی افسانہ نگاری پر ایک نظر	عظمت الحق	۱۱۴
۲۵۔	ڈاکٹر سروشہ نسرین کثیر الجہات قلم کار	آغا محمد باقر (نقی جعفری)	۱۱۹
۲۶۔	ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی: ایک مطالعہ	ڈاکٹر عزیز سہیل	۱۲۲
۲۷۔	تجھ میں شعلے بھی ہیں بس اشک فشانی ہی نہیں	ڈاکٹر خلیل احمد	۱۲۷
۲۸۔	مولانا ناطق گلاؤٹھوی کا رنگ تغزل	قاضی مہ جبین فاروقی	۱۳۱
۲۹۔	جوشؔ کی شاعرانہ عظمت: ایک جائزہ	سیدہ جنیفر رضوی	۱۳۶
۳۰۔	باشعور قلمکار: ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی (''نوائے دل'' کے خصوصی حوالے سے)	ڈاکٹر سید قادری واجد	۱۴۱
۳۱۔	ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی (شخصیت پر ایک نظر)	محمد اسرار	۱۴۶
۳۲۔	افسانہ ''قیمتی موتی'' ایک تجزیہ	ڈاکٹر نور النساء صدیقی	۱۴۹

Topics: Dr. Sarosha Nasreen Quazi ki Ilmi-o-Adabi khidmaat } Dr. Nusrat Mino

منظر بھی تحقیقی تناظر میں قلم بند کیا ہے۔ شاعر کی پیدائش اس کی تعلیم و تربیت، گھر کا ماحول اور غزل گوئی کی ابتدا اور ان کے پسندیدہ شعرا کا ذکر اجمالاً ہی سہی لیکن بہت نفیس انداز میں کیا ہے۔

'نوائے دل' کی طرح ہی 'نقوش از ہر' میں بھی ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی نے فن تحقیق سے استفادہ حاصل کیا ہے اور 'نقوش از ہر' کے شاعر سید محمود الحسن ازہر کے حالات زندگی کو بھی قلم بند کیا ہے۔ ساتھ ہی سید محمود الحسن ازہر کے شعری کلام کی تدوین کی ہے۔ یہ شعری مجموعہ انھیں ازہر صاحب کی دختر نیک اختر شہناز نسرین کے توسط سے دستیاب ہوا تھا۔ سید محمود الحسن ناگپور میں پیدا ہوئے اور ہنگن گھاٹ میں وفات پائی۔ ازہر مولانا ناطق گلاؤٹھوی کے بھانجے تھے اور آپ ہی سے اصلاح لیا کرتے تھے۔ ان کے مجموعہ کلام میں مناجات، نعت، ایک نظم بعنوان ''مہاتما گاندھی (خمسہ) نظم سجاد کی یاد میں اور قطعات کے علاوہ تمام تر غزلیات شامل ہیں۔ ان کی غزلیں خیال بندی، مضمون آفرینی، معاملہ بندی، تخیل، محاکات، تشبیہات، استعارات و تلمیحات سے آراستہ ہیں۔ یہ غزلیں کلاسیکی خوبیوں کے علاوہ انفرادی محاسن بھی رکھتی ہیں۔ اور اپنی خوبیوں کی بدولت جاذب توجہ بھی ہیں۔ کئی غزلوں اور شعروں سے درد، رنج و کرب کا اظہار ہوتا ہے۔ ایسا محسوس ہوتا ہے جیسے شاعر نے اپنے اشعار میں درد دل نچوڑ کر رکھ دیا ہے۔ اتنی خوبیوں سے مزین کلام کو مدون کر کے آپ نے ۲۰۱۶ء میں دنیائے ادب کے سامنے پیش کیا ہے اور ادب کی گراں قدر خدمات انجام دی ہیں۔

علم و ادب کی خدمت کرنا خوش نصیبی کی بات ہے۔ یہ گوہر انہیں کو حاصل ہوتا ہے جو دھن کے پکے اور ارادے کے سچے ہوتے ہیں ہم دیکھتے ہیں کے بے لوث ادبی خدمات کی وجہ سے ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی بھی ایسے ہی خدام ادب میں شامل ہیں۔ ڈاکٹر صاحبہ کے یہ تمام کارنامے یقیناً آئندہ نسل کے لیے بے حد مفید ثابت ہوں گے اور وہ اس سے نہ صرف تحریک پائے گی بلکہ ان کے حوصلہ، جرأت اور شوق و جستجو کی روشنی میں تحقیق و تنقید کے میدان کارہائے نمایاں انجام دے گی۔

☆☆

ڈاکٹر سروشہ نسرین قاضی کی علمی و ادبی خدمات

ڈاکٹر نصرت مینو
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبۂ اردو
وسنت راؤ نائیک گورنمنٹ انسٹی ٹیوٹ
آف آرٹس اینڈ سوشل سائنسز، ناگپور

سروشہ نسرین قاضی صاحبہ نے علم و ادب کے مختلف میدانوں میں اپنی فہم و فراست کا ثبوت دیا ہے۔ آپ شہر ناگپور کے قدیم اور مشہور تعلیمی ادارے وسنت راؤ نائیک گورنمنٹ انسٹی ٹیوٹ آف آرٹس اینڈ سوشل سائنسز کے شعبۂ اردو کی صدر کی حیثیت سے نومبر ۲۰۱۷ء میں سبکدوش ہوئیں۔ ایک طویل عرصہ تک انہوں نے یہاں تدریسی و ادبی خدمات انجام دیں۔ کہتے ہیں لینے والے سے بہتر دینے والے ہاتھ ہوتے ہیں۔ محترمہ اس کی بہترین مثال ہیں۔ انہوں نے کبھی کسی سے کوئی توقع نہیں رکھی۔ مشکل وقت میں نہ صرف اپنے قریبی لوگوں کی مدد کرتی رہتی ہیں بلکہ ضرورت مند طلبہ و طالبات کے بھی کام آتی ہیں۔ وہ جب تک اس ادارہ سے وابستہ رہیں ان کا یہ فیض جاری رہا اور آج بھی وہ بساط بھر قوم کی خدمت کرتی رہتی ہیں۔ انہوں نے درس و تدریس کے میدان میں رہ کر تحقیق و تدوین کے کاموں میں بڑھ چڑھ کر حصہ لیا۔

قاضی صاحبہ اردو زبان و ادب کی مایہ ناز شخصیت ہیں۔ اردو کے ایک گمنام غیر مسلم شاعر [illegible] شاہ آبادی کا کلام انہوں نے ''نوائے دل'' کے نام سے شائع کروایا۔ اس مجموعہ [illegible] شاہ آبادی کی غزلیں نعتیں، سلام اور قصائد وغیرہ موجود ہیں۔ اس مجموعہ میں [illegible] کی تصویر کے نیچے ان ہی کی تحریر میں ۱۹۴۷-۰۹-۱۵ کو راولپنڈی میں لکھا ہوا ایک [illegible] ہے جو اس طرح ہے:

© جملہ حقوق بحق مرتب محفوظ

"یہ کتاب قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان، نئی دہلی کے مالی تعاون سے شائع کی گئی ہے۔
شائع شدہ مواد سے اردو کونسل کا متفق ہونا ضروری نہیں۔"

AFKAR-E-SAROSHA

(Critical Essays)

By: Dr. Shaikh Imran

Year : 2020

ISBN 978-93-84255-86-2

₹ 148/-

نام کتاب	:	افکار سروشہ
مرتب وناشر	:	ڈاکٹر شیخ عمران 09921986904
پتہ	:	مومن پورہ ناگپور۔440018 (مہاراشٹر)۔انڈیا
سال اشاعت	:	۲۰۲۰ء
قیمت	:	۱۴۸ روپے
ضخامت	:	۲۳۵ صفحات
تعداد	:	۵۰۰
مطبع	:	ایجوکیشنل پبلشنگ ہاؤس، نئی دہلی۔۲
سرورق	:	احسان حیدر
کمپوزنگ	:	احسان حیدر، حسین آباد کالونی 9284410994

ملنے کے پتے

۱۔ صالحہ بک ڈپو، مومن پورہ، ناگپور۔۴۴۰۰۱۸

DARUL ESHAAT-E-MUSTAFAI

H.o. D1/16, Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi-110002 (INDIA)
B.o. 3191,Vakil Street, Kucha Pandit, Lal Kuan, Delhi-6 (INDIA)
Pn: 45678202, 45678203, 45678285, 45678286, 23216162
E-mail: info@ephbooks.com,ephindia@gmail.com
website: www.ephbooks.com

انتساب

میرے والد شیخ مستان صاحب مرحوم کے نام
جنہوں نے مجھے زیورِ تعلیم سے آراستہ کیا اور
جن کی دعاؤں کی بدولت میں آج اس مقام پر ہوں.....

ڈاکٹر شیخ عمران

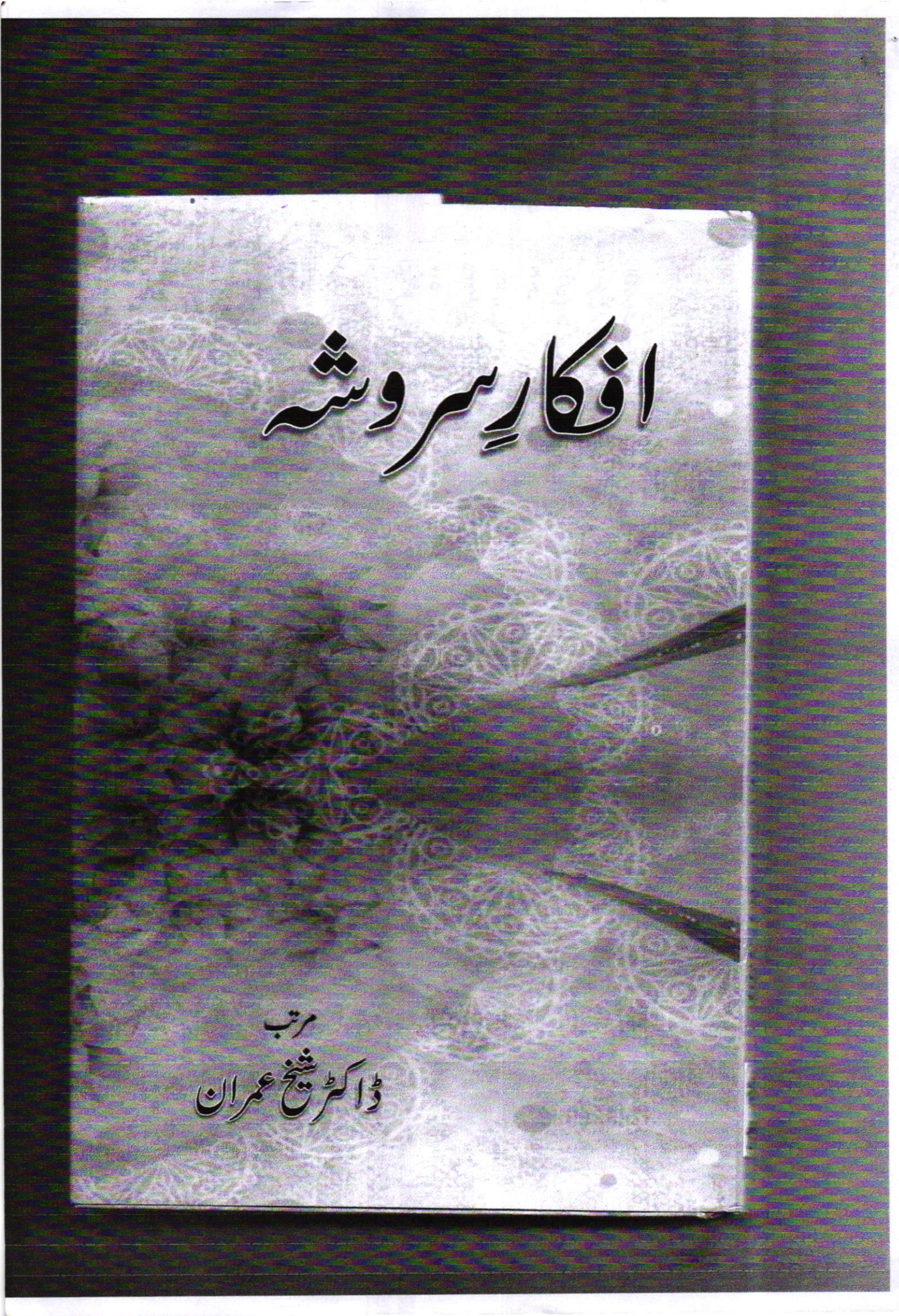
افکارِ سروشہ
مرتب
ڈاکٹر شیخ عمران

लोकधुनेत जी स्वरावली आहे,
जे स्वरसंवाद आहेत,
ते musically genuine
असले; तर
रागात प्रमाण होतात.

लोकसंगीतात केवळ
रागनिर्मितीचीच बीजे आहेत, असे
नसून त्यांत शक्यताच शक्यता
बीजरूपाने किंवा रोपट्याच्या रूपाने
अस्तित्वात आहेत, त्या रोपांचा
बगिचा करायला हवा.
लोकसंगीत सहज आहे, तर
रागसंगीताला बौद्धिक आधार आहे;
भावना-संवेदना दोन्हीकडे आहेत.

राजहंस
प्रकाशन

Lokdhunantun Raagnirmitee ₹130
9 788194 764090
E
1
Rajhans Prakashan Pvt. Ltd.
B-07-2021

लोकधुनेची काही अंशी
व्याख्या करणारे आणि
कलासंस्कृतीत तिची भूमिका
दाखवून देणारे लिखाण
सौ. साधना शिलेदारांच्या
हातून घडले आहे.

निर्मितीचे एक-एक टप्पे समजून घेऊन
त्या प्रक्रियेला मान्यता देऊन
त्याप्रमाणे रागनिर्मितीचा रीतसर प्रयत्न
कुमारजींनंतर सर्वप्रथम साधना शिलेदार
यांनी केलेला आहे.

पं. मुकुल शिवपुत्र

लोकधुनांतून
रागनिर्मिती

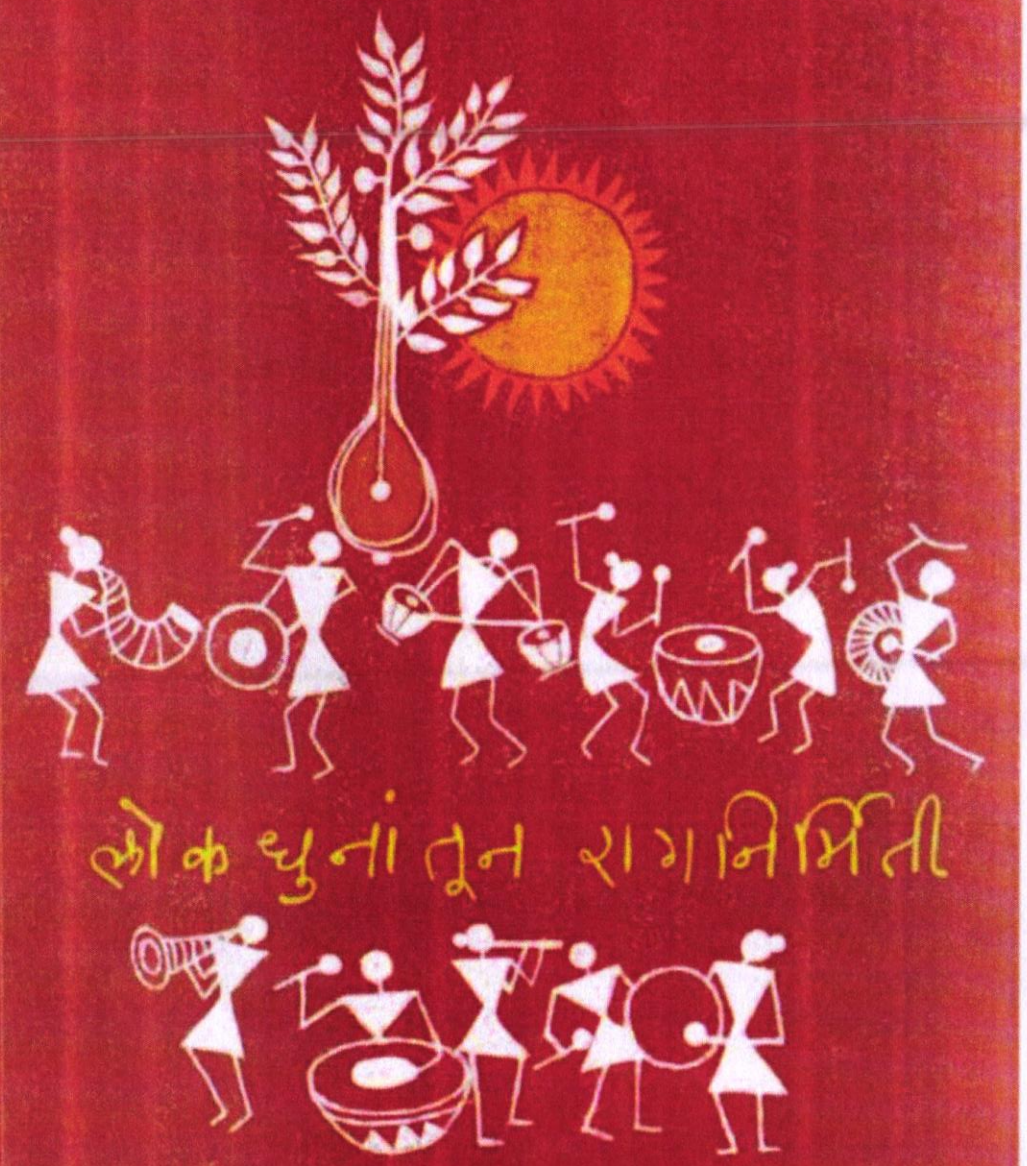

डॉ. साधना शिलेदार

5

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुन:प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक आणि प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे. पुस्तकाचे मुखपृष्ठ, आतील मांडणी, अक्षरजुळणी आणि निर्मितिसंलग्न सर्व बाबी यावरचे सर्वाधिकार प्रकाशकाकडे आहेत. कोणत्याही स्वरूपात त्यांचा वापर वा पुन:प्रकाशन करण्यासाठी प्रकाशकाची लेखी परवानगी घेणे बंधनकारक राहील.

लोकधुनांतून रागनिर्मिती
डॉ. साधना शिलेदार

संपादक : डॉ. सदानंद बोरसे

प्रकाशक
दिलीप माजगावकर
राजहंस प्रकाशन प्रा. लि.
१०२५, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०
फोन : (०२०) २४४७३४५९
E-mail : rajhansprakashan1@gmail. com
Website : www. rajhansprakashan. com

© मुखपृष्ठ, अंतर्गत मांडणी,
निर्मितिसंलग्न बाबी : राजहंस प्रकाशन प्रा. लि.

मुद्रक
रोहन एंटरप्रायझेस
१६/२, 'स्वोजस', सहवास सोसायटी
कर्वेनगर, पुणे - ४११ ०५२

Lokdhunantun Raagnirmitee
Dr. Sadhana Shiledar

© संहिता : डॉ. साधना शिलेदार

६ अ, नंदादीप, दामोदर कॉलनी
सुरेंद्रनगर, नागपूर ४४००१५
भ्रमणध्वनी : ९९७०१५६७०२
E-mail : sadhanashiledar@gmail.com
Website : www.sadhanashiledar.com

मुखपृष्ठ व मांडणी : चंद्रमोहन कुलकर्णी

अक्षरजुळणी : मुग्धा दांडेकर
थ्रीडी ग्राफिक्स, ९८२२७०७९७१

आवृत्ती पहिली : फेब्रुवारी २०२१

राजहंस क्र. B-07-2021

ISBN 978-81-947640-9-0

किंमत : ₹ १३०/-

16

लोक-धुनों से राग-निर्मिति

डॉ. साधना शिलेदार

रज़ा पुस्तक माला : **संगीत** | **अनुवाद**
प्रधान सम्पादक : अशोक वाजपेयी | सम्पादक : पीयूष दईया
सेतु प्रकाशन प्रा.लि. और रज़ा फ़ाउण्डेशन का सह-प्रकाशन

इस पुस्तक के सर्वाधिकार सुरक्षित हैं। किसी भी रूप में इसके
सम्पूर्ण या किसी अंश के पुनरुत्पादन/उपयोग के लिए
प्रकाशक/लेखक की पूर्वानुमति आवश्यक है।

ISBN : 978-93-91277-35-2

प्रकाशक : सेतु प्रकाशन प्रा.लि.
रजिस्टर्ड ऑफिस : 305, प्रियदर्शिनी अपार्टमेंट
पटपड़गंज, दिल्ली-110092
कॉरपोरेट ऑफिस : सी-21, सेक्टर-65,
नोएडा, (उत्तर प्रदेश) 201301

Web : www.setuprakashan.com
Email : setuprakashan@gmail.com

मूल्य : ₹140

© साधना शिलेदार

प्रथम संस्करण : 2021

आवरण चित्र : सैयद हैदर रज़ा

मुद्रक : यश प्रिंटोग्राफिक्स
ग्रेटर नोएडा-201310 (उत्तर प्रदेश)

Lok-Dhunon Se Raag-Nirmiti
by Sadhana Shiledar

मेरे बड़े भाई प्रिय योगेश को...
जिन्होंने मेरी सांगीतिक यात्रा में हमेशा
मुझे सजगता से प्रोत्साहित किया।

झाडिया

झाडिया (भारतातील झाडिया जमात : आरंभ व विकास प्रक्रिया)
Zadiya (Bhartatil Zadiya Jamat : Aarambh v Vikas Prakriya)
डॉ. विशाखा संजय कांबळे

प्रकाशक
मकरंद भास्कर कुलकर्णी
साहित्य प्रसार केंद्र
झिरो माईल मेट्रो स्टेशनसमोर,
सीताबर्डी, नागपूर ४४००१२
ई-मेल - sahityaprasarkendra@rediffmail.com

©
डॉ. संजय ईश्वरदास कांबळे
नागपूर

पहिली आवृत्ती
२६ मार्च, २०२१

मुखपृष्ठ
मकरंद कुलकर्णी

मुद्रक
श्रीजे प्रिंटर्स
पुणे

अक्षरजुळणी व मुद्रित शोधन
भाग्यश्री बनहट्टी

ISBN
978-81-948419-7-5

किंमत
₹ १५०/-

झाडिया

भारतातील झाडिया जमात : आरंभ व विकास प्रक्रिया

डॉ. विशाखा संजय कांबळे

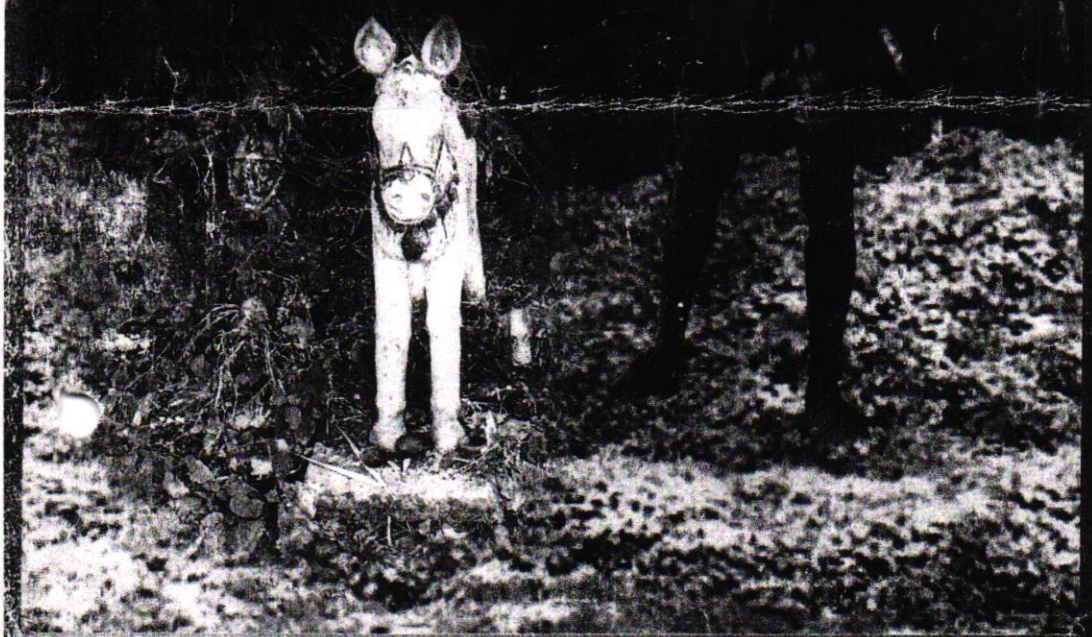

21-22
(18)

प्रा. ज्योतिक ढाले
गौरवग्रंथ
ज्योतिकक्षेप

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

संपादक
प्रा. कुलदीप शेंडे

Prof.Jyotik Dhale Gaurav Granth
"JYOTIKZEP"
प्रा.ज्योतिक ढाले गौरवग्रंथ
''ज्योतिकझेप''

◆

प्रकाशक
निर्णय ज्योतिक ढाले
निर्मिती प्रकाशन
'प्रबुद्ध' नूतन शाळेजवळ, मामा चौक, गोंदिया
मो.:९४२३६१८५७४, ९१७२८५३२४७

◆

प्रथमावृत्ती : १० जून २०२२

◆

© आयु. वर्षा ज्योतिक ढाले
'प्रबुद्ध' १३५ समर्थनगरी, वार्ड नंबर ७५
सोनेगाव, नागपूर. मो. ८००७२३५३४२

◆

मुखपृष्ठ : जयंत आष्टनकर, नागपूर

◆

संगणकीय अक्षरजुळवणी आणि मुद्रणस्थळ
वैभव ऑफसेट
१७,कन्नमवार नगर,
वर्धा रोड, नागपूर-४४००२५
फोन:९८२२२०३४७४

◆

किंमत : रुपये ४००/-

१०. प्रा.ज्योतिक ढाले यांच्या कवितेतील माणूस ६६
◆ प्रा.डॉ.सिद्धार्थ बुटले

११. बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व : प्रा.ज्योतिक ढाले ७१
◆ प्रा.धर्मरक्षित टेंभुर्णे

१२. अस्वस्थ वर्तमानाचा वेध घेणारा कवी : प्रा.ज्योतिक ढाले ७८
◆ प्रा.प्रमोद नारायणे

१३. अलौकिक व्यक्तिमत्त्वाचे धनी : प्रा.ज्योतिक ढाले ८९
◆ डॉ.बळवंत भोयर

१४. प्रा.ज्योतिक ढालेंचे साहित्यचिंतन ९३
◆ डॉ.अनिल सूर्या

१५. प्रा.ज्योतिक ढाले : परिवर्तनवादी प्रयोगशाळेतील निळे हस्ताक्षर ९६
◆ प्रा.डॉ.अनमोल शेंडे

१६. शिक्षण व साहित्य क्षेत्रात मौलीक योगदान : प्रा.ज्योतिक ढाले १०१
◆ प्रा.डॉ.विशाखा कांबळे

१७. विद्यार्थीप्रिय शिक्षक : प्रा.ज्योतिक ढाले १०५
◆ प्रा.डॉ.चंद्रकुमार राहुले

१८. आंबेडकरी वैचारिक परिवर्तनाचे शिलेदार : प्रा.ज्योतिक ढाले ११०
◆ प्रा.मुकुंद दखणे

१९. लुंबिनीच्या प्रज्ञानवेलीवर उमललेले सूर्यफूल : प्रा.ज्योतिक ढाले ११३
◆ डॉ.प्रकाश राठोड

२०. प्रा.ज्योतिक ढाले यांच्या आठवणी ११७
◆ डॉ.विश्वनाथ बेताल

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Socias Sciences
NAGPUR

■

डॉ.विशाखा कांबळे

■

१६

शिक्षण व साहित्य क्षेत्रात मौलीक योगदान : प्रा.ज्योतिक ढाले

■

समाजाच्या शेवटच्या घटकापर्यंत आपली स्वतंत्रपणे मुद्रा उमटविणारे आपल्या परिवर्तनवादी विचारमूल्यांनी नवी पिढी तयार व्हावी हा एकच ध्यास लोकाभिमुख व्हावा हाच उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून मौलिक योगदान देणारे पूर्व विदर्भाच्या मातीतील प्रखर विचारवंत, वक्ते तथा लेखक म्हणून प्रख्यात असलेले प्रा.ज्योतिक ढाले यांच्या कार्याचे तथा योगदानाचे सखोल मांडणी करणे मला महत्वाचे वाटते.

विद्यार्थीदशेपासूनच त्यांनी सामाजिक तथा शिक्षण क्षेत्रात आपल्या कार्यकर्तृत्वाने प्रभावित केले. त्यांनी साहित्य तथा पत्रकारितेच्या माध्यमातून विविध समस्यांना न्याय देण्याचा उत्तम प्रयत्न केला.

वंचितांच्या प्रश्नासाठी अग्रेसर

शैक्षणिक मूल्याचे महत्व त्यांनी सतत मांडले आहेत. त्यांची कार्य करण्याची शैली ही प्रेरणादायी आहे. व्याख्यानाच्या माध्यमातून शैक्षणिक तथा सामाजिक मूल्यगर्भता निरंतरपणे स्तंभलेखनाच्या माध्यमातून मांडणी केली आहे. शिक्षकांच्या विविध मागण्यासंदर्भात तथा गरजू विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगिण विकासाच्या हमीने त्यांनी केलेले कार्य उल्लेखनीय आहे. १९८५ पासून समाजप्रबोधनाच्या दृष्टीने त्यांनी मौलीक योगदान दिलेले आहे. दलित, आदिवासी, श्रमिक, शेतकरी, कष्टकरीही, बहुजन विद्यार्थ्यांसाठी त्यांनी केलेले कार्य नव्या पिढीसाठी उर्जा देणारे

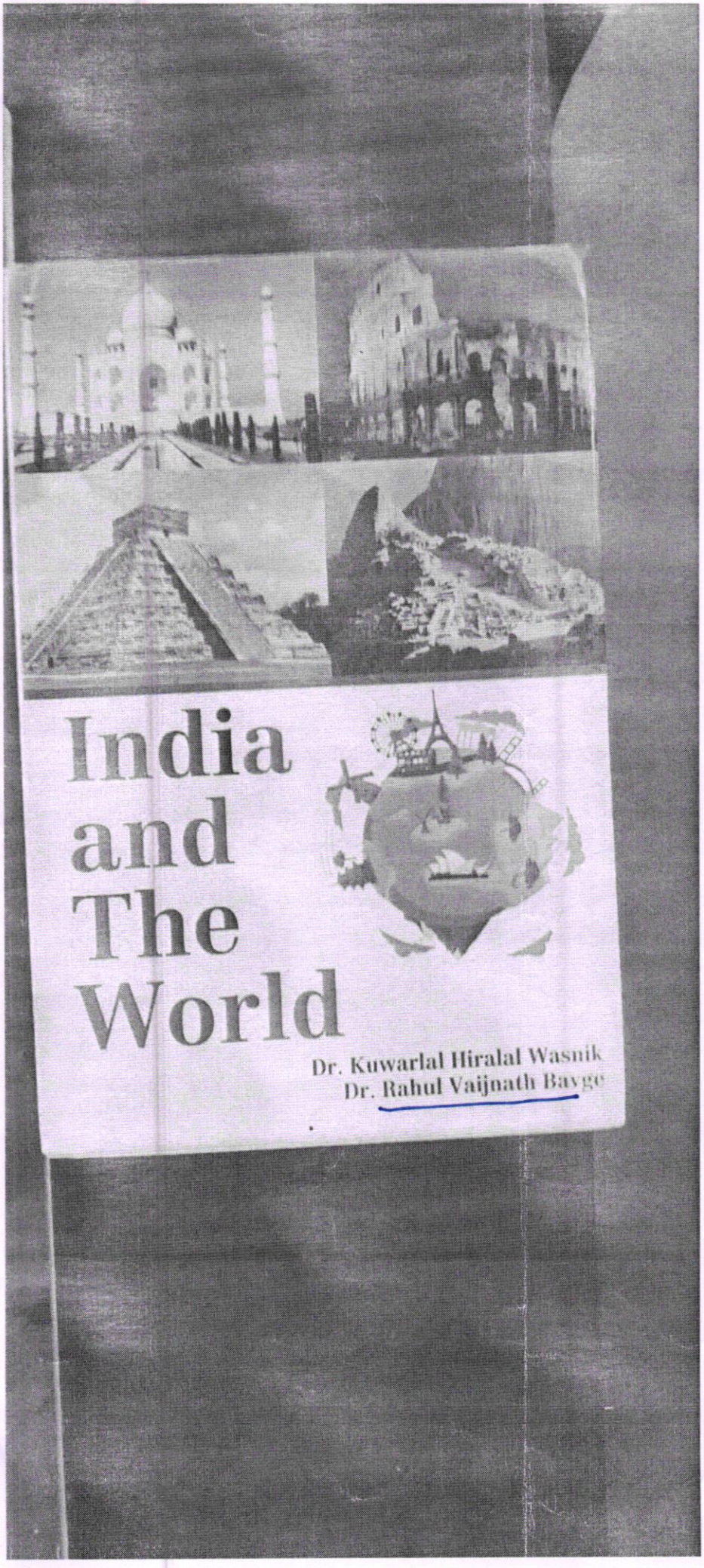
India
and
The
World
Dr. Kuwarlal Hiralal Wasnik
Dr. Rahul Vaijnath Bavge

19

© Reserved
First Edition : 2021
ISBN : 978-93-90775-29-3

[All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, with out prior written permission of the publishers]

Published by
INTERNATIONAL PUBLICATIONS
Publishers and Distributers
6A/540, Avas Vikas, Hanspuram
Kanpur-208021
E-mail: internationalpub09@yahoo.com
Website: www.internationalpublication.in

PRINTED IN INDIA
by, "Trident Enterprises", New Delhi

A

When any
sees the light o
with their valu
or the other. Tl
who have direc
and "India and

First and f
Dr. Vasant Hel
and Humaniti
has always b
research activi
indebted.

I also take
editor, Politic
Science Assoc

I am alsc
foreword and
him.

I am grate
Hindi Vidhay
this project till
to Dr Mahavi
& Developme
International
Yadavji (V-C
C M.G.K.V.P
(Member of
Amravati) U
Amravati Re

25

18

पायनी

विशाखा संजय कांबळे

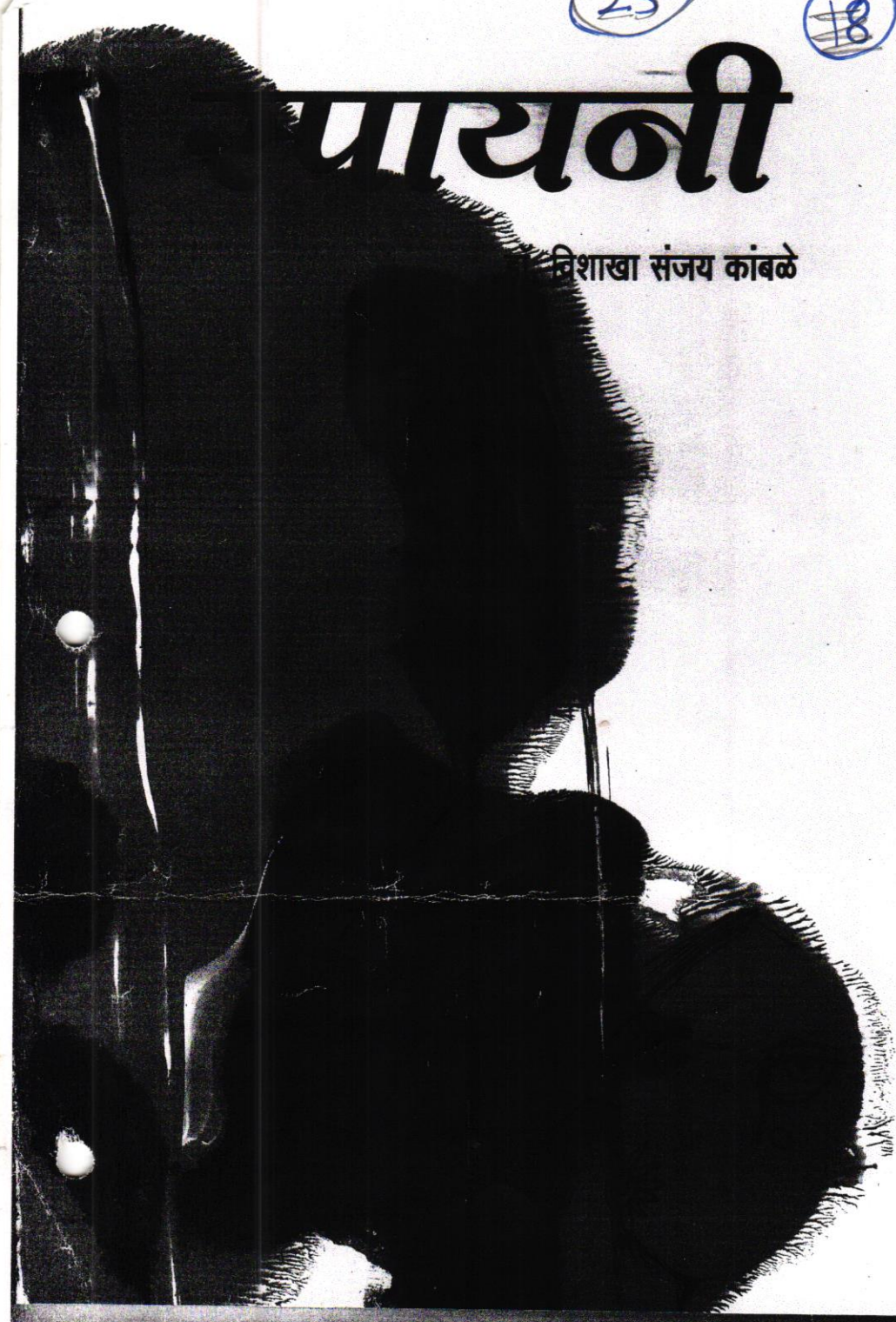

स्पायनी

ISBN No. 978-81-953008-6-0

प्रकाशिका / मुद्रक
माधुरी मुळे
ऋचा प्रकाशन
९, गजाननगर, नागपूर - १५
मो. ९८२२६७९२५६

© डॉ. विशाखा संजय कांबळे
विभाग प्रमुख-मराठी विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था,
(मॉरिस कॉलेज)
नागपूर-४४०००१ (म.रा.)

मुखपृष्ठ
चित्रमहर्षी अरुण मोरघडे

प्रथम आवृत्ती
२० जून २०२१

संगणक
रश्मी काम्प्युटर्स
नागपूर.

मूल्य - २२५/- रु.

स्पायनी-क्रांतिकारी स्त्रियांच
उत्तम संशोधना

भारतीय साहित्यात महिला लेखिक
असल्याचे जाणविते. बहुतांशी स्त्रियांनी ल
लक्षात येते. वास्तविकता त्यांची लेखनवृत्त
या वाङ्मय प्रकारावर अधिक निष्ठा राहिल
फारच कमी प्रमाणात स्त्रियांनी निर्मिती के
विकासाचे अनेक टप्पे गाठलेले आहे. त्यां
राष्ट्र विकासात मोलाची भर घात
शोध-संशोधन ही प्रक्रिया अतिशय
मूल्यप्रधान संस्कृतीला महत्त्व प्राप्त होते
मांडणाऱ्या, स्त्रियांच्या प्रागतिक मूल्यांना
म्हणून सुविख्यात असलेल्या डॉ. विशाख
जातं. डॉ. विशाखा कांबळे यांची लेखन
सर्वच स्तरासाठी त्यांनी लेखन केले
प्रागतिक मूल्यांशी वैश्विक जाणीव करु
समाजनिर्मितीचे आकलन, समाजभान
स्वतंत्रपणे इतिहास घडविणाऱ्या स्त्रियांच्
ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असलेली लेखनवृ
'स्पायनी' मध्ये एकूण आठ प्रकरण
लेखिका समर्थपणे अभ्यासपूर्ण चिंतन
क्रांतीचे अप्रतिम संदर्भ देतात. डॉ. वि
अथपासून तर इतिपर्यंतचे स

Book
Nusrat Mirza

CamScanner

© Dr.Nusrat Minoo

ISBN: 978-93-91721-77-0

Book Name : Naqd -E- Jamal
Compiled by : Dr. Nusrat Minoo
KolsaTal, Kamptee, Dist. Nagpur(M.S.)
441001
Mob.No.: 9503489743
E mail.: nusratshahid49@gmail.com

Publisher : Alfaaz Publication
Phutana Oli, Kamptee, Dist. Nagpur
(M.S.) 441001
Mob.: 7721877941

Composing : Ehsan Haider, Kamptee. 8390111221
Cover : Rehan Kausar
Press : Vidarbh Hindi Urdu Press
Kamptee, Dist. Nagpur (M.S.) 441001

Yearof Publication : 2021
Pages : 214
Quantity : 500
Price : 137/-

Contact Us

☆ Dr. Nusrat Minoo, Kolsa Tal, Kmaptee,
Dist. Nagpur (M.S.) 441001

☆ Library Anjuman Taraqqi Urdu, 1814, Urdu Bazar, Jama Masjid, Dehli-6

☆ Kitab Daar Book Seller, Mumbai, Mob.: 9869321477

☆ Monthly 'Rang O Boo' Eid Bazar, Haiderabad

☆ Educational Book House, Muslim University Market, Aligarh

نقد جمال

CamScanner

Edited book

27

BIEN201MET

Integrated Skills in English - I

Mandatory Course in English (UGC-CBCS)

B.A/B.Sc/B.Com

(Second Semester)

Directorate of Distance Education

Maulana Azad National Urdu University

Hyderabad-32, Telangana- India

©Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad
Course-B.A/B.Sc./B.Com

ISBN: 978-93-93722-03-4
Edition: December, 2021

Publisher	:	Registrar, Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad
Publication	:	December, 2021
Copies	:	1000
Composing	:	Dr. Mudasir Ahmad Gori & Dr. Shah Alam
Cover Page	:	Dr. Mohd Akmal Khan

Integrated Skills in English - I

For B.A/B.Sc/B.Com 2nd Semester

On behalf of the Registrar, Published by:

Directorate of Distance Education

Maulana Azad National Urdu University

Gachibowli, Hyderabad-500032 (TS), India

Director:dir.dde@manuu.edu.in Publication:ddepublication@manuu.edu.in

Phone number: 040-23008314 Website: www.manuu.edu.in

(SLM Based on UGC-CBCS)

Editorial Board

Prof. Mohammed Abdul Sami Siddiqui Course Coordinator	Director, CPDUMT, MANUU, Hyderabad.
Mrs. Sameena Tabasum	Assistant Professor, Dept. of English, MANUU, Hyderabad.
Dr Somnath Barure	Assistant Professor, Dept. of English, Vasantrao Naik Govt. Institute of Arts and Social Science, Nagpur.
Dr Mudasir Ahmad Gori	Guest Faculty, English, DDE, MANUU.
Dr Shah Alam	Guest Faculty, English, DDE, MANUU.

Directorate of Distance Education
Maulana Azad National Urdu University
Gachibowli, Hyderabad-32 (TS), India

Course Coordinator
Prof. Mohammed Abdul Sami Siddiqui
Director, CPDUMT, MANUU, Hyderabad

Writers

	Unit No.
• Ms. Raeesabegum Usmani, Assistant Prof. & HoD, Parul University, Gujrat	1, 18, 21
• Dr. Durgesh Ravande, Associate Professor, KKM College, Manwath.	2
• Mr. Sambhaji Bajirao Manoorkar, Assistant Professor, LBS College, Dharmabad.	3, 4
• Mr. Syed Zahir Abbas, Assistant Professor, Sir Syed College, Aurangabad.	5
• Ms. Prajakta Parkhe, Assistant Professor, Muktanand College Gangapur, M.S.	6
• Dr. Rajdeep Deshmukh, Assistant Professor, Muktanand College, Gangapur, M.S	7
• Mr. Santosh Tambe, Assistant Professor, Muktanand College,Gangapur, M.S.	8
• Dr. Mirza Maqsood Baig, Associate Professor, People's College, Nanded.	9, 24
• Mr. S M Fasiullah, Counsellor, Dr BRAOU, Hyderabad.	10
• Dr. Chapparban Sajaudeen Nijamodeen, Assistant Professor, Centre for Diaspora Studies, Central University of Gujarat.	11, 12, 17, 20, 22
• Dr. Nilofer Shakir, Assistant Professor, Naukhanda College, Aurangabad.	13
• Mr. Faisal Bin Naser, NET (English), M.S.	14
• Dr Parvez Aslam, Assistant Professor, Lokseva College, Aurangabad.	15, 16
• Mr. Shaikh Gulab, NET (English), M.S.	19
• Ms. J. Saiqua Parveen, Assistant Professor, KSN Govt. Degree College for Women, Anantapur.	23

Proofreaders:

First: Ms. Farha Shah & Mr. S M Fasiullah
Second: Dr. Mudasir Ahmad Gori
Final: Dr. Shah Alam

CONTENTS

Message	**Vice Chancellor**	**6**
Message	**Director**	**7**
Introduction to the Course	**Coordinator**	**8**

Unit	**Page No.**
1. The Communication Process	10
2. Overcoming Barriers to Effective Communication	25
3. Importance of Non-verbal Communication Skills	40
4. Importance of LSRW Skills in English	55
5. Basic Grammar and its Usage	70
6. Sentence Structure	85
7. Sentence Construction	100
8. Vocabulary Formation	115
9. IPA Symbols, Pronunciation, Syllables, Silent Letters	130
10. Types of Listening Skills and Reading Skills	145
11. Strategies to Improve Listening Skills	160
12. Strategies to Improve Reading Skills	175
13. Speaking Skills in Different Domains	190
14. Strategies to Improve Speaking Skills	205
15. Types of Writing	220
16. Strategies to Improve Writing Skills	235
17. Understanding Notifications and Filling in Forms	250
18. Newspaper Reading Skills	265
19. Classroom Interaction and Group Discussion	280
20. Formal and Informal Letters and Emails	295
21. Understanding a variety of Audio and Visual Advertisements	310
22. Writing Resume and Cover Letter	325
23. Business Correspondence and Customer Service	340
24. Interview Skills and Etiquette	355

Sample Question Paper **370**

28

©All rights reserved

ISBN:"978-93-91721-52-7"

Publication of this book has been financed by my son Amir Siddiqui, Data Scientist, Aureus Analytics, Marol, Andheri East, Mumbai.

نام کتاب: ریڈیو گفتگو

مصنف: پروفیسر مظہر عالم صدیقی

ناشر: الفاظ پبلی کیشن، پھٹانا اولی، کامٹی۔ ضلع ناگپور، مہاراشٹر۔ 441001

موبائل: 07721877941

قیمت: 151 روپے

صفحات: 144

تعداد: 500

مطبع: ودربھ ہندی اردو پریس، کامٹی موبائل: 09021132527

کمپیوٹر کمپوزنگ: توفیق احمد، (موبائل: 9021194901)

سرورق: ریحان کوثر

سن اشاعت: 2022ء

رابطہ/پتا: پروفیسر مظہر عالم صدیقی، سی۔ 303، ایورشائن ایونیو، گلوبل سٹی، ویرار ویسٹ، ضلع پال گھر، مہاراشٹر۔ 401303 موبائل نمبر: 9987176827

Radio Guftgu
By Prof. Mazher Alam Siddiqui
C-303, Evershine Avenue, Global City,
Virar (West), District Palghar,
Maharashtra- 401303

9 789391 721527

ملنے کے پتے:

اشرف نیوز ایجنسی اینڈ بک ڈپو، گجری بازار، کامٹی، ضلع ناگپور، مہاراشٹر۔ 441001

الفاظ پبلی کیشن اینڈ ودربھ ہندی اردو پریس، پھٹانا اولی، کامٹی۔ ضلع ناگپور، مہاراشٹر۔ 441001

سٹی بک ڈپو، قصاب باڑہ مسجد، محمد علی روڈ، مالیگاؤں، مہاراشٹر۔ 423203

☆☆☆

29

REMNANTS OF THE PAST

AUTHOR

DR. MAZHER ALAM SIDDIQUI

©All rights reserved

Publication of this book has been financed by my son Amir Siddiqui who is working as Data Scientist in Aureus Analytics, Marol, Andheri East, Mumbai.

ISBN	:	978-93-92496-47-9
Name of the book	:	Remnants of the Past
Author	:	Dr. Mazher Alam Siddiqui
Cover page	:	Amir Siddiqui
Composing	:	Nikhat Parveen
Year of publication	:	2021
Total page	:	145
No. of copies	:	500
Price	:	Rs. 300/-
Printed at	:	Rushan Printers, Delhi-6
Name of distributor	:	(1) Kitab Dar, Book Seller, Publisher Mumbai, M.09869321477 (2) Book Emporium, Patna M.09304888739 (3) Usmania Book Depot, Kolkata M.09433050634 (4) Rayee Book Depot, Allahabad M.07905454042

Published by

EDUCATIONAL PUBLISHING HOUSE

H.o. D1/16, Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi-110002 (INDIA)
B.o. 3191,Vakil Street, Kucha Pandit, Lal Kuan, Delhi-6 (INDIA)
Ph: 45678203, 45678204, 45678286, 23216162
E-mail: info@ephbooks.com,ephindia@gmail.com
website: www.ephbooks.com

Glimpses of Persian Language and Literature

30

Author

Prof. Mazher Alam Siddiqui

©All rights reserved

Publication of this book has been financed by my son Amir Siddiqui, Data Scientist, Aureus Analytics, Marol, Andheri East, Mumbai.

ISBN	:	978-93-93785-03-9
Name of the book	:	Glimpses of Persian Language and Literature
Author	:	Prof. Mazher Alam Siddiqui
Cover page	:	Amir Siddiqui
Composing	:	Dr. Nikhat Parveen
Year of publication	:	2022
Total page	:	150
No. of copies	:	500
Price	:	Rs. 300/-
Printed at	:	Rushan Printers, Delhi-6
Name of distributor	:	(1) Kitab Dar, Book Seller, Publisher Mumbai, M.09869321477 (2) Book Emporium, Patna M.09304888739 (3) Usmania Book Depot, Kolkata M.09433050634 (4) Rayee Book Depot, Allahabad M.07905454042

Published by

EDUCATIONAL PUBLISHING HOUSE

H.o. D1/16, Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi-110002 (INDIA)
B.o. 3191, Vakil Street, Kucha Pandit, Lal Kuan, Delhi-6 (INDIA)
Ph: 45678203, 45678286, 23216162, Mob. 9210346778
E-mail: info@ephbooks.com,ephindia@gmail.com
Website: www.ephbooks.com

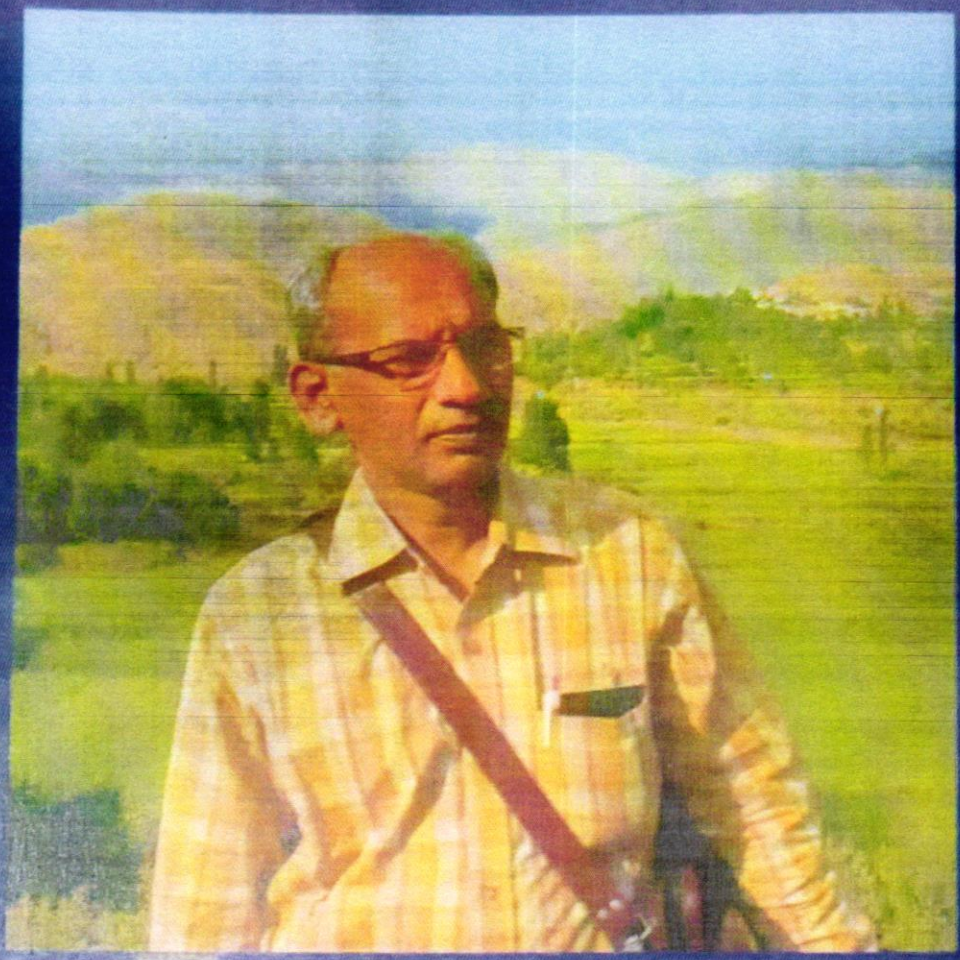

Prof. M. A. Siddiqui is a man who looks at the things in Persian literature in a different way. Mere a bird's eye view of the articles included in this book suggests that, Prof. Siddiqui has done hard work and devoted much time in writing these articles. Certainly, these articles are new addition in Persian language and literature. I am sure this book shall be welcomed in the Persian literary circle and will prove to be quite useful for the lovers of Persian language and literature because, articles which this book contains are very informative and opens new areas of research, in Persian language

Prof. Zinatullah Javed
Ex. Head, NSMK
Institute of Punjabi University,
Patiala (Malerkotla), Punjab

ISBN:978-93-93785-03-9
978-93-93785-03-9
www.ephbooks.com

EDUCATIONAL PUBLISHING HOUSE
New Delhi , INDIA

(31)

बंजारा

समस्या व उपाय योजना

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)

लेखक परिचय

- डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)
- पद : सहयोगी प्राध्यापक, विभागप्रमुख वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाज विज्ञान संस्था, नागपूर समाजशास्त्र विभाग.
- शिक्षण : एम.ए. समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, एम.एड., एम.फिल., पीएच.डी., नेट
- नियुक्ती : महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग द्वारा महाराष्ट्र शिक्षण सेवा गट-१ अधिकारी म्हणून नियुक्ती

अध्यापन अनुभव :

- शासकीय महाविद्यालयात १५ वर्ष पदवी स्तरावर, खाजगी महाविद्यालयात ०७ वर्ष पदव्युत्तर स्तरावर अध्यापन कार्य केले.
- विविध जर्नल, पुस्तकात, वार्षिक अंकामध्ये परिक्षण मंडळ, सल्लागार समिती वर कार्य.
- युजीसीच्या एक विशाल प्रकल्पात सल्लागारची भूमिका.
- १० वर्ष राष्ट्रीय सेवा योजना कार्यक्रम अधिकारीची भूमिका.
- २० वर्षापासून समाजसेवा, राष्ट्रीय सेवा योजना शिबीराचे आयोजन.
- विद्यापीठाच्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या विविध समित्यांवर कार्य.
- राज्य शासनाच्या विविध महत्वपूर्ण समित्यांवर अध्यक्ष, सदस्य, शासन प्रतिनीधीची भूमिका.
- वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था नागपूरच्या समाजशास्त्र विभागात विभागप्रमुख म्हणून कार्यरत.

संशोधन कार्य :

- ८० राष्ट्रीय, अंर्तराष्ट्रीय सतरावर संशोधन लेख प्रकाशित.
- ४०० राष्ट्रीय, अंर्तराष्ट्रीय चर्चासत्र, परिषद, कार्यशाळेत सहभाग.
- Swayam Online पाच कोर्स पूर्ण केले.
- अंतरराष्ट्रीय स्तरावर लेख प्रस्तुतीकरण करण्याकरीता बँकाक, मॉरीशसला विदेश गमन.
- ISBN क्रमांकाच्या सहा पुस्तका प्रकाशित.
- 15 FDP Course पूर्ण केले.

सामाजिक कार्य :

- स्कॉऊड अँड गाईड प्रशिक्षण शिबीराचे आयोजन.
- ब्रेक द बायस, रन फॉर इक्वेलीटी या समता दौड मध्ये सहभाग
- दिव्यांग, मनस्क, दृष्टिदोष मुला-मुली करीता कार्य.
- शैक्षणिक क्षेत्रभेटीचे आयोजन.
- वृद्धाश्रम, अनाथाश्रम, येथे शैक्षणिक उपक्रमाचे आयोजन
- विविध गावात गाव सर्वेक्षण केले.
- रक्तदान शिबीराचे आयोगजन, आपत्ती व्यवस्थापन प्रशिक्षण पूर्ण केले.
- चार राष्ट्रीय, पाच आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त.
- Award achieved international Multidisciplinary Research Foundation indo Asian Teaching Excellence Award-2021 in Tribal Sociology By IMRF institute of Higher Education and Research Vijaywada, Andhra Pradesh, India Oct 5th 2021.
- Award achieved Sahyog Socieal Foundation Pune, 5th September 2021 Mahatma Jyotiba Pule international Award 2021.
- Award Achieved Center for Professional advancement continuous education international Education Excellence Award 2021 in Sociology Excellence Award 2021 in Sociology.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर राष्ट्रीय पुरस्कार.

युरो वर्ल्ड पब्लिकेशन मुंबई
EURO WORLD PUBLICATION, MUMBAI
EWPM
ISBN - 978-81-953967-0-2

बंजारा समस्या व उपाय योजना

प्रा. प्रमिला हरीदासजी भुजाडे (गणवीर)
एम.ए., एम.एड., एम.फिल., पीएच.डी., नेट
विभाग प्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर

सर्व हक्क – प्रा. प्रमिला हरिदासजी भुजाडे

प्रकाशक
युरो वर्ल्ड पब्लिकेशन,
खार वेस्ट, काटर रोड, मुंबई-४०००५२
मो. - ८७८८९६४८२६

प्रथम आवृत्ती - ३० मार्च २०२२

पृष्ठ संख्या : ९८

मुखपृष्ठ/अक्षर रचना : सतिश इंगळे, मो. ८४२१५१९८२८

मुद्रक : युरो वर्ल्ड पब्लिकेशन

किंमत : २००/-

ISBN : 978-81-953967-0-2

Cha

32/33

१००० ग्रंथों के एक साथ
प्रकाशन के महाप्रकल्प में प्रकाशित

ज्ञानसागर
की
ग्रंथ सूचि

संकल्पना एवं निर्माण
पुनरुत्थान विद्यापीठ

प्रकाशक
पुनरुत्थान प्रकाशन सेवा ट्रस्ट
९बी, आनंदपार्क, बलियाकाका मार्ग, जूना ढोर बजार, कांकरिया, अहमदाबाद-३८० ०२८
दूरभाष : ०७९-२५३२२६५५ • ईमेईल : gyansagar@punarutthan.org

ज्ञानसागर

की

ग्रंथ सूची

संकल्पना एवं निर्माण

पुनरुत्थान विद्यापीठ

प्रकाशक

पुनरुत्थान प्रकाशन सेवा ट्रस्ट

ज्ञानम् ९-बी, आनंद पार्क, डॉ. हेडगेवार भवन के सामने,
बलिया काका मार्ग, जूना ढोर बाजार, कांकरिया, अहमदाबाद-३८० ०२८
दूरभाष : ०७९-२५३२२६५५

पुनरुत्थान प्रकाशन सेवा ट्रस्ट

द्वारा

यह ग्रंथमाला

पुनरुत्थान विद्यापीठ के लिये

प्रकाशित की जा रही है।

ग्रंथसूची प्रकाशन तिथि

व्यासपूर्णिमा ५१२३

२४ जुलाई २०२१

ज्ञानसागर प्रकाशन की निश्चित की गई तिथि

वसंत पंचमी ५१२३

५ फरवरी २०२२

ग्रंथ सूची

अध्यात्म

				मूल्य
१	अध्यात्म विद्या विद्यानाम्	शशीकांत त्रिपाठी	अजिल्द	१००
२	एकात्म विज्ञान	इन्दुमति काटदरे	सजिल्द	३००
३	अध्यात्म अधिभूत अधिदेव	अरुणकुमार उपाध्याय	सजिल्द	२८०
४	आत्मा का रूप-स्वरूप	लक्ष्मण मोहरीर	अजिल्द	१६०
५	आत्मज्ञान	पं. श्री दा. सातवलेकर	सजिल्द	२७०
६	ईश्वर साक्षात्कार भाग १	पं. श्री दा. सातवलेकर	सजिल्द	२५०
७	ईश्वर साक्षात्कार भाग २	पं. श्री दा. सातवलेकर	सजिल्द	१५०
८	मोक्ष प्राप्ति के मार्ग-ज्ञान कर्म भक्ति	विद्या लवेकर	अजिल्द	१४५
९	आत्मविद्या	चिंतामण डोले	अजिल्द	१३०
१०	जीवनदृष्टि	विनोबा भावे	अजिल्द	१९०
११	अध्यात्म और व्यावहारिक जीवन	ज्योति निमकर	अजिल्द	१९०
१२	व्यावहारिक अध्यात्म	दिलीप सेनाड	सजिल्द	४२०

धर्म, संस्कृति और समाज की भारतीय संकल्पना प्रस्तुत करने वाले ग्रंथ

१३	हिन्दू धर्म कोश भाग-१	डॉ. राजबली पाण्डेय	सजिल्द	४००
१४	हिन्दू धर्म कोश भाग-२	डॉ. राजबली पाण्डेय	सजिल्द	४८०
१५	हिन्दू धर्म कोश भाग-३	डॉ. राजबली पाण्डेय	सजिल्द	४६५
१६	हिन्दू धर्म कोश भाग-४	डॉ. राजबली पाण्डेय	सजिल्द	४५०
१७	धर्म और समाज	प. सुखलालजी भंडारी	सजिल्द	२८५
१८	भारत का संविधान और भारत का धर्म	रामेश्वर मिश्र	सजिल्द	१८०
१९	योग की अध्यात्म विद्या एवं सेमेटिक धर्म पंथ	रामस्वरूप	सजिल्द	२२०
२०	धर्म बनाम रिलीजन	शंकर शरण	अजिल्द	१२५
२१	धर्म को जानें	अंशुल उपाध्याय	अजिल्द	१६०
२२	दशकं धर्म लक्षणम्	पल्लवी कर्वे	अजिल्द	१८५
२३	धर्म शिक्षा	लक्ष्मीधर वाजपेयी	सजिल्द	२५०
२४	सुलभ नीति शास्त्र	ले. दाजी नागेश आपटे अन. अलका बावठणकर	अजिल्द	१००

४६७	देवता विचार : सृष्टि के देवी, देवताओं की संकल्पना	अरुणकुमार उपाध्याय	अजिल्द	२३०
४६८	तिरूमंदिरम् भाग १	ले. संत तिरुमुलर अनु. संतोष कुमार	अजिल्द	२००
४६९	तिरुमंदिरम् भाग २	ले. संत तिरुमुलर अनु. संतोष कुमार	अजिल्द	२००
४७०	तिरुमंदिरम् भाग ३	ले. संत तिरुमुलर अनु. संतोष कुमार	अजिल्द	२००
४७१	तिरुमंदिरम् भाग ४	ले. संत तिरुमुलर अनु. संतोष कुमार	अजिल्द	२००
४७२	दैशिकशास्त्र	बद्रीसाह ठुलधरिया	अजिल्द	२८०
४७३	चिति एवं विराट	मृदुला पाठक	अजिल्द	२७०
४७४	एकात्मदर्शन भाग १	रामेश्वरप्रसाद मिश्र	अजिल्द	२७०
४७५	एकात्मदर्शन भाग २	रामेश्वरप्रसाद मिश्र	अजिल्द	१७०
४७६	एकात्म मानववाद : एक विश्लेषण	रामकृष्ण सहस्रबुद्धे	अजिल्द	२२०
४७७	विश्व की विभिन्न विचार धाराओं का तात्विक अधिष्ठान	समरकुमार पारथी	अजिल्द	२५०
४७८	भारतीय दर्शन का इतिहास भाग १	न. कि. देवराज	अजिल्द	२३०
४७९	भारतीय दर्शन का इतिहास भाग २	न. कि. देवराज	अजिल्द	२२०
४८०	संत तुकाराम की जीवन निष्ठा	ल. का. मोहरिर	अजिल्द	२२०
४८१	पुरुषार्थ चतुष्टय	कविता त्यागी	अजिल्द	१७०
४८२	पाश्चात्य दर्शन	गुलाब राय	अजिल्द	२६०
४८३	विकास की भारतीय संकल्पना	रमा गर्गे	अजिल्द	२००
४८४	द्वैत अद्वैत	रमा गर्गे	अजिल्द	१००
४८५	धम्मपद	संभाजी पाटील	अजिल्द	२००
४८६	प्राचीनता, पारंपारिकता, युगानुकुलता	प्रभाकर देव	अजिल्द	१५०
४८७	मुझे अमृत मिला	पुंडलिक गवंडी	अजिल्द	१६०
४८८	प्रश्नोपनिषद : एकात्म जीवन की दृष्टि	ले. आर. मुकुन्द क्रिष्नन ले. प्रद्युमनाचार्य अनु. वसंत पन्त	अजिल्द	२५०
४८९	(यह ग्रंथ क्रमांक अतिरिक्त ग्रंथ सूची में हैं)			

Dr. Sandip Massam
(Chapter in Edited Book)

Recent Trends in Geography

(भूगोलशास्त्रातील आधुनिक विचार प्रवाह)

34

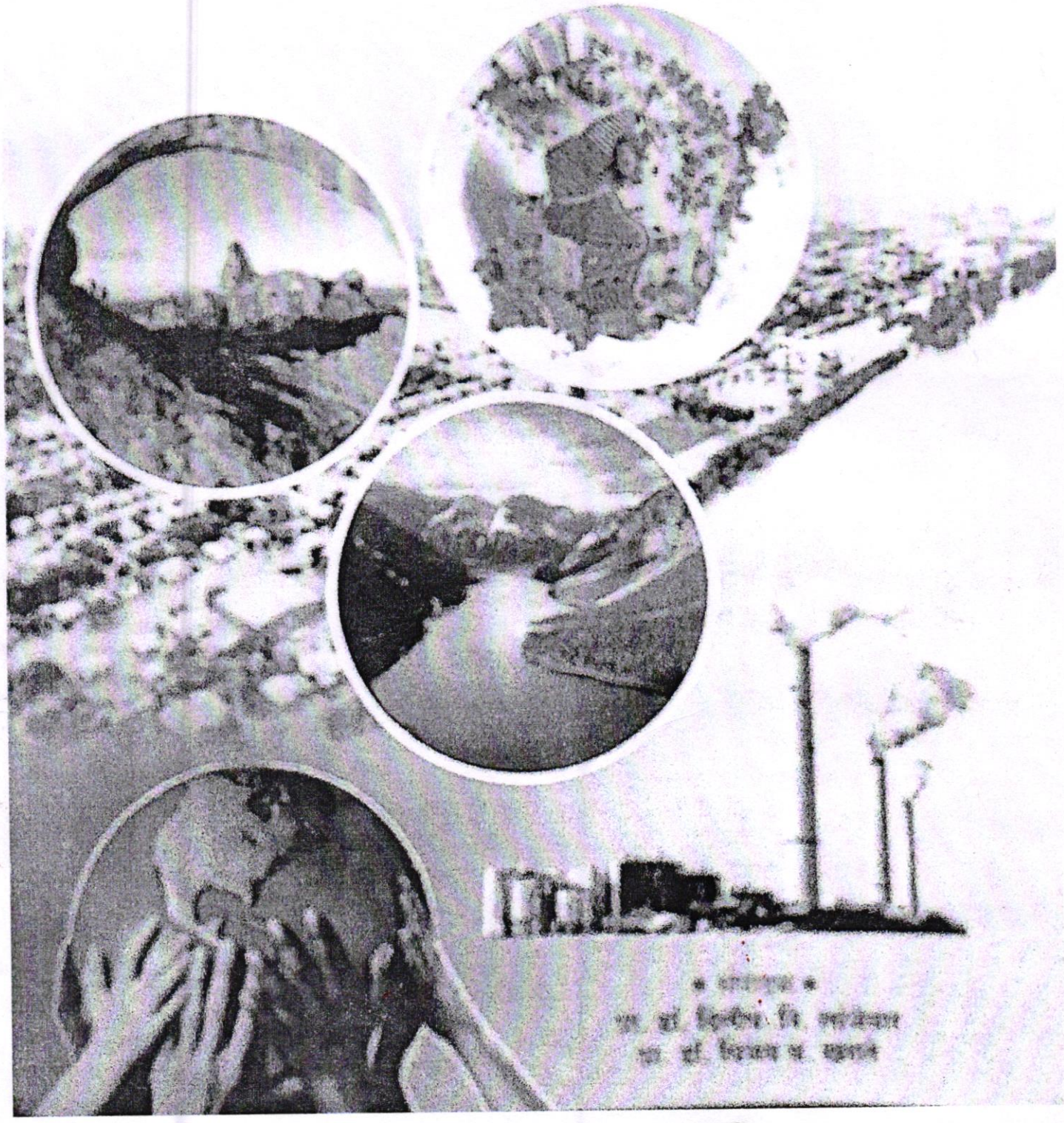

Scanned with OKEN Scanner

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप,
भारत सरकारच्या MSME मंत्रालया अंतर्गत मान्यताप्राप्त.
नोंदणी क्रमांक MH-12-0001884

Recent Trends in Geography (भूगोलशास्त्रातील आधुनिक विचार प्रवाह)

संपादक
प्रा. डॉ. दिलीप नि. लांजेवार
प्रा. डॉ. विजय ब. खराते

© सौ. मस्के अनिता दयाराम

आवृत्ती :- पहिली

प्रकाशिका
सौ. मस्के अनिता दयाराम
दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.
Mob. No. 7276193979 (WhatsApp) Call 9371725117

Email Id: - dayadhanpublishersgroup@gmail.com
Website: - http://www.dayadhanpublication.com

मुद्रक
श्रेया प्रिंटर्स, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.
प्रकाशन दिनांक 19/02/2022
ISBN 978-93-91097-44-8
किंमत 550/-

टीप:- प्रस्तुत ग्रंथातील लेखन व पुनर्मुद्रण यांचे सर्व हक्क सौ. मस्के अनिता दयाराम यांच्याकडे राखीव आहेत. लेखन संभ्रमित अथवा सदोष झाल्यास / आढळल्यास यासाठी केवळ लेखक/लेखिकाच जबाबदार असतील. ग्रंथातील भाषा, लेखन आणि आशय याविषयी संपादक, प्रकाशक किंवा मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.
न्यायाधिकरण:- जिल्हा व सत्र न्यायालय, हिंगोली.

Scanned with OKEN Scanner

अ.क्रं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ क्रं.
११	Disaster Management in India	Miss.Megha M. Kulkarni Assit. prof. Balaji R. Gurude	५७-६०
१२	Indian Women Environmentalist Contribution for the Society	Dr.Prachi Sharad Patharkar,	६१-६५
१३	Traditional Fairs in 'India' Geographical Perspectives	Mr. V.B. Dange	६६-६९
१४	Solar Energy is a Great Alternative for Sustainable Development	Dr. Sagar Prabhakarrao Padole	७०-७४
१५	Status of Cotton Crop in Crop Combination in Amravati District (2014-15)	Dr. Vijay Purushottam Gorde	७५-८६
१६	आपत्ती व्यवस्थापन	प्रा. डॉ. फिरोज खान	८७-९०
१७	आपदा प्रबंधन में सरकारी तथा गैर सरकारी संगठनों के कार्य का भौगोलिक अध्ययन	डॉ. संदीप रूपगवजी मसराम	९१-९५
१८	अक्षय ऊर्जा विकल्प या आवश्यकता	स्वाति रमेश भोवते	९६-१००
१९	नंदूरबार जिल्हयातील प्रमुख पिकांचा भौगोलिक अभ्यास	श्री. राजेंद्र के. पवार	१०१-१०५
२०	भूराजनीतक समस्या व भारत	विरेन्द्र बा. खंडारे डॉ. सावन एम. देशमुख	१०६-११०
२१	भौगोलिक माहिती प्रणाली (GIS) व सुदूर संवेदन (RS) तंत्राचे भूगोल विषयाच्या विकासातील महत्व	प्रा. डॉ. मुकेश जयकुमार कुलकर्णी	१११-११६
२२	आपत्ती व्यवस्थापन-अर्थ, उद्दिष्ये, आवश्यकता व आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणा	प्रा. डॉ. विलास आबा गायकवाड	११७-१२२
२३	अमरावती जिल्ह्यातील वाढत्या लोकसंख्येचे भौगोलिक विश्लेषण	सचिन रा. राऊत	१२३-१२९
२४	पारंपारिक पाणी साठवण संरचना	डॉ. कुंदन अजाबराव अलोणे	१३०-१३५

Scanned with OKEN Scanner

१७. आपदा प्रबंधन मे सरकारी तथा गैर सरकारी संगठनो के कार्य का भौगोलिक अध्ययन

डॉ. संदीप रुपरावजी मसराम
सहायक प्राध्यापक- भूगोल विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला एवं
समाज विज्ञान संस्था, नागपूर. 440001
ईमेल- sandip.masram84@gmail.com
मोबाईल क्रमांक – 8983718131

प्रस्तावना-

मानव जाति की शुरुवात से ही, वह एक प्रतिकूल स्थिती में रहते आ रहा है। प्राचीन काल से ही अत्यंत घातक आपदाए आती रही है और भविष्य में भी मानव समूह कों तथा सभी जिवित घटकों कों इस प्रकार के अपदाओ का सामना करना होगा। बार बार होने वाली अपदाओ कों नजर अंदाज कर दिया जाता है , लेकिन कई बार जब आपदाएं पुरे पारिस्थितिकी तंत्र के साथ मानव जीवन के लिए भी खतरा बन जाती है तब सही अर्थ में आपदा के भयावता का एहसास होता है। धरातल पर विभिन्न प्राकृतिक घटनाए होती रहती है। जीनमे बाढ़, सुनामी, भूकंप, सुखा, ज्वालामुखी, भूस्तखलन, हिमस्तखलन, जंगलो में आगमहामारी शामिल है। सभी आपदाए प्राकृति द्वारा ही नहीं होती है, कुछ घटनाए मानव हस्तक्षेप के कारन भी होती है। मानव जान बुझकर या अंजाने में विकास कार्यों के लिए तथा मानव जीवन के उन्नती के लिए प्रकृति में परिवर्तन करता है। इस परिवर्तन से प्रकृति के साथ छेड़छाड़ से अपदाओ का जन्म हो सकता है।

आपदा में और खतरे में फरक होता है। खतरा एक ऐसी प्रक्रिया है जो मानव , भूरचना, आर्थिक संपत्तियों के लिए धोका है। यह एक ऐसी प्रक्रिया है जो मानव जीवन को कुछ हद तक या पूरी तरह से नष्ट कर देती। आपदा एक बड़ा संकट है। किसी भी खतरे के स्रोत की प्रकृति क्या है, उस खतरे के परिणामोकी गंभीरता इस पर निर्भर करती है। यदि खतरे की गंभिरता बहुत अधिक है तो इसे प्रलय कहा जाता है।

आपदा के सभी चरणों में प्रबंधन की आवश्यकता होती है। इन चरणों में आपदा की तयारी एवं शमन का चरण, आपदा घटना चरण, प्रतिक्रिया चरण और पुनर्प्राप्ति चरण जिसमे पुनर्वास और पुनर्निर्माण प्रक्रियाए शामिल है। यह आपदा प्रबंधन के क्षेत्र में लगे विभिन्न

Scanned with OKEN Scanner

कारकों जैसे की सरकारी, गैर- सरकारी और निजी कारकों के माध्यम से प्राप्त किया जाता है। आपदा और विकासात्मक गतिविधियों में विभिन्न संस्थओं की भूमिका से संबंधित है। व्यापक आपदा प्रबंधन प्रणालीके लिए इन सहायता तथा सेवा देने वाली संस्था, उनके कार्य तथा उनके अंतर्संबंध का भौगोलिक अध्ययन करना आवश्यक है।

अध्ययन के उद्देश –

प्रस्तुत संशोधन पत्र के अध्ययन का उद्देश आपदा के स्वरूप पर राहत कार्य करने वाले विभिन्न सम्थओं की जानकारी प्राप्त करना है। पृथ्वी के विभिन्न प्रदेशो में आने वाली विभिन्न अपदाओ में अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर, राष्ट्रिय स्तर पर तथा प्रादेशिक स्तर पर सहायता तथा सेवा देने वाली सम्थाओं के बारे में अवगत होना जरुरी है। इस संशोधन पत्र के उद्देश निम्नलिखित है-

१ आपदा प्रबंधन में सहायता तथा सेवा देने वाली संस्थाओं का अभिक्षेत्रिय अध्ययन करना।

२ आपदा प्रबंधन में सहायता तथा सेवा देने वाली संस्थाओं को वर्गीकृत करना।

बीज संज्ञा –

आपदा, खतरा, आपदा प्रबंधन, गैर – सरकारी संगठन, पुनर्प्राप्ति और पुनर्निर्माण, रोकथाम और शमन,आपदा जोखिम इ।

संशोजन विधी –

प्रस्तुत संशोधन पत्र के लिए द्वितीयक जानकारी का उपयोग किया गया है। विभिन्न भौगोलिक किताबे, संशोधन पत्र, ऑनलाइन जानकारी, अखबार तथा इंटरनेट से जानकारी प्राप्त की गई है। आपदा प्रबंधन में सहायता, राहत तथा सेवा देने वाली संस्थाओं को अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर, राष्ट्रिय स्तर पर तथा प्रादेशिक स्तर पर वर्गीकृत किया गया है।

कार्यक्षेत्र –

प्रस्तुत संशोधन पत्र में आपदा प्रबंधन में सहायता तथा सेवा देने वाली संगठनों तथा सम्थओं की भूमिका का का भौगोलिक अध्ययन किया जाएगा। आपदा, आपदा के दौरान, और आपदा के पश्चात विभिन्न प्रकारके संगठन तथा सम्थाए मदत कार्य पहुचाते है। इस मदत कार्य में धन, राहत की सामग्री, श्रमदान, बचाव कार्य, पुनर्वसन तथा इससे संबंधित सभी प्रकार की सेवा प्रदान की जाती है। प्रस्तुत पत्र में प्रादेशिक, राष्ट्रिय तथा अंतर्राष्ट्रीय संगठन तथा सम्थओं का अध्ययन किया जाएगा।

Scanned with OKEN Scanner

विश्लेषण –

आपदा प्रबंधन में सहायता सेवा तथा देने वाली संस्थाए आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय सेवाए देने के लिए अपना धन, समय तथा श्रमाधिष्ठित कार्य करते है I सहायता याने केवल धन देना यहा तक सिमित नहीं है I उसके उपरांत भी उस धन का सही एवं जरुरत वाले व्यक्ती या समूह के पास आवश्यक वस्तू एवं सेवा देने के लिए नियोजन का कार्य भी होता है I राहत कोष आपदा में सबसे महत्वपूर्ण होती है I बोहोत सारी संस्थाए आपदा प्रबंधन में इस प्रकार से कार्य करती है I विभिन्न भौगोलिक प्रदेशो में आने वाली आपदा का स्वरूप अलग अलग होता है I विभिन्न अपदाओ में कार्य करनेवाली संस्थाए भी अलग अलग होती है I

आपदा प्रबंधन के लिए सरकारी संस्थाए महत्वपूर्ण कार्य करती है I आपदा प्रबंधन को सरकारी और सामाजिक स्तरों पर एक प्रभावी योजना तथा समन्वय प्रक्रिया करने के लिए एक मजबूत राजनीतिक प्रतिबद्धता की आवश्यकता है I आपदा प्रबंधन योजना एक अनुक्रमिक और निरंतर प्रक्रिया है I प्रभावी योजना के लिए सटीक निदान, संसधान मुल्यांकन और आपदा न्यूनीकरण के लक्षो की पूर्ति के लिए निरंतर प्रतिक्रिया की आवश्यकता होती है I राष्ट्रीय, राज्य तथा प्रादेशिक स्तर पर समन्वय के लिए तथा शीघ्र गति से उपाय करने के लिए संरचनात्मक संस्थाए अपना काम करती है I इन सरकारी संस्थओंको निम्न रूप से वर्गीकृत किया जा सकता हैI

१ राष्ट्रीय स्तर की संस्थाए

२ राज्य स्तर की संस्थाए

३ जिला स्तर की संस्थाए

१ राष्ट्रीय स्तर की संस्थाए –

आपदा प्रबंधन के लिए केंद्रीय गृह मंत्रालय (MHA) प्रमुख सरकारी संस्था के रूप में राहत तथा सेवा कार्य करता है I केंद्रीय गृह मंत्रालय में सभी प्राकृतिक आपदा प्रबंधन संचालन के समन्वय के लिए नोडल अधिकारी कार्य करते है I

केन्द्रीय स्तर पर मा. प्रधानमंत्री के अध्यक्षता में राष्ट्रीय संकट प्रबंधन समिती का गठन किया गया है I इस समिती में नोडल मंत्री प्रमुख रहते है तथा सहायक मंत्री इस समिती के सदस्य होते है I राष्ट्रीय संकट प्रबंधन समिती में राष्ट्रीय स्तर पर केन्द्रीय सहायता आयुक्त समन्वयक होते है I सुखा आपदा के लिए केन्द्रीय कृषी मंत्रालय प्रमुख कार्य करता है I हाल ही में इन्होने आपदा प्रबंधन पर राहत और प्रतिक्रिया से रोकथाम और तैयारी पर ध्यान केंद्रित किया गया है I

Scanned with OKEN Scanner

आपदा प्रबंधन प्राधिकरण की वैधानिक स्थिती द्वारा स्थापना एवं सकारात्मक विकास हुआ है। इस प्राधिकरण के अध्यक्ष केंद्रीय स्तर पर संबंधित मंत्री तथा राज्य स्तर पर मुख्यमंत्री होते है।

२ राज्य स्तर के संस्थाए –

भारत में संघराज्य संरचना के तहत आपदा प्रबंधन में संघराज्य की भूमिका भी महत्वपूर्ण होती है। इसी उमागम से प्राकृतिक आपदाओ से निपटने की जिम्मेदारी अनिवार्य रूप से राज्य सरकार की भी होती है। केंद्र सरकार की भूमिका आपदा में राज्य सरकार को सहकार्य करने की होती है। वह राज्य सरकारों को भौतिक तथा आर्थिक संसाधन उपलब्ध करा देते है।

कई राज्यों में राजस्व विभाग के सचिव भी राहत के प्रभारी होते है। राज्य सरकारों के पास आमतौर पर राहत नियमावली होती। वह जिलो तक अपनी आकस्मिक योजनाए पहुचाते है। इन योजनओं कों समय समय पर अद्यावत किया जाता है। आपदा की स्थिती में राज्य सरकार पीड़ितों तक पहुचने के प्रयासों में शामिल होने के लिए गैर सरकारी संगठनों (NGO) और अन्य राष्ट्रीय तथा अंतर्राष्ट्रीय राहत संस्था तथा संगठनों को भी आमंत्रित करती है।

३ जिला स्तर के संस्थाए –

जिला प्रशासन सभी सरकारी योजनओं के कार्यान्वयन का केंद्र बिंदु है। आपदा में राहत कार्य को गति देने के लिए जिलाधिकारी को शक्तिया प्रदान की जाती। अगर आपदा निवारण के लिए सहायता राशी कम होती है तब जिलाधिकारी को अपनी आपातकालीन शक्तियों के तहत जिला कोषागार से धन निकालने का भी अधिकार है।

जिला स्तर की राहत समिती में विधायक, सांसद, सरकारी एवं गैर सरकारी अधिकारी होते है। उपविभागीय अधिकारी जिलेकयूप्विभागो के लिए, तहसीलदार तालुका स्तर के लिए, गट विकास अधिकारी गट या सर्कल के लिए तथा पटवारी गाव स्तर के लिए राहत कार्य के प्रमुख होते है।

निष्कर्ष –

आपदा प्रबंधन को सरकारी और सामाजिक स्तरों पर एक प्रभावी योजना और समन्वयन प्रक्रिया स्थापित करने के लिए एक मजबूत राजनीतिक प्रतिबद्धता की आवश्यकता है। उचित प्राधिकरण के साथ एक प्रभावी आपदा योजना को बनाये रखने के लिए उपयुक्त बजट की आवश्यकता है। आपदा प्रबंधन योजना एक अनुक्रमिक और निरंतर प्रक्रिया है। प्रभावी योजना के लिए व्यवस्थित निदान, संसाधन मूल्यांकन और आपदा न्यूनीकरण के

Scanned with OKEN Scanner

लक्ष्यों की पूर्ति के लिए निरंतर प्रतिक्रिया की आवश्यकता होती है। आपदा प्रबंधन में कार्य करनेवाली संस्थओं तथा संगठनों की संख्या अधिक है। इसीलिए यह आवश्यक है की समन्वय के लिए एक रुपरेखा को स्वीकार किया जाए और इसके लिए प्रावधान किया जाए।

आपदा प्रबंधन में सहायता तथा सेवा देनी वाले संगठनों तथा संस्थओ के अध्ययन से पता चल रहा है की सरकारी संगठनों के साथ साथ बहुत सारे गैर सरकारी संगठन एवं सामाजिक संगठन कार्य कर रहे है। इन सभी संगठनों और संस्थाओ को दो प्रकार से वर्गीकृत किया जा सकता है। एक, केंद्र स्तर की संस्थाए, राज्य स्तर की संस्थाए और जिला स्तर कि संस्थाए। दूसरा, सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाए और तिसरा अंतर्राष्ट्रीय संस्थाए तथा राष्ट्रीय संस्थाए।

यह संस्थाए एवं संगठन राष्ट्रीय रहो या अंतर्राष्ट्रीय, सरकारी रहो या गैर सरकारी तथा इनका प्रादेशिक स्तर कोई भी हो लेकिन उद्देश एक ही है। सहायता तथा सेवा देने के लिए यह संस्थाए एवं संगठन सदैव तत्पर होते है। हमारा यह आद्य कर्तव्य है की, हम भी इन में से किसी भी संस्था एवं संगठन से जूस जाए। तन-मन-धन इनमे से जो भी सेवा आपदा प्रबंधन में दे सके वह देने की कोशिश करे। राष्ट्र के लिए समर्पण की भावना निर्माण होना जरुरी है।

संदर्भ –

१ Gupta Harsh K. (2003), Disaster Management, University press, Hyderabad.

२ R. B. Singh, Disaster Management, Rawat publication, Jaipur.

३ Dr. Sanjeev Kumar, Role of donor agencies in disaster management, international journal of multidisciplinary education and research volume 3, Issue 4, July 2008, Page no. 07-11.

४ Encyclopedia of Disaster Management, Goel, S.L.Deep & Deep publication Pvt.Ltd.

५ अर्जुन मुसमाड़े, ज्योतिराम मोरे, (२०१४) आपत्ती व्यवस्थापनाचा भूगोल, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

६ प्रा. जवाहर चौधरी (२०१६) नैसर्गिक आपत्तीचा भूगोल, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

७ मनिष कुमार शुक्ला, आपदा प्रबंधन विभिन्न एजंसियो की भूमिका.

८ www.ndmindia.nic.in

९ www.nidm.net

१० http://egyankosh.ac.in

Scanned with OKEN Scanner

for detailed information on disability & mental health books, visit our website www.jaypeebrothers.com, for detailed information on disability & mental health books, visit our website www.jaypeebrothers.com, for detailed information on disability & mental health books, visit our website www.jaypeebrothers.com, for detailed information on disability & mental health books

Comprehensive Textbook on
DISABILITY

Salient Features

- A comprehensive book on disabilities and related issues with 80 chapters, covering most of the disabilities
- Covers early intervention and early childhood education inclusive vocational aspects, skill training, employment options and research in the area of disability
- Addresses multiple aspects of disability, viz. architecture, technology, legislation, curriculum, genetics, sociocultural variables, assessment and intervention
- Chapters written by different contributors who are from diverse academic and geographical backgrounds. It is truly global in nature
- Written for both undergraduate and postgraduate students of courses in area of disability, teachers and practitioners of education, special education, psychology, psychiatry, medical profession, therapists, public health, etc.

BS Chavan was the Director Principal, Government Medical College and Hospital, and Director, Government Rehabilitation Institute for Intellectual Disabilities (GRIID), Chandigarh, India, where he started DEd, BEd and MEd in Special Education (Intellectual Disability). He received WHO Fellowship in Community Psychiatry from Australia. He was a Fellow of National Academy of Medical Sciences and International Medical Science Academy. He served as Head, Centre of Excellence for training manpower in mental health, psychiatry, clinical psychology, psychiatric social work, and psychiatric nursing. For the mentally ill, he set up disability assessment, rehabilitation and triage, vocational skill training lab, social skill training lab, cognitive enhancement therapy. He served as President of Indian Psychiatric Society—North Zone and President of Indian Medical Association, Chandigarh, India, Organizing Secretary of WASP, 2016, Member Secretary of Chandigarh Mental Health Authority, Nodal Officer of State Nodal Agency Centre under National Trust, MOSJE, GOI and Nodal Officer of State Resource Centre and State Nodal Officer, National Mental Health Program, Member of Project Review Committee of ICMR, New Delhi, India. He received the Presidential Award in 2003 in the category of Best Placement Agency from then President Dr APJ Abdul Kalam for a project 'Umeed'. Under another project called Prayatan, he created job placement avenues for the mentally ill, which received Presidential Award in 2013. He edited a Textbook on Community Mental Health in India, he also written several book chapters, 160 research articles, completed 15 research projects in mental health.

Wasim Ahmad MEd MPhil (Gold Medalist) PhD in Special Education (Intellectual Disability), MSc in Applied Psychology and MA in Sociology presently working as Assistant Professor, Department of Special Education (Intellectual Disability), Government Rehabilitation Institute for Intellectual Disabilities (GRIID), Chandigarh, India. He is a determined academician and dedicated researcher who gained a prominent position in the field of special education and disability rehabilitation due to the exemplary work in his career in a short period. He was the founder Editor of the Journal of Disability Management and Rehabilitation (JDMR), an indexed and open-accessed journal. He is a keen researcher and guides several research scholars of MEd Special Education (Intellectual Disability), MD (Psychiatry), MDS (Dentistry), MPhil (Clinical Psychology) at GRIID, Government Medical College and Hospital (GMCH), and Postgraduate Institute of Medical Education and Research (PGIMER), Chandigarh. He has more than 50 publications in the journals of repute and edited several chapters in national and international books. For his outstanding academic contribution, exceptional professional services and commendable work for education and rehabilitation of PwDs, he has been honored with: ND Diwan Memorial Award (2016), Dr Reeta Peshawaria (2017), Dr JK Trivedi (2017), Kalyanam Karoti (2017), Chandigarh State Award (2018), Professor Puran Singh (2018), Academic Brilliance Award (2019), Veer Kunwar Singh (2019), Global Disability Empowerment (2020) and Rashtriya Gaurav Samman (2020).

Raj Kumari Gupta worked at Department of Education in Panjab University, Chandigarh, India and at the DSE, SNDT Women's University, Mumbai, Maharashtra, India. She holds PhD in Psychology from IIT Mumbai, MSc Human Biology and Psychology, MPhil Education, Postgraduate Diploma in Education Management and Human Resource Management, and two courses in learning disability. She guided 19 PhD and about 150 Masters' candidates from India and abroad. She developed tests in rapid automatized naming, aggression, perception, reading, writing, peer relationship, diagnostic spelling test, published by Prasad Psycho, Delhi, and National Psychological Corporation, Agra, Uttar Pradesh, India. She published two books 'Mathematics for Special Children' and 'Disability in Indian Context'. She has about 40 research articles and 13 book chapters to her credit. She has delivered about 20 keynote addresses in North Indian Institutions and about 100 extension lectures and made about 50 scientific presentations. She was instrumental for getting about 7 crore grant from Ministry of Human Resource Development, India to create Center for Academic Leadership and Education Management, under Pandit Madan Mohan Malaviya National Mission on Teachers and Teaching Scheme at Panjab University. She was Chairperson, DOE, and Chief Coordinator, Institute of Educational Technology and Vocational Education, Panjab University. She was member of RDC of many institutions. She coordinated Cultural Exchange Program in Panjab University and Simon Fraser University (SFU), Canada for five years.

Printed in India

Available at all medical bookstores
or buy online at www.jaypeebrothers.com

JAYPEE BROTHERS
Medical Publishers (P) Ltd.
EMCA House, 23/23-B, Ansari Road,
Daryaganj, New Delhi - 110 002, INDIA
www.jaypeebrothers.com

Join us on facebook.com/JaypeeMedicalPublishers

Shelving Recommendations
DISABILITY & MENTAL HEALTH

Chavan
Ahmad
Gupta

Comprehensive Textbook on DISABILITY

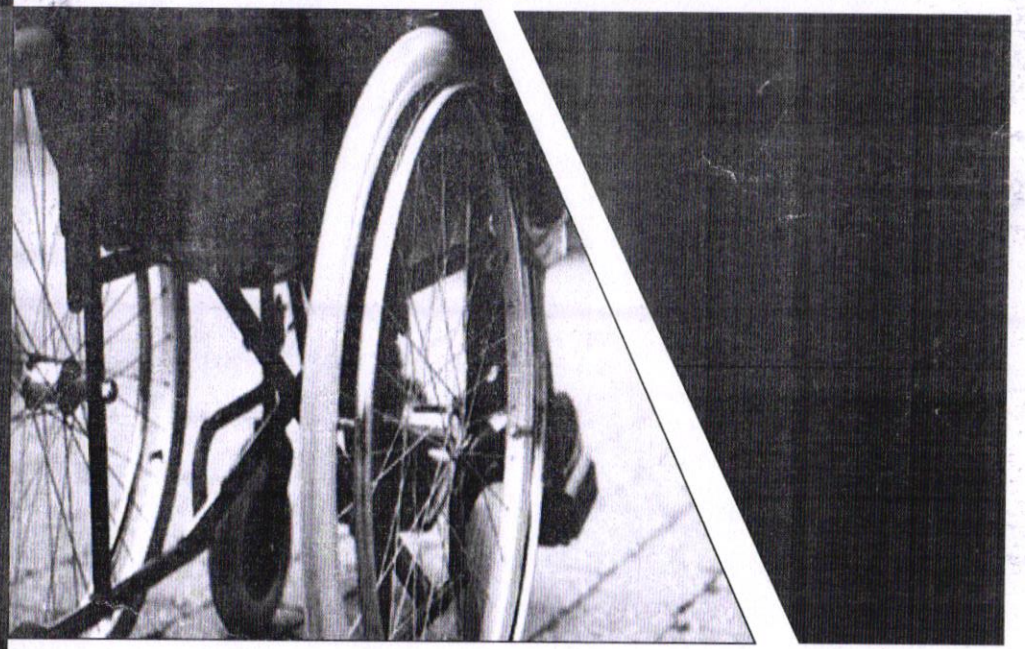

Editors
BS Chavan
Wasim Ahmad
Raj Kumari Gupta

Forewords
Virendra Kumar
Jagat Ram

32

Jaypee Brothers Medical Publishers (P) Ltd

Headquarters

Jaypee Brothers Medical Publishers (P) Ltd
EMCA House, 23/23-B
Ansari Road, Daryaganj
New Delhi - 110 002, India
Landline: +91-11-23272143,+91-11-23272703,
+91-11-23282021,+91-11-23245672
Email: jaypee@jaypeebrothers.com

Corporate Office

Jaypee Brothers Medical Publishers (P) Ltd
4838/24, Ansari Road, Daryaganj
New Delhi 110 002, India
Phone: +91-11-43574357
Fax: +91-11-43574314
Email: jaypee@jaypeebrothers.com

Overseas Office

J.P. Medical Ltd
83 Victoria Street, London
SW1H 0HW (UK)
Phone: +44 20 3170 8910
Fax: +44 (0)20 3008 6180
Email: info@jpmedpub.com

Website: www.jaypeebrothers.com
Website: www.jaypeedigital.com

© 2022, Jaypee Brothers Medical Publishers

The views and opinions expressed in this book are solely those of the original contributor(s)/author(s) and do not necessarily represent those of editor(s) of the book.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission in writing of the publishers/editors.

All brand names and product names used in this book are trade names, service marks, trademarks or registered trademarks of their respective owners. The publisher is not associated with any product or vendor mentioned in this book.

Medical knowledge and practice change constantly. This book is designed to provide accurate, authoritative information about the subject matter in question. However, readers are advised to check the most current information available on procedures included and check information from the manufacturer of each product to be administered, to verify the recommended dose, formula, method and duration of administration, adverse effects and contraindications. It is the responsibility of the practitioner to take all appropriate safety precautions. Neither the publisher nor the author(s)/editor(s) assume any liability for any injury and/or damage to persons or property arising from or related to use of material in this book.

This book is sold on the understanding that the publisher is not engaged in providing professional medical services. If such advice or services are required, the services of a competent medical professional should be sought.

Every effort has been made where necessary to contact holders of copyright to obtain permission to reproduce copyright material. If any have been inadvertently overlooked, the publisher will be pleased to make the necessary arrangements at the first opportunity.

Inquiries for bulk sales may be solicited at: jaypee@jaypeebrothers.com

Comprehensive Textbook on Disability

First Edition, **2022**

ISBN: 978-93-5465-551-7

Printed at Repro India Limited

Rohit Garg
Associate Professor
Department of Psychiatry
Government Medical College and Rajindra Hospital
Patiala, Punjab, India

Ruchika Sachdev
Head of Primary
Mount Litera School International
Mumbai, Maharashtra, India

Ruchita Shah
Assistant Professor
Department of Psychiatry
Post Graduate Institute of Medical Education and Research (PGIMER)
Chandigarh, India

R Vani Ratnam
Principal
Government Rehabilitation Institute
for Intellectual Disabilities (GRIID)
Chandigarh, India

Sailendra Kumar Deuri
Director
Lokopriya Gopinath Bordoloi Regional Institute of Mental Health
Tezpur, Assam, India

Samir H Dalwai
Developmental Pediatrician
New Horizons Child Development Centre, Mumbai
Nanavati Super Speciality Hospital
Mumbai, Maharashtra, India

Sanjay Kumar Yadav
Assistant Professor-cum-Coordinator
Department of Disability Studies
Rabindra Bharati University
Emerald Bower Campus
Kolkata, West Bengal, India

Saurabh Kumar
Senior Resident
Department of Psychiatry
All India Institute of Medical Sciences (AIIMS)
New Delhi, India

Savita Malhotra
Former Dean and Head
Department of Psychiatry
Post Graduate Institute of Medical Education and Research (PGIMER)
Chandigarh, India

Shafiq Y Pathan
Assistant Professor
Department of Psychology
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Science
Nagpur, Maharashtra, India

Shamim Mohammad
Faculty of Public Health and Health Informatics
Umm Al-Qura University
Makkah, Saudi Arabia

Sheffali Gulati
Professor and Chief Child Neurology Division
Department of Pediatrics
All India Institute of Medical Sciences (AIIMS)
New Delhi, India

Sheresa Boone Blanchard
Assistant Professor
Department of Human Development and Family Science
College of Health and Human Performance
East Carolina University
North Carolina, USA

Shikha Tyagi
Assistant Professor
Psychiatric Social Work
Department of Psychiatry
Government Medical College and Hospital (GMCH)
Chandigarh, India

Shivangi Mehta
Assistant Professor
Department of Psychiatry
Government Medical College and Hospital (GMCH)
Chandigarh, India

Shiva Prakash Srinivasan
Consultant Psychiatrist
Schizophrenia Research Foundation (SCARF)
Chennai, Tamil Nadu, India

Sohini Ghosh
Assistant Professor
Polba Mahavidyalaya
Hooghly, West Bengal, India

SP Goswami
Professor and Head
Department of Speech Pathology
All India Institute of Speech and Hearing (AIISH)
Mysuru, Karnataka, India

S Parween
Assistant Professor
Department of Special Education (Visual Impairment)
Faculty of Disability Management and Special Education
Ramakrishna Mission Vivekananda Educational
and Research Institute (RKMVERI)
Coimbatore, Tamil Nadu, India

Subhash Das
Professor
Department of Psychiatry
Government Medical College and Hospital (GMCH)
Chandigarh, India

Suksham Jain
Professor
Department of Neonatology
Government Medical College and Hospital (GMCH)
Chandigarh, India

Sulata Ajit Sankardas
Director
Special Education
Sankalp Learning Centre
Chennai, Tamil Nadu, India

Suravi Patra
Associate Professor
Department of Psychiatry
All India Institute of Medical Sciences (AIIMS)
Bhubaneswar, Odisha, India

Chapter in Book
Pathan
2021-22
cover to be submitted

SECTION 16

Sociocultural Variables in the Field of Disability Rehabilitation

SECTION OUTLINE

64. Factors Responsible for Sense of Self-efficacy, Self-esteem, Self-confidence and Self-determination among Persons with Disabilities
65. Family Conflicts, Burden and Role of Care Givers Support Group
66. Learned Helplessness among Persons with Disabilities: Concept, Causes and Developing Self Defense Skills
67. Conversations on Sexuality: Intellectual and Developmental Disabilities
68. Issues and Concerns with Respect to Community Based Rehabilitation of Persons with Disabilities
69. Violence against Persons with Disabilities

CHAPTER 64

Factors Responsible for Sense of Self-efficacy, Self-esteem, Self-confidence, and Self-determination among Persons with Disabilities

Hina H Khan, Shafiq Y Pathan, Wasim Ahmad

LEARNING OBJECTIVES

After going through this chapter, the learners will be able to:

- Understand the concept of self-efficacy, self-esteem, self-confidence, and self-determination in terms of disability
- Explore the factors responsible for sense of self-efficacy, self-esteem, self-confidence, and self-determination among persons with disabilities
- Understand promotion of self-efficacy, self-esteem, self-confidence, and self-determination among persons with disabilities

ABSTRACT

Disability is not only a medical issue but also a health concern. It mirrors the issues people face due to their connection with society and due to their physical constraints. People with disabilities remain a segregated part of society. They likewise experience different obstructions because of limitations of their participation. The 2001 Indian Census expresses that "characterizing and estimating disability is an unpredictable issue and it is difficult to convey these ideas during the registration procedure, in which just a restricted measure of addressing time is conceivable with a family unit for getting itemized data on each person." The Census, in this way, utilized its own variant of disability types, arranged into five classes: (1) sight, (2) discourse, (3) hearing, (4) development, and (5) mental (Fetterman, 1994). This definition has been acknowledged by the legislature, both authoritatively and legitimately, and is subsequently utilized now. Individuals who feel incapable to perform typical undertakings due to various sorts of disabilities, physical or scholarly, may feel mentally feeble as well. They may have low self-esteem, low self-efficacy, low self-confidence, and low self-determination. Along these lines, it is especially important to discover the components which are liable for the improvement. Consequently, the point of this part is to distinguish these elements with the goal that a successful mediation can be given to the handicapped persons to fortify them.

Keywords: Self-efficacy, Self-esteem, Self-confidence, Self-determination, Persons with Disabilities.

INTRODUCTION

The most widely recognized definition and grouping of disabilities within the Indian government was resolved with the order of the 1995 Persons with Disabilities (PWD) Act which expresses that an individual is considered to have a disability in the event that he/she endures "from at the very least 40% of any disability as affirmed by a clinical power" (PWD Act, 1995). Disability is viewed as visual deficiency, low vision, disease restored, hearing impedance, locomotor deficiency, mental impediment, or psychological maladjustment. In 1999, the National Trust Act for the government assistance of persons with autism, cerebral palsy, mental retardation, and multiple disabilities included two classes: (1) individuals with chemical imbalance and (2) individuals with numerous disabilities (Mayoux, 2001). This chapter manages the components answerable for sense of self-efficacy, self-esteem, self-confidence, and self-determination among persons with disabilities. Thus, it is important to understand the significance of disability and the said ideas first.

DISABILITY

A person with a disability is an individual who has a physical or mental debilitation that considerably confines at least one significant life activity. Be that as it may, the World Health Organization (WHO) brought forward another universal characterization framework, the International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF, 2001). The new framework is not just about individuals with generally recognized disabilities demonstratively arranged but pretty much about all individuals. It underscores utilitarian status over-analyze for the end of qualifications, expressly or certainly, between well-being conditions that are "mental" or "physical." ICF centers around breaking down the connection between limit and execution.

The WHO characterizes disability comparable to conditions as a powerful relevant variable. The 2001 ICF gives a stage that underpins universal design as a global need for decreasing the experience of disability and upgrading everybody's understanding and execution. The ICF likewise

recognizes that the predominance of disability relates to social and financial status.

SOME COMMON FACTORS AFFECTING SENSE OF SELF-EFFICACY, SELF-ESTEEM, SELF-CONFIDENCE, AND SELF-DETERMINATION AMONG PERSONS WITH DISABILITIES

Self-image

People with physical disability have a distorted self-image as they do not fit in to the criteria of normality. They are always surrounded by negative feelings about their physicality. They have negative self-talks about themselves. They keep complaining about the loss to the God (e.g., Why me?).

Dependence on Others

Disabled people are dependent upon others for their day-to-day routine. They need assistance in their regular chores. They refuse help, thus being emotional about their condition, though family and friends offer assistance. This might hamper their opportunity to progress and being independent.

Physical Pain and Discomfort

Physical disability can create agony and inconvenience in an individual's life. Counterfeit appendages, prosthetics, and bolsters, if not kept or utilized appropriately, can lead to distress alongside limitations in developments. As indicated by the American Academy of Pain Medicine, more than 1.5 billion individuals around the globe have ceaseless torment. It is the most widely recognized reason for long-haul disability in the United States, influencing around 100 million Americans. There are such huge numbers of sorts of torment and everyone encounters intermittent throbbing painfulness; however, a specific kind of agony, called psychogenic (torment that is not brought about by infection, injury, or nerve harm), is regularly connected with persons with disabilities. Early appraisal and fitting intercession for torment can upgrade the personal satisfaction for those with disabilities. Shockingly, these patients are less inclined to see medicinal service experts consistently or have their torment perceived and treated immediately, particularly on the off chance that they are nonverbal. They are likewise bound to endure interminable ailments and resulting sicknesses identified with some aspects of their disability. For example, those with cerebral palsy are probably going to have different musculoskeletal debilitations, which may require scope of movement and extending workout, driving, thus to noteworthy agony. In persons with restricted capacity to proceed on their own, infusions, diseases, and different conditions may cause distress. Far more detestable, these patients are at expanded hazard for wounds, for example, damage to protective barrier of skin, because of incontinence or rare position changes. Patients with IDs may harm themselves when in torment, for example, by hitting their head, gnawing themselves, or scouring body parts, especially the backs of the arms and hands. One investigation recommends such conduct may moderate agony.

Side Effects of Treatment

Nearly 33% of more established individuals with disabilities are being administered elevated levels of some medicines which can adversely influence their well-being and personal satisfaction. An exploration group from the Trinity College Dublin and Aston University in Britain (Children's Research Centre Trinity College, 2002) discovered that individuals with scholarly disability were regularly recommended medications portrayed as having anticholinergic action. These medications obstruct a key synapse called acetylcholine which is associated with passing messages between nerve cells. While this activity is fundamental now and again, it can prompt symptoms including disarray, memory debilitation, bladder issues, falls, expanded pulse, tension, and anxiety. The IDS-TILDA (Intellectual Disability Supplement to the Irish Longitudinal Study on Ageing) study cited in the *British Journal of Psychiatry* found that about 30% of the individuals examined were taking significant levels of medications with anticholinergic action. Half of the individuals with scholarly disabilities in the investigation were taking medications with unequivocal anticholinergic movement.

Phantom Pain (Amputee)

Ghost torment is the impression of torment due to a removed part or missing appendage. Ghost sensations may likewise happen after the removal of body parts other than the appendages. Specialists once accepted the fact that this postremoval torment was a mental issue, yet they currently perceive that these genuine sensations start in the spine line and mind.

Social Taboo and Discrimination

People with any kind of disability are vulnerable to social stigma and discrimination. They have a different faulty perception about themselves and thus have a feeling of alienation and lack of confidence, as some people make fun of their disability and try to bully them, some underestimate their capabilities to live a normal life, and some show oversympathy; while doing that people forget that although these people have impairments, they are also human beings who are to be respected and valued.

Lack of Knowledge About Various Government Schemes for Disability

There are lots of government schemes, facilities, concessions, and reservations for people with disabilities in education, jobs, and other fields which can make their life easier by making them financially independent, but lack of knowledge about these things can make their life stagnant.

Rejection from Family and Loved Ones

As our society has its own criteria of normalcy, people rate each other on that basis, so whoever falls short of the criteria is automatically subject to rejection. They do not make friends

easily; it is hard for them to get a life partner, and if the person is not productive financially and socially even the family and loved ones may part ways from them.

Unemployment

Many a times, people with disability have difficulties getting a job, sometimes because of the physical or mental restrictions they have, sometimes because of their disability, or sometimes because of sheer ignorance of the employer (as discussed earlier, people underestimate disabled to live a normal life).

Adjustment Problems

People with disabilities have various adjustment problems: (1) Adjusting to restricted physical movements, (2) adjusting to daily routine, i.e., self-care, office work, (3) going out independently, (4) adjusting to new artificial limbs or crutches, wheelchair, (5) interacting with people, (6) adjusting to new self-image, (7) adjusting to relationships—old and new ones, (8) financial problems, (9) lack of support, etc.

Dealing with Grief

Sudden setbacks make you reorganize your life, when there is a disability due to any reason, be it accident, surgery, or any other disease; there are certain stages a person goes through to adjust with a sudden trauma or loss. Kubbler and Ross have given some stages of grief (grief is a multifaceted response to loss) as follows: (1) shock and denial, i.e., it cannot happen to me; (2) anger, i.e., why me; (3) depression and detachment, i.e., helplessness and hopelessness; (4) bargaining, i.e., negotiation with higher authority (God), and (5) acceptance.

Deterioration in Condition due to Ignorance and Neglect

If proper care and support are not provided to the person with disability, he or she may be vulnerable to depression. Due to low self-esteem, lack of social support, and feeling of worthlessness, people lose interest in their lives and start ignoring their health, i.e., noncompliance to medicines or other therapies, neglecting diet and hygiene, and avoiding social interactions. All these factors may worsen their condition.

Sense of Helplessness, Hopelessness, Worthlessness, and Loneliness

These feelings are very common in people with disability as they are no longer able to live a normal healthy life; there are so many unwanted but inevitable changes they have to make in their life because of the physical or mental limitations. Dependency, need for assistance, changes in routine, movement restrictions, relationship issues due to disability, inability to cope with work, distorted self-image and self-esteem, people's changed attitude toward them, and feeling of a burden to a family give rise to helplessness, hopelessness, and loneliness, and as the condition is irreversible worthlessness occurs.

Self-pity

Emotional pain hurts more than physical pain. Physical injuries heal with medication but emotional pain needs time to heal. Emotional pain includes distorted self-image, financial crisis, relationship problems, or disappointment with self due to inability to perform the activities as before losing a job. All these things can give rise to self-pity and inferiority complex, leading to anxiety and depression, thus deteriorating the condition more.

Changes in Relationships: Personal and Professional

People with disabilities need a great amount of love, support, and care. Many times, due to psychological and physical problems, disabled people cannot perform a key role in their commitments, both personally and professionally, thus affecting their relationships with family as well as at workplace.

Stress for the Family

When it comes to disability and care, focus is on the patients; however, caregivers and family members also need to be taken into account as they also suffer physically, mentally, and financially along with the patient. Family and caregivers have to deal with the patients who sometimes become uncooperative, refusing to take medicines and help, being suspicious about family's intention, behaving stubborn, or being aggressive toward themselves and others. Such kind of patients can be stressful for the caregivers.

PROMOTING SELF-EFFICACY, SELF-ESTEEM, SELF-CONFIDENCE, AND SELF-DETERMINATION

Self-efficacy

Self-efficacy is the faith in one's capacity to impact occasions that influence one's life and power over the manner in which these occasions are experienced (Bandura, 1994a). The therapist Albert Bandura has characterized self-efficacy as one's confidence in his/her capacity (Bandura, 1997) to prevail in explicit circumstances or achieve an assignment. One's feeling of self-efficacy can assume significance by way of one's methodologies objectives, errands, and difficulties. He further discloses the four different ways to construct self-efficacy and how self-efficacy can be impacted and created and how it decidedly influences all features of human life and experience.

Building Self-efficacy

Mastery experiences

The principal wellspring of self-efficacy is through dominance encounters. Having an immediate encounter of authority to expand self-efficacy is an integral asset. Authority encounters could be comprehended by encountering the aftereffects of self-efficacy. The way to dominance is moving toward existence with committed endeavors and exploring different avenues regarding reasonable yet testing objectives. Recognizing the fulfillment of objectives that are accomplished is basic to dominance. Simple

accomplishment with little exertion can prompt us to expect fast outcomes which can, thus, make us effectively debilitated by disappointment (Bandura, 2008). Encountering disappointment is significant so we can construct flexibility to it. Flexibility is the capacity to skip over from misfortune. This is finished by regarding each disappointment as a learning opportunity and an opportunity to arrive at the skill with an alternate methodology.

Social modeling

Social modeling is a vicarious experience and the second wellspring of self-efficacy originates from our perception of individuals around us, particularly individuals we consider as our good examples. This implies picking good examples that can show their self-efficacy. Watching the individuals who utilize this in their lives and have arrived at their objectives regardless of difficulty can give extraordinary inspiration. Seeing individuals like ourselves prevail by their supported exertion raises our convictions that we also have the abilities to ace the exercises required for progress.

Social persuasion

Influence is a type of social impact. Our considerations, practices, and activities are impacted by others around us, regardless of whether we are inactively watching their conduct or effectively conforming to them. This is tied with "finding the correct guide." Although social demonstration alludes to the perception of a good example, social influence is tied with having others straightforwardly impact one's self-efficacy by giving chances to authority encounters in a protected and intentional way. Being convinced that we have the capacities to ace certain exercises implies that we are bound to invest the exertion and support when issues emerge.

Conditions of physiology

Our feelings, mindsets, and physical state can impact our translation of self-efficacy. In other words, self-efficacy can be decided by the present enthusiastic state. For instance, depression can lower the level of confidence in our abilities while positive feelings can boost our confidence. Positive and negative influences impact one's feeling of self-efficacy.

Imaginal experiences

The psychologist James Maddux (2009) has proposed a fifth course to self-efficacy through "Imaginal Experiences," the craft of envisioning yourself carrying on viably or effectively in a given circumstance. These Imaginal Experiences are particularly powerful.

How Self-efficacy Influences the Person

Albert Bandura has given the clarification that how much somebody accepts pithier claim self-efficacy impacts their cognitive, motivational, emotional, and choice of working.

Cognitive

The perspectives or figuring example can impact the cognitive working in an individual. Thinking in hopeful or negative manners can enormously impact the working.

Motivational

Self-efficacy means believing in the value of motivation to influence any outcome. If someone does not feel driven to alter an event, they are less likely to exert effort toward producing a particular outcome particularly in the face of obstacles. To do so would be perceived as a waste of energy (Bandura, 1994 b).

Emotional

The conditions of physiology or our mindsets and emotions impact self-efficacy and they work backward also. A solid feeling of self-efficacy implies that it is entirely expected to feel debilitated and on edge at the hour of disappointment. However, one's capacity to "bounce back" can impact the result of an encounter. This is called emotional strength. At the point when we discover that we are not helpless before our physiological states, we become less defenseless to emotional responses. We are then ready to become skilled in our self-efficacy to manage emotional difficulties. This identifies with the idea of emotional knowledge.

Decisional

Self-efficacy implies that there is a decision involved when it comes to how we decide to encounter our circumstances. By utilizing self-efficacy, one can pick the conditions that are most appropriate for his/her development.

Self-esteem

Self-esteem can be characterized as a person's judgment of his or her self-worth (Rosenberg, 1965). Self-esteem is generally considered the evaluative component of the self-concept, a broader representation of the self that includes cognitive and behavioral aspects as well as evaluative or affective ones (Blascovich and Tomaka, 1991). While the development is regularly used to allude to a worldwide feeling of self-worth, smaller ideas, for example, self-confidence or body esteem, are utilized to suggest a feeling of self-esteem in increasingly explicit spaces. It is likewise broadly expected that self-esteem works as a characteristic, that is, it is steady across time within people. Self-esteem is a very well-known development within brain research and has been identified with, for all intents and purposes, other mental ideas or areas, including character (e.g., bashfulness), social (e.g., task execution), cognitive (e.g., attribution inclination), and clinical (e.g., tension and sadness) ideas.

The picture one has around himself/herself as a youngster often influences how he/she feels around himself/herself as a grown-up. Scholarly difficulties may prompt low self-esteem, withdrawal, and conduct issues (Kemp and Segal, 1998). Young people with learning trouble experience difficulty communicating their sentiments, quieting themselves down, and perusing nonverbal signals which can prompt trouble in the homeroom and with their companions. For the most part, ahead of schedule, kindergarten kids with learning disability are sufficiently brilliant to make sense of the fact that their companions can perceive letters and play with images effectively and they cannot (Rothenberg, 2019).

As per Harter, two factors play a significant role in the development and upkeep of self-esteem in kids and youths: (1) saw ability in zones of significance and (2) experience of social help (Harter, 1999). Areas of saw ability not just directly affect self-esteem, yet in addition impact endorsement and backing of guardians and companions. That is, acceptable scholarly ability and social direct inspire endorsement and backing of guardians, while great physical appearance, connections to peers, and athletic skill bring about endorsement and backing of companions (Harter, 1999). Numerous youngsters and teenagers keep a positive perspective about themselves by making progress in spaces of apparent fitness (Crocker and Park, 2002).

Self-confidence

"Confidence" originates from the Latin word fidere, signifying "to trust." To act naturally is to trust oneself and one's capacity or inclination to connect effectively with the challenges. A self-certain individual is constantly prepared to meet people's high expectations, hold onto openings, manage troublesome circumstances, and assume liability in various circumstances.

To improve self-confidence, help can be offered by the emotionally supportive network that is empowering and centers around the positive.

Self-sure individuals consistently put confidence in their capacities and possibilities (Maddux, 2009), which is a hard activity if an individual truly cannot do certain things. It implies that crippled individuals are not self-certain. Enormous enhancements in personal satisfaction, self-esteem, work prospects, offices, and general treatment would all be able to put back debilitated individuals on track who had earlier faith in themselves.

Self-determination

The conceptualization and meaning of self-determination fluctuate as per its theoretical directions. The self-determination theory (SDT) proposed by Deci and Ryan (2000), for instance, centers around the motivational part of self-determination and the job of self-decided inspiration and autonomy (Chirkov, 2009). Self-determination alludes to volitional activities taken by individuals dependent on their own will as a mental build, and self-decided conduct originates from deliberate, cognizant decision, and choice (Nota et al., 2011). Self-determination is characterized as the ability to pick decisions and to have those executed (Deci and Ryan, 1985).

There have been several researches conducted in India (Ahmad and Thressiakutty, 2012; 2018; 2020; Ahmad, 2015) in the last decade that report the self-determination of persons with intellectual disabilities. Another study (Vashishta, Nazli, and Ahmad, 2020) from India reports that higher the self-concept better the quality of life of persons with intellectual disability.

Factors Contributing to the Development of Self-determination

In the field of a custom curriculum with disabilities, scientists center more around the development of cognitive, social, and conduct segments which are fundamental dispositional attributes for self-decided conduct (Wehmeyer, 2005); for instance, they allude self-decided conduct as "volitional activities that empower one to go about as the essential causal specialist in one's life and to keep up or improve one's personal satisfaction." Self-determination is characterized as abilities, information, and convictions, which encourage objective-guided, self-controlled, and autonomous conduct (Field et al., 1998).

With regard to constructive development face to face, self-determination is characterized as "the capacity to have an independent mind and to make a move reliable with that idea" (Catalano et al., 2004). Self-determination of individuals is cultivated through constructive development programs, which focus on advancing autonomy, autonomous reasoning, self-support, strengthening of individuals, and their capacity to live as per qualities and standards. Such conceptualization is in accordance with the rise of positive brain research which stresses on encouragement human qualities (Seligman and Csikszentmihalyi, 2000).

To put it plainly, individuals who are self-decided are self-started, self-coordinated, and get things going in their lives. Self-determination is about the capability of individuals in participating in volitional conduct and their autonomy in settling on decisions and choices, which are sustained in strong social conditions.

The troubles fundamental to the new methodologies are numerous and testing. It is fundamental that what the disabled inquire about precisely mirrors the points of view of individuals with disabilities and stays concentrated on the issues that are of most prominent significance to them. There has been a lot of analyses about research completed with kids with disabilities regarding their points (not often kid-focused), as these are not rights based and arrangement of supporting interest is clearly absent in the exploration procedure.

CONCLUSION

Among the numerous factors influencing disabilities, likely the most significant are the convictions, mentalities, and practices encompassing an individual with a disability. In this manner, family and guardians have the prime duty to take care of the impaired individual. Solid consolation and help should be given to individuals with disability. Disability studies and research have made extraordinary steps since the mid-1990s. Despite the fact that there are numerous challenges connected with disability, there should be more research on factors related to disability.

TOP TAKEAWAYS

- The attitude of family members and professionals needs to change.
- Stigmatization and discrimination must be prevented.
- A strong support system is needed for encouraging active participation.
- Being different is an opportunity to be noticed.
- The realness of accidents is tangible in all lives, but having disability makes one more aware of it.

- Disability can happen to anyone. The wisdom here is to never forget that we all are imperfect physical or human beings.
- A little sensitivity goes a long way! There should be use of proper words or correct ways to refer to people with disabilities.
- Persons with physical/mental disability should be treated as an individual rather than as a victim.

EXERCISES/QUESTIONS

1. **What are the factors responsible for developing self-esteem?**
2. **Explain the factors which contribute to the development of self-confidence.**
3. **How would you promote self-confidence among persons with disabilities?**
4. **List the ways to promote self-determination among persons with disabilities.**
5. **How do physical pain and discomfort affect self-efficacy, self-esteem, self-confidence, and self-determination among persons with disabilities?**

REFERENCES

1. Ahmad, W. (2015). Perception of special educators on self determination among individuals with intellectual disability. *Journal of Disabilities and Impairment*, 29 (2),149-154.
2. Ahmad, W., and Thressiakutty, A. T. (2012). Developing self determination through audio visuals among individuals with Intellectual Disability. *Journal of Disability Management and Special Education*, 2 (1), 52-63.
3. Ahmad, W., and Thressiakutty, A.T. (2018). Effect of teacher's training on enhancing self-determination among individuals with intellectual disability. *Indian Journal of Social Psychiatry*, 34(1), 16-20.
4. Ahmad, W., and Thressiakutty, A.T. (2020). Developing concept of transition planning and self-determination among special educators for their students with intellectual disability. Delhi *Psychiatry Journal*, 23(2), 391-397.
5. Bandura, A. (1994 a). Social cognitive theory of personality. https://www.uky.edu/~eushe2/Bandura/Bandura1999HP.pdf retrieved on June 5th, 2021
6. Bandura, A. (1994 b). Self-efficacy. In R. J. Corsini (Ed.), Encyclopedia of psychology (2nd ed., Vol. 3, pp. 368-369). New York, NY: Wiley.
7. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy. The Exercise of Control*. New York: W.H. Freeman and Company. Emory University, Division of Educational Studies, Information on Self-Efficacy: A Community of Scholars. [online] Available from http://www.des.emory.edu/mfp/self-effcacy.html [Accessed February, 2021].
8. Bandura, A. (2008). Self-efficacy for Agentic Positive Psychology. https://positivepsychology.com/bandura-self-efficacy/ retrieved on June 5th, 2021.
9. Blascovich, J., & Tomaka, J. (1991). Measures of self-esteem. In J. P. Robinson, P. R. Shaver, & L. S. Wrightsman (Eds.) Measures of personality and social psychological attitudes, Volume I. San Diego, CA: Academic Press.
10. Catalano, R. F., Berglund, M. L., Ryan, J. A. M., Lonczak, H. S., and Hawkins, J. D. (2004). Positive youth development in the United States: research findings on evaluations of positive youth development programs. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 591, 98–124.
11. Children's Research Centre Trinity College. (2002). Notes on Ethical issues in research with children. (Unpublished).
12. Chirkov, V. I. (2009). A cross-cultural analysis of autonomy in education: a self-determination theory Perspective. *Theory and Research in Education*, 7(2), 253–262.
13. Crocker, J., and Park, L E. (2002). An invitation to wellness with infotrac: making healthy choices. *Learning Disability Quarterly*, 25(1), 79.
14. Deci, E. L., and Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic Motivation and Self Determination in Human Behavior*. New York: Plenum.
15. Deci, E. L., and Ryan, R. M. (2000). The what and why of goal pursuits: human needs and the self-determination of behaviour. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268.
16. Fetterman, D. M. (1994). Empowerment evaluation. *American Journal of Evaluation*, 15(1), 1–15.
17. Field, S., Martin, J., Miller, E., Ward, M., and Wehmeyer, M. (1998). *A Practical Guide for Teaching Self-Determination*. Reston, VA: Council for Exceptional Children.
18. Harter, S. (1999). Social, emotional, and personality development. *Handbook of Child Psychology*. New York: Wiley. pp. 513–514.
19. International Classification of Functioning, Disability, and Health: ICF. (2001). Geneva: World Health Organization.
20. Kemp, G., and Segal, J. (1998). Helping your kids cope with the effects of separation and divorce. Available from http://www.helpguide.org/mental/children_divorce.htm [Accessed February, 2021].
21. Kumar, P., Ahmad, W. (2021). Self-concept among teacher trainees of BEd general and special education. *Indian Journal of Positive Psychology*, 12(1), 96-98.
22. Maddux, J. E. (2009). Self-efficacy: the power of believing you can. In: C. R. Snyder, S. J. Lopez (Eds.). *Handbook of Positive Psychology*. Oxford: Oxford University Press. pp. 277–287.
23. Mayoux, L. (2001). Tackling the down side: social capital, women's empowerment and micro finance in Cameroon. *Development and Change*, 32, 435–464.
24. Nota, L., Soresi, S., Ferrari, L., and Wehmeyer, M. L. (2011). A multivariate analysis of the self-determination of adolescents. *Journal of Happiness Studies*, 12, 245–266.
25. PWD Act. (1995). The Persons with Disabilities (Equal Opportunities, protection of Rights and Full Participation) Act. [online] Available from https://legislative.gov.in/actsofparliamentfromtheyear/persons-disabilities-equal-opportunities-protection-rights-and-full [Accessed March, 2021].
26. Rosenberg, M. (1965). Society and the adolescent self-image. Princeton, NJ: Princeton University Press.
27. Rothenberg, S. (2019). Playing with self-esteem: The importance of social skills. Available from: https://www.socialskills.org/blog/139293-playing-with-self-esteem-the-importance-of-social-skills [Accessed June 2021]
28. Seligman, M. E., and Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: an introduction. *The American Psychologist*, 55(1), 5–14.
29. Vashishta, N., Nazli., and Ahmad, W. (2020). Self-concept among adults with intellectual disability in relation to quality of life. *International Journal of Indian Psychology*, 8(3), 328-336. DIP:18.01.040/20200803, DOI:10.25215/0803.040.
30. Wehmeyer, M. L. (2005). Self-determination and individuals with severe disabilities: re-examining meanings and misinterpretations. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, 30(3), 113–120.

FURTHER READING

1. Mental Health. (2001). *New Understanding, New Hope*. World Health Report. Geneva: World Health Organization.
2. Shakespeare, T., and Watson, N. (2001). The social model of disability: an outdated ideology? In: S. N. Barnartt, B. M. Altman (Eds). *Exploring Theories and Expanding Methodologies: Where We Are and Where We Need to Go. Research in Social Science and Disability, Volume 2*. Amsterdam, London: JAI. pp. 9–28.
3. Snyder, C. R., and Lopez, S. J. (2006). *Positive Psychology: The Scientific and Practical Exploration of Human Strengths*. Thousand Oaks, CA: Sage Pub.

Chapter in Book.

36

Dr. Seema Nahid madam is well known author in the discipline of Urdu Language and Urdu Literature in Higher Education System in India. Dr. Seema Nahid madam is working as Asst. Prof. in Konkan Unnati Mitra Mandal's Vasantrao Naik College of Arts and Commerce, Murud Janjira, Dist. Raigad, Maharashtra State, India. She is HOD of Urdu Department. Dr. Seema Nahid madam is completed he education in Urdu Discipline in Mumbai University, Mumbai. Dr. Seema Nahid madam have completed M.A., BP. Ed., SET, NET & Ph. D.
Dr. Seema Nahid madam have Published so many Research Articles in National & International level Conferences in India. Dr. Seema Nahid madam is awarded by Gold Medal in International Webinar on the topic of " Role of Social Services in COVID 19 Situation " held on dated 3rd. September, 2020 in th the Anjuman Islam Tayir Degree College of Science, Murud Janjira Raigad, Maharashtra, India.

Pranjit kumar Bhuyan is Assistant professor and head of the department of chemistry, Kaliabor College (A- Grade), Assam, India. He obtained his M.Sc. and Ph.D. degree from Gauhati University, Assam. He has over 10 years of experience of research in the field of synthetic organic polymer chemistry. He has also taught undergraduate courses more than 20 years. He has a number of research publication in national and international journals of repute. He has attended many national and international conferences where he presented research papers. He was in the editorial board of some published books and reviewer of international journals on organic polymer chemistry. He dedicated his work to his elder brother.

Dr.Sangappa V. Mamanshetty (DOB-1972), Sulepeth.Tq; Chincholi, Dist: Kalaboargi, Karnataka State, he is Associate Professor & HOD, Dept.of Economics, Government First Grade College, Chincholi, Tq: Chinchincholi, Dist: Kalaburagi, Karnataka State (India) has over 16 years of Academic experience, has published 68 research papers in various National and International journals. He has Published 02 Edited Books and 15 texts and reference related subjects. He has participated and presented papers in National and International Conferences, Workshops, FDP. He has also participated and Present paper "World Research Conference, at (Bangkok) Thailand, organizes by IMRF-May-2014. He has received state Level, National Level and International Level Awards. He is a recognized Research Guide for Ph.D Programmes of Bharatiyar University, Coimbatore; Tamilnadu. He is active members in several academic bodies. He has worked as a Local Organizing Secretary for ICSSR New Delhi Sponsored Two day National Seminar.

Prabhakar Publication

ISBN 978-93-92464-16-4

Research Methodology Of Higher Education System In India During Covid 19 Pandemic Lockdown Situation

Research Methodology Of Higher Education System In India During Covid 19 Pandemic Lockdown Situation

Dr. Seema Nahid
Dr. Pranjit kumar Bhuyan
Dr. Sangappa V. Mamanshetty

Prabhakar Publication

Topic: Bacchon Ke Hain Aur Taqi Abedi

Research Methodology Of Higher Education System In India During Covid 19 Pandemic Lockdown Situation

Editors : Dr. Seema Nahid,
Dr. Pranjit kumar Bhuyan,
Dr. Sangappa V. Mamanshetty

ISBN - 978-93-92464-16-4

Prabhakar Publication
304, Wing-C, Shidhivinayk Apartment,
Suitmil Road, Latur
Mob. 8600881127, 8149153018

Copyright © Authors 2022

First Editon : May 2022

Offset : Arty Offset, Latur

Front Page Design : Viru Gulve

Price : Rs. 380/-

Note : All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without the written permission of the publisher and theAuthor.

INDEX

1. Promoting Universal Design for Learning for All Students in an Inclusive Classroom Settings / 1
   Fr. Baiju Thomas
2. Representation of Community and Self in Ernest Hemingway's The Old Man and the Sea / 10
   Dr. Arpita Bhowmick
३. डॉ. अम्बेड़कर और मार्क्सवाद का वर्तमान परिप्रेक्ष्य में एक मूल्यांकन / १४
   डॉ. बृजेन्द्र सिंह बौद्ध
4. Use of Web 2.0 Technology in Library and Information Science / 22
   Dr. Bhagwan R . Doke
5. Make in India : Challenges & Opportunities / 26
   Dr. Santosh Nivrutti Ghongade
6. ENGLISH LANGUAGE TEACHING THROUGH MICRO – TEACHING METHODS: TO CREATE NEW LEARNING STRATEGIES / 32
   Goshika Srikanth
7. WOMEN EMPOWERMENT AND SENSITIZATION WITH SPECIAL REFERENCE TO PROCESS OF CHANGE IN ATTITUDES ABOUT WOMEN / 38
   Ms.Daksha H.Halkare
8. E-LEARNING AND CHANGING ROLES OF ACADEMIC LIBRARIES / 40
   Dr. Vijay P.Jadhao
९. संशोधनातील ग्रंथालयाचे स्थान / ४५
   दया अतुल जेठे
10. "THE DIGITAL QUEEN"-DIGITIZATION INFLUENCE TO WOMEN CONSUMER AND GROWING THEIR POWER IN E-BANKING AND OTHER DIGITAL FINANCIAL SERVICES / 49
    Anshu Kesharwani
11. Implementation of Collaborative Learning Approach in Teaching-Learning Pedagogy of Social Sciences / 62
    DR. ELISHA KOLLURI
12. IMPORTANCE OF NUTRITION AND HYGIENE IN SPORTS / 70
    Dr. JAYAWANT MANE
13. ONTOLOGICAL NATURALISM AND METHODOLOGICAL NATURALISM: A PHILOSOPHICAL APPROACH / 77
    Sreyasi Mitra
14. INDIAN POLITICAL SCIENCE / 84
    Dr. Rajiyabegum M. Nadaf
15. Features of Pastoralism in The Rituals of Myasabeda Tribe / 88
    Dr. NAGESHA M
16. A critical study on sports facilities and sports excellence with special

34. SIGNIFICANCE OF EDUCATION IN POLITICS / 194
* Mrs. Surekha K. Kamble, ** Mr. Pavankumar .K.
35. Management of Academic Library Sources and Services During COVID-19 Pandemic Situation / 200
Mr. Milin B. Bhongle
36. Remote Learning with Google Classroom : An Overview / 206
Suchita, Research Scholar
37. Role of Artificial Intelligence in various Managements Libraries / 211
Prof Lohakare Rohidas Sadashiv
38. Academic Digital Libraries in India for Higher Education System in India / 216
Mr. Kishor M. Waghmare
39. BLOCK AND GRAFT COPOLYMERS / 221
Dr. Pranjit Kumar Bhuyan
40. To study the effect of reaction conditions on the thermal polymerization of vinyl monomers initiated by 1,1,2,2- tetraphenyl ethane diol / 227
Pranjit Kumar Bhuyan
41. IMPROTANCE OF WOMEN IN AGRICULTURE SECTOR IN INDIA / 227
Dr.Sangappa V. Mamanshetty
४२. सोशल मिडिया कि वैश्विक – व्याप्ति / २४१
प्रा. डॉ. नारायण बागुल
43. پریم چند: حیات اور شخصیت / 245
- Dr. Seema Nahid
44. احمد ندیم قاسمی ..... ایک اعلیٰ درجہ کا فنکار ..... / 250
- Dr. Mohd Danish Gani
45. کشمیری تہذیبی روایات میں شیخ العالم کا کردار / 225
- M. Amin Pandit
46. علی جواد زیدی کی تخلیقات / 260
- Khan Abdussamad Zlledar
47. ''بچوں کے جاپانی'' اور ڈاکٹر تقی عابدی / 266
- Dr. Shaikh Imran
48. دکن میں اردو نعت گوئی / 269
- Shahid Ali Suleman Shaikh
49. جدید اردو مرثیہ کی خشت اول: جوش کا انقلابی قدم (آوازہ حق) / 274
- Tabassum Mumtaz Hussain
50. اردو شاعری ۔۔۔ قومی ہم آہنگی کے تناظر میں / 280
- Mohammad Asrar

47.

''بچوں کے حالی'' اور ڈاکٹر تقی عابدی

ڈاکٹر شیخ عمران

اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ اردو

وسنت راؤ نائیک گورنمنٹ انسٹی ٹیوٹ آف آرٹس اینڈ سوشل سائنسز، ناگپور مہاراشٹر

ڈاکٹر سید تقی عابدی جیسی بین الاقوامی شخصیت پر کچھ لکھنا جوئے شیر لانے کے مترادف ہے۔ اصل موضوع پر آنے سے قبل تقی عابدی کے متعلق کچھ تحریر کرنا ضروری معلوم ہوتا ہے۔ تقی صاحب بیک وقت کئی خصوصیات کے حامل ہیں۔ ماہر طبیب کے ساتھ ساتھ آپ محقق، نقاد، غیر معمولی شاعر، ادیب، دانشور ہیں۔ دور جدید کے اردو ادیبوں میں آپ کا نام سرفہرست ہے۔ تقی عابدی کے متعلق ایک بات بہت قابل غور ہے کہ آپ ڈاکٹری پیشے سے وابستہ ہیں اور دلچسپی اردو زبان سے ہے۔ اردو سے آپ کی یہ دوستی صرف کتابوں تک محدود نہیں بلکہ عملی طور پر آپ نے یہ کارنامہ کر دکھایا ہے۔ پروفیسر سلیمان اطہر جاوید تقی عابدی کے متعلق لکھتے ہیں:

> ''علمی و ادبی تحقیق کے سلسلے میں ڈاکٹر سید تقی عابدی کی مثال اگر کسی سے دی جاسکتی ہے تو وہ ڈاکٹر سید تقی عابدی ہی ہیں۔ برصغیر سے دور بہت دور اردو کی نئی بستیوں میں شعر و ادب کے جو چند چراغ روشن ہوئے ہیں ان میں ڈاکٹر سید تقی عابدی ایک اہم اور امتیازی نام ہے۔ انہوں نے ایسے موضوعات جن پر بہت کم لکھا گیا توجہ دی اور غیر معمولی تحقیق کے بعد تدوین و تالیف کر کے کئی کتابیں منظر عام پر لائیں جو شاید بہت کم سے ممکن ہوتا۔'' (ماہنامہ چہارسو، راولپنڈی پاکستان۔ ص ۴۵)

اصل نام سید تقی حسن عابدی ہے۔ ادبی نام تقی عابدی اور تخلص تقی ہے۔ آپ کی پیدائش ۱۹۵۲ مارچ کو اردو کے شہر دہلی میں ہوئی۔ آپ کے والد دہلی کی عدالت میں ایک اعلیٰ عہدے پر فائز تھے۔ والد کا تبادلہ دہلی سے حیدرآباد ہوگیا جس کی بنا پر تقی عابدی کو بھی حیدرآباد جانا پڑا۔ حیدرآباد دکن ادبی معاملے میں اپنی ایک منفرد شناخت رکھتا ہے لہٰذا تقی عابدی کی ادبی نشو و نما اچھے انداز میں ہوئی۔ تقی عابدی کو یہ شہر بہت راس آیا۔ تعلیم و تربیت یہیں پر ہوئی۔ عربی زبان کی تعلیم شمس الدین قادری سے حاصل کی جب کہ فارسی زبان کے لیے آپ نے حاجی منصور خراسانی کی اُستادی حاصل کی۔ جہاں تک ادبی ذوق کا بچپن ہی سے رہا۔ تقریری مقابلوں میں شرکت کر کے شہرت حاصل کی۔ تعلیم سے فراغت کے بعد ہی شعر گوئی کی جانب توجہ دی مگر سخن فہمی و سخن دوستی ابتدائی زمانے سے ہی آپ کی سرشت میں شامل تھی خود اس کے متعلق آپ فرماتے ہیں:

> ''مطالعے کا عادی تھا، تقریباً ہر اخبار کے ادبی گوشوں کو پڑھ کر نوٹس بناتا اور تراشے جمع کرتا تھا۔ ہفتے میں کئی کتابیں کھنگال ڈالتا اور اکثر کتابوں کے حاشیوں پر نوٹس بناتا اور اسی طرح کئی دفتر اپنے لیے نوٹس اور مطالب تیار کر لیے تھے۔ ادب کے مطالعے کا اتنا شوق تھا کہ جب بھی کبھی ملک سے باہر جاتا، واپس وطن پہنچتا تو سوائے کتابوں کے کچھ نہیں لاتا، دوستوں سے کہتا کہ کتابیں بھیجیں بعض پبلی شرز بھی کتاب بھیجتے تھے۔''

(ڈاکٹر تقی عابدی بحیثیت نقاد و محقق۔ محمد رکن الدین، ۲۰۱۶ء، ص۔ ۲۴۔ ۲۵)

''بچوں کے حالی'' یہ تقی عابدی کی چند نادر و نایاب کتابوں میں سے ایک ہے۔ اس کتاب کی ادبی حیثیت اپنی جگہ مسلم ہے۔ اوراق کے اعتبار سے یہ کتاب مختصر ہی سہی لیکن جہاں تک کتاب کی جامعیت کا معاملہ ہے تقی صاحب کی یہ تصنیف کافی ضخیم معلوم ہوتی ہے۔ اپنی اس تصنیف میں انہوں نے اردو

کے اہم ستون، شاعر، سوانح نگار، فلسفی، مایہ ناز ادیب، اردو نظم کے موجد، سعدی ہند، مولانا الطاف حسین حالؔی کو موضوع قلم بنایا ہے۔ مادر وطن اس لائق و فائق ہونہار فرزند پر جتنا فخر کرے کم ہے۔ مولانا حالؔی کا مقام اردو میں بہت اونچا ہے۔ وہ اردو کے ایک غیر معمولی شاعر تھے۔ اپنی شاعری کے ذریعے حالؔی نے اصلاحی پیغام دینے کی کامیاب کوشش کی ہے۔ حالؔی جن کو فخر ملت، محب وطن، وسیع القلب معلم اور بعد میں شمس العلما ہند جیسے باوقار اضافتوں سے نوازا گیا۔ آپ اردو شاعری کے معمار اور پرستار تھے۔ حالؔی نے اپنی شاعری میں زیادہ زور نظم نگاری پر دیا، حالؔی کی تمام نظموں میں ہمیں سادگی، صفائی، زبان کی سلاست و نرمی اور گھلاوٹ ملتی ہے۔ ہندی کے سہل اور نرم الفاظ جو اردو میں کھپ سکتے تھے، گھریلو محاورے جو بول چال میں رائج تھے مگر تحریر میں نہیں آئے تھے حالؔی کی شاعری میں سمو گئے۔ آپ نے جو بات کہی ہے نہایت سبق آموز اور موثر انداز میں۔ یہی وجہ ہے کہ دماغ و دل متاثر ہوئے بغیر نہیں رہتا۔ اردو ادب پر مولانا حالؔی کا یہ احسان عظیم ناقابل تلافی ہے کہ انہوں نے اپنی نظموں کو ایسی پاکیزگی و لطافت بخشی جو قیامت تک اردو ادب کو زندہ رکھنے کے لیے بہت کافی ہے۔

الطاف حسین حالؔی کی صد سالہ برسی کے موقع پر اس کتاب کی اشاعت عمل میں آئی۔ تقی عابدی کو مولانا الطاف حسین حالؔی سے خاص رقبت ہے شاید اسی وجہ سے انہوں نے حالؔی پر بہت کچھ لکھا اور جتنا بھی لکھا وہ لاجواب لکھا۔ اس کتاب سے قبل تقی عابدی نے کلیات حالؔی، رباعیات حالؔی، مسدس حالؔی، حالؔی منجی، حالؔی کی نظمیں، حالؔی کی غزلیں، حالؔی کے شخصی مرثیے، قصائد حالؔی، وغیرہ موضوعات پر کام کر چکے ہیں اس سے ظاہر ہوتا ہے کہ حالؔی کے متعلق آپ کے نظریات کتنے مثبت ہیں۔ ''بچوں کے حالؔی'' پوری کتاب کا مطالعہ کرنے کے بعد یہ نتیجہ اخذ ہوتا ہے کہ ڈاکٹر تقی عابدی دور اندیشی اور غیر معمولی سوچ و فکر کے علم بردار ہیں۔ اس کتاب میں جہاں انہوں نے حالؔی کے متعلق بیش بہا معلومات فراہم کی ہیں وہیں حالؔی کی نظموں کے زیر اثر ایک اصلاحی پیغام بھی دیا ہے۔ حالؔی کے متعلق تمام اہم واقعات کو اس طرح پیش کیا جس طرح لڑی میں پھول پروئے جاتے ہیں۔ بچوں کے متعلق حالؔی نے جو نظمیں تحریر کیں وہ یقیناً اردو کا قیمتی سرمایہ ہے۔ ''بڑوں کا حکم مانو''، ''مرغی اور اس کے بچے''، ''بلی اور چوہا''، ''روٹی کیوں کر میسر آتی ہے''، ''موچی'' غرض یہ تمام نظمیں ہمیں سوچ و فکر کی دعوت دیتی ہیں۔ ان نظموں میں اخلاقی درس کے ساتھ ساتھ ہمیں خود اعتمادی کا جذبہ بھی نظر آتا ہے۔ میری یہ ناقص رائے ہے کہ ہر اردو کے طالب علم ساتھ ہی اردو کے ہر استاد کو اس کتاب کا مزہ چکھنا چاہیے۔

ڈاکٹر سید تقی عابدی اس سے قبل اردو کے کئی بڑے ادبا و شعرا جیسے انیسؔ، دبیرؔ، فیض احمد فیضؔ، غالبؔ، اقبالؔ، امیر خسروؔ، جوشؔ وغیرہ پر اپنے قلم کا استعمال کر چکے ہیں۔ حالؔی کی شخصیت اور فن پر کئی کتابیں تحریر کی جا چکی ہیں اور آج بھی ہو رہی ہیں لیکن ادب اطفال اور حالؔی کو موضوع بنا کر تقی عابدی نے جو کام کیا ہے اُسے ہمیشہ اردو ادب میں قدر و منزلت کی نگاہ سے دیکھا جائے گا۔ ''بچوں کے حالؔی'' یہ ایک ایسی دستاویز ہے جس میں تقی عابدی نے حالؔی کے تمام گوشوں اور ان کے تنقیدی شعور کو اُجاگر کرنے کی کامیاب کوشش کی ہے۔ اس کتاب کو پڑھ کر اندازہ ہوتا ہے کہ تقی عابدی نے مولانا حالی کا بہت عمیق نظر سے مطالعہ کیا ہے۔ تقی عابدی کے گہرے مطالعے اور فہم و ادراک کی گواہی بھی ہمیں اس کتاب میں دیکھنے کو ملتی ہے۔ کتاب کے ابتدائی حصے میں تقی صاحب نے حالی کی شخصیت پر روشنی ڈالی ہے ساتھ ہی ان کے رہن سہن، برتاؤ، یہاں تک کہ اخلاق و کردار کو بھی بہ حسن و خوبی واضح کیا ہے اس نادر و نایاب کتاب میں حالؔی کے متعلق ہمیں وہ سب کچھ مل جاتا ہے جس کے لیے ہم تشنا ہیں۔ ڈاکٹر سید تقی عابدی سے متاثر ہو کر خالد حسین لکھتے ہیں:

> ''تقی عابدی ایک عہد ساز شخصیت کے مالک ایسے انسان ہیں جنہیں قدرت نے تخلیق، تحقیق، تنقید اور تنظیم کے اعلیٰ جواہر کے علاوہ وفاداری بشرط استواری کا جوہر اس قدر فیاضی سے عطا فرمایا کہ جس کام میں بھی ہاتھ لگاتے ہیں مکمل جزیات کے ساتھ پورا کرتے اور اس کی نسبت ہر طرح کی تنقید کو خندہ پیشانی سے نہ صرف قبول کرتے ہیں بلکہ اس کی روشنی میں ہمیشہ خوب سے خوب تر کی تلاش میں سرگرداں نظر آتے ہیں۔'' (ماہنامہ چہارسو، راولپنڈی پاکستان۔ ص۔ ۲۵)

تقی صاحب کو یہ ملکہ حاصل ہے کہ وہ جو بات کہنا چاہتے ہیں وہ بات قاری کے ذہن میں آسانی سے اتر جاتی ہے۔ کتاب میں ہمیں حالی کے بچپن، اخلاق و کردار، مذہب کے متعلق نظریات، شمس العلما کا خطاب، حالی کی شاعری، وغیرہ کے متعلق اہم اور ضروری معلومات مل جاتی ہے جو ایک اردو قاری کے لیے بے حد ضروری ہے۔ بقول باقر زیدی:

''گزشتہ تقریباً دس سالوں میں میں نے تقی عابدی کو پہلے بحیثیت شاعر پھر ناظم اور تین چار سال سے بحیثیت محقق اور مقالہ نگار دیکھا، سنا اور پڑھا ہے۔ نظم اور نثر یکساں جوش اور روانی سے لکھتے اور پڑھتے ہیں۔ جو جی میں ٹھان لیتے ہیں، کر کے چھوڑتے ہیں۔ کوئی مشکل انہیں ان کے راستے سے نہیں ہٹا سکتی جو کام کرتے ہیں سلیقے سے کرتے ہیں، دیکھتے دیکھتے گزشتہ سالوں میں انہوں نے خود اعتمادی کے مسلسل عمل سے گزر کر مسلسل محنت، انتھک کوشش اور عمیق مطالعے کے زور پر بڑے میدان فتح کیے ہیں۔'' (رموز شاعری۔ ڈاکٹر سید تقی عابدی، ۲۰۰۳، ص۔۱۹)

''بچوں کے حالی'' یہ تصنیف اردو ادب کا شاہکار ہے۔ مولانا حالی پر تحریر کردہ یہ کتاب حالی کی شخصیت اور ان کے ادبی کارناموں پر دستاویز کی حیثیت رکھتی ہے۔ یہ صرف کتاب نہیں بلکہ تقی عابدی کا وہ عظیم کارنامہ ہے جسے اردو ادب کبھی فراموش نہیں کر سکتا۔ اس کتاب سے اچھے نتائج بھی سامنے آئیں گے۔

****

Dr.Shaikh Imran

Asst.Prof.Urdu

V.N.Govt.Institute of Arts And Social Sciences,Nagpur (M.S.) 440001

shaikhimranvas@gmail.com

Mobile: 9921986904

(37)

Urdu Fiction Nigari Mein Hyderabadi Khawateen ka Hissa

Compiled By

Mohd Waheeduddin

9 789354 168550

سمجھتا ہے کہ اس کے عزیزوں کے لیے اس سے بڑا کوئی غم نہ ہوگا۔ کئی مرتبہ وہ کسی نہ کسی کے مرنے کی خبر سنتا ہے لیکن اس کا اس پر اتنا اثر نہیں ہوتا لیکن خود کی موت کے بارے میں سوچتا ہے تو اسے دکھ ہوتا ہے۔ ''اپنے مرنے کا دکھ'' اس افسانے کا مرکزی کردار صادق بھی ایسا ہی ایک کردار ہے جو دن رات محنت مشقت کرتا ہے اپنے ملک سے دور رہ کر اپنے بیوی بچوں اور والدین کی نہ صرف کفالت کرتا ہے بلکہ ان کے روز بروز بڑھتے خرچ کو بھی اف کئے بغیر برداشت کرتا رہتا ہے۔ دوزخ کی طرح بھڑکتی ہوئی لوہے کی بھٹی میں وہ دن بھر کام کرتا ہے اور رات دوسری دوزخ میں گزارتا ہے۔ عرب کی جان لیوا گرمی میں وہ ریت کے اوپر ٹینٹ کے نیچے ساری رات گزار دیتا تھا۔ اپنے خاندان کو سکھ کی چھاؤں دینے میں وہ خود دن اور رات تپتا رہتا جس کی وجہ سے اسے ہمیشہ یہ محسوس ہوتا کہ اس کے بیوی بچے اور والدین اس کی حالت سے واقف ہونگے کہ وہ کتنی محنت کرتا ہے۔ وہ سمجھتا تھا کہ اس کے گھر کے افراد اس انتظار میں رہتے ہیں کہ صادق کب آئے گا لیکن صادق کے مرنے کی جھوٹی خبر اس کے خاندان کے افراد کے پاس پہنچنے کے بعد صادق کو سمجھ میں آتا ہے کہ صادق کو اس کی بیوی اور والدین نے کتنی آسانی سے بھلا دیا ان افراد کو صادق نہیں بلکہ صادق کی دولت سے سروکار ہے صادق زندہ رہے یا مرجائے اس سے انہیں کوئی فرق نہیں پڑتا۔ مادی دنیا سے دلچسپی رکھنے والے یہ کردار مثلاً ثریا اور صادق کے والدین اپنی نفسانی خواہشات کی تکمیل کے پیچھے لگے ہیں اور صادق اپنی موت کا دکھ جھیل رہا ہے۔ صادق جب نام بدل کر اپنے والد سے فون پر خود کے مرنے کا افسوس ظاہر کرتا ہے تب اس کے والد صرف یہ بات کرتے ہیں کہ صادق کی دولت صادق کی بیوی کو نہیں ملنی چاہیے بلکہ اس کے والد کو ملنی چاہیے اور صادق کی بیوی کہتی ہے کہ صادق کی دولت اس کے والدین کو نہیں بلکہ مجھے ملنی چاہیے، صادق اپنے والد سے کہتا ہے کہ صادق کے بے جان جسم کا کیا کریں تو اس کے والد کہتے

ہیں بیٹا اسے وہیں دفنا دو۔

جیلانی بانو کے سبھی افسانوں میں ایک نیا پن ہے۔ موضوعات میں یکسانیت نہیں۔ انھوں نے اپنے افسانوں میں ایسے ایسے موضوعات کی گرہ کشائی کی ہے، جس کو کسی نے چھوا بھی نہیں۔ ان کا ہر کردار اپنی جگہ unique ہے۔ اس کے احساسات الگ ہیں، اس کے خیالات جدا ہیں۔ مگر بحیثیت مجموعی ان کے افسانوں پر حزن وملال کی فضا طاری رہتی ہے۔ مگر یہ فضا یا ماحول مصنوعی نہیں بلکہ حقیقی زندگی کی عکاس ہے۔ زندگی عبارت ہے غم وآلام سے۔ یہ ایک تلخ حقیقت ہے کہ دنیا میں کسی کی حسرت پوری نہیں ہوتی۔ کچھ نہ کچھ کمی رہ جاتی ہے۔ زندگی میں کہیں نہ کہیں کوئی خلا ضرور ہوتا ہے۔ بقول شاعر: کبھی کسی کو مکمل جہاں نہیں ملتا

ان کے افسانوں کے موضوعات بھی عام ڈگر سے ہٹے ہوئے ہوتے ہیں۔ حقیقی زندگی کی عکاسی افسانہ کی پہلی شرط ہے جسے جیلانی بانو نے اپنے قلم سے سچ کر دکھایا ہے۔ ہمارے آس پاس بکھرے ہوئے کردار جا بجا جیلانی بانو کے افسانوں میں نظر آتے ہیں۔ اپنے افسانوں کے مرکزی کردار کے جس پہلو کو جیلانی بانو دکھاتی ہیں وہ سماج سے بے حد قریب بلکہ سماج کا ایک حصہ ہی ہوتا ہے۔ یہ جیتے جاگتے کردار ایسے نہیں ہیں کہ انہیں پڑھ لیں اور بھول جائیں۔ سماج کے معمولی افراد ہونے کے سبب یہ قابل توجہ نہیں ہوتے مگر جب جیلانی بانو کے قلم کا طلسم ان پتھروں میں احساس کی رو دوڑاتا ہے تو یہ قاری کے ذہن میں ہلچل مچا دیتے ہیں اور ان کی اہمیت معلوم ہوتی ہے، تب یہ کردار ناقابل فراموش بن جاتے ہیں۔ انسانی نفسیات کے پہلو سے دیکھا جائے تو جیلانی بانو افسانوں کی دنیا میں ایک منفرد اور اعلیٰ مقام پر فائز نظر آتی ہیں۔

★★★★

حق اور سچائی ہر کسی کی آنکھیں نہیں دیکھ پاتی کچھ تو جان کر انجان بنتے ہیں کیونکہ حق اور انصاف کا ظرف انسان کو انسان بناتا ہے اور انسان ہونا بڑی بات ہے۔ یہ افسانہ ان حکمرانوں پر کاری ضرب ہے جو خود تو عیش و آرام سے زندگی بسر کرتے تھے لیکن رعایا کی انہیں کوئی فکر نہیں تھی۔ ملاحظہ کیجیے وہ جملے جو گائیڈ مصنف سے کہتا ہے:

''ابھی آپ میوزیم میں قدم مت رکھیے۔
وہ آپ کو سامنے بادشاہ کا دربار خاص نظر آرہا ہے۔؟
آپ یہاں کھڑے ہو کر تالی بجائیے۔
پورے محل میں آواز گونج اٹھتی تھی۔ ''کوئی فریادی آیا ہے۔؟''
بادشاہ سلامت گھبرا کے اٹھ جاتے تھے۔
مگر جھٹ پٹ سارے مصاحب ان کے آس پاس کھڑے ہو
کر انہیں یقین دلاتے تھے
یہ تو جھونکا ہوا کا تھا۔ بھلا ان کے راج میں کسی کو فریاد کرنے کی
کیا ضرورت ہے۔؟''

اب ملاحظہ فرمائیے:

''یہ ایک نایاب گھڑی ہے۔ ایک صدی ہوگئی۔ ہر گھنٹہ پر گھڑی
کے اندر سے ایک غلام نکل کر ڈرم پر ضرب لگا کر محل کے اندر
سونے والوں کو جگانا چاہتا ہے۔
مگر ابھی تک بچارے کی آواز محل والوں تک نہیں پہنچ سکی۔
ذرا ٹھہریئے۔ ابھی اندر مت جایئے۔ پہلے دروازے پر رکھے
ہوئے ان حبشی غلاموں کے اسٹیچو تو دیکھ لیجیے۔
آپ کا بیٹا ٹھیک کہہ رہا ہے میڈم! ان غلاموں کی آنکھیں نکال دی جاتی تھی۔

اور انھیں مردانگی سے محروم کر دیا جاتا تھا۔ کیوں کہ وہ بیگمات کے حرم سرا کی حفاظت کرتے تھے۔

''یہ دیکھیے۔ محل کے دروازے پر کتنی شاندار توپیں رکھی ہوئی
ہیں۔ آپ ٹھیک کہہ رہے ہیں چھوٹے میاں۔۔۔ اگلے وقتوں
میں جب راجہ کسی ملک پر چڑھائی کرتے تھے تو وہاں کے عوام کو
سنگسار کیا جاتا تھا۔ پھر تلواروں سے مارنے لگے۔ پھر بندوقوں
سے۔ اور اب تو عوام کے سر پر ایٹم بم کا سوئچ دبایا جاتا ہے۔
ہاہاہا۔''

جیلانی بانو کے افسانوں میں گہرا سماجی اور سیاسی شعور پایا جاتا ہے۔ جس کو انھوں نے روایتی کہانیوں کے حوالے سے بھی سمجھایا ہے۔ حکمران نہیں چاہتے کہ نوجوان دوراندیشی سے کام لیں ہر کوئی اپنی اپنی نفسیات میں مبتلا ہے۔ کہانیوں اور داستانوں میں اکثر ہیرو کو پیچھے مڑ کر دیکھنے پر پتھر کا بنا دیا جاتا تھا۔ اس زمانے کا نوجوان جب ہمت دکھاتا ہے اور خاص طور سے غلط احکامات پر احتجاج کرتا ہے یا کوئی حکمت عملی اختیار کرتا ہے تو اکثر دیکھا گیا ہے کہ اسے کسی نہ کسی جرم میں پھنسا کر سلاخوں کے پیچھے ڈال دیا جاتا ہے یا اسے ڈرا دھمکا کر خاموش کر دیا جاتا ہے۔ اور اس کی زندگی تباہ و برباد کر دی جاتی ہے۔ ہر زمانے میں یہ ہوتا رہا ہے اور ہوتا رہے گا کردار بدل جاتے ہیں زمانہ، وقت اور حالات بدل جاتے ہیں لیکن تاریخ خود کو ضرور دہراتی ہے۔ اسی نظریے کو جیلانی بانو نے اپنے اس افسانے میں دکھایا ہے۔

انسان اپنے اطراف خود سے جڑے ہوئے لوگوں کو دیکھ کر خوش ہوتا ہے۔ اسے یہ یقین ہوتا ہے کہ اس کے مرنے کے بعد اس کے اہل و عیال کو بے حد صدمہ ہوگا۔ جب انسان اپنی موت کے بارے میں سوچتا ہے تو زمین اور آسمان ہل جاتے ہیں وہ

جو اپنے ہی گھر میں خود کو پرایا محسوس کرتا ہے۔ اس کی یادداشت تو واپس نہیں آتی لیکن اس کے گھر کے ہر ایک فرد کے چہرے پر پڑا ہوا پردہ ہٹ جاتا ہے اور ہر ایک کی سچائی حامد کے سامنے آجاتی ہے۔ اس کے گھر کے افراد ایک دوسرے کو فریب دے کر کچھ نہ کچھ ایسی حرکتیں کرتے رہتے ہیں جو اجاگر ہو جائے تو بے عزتی کا باعث بنے۔ ملاحظہ کیجیے چند جملے:

''کل دوپہر یہاں ڈائننگ ہال میں میٹنی شو چل رہا تھا۔ وہی خوبصورت سی لڑکی شمی ہیروئن تھی اور ایک لمبا سا کالا نوجوان ہیرو تھا۔۔۔ وہ لوگ بڑے رومانی موڈ میں تھے۔۔۔ یہ چوری ہے۔ صریحاً چوری۔ میں نے سوچا کہ یہ منظر تو ہر ہندوستانی پکچر میں دیکھ چکا ہوں، بس اب گانا شروع ہوگا۔۔ تو میرا چاند۔۔۔ میں تیری چاندنی۔ اگر واقعی گانا شروع ہو گیا تو میں پاگل ہو جاؤں گا۔

''بند کرو۔۔۔ خدا کے لیے بند کرو یہ سین!''

میں چلایا تو انہوں نے ڈر کے مارے سچ مچ اس سین کو ادھورا چھوڑ دیا۔

ہیرو تو قلانچیں بھرتا ہوا بھاگا اور ہیروئن آکر میرے قدموں سے لپٹ گئی۔

''ابا۔۔۔ ابا مجھے معاف کر دیجیے۔۔۔'' وہ رو رہی تھی جھوٹ موٹ کے آنسو۔''

کسی انسان کی موت پر خاندان کے افراد اس کے چلے جانے کا ماتم تو کرتے ہیں ساتھ ہی وہ اپنی کبھی نہ ختم ہو جانے والی ضرورتوں کے لیے بھی روتے رہتے ہیں۔

اس افسانے میں حامد کا علاج اس کی بیوی اور بیٹے نے نہیں کروایا۔ کیونکہ وہ نہیں چاہتے تھے کہ حامد کی یادداشت واپس آئے۔ وہ سب حامد کی جائیداد، بیک بیلنس اور سات سو روپے ماہانہ کی پنشن پر عیش کرنا چاہتے تھے۔ انہیں حامد سے کوئی ہمدردی نہیں تھی:

''دوسرے کمرے میں کوئی بار بار میرا نام لے کر کچھ کہہ رہا ہے۔

''وہ پاگل نہیں ہوا ہے۔۔۔۔ تم لوگ اسکا علاج نہیں کرواتے۔۔۔

کیونکہ تم میں سے کوئی بھی نہیں چاہتا کہ وہ پھر صحت مند ہو کر تمہاری گردن پر سوار ہو جائے''

اتنی جائداد۔۔۔ بینک بیلنس۔۔۔۔ سات سو روپے پنشن۔''

ان کے افسانوں کا اختتام قاری کو حیرت زدہ کرتے ہوئے سوال بھی کھڑا کر دیتا ہے ''پتھر کا شہزادہ'' ان کا ایسا ہی افسانہ ہے جس کا اختتام اس طرح ہوتا ہے (سیر و سیاحت کے دوران گائیڈ کے ان الفاظ سے اس افسانہ کا خاتمہ ہوتا ہے۔):

''یہ پینٹنگ یہاں پہلے نہیں تھی۔ شاید ابھی آئی ہے۔

یہ کسی آج کے مصور کی آخری پینٹنگ ہے۔ سنا ہے اس کی سب پینٹنگس جلا دی گئی۔ اس کا ٹائٹل ہے۔

''پتھر کا شہزادہ'' سوری میڈم۔۔۔ یہ تو میں نہیں جانتا کہ مصور نے اس پینٹنگ کا یہ ٹائٹل کیوں رکھا ہے۔۔۔؟

شہزادے کو تو پیچھے پلٹ کر دیکھنے پر سزا ملتی تھی۔ مگر اس شہزادے کو شاید آگے دیکھنے کے جرم میں پتھر بنا دیا گیا۔''

37

اردو فکشن نگاری میں حیدرآبادی خواتین کا حصہ

مرتب

محمد وحیدالدین

اسسٹنٹ پروفیسر اردو

گورنمنٹ ڈگری کالج برائے خواتین، ناپلی، حیدرآباد

© جملہ حقوق بحقِ مرتب محفوظ ہیں

Urdu Fiction Nigari Mein Hyderabadi Khawateen ka Hissa

Compiled By
Mohd Waheeduddin
Mob : 9885059195
Year of Edition 2020
ISBN 978-93-5416-855-0
Price Rs 300/-

نام کتاب	:	اردو فکشن نگاری میں حیدرآبادی خواتین کا حصہ
مرتب	:	محمد وحیدالدین
پتہ	:	مکان نمبر 19-4-321/3/G، کشن باغ، حیدرآباد۔64
سن اشاعت	:	2020ء
تعداد	:	500
قیمت	:	300روپے
صفحات	:	184
کمپیوٹر کتابت	:	ابوافہام
مطبع	:	ہولی کراس پرنٹرس، حیدرآباد

Compiled & Published By
Mohd Waheeduddin
19-4-321/3/G, Kishan Bagh, Hyderabad - 64
Mobile No : 9885059195

فہرست

1) حرفِ اوّل		4
2) جیلانی بانو کا ناول 'ایوان غزل' ایک مطالعہ	ڈاکٹر محمد ابرارالباقی	7
3) نفیس خان کی تحریروں میں خواتین	ڈاکٹر عبدالقدوس	14
4) رفیعہ منظورالامین کا افسانہ ''چادر'' ایک جائزہ	ڈاکٹر محمد سمیع الدین	21
5) اکیسویں صدی کا بہترین ترقی پسند ناول ''آتش داں''	محمد اماں اے کے	26
6) ڈاکٹر رفیعہ سلطانہ کا افسانوی مجموعہ ''کچے دھاگے'' کا جائزہ	ڈاکٹر عائشہ بیگم	38
7) ترقی پسند حیدرآبادی خاتون افسانہ نگار نجمہ نکہت	ڈاکٹر میمونہ بیگم	48
8) واجدہ تبسم کی افسانہ نگاری	ڈاکٹر گل رعنا	57
9) جیلانی بانو کے افسانہ ''جنت کی تلاش'' کا تجزیہ	ڈاکٹر محمد نظام الدین	62
10) ڈاکٹر اقبال ثریا سحر بحیثیت بچوں کے فکشن نگار	ڈاکٹر اسرارالحق سبیلی	66
11) جیلانی بانو کی فکشن نگاری 'ایوان غزل' کے حوالے سے	فیاض حمید	75
12) صغریٰ ہمایوں مرزا کے اصلاحی ناول	ڈاکٹر عظمت اللہ جی	87
13) جیلانی بانو کے افسانوں میں انسانی نفسیات	ڈاکٹر نصرت مینو	91
14) واجدہ تبسم کے ناول میں حقیقت نگاری	ڈاکٹر عبدالمغنی صدیقی	104
15) ڈاکٹر منظورالامین کی فکشن نگاری	محمد ریاض	114
16) جیلانی بانو کے ناول 'ایون غزل' میں تہذیبی تصادم	محمد نسیم	120
17) فریدہ زین کے افسانوں میں سماجی مسائل	وسیم بیگم	128
18) حجاب امتیاز علی کی فکشن نگاری	فریدہ بیگم	143
19) جیلانی بانو کی افسانہ نگاری میں عورت	خوشبو پروین	151
20) رفیعہ منظورالامین کی افسانہ نگاری	جی بی عائشہ	157
21) حجاب امتیاز علی کی فکشن نگاری شیخ	محمد سراج الدین	164
22) جیلانی بانو بحیثیت اردو فکشن نگار	عابد حسین گنائی	171

Topic: Jilani bano ke afsano mein Insani Nafsiyat
Dr. Nusrat Mihar

نشیب و فراز سے آگاہ کرائیں''

ان کی تحریریں قارئین پر اثر کرتی ہیں۔ انداز تحریر نہایت ہی موثر ہوتا ہے۔ سارا اپنی آپ بیتی کہتے ہوئے ڈاکٹر کے الفاظ کو اس طرح نقل کرتی ہے۔ جس سے ہم اندازہ لگا سکتے ہیں کہ مصنفہ کی روزمرہ زندگی بھی تقویٰ و پرہیزگاری کی حامل ہے۔

''آپ یہ خیال نہ کیجئے کہ آپ کا رہنا میرے لئے دوبھر ہے۔
آپ کی وجہ سے میرے اخراجات میں اضافہ ہوگیا ہے۔ جو
مجھے گراں گزر رہا ہے۔ نہیں! ہرگز نہیں! جو کچھ کہہ رہا ہوں
یقین جانیے آپ کی بھلائی کے لئے۔ دنیا میں آپ مجرد زندگی
کب تک بسر کریں گی؟ عورت کے لئے شوہر ایک نعمت ہے
اور مرد کے لئے نیک بی بی کا ملنا جنت ہے۔''

یہ کہنا بے جا نہ ہوگا کہ بیسویں صدی کی ابتداء میں بیگم صغریٰ سے بالراست طور پر ڈپٹی نذیر احمد کے ناولوں کے اصلاحی اسلوب کو دکن کی عورتوں کے لئے استعمال کیا اور وہ کامیاب بھی رہیں۔ ان کی فلاحی خدمات قابل تحسین و ستائش ہیں۔

☆☆☆☆

ڈاکٹر نصرت مینو
(شعبۂ اردو) وسنت راؤ نائیک گورنمنٹ انسٹیٹیوٹ آف آرٹس اینڈ سوشل سائنسز، ناگپور

جیلانی بانو کے افسانوں میں انسانی نفسیات

افسانہ نگار و ناول نگار جیلانی بانو اپنے مخصوص اور انفرادی اسلوب نگارش کے لئے معروف ہیں۔ حیدرآباد سے تعلق ہونے کے سبب ان کی بیشتر کہانیوں میں حیدرآبادی تہذیب و ثقافت کے اثرات نمایاں ہیں۔ ان کے والد مشہور شاعر حیرت بدایونی تھے۔ اس دور کے ادباء و شعراء سجاد ظہیر، مخدوم محی الدین، جگر مرادآبادی، کرشن چندر اور مجروح سلطان پوری وغیرہ ان کے والد سے ملنے آیا کرتے تھے۔ ان کے گھر کے ادبی ماحول نے ان کے ذوق کی آبیاری کی اور ان کی شخصیت کی نشو و نما میں اہم کردار ادا کیا۔ ان کا مطالعہ وسیع اور مشاہدہ عمیق تھا۔ انہوں نے سعادت حسن منٹو، عصمت چغتائی، بیدی، قرۃ العین حیدر، احمد ندیم قاسمی میر تقی میر، غالب، اقبال، فیض احمد فیض، مجاز، وغیرہ کے علاوہ غیر ملکی ادب میں میکسم گورکی، چیخوف، موپاساں وغیرہ کی تصنیفات کا بالاستیعاب مطالعہ کیا اور اس سے بھرپور استفادہ کیا۔ ان ادیبوں کی تخلیقات کے مطالعے نے ان کی صلاحیتوں کو جلا بخشی اور فکر و نظر میں وسعت پیدا کی۔

1952ء میں انہوں نے اپنی پہلی کہانی ''ایک نظر ادھر بھی'' لکھی لیکن انہیں شہرت ان کے افسانے ''موم کی مریم'' سے ملی۔ کہانیوں کے پہلے مجموعے کا نام تھا ''روشنی کا مینار'' اور ان کا پہلا ناول تھا ''ایوان غزل''۔ جیلانی بانو کا پہلا افسانوی مجموعہ ''روشنی کا مینار'' 1958ء میں نیا ادارہ لاہور سے شائع ہوا۔ اس میں کل پندرہ افسانے

شامل ہیں: موم کی مریم، ڈریم لینڈ، مٹی کی گڑیا، دیوداسی، بھنور اور چراغ، پنچوں کی رائے، فصل گل جو یاد آئی، پھٹکار، بہاروں کے بیچ، ایک انار، چھمیا، نئی عورت، آگ اور پھول، تلچھٹ، روشنی کے مینار۔

ایک افسانہ نگار انسانی نفسیات کو جتنی باریکی سے جانچ اور پرکھ سکتا ہے اور اس پر جتنا عبور حاصل کرتا ہے وہ اتنا ہی کامیاب افسانہ نگار ہوتا ہے۔ جیلانی بانو کے افسانوں کے مطالعے سے یہ بات بخوبی عیاں ہے کہ انسانی نفسیات پر انہیں قدرت حاصل ہے یہی وجہ ہے کہ ان کا شمار اردو کی کامیاب اور صف اول کی افسانہ نگاروں میں ہوتا ہے۔ جیلانی بانو نے اپنے افسانوں میں نہ صرف طرز معاشرت اور گھریلو زندگی کو کامیابی سے پیش کیا ہے بلکہ کرداروں کی سوچ کو قاری تک پہنچانے میں بھی کامیاب رہی ہیں۔ انہوں نے بہت ہی آسان اور عام فہم زبان استعمال کی ہے جو کرداروں کے احساسات کی صحیح ترجمانی کرتی ہے۔ جیلانی بانو نے نہ صرف عورتوں کے گھریلو مسائل کی عکاسی اپنے افسانوں میں کی ہے بلکہ وہ ان کی سچی ہمدرد بلکہ طرفدار بھی نظر آتی ہیں۔

معاشرے کے غریب طبقے کو انہوں نے اپنی توجہ کا مرکز بنایا ہے۔ ان کے دیگر افسانوں کے نام ہیں: جوائے، موم کی مریم، اجنبی چہرے، پیارا گھر، یہ سحر بکاؤ ہے، اپنے مرنے کا دکھ، Still Life، جنت کی تلاش، اسکوٹر والا، ایک دن کیا ہوا، ایک دوست کی ضرورت ہے، بات پھولوں کی، پتھر کا شہزادہ، گڑیا کا گھر وغیرہ۔ موضوعی اعتبار سے بھی ان کے افسانوں میں ندرت ہے۔ ان کے افسانے ''جوائے'' کا موضوع منفرد ہے۔ جس میں جیلانی بانو نے ایک جانور کو مرکزی کردار بنا کر اس کے وسیلے سے ''انسانی نفسیات'' کو پیش کیا ہے۔

چند جملے ملاحظہ ہوں:

''مجھے شک ہونے لگا۔۔۔ جوائے میں کسی انسان کی روح آ

رہی ہے۔ وہ دھیرے دھیرے انسانوں جیسا بن رہا ہے۔ اگر سچ مچ ایسا ہو گیا تو۔۔۔۔ کسی ڈسٹ بن میں پھینک دیئے جاؤ گے۔۔۔ اخبار پڑھتے پڑھتے مجھے اونگھ آنے لگی۔ میں کھانے کی میز کے نیچے پڑا رومی کی مار سے کراہ رہا تھا۔۔۔ میرے گلے میں ایک زنجیر پڑی تھی جسے جوائے گھسیٹ رہا تھا۔۔۔۔ کیسی بے دردی سے گھسیٹتے ہوا سے۔۔۔؟'' رما جوائے سے کہہ رہی تھی۔۔۔ آؤ۔۔۔ میری گود میں آؤ۔۔۔ میں کود کر رما کی گود میں جا بیٹھا۔۔۔

اور جب رما نے اپنا محبت بھرا ہاتھ میرے بالوں پر پھیرا تو میری آنکھوں میں آنسو آ گئے۔

جانے کون رو رہا تھا۔۔۔۔ میں ۔۔۔۔؟؟؟؟؟؟ یا وہ۔۔۔۔۔۔؟؟؟؟؟؟؟؟؟''

انسان اکثر اپنی آرزوؤں کی تکمیل کے خواب دیکھتا ہے مگر جب وہ حقیقت کا روپ لیتے ہیں تب جس کڑوی سچائی اور حقیقت سے اس کا سامنا ہوتا ہے، اس کا وہ تصور بھی نہیں کر سکتا، ایسے حالات کی منظر کشی اس افسانے میں بڑی مہارت سے کی گئی ہے۔ یہ متوسط طبقے کے ایک فرد، ایک ناکام بزنس مین کی کہانی ہے۔ اس نے شادی اپنی مرضی سے کی تھی۔ ایک بیٹے اور بیٹی پر مشتمل ایک چھوٹا سا پریوار ہے۔ اس نے جس لڑکی سے محبت کی تھی وہ اب اس کی بیوی ہے، جو کبھی اس سے محبت سے پیش نہیں آتی۔ بچے بھی ماں باپ سے خوش نہیں ہیں۔ گھر کے افراد اپنے پالتو کتے جوائے کی فکر کرتے ہیں اور اس سے محبت بھی لیکن وہ انسان جو ان سب کی کفالت کرتا ہے اس سے انہیں کوئی سروکار نہیں، نہ ہی اس کی ضرورتوں کا خیال ہے اور نہ اس سے کوئی ہمدردی۔ اس شخص کی

گھٹن بھری زندگی کو نہایت فنکارانہ انداز سے جیلانی بانو نے افسانہ ''جوائے'' میں پیش کیا ہے۔

افسانہ ''موم کی مریم'' سے جیلانی بانو کو شہرت ملی۔ یہ افسانہ ۱۹۵۴ء میں لاہور (پاکستان) کے ''ادب لطیف'' کے سالنامہ میں شائع ہوا تھا۔ اس افسانے کے چند جملے ذیل میں دیے جا رہے ہیں جو لڑکی کے پیدا ہونے پر کہے گئے ہیں:

''اونہہ، لڑکی ہے تو کیا ہوا نصیب اچھے ہوں۔ لڑکے کون سا فیض پہنچاتے ہیں۔ ماں باپ کی موت پر آنسو بہانے والی بیٹی ہی تو ہوتی ہے۔''

''اور اپنی موت کے نوحہ گر کے پیدا ہوتے ہی کسی نے تمہیں خوش آمدید نہ کہا۔''

خوددار انسان معاشرے میں زیادہ بدنام اور بدمزاج کہلاتا ہے۔ اس کہانی کے مرکزی کردار کو بھی خودداری کی سزا یہ ملی کہ جلد ہی اسے جاہل، بددماغ، بدصورت اور مغرور کہا جانے لگا۔ ظاہری طور پر تو ہر کوئی خود کو پاکیزہ ہی ثابت کرتا ہے لیکن حقیقت میں پاک وہ ہوتا ہے جس کا باطن پاک ہو۔ دنیا چاہے اسے جس طرح سے جانتی ہو لیکن وہ خوددار ہو اور حقائق کو قبول کرتا ہو۔ گناہ کبیرہ تو نہیں کیا تھا قدسیہ نے پھر بھی اس کے یہ الفاظ اسے قصوروار نہ ہو کر بھی قصوروار ٹھہرانے کے لیے کافی ہیں۔ لڑکی کی زندگی موم کی طرح ہی ہوتی ہے۔ ذرا سی تپش اس کی زندگی کو پگھلا دیتی ہے۔ قدسیہ کے الفاظ ملاحظہ کیجیے:

''احمد بھائی! میں آپ کی بہت عزت کرتی ہوں اور یہ نہیں چاہتی کہ کوئلوں کی دلالی میں آپ بھی اپنے ہاتھ کالے کر بیٹھیں۔۔۔۔''

''میں نے تمہیں پانے کے لیے بہت سی ٹھوکریں کھائیں مگر تمہارے چھونے سے پہلے اتنی بلندی پر پہنچ گئی کہ جب تم وہاں پہنچے میں سراب بن چکی تھی۔''

محبت کی چاہ میں بھٹکتی اور فریب کھاتی قدسیہ نے اپنے ماسٹر سے محبت کی جس کی محبوبہ نے اسے دھوکہ دیا تھا۔ محض غربت کی وجہ سے اسے ٹھکرا دیا تھا۔ ایک مجبور عورت کے احساسات کا درد مندرجہ ذیل اقتباس سے ظاہر ہے:

''کوئی مرد ماموں نہیں ہوتا۔ ماسٹر نہیں ہوتا، شریف نہیں کمینہ ہوتا ہے۔ جو عورت سے سب کچھ لینے کے بعد بھی اسے جھلملاتے آنسوؤں کے علاوہ کچھ نہیں دے سکتا۔''

عورت ہمیشہ ہی مرد کے ظلم و جبر اور فریب کا شکار ہوتی رہی ہے۔ معمولی سی ہمدردی کو محبت سمجھ کر اپنا سب کچھ قربان کر دینے کا جذبہ رکھتی ہے جسے سراسر حماقت کہا جا سکتا ہے۔ اس حماقت کے نتیجے میں اسے جو تجربات حاصل ہوتے ہیں اس سے آگاہی کے باوجود وہ پھر سے وہی سب کچھ دہراتی ہے۔ دوبارہ کسی مرد پر یقین دوبارہ دھوکا پھر وہی سب کچھ۔

افسانہ ''موم کی مریم'' میں قدسیہ کا کردار بھی ایسا ہی ہے۔ وہ ایک معمولی شکل و صورت کی متوسط طبقے کی لڑکی ہے۔ وہ اپنے والدین کی گیارہویں یا بارہویں اولاد تھی اور اس پر یہ کہ لڑکی تھی۔ بچپن سے ہی اسے کسی کی محبت نصیب نہ ہوئی نہ والدین کی نہ ہی بھائی بہنوں کی۔ محبت پانے کے لیے وہ اپنے والد کے ٹکڑوں پر پلنے والے لڑکے ریاض سے محبت کر لیتی ہے۔ قدسیہ کے والد کی ڈانٹ سے ریاض ڈر جاتا ہے اور قدسیہ کو دھوکا دے کر چلا جاتا ہے۔ اس کے بعد قدسیہ کو اپنے ماسٹر سے محبت ہو جاتی ہے۔ ماسٹر کی محبوبہ نے اسے دھوکا دیا تھا۔ اپنی محبوبہ کی یہ کہانی قدسیہ کو سنا کر وہ اس کی ہمدردی حاصل

کر لیتا ہے۔ وہ اسے بتاتا ہے کہ اس کی محبوبہ اسے صرف غربت کی وجہ سے چھوڑ کر چلی گئی ہے۔ اپنے والد کی مخالفت کی وجہ سے ماسٹر سے بھی پیچھا چھوٹ جاتا ہے۔ اب اپنے والد کی عمر کے شمیم ماموں جو کافی وقت سے اپنے بیوی بچوں سے علاحدہ ہیں ان کی باتوں میں آ کر ان کی ہوس کا شکار بن جاتی ہے اور خاندان میں بدنام ہو جاتی ہے۔ آخر اپنے چچازاد بھائی اطہر کے ساتھ بھاگ کر شادی کر لیتی ہے جو کہ ایک آوارہ اور شرابی لڑکا ہے۔ اطہر کو تمام برائیوں سے پاک کر کے قدسیہ اس دنیا سے رخصت ہو جاتی ہے۔ قدسیہ کی نفسیات اسے ہمدرد کی تلاش میں سرگرداں رکھتی ہے لیکن جو شخص بھی اس کی زندگی میں آیا وہ خودغرض نکلا اپنی دکھ بھری داستان سنا کر قدسیہ کی ہمدردی حاصل کی اور اسے بدنامی کے اندھیرے میں دھکیل کر چلا گیا۔ انسانی نفسیات کی عکاسی ''موم کی مریم'' میں جیلانی بانو نے نہایت عمدگی سے کی ہے۔

''اجنبی چہرے'' بھی ایک ایسی عام کہانی ہے جو کہ ہر زمانے میں ممکن ہے لیکن جیلانی بانو نے اسے جس تجسس بھرے انداز میں پیش کیا ہے اس سے ان کے فن کی مہارت کا اندازہ بخوبی ہوتا ہے۔ جیلانی بانو کے افسانوں کا منفرد انداز دلوں پر ایسا تاثر قائم کرتا ہے کہ قاری اس میں گم ہو جاتا ہے۔ ان کے افسانوں میں کردار نگاری ان کی انسانی نفسیات سے گہری واقفیت کی دلیل ہے۔ دنیا میں تقریباً ہر انسان کے دو چہرے ہیں اور انسان خود اپنے اس دوہرے پن کو اچھی طرح جانتا ہے۔ لیکن دنیا کے سامنے اسے قبول کرنے یا ظاہر کرنے کا روادار نہیں۔ اسی دوہری شخصیت کے ساتھ وہ اپنی زندگی گزار دیتا ہے۔ جیلانی بانو کا افسانہ ''اجنبی چہرے'' ایک ایسی ہی کہانی ہے۔ ملاحظہ کیجیے اس کے اختتامی چند جملے:

''ابھی نمو آئینے کے سامنے سے ہٹی نہ تھی کہ رضا کی آواز نے
اسے چونکا دیا،'' ارے آج تو رخشی آگئیں ہماری قسمت

جگانے''

نمو نے پلٹ کر دیکھا، اچانک رضا گھبرا گیا۔ یوں جیسے کسی نے اسے کھینچ مارا ہو۔

ارے توبہ۔۔۔ لو آج میں تمہیں بھول گیا۔۔۔ ایسا لگا جیسے
۔۔۔۔ جیسے رخشی۔۔۔۔'' رضا ہنسنے لگا۔ مگر نمو رو پڑی۔

نہیں نہیں۔۔۔ وہ بھی مجھے نہیں پہچانتا ہے۔ وہ بھی زبردستی کا
ڈھونگ رچائے ہوئے ہے۔ شاہ جی نے ٹھیک ہی تو کہا تھا تو
جسے اپنا سمجھتی ہے وہ بھی تیرا نہیں ہے۔۔۔ اب ساری زندگی وہ
بار بار یہی کہتا رہے گا۔''

''ارے آج تو رخشی آگئیں ہماری قسمت جگانے۔۔۔ لو آج
میں تمہیں بھول گیا نمو۔''

جیلانی بانو کے افسانے تجسس کی فضا تیار کرتے ہیں جو قاری کو اپنی گرفت میں لے لیتی ہے۔ جیلانی بانو کے افسانے پڑھتے وقت قاری کے ذہن میں ابتدا سے ہی سوالیہ نشان کھڑا ہو جاتا ہے۔ جیسے جیسے قاری اسے پڑھتا جاتا ہے خود کو الجھا ہوا محسوس کرتا ہے لیکن جب کہانی آگے بڑھتی ہے تو عقدوں کی گرہ کشائی ہوتی جاتی ہے، مفہوم و معانی واضح ہوتے جاتے ہیں اور قاری اس ماحول میں پوری طرح ڈوب جاتا ہے۔

نت نئے موضوعات، مختلف النوع صورت حال کی عکاسی جیلانی بانو کی تحریروں کا خاص وصف ہے۔ ان کے ایک افسانے ''پرایا گھر'' میں ایک ایسے شخص کا قصہ ہے جس کی کسی حادثے میں یادداشت چلی گئی ہے۔ اس کا گھر میں ہونا نہ ہونا ایک جیسا ہے۔ اس کے وجود کا کوئی احساس نہیں، وہ ایک عضو معطل کے طور پر ہے۔ اس کے وجود سے گھر کے سب لوگ بے نیاز ہیں۔ اس لئے اس کی موجودگی میں وہ تمام کام ہو جاتے ہیں جو اس کے باہوش ہونے کی صورت میں ہرگز نہ ہوتے۔ یہ کردار حامد ہے

38

Asr-e-Hazir Aur urdu Adab-e-Atfal

(collection of Articles on Research & Criticism)

By : Dr. Md. Khaleel Siddiqui

(M.A.; M.Ed.; B.J.M.S.; Ph.D.; NET)

ڈاکٹر خلیل صدیقی کی ادارتی ذمہ داریاں

ہفت روزہ اوصاف (18 سال سے پابندی سے شائع ہو رہا ہے)

ماہنامہ تعلیمی سفر (13 سال سے بلاناغہ اشاعت)

لاتور ایکسپریس (مراٹھی) (گیارہ سال سے پابندی کے ساتھ شائع ہوتا ہے)

ڈاکٹر خلیل صدیقی اہلِ علم کی نظر میں

(ڈاکٹر) محمد خلیل صدیقی نے اردو دنیا میں اپنے آپ کو بچوں کے ادیب کی حیثیت سے متعارف کروایا ہے۔

پروفیسر محمد علی اثر (حیدرآباد)

ڈاکٹر خلیل صدیقی، ہونہار، ذہین اور فعال ادیب ہیں. میں ان کی کارگزاریوں کو قدر کی نگاہ سے دیکھتی ہوں۔

(ڈاکٹر مسرت فردوس، اورنگ آباد)

مہاراشٹر کے اردو افق پر ڈاکٹر خلیل صدیقی کا نام ہمہ رنگی چمک دمک رکھتا ہے۔ (رفیق جعفر، پونا)

ڈاکٹر خلیل صدیقی قاضی علاقہ مرہٹواڑہ کے سب سے زیادہ تعلیم یافتہ صحافی، ادیب، مترجم و شاعر ہیں۔

(ڈاکٹر فہیم صدیقی، ناندیڑ)

ڈاکٹر خلیل صدیقی اردو، ہندی، مراٹھی تینوں زبانوں میں عبور رکھتے ہیں۔ (ڈاکٹر الیاس صدیقی، مالیگاؤں)

Contact

Ausaaf Charitable Trust
Urdu Ghar, Qadri Nagar, Ausa,
Tq. Ausa, Dist. Latur (M.S.)
Mobile: 9422658736 Email : ausaaftrust@gmail.com

ISBN 978-81-951495-3-7

9 788195 149537

زیر اہتمام : اوصاف چیریٹیبل ٹرسٹ، لاتور

دل بے قرار ہونا اس طرح کا منظر بیان کیا ہے۔

نظم ''کبوتر'' میں کبوتر کی خوبصورتی بیان کی ہے ساتھ ہی ان کے پروں اور مختلف رنگوں کا ذکر کیا ہے۔

''کو'' کر کے جدھر کے تئیں چھپی کو بلادیں
کچھ ہووے غرض پھر وہ اسی سمت کو جاویں
گئی کو جو پھڑکا دیں تو پھر تہ کو نہ آویں
چھوڑ ان کو نظیر اپنا دل اب کس سے دم ساز کبوتر
اپنے تو لڑکپن سے ہیں دم ساز کبوتر

''گلہری کا بچہ''، ''ریچھ کا بچہ'' یہ نظمیں نہایت دلچسپ ہیں۔ ''ریچھ کا بچہ'' اس نظم میں آخر تک تجسس برقرار رہتا ہے۔ نظم ''ایام طفلی'' میں چھوٹے بچوں کے ان دنوں کی باتیں ہیں جب بچہ اپنی والدہ یا آیا کی گود میں پرورش پاتا ہے۔ اس کے ناز اٹھائے جاتے ہیں۔ اس نظم میں معصوم بھولے بھالے بچوں کو نظیر اس طرح دعا دے رہے ہیں:

جیتے رہیں سبھوں کے آس و مراد والے
کیا عیش لوٹتے ہیں معصوم بھولے بھالے

نظم ''بچپن'' نظیر اکبر آبادی کی سدا بہار نظم ہے۔ اس میں بچوں کے خاندان کے افراد سے ملنے والے پیار اور محبت کو بیان کیا گیا ہے۔ ''یہ دنیا'' اس نظم میں نظیر نے ساری دنیا کو سمولیا ہے۔ دنیا میں جو کچھ ہوتا ہے وہ سب اس نظم میں بیان کر دیا ہے۔ یہ نظم نظیر کی بہترین نظموں میں سے ایک ہے۔

کوئی پھول کی بیٹھے مسند پر کوئی رو دے اپنی ذلّت کو
کوئی بولے اپنا مجھ سے لو اور میرا ہو سو مجھ کو دو
کوئی لڑتا ہے کوئی مرتا ہے کوئی جھگڑے حق پر ناحق کو
جب دیکھا خوب تو آخر کو کچھ دینا ایک نہ لینا دو
غل شور ببولا آگ ہوا اور کیچڑ پانی مٹی ہے
ہم دیکھ چکے اس دنیا کو یہ دھوکے کی سی ٹٹی ہے
رمّال نجومی عامل ہے اور فاضل ملّا سیانا ہے
کوئی عاقل کامل دانا ہے کوئی مست پڑا دیوانہ ہے
تعویذ فلیتا فال فسوں اور جادو منتر لانا ہے
جب دیکھا خوب تو آخر کو سب حیلہ مکر بہانا ہے

غل شور ببولا آگ ہوا اور کیچڑ پانی مٹی ہے
ہم دیکھ چکے اس دنیا کو یہ دھوکے کی سی ٹٹی ہے

بچوں کے لیے لکھی گئی نظیر اکبر آبادی کی نظموں کے لیے موضوعات کے متعلق خوشحال زیدی لکھتے ہیں۔

''موضوعات کے اعتبار سے انھوں نے بچوں کی دلچسپی کے ساتھ ان کی اخلاقی اور ذہنی تربیت پر زور دیا ہے۔ وہ بچوں میں حب الوطنی قومی یکجہتی، شہریت کی تعلیم کے ساتھ ان کی شخصیت میں اخلاقی اقدار اور قومی تشخص کے نقوش ابھارنا چاہتے تھے۔ جانوروں سے محبت غمزدہ انسانوں سے ہمدردی، لین دین میں ایمانداری، سماجی پستی کے تاثر معمولات میں افراط وتفریط سے احتیاط برتنا، ہندوستانی تہذیب وتمدن سے محبت، ہندوستانی موسم اور تہوار وغیرہ اہم موضوعات ہیں جو نظیر اکبر آبادی کی نظموں میں موجود ہیں۔ جسے ہم بلاشبہ بچوں کی شاعری کہہ سکتے ہیں۔''

(اردو میں بچوں کا ادب، ڈاکٹر خوشحال زیدی، مارچ ۱۹۸۹ء ، مطبوعہ : کلر پرنٹنگ پریس دہلی، ناشر : مصنف)

تہواروں کی خوشی سب سے زیادہ بچوں کو ہوتی ہے اور وہ تہوار کی آمد کے منتظر ہوتے ہیں۔ نظیر اکبر آبادی نے ہندو مسلم دونوں مذاہب کے تہواروں پر نظمیں لکھی ہیں۔ ہولی، دیوالی، بسنت، بہاریں ہولی کی، شب برات، عید الفطر، وغیرہ۔ بچوں کے لیے متنوع موضوعات پر نظیر اکبر آبادی نے جو نظمیں لکھی ہیں اردو کے کسی دوسرے شاعر کے یہاں نہیں ملتی۔ بندر، ریچھ، گلہری، کبوتر، بچپن، تہوار، عہد طفلی، مظاہر فطرت، انسانی زندگی، موت و حیات کو انہوں نے اپنی شاعری کا موضوع بنایا، یہ نظمیں پر لطف ہیں۔ نظیر معلم بھی تھے چنانچہ بچوں کی فطرت سے بخوبی واقف تھے۔ بلاشبہ بچوں کے لیے لکھی گئی نظیر کی نظمیں اردو ادب کا قیمتی سرمایہ ہے۔

حواشی:

دیوان نظیر اکبر آبادی، مرتبہ : مرزا فرحت اللہ بیگ، انجمن ترقی اردو ہند دہلی، اشاعت ۱۹۴۲ء :
انتخاب نظیر، ناصر کاظمی، جہانگیر بک ڈپو، لاہور، کراچی، راولپنڈی، اشاعت جنوری ۲۰۰۳ء
انتخاب نظیر اکبر آبادی، مکتبہ جامعہ لمیٹیڈ دہلی، مئی، ۱۹۷۰
اردو ادب اطفال کے معمار، ڈاکٹر خوشحال زیدی، جنوری ۱۹۹۳ء

ڈاکٹر نصرت مینو (اسسٹنٹ پروفیسر)
(وسنت راؤ نائک گورنمنٹ انسٹی ٹیوٹ آف آرٹس اینڈ سوشل سائنس، ناگپور)

بچوں کے لیے نظیر اکبر آبادی کی نظمیں۔ایک جائزہ

نظیر اکبر آبادی کا شمار اردو ادب اطفال کے معماروں میں ہوتا ہے۔ بچوں کے لیے تخلیق کیے گیے ادب پر نظر ڈالیں تو امیر خسرو کی ''خالق باری''، پہیلیاں اور کہہ مکرنیاں، میر تقی میر کی لکھی ہوئی چند نظمیں شامل ہیں۔ان کے بعد نظیر اکبر آبادی اردو کے پہلے عوامی شاعر ہیں جنہوں نے بچوں کے لیے دلچسپ نظمیں لکھیں۔ بچوں کے لیے انہوں نے جو نظمیں لکھی ہیں اس میں زبان کا خاص خیال رکھا ہے۔ بچوں کو بہ آسانی سمجھ آنے والی سادہ اور سلیس زبان استعمال کی ہے ساتھ ہی ثقیل الفاظ سے پرہیز کیا ہے۔ بچوں کے لیے لکھی گئی یہ نظمیں بچوں کی ہی زبان میں ہیں۔انہیں عربی، فارسی، اردو، پنجابی، بھاشا، ماڑواڑی، پوربی اور ہندی ان آٹھ زبانوں پر عبور حاصل تھا۔ان کی زبان تصنع اور بناوٹ سے پاک ہے۔ان کے پاس الفاظ کا ذخیرہ تھا۔موقع و محل کی مناسبت سے وہ متروک الفاظ بھی استعمال کرنے سے گریز نہیں کرتے تھے۔فن سپہ گری سے واقف تھے، علم ہیئت پر عبور تھا، طب اور معانی و بیان میں اچھی معلومات رکھتے تھے۔ابتدا میں ان کے کلام کی قدر نہیں کی گئی جیسا کہ اکثر شعرا کے ساتھ ہوتا ہے۔نظیر نے نظم، غزل، رباعی اور مثنوی میں طبع آزمائی کی ہے لیکن ان کا زیادہ کلام نظموں پر مشتمل ہے۔ نظیر اردو زبان کے ایسے شاعر ہیں جنہوں نے اپنی نظموں کے ذریعے عوام کے دلوں میں جگہ بنائی ہے۔نظیر اکبر آبادی نے اپنی شاعری میں نہ کسی کی ہجو لکھی اور نہ ہی کسی کی شان میں قصیدے لکھے۔انہوں نے اپنا کلام بھی یکجا نہیں کیا۔

> ''اب یہ اندازہ لگانا مشکل ہے کہ نظیر کا کلام کتنا تھا۔کیوں کہ انہوں نے اپنی زندگی میں نہ خود اپنا کلام جمع کیا اور نہ جمع کرانے کی کوشش کی حال یہ تھا کہ کوئی فقیر آیا، صدا لکھوا کر لے گیا۔کوئی بچہ آیا اپنے مطلب کے شعر لکھوا کر لے گیا بھلا ایسے آدمی کا کلام کیا جمع ہو سکتا ہے۔
>
> اس وقت جو ان کا کلیات طبع ہوا ہے وہ بلاس رائے کے لڑکوں کی وجہ سے طبع ہوا ہے۔یہ لڑکے نظیر سے پڑھتے بھی تھے اور استاد کا کلام جمع بھی کرتے جاتے تھے۔اس طرح انہوں نے ایک ایسا کلیات جمع کر لیا جس میں تقریباً سات ہزار شعر ہیں۔''

(دیوان نظیر اکبر آبادی صفحہ ۸۔۹، مرتبہ : مرزا فرحت اللہ بیگ دہلوی، شائع کردہ: انجمن ترقی اردو ہند دہلی)

بلاس رائے کے لڑکوں نے نظیر کا دیوان مرتب کر کے طبع کروایا تھا۔نظیر کے دو دیوان اردو میں اور ایک فارسی میں ہے۔فارسی زبان میں انھوں نے ۹ کتابیں لکھی ہیں جو طبع نہیں ہوئی ہیں۔نظیر ایک آزاد منش شخص تھے ''نہ ستائش کی تمنا نہ صلے کی پروا'' کے مصداق انہوں نے اپنی زندگی گزاری۔بحر حال متعدد موضوعات پر ان کی لکھی گئی نظموں کا مطالعہ کریں تو ادب اطفال کے لیے لکھی گئی ان کی نظمیں اردو کی بہترین ایسی نظمیں ہیں جو نہ صرف بچوں کے لیے دلچسپی کا سامان مہیا کرتی ہیں بلکہ ان کی ذہنی نشو و نما میں ممد و معاون ثابت ہوتی ہیں۔دید بازی، بہار، چاندنی، نرجلا (پتنگوں کا میلا) کبوتر، گلہری کا بچہ، ریچھ کا بچہ، ہرن کا بچہ، ایام طفلی، بچپن، آگرے کی ککڑی، واہ کیا بات کورے برتن کی، معصوم بھولے بھالے، کنکوے اور پتنگ، تربوز، پودنے اور گڑھ پنکھ کی لڑائی، تل کے لڈو، پری کا سراپا وغیرہ ان کی وہ نظمیں ہیں جو انہوں نے بچوں کے لیے لکھی ہیں۔ان نظموں میں نہ صرف بچوں کی دلچسپی کا سامان موجود ہے بلکہ ان کی اخلاقی تربیت کے لیے یہ نظمیں اہمیت کی حامل ہیں۔ان کی نظمیں قومی یکجہتی کی بہترین مثال ہیں جو بچوں میں ہر مذہب و ملت کے افراد کے لیے عزت پیدا کرتی ہے۔ کھیل، تہوار، جانور، مظاہر فطرت، موت اور حیات غرض یہ کہ پوری انسانی زندگی کا نظارہ نظیر کی نظموں میں نظر آتا ہے۔شاعری میں انہوں نے مصوری کی ہے۔جس طرح مصور اپنی تصویر میں رنگ بھرتا ہے اسی طرح نظیر نے سادہ الفاظ اور پیرایۂ بیان سے وہ مصوری کی ہے کہ کسی بھی نظم کو پڑھیں موضوع کے اعتبار سے سارا نقشہ آنکھوں کے سامنے آجاتا ہے۔ملاحظہ کیجیے نظم ''نرجلا'' (پتنگوں کا میلا) کے یہ اشعار:

کٹتا ہے جو پتنگ تو پھر لوٹنے اسے
دو دو ہزار دوڑتے ہیں چھوٹے اور بڑے
کاغذ ذرا سا ملتا ہے یا ٹکڑے کانپ کے
جب اس طرح کی سیر بھلا آن کر پڑے
پھر سوچیے تو کیا ہے ٹھکانا پتنگ کا
اس آگرے میں یہ بھی تماشا ہے دلپذیر
ہوتے ہیں جس کو دیکھ شاد خرد اور گبیر
کیونکر نہ دل پتنگ کی ہو دوڑ میں اسیر
خوباں کے دیکھنے کے لیے کیا میاں نظیر
ہے یہ بھی ایک طرفہ بہانا پتنگ کا

اس نظم میں پتنگوں کے میلے کے موقع پر ہر مکان میں پتنگیں بنانا اسے اڑانا، شور مچانا، پتنگیں اڑتی دیکھ کر ہر کسی کا

فہرست

سلسلہ	مضامین	قلم کار	صفحہ نمبر
۱	مقدمہ	ڈاکٹر محمد خلیل صدیقی	۵ تا ۱۸
۲	ادب اطفال کا منظر نامہ	اشفاق عمر۔ مالیگاؤں	۱۶ تا ۱۷
۳	ادب اطفال کے خدوخال	مشیر احمد انصاری۔ ممبئی	۱۸ تا ۲۰
۴	ادب اطفال اور مہاراشٹر اسٹیٹ اردو اکادمی	ہاشمی سید شعیب۔ ممبئی	۲۱ تا ۲۴
۵	عصر حاضر میں ادب اطفال کی اہمیت	ڈاکٹر روبینہ۔ حیدرآباد	۲۵ تا ۲۷
۶	اکیسویں صدی میں ادب اطفال	آصف پرویز۔ کولکاتا	۲۸ تا ۳۰
۷	ادب اطفال اور سائنس وٹیکنالوجی۔۔۔	حسین قریشی۔ بلڈانہ	۳۱ تا ۳۵
۸	ادب اطفال کی فنی خوبیاں	ڈاکٹر سید اسرار الحق۔ سدھی پیٹ	۳۶ تا ۳۹
۹	بچوں کے لئے غالبؔ کا قادر نامہ	محمد عبد القادر۔ دہلی	۴۰ تا ۴۳
۱۰	بدلتے عالمی منظر نامے میں اردو ادب۔۔	سید اشفاق علی۔ اورنگ آباد	۴۴ تا ۴۶
۱۱	ادب اطفال میں نفسیات کی غرض وغایت	ڈاکٹر صدیقی افروزہ خاتون	۴۷ تا ۵۰
۱۲	ادب اطفال: مسائل اور تدارک	عطیہ نفیس۔ حیدرآباد	۵۱ تا ۵۳
۱۳	ادب اطفال میں علامہ اقبال کا مقام	ڈاکٹر سمیہ نذیر احمد۔ شولاپور	۵۴ تا ۵۷
۱۴	ادب اطفال میں موضوعات کی اہمیت	شیخ محمد سراج الدین۔ حیدرآباد	۵۸۔ ۶۱
۱۵	اتر پردیش میں ادب اطفال: ایک جائزہ	آفرین ضمیر احمد۔ مرادآباد	۶۲ تا ۶۵
۱۶	عصر حاضر میں ادب اطفال کی ضرورت۔۔	عرفان امین گنائی۔ پنجاب	۶۶ تا ۶۸
۱۷	ادب اطفال میں کرشن چندر کی خدمات	محمد اشرف۔ جموں	۶۹ تا ۷۱
۱۸	ڈاکٹر خلیل صدیقی کی خدمات کا جائزہ	شیخ ارم فاطمہ لئیق۔ ناندیڑ	۷۲ تا ۷۸
۱۹	بدلتے عالمی منظر نامے میں اردو ادب اطفال۔۔	فضل متین۔ مؤ	۷۹ تا ۸۱

ISBN : 978-81-951495-3-7 Asre Hazir aur Urdu Adab e Atfal

سلسلہ	مضامین	قلم کار	صفحہ نمبر
۲۰	عصر حاضر اور خوشحال زیدی	ناہیدہ بیگم۔ بودھن نظام آباد	۸۲ تا ۸۵
۲۱	عصر حاضر میں اطفال کی ادب سے دلچسپی۔۔	اقبال سلطانہ۔ حیدرآباد	۸۶ تا ۸۷
۲۲	ادب اطفال کے تقاضے اور ڈاکٹر اقبال۔۔۔	مبین نذیر احمد۔ مالیگاؤں	۸۸ تا ۹۲
۲۳	نظیر اکبر آبادی اور ادب اطفال	ڈاکٹر شیخ عمران۔ ناگپور	۹۳ تا ۹۶
۲۴	ادب اطفال: خدشات وخطرات	نیر وسید۔ جموں	۹۷ تا ۱۰۰
۲۵	بچوں کی تربیت میں اردو ادب کا کردار	ساجدہ خاتون۔ علی گڑھ	۱۰۱ تا ۱۰۳
۲۶	موجودہ دور میں ادب اطفال کی ضرورت	شگفتہ اختر۔ کشمیر	۱۰۴ تا ۱۰۶
۲۷	ادب اطفال میں مہاراشٹر کی خدمات	سید اسماعیل گوہر۔ امراوتی	۱۰۷ تا ۱۰۹
۲۸	اردو ادب اطفال میں خواتین کا حصہ	یم تزئین جمال۔ تمل ناڈو	۱۱۰ تا ۱۱۳
۲۹	اردو زبان میں ادب اطفال کا اجمالی جائزہ	ڈاکٹر سید تاج الہدیٰ۔ کرناٹک	۱۱۴ تا ۱۱۷
۳۰	اردو زبان میں بچوں کے رسائل آزادی کے بعد	ڈاکٹر شاہ جہاں بیگم۔ کرنول	۱۱۸ تا ۱۲۱
۳۱	بچوں کے لیے نظیر اکبر آبادی کی نظمیں۔۔	ڈاکٹر نصرت مینو۔ ناگپور	۱۲۲ تا ۱۲۵
۳۲	اکیسویں صدی میں ادب اطفال اور مسائل	محمد منظر حسین۔ کولکاتا	۱۲۶ تا ۱۳۱
۳۳	اردو ادب اطفال اور سائنس	سید حبیب الدین سید عابد علی۔ ممبئی	۱۳۲ تا ۱۳۵
۳۴	اردو میں ادب اطفال کی موجودہ صورتحال	امام الدین امام۔ نئی دہلی	۱۳۶ تا ۱۳۹
۳۵	ادب اطفال اور درسی کتابوں کا تعلق	ڈاکٹر شاہینہ پروین صدیقی۔ مالیگاؤں	۱۴۰ تا ۱۴۴
۳۶	ادب اطفال میں خواتین کا حصہ	شاہینہ ناز ۔ جھارکھنڈ	۱۴۵ تا ۱۴۹
۳۷	ادب اطفال اور قدسیہ زیدی	ڈاکٹر محمد فیاض ندّاف۔ اودگیر	۱۵۰ تا ۱۵۳
۳۸	سائنسی ادب اطفال اور موجودہ تقاضے	ڈاکٹر رفیع الدین ناصر۔ اورنگ آباد	۱۵۴ تا ۱۵۷
۳۹	ادب اطفال میں خواتین قلم کاروں کا حصہ	ڈاکٹر اسمار حمت اللہ۔ ممبئی	۱۵۸ تا ۱۶۳
۴۰	اکیسویں صدی کے تقاضے اور ادب اطفال	حارث حمزہ لون۔ کشمیر	۱۶۴ تا ۱۶۸
۴۱	اکیسویں صدی کے تقاضے اور ادب اطفال	محمد وسیم بن محمد امین۔ دہلی	۱۶۹ تا ۱۷۱
۴۲	تمل ناڈو میں ادب اطفال۔ ایک جائزہ	پی۔ محمد جعفر۔ تمل ناڈو	۱۷۲ تا ۱۷۶

ISBN : 978-81-951495-3-7 Asre Hazir aur Urdu Adab e Atfal

Pg. No. 122-125 Dr. Nusrat Minoo Topic: Bachchon ke liye Nazeer Akbar Abadi ki Nazmen

© جملہ حقوق بحق مرتب محفوظ

Asr-e-Hazir Aur Urdu Adab-e-Atfal

(Collection of Articals on Research & Criticism)

By : Dr.Md.Khaleel Siddiqui

(M.A.,M.Ed.,B.J.M.S.,Ph.D.,NET)

Pages : 304 Price : Rs. 300 /-

Year of Publication : 2021

ISBN 978-81-951495-3-7

9 788195 149537

کتاب کا نام :عصرِ حاضر اور اُردو ادبِ اطفال

مرتب :**ڈاکٹر محمد خلیل صدیقی**

صفحات : تین سو چار قیمت : تین سو روپے

اشاعت :۲۰۲۱ء تعداد : 500

سرورق :محمد عزیر اشفاق عمر ، کتابت :سید ریاض پاشاہ

طباعت :مظہر آفسیٹ لاتور مہاراشٹر

زیر اہتمام :**اوصاف چیاریٹیبل ٹرسٹ، لاتور**

ناشر :**ماھنامہ تعلیمی سفر** لاتور مہاراشٹر

۔ : کتاب ملنے کا پتہ :۔

ڈاکٹر محمد خلیل صدیقی Dr.Md.Khaleel Siddiqui

اردو گھر، قادری نگر اوسہ، ضلع لاتور Urdu Ghar, Qadri Nagar AUSA

موبائیل :9422658736 Dist. Latur Pin - 413520 (M.S.)

انتساب

ماہر تعلیم، کالم نویس اور

ہفت روزہ اخبار ''باختر''، مالیگاؤں کے مدیرِ اعلیٰ

جناب اشفاق عمر

کے نام-------

جو پے در پے جان لیوا بیماریوں

کی زد میں آ کر بھی

قومی اور بین الاقوامی ویبنار سیریز کے ذریعہ

اردو دنیا میں

مقابلہ جاتی امتحانات تو کبھی ادبِ اطفال

پر کام کرتے رہتے ہیں۔

ڈاکٹر محمد خلیل صدیقی

عصرِ حاضر
اور
اردو ادبِ اطفال

مرتب
ڈاکٹر محمد خلیل صدیقی

Chapters in Book

39

BAEN201CCT

39, 40, 41, 42

Modern Indian Literature

Core Course in English

SLM based on UGC CBCS

for

B.A/B.Com

(Second Semester)

Directorate of Distance Education

Maulana Azad National Urdu University

Hyderabad-32, Telangana-India

©Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad
Course-B.A/B.Com
ISBN: 978-93-93722-35-5
Edition: December, 2021

Publisher	:	Registrar, Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad
Publication	:	August-2021
Copies	:	1000
Composing	:	Dr Shah Alam & Dr Mudasir Ahmad Gori
Cover Pager	:	Dr. Mohd Akmal Khan

Modern Indian Literature

For B.A/B.Com 2nd Semester

On behalf of the Registrar, Published by:

Directorate of Distance Education

Maulana Azad National Urdu University

Gachibowli, Hyderabad-500032 (TS), India

Director: dir.dde@manuu.edu.in *Publication:* ddepublication@manuu.edu.in

Phone number: 040-23008314 Website: www.manuu.edu.in

(SLM based on UGC-CBCS)

Editorial Board

Prof. Mohammed Abdul Sami Siddiqui (Course Coordinator)	*Director, CPDUMT, MANUU, Hyderabad*
Dr Huma Yaqub	*Associate Professor, Department of English, MANUU, Lucknow Campus*
Dr Ajay Deshmukh	*Associate Professor, Department of English, Sri Muktanand College,Gangapur, Aurangabad*
Dr Shah Alam	*Guest Faculty, DDE, MANUU*
Dr Mudasir Ahmad Gori	*Guest Faculty, DDE, MANUU*

Directorate of Distance Education
Maulana Azad National Urdu University
Gachibowli, Hyderabad-32 (TS), India

Course Coordinator

Prof. Mohammed Abdul Sami Siddiqui
Director, CPDUMT, MANUU

Writers	Unit No.
• Dr Ajay Deshmush, Associate Professor, Dept. of English, Shri Muktanand College, Gangapur, Maharashtra.	1
• Dr Sachin Laxmikant Patki, Head and Assistant Professor, Dept. of English, Adarsh College, Hingoli, Maharashtra.	2,17
• Dr Pradnyashailee Bhagwan Sawai, Assistant Professor, Dept. of English, Government College of Arts and Science, Aurangabad, Maharashtra.	3
• Dr Shankar Ambadas Gavali, Assistant Professor, Dept. of English, Milind College of Arts, Aurangabad, Maharashtra.	4,19
• Dr Mirza Maqsood Baig, Associate Professor, Dept. of English, People's College, Nanded.	5,8
• Dr Govindaiah Godavarthi, Assistant Professor, Dept. of English, MANUU, Hyd.	6,7
• Dr Somnath Barure, Assistant Professor, Dept. of English, VNGIASS, Nagpur, Maharashtra.	9,10,11,12
• Mr. S M Fasiullah, Counselor, Dr B.R Ambedkar Open University, Hyderabad.	13,14,18
• Ms. Raeesabegum Usmani, Dept. of English, VNSGU, Surat, Gujarat.	15
• Dr Shamema T, Assistant Professor of English, Amal College of Advanced Studies, Nilambur, Kerala.	16
• Dr Mirza Sultan Baig, Associate Professor, Dept. of English, Indra Gandhi College, Nanded, Maharashtra.	20
• Mr Shihabudheen C, Assistant Professor of English, Amal College of Advanced Studies, Nilambur, Kerala.	21
• Dr Mudasir Ahmad Gori, Guest Faculty (English), DDE, MANUU, Hyderabad.	22
• Dr Sheikh Suhel, Assistant Professor, Dept. of English, Sir Syed College, Aurangabad, Maharashtra.	23,24

CONTENTS

Message	***Vice Chancellor***	***6***
Message	***Director***	***7***
Introduction to the Course	***Coordinator***	***8***

Unit	**Page No.**
1. Literatures from Indian Languages	10
2. Significance of Literary Translations	25
3. Jibanananda Das – *I Shall Return to this Bengal*	40
4. Sri Sri – *Forward March*	55
5. Brief History of Indian Writing in English	70
6. Modern Indian Literature	85
7. Muktibodh – *So Very Far*	100
8. Ezekiel – *Goodbye Party for Miss Pushpa T.S.*	115
9. English Poetry in India	130
10. Indian Women Poets	145
11. Jayanta Mahapatra – *A Country*	160
12. Gauri Deshpande – *The Female of the Species*	175
13. Brief History of the Short Story in India	190
14. Prominent Short Story Writers in Indian Literature	205
15. Premchand – *The Holy Panchayat*	220
16. M. Basheer – *The Card Sharper's Daughter*	235
17. The Short Story in Indian Writing in English	250
18. Prominent Short Story Writers in Indian Writing in English	265
19. R. K. Narayan – *The M.C.C*	280
20. Sadat Hasan Manto – *Toba Tek Singh*	295
21. Women Short Story Writers in India	310
22. Women Short Story Writers in Indian Writing in English	325
23. Qurratulain Hyder – *The Sound of Falling Leaves*	340
24. Ambai – *Squirrel*	355

Sample Question Paper **370**

Proofreaders:

First : S M Fasiullah & Syeda Farha Shah
Second : Syeda Farha Shah & S M Fasiullah
Final : Dr Shah Alam & Dr Mudasir Ahmad Gori

Unit - 9: English Poetry in India

Structure

9.0 Introduction
9.1 Objectives
9.2 English Poetry in India
  9.2.1 A Brief Historical Survey
  9.2.2 Indo-Anglian Phase
  9.2.3 Post-Independence Phase
  9.2.4 Modern and Post-Modern Phase
9.3 Learning Outcomes
9.4 Glossary
9.5 Sample Questions
9.6 Suggested Readings

9.0 Introduction

Indian English poetry and the whole of English literature in India was a result of the British influence and rule over the Indian populace. With the introduction of English education in India in the 19th century, English language entered into the realm of Indian life, though it had already entered among the elite class through education abroad. Many of them started expressing themselves in the newly adopted tongue. These educated Indians came in contact with English literature and the influence of which can be seen in early English poetry. This is true even in case of other genres as well but poetry appeared more borrowed entity in every way. Right from the language to sentiments, it imitated the English masters. In all its aspects like inspiration, imagination and guidance, it depended on its colonial forerunners. Most of the early poetry was the result of this cultural meet. Besides all these, it has come now a long way creating successfully an identity of its own in the literary circles both at home and abroad.

Indian English poetry has created a significant and self-sustaining tradition growing into an international entity with its own identity as part of syllabi and subject of discussions at various

levels. It is a rare and ignored breed; since its inception during the colonial rule it has remained on the periphery of the vast literary canvas of India. But, since the beginning, this so called hybrid form of poetry has served the purpose of honestly recording and representing Indian sensibility and emotional experiences at global level, using a global language. Now it is too late to consider English a foreign language, when India has emerged as the second largest country after the USA publishing a remarkable number of books every year in this language. The picture of poetry on paper in the rich course of Indian English Literature appears blurred. What though, even in faint, the poetry survived in the age of fiction and cinema is an interesting fact to be taken note of. Credit goes to the generations of poets, serving their winged words in multiple forms and meanings representing the mythical and cultural identity of the nation.

The journey in the early nineteenth century that started with the poetic creations of Henry Louis Vivian Derozio (1809-31), Kashiprasad Ghosh (1809-73), Michel Madhusudan Dutt, Romesh Chander Dutt (who was a civilian and economist and translated the *Ramayana* and *Mahabharata* in English verse) and of course, Aru and Toru Dutt marked the beginning of what we now call Indian English Poetry. The important poets like Manmohan and Aurobindo Ghose, Rabindranath Tagore, Sarojini Naidu and others rendered their services to the genre of poetry during this first phase. In the second phase, the poets like Nissim Ezekiel, A. K. Ramanujan, Keki Daruwalla, Gieve Patel, R. Parthasarthy, Shiv K. Kumar, Arun Kolatkar, Meena Alexander and Jayant Mahapatra with many others imbibed the new breath and imagined to divorce the readymade aesthetics and romantic mode of the first generation poets of the pre-independence period, which M. K. Naik called as the Gandhian phase.

Jayant Mahapatra is an addition in the same tradition; a major figure on the panorama of Indian English Poetry, is quite well known today. His heart-felt legacy and representation of the land of Orissa through his poetry, earns him a much esteemed position as a poet. P. K. Patra, a researcher in this field authenticates the same in the words, "Jayant Mahapatra is a true representative poet of Orissa. Orissa finds expression in his poems so immaculately. When the entire Oriya culture is about to collapse under the threat of globalization, it is Mahapatra who tries to hold it from such a tremor through his poetry. All his poems are a kind of attempt to reconstruct the Oriya identity which has lost its health and vigour". Though the statement appears to be flooded with much acclaim to the poet, Mahapatra's contribution deserves the identity he has earned. He is considered as one of the most widely read, discussed and published

Indian poet in this age; both at home, and abroad. Being post-modern poets, he is grouped with Nissim Ezekiel and A. K. Ramanujan but he is often criticized for his obscurity and allusiveness. Overall, Mahapatra and his contemporary poets in their journey as poets have become successful in creating their own places and in setting an idiom of their own.

9.1 Objectives

The objectives of this unit are as follows:

- To introduce 'Indian English Poetry' as a genre to learners.
- To enable them to trace the history of Indian English Poetry canonically.
- To inform them about Indian poets in English.
- To familiarize them with major poets and their works in English.
- To encourage the learners to enhance their love for poetry and its comprehension.

9.2 English Poetry in India

English poetry began in India with other writings in English but here focus will be only on English poetry in India. For the convenience of study we shall see its brief history canonically through different phases.

9.2.1 A Brief Historical Survey:

Amongst all forms of literature, poetry indisputably has the first claim for being the most primitive genre. In a country like India, it goes back to the ancient tradition of *Vedas*. *Vedas* are nothing else but poetry. The present Indian English Poetry relates to the ancient great *Vedic* tradition through its themes from history, mythology and culture, is a fact visible in the poems like *Jejuri* by Kolatkar, *Savitri* and *Krishna* by Niranjan Mohanty and *Prayers to Lord Jagannath* and *Relationship* by Jayant Mahapatra with many others.

History records that, for a longer period, Indian Poetry remained marginalised compared to other forms of literature for reasons unknown, and the great Indian Poetic tradition suffered a cultural and traditional amnesia. This is exactly what G. N. Devy, an Indian cultural theorist, in his famous critical treaties *After Amnesia*, traces in a broader context of literature, theory and

culture in our time. During the long Islamic regime, the traditional Indian poetic consciousness started losing its momentum, perhaps, due to the instability in life. This losing momentum continued till the colonialism, only to result in the complete 'poetic amnesia' and disruption of poetic tradition, as an impact of the western literature, culture and criticism. This does not mean that no poetry was written in between. Many poets continued putting their imagination and their verbal gamut in the form of poetry, no matter whatever their linguistic contours. Indian Poetry celebrates its unique identity, having manifold representations in terms of theme, form, language and cultural prosody, in more than thirteen rich regional Indian Literatures. To their best each of these literary poetic traditions, having in an average more than eight hundred years' grand past, and innumerable poetic works filled the gap created due to the amnesia.

A famous history book *Indian English literature* by M. K. Naik begins with the proclamation, "Indian English Poetry began as an interesting by-product of an eventful encounter in the late eighteenth century between a vigorous and enterprising Britain and a stagnant and chaotic India". In fact, it was an outcome of the cultural meet and, one more shade was added to the floral bouquet of Indian sensibility. No doubt, it has always been an area of controversy since its inception, but it continued to be the object of attraction for lovers of poetry from India and from across the globe. In fact, no literature of the world could emerge as a trend, without having a beginning period of denial and extreme kind of hatred. Indian English Poetry and the entire literature should not be looked as an exception for the same. In the last more than one century, this ignored creative art not only proved its existence, but also successfully created its own idiom and identity in the canon of world poetry.

English education with Macaulay's *Minutes* marked profound influence on the cultural and literary landscape of India. English not only became an integral part of administration, but also tempted the newly learned indigenous individuals to express creatively in the same. This language also helped in awakening the national spirit among the educated Indians during the colonial regime. English became a window to the western world of arts, science and knowledge in the fields of education and administration and filled the gap between the East and the West. It also served the purpose of being a link language in the linguistically plural country like India, by providing its services through translation. This language bridged the diverse linguistic constituents of colonial India into unified India we take pride in. In this regard, this foreign

tongue proved its metal being better option to our national language Hindi and same is the condition even now.

The Indian culture has witnessed many foreign invasions from the ancient times till the colonial rule and remained undeterred. Rather, its contact with the English rule enriched it by incorporating excellent elements from English culture and life from the West. The wealth of western information and knowledge made its course through this language with English life as reflected in its literature provided insights to the learned Indians in the succeeding period. The Indian intellectuals started visiting the foreign lands, quite often England, for higher studies and out of curiosity as well. During the pre-independence period, many English educated and trained Indians began to express in English their indigenous thoughts, emotions and sensitivity. English poetry in India is an outcome of this convergence.

Check your Progress:

1. English poetry in India began in?
2. What were the major influences on poetry in India?
3. Who were the early Indian English poets?

9.2.2 Indo-Anglian Phase:

The history of Indo-Anglian poetry began with **Henry Louis Vivian Derozio**, who was half Indian, half Portuguese. As a teacher of English in the Hindu College, Calcutta from 1826 onwards, he inspired a number of young Indians (Gokak, *The Golden...*19). For his early contributions of sonnets such as 'The Harp of India' and 'To India-My Native Land' Derozio is regarded as the father of Indo-Anglian sonnets. His long narrative poem, 'The Fakir of Jungheera' describes the ill-fated life and adventures of widows. His poetry could easily be seen under the influence of English romantics and most prominently Lord Byron. Kashiprasad Ghosh, Michel Madhusudan Dutt, Aru and Toru Dutt and of course historian cum poet Romesh Chunder Dutt in the early nineteenth century, were the beginners of what we now call Indian English Poetry. **Kashiprasad Ghosh (1809-73)** tried his hand on lyrics with a moralizing note relating to the romantic and neo-classical colonial predecessors. "Indian festivals, landscape, Hindu traditions, customs and conventional social life and ethos appear to be the main themes in Ghosh's poetry" (Naik 24). His famous publication, *Shair and Other Poems* in 1830 relates to

the tragic story of a poet bearing the loss of his beloved leading him to give up life. This poem brings the best description of nature with tiresome moralizing ideas.

Another poet in the same line, **Michael Madhusudan Dutt (1824-73)** is acclaimed for being more original and more spontaneous than his contemporary poets. Among his few publications is his collection of poems *The Captive Lady* (1849) describing the story of legendry Rajput king Prithviraj Chauhan. His *Vision of the Past* is a slight sketch in blank verse describing the innocence and temptation in the life of man. A scholar of his poetry says, "Under the influence of Milton and the romantics like Scott and Byron wrote two volumes of poems. Indian history, legends and landscape figure prominently in the fabric of his poetry" (Dwivedi 46).

Then came poets like **Manmohan and Sri Aurobindo Ghosh** who contributed to the body of Indian English Poetry and left an imprint on the vast canvas of Indian Literature. Aurobindo's *Urvasie* and *Love and Death* are narrative poems whereas his *The Rose of God* and *The Golden Light* are mystical poems. His supreme achievement was *Savitri* wherein he used the story of Savitri's victory over death from the *Mahabharata*. At large, their poetry celebrated humanism and mysticism pioneering a way for Indian English poetry in the succeeding period. Sri Aurobindo is read and looked upon as a Yogi, a prophet, a patriot, a teacher, an interpreter of the *Vedas* and a critic of life and literature, "and there are many more to whom he is a man of letters in excelsis, a master of prose art, and a dramatist and poet of great power and versatility" (Iyengar 144).

Rabindranath Tagore (1861-1941), the most versatile Bengali and English poet, receives a prominent place in this series of poets. "He wrote probably the largest number of lyrics ever attempted by any poet" (ibidem 99). Tagore translated *Gitanjali* in English and that bagged for him the prestigious Nobel Prize for literature in November 1913. Nigamananda Das, an Indian scholar quotes, "his magnum opus *Gitanjali* (Song Offerings 1912) explores four basic themes i.e. the relationship of God and the human soul, of God and nature, of nature and human soul and of the individual soul and humanity" (05).

Sarojini Naidu (1879-1949), the Nightingale of India, also did a great job during this period on the Indian poetic platform. Like her contemporaries, she was something more than a poet. She was mother India's most gifted child, readily sharing her burden of pain, fiercely articulating her agonies and hopes, and gallantly striving to redeem the mother and redeem the

time (ibidem 207). Her published poetry anthologies named *The Golden Threshold* (1905), *The Bird of Time* (1912) and *The Broken Wings* (1917) are full of poignant feelings and picturesque imagery. She wrote poetry under the influence of Keats, Shelley, Tennyson and others from the West. During this period religious, philosophical and spiritual poetry was written, of course with a few exceptions, having themes other than these. For a longer period, English romantics remained very much influential on the creative minds of Indian poets. Charu Sheel Singh, an eminent scholar of Indian English poetry observes in the succeeding ages: "Poetry, no more, remained a means to *moksha* liberation. The canonicity of the canon was flown to the winds and when this happened, we declared our-selves to be the post-modern poets. We brought vilifications in language, gross materialism ruled the poetic texture, and a sociological poetics trampled us down to the four walls of a city squire" (Foreword VI). Initially, this new branch of the vast grown Banyan tree of Indian poetry was known as Indo-Anglian Poetry. It was K. R. Srinivasa Iyengar who used the term, "Indian Writing in English" (Gokak, *Lits. in Mod...* 273).

Check your Progress:

1. The first attempt by an Indian to write in English was in the form of?
2. Which English school of poetry influenced these Indian poets during this period?
3. Who used the term, "Indian Writing in English"?

9.2.3 Post-Independence Phase:

The Indo-Anglian romanticism came to an end with the lucid and simple exploration of village life in the backdrop of nature in the poems of Sarojini Naidu. Post-Independence India witnessed the true Indian voice in a foreign tongue (English) in terms of **Nissim Ezekiel (1924-2004).** Ezekiel undoubtedly was the leader of this fresh breath after independence. He is also remembered as the pioneer of modernism in Indian English poetry through rejection of the past. This was suggested in Ezekiel's first book of poems entitled *A Time to Change* (1952). The new generation turned its back on tradition and found a new way rejecting the age-old romanticism in poetry. They proposed poetry without escapism and fancy ideas; written in clear, hard and unsentimental voice and most prominently written in everyday language. Ezekiel was the head undoubtedly. Another equally great poet was **P. Lal** who categorized Indian English poetry into Aurobindonean and Non-Aurobindonean poetry. He is the precursor of the movement against the

older poetry which was more hackneyed. Poetry written during this time showed both a break with the tradition and continuation of the same together. In this regard a researcher says, "Ezekiel's *A Time to Change* (1952) brought evolutionary changes towards modernity. These changes appear in the form of protest, defiance of conventions, and an inclination towards experimentation, neo-realism and neo-symbolism" (Singh K. D. 03).

Indian landscape gave birth to many promising poets with fresh and vibrant voices in the sixties and onwards. Some of them could be enlisted as Dom Moraes, P. Lal, Adil Jussawalla (*Land's End* and *Missing Person*), Kamala Das (*Summer in Calcutta, The Old Playhouse and other Poems*), A. K. Ramanujan (*The Strides, Relations, Second Sight* and others), R. Parthasarthy (*Rough Passage* and *Poetry from Leeds*), Pritish Nandy (*Gods and Olives* and many others) and Shiv K. Kumar (*Articulate Silences, Cobwebs in the Sun, Subterfuses, Woodpeckers, Woolgathering* and others) in the sixties who introduced new innovations in Indian English poetry. Whereas Keki N. Daruwalla, who was a police officer, was awarded the prestigious Sahitya Academy Award for his book of poems, *The Keeper of the Dead* (1984). Dwarika Nath Kabadi, Gieve Patel (*Body, How do you Withstand* and *Mirrored Mirroring*), A. K. Meharotra, Jayant Mahapatra, Dilip Chitre, Arun Kolatkar, Saleem Peeradina, Agha Shahid Ali, Gauri Deshpande (*Between Births*, 1968; *Lost Love*,1970 and *Beyond the Slaughter House*, 1972), Margaret Chatterjee, Meena Alexander (*Stone Roots, 1980; House of a Thousand Doors, 1988; River and Bridge, 1995; Illiterate Heart, 2002*; and *Raw Silk, 2004*), Eunice de Souza (*Fix, 1979; Women in Dutch Painting, 1988; Ways of Belonging, 1990*); Manohar Shetty, Vikram Seth, Imtiaz Dharkar (*Purdah, Post Cards from God, I Speak for the Devil, Leaving Fingerprints, Over the Moon*, 2014), Shahid Suhrawardy, Ayappa Paniker and Vilas Sarang and a host of other poets in the seventies and eighties, came forward to shoulder the responsibility of Indian English Poetry in the modern period. These poets have also been categorized into second and third generations of poets in the Post-Independence or Post-Colonial period in India. The innovative and creative expression of these poets received much critical acclaim as they were the part of the vast English colonial empire. Their creative ability and unique Indian sensibility triumphed in proving their poetic metal to flourish in the global era of competition.

Check your progress:

1. Who was the leader of English poetry during post-independence period?
2. Which were the two phases of poetry according to P. Lal?
3. *Between Births* is an anthology by?

9.2.4 Modern and Post-Modern Phase:

Indian English poetry during this period developed intimate relationship with the international poetry and culture. Modernism made its course through social and economic progress of Indian milieu having strong attraction for western culture and language along with indigenous culture and languages. The new sensibility in poetry marked a quest for identity, a search for roots. It is a dynamic movement against the traditional form and diction. It is a phase of experimentation, introspection and self-actualisation. "They are sensitive and highly assimilative, and reflect in their verse the contemporary Indian preoccupations marked by changing social, cultural and ethico-moral values and more" (Singh K. D., 04). Quite often these modern and post-modern poets borrow certain things like individualistic approach, boldness and broader outlook of life from the 'isms' influential in the twentieth century. While experimenting they appear more artificial than being spontaneous, making their poetry complex and without warmth and poetic pleasure.

A host of Indian English poets have shown their talent through their poetry during this period. Some of them could be named such as Agha Shahid Ali (*The Wolf's Postscript to Little Red Riding Hood, I See Chile in my Review Mirror* and *Even the Rain*), Saleem Peeradina (*Contours of the Heart, Uncommon Wealth, Heart's Beast* and others), Manohar Shetty (*Morning Light, Personal Effects, Living Rooms, Body Language, Borrowed Time* and many), Vikram Seth (*All You Who Sleep Tonight, Mappings, The Frog and the Nightingle etc.*), Imtiaz Dharkar (*The Trick, Speech Balloon, Living Space, The Right Word, The Temporary Face*) and many others are ready to join the chain.

Jayanta Mahapatra and Niranjan Mohanty belong to the same tradition in the post-independence period. Their poetry, joining the voice of the mainstream poetry in India, appeared against the backdrop of Indian socio-cultural ethos and heritage. Both these poets deal with the

history, legends, myths, religion, folklore, traditions and the all-inclusive culture with the contemporary life and situations making the crucial part of their poetic enquiry. Mohanty's poetry in a unique way keeps pace with tradition and modernity, having a perfect blend of both in his eight poetic volumes published till his sad and early demise in 2008. Mahapatra also shows his strong bond and concern for the present day life and agonies of his fellow human beings through his poetic creation. The poet adopts two modes of expression first by turning to his self to introspect his own life and second by turning outside to observe and react ironically on the realities around.

Both these poets born in the mythical land of Orissa, and fortunately in the same period, express their self and their reminiscences of the conditions around them; through their poetry. Though they speak the same language and belong to the same period, their backgrounds are different. They belong to different religions. Mohanty was born and remained a staunch Hindu till his death in 2008, and Mahapatra is a born Christian leading a life amidst the Hindu dominated society. These features of their individual life linger through their poetic expressions shaping their imagination of life in the land of their possession. Their reactions on various issues from the past, its present implication, present situations around and innumerable other issues mark similarities and differences in vision and approach.

Though, we have made two categories of poets and their poetry as above but in case of majority of the poets in Indian English poetry, they kept writing poetry in all these phases. So, it is just for the sake of convenience, nothing beyond. There are other names as well but perhaps because of their comparative less visibility they are often not included in the university syllabi. One such name is of Keshav Malik (1924-2014). He was an art critic, artist and poet. He sees things through his artistic vision and penetration. His *The Lake Surface and Other Poems, Rippled Shadow, Poems C, Negative* and *Shapes in Peeling Plaster* are noteworthy. Monika Varma (1916) is one such poet with all grace, balance, melody and aesthetic sense and artistic beauty. Her compositions *Dragonflies Draw Flame, Post Imperative* and *Alaknanda* are worth reading. Suniti Namjoshi (1941) is another staunch feminist poet fighting for women. *The Jackass and the Lady* and *The Authentic Lie* are some of the important collections of her poems. Mamta Kalia (1942) also acquires space in the line of contemporary poets. Her *Tribute to Papa* and *Poems* (1978) sing the feminine desires, hopes, fears and loneliness. Roshen Alkazi's

simple, lucid and meditative contribution is small but remarkable. Her *Seventeen Poems* and *Seventeen more Poems* cannot be overlooked.

Check your Progress:

1. Which 'isms' are influential during this period of poetry?
2. What are the salient features of modern and post-modern English poetry in India?
3. What do you understand by 'quest for identity' and 'search for roots' in this context?

9.3 Learning Outcomes

Reading this unit informs the reader well about English poetry in India as an independent genre. Origin and development of this genre is also traced, known and understood. A rough idea comes to the reader about the contact of the locals (Indians) with the colonizers, English language and literature which gave birth to Indian English literature and poetry in the succeeding times.

The reader is ignited in poetic spirit through this information about the genre. After reading the history of Indian English literature, the students will be able to trace the history of Indian English poetry. After reading this unit the students will note the important poets, their periods/phases, major trends, themes, popular forms, language of poetry, etc. which will help them to understand the important things about Indian English poetry.

Once the genre is introduced, the learner will get his enthusiasm boosted in the topics, culture, traditions, history, events, faith, legends, customs and myths they have in day-to-day life and in poetry they will compare to understand.

The learner will also know that one of the early motivations behind Indian poets writing in English were the great masters from European countries and most of them were English. Finally, the ability of the learner will get improved so as to read, appreciate and comprehend poems written by Indian English poets because of their knowledge of history of this genre.

9.4 Glossary

Aesthetics: A set of principles concerned with nature and appreciation of beauty

Assimilation: The process of understanding ideas

Chaotic: In a state of complete confusion and disorder

Ethico-moral: A systematic concept of right and wrong

Ethos: The characteristic spirit of a culture

Feminism: The advocacy of women's right on the grounds of gender equality

Feminist: A person who believes in feminism, and tries to achieve change that helps women to get equal opportunities

Gandhian phase: Gandhian Era in politics and its impact in literature and in social, cultural life in the country

Genre: A particular type/style of literature, art, film or music with special characters

Indigenous: Occurring/originating naturally in a particular place, native

Literary canvas: Things made up of or pertaining to literary compositions

Modernism: Modern character or quality of thought, expression or technique

Postcolonial: Occurring /existing after the end of colonial rule

Postmodernism: A late 20th century style and concept in the arts, architecture and criticism which represents a departure from modernism and is characterised by self-conscious use of earlier styles and conventions, a mixing of different styles and media

Reminiscences: A story told about past event remembered

Romanticism: A movement in the arts and literature in the 18th century emphasizing inspiration, subjectivity and primacy of the individual

Sensibility: The quality of being able to appreciate and respond to complex, emotional or aesthetic influences; sensitivity

Values: The regard that something is held to deserve; the importance, worth or usefulness of something

Vedic tradition: The ideas and practices of Vedic religion and laid down the basis of classic Hinduism

9.5 Sample Questions

9.5.1 Objective Questions:

1. The relationship between India and Britain was of .....
   (a) Master and servant
   (b) Sahib aur Gulam
   (c) Colonizer and colonized
   (d) All the above
2. ..... was the first Indian English poet.
   (a) H. L. V. Derozio
   (b) Kashiprasad Ghosh
   (c) Michel Madhusudan Dutt
   (d) Toru Dutt
3. .....wrote the book, *A History of Indian English Literature*.
   (a) M. K. Naik
   (b) A. K. Meharotra
   (c) David Daiches
   (d) D. V. Naik
4. *A Time to Change* (1952) was written by.....
   (a) Jayant Mahapatra
   (b) Nissim Ezekiel
   (c) Keki Daruwalla
   (d) d. Gieve Patel
5. ..... is the author of the book *After Amnesia*.
   (a) Homi Bhabha
   (b) Jayant Naralikar
   (c) Ganesh Devi
   (d) Aurobindo
6. *Geetanjali* was written by.....
   (a) A. K. Ramanujan
   (b) B. R. Parthasarthy
   (c) Rabindranath Tagore

(d) M. K. Naik

7. Who is the only recipient of Nobel Prize for literature from India?
   (a) Rabindranath Tagore
   (b) V. S. Naipaul
   (c) Arvind Adiga
   (d) Arundhati Roy
8. Who is the author of the poem *Relationship*?
   (a) Sarojini Naidu
   (b) Niranjan Mohanty
   (c) Arun Kolatkar
   (d) Jayant Mahapatra
9. Who among the following is not a modern English poet from India?
   (a) Nissim Ezekiel
   (b) Saleem Peeradina
   (c) Vikram Seth
   (d) Manmohan Ghosh
10. Who was the first Indian woman English poet?
   (a) Aru Dutt
   (b) Toru Dutt
   (c) Sarojini Naidu
   (d) Imtiaz Dharkar

9.5.2 Short Answer Questions:

1. Comment on the origin of Indian English poetry.
2. What are the different stages in the history of Indian English poetry?
3. Enlist the characters of modern Indian English poetry.
4. Comment on the development of English poetry in India.
5. Illustrate the contribution of major Indian English poets.

9.5.3 Long Answer Questions:

1. How do you substantiate the view, "Indian English Poetry is an offshoot of English and Indian cultural meet"?

2. Discuss 'Indianness' in Indian English poetry on the basis of your study.

3. How do you look at the statement, "Early Indian English poetry was a borrowed and imitative plume"?

9.6 Suggested Readings

1. Das, Nigamananda. *The Poetry of Jayant Mahapatra: Imagery and Vision*. Delhi: Adhyayan Publishers & Distributors, 2006.
2. Devy, G. N.*The G. N. Devy Reader.*New Delhi: Orient Black Swan, 2009.
3. Dwivedi, A. N. *Kamala Das and Her Poetry*. Delhi: Doaba House, 1983.
4. Gokak, V. K. *Literatures in Modern Indian Languages.* Delhi: The Publications Division Ministry of Information and Broadcasting Govt. of India, 1957.
5. ---. *Pathways To The Unity Of Indian Literature*. Delhi: B. R. Publishing Corporation, 1989.
6. ---. *The Golden Treasury of Indo-Anglian Poetry 1828-1965*. Ed. By Gokak. Delhi: Sahitya Akademi, 1995. (9th Rpt).
7. Iyengar, K. R. S. *Indian Writing in English*. New Delhi: Sterling Publishers Pvt. Ltd., 2013. (18th Rpt).
8. Naik, M. K. *A History of Indian English Literature*. New Delhi: Sahitya Akademi, 1992. (8th Rpt).
9. Paranjape, Makarand. Ed. *Indian Poetry in English*. Madras: Macmillan India Limited, 1993. Patra, P. K. "Poetry as Jayant Mahapatra's Ivory Key". *Indian English Poetry: Identity, Representation and Authenticity*. Ed. By Jaydeep Sarangi. Kolkata: Books Way, 2011.
10. Singh, Charu Sheel. Foreword. *Festivals of Fire: A Study of the Poetry of Niranjan Mohanty*. Ed. Binod Mishra and Sudhir K. Arora. New Delhi: Adhyayan Publishers & Distributors, 2010.
11. Singh K. D. *New Explorations in Indian English Poetry*. New Delhi: Sarup & Sons, 2004.

Unit - 10: Indian Women Poets

Structure

10.0 Introduction
10.1 Objectives
10.2 Indian Women Poets
  10.2.1 The pioneers
  10.2.2 Post-Independence Poets, Phase-I
  10.2.3 Post-Independence Poets, Phase-II
  10.2.4 Women Poets of 1990s and after
10.3 Learning Outcomes
10.4 Glossary
10.5 Sample Questions
10.6 Suggested Readings

10.0 Introduction

Indian English poetry is an independent and globally renowned genre of literature. Contributions of a host of creative minds pioneered in shaping the poetic identity in this name during and after the *British Raj*. It originated out of the cultural encounter that knowingly or unknowingly happened when the British came to India. With the introduction of English education in India, a new class of Indians that further came into close contact with the English education, religion, literature, life and many other things at home and abroad. This resulted in boosting the creative ability to shape and express our sensibility and mentality holding firmly a tongue foreign at that time. However, the number of poets and their poetic contributions were very limited during the pre-Independence period. Even attitude wise, it appeared like they wished to be English poets more than Indian English poets during this early phase of poetry in India. With political freedom in 1947, we witnessed the true Indian sensibility flowing and being articulated through Indian English poetry as well.

In the journey of this proud creative expression, contribution of women poets is no less than their male counterparts. It is really interesting to witness their experiences, struggle,

sufferings and success through poetry. Poets like Toru Dutt and Sarojini Naidu pioneered writing poetry in English by Indian women during the colonial time. In the postcolonial period, Indian English poetry witnessed tremendous developments. Rise of the female poetic vision in this context is very much crucial to know and study. English poetry by these women poets could be seen as a rebellion against the traditional estimation of women as daughter, wife, mother and nothing beyond that independently. English education opened the doors of opportunity for them to know the new feminist ideology already shaped in the West. They embraced it whole-heartedly and the journey of expressing resistance and self-confidence through their poetic articulation began.

In free India, English poetry by the women poets also breathed freely to convey the failures, frustrations, disappointments and loneliness in life in general and love life in particular. The major poets among them are Kamala Das, Gauri Deshpande, Margaret Chatterjee, Meena Alexander, Eunice de Souza, Imtiaz Dharker, Monika Varma, Suniti Namjoshi, Sudha Iyer, Mamta Kalia, Roshen Alkezi, Sunita Jain, Meena Kandasamy, Rukmini Nair, Mani Rao, Nandini Sahu and many others. Whatever their social and professional stature be, their poetic articulation weighed the emotional burden of Indian women artistically.

10.1 Objectives

After going through the unit, the students will be able to:

- Read the canon of Indian English poetry.
- Know the Indian women poets writing in English.
- Get an idea about the origin and development of Indian English poetry by women.
- Learn about the stages and trends in Indian English poetry by women.
- Get information of the major women poets and their major works.
- Explore the emotional world of women through representative poets.

10.2 Indian Women Poets

Poetry, and for that matter no creative art makes any gender difference, is the universal experience for generations. Many women artists, poets and writers have shown this time and

again even in the times of male dominance in publication industry as well as in readership groups. Indian women English poets have shown their enthusiasm and zeal through their ability through translations and through original English articulation soon after. Let us see who these pioneers are in English poetry in India.

10.2.1 The Pioneers:

Pre-Independence phase of poetry marked a divorce from the imitative phase of poetry that blindly imitated the English poets in themes and moods. Poets of this phase were either direct freedom fighters or at least were nationalist and assimilative. It was the period of literature of the soil; in no way an extension of English literature. The mystics like Tagore, Aurobindo and Manmohan Ghosh featured Indianness with their female counterparts who led the way inspiring generations of women in India.

Toru Dutt (1856-1877) pioneered as an Indian woman writing poetry in English. Being born and brought up in a Bengali family of Kolkata who converted to Christianity very early during the colonial era, Toru Dutt got the opportunity to learn western languages, literatures and cultures. After her early education at home, she left for France with her family and joined a French school. Later when the family left for London, Dutt sisters got another opportunity to get nurtured in the English atmosphere through classic texts like *Paradise Lost*. Seeds of poetry were cultivated early through her translations from Bengali and French into English. Toru among her siblings was an expert in all these languages.

A Sheaf Gleaned in French Fields (1876) is her first collection of poetry; most of it was translations from French into English with a few of her own compositions. Toru Dutt was not fortunate enough to enjoy the success of her publications at home and abroad as her collection of poems *Ancient Ballads and Legends of Hindustan* was posthumously published in 1882. These ballads are truly Indian in genre and outlook and poetically express her coming back to her motherland. The poems reflect the knowledge of Toru Dutt about her country which she gathered from books and people. Her poetic craft could be seen in her articulation of poems deeply rooted in Indian traditions. A few of her popular poems are *Sita, The Lotus, A Sea of Foliage* and the often-read poem in Indian curriculum *Our Casuarina Tree*.

Sarojini Naidu (1879-1949) was also born in an educated Bengali family in Hyderabad. She had her education in Chennai, London and at Cambridge. After that she took a political flight through the Indian war of Independence using the platform of Indian National Congress. She became a follower of Mahatma Gandhi in ideals and practice. Naidu was proficient in

Bengali, Urdu, Telugu, English, Sanskrit and Persian. She took writing very early in her life. Her poems are both light (children's literature) and serious in nature dealing with the topics like patriotism, romance and tragedy. The lyrical qualities of her poems own for her the sobriquet 'The Nightingle of India'.

The Golden Threshold (1905) was her first collection of poems. Most of her poems are based on the themes from everyday things in life and from the natural world also. Her deep desire and enthusiasm in the freedom of her country also got infused through some of her poems. Her style of writing is simple and often using traditional tools like imagery (sensory), alliteration and direct and simple diction. Her noted poem "In the Bazaars of Hyderabad" was published in her collection of poems *The Bird of Time* (1912). This poem attracted the attention of many readers and critics. Her ability to articulate using the brilliant images of sense perception is praiseworthy in this poem and in many others. *The Feather of the Dawn* contained her poems written in 1927 which is again edited and published after her death in 1961. Thus, Naidu used her lyrical craft to inspire ordinary women to join the Indian war of independence and led her way as a pioneer.

Thus, these women poets toeing the path of their age have left their mark of Indianness on Indian English poetry that implies Indian life, its patterns, celebrations, myths, behaviours and perceptions. The true spirit of awareness about the matters of differences in Indian society is wellbalanced by poets like Sarojini Naidu and all others. Overall, they constituted a phase of sharing both nostalgia and quest for identity that comes in abundance in the later years.

10.2.2 Post-Independence Poets, Phase-I:

This phase marked experimental approach of the poets as in other arts. This phase of post partition years reflects a sort of urgency in defining our national identity and at the same time unending traumatic search for self. The poets of this phase had to fight with the fall of traditional set up, fall of values due to industrialization resulting in cultural loss on one hand and on the other the western influences questioned their very existence. But one positive thing was that poetry exhibited the spirit of liberty in the lives of people in this phase to its very core. Many developments marked change in ordinary moments of life and in poetry as well. In short, poetry in this phase is no longer imitative but has become a voice of one's own. Women poets witnessed this change and participated in this transformation skilfully.

Kamala Das (1934-2009) was a Malayalam and English poet born in Kerala. She is known for her bold stance in dealing with the issues of women, sexuality, children, and overall treatment given to them. Kamala Das spent her early days in Calcutta and at her ancestral place in Kerala, Punnayurkulum. She took the writing following her mother but her inclination towards poetry was more under the influence of her uncle Nalpat Narayan Menon, a prolific writer and translator in Malayalam. Kamala Das, after her early marriage with Madhav Das who was a banker, published her works with his support. Taking this opportunity and the tumultuous atmosphere in the sixties in Calcutta about arts, she published volumes of poems in English.

Summer in Calcutta (1965) was the first collection of poems by Das. This volume received appreciation and rejection at the same time because of its explosive nature. The choice of themes, treatment, and bold expressions in this collection received attention of readers and critics. Unusual themes like that of eunuchs, freaks, and those frequently sought-after ones like love, lust, betrayal, and many other questions directly dealing with grave concerns about reality of life raging in the mind of an individual.

Her second book of poetry, *The Descendents* (1967) is even more explicit in nature. Poems in this volume are more direct in voicing the unspoken. Consciousness about death and its obsession grips the mind of the poet many times when one goes through the poems. Das basically is the poetess of love; her themes of unfulfilled love, yearning for love, quest for love, and her failure to find emotional fulfilment through love are some of the dominant themes throughout this collection.

The Old Playhouse and Other Poems (1973) is a pack of mixed emotions, themes, and expressions. In this collection, the poetess enjoys her memories from childhood, especially her days spent with her granny. On the other hand, through another poem she speaks of her painful experiences, frustration, and failure in married life. *The Stranger Time* (1974) and *Collected Poems* (1984) are two more volumes of poems published in her name. Besides these, there are some other works both in English and Malayalam. Kamala Das calls for special consideration because of her handling the issues in a unique way. Ahead of her time and sometimes far ahead, she speaks through her poems in the interest of feminine self.

Gauri Deshpande (1942-2003) was born in Pune. She was daughter of Irawati Karve and granddaughter of Maharshi Dhondo Keshav Karve, an eminent social reformer. She wrote in both Marathi and English. Like her predecessor Kamala Das, she too continued with confessional poetry, hiding nothing. Most of her works, including poetry, had a touch of her own

life through life experiences, frustrations, tensions, and strained family relations representing her age. Mostly, she wrote about the commonplace. Still, a feminist enquiry had always been there in the backdrop. The popular themes in her poetry are love, betrayal, despair, loneliness, abandonment, and others she has worked upon in an appropriate manner.

She has published three volumes of poems, *Between Births* (1968), *Lost Love* (1970), and *Beyond the Slaughterhouse* (1972). Besides these, she has also contributed to other anthologies of Indo-English poetry. The poetess perhaps writes to get relief from tensions in ordinary life situations and demands utterance through her recurrent themes of lost love and isolation. She is comfortable with small poems and 'The Female of the Species' is her best work wherein she conveys her feminine feelings. This poem appears to have come into existence out of the need felt by the poetess to communicate with the world as a woman. Thus, the confession agenda continues projecting more thoughtful and provocative ideas through poetry.

Margaret Chatterjee (1925-2018) is equally important name in the canon of Indo-Anglian poetry. She was born in Paddington and studied at Oxford. There she came in contact with an Indian professor and came to India in 1946. She was a versatile genius; a philosopher, poet, musician, and critic. Being a student of philosophy and a scholar later on, her poetry also showed touch of her literary and philosophical ideas. With many other contributions, she has five volumes of poetry to her credit namely, *The Spring and the Spectacle* (1967), *Towards the Sun* (1971), *The Sandalwood Tree* (1972), *The Sound of Wings* (1978), and *The Rimeless World* (1987).

Chatterjee, like many other poets of her age, responded to the issues and interests of her time through her poetry but the human concern always remained central in many of her works. Readers and critics of her poetry classify her poems into four categories, poems of personal nature, her own experience-based poems, nature poems, and philosophical poems. She speaks about everything with a sense of responsibility but analysing the true situation. One such often read is 'August 15' where the poet speaks in turn of the tragic paradox of free India. Reading her poetry in comparison with the other contemporary poets will be of help in exploring the situations, practises, and manners through poetry.

Meena Alexander (1951-2018) is another important name without which no study of Indian English poetry could be complete. She is a leading woman writer who writes about her experiences from distant places. Meena was born in a Syrian Christian family from Kerala at Allahabad. Her father was a scientist, working for the Government of India. Soon, the family

moved to a newly independent country Sudan and thus began the journey of the poet that continued till her death in 2018 in New York. Among her published volumes of poems, a few are: *The Bird's Bright Ring* (1976), *I Root My Name* (1977) and *Without Place* (1978). She is known for her lyric poetry, making a point for migration and trauma as themes. Its impact on the individual life, subjectivity that occurs, and the violent situations tend to cross the borders are some other important concerns one finds in her poetic enquiry.

In her other volumes of poems such as *The Stone Roots* (1980), *House of a Thousand Doors* (1988), *Illiterate Heart* (2002), *Raw Silk* (2004), *Quickly Changing River* (2008), *Birthplace With Buried Stones* (2013), and *Atmospheric Embroidery* (2018), Meena Alexander has explored the themes of feminism, post-colonialism, dislocation, memory, and many others. She has also been credited for creating a new hybrid form of poetry which fuses the western romantic lyric tradition with non-western forms of Bhakti and Sufi poetry which came out of India. Reading her poetry would be of help in understanding the trauma of migration.

Eunice de Souza (1940-2017) has been widely acknowledged as a poet writing in English. She was born and brought up in Pune in a Goan Catholic Christian family. After her study of literature and her doctoral research from Mumbai University, she joined as a faculty of English literature in St. Xavier's College, Mumbai and worked there for thirty long years.

Among her noted works of poetry include, *Fix* (1979), *Women in Dutch Painting* (1988), *Ways of Belonging* (1990), *A Necklace of Skulls* (2009), and *Learn from the Almond Leaf* (2016). One important thing that needs to be mentioned about Eunice de Souza is that she is the only woman poet included in the *Oxford India Anthology of Twelve Modern Indian Poets* (1992).

Throughout her poetic contribution, De Souza shows concern for the Indian women in their contexts and roles. Whether it is about a maid servant, daily wage worker or an isolated housewife, her poems commonly explore the loss, isolation, and alienation that accompanies womanhood in our country. Her famous poems 'Bequest' and 'Advice to Women' reveal her sense of discomfort with patriarchal institutions. Perhaps, this approach of the poet made her remain single throughout her life. Reading her poetry will reveal the spirit and concerns that she had.

Check your Progress

1. Who is the author of *The Golden Threshold*?
2. Form which Indian state does Meena Alexander belong?

10.2.3 Post-Independence Poets, Phase-II:

English poetry in India or even other literary works cannot be classified into periods/phases creating watertight boundaries. Still, changes apparent in the changing times need to be attended. Hence, for convenience we are studying poetry in phases. Poets born in India and those who came to India and adopted the traditions became one with it. However, there are others, putting them in this category is uneasy; they too consider themselves Indian. Literary tradition in India warm-heartedly welcomed them and they become a part of this unique canvas.

Imtiaz Dharker (1954) was born in Lahore, Pakistan, grew up in Glasgow and now lives between London and Mumbai. She is a British citizen and poet, artist, and documentary film maker. Dharker is a celebrated poet in the United Kingdom and in other countries of the world, has to her credit seven collections of poetry: *Purdah and Other Poems* (1988), *Postcards from God* (1997), *Speak for the Devil* (2001), *The Terrorist at My Table* (2006), *Leaving Fingerprints* (2009), *Over the Moon* (2014), and *Luck is the Hook* (2018).

Home, freedom, travel, geographical, cultural offsets, the cultural conflicts within the society, and gender politics and differences are the main themes in Imtiaz Dharker's poetry. Her poetry gives space to various issues of Muslim women who in the opinion of Dharker experience injustice, oppression, and violence traditionally. However, the poet with the issue of marginal, oppressed, and the orthodox discusses the concept of national identity in her poems. She believes that nature of the term 'nationhood' signifies bigotry. According to her, it has always been used as a means to exclude others. She expresses the ideal spirit of being able to celebrate nationhood is to be open to the other cultures around. Thus, the continuous conflict between the religious and secular, local and outsider, and major and minor grip the tensions in her poetry. Reader of her poems finds his spirit awakened in a complete state of enlightenment and clarity.

Sujata Bhatt (1956) is an Indian poet born in Ahmadabad, Gujarat and brought up in Pune until she left for USA with her family in 1968. The poet got appreciation from all over the world for her early poem, 'Search for My Tongue'. She, being a Gujarati, writes Indian English rather than Anglo-Indian poetry. She also translated Gujarati poems into English. The poet in this poem speaks of her language and the divison created, resulting in her split identity. She in a way admits that language divides us. Perhaps, reading her other poems would shed more light upon the divide created by language in the lives of immigrants, their situations, and helplessness.

Among her published works are *Brunizem* (1988), *The One Who Goes Away* (1989), *Monkey Shadows* (1991), *The Stinking Rose* (1995), *Point no Point* (1997), *Augatora* (2000), *The*

Colour of Solitude (2002), and *Pure Lizard* (2008). Bhatt uses her life experiences and knowledge sources while articulating her views through poetry. For example, she speaks of the post World War-II and the day-to-day routine in India in a delicate manner. Sujata, Bhatt through her handling of the themes, shows her maturity towards cultures amidst the colonial and racial prejudices around. Reading her poetry will unbind the colours of life in distant contexts for sure.

Monika Varma is another major contemporary poet though not famous like Kamala Das, Gauri Deshpande, and a few more but, her moderate and calm personality, her exclusive artistic responsiveness, and use of radiant writing and phrases seeks attention of critics and deserves appreciation. The poetess, unlike her other contemporary poets, exhibits her maturity not by crossing the boundary of graciousness and modesty in her choice of themes and expression. Her breathing language and eye-catching imagery prove her metal while singing her love songs.

She has published seven volumes of poetry, *Dragonflies Draw Flame* (1962), *Gita, Govinda and Other Poems* (1966), *Green Leaves and Gold* (1970), *Quartered Questions and Queries* (1971), *Past Imperative* (1972), *Across the Vast Spaces* (1975), and *Alaknanda* (1976). Such huge publication with no compromise in quality helps her stand tall in the world of poetry. Her mood in poetry is unlike the romantic poets; she emerges as a fresh morning singing of the nature; the dawn, the dusk, evening, night, the mountains, rivers, the sun, and the moon. Greenery and beautiful flowers keep her away from the personal losses. Overall, Monika Verma appears to have the attitude of being free of sobs and sighs with new ideals of romanticism while confronting the real world.

Suniti Namjoshi (1941) was born and brought up in Mumbai, India. She is an English citizen now living in the UK. Her works including poetry have been translated in many languages of the world. Her move towards challenging the traditional evils like prejudices, racism, and sexism prove her to be an inventive and experimental poet. Namjoshi is a poet, fiction writer, fabulist, children's story writer, a feminist writer, an activist, and a translator.

Namjoshi is a Diasporic transnational poet and writer. She textually attempts to construct an alternative universe in her poetry. She undertakes a comparative approach in selecting subjects and cross-cultural identities as her focus of attention in her works. It is argued that because of Indian laws, religious dogmas, social discourses, and the social stigma against homosexuality, the mission of creating alternative universe remains operative in her poetry. According to her critics, her works combine Feminism, Postcolonalism, and Queer theory. She

has many publications to her credit. Among them, her famous poetry volumes are *Poems* (1967), *More Poems* (1971), *Cyclone in Pakistan* (1971), *The Jackass and the Lady* (1980), *The Authentic Lie* (1982), *From the Bedside Book of Nightmares* (1984) *Flesh and Paper* (1986), *Because of India: Selected Poems and Fables* (1989), and *Sycorax: New Fables and Poems* (2006).

Mamta Kalia (1940) born in Vrandawan, Uttar Pradesh is a leading bi-lingual poet of English and Hindi. Kalia is the representative poet of the seventies; speaking of women, their roles, obsessions, oppressions, and feminism in practice. The poet has objection over the transformation of feminist movement into more of a brand focused on the liberalization of body. Born in an educated family, Kalia had a sort of legacy in poetry through her uncle, Late Bharat Bhushan Agrawal who was a prominent poet of the progressive movement. Mamta Kalia has a deep sensitivity towards people and life as a whole that could be met reading her famous books of poems, *Tribute to Papa and Other Poems* (1970) and *Poems* (1978).

The poet personifies change through her own contributions in confessional poetry that ruled for almost three decades in India. For Mamta Kalia writing is an antidote to sufferings and helplessness. She declares saying, "I write/ because I cannot bite". This is really interesting to read and understand how confessional poetry underwent change in Kalia while coping with numerous difficulties of modern life.

Speaking about her first book of poems, *Tribute to Papa* is an ironical collection, where she attempts to parody most of the relationships. She says, the poems in this volume are against the established social values and relationships that are taken for granted for ages. She is subjective as a poet speaking about herself as a daughter, as a wife, as a mother, sister and in many such roles in our society. She speaks of her personal experiences but very different than her confessional predecessors like Das. Das shows her injuries through her poetry whereas Kalia attempts to change by healing that injury, is remarkable.

Check your Progress

1. When and where was Imtiaz Dharker born?
2. How many volumes of poetry are published by Monika Varma?
3. Who is the author of *Tribute to Papa and Other Poems*?

10.2.4 Women Poets of 1990s and after:

Apart from the women poets discussed earlier, there are some other women poets who have contributed and voiced the issues and interests of women using similar idioms employed by their predecessors. These poets include Sudha Iyer, Rukmini Nayar, Mani Rao, Sunita Jain, and Roshen Alkezi. Exploring them would be of help in updating our knowledge of Indian women poets and their works.

Sudha Iyer (1933) is another established poet-critic having a brilliant academic and professional career. She worked as a teacher of English in various institutes of repute. Her poems have been published in many popular anthologies and journals in India and abroad. *Burning Drops* (1987) and *After the Silence* (1991) are her published volumes of poems. *Contemporary Indian English Love Poetry* (1990) and *Voices: Indian Poetry in English* are some noted examples where her poetry occupied space. She keeps musing about sadness, failures, mysteries, and betrayals in a philosophical manner. Her approach towards poetry is a kind of socio-political protest unlike those who keep sitting in ivory-towers thinking about common people only through their words.

Iyer's feminine perspective in her poetic creations is imbued with infinite capacity of women for enduring pain and torture. In an unusual manner she speaks of "nameless fear" many Indian women face, especially married ones. In her famous poem 'Fears of an Indian Bride', the poet relates to the issues of dowry demands and the consequences it leads into. She spares no evil and exposes through her poems everything that happens to women in our society. Overall, her poetry is a medium of resistance and protest against injustices, oppression, and brutality practiced by men on women.

Rukmini Nair is a poet, critic, and professor of Linguistics and English at IIT, Delhi. She has been invited and is a regular visiting faculty at various universities globally. With this brilliant academic recognition, she has also been considered as a significant postmodern poet in Indian English with her three published volumes, *The Hyoid Bone* (1992), *The Ayodhya Cantos* (1999), and the recent one *Yellow Hibiscus* (2004). In the year 1999, she received first prize in All India Poetry Society/British Council competition for her poem 'Kali'. She has also been featured in *Penguin New Writing in India* (1990) and the anthology *Mosaic* (1999) as award winning poet in India and in the UK.

'Kali' though apparently speaks of the Hindu Goddess, her bad temper, her equations with her son Ganesha, and partner Shiva; the poem has a clear existential message for the Indian

woman and her many socio-psychological trappings. Nair thus, in her articulations, brings the interplay between the esoteric and mundane in systematic subjugation of Indian woman over the centuries.

Nair deviates from her contemporary poets in many ways. It goes with her understanding and views about the world of women. In an interview she says, "I am very resistant to the idea that a woman is a palpitating emotional being limited to describing her feelings. As a result, I have tried deliberately to include forbidden 'unwomanly' qualities such as wit, a sense of humour, intellectual toughness and technical virtuosity within my own writings". Thus, Nair contests a mythological belief that promotes gender and caste subalternity. She examines the dualities inherent in myths about women and attempts to establish a new relationship between myths and the contemporary socio-political condition says Shweta Tiwari, a scholar and critic of her poetry.

Mani Rao (1965) is an Indian born English poet, translator, and scholar who moved to Hong Kong in 1993 but is now based in Bangalore. Rao has worked in the field of advertisement and media for a considerable time in the beginning. She has published nine volumes of poems and many others as translations from Sanskrit and other languages. *Wing Span* (1987), *Catapult Season* (1993), *Salt* (2000), *Echolocation* (2003), *Mani Rao: 100 Poems* (2006), *Ghostmasters* (2010), *Echolocation* (2014), *New and Selected Poems* (2014), and *Living Mantra-Mantra, Deity and Visionary Experience Today* (2019) are her volumes of English poetry. Her translation of *Bhagavad Gita* (2015) is most appreciated work. Her poems have also been published in many anthologies and journals of repute. Mani Rao's is the most unique writing style of her own in our times with a special leaning towards mythology, which she rewrites, retells or responds to myths in her works.

Meena Kandasamy (1983) is an Indian English poet, fiction writer, feminist activist, and translator from Chennai. As she is well known as an activist, working for liberation of women and the low castes, her works, including poetry, also feature the same spirit of activism. Like her predecessors and other contemporary poets, she too is a feminist. She has in her record two volumes of poetry, *Touch* (2006) and *Ms. Militancy* (2010). Though, her poetry is published in reputed magazines of poetry but, both her volumes of poems received severe criticism as well by her editors and critics. The poet is focused and she says, "My poetry is naked, my poetry is in tears, my poetry screams in anger, my poetry wreathes in pain, my poetry smells of blood, my poetry salutes sacrifice, my poetry speaks like my people, my poetry speaks for my people".

It would be interesting to read Meena's poetry as she is perhaps the only representative of the direct caste victims in our society. A comparative reading of her poetic articulations with her other contemporary women poets perhaps would open many hidden layers of reality in our society.

10.3 Learning Outcomes

Students after reading this unit get formally introduced with the body of women poets. They may remember the poems studied by either of these poets during their studies. The brief description given of each poet, their major publications, places, roles and duties, their major themes, concerns, language, and techniques used in their poetry orient the reader in the genre. Poetry is just one aspect of the lives of these women, a brief description of their whereabouts will also help in connecting them with their work while reading this unit and individual works afterwards.

Many of these women poets are professionals as well. They are from various fields, their experiences are different, and concerns also differ to some extent. Still, they have something common like they are feminist to their very core, they resist against the socio-political, traditional, mythical, communal, caste, and many other forces through their works. They are well educated women; most of them have been to the developed countries, have studied and experienced the social life of women in that world and while reading them this could be felt by the students throughout their articulations. Finally, the students can have a few popular names, names of volumes, some popular poems and some broad ideas about Indian women poets in the form of ready reference.

10.4 Glossary

Confessional: Speech or in writing when a person reveals private thoughts or admits to past incidents, especially one about which they feel ashamed or embarrassed

Canon: A collection or list or criteria to judge something

Ivory-tower: A state of privileged seclusion or separation from the facts and practicalities of the real world

Diasporic: A Diaspora is a large group of people having similar heritage or homeland who have since moved out to places all over the world

Sheaf: A bundle of grain stalks laid lengthways and tied together after reaping

Glean: Gather after harvest

10.5 Sample Questions

10.5.1 Objective Questions:

1. Who was the first India Woman English Poet?

   (a) Aru Dutt (b) Toru Dutt

   (c) Sarojini Naidu (d) Kamala Das

2. *A Sheaf Gleaned in French Fields* is written by whom?

   (a) Sarojini Naidu (b) Toru Dutt

   (c) Aru Dutt (d) Gauri Deshpande

3. Name the poet who was an active politician and member of Congress party during the colonial period.

   (a) Kamala Das (b) Toru Dutt

   (c) Gauri Deshpande (d) Sarojini Naidu

4. *The Golden Threshold* was published in the year?

   (a) 1900 (b) 1905

   (c) 1910 (d) 1908

5. Who wrote the volume of poems *Summer in Calcutta*?

   (a) Sarojini Naidu (b) Gauri Deshpande

   (c) Arundhati Roy (d) Kamala Das

6. *The Descendents* by Kamala Das was published in the year?

   (a) 1965 (b) 1967

   (c) 1968 (d) 1969

7. A renowned poet Gauri Deshpande was the grand-daughter of whom?

   (a) Maharshi Karve (b) Irawati Karve

   (c) Gopal Krushna Gokhale (d) Lokmanya Tilak

8. How many books of poem are written by Gauri Deshpande?

(a) Five (b) Three

(c) Four (d) Six

9. Who wrote the poem 'Advice to Women'?

(a) Imtiaz Dharker (b) Eunice de Souza

(c) Mani Rao (d) Meena Kandasamy

10. *Sycorax: New Fables and Poems* (2006) is a book of poems by-

(a) Sudha Iyer (b) Rukmini Nair

(c) Suniti Namjoshi (d) Vijaya Goel

10.5.2 Short Answer Questions:

1. What do you understand by the term 'Confessional poetry'?
2. Write an Introduction of the poet Sarojini Naidu in brief.
3. How do you estimate the poet Kamala Das?
4. Give an account of Imtiaz Dharker as a poet.
5. What do you know about Rukmini Nair as a poet?

10.5.3 Long Answer Questions:

1. Discuss the dominant themes common in the poetry of major Indian English women poets.
2. How do you look at the bold and realistic feminine expressions by many Indian women poets in their poetic expressions?
3. Elaborate the history of Indian women English poets in brief.

10.6 Suggested Readings

1. Gokak, V. K. *The Golden Treasury of Indo-Anglian Poetry 1828-1965*. Ed. By Gokak. Delhi: Sahitya Akademi, 1995. (9th Rpt).
2. Iyengar, K. R. S. *Indian Writing in English*. New Delhi: Sterling Publishers Pvt. Ltd., 2013. (18th Rpt).
3. Naik, M. K. *A History of Indian English Literature*. New Delhi: Sahitya Akademi, 1992. (8th Rpt).

Unit - 11: *A Country*

Structure

11.0 Introduction
11.1 Objectives
11.2 *A Country*
- **11.2.1** Jayanta Mahapatra as a Poet: An Introduction
- **11.2.2** A Brief Summary of the Poem
- **11.2.3** Thematic Analysis of the Poem
- **11.2.4** Critical Analysis of the Poem
- **11.2.5** The Poet and the Poem: Relationship

11.3 Learning Outcomes
11.4 Glossary
11.5 Sample Questions
11.6 Suggested Readings

11.0 Introduction

Indian English Poetry since its inception during the colonial rule remained on the periphery of the vast literary canvas of India. Since the beginning, this so-called hybrid form of poetry served honestly the purpose of recording and representing Indian sensibility and emotional experiences at a global level, using a global language. Now, it is too late to consider English as a foreign language, when India has emerged as the second-largest country after the USA publishing a remarkable number of books every year in this language and literature. The picture of poetry in the rich corpus of Indian English Literature appears blurred today, though the fact that it has managed to survive in the age of fiction and cinema, is interesting to note. Credit goes to the generations of poets who through their verses in multiple forms and meanings represented the mythical and cultural identity of the nation.

The journey that started with the poetic creation of Henry Louis Vivian Derozio, Kashiprasad Ghosh, Michel Madhusudan Dutt, Aru and Toru Dutt and of course, historian cum poet Romesh Chunder Dutt, in the early nineteenth century, was the beginning of what we now call Indian English Poetry. Important poets like Manmohan, Aurobindo Ghosh, Rabindranath Tagore, Sarojini Naidu, and others rendered their services to the genre of poetry during this first phase. In the second phase, poets like Nissim Ezekiel, A. K. Ramanujan, Keki Daruwalla, Gieve Patel, R. Parthasarthy, Shiv K. Kumar, Arun Kolatkar, Meena Alexander and Jayanta Mahapatra along with many others imbued a new breath and divorced the readymade aesthetics and romantic mode of the first-generation poets in the pre-independence period, which M. K. Naik calls the Gandhian phase.

Jayant Mahapatra (1928), an addition to the same tradition, is a major figure on the panorama of Indian English Poetry and is quite well-known today. His heart-felt legacy and representation of the land of Orissa through his poetry, earns for him a much-esteemed position as a poet. The statement made by P. K. Patra in his scholarly article authenticates, "Jayant Mahapatra is a true representative poet of Orissa. Orissa finds expression in his poems so immaculately. When the entire Oriya culture is about to collapse under the threat of globalization, it is Mahapatra who tries to hold it from such a tremour through his poetry. All his poems are a kind of attempt to reconstruct the Oriya identity which has lost its health and vigour". Though, the statement appears to pour much acclaim to the poet, his contribution deserves the identity he has earned. He is considered one of the most widely read, discussed and published Indian poet in this age; both at home and abroad. Although he is grouped with Nissim Ezekiel and A. K. Ramanujan as being post-modern poets, he is often criticized for his obscurity and allusiveness. Overall, Mahapatra in his journey of more than forty years as a poet has become successful in creating his own place and idiom. Many of his poems speak about his motherland India and of course while in comparison with other countries, his articulations turns severe. 'A Country' is one such poem where we read the unrest of the mind of the poet and his feelings for the land of his birth.

11.1 Objectives

Objectives of this study of the poem are as below:

- To read and understand the poem 'A Country' by Jayanta Mahapatra.
- To appreciate and enjoy the poem.
- To understand the thought and imagination contained in the poem.
- To acquaint the reader with the structure of the poem.
- To develop aesthetic sense in the reader so as to have pleasure from reading.
- To enhance love of reading and understanding poetry.

11.2 *A Country*

11.2.1 Jayanta Mahapatra as a Poet: An Introduction

Jayanta Mahapatra (1928-) is an addition in the poetic tradition of India that began with Henry Louis Vivian Derozio, Kashiprasad Ghosh, Michel Madhusudan Dutt, Aru and Toru Dutt and many others we have seen canonically in the introduction part. Mahapatra, a major figure on the panorama of Indian English Poetry, is quite well-known today. He is a major voice in Indian English poetry, born in the mystic land of Orissa, an eastern state in India on the 22nd of October, 1928. He lived throughout his life in the coastal town of Cuttack. Being born in a Christian family and growing up in a Hindu majority ethos, Mahapatra had keen interest in dealing with all these elements making a point in his poetry. Mahapatra after completing his master's degree in Physics joined as a professor of Physics in the famous Ravenshaw College in Cuttack and worked at the same place till his retirement. Despite being a physicist by profession, he turned to poetry and successfully evolved as a poet. It adds to the mystery of his poetry and personality for a new reader. One has to accept after reading his poetry that professional life matters little to nothing in the cosmos of hobbies and interests, and if pursued positively it facilitates the interest in its own way. One such thing witnessed throughout is his analytical approach in his poetic endeavours, which was a result of his subject and training. Mahapatra's interest and creative genius could be seen growing and attaining perfection through his poetic creations one after the other. It seems like poetry bridges the gap between his emotional bondage to his motherland, his fellow human beings and the state of affairs in their lives. Truly, the landscape of Orissa appears in its genuine colours through the poems of Mahapatra. It is not always in the happy mood, but the way it persists around him. Being a science student first and then a teacher of the same discipline, brought out in him the analytical approach that could be seen while dealing with

abstract themes like myth, faith, rituals, and many things related to the people of Orissa in his poetry. In a way, he integrates himself into the live heroic past of the country, its legends, myths, and reacts consciously to these amalgamated issues of life in his poetry. His *Relationship* is a fine example of the same; weaving the cobweb of history, myth, and vision. Very rarely, he speaks of his own historical past to establish a relation with the past, like Kamala Das and Niranjan Mohanty do, often referring to the dominant image of their respective grandmothers. Mahapatra's grandfather, Chintamani Mahapatra occasionally appears connecting him with the family past.

It is true that poetry came late to Mahapatra, at the age of forty in his life, but he compensated the same by producing seventeen volumes of poems in quick succession. He also tried his hand at writing short stories and produced two volumes of short stories. He has translated three volumes of Oriya Poetry into English and also written one book on Orissa. Besides these creative works, he has contributed articles for various magazines, periodicals and dailies at home and abroad. He has been editing a magazine named *Chandrabhaga* dedicated to poetry. These activities throughout his life perhaps, blessed him with the identity he possesses today.

Mahapatra's poetry has been awarded both at home and abroad with many prestigious awards. One such award, which brought recognition to the kind of poetry he wrote and perhaps is the first Indian English poet to be honoured with the same, was by National Academy of Letters (Central Sahitya Academy, New Delhi) for his *Relationship* in 1981. He has also been awarded by the Chicago Poetry Magazine with "Jacob Glatstein Memorial award (1975)", "Japan Foundation's Visitor's Award (1980)" and was the first prize winner in "Scottish International Open Poetry Competition 1990". In the year 1976-77, he had been invited to Iowa City for "International Writing Program". With these and many other awards and honours on his record, Mahapatra stands high for his unmatched poetic contribution in our time.

Among his famous collections of poems are: *Close the Sky, Ten by Ten* (1971), *Svayamvara and Other Poems* (1971), *A Father's Hours* (1976), *A Rain of Rites* (1976), *Waiting* (1979), *The False Start* (1980), *Relationship* (1980), Life *Signs* (1983) *Dispossessed Nests* (1986), *Temple* (1989), *A Whiteness of Bones* (1992), *The Best of Jayanta Mahapatra* (1995), *Shadow Space* (1997), *Bare Face* (2000), and *Random Descent* (2006). With this, his poems

have been included in some of the latest prestigious international anthologies, *The Vintage Book of World Poetry* (Random House, New York, 1996) and *The Poetry Anthology* 1912-2002 (Ivan R. Dee, Chicago, 2002). Besides this, he also wrote poetry in Oriya and did some poetic translations successfully. *The Green Gardner* (1997) and *Orissa* (1987) are the prose collections in his name. The recent book, *Door of Paper: Essays and Memoirs* (2007) voices many more things from his personal life that help in deciphering his poetry more intensely. With this strong base, Mahapatra stands ably as a representative poet of his land first and then of the country (India) in succession.

His heart-felt legacy and representation of the land of Orissa through his poetry earns for him a much-esteemed position as a poet. He is considered as one of the most widely read, discussed, and published Indian poets in this age; both at home and abroad. Though, he is grouped with Nissim Ezekiel and A. K. Ramanujan as being postmodern poets, he is often criticized for his obscurity and allusiveness. Overall, Mahapatra in his journey of more than forty years as a poet has become successful in creating his own place and in setting an idiom of his own.

Check your Progress:

1. Where does Mahapatra come from?
2. What legacy does he represent through his poetry?
3. Which book of poems by Mahapatra has been awarded by National Academy of Letters?

11.2.2 A Brief Summary of the Poem:

The poem, 'A Country' published in *Life Signs* (1983) by Mahapatra is not particularly about any one country; in fact, it addresses the situation of poverty-stricken countries in Asia. The poem has socio-economic, socio-political, historical, religious, and cultural undertones. The poet through various issues exposes the disparities among people and how raging poverty engenders violence. He also makes a plea for socialism so that there will be equality among people in terms of their livelihood. The straight forward approach should not distract us from the

true intent of the poet to highlight hunger; his all-time focus of attention in this poem as well. It also deals with the eternal search of the poet of his self, mythical history, losses, riches, faith, and many more things with the prominent national identity. In its subject and approach, the poem reflects his nationalistic fervour to the core.

The graphic account in the very beginning with 'dust everywhere' reminds the poverty among the Asian countries with different political systems, religions, faiths, and many other differences excluding "dust". The speaker considers this memory as his burden. For the speaker, this land is of no use as it is burnt. The remaining in the form of scent of the incense sticks and ash keep piling up on their misty whites. Perhaps, the speaker suggests about the orthodoxy prevalent in India. Whatever the situation in these countries and forgetting the reality; Gods are to be prayed and offered incense sticks. Hence, perhaps the "the heaps of the dead are growing, piling up along with the incense..." and even people who appear older than their original age with their misty white heads, appear mysteriously in this first stanza.

The poet further refers to the tales told by the old people in sleepy voices. Maybe they are not capable of voicing them aloud; listening to them makes his ears tremble as those were horrible. The narration of such past tales usually in sleepy voices and eyes with no dreams and vision appears almost dead to him. The poet considers himself as a child who keeps dreaming. But, at this juncture, he finds his own interest of dreaming like a child in danger and he questions his self for wearing out and feeling for the girls dying unnaturally. The image of "breasts swollen with milk" suggests fertility and beginning of life, but the girls die even before that is suggestive.

The speaker further recalls the moments from his memories when he saw a graceful Naxal girl who appeared before him from nowhere that winter and feels hurt. She had a knife in her hand which the speaker says is as old as history. The poet is hurt not by seeing the violent face or conduct of that girl but due to the cause that engenders violence among such innocent people. The poet here highlights hunger that leads them to take part in such violent activities is a fact in Asian countries. Here the Naxalite problem, the movement, their rights and demands, and the government machinery handling these issues have been the focus of discussion. Many sacrifice their lives every year in this battle fought between the people and security forces. The issue has become historical now.

Finally, the speaker echoes the condition that he witnesses late at night, wherein, he sees his own country. Many things he accepts like sacrifices, loss of friends, dear ones in wars and in other events of violence between the Naxal organizations and the security forces. The speaker finds himself in difficulty. He finds no answer to his situation in vision. He attempts to investigate it in piety (Puri) and in fiery violence (Naxalism perhaps) or in both.

Ultimately, he learns that his conscience is entangled in prejudiced sorrow like socialism from where he fails to understand his self and that of others. He assumes himself to be on hills in strange shapes in the distance listening to "the faraway wailing hyenas/ aware of the dying countryside around them/ tortured by hunger and the reek of decay in the air/ after the age-old myths have been told all over again". This confusing situation has left him mystified. Even the predators are in problem and they are aware of that. They are wailing for the loss of countryside leading them into hunger and death but perhaps why we humans fail to understand is the question of the poet.

Check your Progress:

1. What do you understand by 'search of self'?
2. What does 'dust everywhere' symbolise?
3. What do you think is the burden of the poet in this poem?

11.2.3 Thematic Analysis of the Poem:

'A Country' by Jayanta Mahapatra is a poem dedicated to the issues of his motherland and the whole of Asia. The major theme in the poem appears to be identity; identity of the poet and his country in an introspecting tone but the dominant issues like poverty, hunger, starvation, deaths, orthodoxy, conflicts among groups, and routine backwardness prevalent around him have been voiced seriously. Its history and myths have also been given space enough so as to highlight the roots of the problem his society/country is facing. Through his straight forward expression, the poet points at the conventional dogmas leading to chaos from generations.

The poet reminds of past stories narrated often by the old people in sleepy voices voicing the dead vision of the people. He questions his self for feeling for the dying girls before their

breasts are swollen with milk. Here, gender inequality, exploitation of women by patriarchal society has been exposed. His questioning to his self is ironic, and suggesting what can one do? It makes no difference. But at the same time, he voices his deep desire of dedication for his country. He acknowledges that, "Here is my world, and it makes me dream as a child...". The poet is deeply committed in mind and spirit to the cause of his motherland. The poet's dream for the betterment of his people who are drowned in countless problems is reflected in his poetry.

The issue of Naxalism has also been touched upon through the character of a "Naxal girl". The poet refers to her in his memories. For the poet, "who appeared out of nowhere that winter, holding a knife as old as history?" Unequal distribution of resources among its citizens has led to many differences and has created a divide because of unequal opportunities. The girl holding a knife in protest has become historic in India. Through such references, the poet is seeking attention of the reader towards the dark holes in the lives of people in India and how they have missed the right path of livelihood.

The poet is neither a socialist nor a Marxist; he is just a sensitive human being who looks at the severe situation from humanitarian perspective. The poet also speaks of the war in Seventy-Two and its atrocities on people directly or indirectly. He speaks of the sacrifices and losses and accepts grief because of such losses of friends, brothers, and sons in the war of Seventy-Two. But, even after this acceptance finding an answer is not easy.

Penitence at Puri does no good to him, and his reasoning appears as "prejudiced sorrow like socialism". Thus, theme of disgust grips the speaker and leaves him a failure. His referring to the wailing hyenas indicates dying of the countryside and through that poet's eco-critical approach gets reflected. This death is multifaceted. Death of nature and forests symbolizes end of their dependents; the tribals and the wild life. The poem ends with re-telling of 'age-old myths'; a meaningless routine.

11.2.4 Critical Analysis of the Poem

Jayanta Mahapatra is a poet committed to the cause of uplifting his fellow countrymen through his poetic compositions. The poet, being a critical thinker and an academician in the field of science, relates scientifically to many historical, religious, mythical, and routine things in the course of his poetic ponderings. The title of the poem is a bit deceptive as it is not referring to

one country. As many countries referred to in the poem have witnessed oppression, violence and poverty, this poem justifies the geographical landscape it addresses. A reader can easily understand that this poem by Mahapatra is the best example of his relationship with his soil. The poet feels intensely bad for the situation of his people and expresses the pathos through his poetic composition. He was born and brought up as a Christian in Hindu majority society. Being exposed to the western world and its ideals early in life, the poet keeps comparing the life of people at home and abroad. Issues like faith, customs, illiteracy, rituals and rites, poverty, hunger, and deaths are very close to his vision of life in India. 'A Country' breaks the silence and lets the truth flow in the form of conviction about his country which is unfortunately negative.

Like in many of his poems, this poem also sheds light on the dusty paths of Asian countries like India. World has changed a lot but India along with many other countries from Asia is still busy in the age-old traditions. The poet metaphorically considers this identity of his country as his burden. Reasoning seems to have no meaning in this country, is the overall outlook of the poet in this case. Already driven by myths, this country has fresh myths like 'socialism', 'nationalism', and 'secularism'. The poet projects his reason as 'prejudiced sorrow' in the poem. Behind this reason we have starvation deaths, prostitution for feeding one's own self, deaths due to malnutrition, Naxalism, etc. The poet gives an unending list of problems and reports no solution for them even after such long time is suggestive. Perhaps, he wishes that the reader needs to be awakened to search for the solution.

The poet magnifies his vision and also comments on the denuding trees and fast deforestation around him. The wailing hyenas are symbolic representation of the dying ecosystem. Thus, the poet in this poem ponders over the condition of people, reasons behind them, and the condition of nature in India. Nothing appears to be positive for him. His veiled option of "pious penitence at Puri or as a revolutionary" also seems to have been out-dated. So, he has failed to understand his country and his own self as well. The speaker suggests that there is no future (betterment) to this country in vision. While telling this the poet is not negative but willing to make reader aware of the situation. Thus, the poem is an eye opener for the reader, it enlists the major concerns that need to be thought over and sorted out practically.

Check your Progress:

1. How do you estimate Mahapatra's relationship with his country?
2. What eco-critical perspective do we witness in this poem?
3. Why does the poet say that this country has no future in vision?

11.2.5 The Poet and the Poem: Relationship

Every poet is an individual first. Individuals have their own identities, relations, faiths, joys, and sorrows. They have their priorities and sub sequences as well. Jayanta Mahapatra is a man of his soil. 'A Country' is an embodiment of his bonding with his motherland. The poet to his very core seems to be connected to the issues of his country. Only an emotionally attached person can delve deep into the problems experienced by his people. In case of Mahapatra, he is the true voice of Orissa and India as well. He is very much concerned about the situation of his country. Jayanta Mahapatra opens his poem with dust everywhere. Starvation, poverty, and deaths are the issues of great concern for the poet and he sees this everywhere. In Gopalpur, Kalahandi, Cuttack, Bhubaneshwar, and Konark or anywhere in India you will see the signs of these problems without making any difference. In its true sense, this poem could be read as an eye opener exposing the myths of development in the Asian countries including India. The poet though begins with the Asian countries, suddenly limits his address to the issues of his motherland, India. He leaves no stone unturned to bring to light the reasons that have led to this pathetic situation. The poet is mature enough to raise an issue and relate it to the situation with all its roots and references.

Mahapatra is a Physics professor by profession. Through his scientific training perhaps he is shaped to look at things in such an unbiased way. He brings out the traditional wrongs done and which continue to be acted out all around in the name of religion, faith, rituals, and rites. He objects blind orthodoxy. Because of this religious orthodoxy people fail to look at things openly and reason its need, justness, and validity in multiple things. The most suggestive part of this poem is that people have to come out of the traditional beliefs and think reasonably and

logically. Answers to prevalent problems could be sought through logical thinking and reasoning spirit in the matters of faith and this he highlights by referring to pious Puri.

The poet is known for his historical and mythical references in his poetry. In 'A Country' also he uses such references to explore his views about his country. Quite often the poet appears to be grave in his poetic endeavours. Perhaps, his birth as a poet very late in his life at the age of forty contributed in making him over conscious about things. We have a series of poems digging deep the problems like 'Hunger', 'Dhauli', and even *Relationship*. The poet is proud of his grand past but conscious and logical to the extent that he questions the integrity of the legendry king Ashoka for causing bloodshed and then peace edicts on rock in one of his poems. Here in this poem also he breaks the mystery of his confusion regarding the situation around. Very clearly, he points on the issues creating trouble again and again. For the poet, they are deliberately created myths. The poet is keen to make his reader understand the complexities of life in India. Poetry often is different and poetry of Mahapatra is very much different, dedicated, committed, and serious to its very core addressing the issues of people to its best possible way. So, understanding his relationship with his land (physical, mental, spiritual, and cultural) helps his reader understand his stance in every poem we read.

Hence, intention of the poet is very clear, his sombre relationship makes him 'wear out feeling for' people of his country. The identity of India and of Asia that he expresses through his poem tells that it has not been able to rise above the colonial identity of the land of snakes and snake charmers and the poet expresses his anguish and pain regarding the same.

11.3 Learning Outcomes

After reading this poem, students will learn about the true identity of our country through the vision of the poet. The visible fact that relates to Asian countries in case of poverty, hunger, orthodoxy, and deaths exhibiting backwardness makes the reader aware at the outset in first stanza.

While reading the poem, they read about the poet and his burden. Poetry in this case continues to be equally responsible and real to its time and spirit. The reader is exposed to a series of problems this country is facing. A mutiny like Naxalism for the rights of sons of the soil

gives a blow to any conscious reader. This poem written in 1983 gives an early picture of the menacing problem that we have before us in abundance. The reader can compare and contrast his own experiences from various sources about the Naxal movement in many states of the country. The graceful appearance of the Naxal girl with a historical knife will be appreciated in its right strength.

The reader is also oriented in the traditional faiths, historical past, religion, rituals and rites prevalent which give no solution to the problems, the effect of which we see in the form of lack of reasoning. Finally, the speaker; who belongs to the masses, retells that neither penitence nor revolution is assuring. It is the myth that wins again; rotting the air. Structurally, the reader learns about the free form of the poem. Its loose structure in appearance running into stanzas of unequal length, mostly bound in content. Mahapatra is an excellent craftsman; his choice of words and his skill to transform words into phrases, clauses, utterances, and sentences with a definite sound, rhythm and rhyme and to form a structure of his own is unique. The poet's subtle use of words and diction with multiplied meanings is a remarkable experience for the reader. This has been the feature of postmodern poetry and Mahapatra justifies this in many of his expressions like, "the eyes are dead as stones", "makes me dream as a child", and "breasts are swollen with milk". His phrases are flawlessly structured with no undue advantage or poetic liberty.

The reader understands that diction employed in this poem by the poet is not only to satisfy the reader while reading but also to intensify the aesthetic sense of the reader. Imagery used by the poet through the images, "the dust", "burdened of eyes", "burnt air", "incense and ash pile", "old people", "sleepy voices", "dead eyes", etc. are varied, effective, and meaningful. The reader is introduced to mythical imagery marking the age-old practice of retelling the myths. Myths here are made by the authorities or by the policy makers perhaps; according to the poet. The poet exposes this myth by asking questions regarding his inability to understand the confusing atmosphere. Thus, overall, the learning outcome of the poem is in the form of growth of the reader in life experiences. Creating awareness about the surrounding, awakening the reader in the light of reasoning and posing questions before the system in power through poetry.

11.4 Glossary

Countryside: The land and scenery of rural area

Decay: Rot or decompose

Fiery: Consisting of fire or burning strongly

Hyenas: A doglike African mammal, noted as scavengers

Myths: A traditional story concerning the early history of people, events

Mistywhite: Covered with mist

Naxal: A member of a political organisation claiming legacy

Penitence: An action of feeling or showing sorrow and regret for having done wrong; repentance

Pious: Devoutly religious

Reek: Stink or strong unpleasant smell

Socialism A political and economic theory of social organisation which advocates that the means of production, distribution and exchange be owned or regulated by the community as a whole

Stubborn: Having or showing dogged determination not to change one's attitude

11.5 Sample Questions

11.5.1 Objective Questions:

1. The hunger keeps growing from _____

   (a) Turkey to Cambodia (b) India to Bangladesh

   (c) India to China (d) Asia to Europe

2. What trembles the ears of the poet?

   (a) Tales (b) Sleepy voices

(c) Past tales (d) Past tales by the old

3. When does the old speak of the past with sleepy voices?

(a) In the morning (b) In the afternoon

(c) In the evening (d) When darkness falls

4. Whose eyes according to the poet are "dead like stones"?

(a) Of the old (b) Of the young

(c) Of the women (d) Of the men

5. In which season did the poet encounter the Naxal girl?

(a) Summer (b) winter

(c) Monsoon (d) Spring

6. What becomes prejudiced sorrow in case of the poet?

(a) His dream (b) His awareness

(c) His reasoning (d) His aloofness

7. To whom does the poet listen from faraway?

(a) Wailing hyenas (b) Growling wolves

(c) Barking dogs (d) Bastich bitch

8. The hyenas are aware of what?

(a) Dying forest (b) Dying animals

(c) Dying humans (d) Dying countryside

9. What did torture the poet?

(a) Hunger (b) Reek

(c) Hunger and reek (d) Hunger, reek and its decay in the air

10. Does the poet become successful in understanding the situation?

(a) No (b) Yes

(c) Can't say (d) Perhaps

11.5.2 Short Answer Questions:

1. What do you think is the question of the poet?

2. Why do you think that the poet is unable to force an answer out?

3. What features of Asia have been mentioned by the poet in this poem?

4. What does the line, "it makes me dream as a child" symbolise?

5. How do you appreciate the lines, "my reason becomes a prejudiced sorrow/ like socialism"?

11.5.3 Long Answer Questions:

1. Make an estimate of sombre relationship between the poet and his motherland in the poem 'A Country'.

2. How do you appreciate the poem 'A Country' in the light of poverty, orthodoxy, faith and backwardness as its major themes.

3. Discuss myths and myth-making technique used by the poet in the poem 'A Country'.

11.6 Suggested Readings

1. Das, Bijay Kumar. *The Poetry of Jayanta Mahapatra*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributers (P) Ltd., 2009. (4th Ed.).
2. ---. *Perspectives on Relationship and Later-day Psalms*. Bareilly: Prakash Book Depot, 1985.
3. Mahapatra, Jayant. *Dispossessed Nests*. Jaipur: Nirala Publications, 1986.
4. ---. "About "Hunger" and Myself". *Door of Paper: Essays and Memoirs*. Delhi: Authors Press, 2007.
5. ---. *Temple*. Sydney: Dangaroo Press, 1989.
6. ---. *The Lie of Dawns: Poems 1974-2008*. Delhi: Authors Press, 2009.
7. Paniker, K. Ayyappa. "The Poetry of Jayanta Mahapatra" *Indian Poetry in English: A Critical Assessment*. Ed. V. A. Shahane and M. Shivaramkrishna. New Delhi: Macmillan, 1981.
8. Patra, P. K. "Poetry as Jayanta Mahapatra's Ivory Key". *Indian English Poetry: Identity, Representation and Authenticity*. Ed. By Jaydeep Sarangi. Kolkata: Books Way, 2011.

Unit - 12: *The Female of the Species*

Structure

12.0 Introduction
12.1 Objectives
12.2 *The Female of the Species*
  12.2.1 Gauri Deshpande as a Poet: An Introduction
  12.2.2 Brief Summary
  12.2.3 Thematic Analysis
  12.2.4 Critical Analysis
  12.2.5 Stylistic Reading
12.3 Learning Outcomes
12.4 Glossary
12.5 Sample Questions
12.6 Suggested Readings

12.0 Introduction

Indian English poetry has earned an identity of being independent entity in the country and abroad through its praiseworthy poetic creations. Poetry written in the post-Independence period particularly, proves its coming of age both in manner and matter. The poets, Nissim Ezekiel, Dom Moraes, P. Lal, Adil Jussawalla, Kamala Das, A. K. Ramanujan, R. Parthasarthy, Pritish Nandy, and Shiv K. Kumar in the sixties initiated a sort of protest, defiance of conventions with an inclination towards experimentation as a feature of modern times. Most of these poets introduced new innovations in Indian English poetry. Whereas, Keki N. Daruwalla, Dwarika Nath Kabadi, Gieve Patel, A. K. Meharotra, Jayant Mahapatra, Dilip Chitre, Arun Kolatkar, Saleem Peeradina, Agha Shahid Ali, Gauri Deshpande, Margaret Chatterjee, Meena Alexander, Eunice de Souza, Manohar Shetty, Vikram Seth, Imtiaz Dharker, Shahid Suhrawardy, Ayappa Paniker, and Vilas Sarang with many other new poets in the seventies and eighties contributed to the body of poetry that took flight with high spirits. Indian English Poetry is rich in variety, is spectacular and has a sense of awareness of rights, introspective, and comparative world view. It possesses the ability to speak against the orthodoxy, blind faith,

urbanization, loss of nature, and environment (both physical and mental) and explores the themes of poverty, exploitation, extortion, corruption, religious hypocrisy and many other areas of life.

When we talk of the success of English poetry in India, it is not just because of the men but women also contributed equally, taking every nook of their world for an inquiry. It is really interesting to witness their experiences, struggles, sufferings, and success through poetic articulations. Poets like Toru Dutt and Sarojini Naidu pioneered in writing poetry in English by women during the colonial time. In the post-colonial period, Indian English poetry witnessed tremendous developments. Rise of the female poetic vision in this context is very much crucial to know and study. Poetry by them is not less than a rebellion against the traditional inference of women as daughter, wife, mother and nothing beyond that independently. English education opened for them doors of opportunity so as to acquaint with new feminist ideology of the West. They pursued it sincerely and the journey began of expressing resistance and self-confidence through their poetic articulations.

To communicate their frustrations, disappointments, failures, and loneliness in life in general and love life in particular these women poets left no stone unturned. Kamala Das pioneered in speaking the unspoken and voicing her obsession for love, unfulfilled desires, quest for identity, and many other things about women. Gauri Deshpande also continued the journey of confessions hiding nothing like her predecessors and contemporary poet friends. 'The Female of the Species' is a mouthpiece poem from her very first book of poems, *Between Births* published in 1968. This poem ruminates over the issues of women, their needs, difficulties, isolation, ungratefulness, and despair. In this unit, we are going to study the prescribed poem, the focus of the poet and her approach and insights.

Check your Progress:

1. Name the originators of confessional English poetry in India.
2. What did the first phase of English Poetry in India express?
3. Who were the early Indian English women poets?

12.1 Objectives

Objectives of this study of the poem are as below:

- Read and understand the poem, 'Female of the Species' by Gauri Deshpande.
- Appreciate the poem, its theme, vision, composition, and approach.
- Understand the form, idiom, mood, and tone in the poem.
- Develop aesthetic sense so as to have pleasure from reading.
- Read and learn how to analyse a poem.
- To relate with the issues raised in the poem.
- Sensitise the issue of women in the light of the discussion in the poem.
- To understand the approach and concern of highly educated women poets towards the condition of women in the country and abroad across castes and classes.

12.2 *The Female of the Species*

12.2.1 Gauri Deshpande as a Poet: An Introduction

Gauri Deshpande is a famous novelist, short-story writer, translator, social activist and a poet born on 11th February 1942 in Pune. She is a bilingual writer writing in Marathi and English. Irawati Karve, her mother, was a renowned Anthropologist, sociologist, educationist, and famous writer. Her grandfather, Maharshi Dhondo Keshav Karve, was an eminent social reformer who worked for the welfare of women for which Government of India honoured him with the highest civilian award, the *Bharat Ratna* in the year 1958. She completed her education in the famous Fergusson College, Pune, where she later on joined the department of English as a faculty. Later on, she joined as professor of English in the University of Pune and worked there till her retirement.

Though Gauri Deshpande was an English professor, she wrote both in Marathi and in English with an equal ease. Similar to her precursor, Kamala Das, she is known as honest, straight forward, and candid in her articulations. She too sustained with confessional poetry hitting the traditions and became one of the foremost Indian Women English poets. She is known for expressing her own self, unflinchingly and bravely. From her works of poetry, it is

understood that she focuses more on society and its effects on relationships at many levels. She advocates in her biography, "sense of social consciousness has been a constant part of a life right from her childhood". Most of her works including poetry had something important and socially relevant to communicate. It has a touch of her own life through her experiences, frustrations, tensions, and strained family relations representing her age. Her marital life and her relationship with her daughters are inevitably linked with her poetry. She is primarily concerned about the various intricacies and inner conflicts of man-woman relationships. Besides this, she has also written about the commonplace, mostly exposing and questioning the hypocritical behaviour of the society against women. Being a part of independent society, the poet attempts to break the shackles used to limit the freedom of women in our society. In fact, the tension we see through this and through many such protest literature, is the result of stance by the female counterparts in real life and in literature as well. With this natural phenomenon, a feminist enquiry about the middle-class working women in our society had always been there in the backdrop of her poetry using her unique art of imagination and judgement about her clan. She has written about popular themes of her age dealing with various aspects of love, betrayal, despair, loneliness, abandonment, sex, and marital relationships. She has also worked upon foregrounding motherhood as the dominant theme in many *avatars*, especially the relationship between mother and daughter in the modern metropolitan society.

Gauri Deshpande has to her credit three volumes of poems published; *Between Births* (1968), *Lost Love* (1970), and *Beyond the Slaughterhouse* (1972). Besides these, she has also contributed to other anthologies of Indo-English poetry. She has translated the Marathi book written by Sunita Deshpande entitled; *Aahe Manohar Tari....* into English as *And Pine For What is Not*. Her Marathi translation of ten volumes of Sir Richard Burton's *The Arabian Nights* published in seventies, was also well received. The poet perhaps writes to get relief from tensions in ordinary life situations and demands utterance through her recurrent social consciousness and the various conflicts in the form of lost love and isolation as themes. She is outspoken and forthright in her articulation. She appears to be comfortable with small poems and 'The Female of the Species' is her best work, wherein she gets across the deep feminine feelings. This poem appears to have come into existence out of the need felt by the poet to communicate the feelings of a disheartened, dismayed and dissatisfied woman to the world. This sense is not only seen on the emotional front but on the physical front as well in her works. As a result, the

affirmation agenda continues projecting more considerate and offensive ideas through poetry. Let us read and understand the prescribed poem by Gauri Deshpande.

Check your Progress:

1. Who was Maharshi Dhondo Keshav Karve?
2. Name a few of Gauri Deshpande's poetic contributions.
3. Who is at the centre of Gauri Deshpande's poetic enquiry?

12.2.2 Brief Summary

The speaker (persona) in the poem, 'The Female of the Species' published in the book: *Between Births* (1968), is a woman who speaks about the typical Indian gathering of women through her own experiences. They gather and have tea and talk about their lives mostly about their children. Like any other Indian woman, the poem brings a poignant picture of a woman who wants to talk about mundane things, her routine, insecurities with other woman; the poetic persona also speaks of the same need in this poem. To unburden her emotions, failures, despair in love, ungratefulness of children, and many other seemingly ordinary things in day-to-day life, she is in need of some other woman to talk with and get relieved.

Her ideas about love and life are very clear and universal. Love is the base of all relations and any woman plays all these roles of being a daughter, mother, wife, sister, teacher, doctor, nurse, and what not? Thus, motherhood in its many *avatars* is an unending theme in many of her poems including the present one. In her poetic discourse she envisions the need and presence of other woman to share her feelings and grief. She says, in such case, "a man is no use whatever then", husband, brother, father or even son makes no sense. For such talks of getting unburdened, you need to have your mother, sister, your bosom friend with whom you went to school and spent time throughout or your first love and her first child (both girls) and your second child that too, perhaps a girl. She wants the other person to share her desolation and this can only be a woman. The persona then says how comfortable it is to sit with her and sip while she is busy in her sewing work, responding and initiating in a discussion. This articulation of the poet reminds the fate of a mother to love her child in whatever condition she is. In comparison with male

counterparts, females are more emotional, splendid, and spongy in their own self. Hence, the speaker aspires for the other woman.

What do these women discuss? They discuss anything under the sky from their routine life. Normally, their discussions are very personal and most of them are about their worries and despairs. Sometimes a mother when neglected by her children or by her husband, never speaks about this because of love, thinking that it may hurt them. She has made sacrifices and spent entire life for them but they don't have time to care for her or to listen to her grievances and desires. Other than this, women keep doing household jobs, purchasing items of daily needs and facing problems in managing things, these are the concerns that are often the focus of such small and casual talks that provide them with relief. Hence, they speak about the rate of rice, price of tea, and the scarcity of kerosene. Thus, the persona as a representative of women gets relieved of her womanly burden by speaking to other women in some role and her need is fulfilled.

The speaker appears to be very genuine in her matter and manner throughout this poem. The poem expresses that life needs many things which might be very ordinary but they can never be replaced by other things however costly or comfortable. One very important thing the speaker says is that when it comes to speaking about deep injuries inflicted upon women by their loved ones, then one can pour out one's heart only to her mother, sister, her bosom friend or her own daughter to get relieved from the burden of insults, neglects, abuses, exploitation, violation of rights, and all the other problems faced by them. Deshpande very genuinely brings this open secret of oppression and exploitation to the notice of her readers and peacefully convinces them about the issues of women.

Check your Progress:

1. Who is the poetic persona in this poem?
2. What is the topic of discussion between the women in the poem?
3. Why a woman needs another woman to talk with?

12.2.3 Thematic Analysis:

We have already seen a clear portrait of the anxieties and mode of expressions in Gauri Deshpande's 'The Female of the Species'. Poetry for her seems to be a medium to analyse the complexities of human relationships and human existence. Right from her first book of poems,

she sensitively captures the alienation and frustration that creeps into relationships. This poem is an audacious attempt of Gauri Deshpande to express the female desire to speak to other woman in all its intricacies. The poem in its approach is exclusive in speaking the feminine need of space. This space here is in the form of choosing a person to have a talk with. Human beings are social animals and hence, they need somebody to share something, appreciate somebody, criticise, have friendship, quarrel sometimes, envy and be envied, and keep comparing with people quite often. In short, we need people around for different purposes. The speaker in the poem also speaks of another woman she intends to speak with things of her heart, her yearnings, failures, frustrations, and routine things and what not. She is very much straight forward in her choice declaring, "A man is no use whatever then". It means no man is of use or not allowed to share that space and be a companion in such poignant moments. The space demands another woman only that could be mother, sister, daughter, friend or friend's daughter.

There is a reason behind forbidding men for such talks, because, men are men and not women to understand them. There are certain issues which could be discussed and understood by women only. Perhaps, this is the reason why mother-daughter relationship is very deep and they have an unparalleled understanding among themselves. The feminine anxiety is met during such clandestine talks when one woman is doing sewing or any other household chore. The visitor woman is well received by the host and offered a cup of tea as a sign of her kindness to her bosom friend. Do they need any special topic for discussion on such occasions? Experience advises that they don't need to decide topics. In course of their enquiry and chat they open up many topics related to their daily life. The result mostly is in the form of catharsis. Hence, they need someone special for such talks.

The poem also speaks of "the ungratefulness of children". Indian social structure is throughout inclusive and uncalculated when it comes to individual's audit. Modern Indian society has adopted nuclear family norms in the urban areas. Thus, the parents keep working hard disregarding their health, physical, and economic abilities, needs and desires for the wellbeing of their children. But when children grow, they have a different world of imagination. Their aspirations are different, needs are different and likewise they change their behavior and ideas about family, the sacrifices and relations are at stake in such situations. Perhaps, the poet through this theme of ungratefulness of the young generation towards their parents seeks the attention of the reader and through the reader, the society at large so as to address this issue within the limits of her poetic art. Here, the belief, "literature aims at social change" does have

meaning. If we consider the period of composition of this poem and the present situation around us then we will notice countless examples of such ungratefulness of the young people to their parents. This poem of Gauri Deshpande is alarming even now.

The most common themes like gender discrimination, frustration, desire for freedom, aspiring for love, and loneliness are the contributing themes in the making of this poem dedicated to the cause of women exclusively. Men are there as their counterpart in the backdrop. A sort of catharsis is aimed at while initiating into the talk. Normally, the output of such routine talks could be felt in the form of cathartic effect the speaker experiences. As the poet is famous for her confessional expression, the poem may be read and received to some extent as her need to reverberate her despairs from personal life. Thus, it has many shades of themes but nothing going contrary, rather all these themes intersect for better cathartic effect for the poetic persona and the reader who receives within his limits.

Check your Progress:

1. What do you understand by the terms, 'female', 'the other one'?
2. The poem speaks of ungratefulness of whom and in what sense.
3. What is the importance of having casual discussion in the context of this poem?

12.2.4 Critical Analysis:

'The Female of the Species' is a poem about the other human being i.e., a woman referring to the womanhood at large in our society. So, throughout it relentlessly takes issues and interests of women for discussion. Gauri Deshpande being an educated and professional woman and since her childhood being a part of comparatively awakened atmosphere at home and in her close circles; could understand the apathy of her fellow women in the society. Her grandfather worked for the wellbeing of women throughout, for which he was honoured with "Bharat Ratna", the highest civilian award in our country. Her mother also was a renowned anthropologist, sociologist and educationist of her time. Gauri Deshpande also worked as professor of English literature in the historical institutes of India. Hence, perhaps she joined the movement of women liberation by speaking of their grief, failures, exploitation, suppression, subjugation, despairs, and their desires through her poetic works both in Marathi and English. Even her other works justify her cause of supporting the voice of women in some form or the other.

This poem opens up something very crucial about women in our society through ages. The poet perhaps through her own experiences perceives the difficulties women have to face at home and outside the home in the male dominated society. The world of women has been limited both in vision and practice. Patriarchal society, through its do's and don'ts, systematically makes them believe and behave within their decided limits. So, they cannot go beyond talking about the, "rate of rice, price of tea and the scarcity of kerosene". The deeply rooted mythical quote, "man for the field and woman for the hearth" has worked in keeping them tied to this faith. Women have neither been listened seriously nor taken seriously by their male counterparts at home. So, they keep craving for the company of others like them and they find it in the form of their own sister, mother, friend and daughter naturally. The idea and philosophy behind is to provide relief and get relieved from the burden of guilt of being a woman.

On all these fronts, women have to pay the price of their decisions, independent thinking, choices, their dreams, and hardships they have been through sometimes for love, for family, for children and for their own wishes and desires. Failure of any kind amounts in their frustration and isolation resulting in their separation from family and loved ones. Gauri Deshpande through her confessions shows such events leading into experiences of loss of love, care and support in personal life. This consciousness in personal issues shapes her creative genius and her poetry speaks of ungratefulness of children. In fact, this is applicable to generations of children who have shown their ungratefulness to their parents and more seriously to their mothers. Because, mother carries her child in her womb for nine long months in whatever situation she exists. She never cares for day and night when it comes to working for her children. She has no need and desire other than the needs and desires of her children. What honour she receives after all these hardships? The female psyche is reiterated to expose ungratefulness, isolation, frustration, seclusion, and insecurity women earn in our society. Deshpande asserts and alludes to this aspect seeking attention of readers through this and many of her poems.

Check your Progress:

1. How do you relate to the term 'womanhood'?
2. What is the burden of the poetic persona?
3. What hardships of women are discussed in this poem?

12.2.5 Stylistic Reading:

A poem is a complex work and a symbol of aesthetic sense of the poet in terms of articulation. Gauri Deshpande is known for her innovative poetic creations and her unique sensibility. Her poetry is expressive in nature and communicative in style. The poem, 'The Female of the Species' is one such short poem running through nineteen lines and five stanzas of unequal length written in conversational mode. This poem sustains the spirit of the poet expressing the feminine need and worries debating their psychological, social, biological, physical, and economic ambiguities. The speaker (poetic persona) is a woman hence; it is a woman's discourse with another woman.

Gauri Deshpande being a modern poet, exhibits divorce from the traditional devices like meter, rhymes and eventually concentrated on the complex tools like symbols and images, appropriate to the time and atmosphere. Her poetry, in absence of rhyme and meter, is 'free verse' popularly using some traditional tools of writing poetry.

The poem is a magnificent expression leading into warmth with eagerness. It not only persuades the reader, but transports him from being ignorant to knowledgeable. Gauri Deshpande in this poem shows her feelings through poetic expressions. Using her ability, she expresses sublimely through her art to awaken and receive emotional responses from the reader. These responses are often anticipated through the excellent use of weighty and solid thoughts, intense passion on the part of the poet, the rhetoric and figures of speech with diction and elevated composition as discussed by Longinus, the 1st Century Greco-Roman critic in his famous treatise, *On the Sublime*. Gauri Deshpande is practising free verse but is sensitive to every core of her poetic expression, using her transcendent and arresting conversational weapon.

Various dispositions of the poet, like her character traits, abilities, psychology and typology, decide her temperament and sensitivity. Gauri Deshpande by profession was a teacher. So, her approach towards the issues of women and their exploitation is empathetic. The way, she elucidates upon the plight of women through the issues like privacy and space, their need for sharing and getting relieved from burden and sharing very personal things re-visioning life and its pleasures is adorable.

Imagery used by the poet is incidental and integral in this case to the theme of the poem expressing the ideas she wishes to express. Many ideas in her poems have been expressed openly and this poem is also an epitome of openness. The image of woman she has created is historic in the society we are a part of. Their casual talks, visits, sipping tea, sewing and discussions on the

rates of rice, tea and the scarcity of kerosene; helps the reader to visualise the scene. Further, it adds into the visual effects of life in perplexity due to the collapsed budget. The ungratefulness of children is another instance wherein the reader perceives the gravity of this social problem faced by the parents after such hardships in life.

Deshpande is an excellent craftsman; her choice of words and her skill to transform words into phrases, clauses, utterances, and sentences with a definite sound, rhythm and rhyme to form a structure of her own is unique. Her subtle use of words and the following diction with grave meaning is remarkable. The broken lines running into making irregular length of stanzas having nothing common other than the thread of woven theme it opens with and elaborates.

This poem, rich in complex expressions, speaks in straight conversational tone. Extensive use of conjunctions 'and' and 'or' gives an ardent look that adds to the eagerness of both listener and reader. As, it is a routine talk of women it hides nothing and you need not dive deep in search of meaning. Rarely, you come across the contrast between aspirations and reality of women expressed through talk. Common language has been used to express the routine, using very few poetic tools; still the use of alliterations and metaphors of love to address its loss is touching.

Check your Progress:

1. What mode of expression does the poem, 'The Female of the Species' adopt?
2. How is the approach of the speaker towards women in this poem?
3. What is your response after reading this poem for the first time?

12.3 Learning Outcomes

After reading this straightforward account of a woman through this poem, students will have an idea of the veiled world of women, their needs and vision. They will have an image of their mother, aunt, sister or any other woman around them who happened to be in the need to talk to someone. Women every now and then get busy in chit-chat with other women and discuss very ordinary issues, both pertaining to the individual and those that are common, which may now be understood by the readers of this poem with a larger perspective. Life is full of

meaningless things and it is with such meaningless incidents that life goes on. It is not always great; at times you have to keep count of the price of rice and tea. There are times when you struggle for survival. Women have borne the brunt of such calamities quite often.

Relationship between men and women and the breach that exists is discussed openly in this poem. A man is of no help to a woman to have her desired catharsis. She always needs her mother or sister or bosom friend or her first love, or daughter for such purgation of emotions through such talks will be well received by the readers.

Through this poem the readers, both male and female are made aware of the issues of being ungrateful to their parents. This severe social problem has been given thought by the poet so as to seek attention of the society. This will serve its purpose within the limits of literature for social change. The reader sees how parental need of care, love, involvement, and importance is dealt under the pretext of isolation and exclusion.

The poem speaks of the divide created between male and female world. Overtly, though it speaks of the need of a woman for conversation, it delves deeper into the issues of injustice, under estimation, lack of equal opportunity and discrimination faced by women. Neglect, lesser importance or no importance at all and domestic violence for dowry and other demands are common challenges faced by women in our society. At the time of composition of the poem, illiteracy and orthodoxy were major problems and women were the main victims of these social evils. Gauri Deshpande, through this poem seeks attention of the reader towards these issues around us.

In this poem, the reader witnesses a direct and gripping style of conversation. The poem introduces free-verse (*Vers libre*) composition which does not use consistent metre and rhyme. Diction is not special but impressive and evocative. The poem goes straight without any complications which are usually created due to use of grandiose language. Ordinary tools like imagery, metaphors, contrasts, and structural tools like alliteration shape the poetic corpus effectively. Frequent use of conjunctions makes it appear livelier and more casual. The reader enjoys the talk of the poetic persona easily.

12.4 Glossary

Articulation: The way you express your feelings and ideas

Anthropology:	The science of human beings especially: the study of human beings and their ancestors through time and space and in relation to physical character, environmental and social relations and culture
Borne:	Carried or moved by a particular thing
Catharsis:	The process of releasing, and thereby providing relief from, strong or repressed emotions
Clandestine:	Describing something secret
Craftsman:	Craftsman is an artist or someone who is extremely skilled at a trade or an art or craft
Discrimination:	The unjust or prejudicial treatment of different categories
Desolation:	The state of a place that is empty where everything has been destroyed
Grandiose:	Characterized by affectation of grandeur or splendor
Mundane:	Common; ordinary; unimaginative or related to this world
Purgation:	Purification or cleansing
Perplexity:	Inability to deal with or understand something
Poetic-persona:	A persona, from the *Latin* for mask, a character taken by poet to speak
Reverberate:	Be repeated several times as an echo
Scarcity:	The state of being scarce or short in supply
Sublime:	Of very great excellence or beauty
Slaughterhouse:	A place where animals are slaughtered for food
Ungrateful:	Not feeling or showing gratitude

12.5 Sample Questions

12.5.1 Objective Questions:

1. What does the speaker in the poem want to speak about?

   (a) Love (b) Despair

   (c) Ungratefulness (d) All of these

2. Who does the speaker in the poem prefers to talk?

   (a) Daughter (b) Mother

(c) Sister (d) None of these

3. Who is the first love of the speaker in the poem?

(a) Mother (b) Daughter

(c) Sister (d) Daughter's daughter

4. What do the women in the poem do while talking?

(a) Sewing (b) Sipping tea

(c) Sewing and sipping tea (d) None of these

5. What do the women discuss during their talk?

(a) Rates of daily needs (b) Scarcity of things

(c) Both a and b (d) None of these

6. How many characters do we have in this poem?

(a) Three (b) Two

(c) One (d) Four

7. Who is of no use according to the poetic persona?

(a) Son (b) Father

(c) Brother (d) Man

8. What style of articulation is employed by the poet in this poem?

(a) Narrative (b) Dialogic

(c) Conversational (d) Descriptive

9. What scarcity do the women in the poem discuss?

(a) Of kerosene (b) Of rice

(c) Of lentils (d) Of tea

10. What is the form of the poem you studied by Gauri Deshpande?

(a) Ballad (b) Sonnet

(c) Free-verse (d) Lyric

12.5.2 Short Answer Questions:

1. What does the title of the poem 'The Female of the Species' suggest?

2. Discuss the theme/s in the poem 'The Female of the Species'.

3. Comment on the structure of the poem in brief.

4. Why do you think the speaker needs somebody to talk to?

5. What do you understand by the term "Catharsis" in the context of this poem? Discuss with examples from the text.

12.5.3 Long Answer Questions:

1. Discuss the "Woman Question" in Gauri Deshpande's poem 'The Female of the Species' in the light of feminine approach and reality.

2. Comment on the poetic sensibility and poetic craft in the poem 'The Female of the Species'.

3. How do you substantiate the view, "Gauri Deshpande seems to be lost in the dark forest of relationships" in her poem 'The Female of the Species'?

12.6 Suggested Readings

1. Beniwal, Anup. *Identity, Experience, Aesthetic: Indian Women's Poetry in English*, Occasional Papers, 1999; 71-95.
2. Chavan, Sunanda P. "Modern Indian English Women Poets: An Overview". *Perspective on Indian Poetry in English*, Ed. M. K. Naik. New Delhi: Abhinav, 1984; 190-207.
3. De Souza, Eunice. Kamala Das, Gauri Deshpande, Mamta Kalia. *Contemporary Indian Poetry in English*, Ed. Saleem Peeradina. Delhi: Macmillan, 1997.
4. Naik, M. K. *A History of Indian English Literature*, New Delhi: Sahitya Akademi, 1982 (12) Ibid, Page No.
5. Singh, Kanwar Dinesh. *Feminism and Post feminism: The Context of Modern Indian Women Poets Writing in English*, New Delhi: Sarup, 2004.

43

Peer Reviewed

Qirtaas Wa Qalam

(International Research Scholar's Special)

43

Chief Editor

Dr.Md. Khaleeluddin Siddiqui

Research Guide (J.J.T. University Rajasthan)

: Editorial Board :

* Mr. Nasar Malik (Denmark)
* Dr. Idrees Siddiqui (Canada)
* Dr. Sk. A. Karim Saberi (Hyderabad)
* Dr. Masarrat Firdous (Aurangabad)
* Dr. Sadiya Basheer (Pakistan)
* Prof. Saba Aalam Shah (England)
* Dr. Tayyab Kharadi (Chennai)
* Dr. Md. Asif Malik (J & K)
* Dr. Noha Mustafa (Egypt)
* Dr. Md. Ghulam Rabbani (Bangaladesh)
* Dr. Anupama Pol (Banglaore)
* Mr. Md. Ashfaque Umar (Malegaon)

-: Contact :-

Qirtaas Wa Qalam (Urdu Quarterly)

Urdu Ghar, Qadri Nagar, AUSA

Dist. Latur (M.S) 413520 India

Mob : 9422658736

Chapter in Book

Peer Reviewed

ISBN No. 978-81-954282-0-5

قرطاس وقلم

انٹرنیشنل ریسرچ اسکالرس نمبر

: زیر اہتمام :

سہ ماہی **قرطاس وقلم** لاتور مہاراشٹر، انڈیا

Regd No. MAHURD 02633/2021
Registrar of News Papers For India
New Delhi, Govt. of India

۴۸	اکبر الہ آبادی کی شعری جہات	شمس الدین ملک، کشمیر	۱۶۱ تا ۱۶۴
۴۹	مولانا حفیظ الرحمٰن اعظمی اور ان کی انشاء پردازی	نذیر احمد، تامل ناڈو	۱۶۵ تا ۱۶۸
۵۰	کرشن چند بحیثیت بچوں کے ادیب	شیخ نفیسہ بیگم غلام جیلانی، اورنگ آباد	۱۶۹ تا ۱۷۱
۵۱	راجندر سنگھ بیدی کی ناول نگاری	افشاں معراج ارشد مبین، اورنگ آباد	۱۷۲ تا ۱۷۳
۵۲	سیدہ جعفر کی تحقیق نگاری	محمد قاسم، الہ آباد	۱۷۴ تا ۱۷۶
۵۳	راجندر سنگھ بیدی کی افسانہ نگاری	نیاز نادر، بہار	۱۷۷ تا ۱۷۹
۵۴	ڈاکٹر محمد علامہ اقبال اور تصور عشق	فہمیدہ تبسم، نلگنڈہ	۱۸۰ تا ۱۸۳
۵۵	اردو شاعری اور حقوق بشر	محمد باقر حسین، راجستھان	۱۸۴ تا ۱۸۷
۵۶	داستان گوئی میں مافوق الفطرت عناصر کی اہمیت	عائشہ عبدالعزیز پٹھان، شولاپور	۱۸۸ تا ۱۹۱
۵۷	مسدس حالی میں فطرت نگاری	ڈاکٹر نصرت مینو، کامٹی	۱۹۲ تا ۱۹۴
۵۸	عصر حاضر میں ہندوستان اور بین الاقوامی سطح پر اردو کی صورتحال	ڈاکٹر نجمہ سلطانہ، حیدرآباد	۱۹۵ تا ۱۹۷
۵۹	اکتشافی تنقید کے بانی۔ حامدی کاشمیری	ڈاکٹر مسرت حمزہ لون، کشمیر	۱۹۸ تا ۲۰۱
۶۰	ترنم ریاض کا افسانہ ''اچھی صورت بھی کیا'' کا تنقیدی جائزہ	شہباز زرین جلیل احمد خان، اورنگ آباد	۲۰۲ تا ۲۰۵
۶۱	اردو کے تنقید نما باغ کا ایک مخلص باغباں: وارث علوی	ڈاکٹر شیبہ حیدر، اودے پور	۲۰۶ تا ۲۰۹
۶۲	انتظار حسین کے افسانوں میں تقسیم کے اثرات	نیر وسید، کشمیر	۲۱۰ تا ۲۱۲
۶۳	جدید غزل اور ندا فاضلی	ڈاکٹر نصرت فاطمہ، کوٹا	۲۱۳ تا ۲۱۶
۶۴	اردو خاکہ نگاری کے فروغ میں خواتین کا حصہ	فریدہ بیگم، حیدرآباد	۲۱۷ تا ۲۲۱
۶۵	مجتبیٰ حسین ''الغرض'' کے ساتھ	اقبال سلطانہ، حیدرآباد	۲۲۲ تا ۲۲۴
۶۶	مشتاق احمد یوسفی۔ طنز و مزاح نگار	نسرین بیگم، حیدرآباد	۲۲۵ تا ۲۲۷
۶۷	علامہ اقبال کا فلسفہ خودی بیخودی	میمونہ تحسین محمد اسمٰعیل، ناندیڑ	۲۲۸ تا ۲۲۹
۶۸	غذائیت کیا ہے؟	بیگ زرین فاطمہ جہانگیر بیگ، اورنگ آباد	۲۳۰ تا ۲۳۲
۶۹	''چھوتھی کا جوڑا'' تانیثی تنقید	ڈاکٹر طاہرہ نورانی، بنگلور	۲۳۳ تا ۲۳۵
۷۰	تہذیبی تصادم ایک جائزہ	محبوب عالم، حیدرآباد	۲۳۶ تا ۲۳۸
۷۱	رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم ایک مثالی رہنما	ندیم عالم ہدوی نیپالی، نیپال	۲۳۹ تا ۲۴۴
۷۲	اردو کی اولین خواتین افسانہ نگار	سید آصف علی، حیدرآباد	۲۴۵ تا ۲۴۶
۷۳	جدید دور میں حضرت خواجہ حسن ثانی کی خدمات	صدیقی عرفان سعد اللہ، بیڑ	۲۴۷ تا ۲۵۰

Dr. Nusrat Minoo
Topic: Musaddas Hali Mein Fitrat Nigari
November 2021

© جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ

Qirtaas Wa Qalam (A Peer Reviewed Articals)

ISBN No. 978-81-954282-0-5 Publication : Nov-2021

Price : Rs : 400/- Pages : 250

کتاب کا نام : **قرطاس و قلم** (انٹرنیشنل ریسرچ اسکالرس نمبر)

(بین الاقوامی شہرت یافتہ ماہرین علم وفن کی نگرانی میں شائع کی گئی کتاب)

ISBN 978-81-9542-820-5

9 788195 428205

ناشر : ماہنامہ تعلیمی سفر لاتور، مہاراشٹر، بھارت

صفحات : ۲۵۰ قیمت : چار سو روپے

سنِ اشاعت : نومبر ۲۰۲۱ء تعداد : پانچ سو

سرورق و کتابت : سید ریاض، اوصاف کمپیوٹرس، اوسہ ضلع لاتور مہاراشٹرا، بھارت

طباعت : مظہر آفسیٹ، وینکٹیش نگر، لاتور ضلع لاتور مہاراشٹرا

کتاب ملنے کا پتہ

ڈاکٹر خلیل صدیقی، ایڈیٹر ماہنامہ تعلیمی سفر

اردو گھر، قادری نگر اوسہ، ضلع لاتور۔ مہاراشٹر، پن کوڈ نمبر 413520

موبائل : 9422658736

E-mail : drkhaleelsiddiqui@gmail.com

مسدس حالی میں فطرت نگاری

ڈاکٹر نصرت مینو

اسسٹنٹ پروفیسر، وسنت راؤ نائک گورنمنٹ انسٹیٹیوٹ آف آرٹس اینڈ سوشل سائنسز، ناگپور، مہاراشٹر

خالق کائنات نے آسمان و زمین کے درمیان موجود فطری مناظر سے کائنات کو مزین کیا۔ چاند، سورج، ستارے سیارے، بادل، ہوا، بجلی، بارش، پیڑ، پودے، پھول، پھل، سبزہ زار، موسم، سمندر، ندی، تالاب، جھرنے، پہاڑ، چرند پرند غرض یہ کہ ہر جاندار اور بے جان چیز کو رب نے بامقصد پیدا کیا۔ انسان ان اشیاء سے لطف اندوز ہوتا ہے اس پر غور و فکر بھی کرتا ہے سیر و سیاحت کرتا ہے ساتھ ہی ان سے بے شمار فائدے بھی حاصل کرتا ہے۔ ادب بھی اس سے مستثنیٰ نہیں۔ شاعر جو کہ زیادہ حساس ہوتا ہے وہ نہ صرف ان قدرتی مناظر سے لطف اندوز ہوتا ہے بلکہ اپنی تخلیقات میں ان کا بیان نہایت دلکش انداز میں کرتا ہے۔

اردو شاعری کی تقریباً تمام اصناف میں فطرت نگاری پائی جاتی ہے۔ اردو شعرا نے ابتدا ہی سے فطرت نگاری کو اہمیت دی ہے۔ غزل، مرثیہ، مثنوی، قصیدہ، نظم غرض یہ کہ ہر صنف میں شعرا نے فطرت کے بیان کو اپنی شاعری کا محور قرار دیا ہے۔ قلی قطب شاہ، نظیر اکبر آبادی، الطاف حسین حالی، محمد حسین آزاد، اسمٰعیل میرٹھی، اکبر الہٰ آبادی، شبلی نعمانی، علامہ اقبال، اختر شیرانی، جوش ملیح آبادی، چکبست لکھنوی، حفیظ جالندھری، احسان دانش، حامد اللہ افسر، فیض احمد فیض، معین احسن جذبی، مخدوم محی الدین، جاں نثار اختر، علی سردار جعفری، کیفی اعظمی، پرویز شاہدی، ن۔م۔ راشد، شہاب جعفری، شاذ تمکنت، مخمور سعیدی، زبیر رضوی، خلیل الرحمٰن اعظمی، ابن انشاء، عزیز حامد مدنی، ادا جعفری، منیب الرحمٰن، مجید امجد، اختر الایمان، مخمور جالندھری، مختار صدیقی، ضیاء جالندھری، قیوم نظر، یوسف ظفر، منیر نیازی، کمار پاشی، محمد علوی، شہریار، عمیق حنفی، شفیق فاطمہ شعریٰ، شبنم عشائی، عنبر بہرائچی، عبد الاحد ساز وغیرہ شعراء کے کلام میں فطرت کی عکاسی جا بجا دکھائی دیتی ہے۔

مولانا الطاف حسین حالی نے "برکھارت" اور "حب وطن" جیسی نظمیں لکھیں۔ ان نظموں میں انھوں نے فطرت کی دلکش اور سچی تصویریں کھینچی ہیں۔ حالی کی نظم "مدوجزر اسلام" جو "مسدس حالی" کے نام سے مشہور ہوئی اس نظم میں انھوں نے قوم کے عروج و زوال کی داستان دلکش پیرائے میں بیان کی ہے۔ جس کسی نے اس نظم کو پڑھا وہ متاثر ہوئے بغیر نہ رہا۔ اس نظم میں مسلمانوں کے تاریخی واقعات کا عکس نظر آتا ہے۔ اس نظم سے اندازہ ہوتا ہے کہ مولانا حالی نے تاریخ اسلام کا عمیق مطالعہ کیا تھا۔ حالی انشا پرداز سوانح نگار اور نقاد تھے۔ سرسید کی اصلاحی تحریک میں انھوں نے حصہ لیا تھا۔ شاعری کی ابتداء میں انھوں نے روایتی انداز کی غزلیں کہیں بعد میں ادب کی مقصدیت کے وہ قائل ہو گئے۔ اس نظم کا مقصد قومی بیداری ہے۔ انجمن پنجاب کے مشاعروں میں وہ آزاد کے ساتھ تھے۔ ان مشاعروں میں انھوں نے کئی نظمیں سنائیں جس میں فطرت کی عکاسی جا بجا نظر آتی ہے۔ نظم گوئی کو انہوں نے فروغ دیا۔ "مسدس مدوجزر اسلام" الطاف حسین حالی کی مقبول و معروف نظم ہے۔ اس نظم میں حالی نے قوم کے عروج و زوال کی داستان کو مناظر فطرت سے آراستہ کیا ہے۔ نیچرل شاعری کے وہ قائل تھے۔

مسدس کے ابتدائی اشعار میں عرب کے صحرا و بیاباں آب و ہوا اور خشک موسم کا نقشہ اس طرح کھینچا:

نہ آب و ہوا ایسی تھی روح پرور

کہ قابل ہی پیدا ہوں خود جس سے جوہر
نہ کچھ ایسے سامان تھے واں میسر
کنول جس سے کھل جائیں دل کے سراسر
نہ سبزہ تھا صحرا میں پیدا نہ پانی
فقط آب باراں پہ تھی زندگانی
زمیں سنگلاخ اور ہوا آتش افشاں
لوؤں کی لپٹ باد صرصر کے طوفاں
پہاڑ اور ٹیلے سراب اور بیاباں
کھجوروں کے جھنڈ اور خار مغیلاں
نہ کھیتوں میں غلہ نہ جنگل میں کھیتی
عرب اور کل کائنات اس کی یہ تھی

نبی کی آمد سے پہلے عرب میں ہر قبیلے کا اپنا ایک بت تھا۔ درج ذیل شعر میں مشرکین مکہ کے ایمان اور بتوں پر یقین، اس وقت کی مذہبی رسومات اور شرک کے متعلق روشنی ڈالی گئی ہے۔

قبیلے قبیلے کا بت اک جدا تھا
کسی کا ہبل تھا کسی کا صفا تھا

بے خبر قوم کے متعلق کہتے ہیں:

یہی حال دنیا میں اس قوم کا ہے
بھنور میں جہاز آ کے جس کا گھرا ہے
کنارہ ہے دور اور طوفاں بپا ہے
گماں ہے یہ ہر دم کہ اب ڈوبتا ہے
نہیں لیتے کروٹ مگر اہل کشتی
پڑے سوتے ہیں بے خبر اہل کشتی

عرب کی جاہلیت اور اخلاقی پستی اس وقت عروج پر تھی۔ مختلف قبیلوں کے لوگ خدا کے ساتھ بتوں کی پرستش کرنے لگے تھے۔ لوٹ مار، فساد، قتل و غارت گری، نومولود لڑکیوں کا زندہ دفن کر دینا غرض یہ کہ ان کی صفات درندوں کی سی ہو چکی تھی۔ ان تمام غیر اخلاقی امور کو حالی نے اس نظم میں بیان کیا ہے۔ اس کے بعد نبی کریمؐ کی آمد کو بڑے دلنشیں انداز میں رقم کیا ہے۔ لکھتے ہیں کہ ظلمت محو ہو گئی اور برج سعادت طلوع ہوا۔

نبی کریمؐ نے اللہ رب العزت کے احکامات کو انسانوں تک پہنچایا۔ آپؐ نے لوگوں کو اندھیروں سے روشنی کی طرف بلایا۔ اس دور کی عکاسی حالی کچھ اس طرح سے کرتے ہیں:

اگر اختلاف اُن میں باہم دگر تھا
تو بالکل مدار اُس کا اخلاص پر تھا
جھگڑتے تھے لیکن نہ جھگڑوں میں شر تھا
خلاف آشتی سے خوش آیندہ تر تھا
یہ تھی موج پہلی اُس آزادگی کی
ہرا جس سے ہونے کو تھا باغ گیتی

عہد بہ عہد تاریخی واقعات کو بڑی ہی چابکدستی سے نظم کے اشعار میں بیان کیا ہے۔ عرب اور ہندوستان کے فطری مناظر کی عکاسی بھی بخوبی کی ہے۔ قوم کو بیدار کرنے کی جو کوشش اس نظم میں کی گئی ہے وہ بے مثال ہے۔ حالی نیچرل شاعری کے قائل تھے یہی وجہ ہے کہ "مسدس مدوجزر اسلام" میں انھوں نے موقع و محل کے اعتبار سے فطری مناظر کی عکاسی جابجا کی ہے۔

ادھر ہند میں ہر طرف تھا اندھیرا
کہ تھا گیان گُن کا لدایاں سے ڈیرا
ادھر تھا عجم کو جہالت نے گھیرا
کہ دل سب نے کیش و کنش تھا پھیرا

ہندوستان میں اسلام کی آمد کا نقشہ کچھ اس طرح کھینچا ہے:

گھٹا اک پہاڑوں سے بطحا کی اٹھی
پڑی چار سو یک بیک دھوم جس کی

کڑک اور دمک دُور دُور اُس کی پہنچی
جو ٹیکس پہ گرجی تو گنگا پہ برسی
رہے اُس سے محروم آبی نہ خاکی
ہری ہوگئی ساری کھیتی خدا کی
ہوا غلغلہ نیکیوں کا بدوں میں
پڑی کھل بلی کفر کی سرحدوں میں
ہوئی آتش افسردہ آتشکدوں میں
لگی خاک سی اُڑنی سب معبدوں میں
ہوا کعبہ آباد سب گھر اُجڑ کر
جمے ایک جا سارے دنگل بچھڑ کر

مسلمان قوم کے عروج و زوال کی اس داستان میں قوم کی پستی کو حالی ذیل کے اشعار میں اس طرح بیان کرتے ہیں:

ہری کھیتیاں جل گئیں لہلہا کر
گھٹا کھل گئی سارے عالم پہ چھا کر
پھرا کب باغ دیکھے گا اُجڑا سراسر
جہاں خاک اُڑتی ہے ہر سو برابر
نہیں تازگی کا کہیں نام جس پر
ہری ٹہنیاں جھڑ گئیں جس کی جل کر
نہیں پھول پھل جس میں آنے کے قابل
ہوئے روکھ جس کے جلانے کے قابل
چمن میں ہوا آچکی ہے خزاں کی
پھری ہے نظر دیر سے باغباں کی
سدا اور ہی بلبل نغمہ خواں کی
کوئی دم میں رحلت ہے اب گلستاں کی
تباہی کے خواب آرہے ہیں نظر سب
مصیبت کی ہے آنے والی سحر اب
کیے پے سپر جس نے ساتوں سمندر
وہ ڈوبا دہانے میں گنگا کے آکر
اگر کان دھر کر سنیں اہل عبرت
تو سیلون سے تا بہ کشمیر و تبت
زمیں روکھ بن پھول پھل ریت پر بت
یہ فریاد سب کر رہے ہیں بہ حسرت
کہ کل فخر تھا جن سے اہل جہاں کو
لگا ان سے عیب آج ہندوستاں کو

ماحول کی منظر کشی اور فطرت نگاری میں حالی کو عبور حاصل ہے۔اس نظم میں جا بجا فطرت کے مناظر کے ذریعے حالی نے قوم کے عروج و زوال کو بیان کیا ہے۔زمین، پھول، پھل، ریت، ندی، پہاڑ، سمندر وغیرہ کو احساس سے لبریز دکھایا ہے اور قوم کی تباہی پر ان چیزوں کو افسوس ظاہر کرتے ہوئے بتایا گیا ہے۔فطرت کی کئی اہم اور دلچسپ تصویریں اس نظم میں قوم کے نشیب و فراز کے ساتھ بیان کی گئی ہیں۔یہ پر اثر اور حقیقت پر مبنی نظم جو دلوں میں اثر کرتی ہے اس میں جا بجا فطرت کے مرقعے نظر آتے ہیں۔غرض یہ کہ فطرت کے کئی رخ حالی نے اس نظم میں پیش کیے ہیں۔

☆☆☆

حواشی:

۱۔اردو نظم میں مناظر فطرت، ڈاکٹر صبیحہ ناہید، عرشیہ پبلی کیشنز، دہلی
۲۔مسدس حالی، خدا بخش ایڈیشن، الطاف حسین حالی، خدا بخش اورینٹل پبلک لائبریری پٹنہ، اشاعت ۱۹۹۵ء
۳۔اردو شاعری میں منظر نگاری، نسیم بک ڈپو لکھنؤ، اشاعت ۱۹۶۸ء
۴۔جدید شاعری ، عبادت بریلوی، ایجوکیشنل بک ہاؤس ، علی گڑھ، اشاعت ۱۹۸۳ء

☆☆☆

Chapter in Book

PURĀ-PRALEKH

The Felicitation Volume of Dr. Shashi Bala Srivastava

Editors
ISHWAR SHARAN VISHWAKARMA
BRIJESH RAWAT

44

पुरा-प्रलेख

PURĀ-PRALEKH

The Felicitation Volume of Dr. Shashi Bala Srivastava

Editors

ISHWAR SHARAN VISHWAKARMA
BRIJESH RAWAT

RESEARCH INDIA PRESS
NEW DELHI (INDIA)

CONTENTS

Foreword

Editorial *ix*

Academic Photographs of Dr. Shashi Bala Shrivastava *xi*

Dr. Shashi Bala Srivastava: A Biographical Sketch *xix*

Select Publications of Dr. Shashi Bala Srivastava *xxvii*

List of Contributors *xxxi*

List of Illustrations *xxxiii*

xxxv

REMINICENECES
(संस्मरण)

मेरी माँ

हेमा श्रीवास्तव

Mother – A Genius and Bold Ma *xlv*

Alpana Chandra

माँ–एक विरल *xlvii*

चन्द्रेश कुमार श्रीवास्तव

My Mother-in-Law *xlix*

Deepti Srivastava

मैं ऋणी हूँ *li*

अमिता अग्रवाल

Dr. Shashibala Srivastava *liii*

Devangana Desai

Blessing *lv*

Jai Mall Rai

एक पुष्प मेरा भी *lvii*

अवनीश चन्द्र मिश्र

lix

16. तीर्थंकर प्रतिमा–विज्ञान 87-93
संगीता सिंह

17. Jaina Caumukhas from Radha Region of West Bengal: A Study 94-108
Shubha Majumder

18. Godesses in Central Indian Epigraphs of Early Medieval Period 109-114
Surabhi Srivastava

19. Jain Sculpture of Mahabalipuram 115-121
Neelakesi J.

20. Architecture of Rajnagar, District Madhubani 122-130
Sunil Kumar Jha

21. महोबा की चंदेल कालीन प्रतिमाएं 131-141
मुस्तरिया अशोक कुमार

22. Early Buddhist Metal Images of South and South-East Asia 142-159
Madhuri Sharma and D.P. Sharma

23. तिब्बत की कलात्मक उन्नति में बौद्ध धर्म की भूमिका 160-163
अमिता शुक्ला

24. बौद्ध धर्म में स्तम्भ–पूजा 164-165
चन्दन विश्वकर्मा

MISCELLANEOUS
(विविध)

25. Geo-Historical Study of India : A Concept in Geographical Studies 169-175
Alpana Chandra Scott and Ananya

26. An Outline of Acheulian Industries in Haryana 175-182
Devendra Gupta and Deepak Kumar

27. Prehistoric Sites of North-East Rajasthan 183-203
Vineet Godhal

28. Tradition of Farming and food behaviours of Chalcolithic People in Central India 204-207
Jyoti Bhargava

29. Socio-Economical Condition of Chalcolithic People of Central India : An Observation 208-211
Ashish S. Shende

30. Historical significance of Meerut 212-216
Vijay Kumar

PURĀ-PRALEKH

© Editors

ISBN : 978-93-5171-199-5

Price : 5000/-

First Edition: 2022

All right reserved. No part of this publication may be reproduced in any form without the prior written permission of the Authors.

Published by :
RESEARCH INDIA PRESS
E-6/34, Sangam Vihar
New Delhi-110062
Phone: 011-26047013, (M) 9818085794
E-mail: researchindiapress@gmail.com

Type Setting & Design by
G. R. Sharma
(M) 9968281826

Printed by
R. K. Offset Process
Jhilmil Industrial Area, Delhi

29

SOCIO-ECONOMICAL CONDITION OF CHALCOLITHIC PEOPLE OF CENTRAL INDIA : AN OBSERVATION

ASHISH S. SHENDE

Tools and weapons are broadly observed in forms like chisels, hammers, daggers, spearheads, arrowheads, sickles and points. Many of them have handles of bone or ivory reflecting the mode of their use, quality and the technical advancement of the periods (chalcolithic) concerned. On the basis of their use and functional aspects the objects have been classified in different pattern. A few of them continued and survived right upto the later times and even used these days. The objects recovered from various sites of Central India during chalcolithic times have been classified in Tools, Implements, and Weapons etc.

In the category of tools, chisel has played an important role for daily purpose. This sharp edged tool is used for cutting metal, wood or stone. The chalco-chisel has been found at Navdatoli which differs from the Indus Valley chisels. The Navdatoli chisel's upper portion is with a convex top showing that it was not much hammered over as is evident from its rectangular section[2]. Chisels have also been found at Nagda, Ujjain, Awra, Sooron and Kakrahtra. Bare metal chisels are known from early levels at Ujjain[3].

Another implement is wedges with wide splayed blade were used for splitting out the rock and levering up the slabs after loosening them possibly by means of fire. The early wedges are reported from Nagda during circa 600 B.C. to 200 B.C. Similar objects have been reported from many other sites (chalcolithic levels) of India[4].

Anvil is useful tool consists of a mass of stone on which material is supported, while being shaped under the hammer. Anvils have been reported from many of the sites of Central India like Ujjain, which one of the most significant sites is from where the early evidence of a black smith's forge has been reported[5]. The evidence of a blacksmiths forge is also from found at Jaderua[6].

Likewise, agricultural implements were used for agricultural purposes and have been found from various sites of Central India. Among the group Axe is an important agricultural tool which have been recovered from various chalcolithic sites in central India. The early specimens of copper axes have been recovered at Kayatha. Of these,

one is complete, though small, and the other which is bigger was found broken into two fragments. This is a distinct advancement so far as the copper technology of the protohistoric period is concerned. Here, it may be noted that they bear indentation marks similar to those that were found on chalcolithic copper axes from other sites[7]. The axes flat and having a convex cutting edge have been found at Navdatoli. One of them, however, is a shouldered axe. Some specimens have shallow groups of circles which were deliberately made; their significance, however, is uncertain[8]. At Nagda, the only specimen of axe is represented by a socket, with a protruding end, being suggestively the base of an axe. Similar objects occur at many other chalcolithic sites[9].

The hoe is another tool which is made of iron was used to dig the earth. Chalcolithic sites Nagda and Jaderua have been found hoes from the early historic levels. Similar hoes have been reported from various sites of Madhya Pradesh. A unique type of hoe was found at Navdatoli from period IV. It is very difficult to say whether the top ring is formed by bending the flanges at the top, because it was rusted[10].

One of the most important aspects in any community is weapons which were used both for offence and defense purposes and has been found from various sites of Central India. Among predominant weapons, knives have important place which have been discovered in various forms. They are known with thin tags, socketed knives and knives with the sharp edges. Knives basically used for cutting & tearing skin, meat etc as well as used for defense to prevent the aggressor getting too close. From Navdatoli, one complete and one fragmentary knife blades were found. The intact one had a tang and blade with pointed tip[11].

Inseparable parts of Chalcolithic communities in defensive purpose are swords and daggers which are offensive weapons. A sword is always long with a thin blade, while daggers commonly have short blades with or without a medium ridge. Such daggers are reported from Nagda. One with near parallel edges and another with broken edges[12] and Sword like weapon made of iron found at Jaderua[13].

Spear is a weapon used by hunters and warriors of different races. This weapon was used for thrusting and throwing purposes. Spearheads are also reported from Kayatha, Tumain and Jaderua. Spearheads with sockets have been reported from Kayatha and Jaderua[14]. Tumain has reported a long broken spearhead with its upper edge thin and of leaf like formation[15].

Likewise an arrowhead is a small pointed implement always used along with a shaft to which it is attached. It is not a complete weapon by itself as it also needs a Bow. The arrowheads have been reported from Navdatoli, Maheshwar, Kayatha, Mandsor, Awra, Manoti, Nagda, Jaderua, Sooron and Tripuri in Madhya Pradesh.

Ornaments of various types are found from the chalcolithic sites in central India. They are found either intact in jewellary form or in pieces of an ornament. Some display distinctive type, whereas some others are examples of special techniques. Beads are the important among ornaments but when pieced together become bead necklaces. Beads made of materials have been found including semiprecious and other stones, terracotta, faience, shell, bone and ivory, coral, glass, copper, gold etc. Generally the beads are of simple shapes but in addition to these some of them are of typical shapes such as pendants, amulets, spacer, beads, button beads etc. A few others were prepared by special

techniques representing either decorative or symbolic features. They are cemented and stratified eye- beads and the etched carnelian and agate beads. All these are classified and analyzed on the basis of geographical, chronological, socio-cultural and economic importance[16].

The socio- economic study of the chalcolithic communities of Central India, shows that, a large number of artistic objects have been found which were made of a variety of materials such as metal, stone, bone and ivory, shell and terracotta.

At chalcolithic site Nagda, Period I have yielded a disc fashioned on a pot sherd which was discarded or thrown away. Pd. II and III have also yielded discs made on pot sherds for amusements. These discs were found in different sizes. Discs of terracotta from period II at Tumain have been found. Discs of ivory from Tumain were also reported from period II[17]. Discs of terracotta have been reported at Awra in the period II and III[18]. Discs of terracotta, ivory and pottery with single or double perforations represented the objects of games and amusements[19].

Also the stone balls of various sizes have been unearthed from all chalcolithic levels of Kayatha. At Nagda, from period I, some of the stone balls, described as sling stones, must have served the purpose of the game. Period III of Nagda also yielded the terracotta balls. Stone balls at Tumain from period IB were reported. Terracotta balls were reported from period I of Eran[20]. Balls of terracotta at Awra are known from period

At Ujjain both the kinds of balls, made of terracotta and stones, which were used for games and amusement have been reported from pd II[21]. Stone balls from pd I and an iron ball from pd II are known from Kakrahta. Terracotta balls at Besnagar were discovered from the period II. Balls made of terracotta and stones have been reported at Navdatoli from sub-period D[22]. In artistic forms dancing human figures have been found painted on pottery of period I at Maheshwar[23]. These figures are reported from the two pots, a *lota* and a dish.

Throughout the ancient period, India has remained one cultural unit despite political and geographical diversities. Religions, castes and languages did not come in the way of its cultural unity. The evolution of special organizations during proto- historic Central India is an outcome of the basic needs, their fulfillment, adjustment of human behaviour, cultural and economic understanding. The technology and industrial economy during chalcolithic period prove quite a mature stage of rural life wherein they were kept to the best use viz., for agriculture, animal domestication, constructional works of public utility, manufacture of arms and weapons, metal objects, ornaments and jewellery, terracotta objects and so on. It suggests an advanced stage of industrial economy, workmanship and growth of manufacturing centers at Chalcolithic sites of Central India.

References

1. Rajan, K.V.Soundara (1980), *Glimpses of Indian Culture*, History and Archaeology, Delhi pp. 88-96.
2. Sankallia, H.D., B. Subbaro and S.B.Deo, (1958), *Excavation at Maheshwar and Navdatoli*, 1952-53, Poone and Baroda.
3. IAR 1957-58: 30-36.
4. *Ancient India*, No.4, 1947-48: 257, Fig.38, Nos. 21-24.

5. IAR 1956-57: 27, Pl. XXXV, B.14 IAI, 203
6. IAR 1971-72: 29
7. Ansari, Z.D. and M.K.Dhavalikar, (1975), *Excavations at Kayatha*, Deccan College Research Institute, Pune.
8. Sankalia, H.D., S.B.Deo, Z.D.Ansari, (1971), *Chalcolitic Navdatoli- The Excavations at Navdatoli*, 1957-59, Pune- Baroda.
9. Banerjee, N.R. 1986. Nagda, (1955-57), *Memoirs of the Archaeological Survey of India* (*MASI: 85*), New Delhi, p. 251.
10. *Ibid*, Sankalia, 1971.
11. Sankalia, H.D., S.B.Deo, Z.D.Ansari, (1971), *Chalcolitic Navdatoli- The Excavations at Navdatoli* 1957-59, Pune, Baroda, p. 400.
12. *Ibid*, Banerjee, N.R., (1986), p. 252.
13. IAR 1971-72: 29
14. *Ibid*, IAR, p. 29.
15. Bajpai, K.D. and S.K.Pandey, (1984), *Excavation at Tumain.*
16. Sharma, R.A. (b), (1991), *Technology and Material Life of Central India* (*From Chalcolithic Period to Mauryan Period*), Delhi, p. 184-185.
17. Bajpai, K.D. and S.K.Pandey, (1984) *Excavation at Tumain.*
18. Trivedi, H.V. (1962), Excavation at Awra. *Journal of the Madhya Pradesh Itihas Prishad*, No. IV, pp. 13-44.
19. IAR 1955-56: 14-19; IAR 1956-57:27
20. IAR 1962-63: 11.
21. IAR 1955-56: 14-19.
22. IAR 1957-58: 32-36.
23. IAR 1953-54: 8.

45

मानवी हक्क

२१ व्या शतकातील प्रश्न आणि आव्हाने

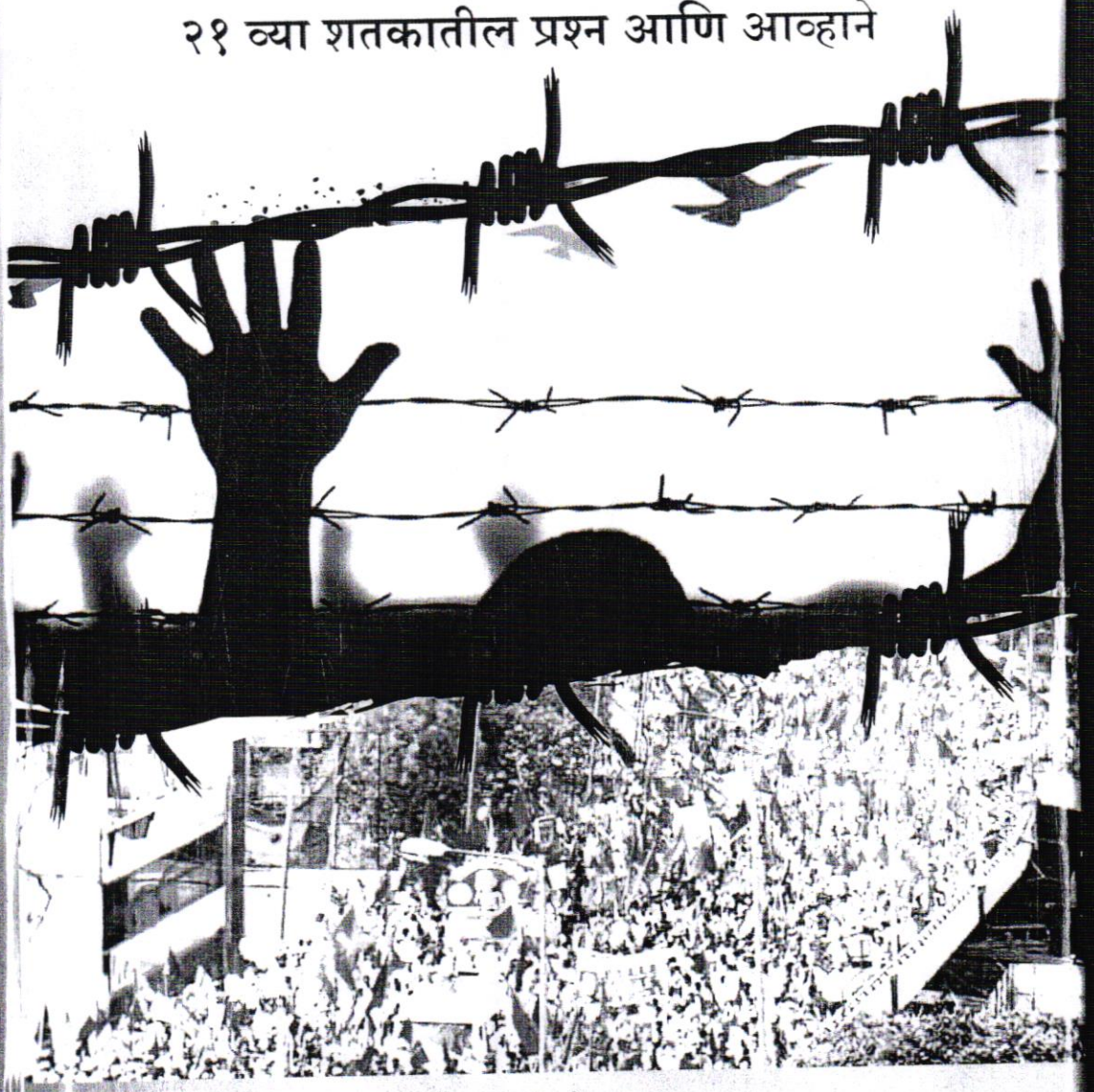

मेघावी मेश्राम

नरेश पाटील

मानवी हक्क :
21 व्या शतकातील प्रश्न आणि आव्हाने

मेघावी मेश्राम
नरेश पाटील

- प्रकाशक
  सुजित मुरमाडे,
  युरो वर्ल्ड पब्लिकेशन
  20/21, कार्टर रोड, खार वेस्ट,
  मुंबई - 52 मो. 8788964826
- प्रकाशन दिनांक : 20-3-2022
- पृष्ठ संख्या : 288
- मुखपृष्ठ व अक्षरांकन
  सीवली ग्राफिक्स, नागपूर
  मोबा. 7721809250
- मुद्रक
  वंश क्रिएशन, नागपूर
  9595727614
- मूल्य : ₹ 900/-
  ISBN : 978-93-94460-04-1

All rights reserved. No part of this publication should be reproduced, store in retrieval system, or transmitted in any form or by any means: electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the editor in chief and the publisher.

This book has been published in good faith that the material provided by authors is original. Every effort is made to ensure accuracy of material, but the publisher and the printer will not be held responsible for any inadvertent error(s). In case of any dispute, all legal matters are to be settled under Nagpur jurisdiction only.

अनुक्रमणिका

1	भारत आणि मानवाधिकार	नरेश वा .पाटील	11
2.	भारतातील वृद्धांची स्थिती आणि त्यांचे मानवी हक्क	मेघावी मेश्राम	21
3.	स्त्रियांचे संवैधानिक व वैधानिक अधिकार	प्रज्ञा स. नंदेश्वर	31
4.	धर्म, संस्कृती आणि स्त्रीचे माणूसपण (मानवी प्रतिष्ठा)	डॉ.वर्षाराणी वाघमारे	36
5.	लोकशाही आणि मानवी हक्क	डॉ. गायकवाड नवनाथ	42
6.	पाश्चात्त्य स्त्रीमुक्ती चळवळी : एक ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. विनोद सोनवणे	52
7.	मानवाधिकारांतर्गत लिंगभाव : एक विचार	डॉ. मृदुला रायपुरे	56
8.	मानवाधिकार: अर्थ व स्वरूप एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. अनिल गाडेकर	62
9.	बालकांचे मानवीहक्क आणि बालकामगार	डॉ.प्रकर्ष देशमुख	68
10.	मानव अधिकार व कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध अधिनियम 2005	डॉ. करुणा गोवर्धन	74
11.	भारतातील बालमजुरीद्वारे मुलांचे मानवी हक्कांचे उल्लंघन: एक विहंगावलोकन	डॉ. सुजाता नाईक	80
12.	मानवी हक्क आणि कोरोना माहामारी	प्रमोद चं. वानखेडे	88
13	मानवी हक्क आणि माहिती अधिकार अधिनियम 2005	श्रीमती दिपा पाटील	92
14.	समकालीन समाजातील मानवी हक्क विषयक समस्या आणि आव्हाने	डॉ श्रीनिवास भोंग	98
15.	आदिवासी रणरागिणी	डॉ. भारती दिगांबर रत्नपारखी-चिमुरकर	104
16.	मानवी हक्कांचा जाहीरनामा	डॉ. शशिकांत भोज	110
17.	मानवाधिकार आणि महिला	डॉ. देवेंद्र बी. बोरकुटे	117
18.	महिलांचे हक्क व अधिकार	डॉ. नंदा पांगुळ -बारहाते	128
19.	मानवी हक्क: अर्थ, संकल्पना व स्वरूप	प्रा. आशिष गुजराथी	132
20.	कौटुंबिक हिंसाचार आणि मानवी हक्क	डॉ. रविंद्र सहारे	138
21.	कोविड 19 काळातील असंघटीत कामगारांच्या मानवी हक्काचे हनन व त्याचे संरक्षण	डॉ. प्रदीप दरवरे	144
22.	मानवी हक्क आणि स्त्रिया	डॉ. प्रमिला भुजाडे (गणवीर)	150
23.	मानवाधिकार विशेषत: महिलांच्या अधिकारांसाठी आंतरराष्ट्रीय प्रयत्न	हरिश टी. साखरे	156
24	बालश्रमीक आणि मानवाधिकार	राजु बुरीले	162

मानवी हक्क आणि स्त्रिया

■ डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)

प्रस्तावना :

20 व्या शतकात स्त्रीचे स्वातंत्र अस्तित्व आणि अस्मिता आणि स्त्रियांचे मानवी हक्क या संबंधीचे विचार उदयास आले आहेत. स्त्रियांच्या मानवी हक्कांची संकल्पना क्रांतीकारक आहे. पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या हक्कांचा विचार करण्याऐवजी स्वतंत्रपणे स्त्रियांच्या इच्छा, आकांक्षा, व्यक्ति म्हणून प्रतिष्ठा, समान आणि स्वतंत्र स्त्री मानवी हक्कात अभिप्रेत आहे. इतिहास काळापासून तर 21 वे शतक आणि सद्यस्थितीतील स्त्रियांची स्थिती आपण निरिक्षण केली तर स्त्रियावर होणाऱ्या अत्याचारामध्ये फारसा फरक पडलेला नाही. स्त्री व पुरुषावर आधारित लिंगभेदाच्या नावाखाली कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव होऊ नये या करीता संयुक्त राष्ट्र संघाने सर्व प्रकारच्या स्त्रिविषयक भेदभावाचे निराकरण करण्याचे स्वीकार केले. स्त्रियावर होणारे भेदभाव बंद व्हावेत आणि समतेच्या तत्वाची अंमलबजावणी व्हावी हा या मागील प्रमुख उद्देश्य होता. स्त्रियांना समानतेची वागणूक मिळावी, मानव म्हणून हक्क मिळावेत या करीता अनेक परिषदा सुध्दा भरविल्या गेल्या. भारतीय संविधानात स्त्रिला काही कलमान्वये हक्क दिले गेले आहे त्याचा उल्लेख खालील प्रमाणे आहे.

1) कलम 509 अन्वये स्त्रीचा विनयभंग करण्याच्या हेतूने शब्दोच्चार हावभाव किंवा कृती केल्यास एक वर्षापर्यंतचा कारावासाची शिक्षा किंवा द्रव्य दंडाची शिक्षा दोन्ही शिक्षा होऊ शकतात.
2) कलम 498(अ)-विवाहीत स्त्रीला पती किंवा पतीच्या नातेवाईकांकडून क्रूर वागणून दिली गेली तर पती आणि त्यांच्या नातेवाईकांना तीन वर्षापर्यत कारावासाची शिक्षा व द्रव्यदंडाची शिक्षा होऊ शकते.
3) कलम 498 अन्वये गुन्हेगारी उद्देशाने विवाहीत स्त्रीस भुरळ पाडून नेणे किंवा पळवून नेणे किंवा डांबून ठेवल्यास दोन वर्षापर्यंत कारावासाची शिक्षा किंवा द्रव्यदंडाची शिक्षा किंवा दोन्हीही शिक्षा होऊ शकते.
4) कलम 497 व्यभिचार विषयक ज्यात पुरुषाला 5 वर्षापर्यंतच्या कारावासाची शिक्षा व द्रव्यदंडाची शिक्षा होऊ शकते. अशा प्रकरणात पत्नी ही भागीदार म्हणून शिक्षेस पात्र राहणार नाही.

विभाग प्रमुख, सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर

ISBN-978-93-94460-04-1

5) कलम 496 नुसार कायदेशीरपणे विवाह न करता लबाडीने, कपटीपणाने, फसवणुकीने, जर विवाह संस्कार केला असेल, जो कायदेशीर नाही अशा व्यक्तिला 7 वर्षाचा कारावास व द्रव्यदंडाची शिक्षा होऊ शकते.

6) कलम 495 नुसार ज्या व्यक्तिसोबत दुसरा विवाह झाला असेल त्या व्यक्तीनुसार पूर्वीच्या विवाहाची वस्तुस्थिती लपविण्याने घडलेला जो अपराध असतो त्याकरीता 10 वर्षापर्यत कारावास होऊ शकतो.

7) कलम 494 नुसार पती किंवा पत्नी हयात असतांना दूसरे लग्न केल्यास 7 वर्षाचा कारावास होऊ शकतो.

8) कलम 493 नुसार एखाद्या पुरुषाने कायदेशीर विवाह झाल्याचा समज लबाडी निर्माण करुन दापत्य भावाने सहवास घडवून आणल्यास 10 वर्षापर्यत कारावास होऊ शकले.

9) कलम 377 नुसार अनैसर्गिक अपराध केल्यास आजन्म किंवा 10 वर्षापर्यतचा कारावास होऊ शकतो.

10) कलम 376(ड)-नुसार एखादा रुग्णालयाच्या व्यवस्थापक किंवा कर्मचाऱ्यांपैकी कुणीही व्यक्तीने त्या रुग्णालयातील कोणत्याही स्त्रीशी लैंगिक संबंध केल्यास तो बलात्कार अपराध या सदरात मोडतो त्यात 5 वर्षाचा कारावास आणि दंडाधिकाऱ्याच्या आदेशाशिवाय अटक करता येणार नाही.

11) कलम 376(क)-नुसार तुरुंग, सुधारगृह इत्यादीच्या अधिक्षकाने स्त्रीला संभोगास प्रवृत्त केले तर 5 वर्षाचा कारावास होऊ शकतो.

12) कलम 376(ब) नुसार फारकतीच्या काळात एखादा पुरुषाने आपल्या पत्नीशी तीच्या संमतीशिवाय लैंगिक संबंध प्रस्थापित केल्यास 2 वर्ष कारावास होऊ शकतो.

13) कलम 376 बलात्काराबद्दल शिक्षा होऊ शकते. कमीत कमी 7 आणि जास्तीत जास्त 10 वर्षाचा कारावास होऊ शकतो.

14) बलात्कार कलम 375 नुसार एखाद्या पुरुषाने एखाद्या स्त्रीशी इच्छा नसताना जो लैंगिक संबंध ठेवतो त्यास बलात्कार म्हणतात त्यास शिक्षा रुढ आहे.

15) कलम 373 अन्वये वेश्या व्यवसायासाठी अज्ञान व्यक्तीची खरेदी केल्यास 10 वर्षाची शिक्षा होते.

16) कलम 372 अन्वये वेश्या व्यवसायासाठी अज्ञान व्यक्तीची विक्री केल्यास 10 वर्षाची शिक्षा होते.

17) कलम 366(ख)-नुसार परकीय, देशातून, मुलींची आयात बेकायदेशीररित्या केल्यास 10 वर्षाची शिक्षा होऊ शकते.

18) कलम 366(क)-नुसार अज्ञान मुलीचा अनैतिक कृत्यासाठी वापर केल्यास किंवा मुलीला कृती करण्यास प्रवृत्त केल्यास 10 वर्षाची शिक्षा होऊ शकते.

19) कलम 366 नुसार विवाहाची सक्ती करण्यासाठी स्त्रीचे अपनयन किंवा अपहरण करणे किंवा तिला प्रलोभन दाखविल्यास एका वर्षाच्या कारावासाची शिक्षा होऊ शकते.

20) कलम 364 अनुसार एखाद्या स्त्रीचा खून करण्यासाठी अपहरण केल्यास 10 वर्षाची कारावासाची शिक्षा होते.

21) कलम 363 अनुसार अपनयाबद्दल सात वर्षापर्यंतच्या कारावासाची होऊ शकते.

22) कलम 362 अनुसार ;।इकनबंजपवदद्ध स्त्रीचा अपहरण केल्यास एका ठिकाणाहून दूर जाण्यास बाहय प्रयोगाने भाग पाडल्यास शिक्षेस पात्र होऊ शकतात.

23) कलम 361 अनुसार कायदेशीर पालकाच्या ताब्यातून करणे म्हणजे जो कोणी अज्ञान पुरुष व्यक्ती ज्याचे वय 16 वर्षापेक्षा कमी असेल किंवा अज्ञान स्त्री व्यक्ती जिचे वय अठरा वर्षापेक्षा कमी असेल, कोणत्याही मनोविकल व्यक्तीला कायदेशीर पालकाच्या ताब्यातून अशा पालकांच्या संमती वाचून घेऊन जाईल अशा व्यक्तीला अपनयम केले असे समजले जाते.

24) कलम 359 अपनयन ;ज्ञपकदंचचपदहद्ध याचे दोन प्रकार आहे
(1) भारतातून (2) कायदेशीर पालकाच्या ताब्यातून.

25) कलम 354 अनुसार स्त्रीचा विनयभंग करण्याच्या हेतूने तिच्यावर हल्ला किंवा बलप्रयोग केल्यास अशा व्यक्तीला 2 वर्षापर्यंत शिक्षा होऊ शकते.

26) कलम 316 नुसार सदोष मनुष्यवध या सदरात मोडणाऱ्या कृतीद्वारे स्पंदन पावणाऱ्या अजाण गर्भजीवाचा मृत्यू घडवून आणल्यास 10 वर्षाचा कारावास होऊ शकतो.

27) कलम 315 अनुसार मूल जीवंत जन्माला येण्यास प्रतिबंध करण्याचा किंवा जन्मानंतर त्याचा मृत्यु घडवून आणण्याच्या हेतूने केलेली कृती जर ही कृती आईचा जीव वाचविण्यासाठी सद्भावनापूर्वक केलेली नसेल तर दहा वर्षाची शिक्षा होऊ शकते.

28) कलम 314 अनुसार गर्भपात घडवून आणण्याच्या हेतूने केलेल्या कृतीमुळे मृत्यु घडून आणल्यास 10 वर्षाची शिक्षा होऊ शकते.

29) कलम 313 अनुसार स्त्रीच्या संमतीशिवाय गर्भपात घडवून आणल्यास 10 वर्षाची शिक्षा होऊ शकते.

30) कलम 306 अनुसार आत्महत्येस प्रवृत्त करणे होय. जर कोणत्याही व्यक्तीने आत्महत्या केली तर ज्या कोणी अशा आत्महत्या करण्याला प्रवृत्त केले असेल त्या व्यक्तीला 10 वर्षाची शिक्षा होऊ शकते.

31) कलम 304-ब नुसार हुंडाबळी कलम जेव्हा एखादा स्त्रीचा विवाहानंतर जळाल्यामुळे मृत्यू, शारीरिक दुखापत किंवा सर्वसाधारणपणे परिस्थितीतून अन्य परिस्थितीत स्त्रीचे विवाहानंतर 7 वर्षाच्या आत घडून आला असेल तर पती किंवा तिचे नातेवाईक त्याच्या मृत्यूस हुंडाबळी मानले जाईल.

ISBN-978-93-94460-04-1

आज हक्क आणि प्रतिष्ठा या दृष्टीने सर्व मानवमात्र समान आहेत. व्यापक मानव समूहाचाच भाग असल्याने प्रत्येक मानवाच्या ठायी नैतिकदृष्ट्या हे हक्क अविभाज्यपणे आणि स्वाभाविकपणे असतात असे मानले जाते. शासीत जनसमूहाने या हक्कांना दिलेली मान्यता हा मानवी हक्क या संकल्पनेचा पाया असतोच. स्त्रीला मानव म्हणून जगता यावे याकरीता मुख्य चार करार आहेत ते

(अ) मानवाधिकाराचा वैधिक जाहीरनामा 1948

(ब) नागरी आणि राजकीय अधिकाराचा जाहीरनामा 1966

(क) आर्थिक, सामाजिक, राजकीय अधिकाराचा जाहीरनामा 1966

(ड) स्त्रियांच्या बाबतीत सर्व प्रकारच्या भेदभावांचे निराकरण करण्यासंबंधीचा करार 1979

दरवर्षी 10 डिसेंबर या दिवशी जगभरात 'मानवी हक्क दिन' किंवा 'मानवाधिकार दिन' साजरा करतात. संयुक्त राष्ट्रसंघ मानवाधिकार कार्यालयाच्या ;न्छभ्त्व्द्ध नेतृत्वात जगभरात हा दिवस साजरा केला जातो. वर्ष 2020 मध्ये मानवी हक्क दिन 'रिकव्हरी बेटर स्टँड' शीनउंद तपहीजेश या विषयाखाली साजरा करण्यात आला आहे. सार्वत्रिक मानवाधिकार घोषणापत्र यांचे हे 74 वे वर्ष आहे. मानवी हक्क हे जागतिक असून सर्वांना समान असतात. हे हक्क उपजत असतात किंवा कायदेशीर असू शकतात. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्क उच्चायुक्त कार्यालय व मानवी हक्क समिती या दोन संस्था जागतिक स्तरावर मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी प्रयत्न करतात. मानवी हक्क म्हणजे सर्व मनुष्याला प्राप्त झालेले असे मूलभूत अधिकार, जे त्याच्या राष्ट्रीय, निवास, लिंग, जात, वर्ण, धर्म, भाषा इतर कोणत्याही स्थितीवर अवलंबून नसते. यामध्ये कुठल्याही प्रकारचा भेदभाव नसतो.

स्त्रियांना सुध्दा काही मानवी हक्क प्राप्त आहेत.

जीवनाधीकार, यातनांपासून मुक्तता, गुलामगिरीपासून मुक्तता, कोर्ट सुनावणीचा अधिकार, भाषण स्वातंत्र, वैचारिक व धार्मिक स्वातंष्य.

आज भारताला स्वातंष्य मिळून 75 वर्ष पूर्ण झालीत परंतु आज भारतीय स्त्रीच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, आरोग्यविषयक, शैक्षणिक स्थितीचा आढावा घेताना धक्कादायक चित्र समोर येत. भारतीय महिला आजही मानवी हक्काच्या समान हक्कासंदर्भात पिछाडीवर आहेत हे कटू वास्तव डोळयाआड करता येवू शकत नाही. आपल्या अधिकारा प्रती महिलांना अधिक संघर्ष करावा लागत आहे. संवैधानिक तरतूदी आणि कायदे असून सुध्दा महिलांचे शोषण आणि अत्याचाराच्या प्रकरणात दिवसेंदिवस वाढच होत आहे.

भारतात एकीकडे महिलांच्या समान हक्कांच्या विकासाच्या दृष्टीने कायदे केल्या जात आहेत. योजना आखल्या जात आहेत. तर दुसरीकडे महिलांवरील होणाऱ्या विविध अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच आहे. बलात्कार, अपहरण, लैंगिक शोषण, कौटुंबिक

हिंसाचार, शारिरिक मानसिक, अत्याचार अशा विविध अत्याचाराचे प्रमाण वाढत आहे. या अत्याचारांपासून स्त्रियांचे संरक्षण करणारे कायदे आहेत. परंतु त्यांच्यातील त्रूटीमुळे अपराध्यांना कठोर शिक्षा होत नाही. त्यामुळे गुन्हेकारांना कायद्याचा भितीच वाटत नाही.

आज महिलांच्यासाठी अनेक धोरणे जाहिर झालेली आहेत. त्यानंतर अनेक सामाजिक आणि आर्थिक व्यवहारात अनेक बदल घडून आले. काळानुसार व न्यायाच्या अधिक जवळ जाण्याच्या उद्देशाने काही सुधारणा झाल्या. प्रसार माध्यमांच्या जागतिकीकरणामुळे काही आव्हाने उभी राहिली. या बदललेल्या परिस्थितीशी सुसंगत व महिलांना एक व्यक्ती म्हणून घटनेने दिलेले अधिकार सक्षमपणे वापरता येतील, असे पोषक वातावरण निर्माण होण्यासाठी नव्याने सर्वकष धोरण जाहिर करणे आवश्यक आहे.

एकूण मानवी समाज पितृसत्ताक व पुरुष प्रधान असल्याने स्त्री, पुरुषांवर लिंग भेदाधिष्ठित संस्कार होतात. स्त्रियांसाठी वेगळी नीतीमूल्ये आणि पुरुषांसाठी वेगळी नीती मूल्ये लावली जातात. या विचारसरणीचा पगडा सर्व शासकीय संस्थावरही असल्याचे जाणवते. न्याययंत्रणा, दंडयंत्रणा, नोकरशाही, राज्ययंत्रणा, राजकीय संस्था, प्रसार माध्यमे, शिक्षण संस्था तसेच राजकीय पक्ष आणि खाजगी आस्थापना, कृषी उत्पादना संबंधात सर्व क्षेत्रे त्यापासून मुक्त नाहीत, त्यामुळे महिलांवर जात, धर्म, वर्ग आणि लिंगभाव अशा सर्व बाजूंनी अन्याय होत असतो. समाजातील सर्व प्रकारच्या संस्थावर पुरुष वर्गाचे संख्येने तसेच वैचारिक वर्चस्व आणि नियंत्रण असल्याने महिलांसाठी घटनात्मक तरतूदी असल्या तरी त्यांना सत्तेत भागीदारी आणि नियंत्रण असल्याने महिलांसाठी घटनात्मक तरतूद असली तरी त्यांना सत्तेत भागीदारी करण्यात अनंत अडचणी येतात. परिणामी सर्वत्र ठिकाणी त्यांचे प्रतिनिधित्व फारच कमी आहे. शिक्षण व आरोग्याची हेळसांड, हिंसाचार यामुळे महिलांचे सक्षमीकरण व सबलीकरण यात अडचणी येतात.

बदलत्या काळानुसार आणि सामाजिक परिस्थितीनुसार महिलांसमोर आव्हाने दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते. अलिकडच्या काळात महिलांवर झालेल्या हिंसाचाराच्या घटना विचारात घेवून महिलांच्या संरक्षणासाठी विशेष उपाययोजना करणे क्रमप्राप्त आहे. केवळ बाहेर कायदे करुन या समस्या दूर होतील असे नाही. त्यासाठी समाजामध्ये महिलांबद्दल स्वाभिमान, सन्मान आणि आदराची भावना निर्माण करणे आणि त्यादृष्टीने समाजाच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणणे ही काळाची गरज झाली आहे.

सारांश :

मानवी समाजात सर्व सदस्यांचा आत्मसन्मान आणि सारख्या हक्कांची मान्यता ही जगातील स्वातंष्य, न्याय, शांती यांचा आधार असतेच. स्त्रीला अभिव्यक्ती स्वातंष्य, मत स्वातंष्य, भय यापासून मुक्तता अनुभवता येईल असे जग निर्माण करणे ही सामान्यजनांची उच्चत्तम आकांक्षा असते. वरील सर्व कलम भारतीय नागरीकांना लक्षात ठेवल्या तर स्त्रीची अस्मिता, अधिकार, मानवी जीवांचे मूल्य, प्रतिष्ठा, समान हक्क या आस्थेचा पुनरुच्चार

ISBN-978-93-94460-04-1

होऊन सामाजिक प्रगती व संपन्न जीवनस्तर स्त्रीला प्राप्त होऊ शकेल.

स्त्री जन्माला येण्या अगोदर स्त्रीवर होणारा अत्याचार आणि हया अत्याचाराचे वाढते प्रमाण हे स्त्रियांच्या मानव हक्कांचे हनन दर्शविते. स्त्रिया अनेक प्रकारच्या अत्याचारांना सतत बळी पडत असतात. त्यास प्रतिबंध व प्रतिकार करता यावा याकरीता आपण स्त्री हक्क आणि कलम कायदयाची तरतूद बघितली.

21 व्या शतकात महिलांच्या संदर्भात घडणाऱ्या हिंसा व अत्याचारामध्ये जसे निर्भया, हिंगणघाटच्या महिला प्राध्यापकांवर ॲसिड हल्ला, खैरलांजी प्रकरण, दिल्ली घटना या सर्व बघता फारसा फरक पडलेला नाही. आज भारतीय सर्व नागरीकांनी संवेदनशील असणे गरजेचे आहे. सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेत बदल करुन पुरुषी मानसिकता आणि पुरुषसत्ताक व्यवस्थेत क्रांतीकारी बदल अपेक्षित आहे कारण आजही समाजामध्ये (अ) कायदयाने केलेली तरतूद आणि (ब) प्रत्यक्ष वागणूक यात तफावत आहे. मग तो समाज सुशिक्षित असो की अशिक्षित स्त्री अत्याचार उत्तरोत्तर वाढतच जात आहे. जर या समस्यांची तीव्रता कमी करावयाची असेल तर स्वत: कुटुंबापासून सुरुवात करुन देशपातळीपर्यंत आमूलाग्र क्रांतीकारी पाऊल उचलून पितृसत्ता व्यवस्थेच्या श्रृंखला तोडून, परिघ लाघून स्त्रीयांना आत्मभिमान निर्माण करण्याची गरज आहे. सोबतच समाजाची साथ असल्यास नक्कीच स्त्रिच्या अधिकारांचे हनन होणार नाही आणि स्त्रिविषयक समस्या निराकरण करण्यास क्रांतीकारी पाऊल ठरेल.

स्त्रियांना मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवल्यामूळे त्यांच्या विकासाला तर पायबंद बसलाच त्याबरोबरच मानवजातीच्या प्रगतीलाही खीळ बसली. साहजिकच स्त्रियांचे अज्ञान व मागासलेपणा हा समाजाच्या प्रगतीच्या मार्गातील अडसर ठरला होता. आज स्त्री-पुरुष समानतेचे मूल्य आपल्या सामाजिक जीवनात रुजविण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न हवा आहे. लिंग विषमतेतून स्त्रियांना समाजात दुय्यम स्थान प्राप्त झाले असे नाही तर त्यांची मोठया प्रमाणावर अवहेलना झाली आहे. म्हणून समाज जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात स्त्रियांना समानता मिळणे आवश्यक आहे. स्त्रियां जर आर्थिक, सामाजिक, राजकीयदृष्टया सक्षम बनतील तर सर्वार्थाने अन्याय अत्याचाराचा प्रतिकार करण्यास तयार होतील, समर्थ होतील, गरज आहे समानतापूर्ण वागणूक देण्याची.

संदर्भ ग्रंथ

- महिलांना उपयोगी काही कायदे ॲड. रोहिणी कुंडले, चेतना विकास, गोपूरी वर्धा
- स्त्रियांचे संवैधानिक हक्क व जागतिक करार रेणूका कड, कौशल्य प्रकाशन, पूणे.
- मानवी हक्क - प्रा. व्ही.बी. पाटील, के. सागर पब्लिकेशन्स, पूणे.
- https://www.ohchr.org
- https://ijrcenter.org
- https://www.indiatoday.in

■■■■■

46

WOMEN EMPOWERMENT

A Need of the Hour

Mr. Naresh Patil
Dr. Muthmainnah

45. ***Mr. Bhaskar Y. Kathane,*** Assistant Professor in Computer Science, Bhawabhuti Mahavidyalaya, Amgaon, Dist-Gondia **(MS)**, India
46. ***Mrs. Rupamoni Talukdar,*** Dept. of Economics, Kanya Mahavidyalaya **(Assam)**
47. ***Dr. Pramila Haridas Bhujade,*** Head & Associate Professor of Sociology, Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur
48. ***Mr. Anil Kumar,*** (Assistant Professor), DAV University, **Jalandhar**, dhandaanil91@gmail.com
49. ***Dr. D. Ramesh,*** Assistant Professor, Department of History, Arignar Anna Govt. Arts College, **Villupuram**
50. ***Dr. P. Narender Reddy,*** Adhoc Faculty, Dept. of Political Science, Osmania University Campus, Hyderabad, **Telangana**
51. ***Dr. Sampurna Guha,*** Assistant Professor, Amity University Uttar Pradesh Sector 125, Noida, **Uttar Pradesh**
52. ***Dr. Payal Chamatkar,*** Faculty, Matru Sewa Sangh Institute of Social Work,Nagpur, **Maharashtra** E-Mail: payalchamatkar@gmail.com
53. ***Dr. Pritha Biswas,*** Assistant Professor in Economics, St. Xavier's University, **Kolkata**
54. ***Ms. Priyanka Srivastava,*** Assistant Professor, Shri Bhawani Niketan Mahila PG Mahavidyalaya, **Jaipur** 206
55. ***Dr. Karanjkar R.P,*** Director of Physical Education & Sports, Jaikranti Arts & Commerce Sr. College, Latur., Affiliated by S.R.T.M.U. **Nanded**
56. ***Mr. Aravind Kumar,*** *M,* M. L.M., Assistant Professor, Government Law College, Coimbatore, Tamil Nadu, India.. *& A. Mohammed Ali,* A.M.L., Assistant Professor, Government Law College, Coimbatore, **Tamil Nadu**, India.
57. ***Mr. Pandhari Rambhau Gore,*** Shri Ramrao Sarnaik College of Social Work, Washim, (Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, **Amravati**)
58. ***Dr. Korivi Madhavi,*** Assistant Professor (C), Department of Public Administration, Osmania University College for Women's Koti, **Hyderabad.**
59. ***Dr. P. Nathiya,*** Associate Professor, Dept of Social Work, Nehru Arts and Science College, T.M. Palayam, **Coimbatore** E-mail Id: nathiya.srmv@gmail.com *& Abhinaya V, Lisha M L,* M.Phil Scholar, Dept of Social Work, Nehru Arts and Science College, T.M.Palayam, **Coimbatore**, E-mail Id: abhinayavijayan14@gmail.com
60. ***Fr. Baiju Thomas,*** Research Scholar, Ramakrishna Mission Vivekananda Educational and Research Institute, Faculty of Disability Management and Special Education, Vidyalaya Campus, SRKV Post, **Coimbatore** – 20
61. ***Mr. Satishkumar Ghanshyam Dhawad.,*** (Associate Professor), Kumbhalkar College of Social Work, **Wardha**
62. ***Ms. Trupta Deorao Wakde,*** Assistant professor, Shri. Govindrao Munghate Arts and Science College, Kurkheda, **Gadchiroli**
63. ***Dr. Sushila Sharma, & Teena Sharma,***
64. ***Mr. M. M. Javali,*** HOD and professor, Department of Political Science, Anjuman Arts, Science, Commerce College and P. G. Studies, **Dharwad**-01 *& N. M. Kanakane,* Faculty, Department of Political Science, Anjuman Arts, Science, Commerce College and P. G. Studies, **Dharwad**-01
65. ***Dr. Koseno,*** Asst. Professor, Department of Sociology, Mount Olive College, Kohima, **Nagaland**
66. ***R.H. Doddamani,*** Associate Professor, HOD of Commerce, Anjuman-e-Islam's Arts, Science, Commerce College and PG Studies, **Dharwad** *& Dr. R.A. Mulla,* Associate Professor, HOD of Commerce, Nehru Arts, Science, Commerce College and PG Studies, **Hubballi**

ıen Empowerment *A Need of The Hou*

ın.
Work: Trends 2016 (Geneva).

and Workforce in India: Skill Biased Growt

ort 2016. Available athttp://www3.weforum.org
p
ril2011, DAC Network on Gender Equality

Chapter–47

Status of Banjara Women

*–Dr. Pramila Haridas Bhujade**

Introduction

Banjara community is a one of the independent tribe in Indian society. It has own special 'Tanda' culture as well as different life system. The 'Banjara' is not a symbol of case system but it is a symbol of occupation. There is a close relationship shown between Banjara, Jipsy, Aryan and Non Aryan. All classes of Banjara assume in class as a word 'Bhai' which is an exogamy group of class.

The construction of Banjara community is known as 'Kudi' or 'Chavani'. Banjara women's have the secondary status in family. In marriage institution of Banjara community, there are different types of marriages such as monogramy, polygamy, sister-in law marriage, service marriage, exchange marriage etc. If womenthere is no wish to marry with brother in law, then bride can marry with other person which is known as 'Bhang Lagada'. Divorce process is known as mamla and the amount which has to give first wife called 'Mamler Rapiya'. In Banjara community while celebrating the marriage ceremony, different kinds of rituals like 'Got Karna', 'Chudo Tipona', Bindid, Haveli Darshan in which bride hold the cord demonstrate as a 'Haveli Darshan' outside of the sack called 'Tongadi' in which bride stand on the back of decorated or it is known as 'Banjara Haveli' Art and literature are the main characteristics of Banjara community. In which women work embroidery, needle kraft, artificial craft and other supplementary works. Playing on music's instrument is a special art in Banjara community. Cattle, drum, cymbal, plate, flute, tambourine etc. are the special instrumental things in Banjara community. Banjara women use 'Gormati language' which includes folk language, symbolic language having daily code language standard of living of Banjara women differentiate by male hairstyle, marriage, ornaments having minimum weight. Ghagarawakadi, muthiya, kanya, bidiwani, tomti, mungahar, kasatya etc. use by Banjara women. Banjara women mostly use bati, curry, rubadi, daliya, galwani, lapse, chiswas, ghugari etc. women also consumption of liquor is a common in Banjara community. They cannot finish their hospitality without wine. They also have the habit of smoking and tobacco chewing.

Banjara women maintain the hospitality and respect the guests. Arrival of guest, they give water containing the pot copper called pamno and when that pot put in from of the guest called 'kaslerolota' and 'kushalkshem'. Political system of Banjara has 'Tanda' organization which explains the construction method and origin of Tanda. The judiciary system of Banjara community is special. Incurrent scenario Govt. of Maharashtra has started the 'Tanta Mukti Gao Yojana' which is depend on the judgments administration and Tanda Panchayat association. 'Nassab Sabha is a main part of Banjara but women apart from this 'Tanda organization'.The rate of religious activities is more in women's than men. Bhanamati, dawara and got are the common traditions

* Head & Associate Professor of Sociology, Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

process of Banjara women's.Banjara society is a patriarchy community. Banjara women's are on secondary status. There are certain parameters for fix the status of women.It is also explain that how the Banjara women play important role in economic process of development in society. The review has been taken part the food storage state to farming stage of women. The life of Banjara women is very hectic. Social, economical, political and religious status of Banjara women is on always secondary place.

In the post independence era along with other ex-criminal tribes they have been put under the category of the de-notified tribe. The community calls them Nomadic and De-notified tribes who found above five million of the population in Maharashtra and about 60 million in entire India. There are 313 Nomadic Tribes and 198 De-notified tribes. The large section of these tribes is known as 'Vimukata Jatis' or ex-criminal tribes because they were named as criminals by birth under the 'criminal tribes Act. 1891'.

The sub types of Banjara are Gor Banjara, Charan Banjara, Mathura Banjara, Sanar Banjara, Navi Banjara, Dhaliya Banjara, Singadiya Banjara, Maru Banjara, Singadiya Banjara, Bagora Banjara, Gijora Banjara, Rohidas or Ravidas Banjara, Brijwasi Banjara and Dhadi Banjara. The head of the Tanda Known is Naik. He was selected by the community members of the settlement. The Tanda system gives birth to their internal judicial system which came to be known as 'Nasab'.

After Modernization

Political Status

There is no any strong political leadership of women among Banjara community. The lack of political leadership making more venerable to Banjara women to get their social, economic and political rights. Women have voting cards but they are not aware how use it effectively. Women do not aware about the political parties of the area and even they do not take part in the Gram Sabhas. There is a restriction on the mobilization of the women in Banjara community. Women listen to their husband in any political or economic decision. Even the Tanda system is a prevalent social control system of the Banjara settlements. There is no place for the women in caste council.

Educational Status

Girl's ratio of attending higher education is very poor due to economic crises and uncertainty of livelihood option along with the migration. The dropout rate of education from primary school is prevalent among the banjara community family cannot afford to educate the girls. Marriage is a major reason for the poor educational status of girls Banjara community. Educating girls means higher expectation from the boy for dowry and higher expectations from the girl for good boy. Apart from marriage poor economic condition of women, lack of school infrastructure in the Tanda or village and social insecurity are the other reasons. The migrations of Tandas have badly affected the education of the girl children and women.

- The changes have been taking place in social organization, standard of living and routine life style. Banjara women have accepted the modern lifestyle.
- Banjara women have accepted the process of development. With the effect of educational awareness, changing economy and progressive demands are responsible for adjustment policy of Banjara.
- Comparatively the rate of superstations has been declined because of the educated persons in society. They are accepting positive perspectives about the girl. In short changing with life values and organization behavior are symbols of development.
- With the help of modernization progress, different efforts and attitude to change the own life style as per the trend which is responsible for social development. Through the medium of intelligence and rationality try to develop social structure.

- There are also changes in lifestyle and guest behavior of women. Traditional lifestyle used to give more importance to common meals but in current scenario prefer the individual honor. This effect can notice at the regional level and reflect on culture and guest behavior.
- Today changes are taking place also in marriage institution, like urban society. Tanda Banjara community started the gift system like pots, dowry, special respect and some demand at the time of marriage ceremony. Dowry system is very harmful of women but is exist in Banjara society.
- Joint family system is converting into nuclear family because of industrializations, modernization the importance of small family structure, family planning program etc.

All over the world, girls and women are given secondary status. All amenities, luxuries and ever provisions must first be provided for boys and men, and only then, if available, can be given to girls and women. This is true to some extent throughout the world but more so and very evidently in India. The Banjara community is not an exception to the statement. However, the true culture of Banjara lies in the traditional dressing pattern of women and distinctive culture of Tanda system. Banjara women are more vulnerable as compared to men. Banjara Women are living under the umbrella of patriarchy. It can be found in every stage of the women. Women are facing double exclusion first is from within the community and another is within the household. The family thinks the cannot afford to educate girls but they spend enormously on the boy's luxuries. Boys are considered the future supporter of the generation whereas girls are the supporters of her in laws family. Women or girls do not have any choices for marriage. Elder members of the family decide on behalf of the girls and they have to marry with decided. The communities men become more attached to the decision making wife women were just considered as laborers. Above all circumstances, women have to face the stress and tension along with violence in the family. Women in Banjara community given secondary status in every walk of life.

Conclusion

In the process of modernization, Banjara women impressed by new lifestyles Banjara of city lifestyle. Women also change their custumer, started the use of sari, bangles, chain, nost girdles, tilak and mangulsutra. Girls wear salwar suit, dress, midi and frock.In Tanda culture, linguistic changes have been taking place because of the assimilation of external culture. Marathi, Hindi, English words are using in routine life. Education, occupation and industries are the responsible for linguistic changes. Gorboli, folk language is going to renewed; because there is no special script for create the literature.Today women don't believe on jat or village panchayat. Directly they are going to court for settlement of the disputes and divorce matter, and marriage dispute matter.

References

- Nagpal Hans, modernization and urbanization in India, Rawat publication, Jaipur and New Delhi, 1996.
- Singh yogendry, modernization of guardian tradition, Rawat publication Jaipur, New Delhi, Edition 2001.
- Srinivas M. M., Social change in modern India, orient Longmah private limited, 1/29 Asaf Ali road, New Delhi, 2003.
- Maha Patra Sitakant, modernization and Ritual, Calcutta Oxford University press Delhi, 1986.
- Census of India 2001, Maharashtra 28 series, volume – II, table A & 8 & 9 Directorate of census operations, Maharashtra.

समाज विकासातील महिला नेतृत्व

डॉ.अतुल पुंजाजी राऊत
संपादक

प्रा. सचिन रवींद्र [illegible]
संपादक

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप,
भारत सरकारच्या MSME मंत्रालया अंतर्गत मान्यताप्राप्त.
नोंदणी क्रमांक MH-12-0001884

समाज विकासातील महिला नेतृत्व

सहा.प्रा.डॉ. अतुल राऊत (संपादक)
सहा.प्रा.सचिन इंगोले (संपादक)
© सौ. मस्के अनिता दयाराम
आवृत्ती :- पहिली
प्रकाशिका
सौ. मस्के अनिता दयाराम
दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.
Mob. No. 7276193979 (WhatsApp) Call 9371725117
Email Id: - dayadhanpublishersgroup@gmail.com
Website: - http://www.dayadhanpublication.com
मुद्रक
श्रेया प्रिंटर्स, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.
प्रकाशन दिनांक 12/01/2022
ISBN 978-93-91097-34-9
किंमत 350/-
टीप:-

प्रस्तुत ग्रंथातील लेखन व पुनर्मुद्रण यांचे सर्व हक्क सौ. मस्के अनिता दयाराम यांच्याकडे राखीव आहेत. लेखन संभ्रमित अथवा सदोष झाल्यास / आढळल्यास यासाठी केवळ लेखक/लेखिकाच जबाबदार असतील. ग्रंथातील भाषा, लेखन आणि आशय याविषयी संपादकप्रकाशक किंवा मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

न्यायाधिकरण:- जिल्हा व सत्र न्यायालय, हिंगोली.

१८	पंडिता रमाबाई	प्रा.उन्मेश अजाबराव घुगे	९२-९३
१९	भीमाबाई आंबेडकर यांचा जीवन संघर्ष	डॉ.सिंधू परसराम खंदारे	९४-९९
२०	सावित्रीबाई फुले यांचे जीवन चरित्र	अजय रामकृष्ण महल्ले	१००-१०३
२१	स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर आधुनिक कर्तुत्ववान महिला: पंडिता रमाबाई	शंकर कोंडूजी गोरे	१०४-१०८
२२	" अनाथांची माई - सिंधुताई सपकाळ "	श्री. धिरज सतिषराव नाईक.	१०९-११४
२३	महाराणी येसूबाई	अमोल रामकिसन काकडे	११५-११९
२४	कुरण शाळेच्या पुरस्कर्त्या अनुताई वाघ	कु.पुजा संजय गोरे	१२०-१२३
२५	गार्गी	प्रा. डॉ. रावसाहेब शंकरराव ठोके	१२४-१२७
२६	एक उत्तम प्रशासक किरण बेदी	कु. रोहिणी पुरुषोत्तम केळे	१२८-१३१
२७	पालि साहित्यातील बुध्दकालीन महाप्रज्ञावती खेमा थेरीचे योगदान	प्रा.डॉ. सारिका विष्णू केदार	१३२-१३५
२८	बुध्दकालीन स्त्री : आम्रपाली थेरीचे योगदान	प्रा.डॉ. बालाजी मारूती गव्हाळे	१३६-१४१
२९	राजमाता जिजाऊ : न केवळ माता, शक्ति ती...!	सहा. प्रा. ज्ञानेश्वर सुभाष कव्हर	१४२-१४७
३०	आनंदीबाई जोशी : पहिल्या भारतीय महिला डॉक्टर	सहा. प्रा. जयश्री पंजाबराव काळे	१४८-१५१
३१	बाल शिक्षण तज्ञ पद्मभूषण ताराबाई मोडक	प्रा. डॉ. प्रमिला हरिदास भुजाडे (गणवीर)	१५२-१५७
३२	काळापुढे धावणारी स्त्री सावित्रीबाई फुले	सहा. प्रा. सचिन रवींद्र इंगोले	१५८-१६१
३३	आधुनिक भारताच्या समाजकार्यात श्रीमती सिंधुताई सपकाळ (माई) यांचे सामाजिक कार्यातील योगदान एक प्रेरणेचा स्रोत (अनाथ दिव्यांग बालकासाठी चे कार्य)	डॉ. गजानन नामदेवराव मुंढे	१६२-१६५

समाज विकासातील महिला नेतृत्व ISBN No. 978-93-91097-34-9

३१. बाल शिक्षण तज्ञ पद्मभूषण ताराबाई मोडक

प्रा. डॉ. प्रमिला हरिदास भुजाडे (गणवीर)
विभागप्रमुख, सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
दूरभ्रमणध्वनी : ७५०७८२४३९८, ८९७५९४९८२०
Email Id : bhujadepramila@gmail.com

प्रस्तावना :

भारतातील पहिल्या बालशिक्षणतज्ञ आणि अंगणवाडीच्या जनक ताराबाई मोडक त्यांना भारताच्या मॉन्टेसरी म्हणतात. ताराबाईची शिक्षण क्षेत्रातील समज काळाच्या १०० वर्षे पुढे होती असे स्पष्ट झाले आहे. ज्या ज्ञानरचनावादाचा आज बोलबाला सुरु आहे त्या ज्ञानरचनावादी शिक्षण पध्दतीचा आग्रह ताराबाईनी स्वातंत्र्यपूर्व काळातच धरला होता. आज स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे होत असतांना अजूनही आपण या शिक्षण पध्दतीचा म्हणावा तसा उपयोग केलेला दिसत नाही. ताराबाईने शिक्षणाचे जे प्रयोग केले त्यापासून आपल्याला बरेच काही शिकण्यासारखे आहे.

परिचय व कार्यप्रणाली :

मोडक, ताराबाई (१९ एप्रिल १८९२—३१ ऑगस्ट १९७३) प्रसिध्द शिक्षणतज्ञ व पूर्व प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रवर्तक, कर्तव्य कठोर, खंबीर, झुंजार, ध्यैयवादी, बुध्दिवादी, विवेकवादी व विज्ञानवादी होत्या. ताराबाई या चाकण जिल्हा पूणे येथील केळकर घराण्यातील, त्यांचा जन्म मुंबई येथे झाला. वडिलांचे नाव सदाशिवराव व आईचे उमाबाई. बुध्दिमान व सुधारणावादी आईवडीलांमुळे ताराबाईकडे बुध्दिमत्तेचा वारसा आला. १९१४ मध्ये ताराबाई मुंबई विद्यापीठातून बी.ए. झाल्या. महाविद्यालयीन विद्यार्थी दशेत मुंबई येथे त्यांची कृष्णा वामनराव मोडक यांच्याशी ओळख होऊन १९१५ मध्ये त्यांचा नोंदणी पध्दतीने प्रेमविवाह झाला. त्याला दोन्ही घरच्या लोकांचा विरोध होता. कृष्णा मोडक अमरावती येथे वकिली व्यवसाय करीत. त्यांना प्रभा ही मुलगी होते. पुढे ताराबाईचे भावनगर, राजकोट, अमरावती, विकासवाडी इत्यादी ठिकाणी वास्तव्य झाले. ताराबाईनी १९२२ मध्ये राजकोट येथे बार्टन फिमेल ट्रेनिंग

कॉलेजमध्ये लेडी सुपरिटेंडन्ट म्हणून रुजू झाल्या. सदर कॉलेजमध्ये या पदावर काम करणाऱ्या त्या 'पहिल्या भारतीय महिला होत. त्यानंतर त्यांनी 'गिजूभाई बधेका' यांच्या साहाय्याने भावनगर येथे माँटेसरीच्या तत्वावर आधारलेली 'गीता शिक्षण पध्दती' निश्चित केली. हाच ताराबाईच्या 'बालशिक्षण कार्याचा प्रारंभ होय. शिक्षणाचा खरा पाया मुलांच्या बालवयातच घातला जाण्याची शक्यता व आवश्यकता असते. या दृष्टीने त्यांनी पूर्वप्राथमिक शिक्षणाचे नवीन पाऊल टाकले. १९२३–१९३२ ही नऊ वर्षे त्यांनी भावनगरच्याच दक्षिणामूर्ती शिक्षण संस्थेत प्राध्यापिका म्हणून काम केले १९३३ पासून त्यांना शिक्षणाबाबतची 'शिक्षणपत्रिका' काढायला सुरुवात केली. १९३६ साली त्यांनी नूतन 'बालशिक्षण संघाची' स्थापना केली. पुढे बालशिक्षणाचे हे लोण महाराष्ट्रात पसरले. १९३६–१९४८ या काळात त्यांनी मुंबई दादरच्या हिंदू कॉलनीत 'शिशुविहार नावाची संस्था' स्थापन करुन 'पूर्व प्राथमिक अध्यापन मंदिर' सुरु केले. यातून मराठी आणि गुजराती या दोन्ही भाषांच्या हजारांहून अधिक शिक्षक–शिक्षकांचे प्रशिक्षण झाले. ताराबाईनी गिजूभाईच्या मृत्युनंतर पुढील १२ वर्ष नूतन बालशिक्षण संघाची धुरा वाहिली. ग्रामीण भागात बालशिक्षणाचा प्रसार करणे हे या संघाचे काम होते. खेडयांमध्ये शास्त्रीय पध्दतीने मात्र कमी खर्चात बालवाडया चालविण्यासाठी १९४५ मध्ये ताराबाईनी **ठाणे जिल्हयातील बोर्डी** येथे **'ग्राम बालशिक्षण केंद्र'** स्थापिले. या संस्थेतूनच **ग्रामीण बालवाडी** व **ग्राम बाल अध्यापन मंदीर** या संस्था निघाल्या. या संस्थांचा लाभ आदिवासी मुलांना मिळावा, म्हणून त्यांच्या आदिवासी परिसरात आणि अंगणात बालवाडी चालविण्याचा उपक्रम करण्यात आला. या अंगणवाडीमुळे आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासाला चालना मिळाली. १९५७ मध्ये बोर्डी येथील ग्राम बालशिक्षा केंद्र कोसबाड येथे हलविण्यात आले. ताराबाईच्या कोसबाडच्या परिसरात प्राथमिक शिक्षणासाठी ६ ते १४ वयोगटातील मुलांसाठी सुरु केलेल्या विकासवाडी या प्रकल्पातील अनुभवातून **कुरणशाळेचा** प्रयोग सुरु केला. प्राथमिक शाळेत मुलांची अनुपस्थिती हा गंभीर प्रश्न होता. मुले शाळेत हजर राहावे म्हणून ताराबाईनी गृहभेटी, प्रचार फेऱ्या, दिंडी, मुलांसाठी बैलगाडीची सोय, सांस्कृतिक कार्यक्रम इत्यादी उपक्रम राबविले. त्याचबरोबर भातशेती हया मूल उद्योगाच्या माध्यमातून विज्ञान, गणित, भाषा हे विषय शिकविण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे मुलांना शिक्षण

घेण्यात गोडी देखिल वाटू लागली; परंतु धान्याच्या पेरणीनंतर सहा ते दहा वयोगटातील आदिवासी मूले व काही मुली पूर्ण दिवस गुरांना रानात चारायला नेत. त्यामुळे मुलांची अनुपस्थिती हा गंभीर प्रश्न पुन्हा ताराबाईपुढे निर्माण झाला. यावर उपाय म्हणून ताराबाईनी शाळेलाच रानात नेण्याचा यशस्वी प्रयोग केला आणि त्याला कुरणशाळा (Meadow School) असे नाव दिले. शहराच्या ठिकाणाहून कोणतेही शैक्षणिक साधने न आणता विद्यार्थ्यांना रंग, स्पर्श, वजन, मापन, अंक आकार इत्यादी संकल्पना समजावे याकरिता पिसे, बांगडया, दगड, बिया, माती, रेती, बांबू फळे, शंख, डब्या इत्यादी स्थानिक वस्तूचाच वापर केला. ताराबाईनी १९५८ मध्य आदिवासी मुलांसाठी सुरु केलेल्या कुरणशाळा प्रयोगाची शिक्षण क्षेत्रातील एक खास व भौतिक शोध म्हणून नोंद झालेली आहे. पुढे १९७४ मध्ये भारत सरकारने या प्रयोगाचा आढावा घेणारी कुरणाशाळा, मेडोस्कूल या पुस्तिका ताराबाईंकडून लिहून घेतली. कुरण शाळेबरोबरच रात्रीची शाळा, व्यवसाय शिक्षण हे पूरक प्रकार प्रायोगिक स्वरुपात सुरु करण्यात आले. येथील प्रशिक्षण महाविद्यालयात ताराबाईनी पुरस्कारिलेली शिक्षण योजना चालू असून तिला राज्य सरकारची मान्यता लाभली. एक नवीन प्रयोग असल्याने आदिवासी विभागातील एकशिक्षकी शाळांतील मुलांच्या बुध्दिमापनासंबंधी अधिक संशोधन करुन नव्या अभ्यासक्रमाची रचना, बालसाहित्य निर्मिती व विज्ञान शिक्षण देण्याचे प्रयोग सुरु आहेत. परंपरागत शिक्षण पध्दतीमध्ये जबरदस्त शिक्षेच्या, वेळापत्रकाच्या मूळ तत्वांना त्यांनी धक्का लागू दिला नाही; मात्र त्यांचे शालेय शिक्षण धोरण एका बाजूने राष्ट्रीय तर दुसऱ्या बाजूने स्थलकालातील होते. आदिवासी मुलांचे जीवन विकसित करण्यासाठी ताराबाईनी आपले आयुष्य वेचले. ताराबाई या १९४०—१९५४ या काळात ग्राम बालशिक्षण संघाच्या चिटणीस होत्या. या दरम्यान त्यांनी शिक्षण पत्रिका या मराठी, हिंदी, गुजराती भाषिक मासिकाचे संपादन केले. १९४६—१९५१ या काळात त्या महाराष्ट्र विधानसभेच्या सभासदही होत्या. त्यांनी प्राथमिक शाळा समितीवर अनेक वर्षे काम केले. अखिल भारतीय बालशिक्षण विभागाच्या त्या दोन वेळा अध्यक्षा होत्या. महात्मा गांधी यांनी आपल्या बुनियादी शिक्षण पध्दतीचा आराखडा तयार करण्याचे काम त्यांच्याकडे सोपविले होते. ताराबाई मोडक यांनी संपादित केलेले बालसाहित्याची सुमारे १०५ पुस्तके प्रसिध्द साली असून त्यात

बालनाटके, लोककथा, लोकगीते इत्यादी साहित्याचा अंतर्भाव होता. ताराबाईनी शासनाने त्यांच्या शिक्षण क्षेत्रात कार्याबद्दल २७ जानेवारी १९७२ रोजी पद्मभूषण हा किताब देऊन गौरविले. ताराबाई या फिलॉसॉफीच्या पदवीधर होत्या. १९२१ च्या सुमारास राजकोटच्या बार्टन फीमेल ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये प्राचार्य पदावर कार्यरत असतांना त्यांना शिक्षण प्रयोगाविषयी समजले आणि त्या सौराष्ट्रातील भावनगर येथील दक्षिणामूर्तीच्या संस्थेत शैक्षणिक प्रयोगामध्ये सहभागी झाल्या. बालशिक्षणाचा प्रयोग करुन त्या थांबल्या नाहीत. बालशिक्षणाचा जसा प्रचार आणि प्रसार होईल तशी त्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षक वर्गाची आवश्यकता भासेल हे गृहीत धरुन बालअध्यापक विद्यालय देखील स्थापन केले. १९३६ मध्ये त्यांनी मुंबईमध्ये आपल्या कल्पनांवर आधारीत शिशूविहार व त्याच्या जोडीला बालअध्यापक विद्यालय सुरु केले. शहरामध्ये बालशिक्षणाचे कार्य सुरु असतांना महात्मा गांधीजीच्या खेडयामध्ये कार्य करण्याची प्रेरणा मिळाली. १९४५ मध्ये त्या बोर्डीत दाखल झाल्या. बोर्डीच्या हरिजन वस्तीमध्ये बालशिक्षणाचा पाया रचण्यास सुरुवात झाली. हरिजन वस्तीपासून सुरु केलेला प्रवास घंटाशाळा अंगणवाडी असा होता गेला. यथावकाश अंगणवाडी ही संकल्पना शासकीय पातळीवर स्वीकारली गेली. कोसबाडला त्यांना अंगणवाडी ते अंगणवाडी सेविका, प्रशिक्षण केंद्र, अध्यापक विद्यालय उभे राहिले. या अध्यापक विद्यालयाने आतापर्यंत हजारो शिक्षक घडवले. १९४९ मध्ये इटलीमध्ये भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय बालशिक्षण परिषदेमध्ये भाषण करण्याची संधी त्यांना मिळाली. पूर्वी बालशिक्षणाचे महत्व लोकांना पटवून देणे हा 'वेडेपणा' होता. समाजाची ही मानसिकता ताराबाई ओळखून होत्या. त्यामुळे लोकांपर्यंत जायचे तर आपल्या म्हणण्याला शास्त्रीय बैठक हवी हे त्या जाणून होत्या. म्हणूनच ताराबाईनी शास्त्राचा आधार असणाऱ्या मॉन्टेसरी शिक्षण पध्दतीचा अभ्यास केला. तरीही त्यांच्या या प्रयत्नाकडे निव्वळ 'फॅड' म्हणून बघणाऱ्यांची संख्या कमी नव्हती. आज बाल शिक्षण एक शास्त्र म्हणून उदयाला आले आहे. पण त्याचे बीजारोपण करण्याचे काम ताराबाईनी केले. ताराबाई गिजूभाईना गुरुस्थानी मानत आल्या. त्यांच्याकडूनच त्यांनी बालशिक्षणाची संधी घेतली. त्यांच्या प्रत्येक प्रयोगात मनापासून सामील झाल्या. भावनगर मधील वास्तव्याने त्यांच्यातील लेखिकेलाही आकार दिला. १९२६ साली नूतन बालशिक्षण संघाची (मॉन्टेसरी

संघाची) स्थापना झाली आणि त्यांच्यातर्फे 'शिक्षणपत्रिका' हे मासिक प्रकाशित होऊ लागले. या नियतकालिकाचे संपादन ताराबाईंनी केले. ताराबाईंनी शंभरच्यावर पुस्तकांचे संपादन, लेखन केले. बालशिक्षणाच्या प्रसारासाठी मॉन्टेसरी संमेलने भरवली आणि बालशिक्षण हे त्यांचे कार्यक्षेत्रच बनून गेले. ताराबाई भावनगरविषयी म्हणतात, 'तेथेच मला माझे गुरु, जीवन दिशा आणि जीवनकार्य गवसला'.ताराबाई भावनगरला ९ वर्षे होत्या. या काळात त्यांनी फक्त मॉन्टेसोरींया तत्वांचा अभ्यासच केला नाही, तर ती प्रत्यक्षात आणण्यासाठी भारतीय संदर्भानुसार त्यांत बरेच बदल केले. आपल्याकडे शिक्षणाला पावित्र्याची किनार आहे. याचा विचार करुन बालघरांचे रुपांतर बालमंदिरात केले. बालशिक्षणात भारतीय नृत्यप्रकार, कलाप्रकार, लोकगीते आणि अभिजात संगीत यांचा समावेश केला. माँटेसोरी तत्व बालकांच्या विकासाबरोबरच त्यांच्या स्वातंत्र्याला प्राधान्य दिले हा काळा स्वातंत्र्य युध्दाचा होतो. त्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्याला, बालस्वातंत्र्याला विशेष अर्थ होता. ताराबाईंनी या सर्व विचारांचा, संकल्पना मेळ आपल्या बालशिक्षणात साधला. बालशिक्षणात प्रयोग आणि त्याचा प्रसार करत असतांना ताराबाईंनी शिक्षकांचे प्रशिक्षण हाती घेतले. त्यापाठोपाठ बालशिक्षण तळागाळापर्यंत जाण्यासाठी पालक आणि शासन यांच्या प्रबोधनाचे कामही केले. इतके सगळे करुनही त्यांना ध्यास लागला होता तो खेडयातील बालशिक्षणाच्या खेडयांमध्ये बालशिक्षणाचा प्रसार करायचा असेल, तर त्यासाठी स्वस्त साधने हवीत, शिवाय स्थानिक पातळीवरही सहज उपलब्ध होतील किंवा बनवून घेता येतील अशीच हवी.

दादरचे शिशुविहार :

इ.स. १९३६ मध्ये ताराबाई मोडक यांना मुंबईत दादरला शिशुविहार ही संस्था स्थापन केली. महाराष्ट्रातील हे पहिले आदर्श बालमंदिर ! आज इथून मराठी – गुजराती या दोन माध्यमांमधून अध्यापक विद्यालय, अभिनव प्राथमिक शाळा, माध्यमिक विद्यामंदीर, सरलाताई देवघर पूर्व प्राथमिक शिक्षक प्रशिक्षण केंद्र असे विभाग चालतात. 'बालदेवो भव' हे शाळेचे ब्रीदवाक्यच आहे. येथे प्रवेशाच्या वेळेस मुलाखत घेतली जात नाही. मुले शाळेत रुळेपर्यंत शाळेचा व शिक्षकांचा परिचय होईपर्यंत पालकांना आठवडाभर मुलांबरोबर बसण्यास मुभा देण्यात येते. मुलांना डबा, पाटीदप्तर, वॉटर बॅग यांचे ओझे आणावे लागत नाही. शाळेच्या इमारतीची रचनाही मुलांचा विचार

करुनच केली आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्याला मोकळेपणाने फिरता येईल असे मोठे वर्ग आहेत. प्रत्येक वर्गात ३० मुलांसाठी एक प्रशिक्षित, प्रेमळ व मुलांचे मन जाणणारी शिक्षिका आहे. त्यामुळे प्रत्येक मुलाकडे वैयक्तिक लक्ष देता येते. आनंददायी वातावरणात मुलांना शाळेची आवड निर्माण करतात. कोणतेही ज्ञान ग्रहण करायचे तर त्यासाठी ज्ञानेंद्रियांचा विकास होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी रंग, वास, चव, आकार, स्पर्श आवाज या संवेदनासाठी निरनिराळी साधने आहेत. कै. ताराबाई मोडक शिक्षण तज्ञ यांनी मॉन्टेसरीच्या साधनावर आधारीत भारतातील सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीला अनुसरुन साधनांची निर्मिती केली.

सारांश :

ताराबाई यांच्या कार्यातून इतरांना प्रेरणा व ऊर्जा ..... आणि बालशिक्षण क्षेत्रात विशेष कार्य करणाऱ्या संस्था आणि व्यक्तिंना प्रोत्साहन मिळावे यासाठी नूतन बाल शिक्षण संघातर्फे ताराबाई पद्यभूषण मोडक विशेष संस्था पुरस्कार दिले जातात. यातून नूतन बाल शिक्षण संघर्षाची बालशिक्षण क्षेत्रातील दीपस्तंभ बनण्याच आणि दुसऱ्यांना प्रकाश देण्याची वृत्ती आजही कायम असल्याचे दिसून येते त्यांच्या कार्याला सलाम !

संदर्भ ग्रंथ

- बालविकास व बालशिक्षणाची मूलतत्वे, य.च.म.मु.वि. नासिक.
- फाटक, पद्यजा, शिक्षणतज्ञ ताराबाई मोडक, मुंबई, १९८१.
- संजय वझरेकर, नवनीत : आचे माहाराष्ट्र सारस्वत: ३१ ऑगस्ट, इ.स. २०१३.
- ताराबाई मोडक आणि अनुताई वाघ यांचे शिक्षणकार्य प्रहार ९ जानेवारी २०१५.
- Mr. M. Wikipedia.org/wiki/ताराबाई मोडक

(48)

स्त्रीवाद

(सिध्दांत आणि व्यवहार)

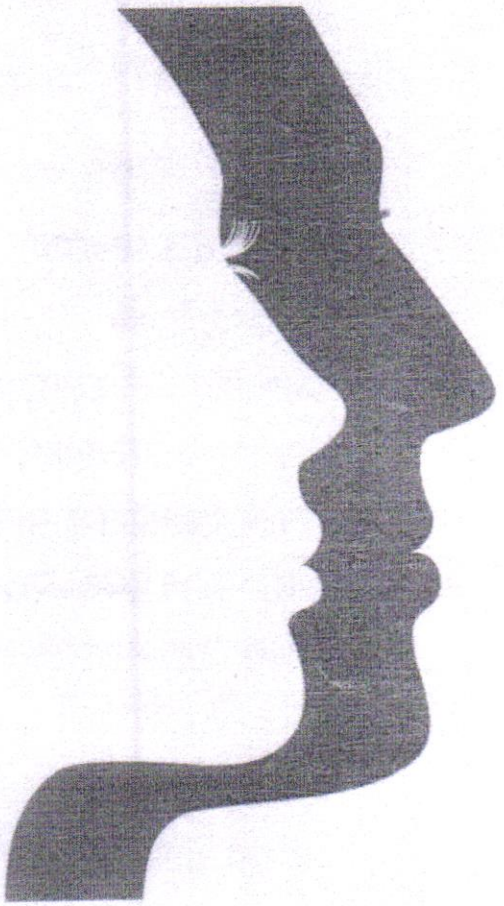

डॉ. प्रतिभा एस. जाधव

स्त्रीवाद (सिद्धांत आणि व्यवहार)

■ डॉ.प्रतिभा सुरेश जाधव

■ प्रथम आवृत्ती – दि. ८ मार्च २०२२

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.
हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती
मो. ९५९५५६०२७८
email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,
कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 400/-

ISBN- 978-93-91305-29-1

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
1	स्मरणवेळामधील स्त्रीजीवनाचा वेध	प्रा. रमेश बलभीम जाधवर	1
2	भारतीय लोकशाहीत महीलांची सहभागीता व नेतृत्व एक वास्तविकता	डॉ. एन. आर. चिमूरकर	8
3	स्त्री वाद आणि सामाजिक समानता	प्रा.श्रीमती स्वाती रमेश फापाळे	14
4	स्त्रीवाद :— समस्या आणि उपाय	प्रा. पुंडे सोनाली सयाजी	18
5	भारतातील स्त्री चळवळीतील आंबेडकरी विचारांचे योगदान व भवितव्य	डॉ. वाल्मिक धुडकु इंदासे	23
6	गौरी देशपांडे यांच्या ' एकेक पान गळावया' या लघुकादंबरी संग्रहातील स्त्रीवाद	डॉ. मीनाक्षी विठोबा भोयर	31
7	स्त्रीवाद आणि महाराष्ट्रातील महिलांचा राजकीय सहभाग	डॉ. मनिषा दत्तात्रय पवार	41
8	स्त्रीवाद,स्त्री सक्षमीकरण आणि आजचे वर्तमान	प्राचार्य डॉ. गुंफा कोकाटे	46
9	भारतीय स्त्रीवाद	Lalita Subhash Ahire	54
10	स्त्रीवाद आणि आर्थिक समानता	डॉ. सौ. लक्ष्मी विष्णू भंडारे	60
11	गुणात्मक संशोधन आणि स्त्रीवाद	डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)	67
12	स्त्रीवाद: काल आज आणि उद्या	सौ. अलका विकास सानप	74
13	स्त्रीवाद काल आणि आज ...	डॉ. स्वाती अनिल मोरे	80
14	भारतीय स्त्रीवादी साहित्य	स्मिता गोवर्धन शहाणे	87

गुणात्मक संशोधन आणि स्त्रीवाद

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)
विभाग प्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
दूरभ्रमणध्वनी : 7507824398, 9850157725, 8975949820
Email Id : bhujadepramila@gmail.com

प्रस्तावना :

२१ व्या शतकात वाटचाल करतांना स्त्रियांचे विविध प्रश्न बहुविध पध्दतीने एकांगी राहिले आहे. आज स्त्रियांच्या विरोधातील रुपांतरीत हिंसा, स्त्रीप्रश्नाच्या संकीर्णीकरणातून आव्हान स्त्रीवादी चळवळी, स्त्रीवादी संशोधनापुढे लक्षणीय ठरले आहे. प्रत्यक्षार्थवादी सामाजिक विज्ञानातील संशोधन ज्या तऱ्हेचे पध्दतीशास्त्र मांडते त्यातून अभ्यासक स्त्रियांना एका मनोभंगाच्या परिस्थितीत ढकलले जाते त्यांनी जर या पंध्दतीशास्त्राचा मागोवा घेतला, तर त्यांना सतत लिंगभेदाच्या, दडपणुकीच्या, त्यांच्या स्वत:च्या अनुभवाला दडपून नाकारुन उपेक्षून संशोधन करावे लागते. इतकेच नाही तर आत्यांतिक स्पर्धात्मक, पुरुषी वर्चस्वाच्या शैक्षणिक जगाच्या तथाकथित विवेकनिष्ठ मानदंडानुसार केलेले संशोधन उच्च दर्जाचे आहे. याचे प्रगटीकरणासाठी परिश्रम करावे लागते.

प्रस्तुत लेखात स्त्रीवादी संशोधन प्रक्रिया आणि त्यात अनुस्युत असणारी पध्दत, पध्दतीशास्त्र आणि ज्ञानमीमांसा हयांची मांडणी भरीव पध्दतीने केली आहे. स्त्रीवादी संशोधन, स्त्रीवादी सिध्दांत, त्यातील पध्दत व पध्दतीशास्त्र हयांची सलग मांडणी यात केली आहे. शैक्षणिक क्षेत्रात 'स्त्रीवाद' एक उपशाखा म्हणून अस्तित्वात आहे. स्त्रीयांचे प्रश्न, समस्या यांचे शास्त्रोक्त प्रगटीकरण व्हावे याकरीता स्त्रीवादी संशोधन अग्रेसर आहे.

गुणात्मक संशोधन आणि स्त्रीवाद (Qualitative Research : Ferminism)

२१ व्या शतकाकडे वाटचाल करतांना नवनवीन संशोधनाची परीघ वाढतच जात आहे. संशोधनात नवीन परिप्रेक्ष्य विकसीत होत आहे. स्त्रीवादी गुणात्मक संशोधन चैतन्यपूर्ण, आव्हानात्मक,

भिन्नत्वात्मक, अनुसणात्मक आहे. सांकेतिक आंतरक्रियावादी, सामाजिक रचितावादी परंपरानुसार कार्य करतात. आंतरक्रियावादी आणि स्त्रीवादी विवेचनात्मक प्रवाह असून ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, भौतिक, सामाजिक विषयानुसार गृहितके कृतीशील आणि उत्पादक पध्दतीने केले जाते. स्त्रीवादी संशोधन सैध्दांतीक बांधणीतून, प्रायोगिक तत्वातून, संहितातून, गुणात्मक पध्दतीचे संमिश्रण करुन लिहिले जाते. अन्य सामाजिक संशोधनासाठी हे लेखन धोरण, कृती, निती नियम, नवीन प्रस्थापित परीघ बदलत असते.

गुणात्मक संशोधन आणि स्त्रीवादाची व्यापकता/व्याप्ती :प्रथम टप्प्यातील स्त्रीवादाने हे गृहित धरले की, गुणात्मक संशोधन व्यक्तिनिष्ठ हे गृहित धरले की, गुणात्मक संशोधन व्यक्तिनिष्ठ (subjective) आंतक्रियातून होत असल्यामुळे त्या परीघापर्यंतच मर्यादित असतात. द्वितीय टप्प्यातील स्त्रीवादयांनी स्त्रियांच्या मग त्या ग्रामीण असो, आदिवासी असो, वंचित, दुर्बल असो त्यांचे अनुभव व त्यांचे मूल्यमापन केले गेले. त्यात ही व्यक्तिनिष्ठ विश्लेषण केले गेले ज्यातून संघटना, धोरणे, समस्यांना वाचा फोडली गेली.

स्त्रीवादी गुणात्मक संशोधनाची व्यापकता आवाक्याबाहेर आहे. त्याचा उल्लेख काही लिखाणात शक्य नाही. संरचनात्मक संशोधनात शिक्षण आणि आरोग्य अशा दोन क्षेत्रात विश्लेषण झाले आहे. स्त्रिवादी अभ्यासात आरोग्य आणि रोगनिवारण क्षेत्रात पीडीत, शोषित, वंचित, स्त्रियांच्या अनुभवामधून संरचनात्मक प्रश्नांच्या माध्यमातून आरोग्य प्रश्न / समस्या निवारण व्यवस्था आणि राज्यसंस्थाप्रणित स्त्रियांच्या आरोग्याची केंद्रे यात आंतरविरोध जे निर्माण झाले त्यांची मांडणी केली गेली.

आज ही समाजात पुरुषसत्ताक व्यवस्था आहे, जेव्हा स्त्रियांच्या प्रश्नावर धोरणे आखली जातात तेव्हा ते आखतांना पुरुषी वर्चस्व आणि संख्यात्मकता असते. त्यामुळे स्त्रीवादी गुणात्मक संशोधन मागे पडते. आज ही संशोधनात हे कार्य शिल्लक आहे ?

(अ)स्त्रीविषयक विशिष्ट धोरणविषयक प्रश्नांचा आशय, रचना आणि उगम.

(ब) धोरणाकरीताच्या प्रक्रिया.

आशयात्मक विश्लेषणाने संशोधनाद्वारा हे दाखवून दिले की पांढरपेशीय / बुध्दिप्रामाण्यवादी व्यवसायिकांना कसे वेगवेगळे प्रश्न व

त्यातील गुंतागुंत त्याची धोरणे कशी वेगळी असतात. आरोग्याचे प्रश्न फक्त गर्भपात, कॅन्सर पर्यंतच कसे मर्यादित करुन सरकारी धोरणाच्या उद्दिष्टांविषयी ठरविले गेले. स्त्रियांसाठी होणाऱ्या संशोधनाची पातळी उंचावण्यासाठी पुरुषी मानसिकतेने भारलेले विज्ञान, धोरण, नियंत्रण, धोरण प्रक्रिया यांचे सामाजिक ऐतिहासिक विश्लेषण केले जाते. १९६० च्या दशकात स्त्रीवादी संशोधनाची गुंतागुंत वाढत गेली. स्त्रिवादी संशोधनात ज्ञानांविषयी निर्माण झालेले प्रश्न, कोणाची ज्ञाने ? कोणी, कोठून, कशाप्रकारे, कोणासाठी, कोणत्या हेतूने ज्ञान निर्मिती केली हे महत्वाचे प्रश्न ठरले. म्हणजे समाज विज्ञानांवरील स्त्रीवादी प्रतिक्रियात्मक स्वरुप बदलले आणि स्त्रीवादी ज्ञान निर्मीती करुन नवीन क्षेत्र शोधण्याचा प्रयत्न केला गेला. नंतर संदर्भबध्द, परिस्थितीबध्द, समस्यात्मक मांडणीचे संकल्पणीकरण करुन स्त्रीवादी गुणात्मक पध्दती आणि पध्दतीशास्त्रे यावर लिखाण भरभराटीला आले.

१९६६ नंतर स्त्रीवादी संशोधन स्त्रियांच्या दडपणुकीला आकार देत वंश, वर्ग, लिंग भाव यामध्ये गुरफटले अमेरिकेत तर पारंपारीक गुणात्मक शैलीमधले लेखन, कौटुंबिक, राष्ट्रीय, लैंगिक, आंतरराष्ट्रीय सिमारेषा छेदणाऱ्या प्रवाही सीमारेषा स्पष्ट करुन नवीन परिमाणे व गुंतागुंत वाढत गेली. परिवर्तीत परिस्थिती व स्थलांतरण, नव्या उद्‌भवणाऱ्या परिस्थितीतून ज्ञानाचा त्या परिस्थितीत उपयोग होत नाही असे ही प्रवाही विचार पुढे आलं. विशिष्ट ऐतिहासिक युगात, सामाजिक संदर्भातून, बहुविध अस्मिता वेळेपुरत्या निर्माण केल्या गेल्या हे निष्पन्न झाले. अपंग स्त्रिया तर व्यक्तित्वहीन लिंगभावविहीन स्त्रीवादी वर्तळात उपेक्षीत समजल्या गेल्या की त्यांच्यात पुनरुत्पादनाच्या समस्या असल्यामुळे त्या सहानुभूतीच्या चौकटीत बसतात.

भूमीदृष्टी संशोधनाततर 'सीमांतीकरण' च नव्हे तर परिस्थितीजन्य अनुभव, ज्ञान यांना महत्व देवून विचाराच्या दृष्टीने परिणामकारक आहेत. भूमीदृष्टी हा ज्ञानात्मक, भावनिक, राजकीय साध्य असून ऐतिहासिक परिस्थितीशील अनुभव आहे हे समूहात्मक व्यवहारांमधून, चर्चा विश्वामधून, जाणीवपूर्वक पध्दतीने, एकसत्वीकरण, विश्वपातळीवरील पुर्नदृष्टयता ज्ञानातून घडलेली आहे. स्त्रीच्या भौतिक क्रमविभागणी आणि वांशिक स्तरीकरण करणाऱ्या व्यवस्था यातून ज्ञान अनुभव घडतात असे ही मांडणीतून पुढे आले. आधुनिकोत्तर विचारात

स्त्री संहिता आणि कहाण्या एकात्मीकरण, निश्चितीकरण व्यवस्थेतील अस्तित्व घडविणाऱ्या ठरल्या. यात समाजशास्त्र, सांस्कृतिक अभ्यास, विज्ञानाचे सामाजिक अभ्यास, संशोधनातील प्रायोगिक कक्षातून विषय आणि विविध सूत्रे मांडली गेली.

वाढत्या गुंतागुंतीचा परिणाम असा झाला ही उच्च स्त्रिवादी लेखन करणाऱ्या गे/लेस्बिऊन, क्लिअर्स सैध्दांतिक, वसाहत्तोत्तर संशोधन, अपंग स्त्रिया, भूमीदृषि सैधांतीक, आधुनिकोत्तर, विरचनावादी संकल्पीकरण हयामुळे स्त्रीवादी संशोधन पायाभूत चौकटी, प्रक्रिया गृहित धरलेले विचार परिवर्तित झाले, अनुभव, विचार लिंगभाव या सारख्या संकल्पना बदलल्या आणि हया गृहितांच्या विरघळण्यामुळे स्त्रीवादी संशोधन अधिक जागरुकपणे संशोधकासाठी त्याच्या परिणामबद्दल जागरुक झाले.

स्त्रीवादी संशोधकाची गुण वैशिष्टये :इतिहास, वंश, वर्ग, लिंगभाव, सामाजिक जी गुणवैशिष्टये असते त्यातून संशोधनाची आंर्तक्रिया होत असते. व्यक्ति एकक नसून बहूविधतेचे एकत्रीकरण असतो. संरचना आणि व्यवहारातून तो घडत असतो. एखाद्या घटकाची स्वजाणीव, सांस्कृतिक व्यवहार वर्चस्व आणि दुय्यमत्व याचे मापदंड असते. स्त्रीवादी विषय हे मुक्त असतात.

स्त्रीवादी संशोधकावर संशोधनाचा परिणाम :संशोधक आणि संशोधित यातील ज्ञानमीमांसा शास्त्रीय सीमारेषा आणि परिस्थिती यातील सीमा धूसर होतात. त्यातून वस्तुनिष्ठतेचा संबंध निर्माण होतो. स्त्रीवादी संशोधक समस्येच्या 'अंतर्गत' भाग असतात. त्यातून अंतर्गत आणि बाहय संकल्पनाची मांडणी होण्याची शक्यता असते. संशोधन करतांना अनपेक्षित अस्थिर करणारे अनुभव, सांस्कृतिक पार्श्वभूमी त्यातून ज्ञान एकसंघ, स्थिर अपरिवर्तनीय नाही, असे लक्षात येते. वाढत्या नवनवीन गुंतागुंतीच्या संशोधकात सुरक्षितता असणारा दृष्टीकोण, अनुभव, चिकित्सा परीक्षा डळमळलेली दिसते.

पूर्वग्रह :स्त्रीवादी संशोधनात स्त्रीवादी संशोधनाकरीता संशोधक आणि संशोधन करणारी व्यक्ति एकात्म नसेल तर, संशोधकाच्या पूर्वग्रहाविषयी जी पारंपारीक टीका केली जाते त्या पलिकडे प्रभावी चिंतनशील, तपशीलातून संशोधक स्वत:च्या जीवनाला जोडून विचार मांडतो. संशोधनात सहभागी असणाऱ्या चिंतनात्मक प्रतिसादाद्वारा जे महत्व असते ते सांस्कृतिक स्वमुळे त्रासदायक ठरते. गुणात्मक

संशोधनासाठी स्वचा वापर करणे पायाभूत तत्व आहे. संशोधक जर पुरेशा प्रमाणात चिंतनशील असेल आणि प्रकल्पासंदर्भात सर्जनशील चिंतन करुन स्वत:ची वर्तणूक, माहिती गोळा करुन त्यांचा अन्वयार्थ लावत असेल तर मार्गदर्शक संसाधने निर्माण होऊ शकतात. स्त्रीवादी अभ्यासकांच्या मते, स्त्रीवादी संशोधक, सहभाग घेणारे संशोधन समस्यासूत्रण एकमेकांशी संवाद करुन संशोधन लेखन करतील तर संशोधकाच्या पार्श्वभूमीतील अबोध संकल्पना लक्षात येवू शकते जे महत्वाचे ठरले.

स्त्रीवादी संशोधनात वस्तुनिष्ठतेची समस्या :व्यक्तिनिष्ठता स्त्रीवादी संशोधनात जोडलेली आहे म्हणजे वस्तुनिष्ठतेची समस्या महत्वपूर्ण ठरते. निरिक्षण, अनुभव यांची एकसूत्रता झाली तर प्रबळ वस्तूनिष्ठतेची समस्या राहणार नाही आणि संशोधक आणि त्यांच्या विषयाला चिकित्सक वैज्ञानिक सर्वोत्कृष्ट दर्जा प्राप्त होऊ शकतो. उदा. तरुणांच्या लैंगिकतेविषयी विचार करायचा असेल तर अन्वयार्थाचे सामाजिक स्वरुप टाळता येत नाही. स्त्रीवादी संशोधन त्यांनी केलेल्या समस्या सूत्रणाचे स्पष्टीकरण देऊ शकता. त्यांचे संशोधना अंती जे निष्कर्ष असतात ते तर्कातून गुंतागुंत, आंतरविरोध निर्माण करणारे नसल्यास त्या संशोधनात वस्तुनिष्ठता येऊ शकते.

स्त्रीवादी संशोधनता वैधता : स्त्रीवादी गुणात्मक संशोधन वैधता अचूकता, विश्वासर्हता याकडे गांभीर्याने बघतो. काही स्त्रीवादी संशोधक पारंपारिक पध्दतीने सामाजिक विज्ञानाच्या प्रत्यक्षार्थता परिघात काय करतात. त्यांना जीवनातील वास्तव शोधण्याचे काम करायचे असते या भूमिकेतून ते संशोधन करतात. परंतु ज्या संशोधकांना प्रत्यक्षार्थतावादी मान्य नसून वैधता प्राप्त करण्यास रणनीती तंत्र वापरतात, त्यातून आदर्श निर्माण होतो मात्र विश्वासार्हता राहात नाही. स्त्रीवादी लेखक लाथर यांनी अधिकृतता या चार उपपध्दतीवर अवलंबून असतात असे सांगितले.

(अ)उपहासात्मक अधिकृतता ज्यातून प्रातिनिधित्वाच्या समस्यांना समोरे जाऊ शकतो.

(ब) समांतरात्वातून येणारी अधिकृतता ज्यामधून भिन्नता, विरोध आणि अनिश्चितता हयांचा शोध घेतला जातो.

(क)रिझोमॅटीक अधिकृततेतून अधिकाराशी बहुविध भूमीकाला समोरे जाता येतो.

(ड) विषयानुरुप अधिकृतता जाणूनबुजून आत्ममग्नतेतून अधिकार मिळविते जे चिंतनशील आहे उदा. एडसग्रस्त स्त्रियांवर केलेले संशोधन.

स्त्रीवाद १९६० नंतरच्या दशकातील जागतीकीकरण हयातून नवीन स्त्रीवादी सैध्दांतिक परिप्रेक्ष्ये निर्माण करतात. स्त्रीवादी भूमिदृष्टी सिधांतन, वसाहत्तोतर वाद, वांशिक अभ्यास, आधुनिकोत्तरवाद, विक्षिप्त (Queer) चिंतन, चिकित्सक सिध्दांत, चिकित्सक वंश सिध्दांत, पारंपारिक ज्ञानाला शह देऊन नवीन प्रश्न उभे करतात. आधुनिक युगात वंश, वर्ग, लैंगिकता, राष्ट्रीयत्व, लिंगभाव या प्रश्नांची दखल घेतली जाऊ लागली. स्त्रीवादी संशोधनात विशिष्ट पध्दतीच्या संशोधनामध्ये जीवनदृष्टी विज्ञानाच्या क्षेत्राला ग्रासून टाकते. त्यांना प्रतिष्ठा सन्मान प्राप्त होतो. संरचनात्मक संस्यामध्ये बढती मिळते, स्त्रीवाद आपल्या ज्ञानमीमांसा आणि पध्दतीशास्त्रांना प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठी अनेक स्तरावर काम करतात.

गुणात्मक संशोधनातील स्त्रीवादी नीतीमत्ता :संशोधनात संमती, खाजगी पणा, गुप्तता, फसवणूक या क्षेत्रातील संशोधनासाठी त्रासदायक ठरत असते अनेक स्त्रीवादी संशोधकांनी गरीब, कष्टकरी मंडळीचा प्रतिसाद, तर काहीना तथ्य संकलन करतांना अनेक ताणतणावांना समोरे जावे लागते. १९९६ मध्ये नीतिमत्ताविषयक प्रश्न मांडण्याचा प्रयत्न स्त्रीवादी संशोधनातून झाला आहे. स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यांशी सहमत नसणाऱ्या मतांबाबत नैतिक प्रश्न उभा राहतांना दिसतो.

नीतिमत्ता सहभागी संशोधनामधील :स्त्रीवादी संशोधनात सहभागी संशोधन आव्हानात्मक असते. संशोधक, सहभागी असणारे घटक, स्त्रियांचे ज्ञान, स्त्रियांचे प्रतिनिधीत्व, तथ्य संकलन पध्दती, विश्लेषण, आशय, अन्वयार्थ, अहवाल लेखन यात अनेक आव्हाने पेलावी लागतात. जसे—जसे या दोनही गोष्टीतील पोकळी कमी होऊ लागते. नीतिमत्ताचे प्रमाण वाढीस लागते.

नीतिमत्ता विषयावर स्त्रीवाद्यांचे संशोधन :अशा प्रकारच्या संशोधनात दोन क्षेत्रात संशोधन केले जाते.

(अ)नैतिक अस्तित्वासंदर्भात व्यापक प्रश्नांशी संबंधित प्रश्न.

(ब)आरोग्यविषयक वर्तन, व्यवहार आणि प्रसंग

सर्वप्रथम तरुण मुलींच्या नैतिक विकासाच्या संदर्भात अभ्यासाची सुरुवात झाली. मात्र त्यात अनेक क्लिष्टता आढळून

अधिकार
केलेले

हयातून
भूमिदृष्टी
ात्तरवाद,
सिध्दांत,
आधुनिक
ो दखल
ध्दतीच्या
त्यांना
मिळते,
प्रतिष्ठा

खाजगी
क ठरत
ातिसाद,
रे जावे
प्रयत्न
सहमत

ग्रहभागी
घटक,
श्लेषण,
पेलावी
लागते.

ोधनात

संदर्भात
ाढळून

आली. या काळात लिंगभावविषयक सामाजिक रचित संवेदनक्षम असणारे संशोधन केले. संगोपन, संवर्धन, जपणूक, व्यक्ति आणि परिस्थिती यांच्याशी जोडला आहे. स्त्रीवादी संशोधकांनी आरोग्यविषयक व्यवस्थापनांच्या संदर्भात नैतिक नव्या तंत्रविज्ञानाचाही विचार केला आहे. स्त्रीवादी संशोधकांना स्वत:च्या भूमिका, दृष्टिकोण, व्यवहार यांची तपासणी संशोधनाच्या माध्यमाने करतात.

संदर्भसूची :

- Kalpan.M (1992) Mother's images of motherhood London Routedge.
- Hatt S. (1997) Gender, Work and Labour Markets, Basingstroke, Macmillan.
- Brooks, A (1997) Post Feminism : Feminism Culture Theory and Cultural Forms, London Routedge.
- Feminism is for everybody 'Passionaate Politics' bell hooks, part-1 South End Press, Cambridge.
- Feminism is for Everybody 'Passionate Politics' bell hooks, Part II South End Press, Cambridge.
- Menon, Nivedita 2012, Seeking like a Feminist, New Delhi.
- Key Concepts in Feminist Theory and Research – Christina Huges, Great Britain by the Cromwell Press.
- नारीवाद — पी.एन सिंह — जनमेजय सिंह, रावत पब्लिकेशन.
- स्त्रीवादी पध्दतीशास्त्र — विद्युत भागवत पुणे.
- स्त्रियांच्या चळवळी आणि संघटना — स्वात्ती देहाडरा, अनघा तांबे, पूणे.
- कायद्याचा 'भूप्रदेश' स्त्रिवादी भिंगातून, विद्युत भागवत, पूणे.
- Feminist perspectives on Social Research Editor – Sharlene Hesse Biber.
- Feminist Research in Theary and Practice Gail Luthrabi.
- Feminist Methodology Challenges and Clasical Karoline.

(49)

संशोधन पध्दती

संपादक

डॉ. संदीप बी. काळे

संशोधन पध्दती

■ डॉ. संदीप बी. काळे

■ प्रथम आवृत्ती – दि. ११ फेब्रुवारी २०२२

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 400/-

ISBN- 978-93-91305-94-9

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
1	संशोधन साहित्याचे पुनरावलोकन	डॉ. संदीप बी. काळे	1
2	इतिहास संशोधन पद्धती	प्रा. (डॉ.) शामराव कोरेटी	6
3	तथ्य संकलन (Data Collection)	प्रा. डॉ. विलास घोडे	17
4	अर्थशास्त्रातील प्रबंध लेखन	डॉ. लिलाधर खरपुरिये	26
5	सामाजिक शास्त्रात संशोधन प्रस्ताव	डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)	34
6	ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्रातील संशोधन पध्दतीचा उपयोग	श्री. धिरज रामचंद्र कोकांडे	44
7	सामाजिक सर्वेक्षण	डॉ. कल्पना एम. बंडीवार	50
8	राज्यशास्त्र विषयाच्या संशोधन पद्धती	डॉ. जे. डी. सोनखासकर /प्रा. श्रीमती छाया दत्तात्रय डुकरे	55
9	सामाजिक संशोधनात संगणकाचे महत्व	डॉ. रामेश्वर शिवलींग व्हंडकर	65
10	संशोधनामध्ये अहवाल लिखाणाचे महत्व	डॉ. प्रशांत एन. शंभरकर	73
11	गृहीतकृत्य : संशोधनातील संकल्पना आणि महत्व	गौरी चंद्रशेखर चिंचोळकर	79
12	तथ्य संकलन (Data Collection)	प्रा. संजय एस. लांडगे	98
13	संशोधनाच्या पायऱ्या व त्याचे संशोधनात महत्व	प्रा.डॉ. प्रशांत रा. देशमुख	105
14	सामाजिक संशोधनात व्यष्टी अध्ययन पध्दती	डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे	115

सामाजिक शास्त्रात संशोधन प्रस्ताव

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)
विभाग प्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
दूरभ्रमणध्वनी : 7507824398, 9850157725, 8975949820
Email Id : bhujadepramila@gmail.com

संशोधन प्रस्ताव म्हणजे संपूर्ण संशोधन नियोजन होय, त्यात संरचना, धोरण, आराखडा या सर्व समस्यांचे किंवा प्रश्नाचे उत्तर होय, जे आपल्याला संशोधन प्रस्तावात मांडणी करायची असते. संशोधन प्रस्ताव म्हणजे एक विविध आपल्या संशोधनाचे उद्देश्य पूर्ण करणारे एक कठिन कार्य होय. जे आराखडाच्या स्वरुपात असते. त्यात गृहितकृत्याची चाचणी आपल्या संशोधनातील प्रश्नांची उकल होय. संशोधन प्रस्ताव म्हणजे जे संशोधकांनी अभ्यासाकरीता घेतले त्याच्या कारणमिमांसाचे कथन होय. संशोधन प्रस्ताव म्हणजे संशोधकाच्या संपूर्ण संशोधनाचे विस्तारीत कार्यकारी योजना होय. जे वाचकांना त्याच्या संशोधनातील यथार्थता, वस्तुनिष्ठता, वैद्यता आणि, पध्दतीशास्त्राचे उत्तर देण्याचे कार्य करते. संशोधन दोन प्रकारचे असते. (अ) गुणात्मक (ब) संख्यात्मक. प्रत्येक क्षेत्रात संशोधन प्रस्ताव असते. संशोधन प्रस्तावाद्वारे संशोधनातील वैधता, यथार्थता याच परिक्षण पर्यवेक्षणाद्वारे केले जाते. कोणत्याही शैक्षणिक क्षेत्रात संशोधन प्रस्ताव विविध समित्यांच्या मान्यतेकरीता पाठविले जाते. जर त्या संशोधन प्रस्तावाला मान्यता मिळाली तर संशोधक संशोधन कार्य सुरु करु शकतो. म्हणूनच संशोधन प्रस्ताव कसे लिहावे हे अत्यंत महत्वपूर्ण आहे.

जरी संशोधकांनी गुणात्मक आणि संख्यात्मक संशोधन विषय निवडला असेल तरी त्या संशोधकाचे संशोधन संरचना सारखे असते. फक्त मुख्य भेद प्रस्तावप्रक्रिया आणि पध्दतीशास्त्राची असते. प्रत्येक विद्यापीठाच्या नियमानुसार, विषयानुरुप संशोधन प्रस्तावात तफावत असू शकते. हा एक आराखडा देण्यात येत आहे. मात्र संशोधकाच्या विषयानुरुप, गरजेनुसार गरज पूर्ण होऊ शकते.

संशोधन प्रस्तावातील घटक :

सामाजिक संशोधनाच्या प्रस्तावात खालील माहिती असणे गरजेचे आहे :—

- प्रस्तावना, ज्यात संशोधन साहित्य सर्वेक्षण असावे.
- संशोधनातील सैध्दांतिक परिप्रेक्ष्य.
- अध्ययनारुप संकल्पनात्मक प्रारुप.
- संशोधनाचे उद्देश्य.
- असे गृहितक ज्यांचे परिक्षण केले जाऊ शकते.
- संशोधन आराखडा.
- अभ्यासाची कार्य योजना.
- संशोधन साधन ज्याचा वापर संशोधनात होणार आहे.
- नमुना निवड आणि नमुना आकार.
- संशोधनातील नैतिक आव्हाने.
- तथ्य संस्करण प्रक्रिया.
- अहवालातील प्रकरण.
- संशोधनातील मर्यादा.
- प्रकल्पातील वेळेचे नियोजन.

वेगवेगळया संस्था, विद्यापीठ आणि अनुदान देणाऱ्या संस्था प्रमाणे यात काही तफावत होऊ शकते. वेगवेगळया संस्था त्या गरजा प्रमाणे, विषयानुरुप, पर्यवेक्षणानुरुप यात विविधता असू शकते. संशोधनात जे लिखाण केले जाते, त्याचे योग्य संदर्भ संशोधनाच्या अंती देणे गरजेचे आहे. विषयानुरुप साहित्य सर्वेक्षणाचा सर्वे होणे गरजेचे आहे. त्यातून सैध्दांतिक पार्श्वभूमी मांडणी गरजेची आहे.

प्रस्तावना :संशोधन प्रस्तावाची सुरुवात प्रस्तावनेने करणे आवश्यक असते. जेव्हा साहित्य सर्वेक्षण केले जाते त्यावेळेस विषयानुरुपच साहित्यावलोकन करणे गरजेचे असते. संशोधनाच्या विभागानुरुप जे साहित्य लिखित स्वरुपात असते, त्याची संशोधकाची प्रकल्भता वाढविण्यात मदत होत. त्यातून पध्दती आणि जी माहिती मिळते संशोधकाच्या संशोधनाला त्यातून कोणते कार्य करणे आहे आणि कोणते नाही याची माहिती संशोधकास मिळते. जेव्हा प्रस्ताव लिखाण

केले जाते तेव्हा त्याचा प्रकार, गुणवत्ता हे सर्व साहित्यावलोकनावर अवलंबून असते. यामध्ये

- ज्या क्षेत्रात अभ्यास करणे आहे त्याची ओळख.
- अभ्यास क्षेत्राची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी ज्यात (विकास, वृध्दी) इत्यादी.
- विषयानुरुप आदर्शात्मक / अध्यात्मीक आव्हाने.
- विषयाची शब्दावली
- मुख्य सिध्दांत
- विषय क्षेत्रातील आव्हाने, समस्या, गुण इत्यादी
- मुख्य समस्याशी संबंधित सैध्दांतिक महत्व आणि प्रायोगिक आव्हाने काय येणार आहे.
- विषयातील मुख्य निष्कर्ष काय प्राप्त झाले आहे.

उदा.शैक्षणिक उपलब्धि आणि सामाजिक वातावरणातील सहसंबंध. तर यामध्ये

- शिक्षणाची समाजातील भूमिका
- वर्तमान स्थितीत शिक्षणातील बदलते प्रवाह.
- कोणकोणते घटक आहे जे शैक्षणिक अभिवृत्तीला बदलत आहे.
- देशात शिक्षणाचा विकास
- प्रांतत, क्षेत्रात शिक्षणातील सहभागिता प्रमाण
- शिक्षणातील बदललेली मूल्ये
- शैक्षणिक उपलब्धि करीता पालक आणि संवगडीची भूमिका
- शैक्षणिक उपलब्धिवर सामाजिक पर्यावरणाचा प्रभाव इत्यादी.

समस्या सूत्रण :प्रस्तावना झाल्यानंतर आपल्या निवडलेल्या विषयाकडे लक्ष केंद्रित करणे. वर्तमान संशोधनातील जी पोकळी आहे त्याबद्दलचे ज्ञान, मुख्य विषयानुरुप देणे गरजेचे आहे. जे अजूनही अनुत्तरीत प्रश्न आहे ते ओळखणे. इथे संशोधकाच्या काही प्रश्नाची उत्तरे देणे गरजेचे आहे, जे तार्किक, सहसंबंधित असावित. ही माहिती विविध विषयावरील अभ्यास, साहित्यावलोकन संशोधनाकरिता गरजेची आहे.

- सर्वप्रथम संशोधकानी समस्या ओळखणे.
- त्या समस्यावरील विविध घटक, पार्श्वभूमी, परिप्रेक्ष्य माहिती करणे.

- संशोनधनातील मुख्य पोकळी ओळखून ती माहिती ज्ञात करणे.
- असे प्रश्न निर्माण होणारे ओळखणे आणि अभ्यासातून त्याची उत्तरे शोधणे, देणे.
- निर्माण झालेल्या प्रश्नावर उपलब्ध सहसंबंधित माहिती कुठुन प्राप्त होईल, त्यासंबंधीचे विविध अभिमत जे साहित्याच्या माध्यमातून देणे.
- जे संशोधनातील पोकळी आहे ती संशोधकाच्या अभ्यासातून कशी भरुन निघणार आहे, त्याबद्दल तार्किकतेचा विकास करणे.

उदा.

- स्थलांतरणानंतर कुटुंबाच्या समायोजनाची प्रक्रिया काय होती ?
- स्थलांतरीतांचे समायोजन कशा पध्दतीने केले.
- स्थलांतरणानंतर कुटुंबातील घटकामध्ये कोणत्या प्रकारचे अभिवृत्तीत बदल झाले त्याचे कोणकोणते प्रकार आहे.
- कुटुंबातील संबंध आणि भूमिकांचा समायोजनावरील प्रभाव.
- कोणत्या प्रकारचा प्रभाव, जो संशोधक अभ्यासातून देण्याचा प्रयत्न करणार आहे. या प्रश्नाबद्दल साहित्यावलोकनातून त्या प्रश्नाची उत्तरे काय आहे. संशोधकाच्या नुसार प्रस्तावित अभ्यासाबद्दलचा दृष्टिकोण त्या समस्याबद्दल संशोधकाच्या काय योजना आहे.
- जे निष्कर्ष संशोधनातून निघणार ते कसे अभ्यासक्षेत्राला मददगार सिध्द होऊ शकतात.

संशोधकाचे उद्देश :संशोधकाचे मुख्य उद्देश्य समस्या किंवा अभ्यासात नेमके काय करणार आहे, ज्याचे परिक्षण केले जाणार आहे ते या उद्देशामध्ये प्रस्तावित असते. संशोधनाचे उद्देश्य स्पष्ट, विशिष्ट स्वरुपाने मांडणी असणे गरजेचे असते. प्रत्येक उद्देश्य एक–एक समस्या अंकित करणारी असावी. काही कार्य क्रियान्वयन करणारे शब्दांला प्रयुक्त करणे गरजेचे आहे जसे ज्ञात करणे, माहित करणे, परिक्षण करणे याप्रमाणे संशोधकांनी निवडलेला विषय कोणत्या स्वरुपाचा आहे त्या आधारावर उद्देश्य असायला हवे जे गृहितकृत्य (उपकल्पनाशी संबंधित असावे) संख्यात्मक संशोधनात जे वाक्य मांडले जातात ते गुणात्मक संशोधनात शक्य आहे. गुणात्मक संशोधनात संपूर्ण अभ्यासातून काय शोध घेणार आहोत त्यावर आधारित उद्देश्य मांडणी असे. उदा. घरगुती हिंसाचाराबद्दल पीडीत व्यक्तिच्या भावना काय आहे ? वांशिक

विषमता बद्दल लोक काय विचार करतात ! योगा आणि प्राणायम मधील सहसंबंध ? विस्थापना नंतर पुर्नस्थापित जीवन कसे ? जर गरज पडल्यास कधी संशोधकांचा पूर्ण अभ्यास झाल्यानंतरही संशोधनाचे उद्देश्यामध्ये मांडणी बदलवता येते.

उदा. मुख्य उद्देश्य :— कुटूंबावर स्थलातरणाचा काय प्रभाव झाला ज्ञात करणे.

- पती किंवा पत्निच्या भूमिकेमध्ये स्थलातरणानंतर जो प्रभाव झाला निर्धारित करणे.
- वैवाहिक संबंधावर स्थलांतरणाचा काय प्रभाव झाला ज्ञात करणे.
- शैक्षणिक उपलब्धि आणि पाल्यांच्या अपेक्षा बद्दल पालकांची भूमिका माहित करणे.
- विवाहाबद्दल अभ्यासण्यात येणाऱ्या लोकांचे बदलते अभिप्राय निर्धारित करणे.

उपकल्पनाचे परिक्षण :दोन चलातील परस्पर संबंध ज्याचे परिक्षण करणे आहे, जे अभ्यासात म्हटले आहे. संशोधकाच्या निवडलेल्या समस्यानुसार जे गृहित धरुन उद्देशानुसार उपकल्पनेची मांडणी करणारे कथन होय. जर संशोधनानंतर त्या उपकल्पनाचे परिक्षण करणे आहे. तर विविध विभागात त्याची मांडणी करणे. गृहितकृत्य एका विशिष्ट शैलीत मांडणी करणे असते. त्याकरीता योग्य शब्दबध्दता होणे गरजेचे आहे. संशोधनात विविध उपकल्पना असतात ज्याचे संशोधन परिक्षण करु शकतो. यद्यपि हे गरजेचे नाही की प्रत्येकदा उपकल्पनाची मांडणी व त्याचे परिक्षण असावेच. संशोधकाच्या विषयाला पूर्णतः पर्यंत नेण्याकरीता उपकल्पना शिवाय ही विषय परिपूर्ण अभ्यास होऊ शकते.

उदा.H_2 =स्थलांतर पती—पत्निच्या संबंधात बहुतांश वेळेस परिवर्तन झाले आहे.

H_2 =बहुतेक प्रकरणात पालकांच्या अपत्याबद्दलच्या आकांक्षात परिवर्तन झाले आहे.

संशोधन आराखडा :संशोधनातील प्रश्नाचे उत्तर देण्याकरीता संशोधन आराखडा तैयार करावा लागतो. संशोधनातील उणीवा आणि बलस्थाने ओळखून संशोधन आराखडा तैयार करणे. संशोधन आराखडयात खालील बाबी असणे गरजेचे आहे.

- अभ्यासली जाणारे लोकसंख्या कोणती आहे ?
- अभ्यासल्या जाणाऱ्या लोकसंख्यातील प्रत्येक घटक ओळखणे ? होय, तर कसे ?
- पूर्ण लोकसंख्यातून नमुना लोकसंख्या अभ्यासली जाणार आहे का ?
- पूर्ण लोकसंख्येतून तुमच्या संशोधनाचा नमुना कसा निवडणार त्यांचा उल्लेख ?
- नमुना लोकसंख्याकडून तथ्य संकलन कसे करणार ? (मुलाखत, प्रश्नावली, निरिक्षण)
- जर प्रश्नावली मेल द्वारा पाठविणार असणार तर, त्याची परत प्राप्ती कशी करणार ते नमूद करणे.
- प्रश्नावली करीता स्मरणपत्राची योजना आखली आहे का ?
- प्रश्नावलीची विश्वसनीयता कशी सुरक्षित करणार ?
- जर एखादा उत्तरदाताला काही अड़चण असल्यास त्यांनी कसे, कुठे संपर्क साधणे यांचा उल्लेख.

मापन प्रक्रिया :संशाधक संशोधनातील चलाचे क्रियान्वयन कोणत्या पध्दतीने करणार यांचा उल्लेख असावा. संशोधन तंत्र कसे योग्य आहे याचा उल्लेख संशोधनातील उणीवा आणि बलस्थानांचा उल्लेख. प्रस्तावित संशोधनातील उद्देश्य कसे संबंधित आहे त्याचा आढावा, त्याचा मापनातील प्रमाणात मापन प्रक्रिया. या मापनाची वैधता आणि विश्वसनीयताची स्पष्टता. संशोधकाच्या क्रियान्विकरण होणाऱ्या मुख्य संकल्पनाची चर्चा असावी. जसे आत्मसम्मान दोन गटातील मापन करावयाचे असल्यास तर लिंकर्ट किंवा थर्राटन मापन स्केलचा वापर करणार त्याचा उल्लेख असावा. गुणात्मक संशोधनात प्रस्तावाला संशोधन मापन तंत्र संलग्नित असावे.

संशोधनातील नैतिक आव्हाने :जे संशोधन केले जात आहे त्याबद्दल संशोधकांनी सतर्क असणे गरजेचे आहे. जर एखाद्या संस्थेसोबत किंवा त्या संस्थेबद्दल संशोधन करावयाचे असल्यास त्यांचे धोरण, नैतिकता, संस्थेतील नीतिनियम माहित करुन संशोधन कार्य करतांना सतर्कतेने करणे गरजेचे आहे. उत्तरदात्यांच्या दृष्टिकोनातून संशोधकांनी नैतिक आव्हानाचा विचार करणे गरजेचे आहे. संशोधनातील कुठल्याही

प्रकारची नैतिक आव्हाने संशोधकाला पेलावी लागणार नाही. या प्रमाणे त्याने नैतिकता सांभाळणे गरजेचे आहे.

नमुना निवड :कुठुन आणि कसे माहिती / तथ्य (गोळा) संकलीत केली जाणार आहे. त्या नमुन्याचा आकार माहित असावा.

- ज्याला नमुना म्हणून निवडले आहे त्याची कारणमीमांसा संशोधकाला माहित असावी.
- नमुना कुठल्या प्रकारे निवडला आहे त्याची कार्ययोजना संशोधकाला माहिती असावी उदा. कोटा पध्दती, स्तरीत नमुना, याद्दच्छिक नमुना, उद्देशयपूर्ण नमुना इत्यादी.

नमुना निवड :कुठुन आणि कसे माहिती / तथ्य (गोळा) संकलीत केली जाणार आहे. त्या नमुन्याचा आकार माहित असावा.

- ज्याला नमुना म्हणून निवडले आहे त्याची कारणमीमांसा संशोधकाला माहित असावी.
- नमुना कुठल्या प्रकारे निवडला आहे त्याची कार्ययोजना संशोधकाला माहिती असावी उदा. कोटा पध्दती, स्तरीत नमुना, याद्दच्छिक नमुना, उद्देशयपूर्ण नमुना इत्यादी.

तथ्यांचे विश्लेषण :तथ्यांचे विश्लेषण संगणक किंवा मानवीय पैलूतून केले जावू शकते. याकरीता सांख्यिकीय योजना, प्रक्रिया, त्याचे विश्लेषण करणे. संख्यात्मक संशोधनात ही मुख्य चल आणि क्रॉस सारणी चल असावी. आशय विश्लेषणाकरीता तीन प्रक्रिया महत्वपूर्ण आहे.

- जेव्हा कार्यक्षेत्रात संशोधक जातो तेव्हा संरचीत माहिती संकलीत करण्याची तैयारी असावी. विषयानुरुप माहिती संकलीत करण्याकरीता संरचित माहितीचे फ्रेमवर्क असावेत.
- ज्या संशोधन क्षेत्रात कार्य – तथ्य संकलीत करणे आहे, विषयानुरुप काय संकलीत करणे आहे त्याचे लेखन केलेले असावे.
- जर संगणकाद्वारा (माहिती) तथ्य संकलीत केले जात असेल तर Ethnograph, Nvivo, NUD IST द्वारा विश्लेषित माहिती गोळा केली जाऊ शकते. संगणकाचे हे प्रोग्राम आशय विश्लेषणाच्या नियमानुसार असावेत. उदा. (१) वय (२) पालकांचा व्यवसाय (३) पालकांची शैक्षणिक पात्रता (४) विद्यार्थीची व्यावसायिक अपेक्षा (५)

पाल्याच्या अभ्यासात पालकांची भूमिका (६) आत्म सम्मान (७) सवगंडीचा प्रभाव (८) अभ्यासाकरीता किती तास दिले जाते.

क्रॉस सारणीयन : शैक्षणिक उपलब्धि :

(१) संवगडीचा प्रभाव (२) व्यावसायिक अपेक्षा (३) आत्म सम्मान (४) शिक्षकांबद्दल अभिवृत्ती (५) पालकाबद्दल अभिवृत्ती.

अहवाल :

शक्य तितक्या स्पष्ट सोप्या वाक्यात अहवाल असावा. संशोधनात मांडलेले उद्देश्य अभ्यासातील प्रकरणे, प्रत्येक प्रकरणाचे योग्य शिर्षक अभ्यासाची / संशोधनाला पूर्णत्वाव नेते. उदा. अहवाल खालील भागात वर्गीकृत असावा.

प्रकरण १ — प्रस्तावना

प्रकरण २ — लोकसंख्या विश्वाची सामाजिक आर्थिक लोकसंख्यात्मक, क्षेत्रात्मक वैशिष्टये

प्रकरण ३ — पती—पत्नी भूमिका वरील प्रभाव

प्रकरण ४ — वैवाहिक संबंधावर परिणाम

प्रकरण ५ — मुलांच्या अपेक्षावर परिणाम

प्रकरण ६ — विवाह अभिवृत्ती वरील परिणाम

प्रकरण ७ — सारांश, सूचना, शिफारशी

संशोधनातील मर्यादा : जर एखाद्या संस्थेबद्दल अभ्यास असेल तर तथ्यांची उपलब्धिता परवानगी, नमुना इत्यादीच्या काय मर्यादा आहे, त्याचा उल्लेख. संशोधनाचे शैक्षणिक अनुभव आले संशोधन करतांना त्याचा उल्लेख असावा. संशोधकाच्या मर्यादा त्याच्या निष्कर्षाची आणि सामान्यीकरणाला प्रभावीत करणारी नसावी.

(APPENDIX) अभिशिष्ट :संशोधन तंत्र संलग्नित असावे जसे मुलाखत अनुसूची असेल तर ती असावी.

कार्य नियोजन :विशिष्ट कालखंडात संशोधन पूर्णत्वास नेण्याकरीता वेळेचे नियोजन कार्य नियोजन असणे गरजेचे आहे. याकरिता खालील काही चरणातून संशोधकाला संशोधनाचे कार्य नियोजन करणे गरजेचे आहे.

घटक वेळमर्यादा

- प्रस्ताव लेखन ३ महिने
- संशोधन तंत्र ४ महिने
- तथ्य संकलन ६ महिने

- कोडींग २ महिने
- तथ्य विश्लेषण २ महिने
- प्रथम अहवाल २ महिने
- द्वितीय / अंतीम अहवाल २ महिने
- टंकण / मुद्रण ३ महिने

सारांश :

संशोधनातील प्रश्नाची उकल करणारी कार्यात्मक नियोजन म्हणजे संशोधन प्रस्ताव होय. याद्वारा प्रस्तावाच्या माध्यमाने संशोधक काय करणार आहे याचे उत्तर आहे. एखादा विषय समस्या सूत्रण केल्यानंतर योजनाला क्रियान्वयन करण्याकरीता जी नीती/योजना संशोधक वापरणार आहे. ज्याकरीता त्यांनी हा विषय निवडला त्याबद्दलची माहिती होय. या पध्दतीने वाचकांना पध्दतीशास्त्र, वैधता आणि उद्देशाच्या माध्यमाने संशोधन पूर्णत्वास नेण्याची प्रक्रिया होय. शैक्षणिक पध्दतीशास्त्र, मग संशोधकाचा संशोधन गुणात्मक असो की संख्यात्मक त्याची कारणमीमांसा होय. यात काही शिर्षकाखाली संशोधन प्रस्ताव लिहावा लागतो जसे प्रस्तावना, समस्यासूत्रण, संशोधनाचे उद्देश्य, गृहितक (उपकल्पना ज्याचे परिक्षण केले जाणार) संशोधन आराखडा संपूर्ण योजना, मापन प्रक्रिया, नमुना, तथ्यांचे विश्लेषण, अहवाल संरचना, निवडलेल्या समस्यांची मर्यादा. विशेषत: प्रत्येक शिर्षकाखालील बाबीमध्ये संशोधन अभ्यासानुसार फरक असू शकतो. गुणात्मक संशोधन अभ्यासात गुणात्मक पध्दतीशास्त्राचा आणि संख्यात्मक पध्दतीशास्त्रात संख्यात्मक अभ्यासाचे घटक निर्धारित केले जातात.

संशोधनाची सुरुवात प्रस्तावनानी होते जे संशोधनाचा मुख्य भाग आहे. त्यानंतर साहित्यावलोकनाच्या माध्यमातून आपल्या संशोधन विषयाची गहनता, महत्व तो कसा इतर विषयापेक्षा वेगळा आहे माहिती होते. कोणत्याही संशोधनाला सैध्दांतिक बैठक असेल तर त्याचे महत्व वाढिस लागते. या विभागात समस्याची विशिष्ट कारणे, नियोजन, विविध उद्यान्वित प्रश्नाचे निराकरण या विभागात केले जाते. अभ्यासातील दिशा देण्याचे कार्य संशोधनाच्या उद्देशाद्वारा होत असते. त्यात काही मुख्य उद्देश्य आणि उपउद्देश्य सुध्दा असू शकतात. उपकल्पनेत ज्या उपकल्पनाचे परीक्षण करणे आहे त्याची तालिका

दिली जाते. संशोधन आराखडा म्हणजे तार्किक प्रक्रियाच्या उद्देशाने केली जाते. मापन प्रक्रिया मध्ये चल तसेच कोणत्या चलाचे मापन स्पष्टिकरण करणे आहे त्याचा उल्लेख असतो. संशोधनातील नैतिक आव्हाने कोणती होती हे प्रस्तावात उल्लेखित असावे. त्यानंतर तथ्यांचे विश्लेषण त्या कशा प्रकारे नमुना निवड केली गेली असावे. अभ्यासानंतर संशोधन अहवाल देणे गरजेचे असते. जसे खूप ज्ञान प्राप्त केले मात्र ज्ञान स्वत:पर्यंत मर्यादित ठेवले तर त्याचे काही मोल नसते. इतरांना त्या ज्ञानाचा फायदा झाला तर ते ज्ञान लोककल्याण, विकासाकरीता सहाय्यभूत ठरु शकते. त्या प्रमाणे संशोधन अहवाल लिहणे सोप्या, सरळ, वाचणीय, समजले अशा शब्दात असावे. संशोधकांना जसे परिशिष्ट ज्यात नकाशा गावाचा नकाशा, मुलाखत अनुसूचीत संलग्नित करण्यात यावी, आणि शेवटी संपूर्ण संशोधनाची कार्ययोजना म्हणजे किती महिने, किती वर्षात, किती खर्चात हे संशोधन कार्य पूर्ण होणार आहे याचे नियोजन असावे. अशा प्रमाणे सामाजिक शास्त्रात संशोधन प्रस्ताव सादर करणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची :

- सामाजिक संशोधन :— डॉ. प्रदिप आगलावे, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, धरमपेठ, २४ मार्च २०१९.
- Methods and Techniques of Social Research :- P.L. Bhandarkar, T.S. Wilkinson Himalaya Publishing House, New Delhi Twenty Third Edition 2009.
- Research Methodology Methods and Techniques Second Revised Edition, New age International Publishers – C.R. Kothari, New Delhi.
- Social Research Methods Qualitative and Quantitative Approaches – W. Lawrence Neuman, Seventh Edition 2014.
- Sociological Theory – George Ritzer, New Delhi.

4 Papers

2022-23

No - 50, 51, 52, 53, 54

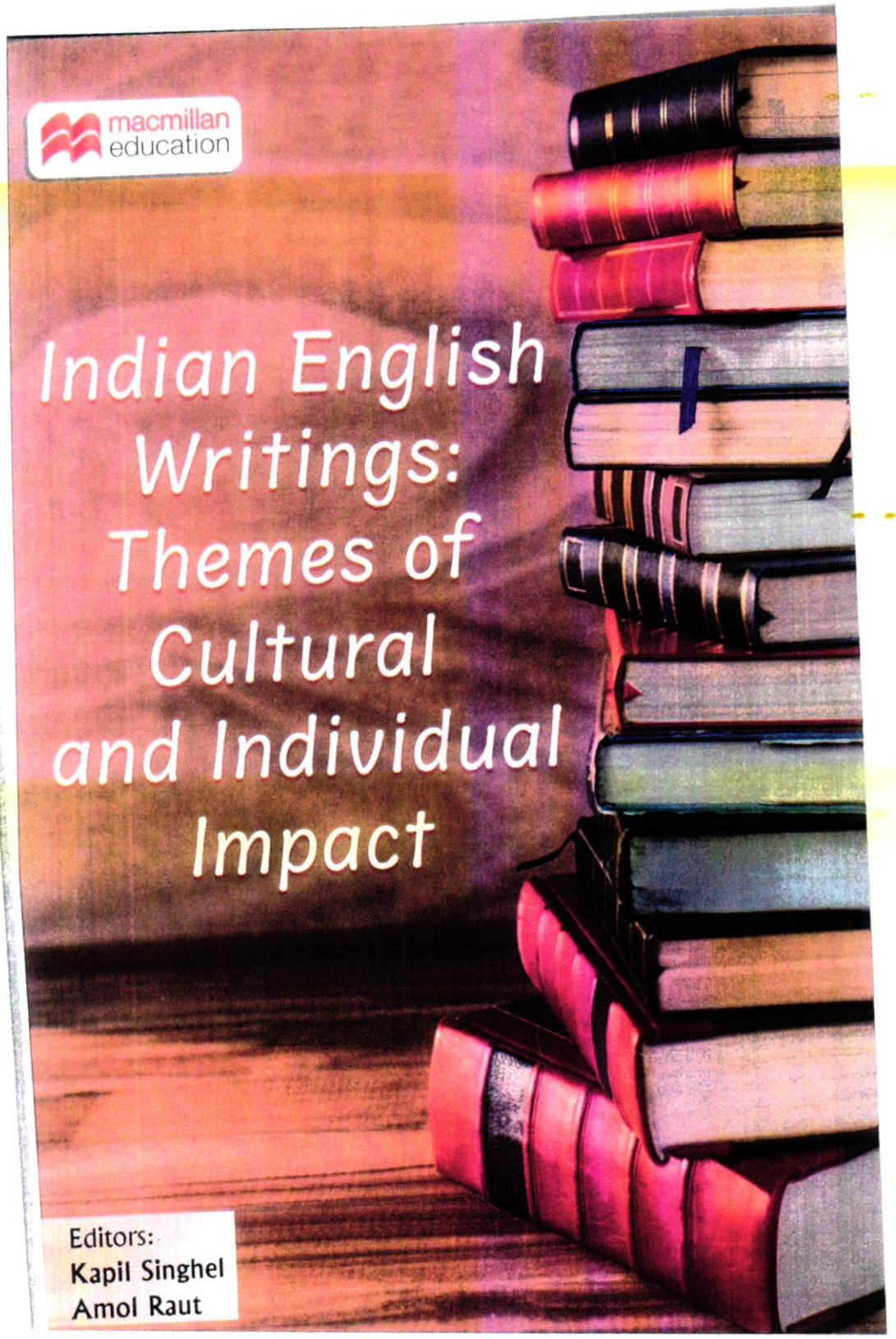

Contents

Preface vii

1. Socio-Political Dimensions in Bhabani Bhattacharya's *So Many Hungers!* 1
   Amol M Khandwe

2. Indian Literature: The Bridge between Past and Present 12
   Ankita Raju Khobragade and Seema S Malewar

3. Classical Yoga: Contemporary Perspectives 21
   Arun Pawar

4. Amish Tripathi's The Shiva Trilogy: Re-imagining Indian Mythology 28
   Darshika Choudhary and Rashmi Dubey

5. A Study of Cultural Pluralism in Salman Rushdie's *Midnight's Children* 37
   Dimpy Shrivastava and Jaya Tiwari

6. Interweaving Environmentalism and Humanitarianism in Amitav Ghosh's *The Hungry Tide* 44
   Harish G Tapadia

7. India through the Eyes of Aravind Adiga's *The White Tiger* 50
   Kasthuri S and Sujatha Priyadharshini P R

8. Internal Migration and Ethnocentrism in India 57
   Mahendra Sahare

9. Silent Shrieks of Losing Home in *Unbordered Memories*: Sindhi Stories of Partition 65
   Meenakshi Kulkarni

10. Divulging Assimilation and Transnationalism in Bharati Mukherjee's *Miss New India* 72
    Meenakshi Paunikar and Sandhya Jain

11. Salman Rushdie's Contribution to the Indian Novel with Reference to *Shame* 82
    Nitin Vinayakrao Gohad

12. Cultural Clash in Rama Mehta's *Inside the Haveli* 88
Premji Parmar

13. Cultural Displacement of Women in Bharati Mukherjee and Jhumpa Lahiri's Novels 94
Parag M Hedaoo

14. Relocating India in *The White Tiger* by Aravind Adiga 98
Sadashiv Pawar

15. Partition in Bapsi Sidhwa's *Cracking India* 104
Shalini Pandey

16. Portrayal of Post-independence and Partition Struggle through Indian English Literature 109
Shalini Yadav

17. Supratim Sarkar's *India Cried That Night*: The Other Side of India's Independence Movement 122
Sunil D Ramteke

18. Social Mobility and Indian English Novels: A Post-independence Scenario 129
Tushar Chhabulal Patil

19. A Study of Food in Anita Nair's Selected Novels 134
Vaibhav Padole and Kapil Singhel

20. Language, Culture and Literature: The Post-independence Perspective 139
Yogesh Ramdas Gangurde

21. A Critique of Balram Halwai's Idiosyncrasies in *The White Tiger* by Arvind Adiga 147
Govind Pandit Rathod

NO.53

NO.54

Contents

Preface vii

1. Socio-Political Dimensions in Bhabani Bhattacharya's *So Many Hungers!* 1
   Amol M Khandwe

2. Indian Literature: The Bridge between Past and Present 12
   Ankita Raju Khobragade and Seema S Malewar

3. Classical Yoga: Contemporary Perspectives 21
   Arun Pawar

4. Amish Tripathi's The Shiva Trilogy: Re-imagining Indian Mythology 28
   Darshika Choudhary and Rashmi Dubey

5. A Study of Cultural Pluralism in Salman Rushdie's *Midnight's Children* 37
   Dimpy Shrivastava and Jaya Tiwari

6. Interweaving Environmentalism and Humanitarianism in Amitav Ghosh's *The Hungry Tide* 44
   Harish G Tapadia

7. India through the Eyes of Aravind Adiga's *The White Tiger* 50
   Kasthuri S and Sujatha Priyadharshini P R

8. Internal Migration and Ethnocentrism in India 57
   Mahendra Sahare

9. Silent Shrieks of Losing Home in *Unbordered Memories*: Sindhi Stories of Partition 65
   Meenakshi Kulkarni

10. Divulging Assimilation and Transnationalism in Bharati Mukherjee's *Miss New India* 72
    Meenakshi Paunikar and Sandhya Jain

11. Salman Rushdie's Contribution to the Indian Novel with Reference to *Shame* 82
    Nitin Vinayakrao Gohad

2 Indian Literature: The Bridge between Past and Present

Ankita Raju Khobragade
Seema S Malewar
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Abstract

Literature has in one or another way provided fuel to the struggle for existence. And the evidence to prove these facts is provided by literary work itself. There were a host of authors who had tried to influence a whole nation with the help of their creative literature. Rabindranath Tagore, Bankimchandra Chatterjee, Bal Gangadhar Tilak, B R Ambedkar, and M K Gandhi had prepared and organized literary work to create awareness for the freedom struggle. We have celebrated 75 years of independence of our country. On such occasions, it would be gracious to remember and mark the contribution of sung and unsung heroes and heroines who played a great role as freedom fighters through their literary works. This research paper focuses on investigating the view and visions of great men and women of letters and with that tries to know the direction and impact of their actions portrayed by Indian English writings before and after Independence.

Keywords: Literature, fiction, ideology, creativity

Introduction

Feelings give birth to thoughts and a beautiful thought fosters creativity, which becomes evident through actions. To see the result of action on a large scale, there is a requirement of connecting huge manpower with a single cause using the skills of creativity. And literature serves as the perfect medium and platform for representing the skills of creativity to influence people and see the result in the form of integrated actions

on a large scale. The Indian freedom struggle is one of such integrated actions on a large scale.

During the British era, several scholars have shown creativity to generate literary works to inspire the spirit of struggle for existence into the nation's people. This research paper focuses on investigating the view and visions of great men and women of letters and with that try to understand the direction and impact of their actions portrayed by Indian English writings before and after Independence. There were a host of authors who had tried to influence a whole nation with the help of their creative literature. We will try to inquire about these but before stepping toward that direction there are some questions that we should ask.

How to explain history? In simple words, history is the study of chronological events that have proven to be turning points to the survival of humans. And why should we study the chronological order of such events?

A study of our historical background provides us a view of our past from inside and out as well as a vision and direction so that we can take our present to the future with the help of a foundation of our past. History provides us a lens to look back at the transitions that we have been experiencing since time immemorial in our society, in our culture and resultant traditions. Knowledge and understanding of our social and cultural traditions build in us confidence and inspire us for a better future. The scope or study area of history is not only limited to our civilization and study of kings and their kingdoms but also involves multidirectional investigation of the economy, cultural, political, environmental and social structure of our society as well as inquiry of important incidents such as the beginning of civilization, agriculture and resultant settlements, foundation of kingdoms and struggles between them, World War 1 and 2 till recent events like pandemics and study of literary works – all these are integral segments of the study of history. For all these facts we should learn about our historical background.

After giving an explanation for why we, as a new generation, should learn about our past the next question that blinks into our mind is, from where can we get to know about our history? What kinds of materials can we use as reliable and trustworthy resources for getting knowledge and information about our historical background? Answers for such types of questions are provided by literary works prepared and left by our historians with the intention of adding to our knowledge. Our history books say that to learn about our past we can divide resources into literary and non-literary materials.

Importance

Books have always proven to be one of the best sources of history. Rather than literary work, non-literary materials, most of which includes inscriptions, epigraphs, coins, monuments, sculptures and paintings, also provide information about our past. All these are non-verbal sources of our history. Non-literary sources incorporate the result of major events but literary work narrates how such incidents influenced lives of ordinary laymen. That is why it can be said that literary materials are the backbone of our present and future.

Literature has in one or another way provided fuel to the struggle for existence. And the evidence to prove these facts is provided by the literary work itself. One of the best justifiable and trustworthy forms of proof is the literature prepared to support the freedom struggle of different countries. The literature created by Voltaire, Montesquieu and Rousseau have largely shaped and contributed to the French revolution. The seeds for the American Revolution were sown by by John Dickinson, Tom Paine and Jonathan Mayhew in their writings. Indian literature is not an exception to these. Rabindranath Tagore, Bankimchandra Chatterjee, Bal Gangadhar Tilak, B R Ambedkar, M K Gandhi all had penned literary works to create awareness and the spirit of the freedom struggle.

We have recently celebrated 75 years of independence for our country. On such occasions it is important to remember and mark the contributions of different kinds of sung and unsung heroes and heroines who played a great role as freedom fighters through their literary works.

To tackle and win the British game of "divide and rule" the great thinkers of India prepared a strategy of "couple to unite and fight together". And to carry out functions according to this approach they required a medium of communication to interact directly and indirectly with the ordinary people of our country. Literature has proven the most powerful channel to spread information, create awareness and unite them for a common cause. The Indian freedom struggle was largely supported in direct or indirect ways by influential writers of that era through their works published in a variety of sources like newspapers, pamphlets, books, weekly and monthly magazines, and short stories, etc. All the acknowledged persons of that period believed that application and utilisation of literature in the form of prose, poetry and drama were important to create a sense of togetherness and feeling of patriotism to fight and unite for a common cause.

The Partition of India

A story revolving around the Partition of India, *Train to Pakistan* (1956) is one of the literary works of Khushwant Singh. It narrates the story of a village named Mano Majra where Sikh and Muslim communities lived happily for a long time. But one day a train reaches a railway station from Pakistan full of dead bodies of passengers, most of which are Hindus. With this incident everything changes between the Hindu and Muslim communities. The village becomes a site for religious riots. The story portrays horror spread by the Partition of India and gives a closer view of how it affected the lives of laymen.

Bhisham Sahni has written a novel *Tamas* (1974), which has been acclaimed as a Partition novel. The meaning of "Tamas"

is darkness. The story has been narrated by the main character Nahu who carries out the task of killing pigs in exchange for five rupees. One day he finds a dead pig on the doorsteps of a mosque. Without investigating the cause local Muslims kill a cow in retaliation and religious riots start between the communities of Hindus, Sikhs and Muslims.

Indian Freedom Struggle

One of the literary works that has played an important role in the Indian freedom struggle is *Anandmath* (1882). Written by Bankimchandra Chatterjee. The novel narrates the story of the Bengal famine of 1770. Mahendra and Kalyani, a married couple, are the central characters of this literary work who get separated after leaving their famine-affected village. Mahendra becomes curious to join a nationalist group and commits his life to the service of the nation but for that he needs to get away from his wife and children. This book acted as a catalyst to motivate many Indians to participate in the Indian freedom struggle. And for that reason, it was banned under the British Raj but a poem from this book "Vande Mataram" was acknowledged by Indian freedom fighters. It was first sung by Rabindranath Tagore in 1896 at the Kolkata session of the Indian National Congress. After Independence the first two stanzas of the poem were adopted as the Indian National Song on 24 January 1950.

Another literary work by the same author that helped spread awareness about patriotism is *Devi Chaudhurani* (1884). This book inspired women to take an active role in the struggle for the independence of India. In this novel, a woman is the protagonist and the leader of a struggle for existence. The author posits that without the cooperation of women the success of the Indian freedom struggle had no value. Shanti, one of the main characters of *Anandamath* argues and leaves us with a thought: which hero ever becomes a hero without the cooperation of his wife?

Gandhism

Due to the method and techniques to fight the Britishers without using any weapons, the popularity of Gandhiji started rising during this period. And because of this reason many authors portrayed him in literature to spread ideas and showed him as an ideal. The main authors among these were R K Narayan, K S Venkatramani, Mulk Raj Anand and Raja Rao.

A novel entitled *Waiting for the Mahatma* (1955) written by R K Narayan narrates the story of Shriram, one of the youngsters full of energy and aspirations for a better future from a village called Malgudi in the state of Karnataka. It depicts the journey of development and growth of Shriram after coming into contact with a group of nationalists from a youngster to the freedom fighter. He started working as a volunteer of Gandhian ideology, which played a crucial role to throw out Britishers from the country. This novel also narrates disagreements between the revolutionary thoughts of M K Gandhi and the traditional views of the villagers including Shriram's grandmother.

K S Venkatramani has written two masterpieces in the form of novels named *Murugan: The Tiller'* (1927) and *Kundan: The Patriot* (1934) both of which focused on the Civil Disobedience Movement and the resultant influence of Gandhian philosophy. In the first novel he narrated the struggle of a village in getting freedom from Britishers. The second novel portrays the story of Raghu, a freedom fighter and a follower of Mahatma Gandhiji who joined a *satyagraha* movement despite his mother's opposition.

Mulk Raj Anand, in novels entitled *Untouchable, The Village, Across the Black Water* and *The Sword and the Sickle* try to explore the ideology of Gandhiji and his view and visions for the freedom struggle of India.

The novel *Kanthapura* (1938) was written by Raja Rao and is also the name of a village in South India. The story is narrated by an old woman, Achakka, who depicts how a village changes

Gandhism

Due to the method and techniques to fight the Britishers without using any weapons, the popularity of Gandhiji started rising during this period. And because of this reason many authors portrayed him in literature to spread ideas and showed him as an ideal. The main authors among these were R K Narayan, K S Venkatramani, Mulk Raj Anand and Raja Rao.

A novel entitled *Waiting for the Mahatma* (1955) written by R K Narayan narrates the story of Shriram, one of the youngsters full of energy and aspirations for a better future from a village called Malgudi in the state of Karnataka. It depicts the journey of development and growth of Shriram after coming into contact with a group of nationalists from a youngster to the freedom fighter. He started working as a volunteer of Gandhian ideology, which played a crucial role to throw out Britishers from the country. This novel also narrates disagreements between the revolutionary thoughts of M K Gandhi and the traditional views of the villagers including Shriram's grandmother.

K S Venkatramani has written two masterpieces in the form of novels named *Murugan: The Tiller'* (1927) and *Kundan: The Patriot* (1934) both of which focused on the Civil Disobedience Movement and the resultant influence of Gandhian philosophy. In the first novel he narrated the struggle of a village in getting freedom from Britishers. The second novel portrays the story of Raghu, a freedom fighter and a follower of Mahatma Gandhiji who joined a *satyagraha* movement despite his mother's opposition.

Mulk Raj Anand, in novels entitled *Untouchable, The Village, Across the Black Water* and *The Sword and the Sickle* try to explore the ideology of Gandhiji and his view and visions for the freedom struggle of India.

The novel *Kanthapura* (1938) was written by Raja Rao and is also the name of a village in South India. The story is narrated by an old woman, Achakka, who depicts how a village changes

after coming under the influence of Gandhian ideology. Moorthy, a young Brahmin and Rangamma, the educated widow are the main characters of this novel. Murthy returns from the city after completing his studies and is influenced by Gandhian philosophy and communicates his views against the caste system. After the death of his mother, he continues his efforts with Rangamma and like Gandhiji he started wearing khaki and fights against untouchability using the weapon of *satyagraha*.

Spiritualism

The novel *Gora* (1910) written by Rabindranath Tagore during the British Raj has Gurumohan Babu (Gora) a young orthodox Hindu who aspires for his ideal Bharatvarsha, a dream of prosperous and happy India, as the central character. He is of the opinion that his ideal can be accomplished only by uniting everyone under the shelter of Hinduism. But the story takes a turn when he meets with a Brahmo Samaj family headed by Paresh Babu. Hence, he realises the significance of liberal ideas and practices of other religions too. Rabindranath Tagore tried to interpret the significance of humanism, which stands at a much higher position than caste, creed and religion.

Godan (1936) one of the masterpieces written by Munshi Premchand, and translated by Jai Ratan and P Lal, narrates the effect of the Indian freedom struggle on poor peasants. The central idea of this novel is exploitation of the poor. It depicts how a handful of people with power used the freedom movement to torture poor people and get personal gains. The central character of the story is Hori, who has a small dream of owning a cow to feed milk to their grandson. But unfortunately, he gets into debt because of this dream. The author tries to narrate the contradiction between the class structure and the national freedom struggle.

Conclusion

The fictional torchbearers of pre-independence literature were common laymen who joined the Indian freedom struggle and played an active role as sung and unsung heroes and heroines. The protagonists were not literate or qualified. They were from different strata of our caste system; they belonged to various parts of our country and spoke different languages. Despite such a diversity in the characters and their actions and narrations, the most common thing is that they were connected by a common belief and an intention that leads them to set aside everything in order to fight for a better quality of life than whatever they had in their past. As a consequence of this, pre-independent literature has played a significant and instrumental role in connecting intentions and related actions to achieve a common cause.

References

Chattopadhyay, Bankimchandra. *Anandamath*. Tr. Basanta Koomar Roy. Kolkata: Patra Bharati, 1952.

—. *Devi Choudhurani*. US: CreateSpace, 1884.

Jain, Devanshi, "The Importance of Literature in the Freedom Struggle." Web. August 14, 2018.

Singh, Khushwant. *Train to Pakistan*. New York: Grove Press, 1961.

Sahni, Bhisham. *Tamas*. New Delhi, New York, NY: Penguin Books, 2001.

Venkatramani, K S. *Murugan the Tiller*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent, 1927.

—. *Kundan: The Patriot*. Madras: Svetaranya Ashrama Mylapore, 1934.

Anand, Mulk Raj. *Untouchable*. New Delhi: Penguin, 2001.

—. *The Village*. New Delhi: Kutub Publishers Limited, 1954.

—. *Across the Black Water*. Shalimar Books, 2014.

—. *The Sword and the Sickle*. Imprint unknown, 1986.

Premchand. *Godan*. New Delhi: Fingerprint Publishing, 2019.

Jena, Natabar. *Study of English Writings in the Freedom Movement in India with Reference to Spiritualism, Gandhism, Anti-Colonialism*. August 2017, http://magazines.odisha.gov.in/Orissareview/2017/August/engpdf/42-45.pdf.

Rao, Raja. *Kanthapura*. New Delhi: Surjeet Publications, 2018.

Tagore, Rabindranath. *Gora*. New Delhi: Rupa, 2002.

Narayan, R K. *Waiting for the Mahatma*. Michigan: Michigan State University, 1955.

Mahawar, Ankit. "7 Novels That Depict The Indian Freedom Struggle And Partition." The Curious Reader, June 5, 2020. https://www.thecuriousreader.in/bookrack/freedom-struggle/.

Macmillan Education India Pvt. Ltd.
(formerly Macmillan Publishers India Private Limited)
www.macmillaneducation.in

3 Classical Yoga: Contemporary Perspectives

Arun Pawar
Vasantrao Naik Government Institute of Arts &
Social Sciences, Nagpur

Abstract

This paper attempts at exploring various aspects of yoga, its relevance and applicability in present times. Moreover, it seeks to emphasise how the integration of Yoga education in today's education system can modify attitudes and behaviour, relieve stress and tension, promote a healthy lifestyle, develop high moral character, and refine the personalities of the students, ultimately leading to complete well-being.

Keywords: Classification of Yoga, asana, pranayama, pratyahara, dhyana, dharana, samadhi

Yogavidya is said to be as old as human existence, and has been handed down from one generation to the other in the form of living tradition, systemised around 200 BC by the sage Patanjali in the form of Yoga Sutras commonly known as Ashtanga Yoga. This sutra treatise of Patanjali is considered to be the representative of classical yoga.

Yoga bases its origin on the necessity felt by the ancient seers to rid themselves of all sorrows permanently and to attain a direct realization of the Self. These unknown ancient ones, while minutely observing life, have observed that so long we do not become aware of the lost link of oneness between ourselves and the Infinite, we cannot escape from suffering. To regain a true awareness of oneness and to realize our divine nature is the highest purpose of yoga.

6 Interweaving Environmentalism and Humanitarianism in Amitav Ghosh's *The Hungry Tide*

Harish G Tapadia
Vasantrao Naik Government Institute of
Arts & Social Sciences, Nagpur

Abstract

Amitav Ghosh is one of the foremost Indian English novelists in contemporary times. In his novel *The Hungry Tide* (2004), the Sundarbans, a massive mangrove forest that is split between West Bengal and Bangladesh, serves as a dramatic backdrop for a story of human beings, nature, refugees, faith, class structure and the complex history of India in terms of colonialism and sectarian conflict. The present paper attempts to study Amitav Ghosh's *The Hungry Tide* as a post-colonial novel in which the themes of environmentalism and humanism are interwoven inextricably. It is about the largely forgotten history of the forced evacuation of refugees from the island of Morichjhapi in 1979.

Keywords: Amitav Ghosh, the hungry tide, humanitarianism, environmentalism, morichjhapi

Amitav Ghosh is one of the foremost Indian English novelists in contemporary times. He is a social anthropologist, researcher and keen traveller too. Some of his prominent novels are *The Shadow Lines, The Glass Palace, Sea of Poppies, River of Smoke and The Hungry Tide*. They bring out his awareness of the changing face of politics, cultural diversity and cosmopolitanism. He has also depicted the darker sides of India in his works. His novels bring out the cultural, religious and ethnic diversity of his motherland. In his novel *The Hungry Tide* (2004), the Sundarbans, a massive mangrove forest that is split between West Bengal and Bangladesh, serves as a dramatic backdrop for

19 A Study of Food in Anita Nair's Selected Novels

Vaibhav Padole
Mahatama Gandhi College of Arts, Commerce and Science, Armori
Kapil Singhel
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Abstract

The specific food culture of an area is what distinguishes it. The importance of culture in society cannot be overstated. Culture describes who we are and what we should do with our life in a civilized society. Food lays a significant part in the formation of culture. Food is a basic human need, and we no longer consume raw foods as we did in prehistoric times. Food evolved into a culture over time as different foods were available in each region based on geography, and people in that region developed their own specific way of food preparation. Food is more than just a means of survival for people; it also serves as a setting for social meetings, where eating patterns generate a community spirit. In this article, the researcher attempts to investigate the food culture of Kerala, as depicted in Anita Nair's novels *The Better Man* and *Mistress*.

Keywords: Food, food culture, Anita Nair, *Mistress*, *The Better Man*

The specific food culture of an area is what distinguishes it. The importance of culture in society cannot be overstated. Culture describes who we are and what we should do with our life in a civilized society. Food plays a significant part in the formation of culture. Food is a basic human need, and we no longer consume raw foods as we did in prehistoric times. Food evolved into a culture over time as different foods were available in each region based on geography, and people in that region developed their own specific way of food preparation. Food is more than just a means of survival for people; it also serves as a setting for social

21 A Critique of Balram Halwai's Idiosyncrasies in *The White Tiger* by Aravind Adiga

Govind Pandit Rathod

Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Abstract

The present research endeavours to unearth various facets of Balram Halwai's personality who gets entangled in the web he weaves around himself. In addition to that, the paper also comments on Balram's transition from the world of innocence to the world of experience when he is exposed to the modern materialistic cry of 'the quantum of wantum'. His coming out of the cocoon reveals a self-portrait of myopia, greed, non-conformism and epiphany about life.

Keywords: Infatuation with Western culture, Machiavellian anti-hero, status quo, Bildungsroman

The White Tiger is a seven-part epistolary novel with a compelling plot. Balram, the protagonist, is an anti-hero who cleverly flees from his crime, his innocence having faded with the taste of fugitive life and he has become a criminal, vowing never to be apprehended by police. Balram's journey begins in Laxmangarh and continues to Delhi and Bangalore. The author tells a gripping story about a man who despite being born in the poorest circumstances, aspires to climb above his predetermined fate of being born and dying in 'the darkness' and does this through his brutal preparation for the murder of his master Ashok. Balram's ascent represents subaltern advancement in the postcolonial world; it is a protest that no

2022 - 23

55

macmillan education

Unwinding Portrayal of Feminist Outlooks in Indian English Literature

Editors:
Vinita Virgandham
Madhavi Moharil

Contents

1. Depiction of Women Characters in the Fiction of Rohinton Mistry — 1
   Abdul Shamim and Kapil Singhel
2. Women Characters in Indian English Fiction: Variant Roles and Approaches — 9
   Santosh S Chouthaiwale and Amarsinha Mahavirsinha Dinore
3. Unsung Poetic Voice of Sarojini Naidu — 19
   Chetna H Pathak
4. Representation of Women's Agony in Kamala Markandaya's *Nectar in a Sieve* — 27
   V Priyanga and G Ruby Davaseeli
5. Transition of Women from Traditional Housewife to Nationalist Ideal in Raja Rao's *Kanthapura* — 32
   Grishma Manikrao Khobragade
6. Role of Indian Women in the Freedom Movement — 41
   Indira A Budhe
7. Exploring the Devoiced in Temsüla Ao's *These Hills Called Home: Stories from a War Zone* — 50
   J Priyanka and R Rajavelu
8. Quest for Identity in Jhumpa Lahiri's *The Namesake* — 55
   Moulshree Mamgain Bathe
9. Marginalised Narrative of Women's Contributions to the Freedom Movement in Raja Rao's *Kanthapura* — 61
   Neetu Sangwan
10. Women and Shelter: A Critical Perspective — 68
    Pradnyashailee Bhagwan Sawai
11. Unknown and Unsung Heroines of the Indian Independence Movement — 74
    Rajendra Pise
12. Marital Incompatibility in Sunetra Gupta's *Memories of Rain* — 82
    Rajkumar S

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

1 Depiction of Women Characters in the Fiction of Rohinton Mistry

Abdul Shamim
Renuka College, Besa, Nagpur
Kapil Singhel
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Abstract

Literature is considered a mirror of society; it reflects what happens in society. Although literature affects society, it too is affected by it. Fiction is a genre of literature that creates imaginary characters, events, and situations in prose form for narration. Conventionally, it has been observed that fiction is male-centric and women are always given a subordinate position. However, with the emergence of feminist theories, a great deal of interest has been seen in the study of the depiction of women in fiction. In the present paper, the researcher has tried to analyse how women have been depicted by an acclaimed Indo-Canadian writer, Rohinton Mistry, in his three novels: *Such A Long Journey* (1991), *A Fine Balance* (1995), and *Family Matters* (2002).

Keywords: Women, Parsi, depiction, post-independent India, character, traditional, middle-class family, revolutionary

Introduction

Rohinton Mistry was born in India and migrated to Canada in the 1970s but he frequently returns to India for his literary creations. Although his oeuvre is not voluminous, it reflects the social milieu of post-independent India. His fiction depicts stories of the Parsi community. In most of his fictional works, he describes the situations of his traditional Parsi community in post-colonial India. The female characters that have been

2022-23

56, 57

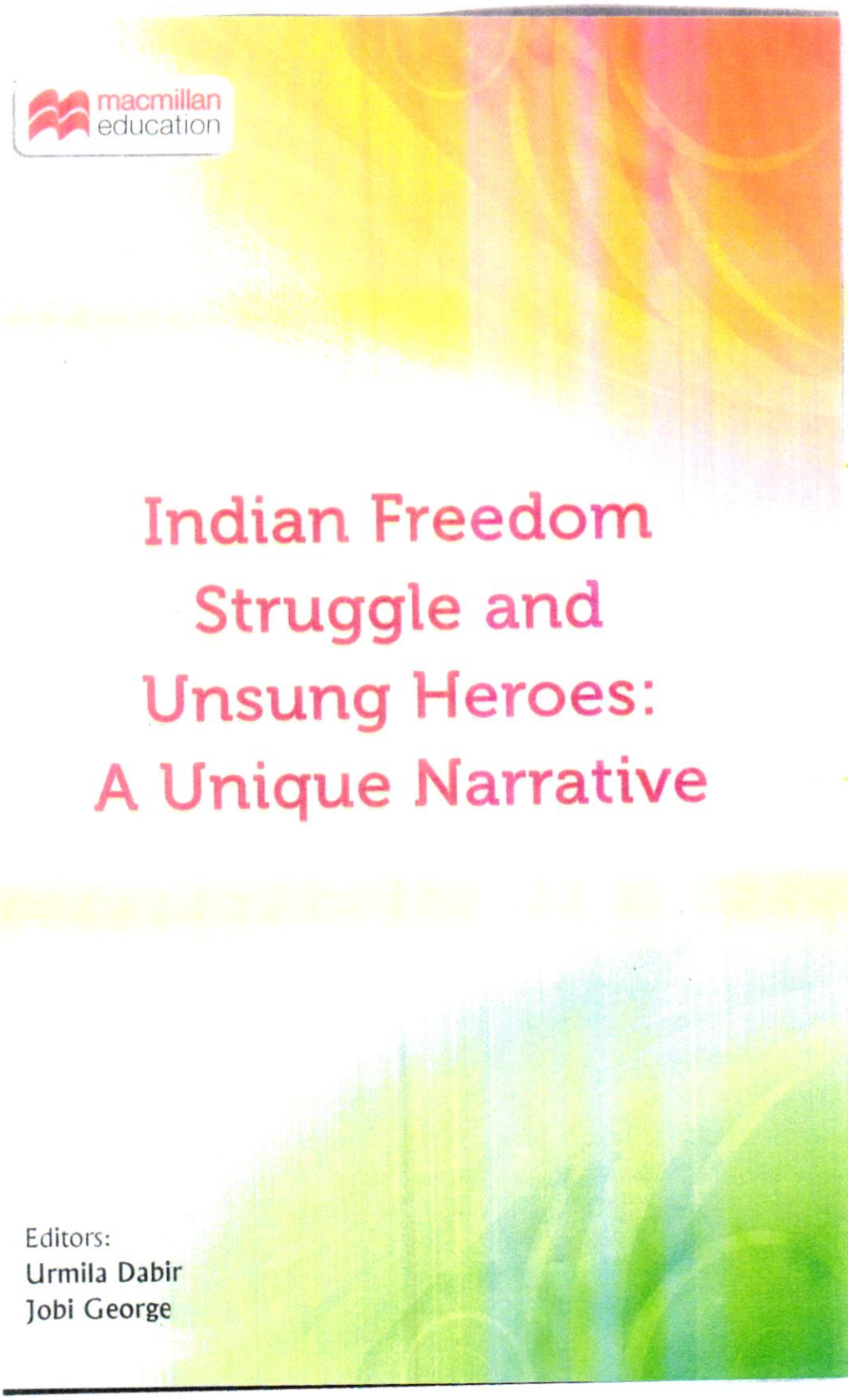

Indian Freedom Struggle and Unsung Heroes: A Unique Narrative

Editors:
Urmila Dabir
Jobi George

Contents

Preface *vii*

1. Kamala Nehru: Unsung Heroine of the Indian Freedom Struggle 01
   Archana Bobade/Shelke
2. The Image of Gandhiji in Mulk Raj Anand's *Untouchable* 07
   Bharathi K
3. Rabindranath Tagore's *Gora*: National Identity beyond Caste and Religion 12
   Gajanand Nayak
4. Gandhian Ideology in Raja Rao's *Kanthapura* 18
   Heena Kausar and Kapil Singhel
5. India's Freedom Struggle and Reviving Cultural Identities in *The Saga of Dharmapuri* 24
   Jagdish K Jangale
6. Traces of Nationalism and Spiritualism in Raja Rao's *Kanthapura* 32
   Kiran Kumar
7. Gandhism and Erosion of Caste in *Kanthapura* 37
   Latha G M
8. Contribution of Aruna Asaf Ali to India's Freedom Struggle 42
   Mangala V Ambadkar
9. Common People as Heroes in the Indian Freedom Struggle 47
   Manjusha Y Dhoble
10. *Chotti Munda and His Arrow*: A Resistance to Cultural Imperialism 53
    Manoj Shankarrao Madavi
11. Gandhian Philosophy in R K Narayan's *Waiting for the Mahatma* 60
    Sana Kausar
12. Birsa Munda: The Great Freedom Fighter and Social Activist 66
    Sandip Rupraoji Masram and Seema Sanjiv Malewar

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

4 Gandhian Ideology in Raja Rao's *Kanthapura*

Heena Kausar
SK Porwal College, Kamptee
Kapil Singhel
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Abstract

Raja Rao has contributed immensely to Indian English writing and is considered one of the most prolific writers. In his works he broadly focuses on 'nationalism' as one of the central themes. In *Kanthapura* he has focused on the impact of the movement and freedom struggle in the village situated in the southern part of India called Kanthapura. The novel gives a brief account of the political, religious social background of the freedom movement. The present research paper mainly attempts to study Gandhian ideology in the novel.

Keywords: Political, religious, nationalism, rural, Gandhian ideology

Kanthapura is the first novel of Raja Rao written in 1938. It describes the period in which the struggle against the foreign government was dominating the political scenario in India. The novel is a graphical representation of the superstitious and caste ridden village which. Achakka is the narrator of the story. Goddess Kenchamma is worshipped by the people of the village. The whole village is both religious and superstitious. At that time, the Non-cooperation Movement was in progress. The Congress under the leadership of Gandhi was leading the movement. Raja Rao supported the ideas of Gandhi and *Kanthapura* as a political novel is influenced by the principles of Gandhi.

12 Birsa Munda: The Great Freedom Fighter and Social Activist

Sandip Rupraoji Masram
Seema Sanjiv Malewar
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Abstract

India is the land of heroes, many of whom sacrificed their lives for the Independence of India, but their acts have gone unnoticed. The freedom movement in India started in different parts of the country in 1857. The revolt of Indian soldiers is considered by many as the beginning of the freedom movement. In this movement, two types of ideologies of Indian soldiers have come to the fore. One is the ideology of revolting through non-violence and the other ideology is that of armed rebellion. People of many castes and tribes participated in the freedom struggle of India. In the present research paper, the significant contribution towards the freedom struggle of a tribal hero, Birsa Munda, has been briefly studied.

Keywords: Freedom Struggle, Tribal Society, Birsa Munda

Introduction

India's great tribal hero, Birsa Munda, has greatly contributed to the freedom struggle. The great Birsa Munda was born on November 15, 1875 in Ulihatu village of Khunti district of Jharkhand state. In the pre-Independence period, this state used to fall in the Lohardaga district of Bengal Presidency. During his time, the tribes used to move from one place to another in search of employment, which is why most of Birsa Munda's childhood was spent moving from village to village with his parents. He started a movement against the British rule

22-23

(58)

भारतीय संस्कृति के विविध आयाम

ISBN 978-93-92023-23-1

सम्पादक
डॉ. कमलेश शक्टा

सहसम्पादक
डॉ. महेशानन्द नौड़ियाल

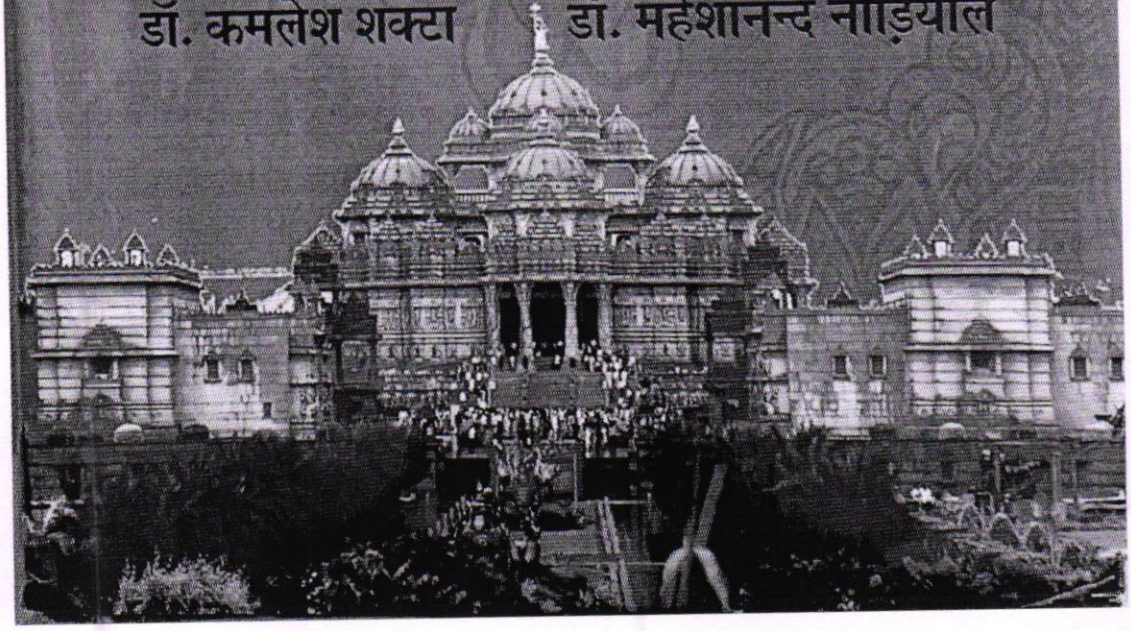

11. भारतीय संस्कृति में षोडश संस्कार — 89
—मनीलता पचानौत

12. भारतीय संस्कृति का भौगोलिक विश्लेषण — 97
—डॉ. तौफिक अहमद

13. भारतीय संस्कृति में संस्कार एवं उनकी प्रासंगिकता — 103
—डॉ. उषा रानी शर्मा

14. पौराणिक कथानकों में छिपा आधुनिक विज्ञान — 109
—भूप सिंह धामी

15. धर्मशास्त्रग्रंथों में अहिंसा विमर्श — 117
—डॉ. अरूण पवार

16. स्वामी विवेकानन्द के दर्शन में व्यावहारिक वेदान्त : भारतीय राष्ट्रवाद के संदर्भ में — 125
—डॉ. प्रकाश लखेड़ा

17. भारत की विविध भाषाएं — 137
—डॉ जगदीश चन्द्र जोशी

18. गुरु शिष्य परंपरा (रामायण तथा महाभारत के अनुसार) — 139
—ममता

19. भारतीय संस्कृति–विविधता में एकता का समन्वय — 146
—डॉ. रामधन नौटियाल

20. भारतीय संस्कृति में निहित आर्थिक विचार — 152
—डॉ. सीता मेहता

21. भारतीय संस्कृति में मोक्ष की अवधारणा — 157
—नेहा पाठक एवं डॉ. अभिषेक कुमार भारद्वाज

22. भारतीय हठयौगिक परंपरा में शोधन क्रियाओं का महत्व — 165
—जयदीप नेगी' एवं डॉ. अभिषेक कुमार भारद्वाज

23. भारत की विविध भाषायें — 176
—डॉ. विकम सिंह बर्त्वाल

24. बुन्देली लोकगीतों में 1857 की क्रांति की गूँज — 182
—डॉ. अखिल कुमार गुप्ता

15

धर्मशास्त्रग्रंथों में अहिंसा विमर्श

–डॉ. अरूण पवार*

पतंजलि पुरस्कृत योग के सभी अंगों के अर्थों का संग्रह जैसा है, वैसा धर्मशास्त्र में नहीं मिलते हैं। परन्तु 'धर्मशास्त्रयोग' या 'स्मार्तयोग' शब्द का प्रयोग प्राप्त होते है। इस दृष्टि से यह तय करने का प्रयास है, कि धर्मशास्त्र में अहिंसा की अवधारणा क्या होनी चाहिए। इस हेतु से कुछ धर्मसूत्र और स्मृतिग्रन्थ का अध्ययन किया गया है। धर्मशास्त्रीय दृष्टिकोण से योग की अवधारणा का अध्ययन करते समय, यह देखा गया कि पतंजलि पुरस्कृत योग वास्तविक रूप में हैं; परन्तु धार्मिक ग्रंथों में साधना के रूप में आसन और समाधि का वर्णन नहीं मिलता है। केवल धर्मशास्त्रीय ग्रंथों के आधार पर प्राप्त सन्दर्भों को यहाँ सम्मिलित किया गया है। पुराणग्रन्थों में इस विषयवस्तु पर चर्चा करते हुए इधर–उधर कई सन्दर्भ दिए प्राप्त होते हैं; कुछ पुराण और स्मृतिग्रंथ समकालीन हैं, इसलिए विषय वस्तु और उसके प्रवाह में समानता दिखती है ।

योग शब्द 'युजिर योग', 'युज् समाधौ' और 'युज् संयमने' शब्दों में पाया जाता है, जिसका अर्थ क्रमशः विलय करना, मध्यम या नियंत्रित होना है। योग के यमनियमादि आठ अंगों का अभ्यास करने से मन की अशुद्धता दूर होती है और ज्ञान की शक्ति प्रज्वलित होती है, उसका परिणाम मन में विवेक पैदा करना होता है। योग साधक को इस अंग की उतनी ही आवश्यकता होती है जितनी शरीर के प्रत्येक अंग को चाहिए। परिणामस्वरूप, यदि इनमें से कोई भी अंग

* सहायक प्राध्यापक, संस्कृत विभाग, वसंतराव नाईक शासकीय कला एवं समाजविज्ञान संस्था, नागपुर

छोटा पड़ जाता है, तो भी योग का अनुष्ठान विकलांग बना रहेगा; परन्तु योग के सभी अंग समान रूप से महत्वपूर्ण नहीं होते हैं। यम का अनुष्ठान अवश्य करना चाहिए, अन्यथा साधक भ्रष्ट हो जाएगा; लेकिन नियम का अनुष्ठान जितना संभव हो उतना करना चाहिए। साथ ही आसन प्राणायाम का अनुष्ठान अपने स्वभाव के अनुसार ही करना चाहिए; परन्तु प्रत्याहार सभी को करना चाहिए। योग के पहले पांच बहिरंग और अगले तीन आंतरिक उपकरण हैं। अंतरंग साधना का अनुष्ठान योग साधक को अवश्य करना चाहिए। अर्थात यम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि आदि योगांग महत्वपूर्ण हैं, इसलिए इसके अनुष्ठान ठीक और पूरी तरह से किए जाने चाहिए। नियम, आसन और प्राणायाम योगानुकूल रहनेसे अनुष्ठेय हैं; लेकिन योग की प्रगति पूरी तरह से इस पर निर्भर नहीं है, इसलिए साधक को यदि संभव हो तो अपनी समग्र आंतरिक और बाहरी स्थिति के अनुसार इसका अभ्यास करना चाहिए।

पतंजलि योग सूत्र के अनुसार यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि योग के आठ अंग हैं।[2] योगी याज्ञवल्क्य ने याज्ञवल्क्य[3] और वशिष्ठ संहिता में योग के आठ अंगों को स्वीकार किया है।[4] लेकिन सूत्रोपनिषद में योग के छह अंगों को ही स्वीकार किया गया है।[5]

यम उपरमे या भ्वादिगण में धातु, 'नन्दी–ग्रही पचादिभ्यो ल्यु–णित्यचः' (3.1.134) सूत्र द्वारा कर्ता के अर्थ में अच् प्रत्यय के योग से 'यम' शब्द की व्युत्पत्ति होती है।[6] यम का अर्थ है अपने विषयों से मन और इंद्रियों को दबाना।[7] योगशास्त्र में 'यम' इस अंग का विशेष महत्व है। अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य और अपरिग्रह ये पांच यम हैं।[8] अहिंसा और ब्रह्मचर्य दोनों का महत्व विशेष है। जब उन्हें संयम से किया जाता है, तो अन्य योग अनुष्ठान आसान हो जाते हैं। यदि उनके कर्मकांडों की उपेक्षा की जाती है, तो योग अनुष्ठान सुचारू रूप से नहीं चलते हैं। इसलिए अनुष्ठान ठीक से किए जाने की अपेक्षा होती है। इस यम को सार्वभौम महाव्रत कहा जाता है।[9]

योगसूत्र में 'अहिंसा प्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरात्यागः'[10] मन में कहीं भी हिंसा का भाव उत्पन्न न होना ही, अहिंसा की प्रतिष्ठा है। जिस चित्त मे अहिंसा की उत्पत्ति होती है, वह चित्त वैरभाव से मुक्त हो जाता है। व्यासभाष्य के अनुसार, 'अहिंसा=सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः'[11] अर्थात किसी भी प्राणियों का द्रोह न करना; मन, वाणी और शरीर से दुःख न देना ही अहिंसा है।

गौतम धर्मसूत्र में जाति और धर्म के वर्णन में अहिंसा का उल्लेख प्राप्त होता है। 'आदत्तदानं हिंसा'[12] अर्थात दी गई वस्तु को पुनः स्वीकार और किसी भी प्राणियों की हिंसा नहीं करना चाहिए। यह भी उल्लेख है कि यदि वह 'दुर्बलहिंसायां

च विमोच्यते शक्तश्चेत'[13] की रक्षा करने में सक्षम होने पर भी रक्षा न करे, तो वह हत्यारे के समान ही दोषी होता है ।

मनुस्मृति में धर्म का पालन और अध्यात्मिक साधना से अहिंसा का उल्लेख मिलता है। अपने कर्तव्य के प्रति जागरूक 'धर्ममिच्छता' शिक्षक को 'अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम्' हिंसक सजा का सहारा नहीं लेना चाहिए।[14] 'हिंसरतश्च यो नित्यं नैहासौ सुखमेधाते' अपने कर्तव्य में विफल रहने वाला 'अधार्मिको नरो' व्यक्ति इस दुनिया में और परलोक में लगातार हिंसा से कभी खुश नहीं होता है ।[15] जैसा बोले तद्वत व्यवहार करने वाला, 'अहिंस्रो दमदानाभ्यां जयेत् स्वर्गं तथाव्रतः' समशीतोष्ण के प्रति सहिष्णु; हिंसा से निवृत्त होकर यदि वह विरत इंद्रियों का निग्रह करता है तो स्वर्ग में जाता है।[16] 'वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च। अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम्' वेदाभ्यास, शुचिता, तपाहिंसा आदि से पूर्व जन्म का स्मरण होता हैं।[17] 'योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखैछाया'

मनुस्मृति में अहिंसा के सन्दर्भ में वर्णन किया गया है कि जो व्यक्ति किसी अहिंसक पशु को बलपूर्वक मारता है, वह सांसारिक और परालौकिक आनंद का भोगी नही होता है। साथ ही अध्यात्म की दृष्टि से भी 'अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः। तपसश्चरणैश्चौग्रैः साधयन्तीह तत्पदम्'[18] शास्त्रबाह्य हिंसा न करनेवाला तप, कृच्छ, इन्द्रियोंका निग्रह करके ब्रह्मपद को तप प्राप्त होता है। यंहा वैदिक परंपरा के अनुसार पशु वध को अहिंसा कहा गया है। 'या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिश्चराचरे। अहिंसामेव ता विद्याद् वेदाद् धर्मो हि निर्बभौ'[19]

लिंगपुराण में, 'अहिंसैषा समाख्याता या चात्मज्ञानसिद्धिदा'[20], शांति और अहिंसा के कठिन परिश्रम को 'तप' कहा गया है। स्वाहित के अनुसार यदि साधक दूसरों की भलाई के लिए हर प्रकार का कार्य कर रहा हो तो वह 'असत्कृतवृत्तियुक्त' कहलाता है। 'उद्वेगजननं हिंसा संताप करणं तथा 'जीवात्मा और 'परमात्मा' के बीच हृदय के दृष्टिकोण को विकसित करना और किसी भी परिस्थिति में सभी जीवों को किसी भी तरह का दर्द नहीं देना हि सबसे अच्छा 'योग' कंहा गया है। 'भूतापीडा ह्याहिंसा स्यादहिंसा धर्म उत्तमः' अहिंसा को सर्वोच्च धर्म के रूप में सूचित किया गया है। पुराण अहिंसा के माध्यम से धर्म के चक्र को तेज करने का वर्णन करते हैं। 'रुक्कृतिः शोणित कृतिः पैशुन्यकरणं तथा। हितस्यातिनिषेधश्च मर्मोद्घटनमेव च। सुखापहनुति संरोधौ वधो दशविधा च सा' अग्नि पुराण में कुल दस प्रकार की हिंसा का वर्णन किया गया है, जैसे प्रताड़ना, बदनामी, कार्य में बाधा।[21] 'कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा। अक्लेशजननं प्रोक्ता त्वहिंसा परमर्षिभिः'[22] मन, वाणी और कर्म से किसी प्रकारका

क्लेश निर्माण न करना हि अहिंसा है, इससे श्रेष्ठ न कोई धर्म नहीं है, और न उत्तम सुख है ।

'अहिंसा सर्वभूतानां कर्मणा मनसा गिरा'[23] वायुपुराण में यह सुझाव दिया गया है कि मन, वाणी और कर्म में सभी जीवों के लिए अहिंसा होनी चाहिए। 'कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा। अक्लेशजननं प्रोक्ता त्वहिंसा परमर्षिभिः'[24] 'अहिंसा सर्वोच्च धर्म है और किसी भी प्राणी को मन, कर्म और वाणी से पीड़ित नहीं करना चाहिए। 'अहिंसा व्रतमित्युक्तं कल्पान्ते भूपतिर्भवेत्'[25] मत्स्यपुराण में अहिंसाव्रत के वर्णन में, एक स्वर्ण मृग के साथ गाय का दान करने और अश्वमेधयज्ञ का फल प्राप्त करने से कल्पांत के अंत में राजा बन सकता है।

कूर्मपुराण में अहिंसा को सामान्य धर्म कहा गया है। उसके लिए अहिंसा, परोपकारी वक्ता और ईर्ष्या का नियमन आदि बताया गया है। 'अहिंसा प्रियव दित्वमपैशुन्यमल्ककत' के साथ–साथ स्कंदपुराण में धर्म पारायणते के संदर्भ में 'अहिंसान्वैष्णवान् यज्ञान् कुर्याच्छक्त्या यथाविधि' के साथ–साथ 'अहिंसापूजाविधिना यजंते चान्वहं ही ते' और 'अहिंसा वेदविद्याभिस्तुष्ठिरस्यद्धर्म भक्तिभिः' 'अहिंसयन्दुरुक्ताद्यैः प्राणिनो भूमिचारिणः'[26] जीवनदान हि सबसे बड़ा उपहार है और 'अहिंसा सर्वदेवेभ्यः पवित्रा सर्वदायिनी'[27] अहिंसा के नियमन के माध्यम से पवित्रता के साथ–साथ सर्वस्वसिद्धि प्राप्ति का वर्णन है।

स्कंदपुराण में अहिंसा ही सर्वोच्च धर्म है और इससे बढ़कर कोई सुख नहीं है। 'अहिंसैव परोधर्मः तत्र वेदेऽस्ति कीर्तितः। अहिंसा परमो धर्मस्तदग्निज्जीत्यते कुतः। अहिंसायाः परोधर्मो नास्त्यहिंसापरं सुखम्' 'यजुर्वेदीय हवनकर्ता' यज्ञ में पशुओं की बलि का कार्य देखकर इन्द्रदेवता से प्रश्न करते हुए कहते हैं, 'अधर्मो बलवानेश हिंसा धर्मेप्सया तव' हे देवराज यह एक महान अधर्म है जो धर्मप्राप्ति के लिए उकसाकर जीव की हिंसा की जा रही है। 'नायं धर्मो त्यधर्मोऽयं न हिंसा धर्म उच्यते' आप धर्म को मिटाने के लिए अधर्म के मार्ग पर चल रहे हैं।[28]

'अहिंसाप्येवमेवैषा द्विजगुर्वग्निपूजेन' ब्रह्मचर्य का पालन करके गाय और अग्नि की पूजा करनी चाहिए; क्योंकि इसे अहिंसा कहा जाता है। 'विधिना यादृशी हिंसा' विधिके विधान में हिंसा' का वर्णन किया गया है। इस विवरण में निहित हिंसा होनी चाहिए। स्कंदपुराण में, 'वेदोदितां विहायऽपि हिंसा पापैर्न लिप्यते'कर्मकांडों के अभाव में की जाने वाली पूजा अहिंसा कहलाती है। 'तपस्युपरमश्चैव यम इत्यभिधीयते' साधक की तपस्या में 'उपरम' होना ही 'योग' है। 'अहिंसा प्रथमो हेतुर्यमस्य यमिनां वराः'[30] यह सुझाव दिया जाता है कि जो लोग यम को नियंत्रित करते हैं उन्हें पहले अहिंसा को नियंत्रित करना चाहिए।

वायुपुराण में, 'अकामादपि हिंसेत यदि भिक्षुः पशून्मृगान्'[31] मन, वचन और कर्म से सभी प्राणियों के प्रति अहिंसा का पालन करना चाहिए। 'प्राणि हिंसा न कुर्वीत न 'नीयात्सन्ध्ययोर्द्वयोः'[32] स्कंदपुराण में कहा गया है, कि यदि साधक ने बिना किसी अपेक्षा के किसी पशु के साथ हिंसा की हो तो उसे तपस्या के रूप में कठोर चंद्रयानव्रत' करना चाहिए। 'अकस्मादेव हिंसान्तु यदि भिक्षुः समाचरेत्'[33] साथ ही, पुराणों में यह सुझाव दिया गया है कि अज्ञानी रहते हुए हिंसा का शिकार होने पर साधक को 'कृच्छटिकरिच्छ' या 'चंद्रयानव्रत' करना चाहिए।

धर्मशास्त्र में अहिंसा की अवधारणा का वर्णन किया गया है। धर्मशास्त्र का मुख्य विषय संस्कार है और इसमें उपनयन, आचार, विवाह, तर्पण में आह्निक–कर्म, देवतर्पण, ऋषितर्पण, पंचमहायज्ञ, सदाचार, व्यवहार और प्रायश्चित आदि शामिल हैं। विषय चर्चा की धारा में यम, नियम, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा और ध्यान आदि के संदर्भ में योग के पात्र मिलते हैं। पतंजलि प्रायोजित योग यहां अपेक्षित नहीं है। क्योंकि धर्मशास्त्र का मुख्य उद्देश्य योग नहीं है। धर्मशास्त्रीय संदर्भों के अतिरिक्त पुराणों के संदर्भों पर भी यहाँ विचार किया गया है धर्मशास्त्र का अध्ययन करते समय इतिहास और संबंधित ग्रंथों में स्मार्तयोग का उल्लेख मिलता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. 'ऋग्वेद', संपा. गंगा सहाय शर्मा, संस्कृत साहित्य प्रकाशन, दिल्ली– 2016

2. 'अथर्ववेद', संपा. गंगा सहाय शर्मा, संस्कृत साहित्य प्रकाशन, दिल्ली –2015

३. 'महाभारत', (संपूर्ण खंड) संपा. रामनारायणदत्त शास्त्री पाण्डेय, गीताप्रेस गोरखपुर – १९६५'

४. भगवद्गीता', संपा. ए. सी. भक्तिवेदांत स्वामी,भक्तिवेदांत बुक ट्रस्ट – मुंबई –२०१६

५. 'ईशादि नौ उपनिषद्', हरिकृष्णदास गोयंदका,गीताप्रेस गोरखपुर – 2005

६. 'आपस्तम्बधर्मसूत्रम्', संपा. उमेशचन्द्र पाण्डेय, चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस – वाराणसी – १९६७

७. 'गौतमसूत्राणि', संपा. उमेशचंद्र पाण्डेय, चौखम्भा संस्कृत सीरिज आफिस – वाराणसी – १९६६

८. 'पातंजल योगसूत्र', संपा. बलराम सदाशिव अग्निहोत्री, प्रवीण प्रकाशन, औंध पुणे – 2000

९. 'योगसूत्रम् (षट्टीकोपेतम्)', संपा. ढुण्ढिराज शास्त्री,चौखम्भा संस्कृत संस्थान् वाराणसी – 2009

१०. 'याज्ञवल्क्यस्मृतिः', संपा. उमेशचंद्र पाण्डेय, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी – १९९४

११. 'वायुपुराण', संपा. रामप्रताप त्रिपाठी, हिन्दी साहित्य सम्मेलन, प्रयाग – १९८७

12. 'अग्निपुराणय्', संपा. शिवप्रसाद द्विवेदी, चौखम्भा संस्कृत प्रतिष्ठान दिल्ली – 2004

१३. 'स्कन्दमहापुराणम्', संपा. एस. एन. खंडेलवाल, चौखम्भा संस्कृत सीरिज आफिस – वाराणसी – 2016

१४. 'स्कन्दपुराण', (भाग 2,३,४.) संपा. नरहररावजी शास्त्री जोगळेकर, दामोदर सावळाराम आणि मंडळी, मुंबई – १९१६–२१

१५. 'लिंगपुराण', (प्रथम–द्वितीय खण्ड) संपा. श्रीराम शर्मा आचार्य, संस्कृति संस्थान, बरेली –१९६६

संदर्भ

1. भा. मा. पा. यो. –पृ. ३०.
2. यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि। योगसूत्र– 2.29.,
3. यमश्च नियमश्चैव आसनं च तथैव च ।
   प्राणायामस्तथा गार्गि प्रत्याहारश्च धारणा ।
   ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि वरानने ।। याज्ञवल्क्यस्मृति – 2.23.24
4. यमश्चव नियमश्चैव तथासनमपीष्यते ।
   प्राणायामस्तथा शक्ते प्रत्याहारश्च धारणा ।
   ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि तपोधन ।। वशिष्ट संहिता. – 1.33
5. प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ धारणा ।
   तर्कश्चैव समाधिश्च षडाङ्गो योग उच्यते। सूत्रोपनिषद्–1.33.
6. अष्टाध्यायीसूत्रपाठः ।
7. यच्छ्वाङ्गमसिप्रज्ञः। कठोपनिषद् ., यतचित्तात्मन्। भगवद्गीता – 4.21.
8. अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा :। योगसूत्र –2.30.
9. जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौम महाव्रतम्। तत्रैव–2.31.
10. योगसूत्र – 2.35.2
11. व्यासभाष्य –2.30.
12. गौतमधर्मसूत्र– 1.2.22,1.3.33.
13. गौतमधर्मसूत्र – 3.3.19.
14. मनुस्मृति– 1.1.159 .
15. मनुस्मृति– 4.170.
16. मनुस्मृति– 4.246.
17. मनुस्मृति– 4.148.
18. मनुस्मृति– 6.75.
19. मनुस्मृति– 5.44.
20. क) ... आत्मवत्सर्वभूतानां हितायैव प्रवर्तनम् लिङ्गपुराण – 18 –19,
    स्कन्दपुराण–1.55.15 / 16.,
    ख) अहिंसा सर्वतः शान्तिस्तः इत्यभिधीयते। स्कन्दपुराण – 1. 10.19.
21. अग्निपुराण – 2732.4 – 7.
22. कूर्मपुराण (उ.) 11.14 – 15,

23. वायुपुराण–18.15. .

24. क) कुर्मपुराण (उ.) 11.14–15., स्कन्दपुराण – 3.2.19.,
ख) अहिंसा प्राणिमात्ररस्स मनोवाक्तनुभिस्तु या ।
तथैव पितरः सर्वे तृप्यन्ति दयालवः ।। स्कन्दपुराण – 1.10.19

25. वर्जयित्वा पुमान्मांसमब्दान्ते गोप्रदो भवेत् ।
तदवद्धेममृगं दद्यात्सोऽश्वमेघफलं लभेत। मत्स्यपुराण–101.35.

26. क) ... सामासिकभिमं धर्म चातुर्वण्येऽब्रवीन्मनुः । कूर्मपुराण –2.67/68,
ख)... ब्रतजन्मोत्सवान्विष्णोः सम्भारेण च भूयसा ।। स्कन्दपुराण – 101.1..40.,
सनः सनत्सुजातश्च सनकः स सनन्दनः ।
सनत्कुमारः कपिल आरुणिश्च सनातनः ।
ऋभुर्यतिश्च हंसाद्या मुनयो नैष्ठिकव्रताः ।
बासुदेवस्याङ्गतया भावयित्वा सुरान्पितृन् तत्रैव– 3.29.39.
...हृदि विष्णु दधीरन्ये ते सत्पात्राणि वै द्विजाः। तत्रैव –2.22.26.,
...यः सिद्धिमेति जप्येन समैत्रो मुनिरुच्यते ।। तत्रैव – 2.12.4.

27. जीवितस्य प्रदानाद्धि नान्यद्यांन विशिष्यते ।
तस्मात्सर्व प्रयत्नेन देयं प्राणाभिरक्षणम।।
...दानं हि जीवितस्याहुः प्राणिनां परमं बुधः ।। मत्स्यपुराण –80.17 – 18.

28. क) ... नवः पशुविधिस्विष्टस्तव यज्ञे सुरोत्तम।।
ख) अधर्मो धर्मघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया। मत्स्यपुराण –143.92/13.,
अहिंससैव परोधर्मः तत्र वेदेऽस्ति कीर्तितः ।
साक्षात्पशुवधो यज्ञे न हि वेदस्य सम्मतः ।। स्कन्दपुराण – 2.4.27.,
...साक्षात्पशुवधो यज्ञे न हि वेदस्य सम्मतः । तत्रैव – 2.6.14..,
...ह्यामाने यतो वह्नौ सूक्ष्मजीववधो महन् तत्रैव– 1.63.67.,
...विधिनां या भवेद्धिसात्वहिंसैव प्रकीर्तित ।। कूर्मपुराण (उ.) 11.15.

29. क) लिङ्गपुराण – 1.6.20.,
ख) या वेदविहिता हिंसा सा न हिंसेति निर्णयः ।
शस्त्रेणाहन्यते यच्छ पीडाजन्तुषु जायते ।।
स एवाधर्म एवास्ति लोके धर्मविदांवर ।
वेदमन्त्रोविहन्यन्ते विना शस्त्रेण जन्तवः ।।
जन्तुपीडाकरानैव सा हिंसा सुखदायिनी। स्कन्दपुराण– 3.36.70 –73.

30. क) लिङ्गपुराण –1.6.10..,
ख) गुरोरपि हिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत्
नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदावसेत् तत्रैब –1.8. 10,
नियमस्यापि वै मूलं यम एव न संशयः। तत्रैव –1.8.11.

31. क) ... कृच्छ्राति कृच्छ्रं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा । वायुपुराण – 18.16.
ख) नाङ्घी प्रतायेदग्नौ न वस्तु अशुचिक्षिपेत्। स्कन्दपुराण –3.6.60.,

शौचं तपो दया सत्यमिति धर्मपदानि च ।
चतुर्भ्यो वदनेभ्यश्च चत्वारि ससृजे ततः ।। तत्रैव –2ण्24.3 9.,
स्वाध्याययोगे गतमानसस्य मोक्षो ध्रुव नित्यमहिंसकस्य ।। तत्रैव –. 4.4०.161.
मधुमांसं प्राणिहिंसा भास्करालोकनान्जेन ।
स्त्रियं पर्युषितोच्छिष्टं परिवादं विवर्जयेत् ।। तत्रैव – 4.36.21.

32. तत्रैव
33. क) ... कुर्यात्कृच्छातिकृच्छ्रं तु चान्द्रायणमथापि वा ।। कूर्मपुराण (उ.) –29.34.,
ख) धर्म भजस्व सततं प्राणिहिंसा परित्यज। स्कन्दपुराण – 3.45.25.

2022-23
59
DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

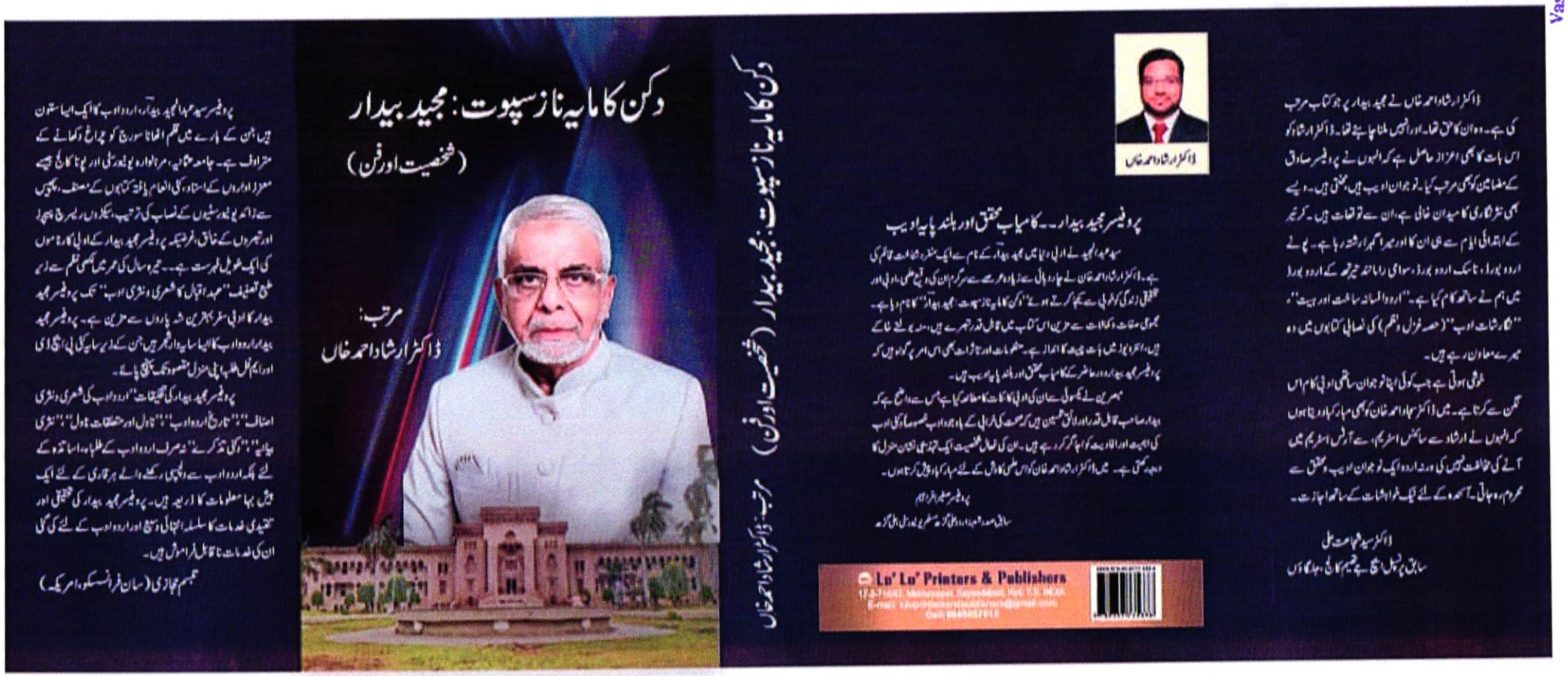

DAKAN KA NAAYA NAAZ SAPOOT-

ISBN - 978-93-5777-433-8

تمام حقوق بحق مرتب محفوظ۔

کتاب	:	دکن کا مایہ ناز سپوت: مجید بیدارؔ (شخصیت اور فن)
مرتب	:	ڈاکٹر ارشاد احمد خان
تعداد	:	پانچ سو
قیمت	:	600/ روپئے
سن اشاعت	:	جنوری 2023ء
کمپوزنگ	:	اسماک آرٹس اینڈ گرافکس، ناندیڑ
سرورق ڈیزائننگ	:	اسماک آرٹس اینڈ گرافکس، ناندیڑ
ناشر	:	لُولُو پبلی کیشنز، حیدرآباد

Dakan Ka Maaya Naaz Sapoot : MAJEED BEDAR

Edited by : Dr. Irshad Ahemad Khan

Edition : 1st Jan 2023 **Price : 600**

ISBN No. 978-93-5777-433-8

ملنے کا پتہ: شعبہ اردو این ایس بی کالج ناندیڑ۔

صابر منزل، گلزار باغ حیدر باغ نمبر 2، ناندیڑ

Mob : 9922043593, 9767464280

E-mail : irshad_ahemad2000@yahoo.com

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

فہرست

نمبر شمار	عنوان	مصنف	صفحہ نمبر
۱۔	اپنی بات	ڈاکٹر ناصحہ عثمانی	
۲۔	انشائے رشیدی	پروفیسر عبدالحق	۷
۳۔	اردو میں مکتوب نگاری: آغاز وارتقا اور زوال	پروفیسر اسلم جمشید پوری	۱۴
۴۔	بشیر الدین احمد کی ادبی خدمات	ڈاکٹر ہما مسعود	۳۵
۵۔	مولانا محمد علی جوہر کی خطوط نگاری	ڈاکٹر اعظم انصاری	۵۰
۶۔	صفیہ اختر کی مکتوب نگاری	ڈاکٹر صبیحہ سید	۶۲
۷۔	اکبر الہ آبادی فن خطوط نویسی کے آئینے میں	ڈاکٹر شیخ عمران	۷۰
۸۔	[redacted]	ڈاکٹر محمد فرحان دیوان	۸۱
۹۔	غالبؔ کے خطوط میں زندگی کی کہانیاں	ڈاکٹر طاہرہ پروین	۹۹
۱۰۔	نکتہ داں، نکتہ سنج، نکتہ شناس: پروفیسر محمود الٰہی	ڈاکٹر بشریٰ بانو	۱۰۸
۱۱۔	خطوط اقبال میں تصوف کے مباحث	ڈاکٹر طالب اکرام	۱۴۲
۱۲۔	غالب کے فارسی خطوط کا مختصر تذکرہ	ڈاکٹر شبانہ عزیز	۱۵۷
۱۳۔	مجاہدین آزادی کے کچھ اہم تاریخی خطوط	ڈاکٹر نزہت فاطمہ	۱۷۴
۱۴۔	اردو میں خطوط نگاری کی روایت	ڈاکٹر عبدالحفیظ	۱۹۱
۱۵۔	حسرت موہانی خطوط کے آئینے میں	ڈاکٹر فرح ہاشم	۲۱۰
۱۶۔	خطوط غالب معلومات کا گنجینہ	ڈاکٹر امتیاز احمد علی	۲۱۹
۱۷۔	غبار خاطر کا تنقیدی جائزہ	ڈاکٹر معراج الدین خان	۲۲۷

Scanned with OKEN Scanner
DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

اکبرالہ آبادی فن خطوط نویسی کے آئینے میں

موجودہ دور سائنس وٹکنالوجی کا دور کہلاتا ہے۔انسان ترقی کے منازل طئے کررہا ہے۔اس کی چاند تک رسائی ہوری ہے۔واٹس ایپ ،فیس بک ،ٹوئیٹر ،سوشل میڈیا کا دور رواں ہے۔ترسیل کے نئے ذرائع پیدا ہوچکے ہیں۔باوجود ان تمام کے خطوط کی اہمیت سے انکار نہیں کیا جاسکتا۔خطوط نگاری کی تاریخ صدیوں سے انسانی تاریخ سے وابستہ ہے۔ابتدائی زمانے ہی سے لوگ پیغام رسائی یا ذہنی تسکین حاصل کرنے کے لیے خطوط کا استعمال کرتے تھے۔دنیا کی ہر زبان کی طرح اردو میں بھی خطوط کا خاصہ سرمایہ موجود ہے۔ضروریات زندگی میں اس کی غیر معمولی اہمیت ہے۔خطوط کے ذریعے دوری کو قربت میں تبدیل کیا جاسکتا ہے۔اتنا ہی نہیں ان کے ذریعے اس عہد کی تاریخ مرتب کی جاسکتی ہے جس دور میں یہ لکھے گئے ۔ساتھ ہی اس دور کی تہذیب معاشرت اور سماج ،رہن سہن ،زبان وغیرہ کا بھی علم ہوتا ہے۔ خطوط ادبی چاشنی ،لطافت ،نزاکت اور سادگی سے سرشار ہوتے ہیں۔اس میں فن کار کی ظاہری اور باطنی تمام باتوں کا عکس آجاتا ہے۔خطوط کی ادبی اہمیت کسی بھی تخلیقی کارنامے سے کم نہیں۔آج بھی اس کی افادیت قائم ودائم ہے۔خطوط نہ صرف شخصیت کے آئینہ دار ہوتے ہیں بلکہ جذبات ،واقعات اور حالات کی ترسیل کا ذریعہ بھی ہوتے ہیں۔ادب کی دیگر اصناف کی طرح مکتوب نگاری بھی ایک اہم صنف ہے۔ اردو مکتوب نگاری میں ادب کی قد آور شخصیات نے اہم کردار ادا کیا ہے جن میں علامہ اقبالؔ ،بابائے اردو مولوی عبدالحق ،مرزا غالبؔ ،مولانا ابوالکلام آزاد ،شبلی نعمانی ،الطاف حسین حالیؔ ،مہدی افادی ،سید سلیمان ندوی ،عبدالماجد دریا آبادی ،سرسید احمد خان ،عزیز لکھنوی ،ڈپٹی نذیر احمد ،محمد حسین آزاد ،اکبرالہ آبادی وغیرہ کے نام گرامی شامل ہیں۔جو اس بات کا ثبوت ہے کہ اردو میں مکتوب نگاری کی صنف قدیم اور توانا ہے۔

اکبر اردو شاعری کے ایک بہت بڑے ستون تھے۔انہیں صرف شاعر کہہ کر فراموش کرنا ٹھیک

ڈاکٹر شیخ عمران ،اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ اردو ،وسنت راؤ نائیک گورنمنٹ انسٹی ٹیوٹ آف آرٹس اینڈ سوشل سائنسز ،مہاراشٹر

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

Scanned with OKEN Scanner

مراسم تھے۔ دونوں کے درمیان خط و کتابت کا سلسلہ جاری و ساری رہتا۔ سروجنی نائیڈو اکبر کو ایک خط میں لکھتیں ہیں:

Anand Bhawan,

Allahabad.9th October 1917

Dear Maulvi Akbar Husain Sahib,

Well you let me do myself the honour of

Paying my respects to you tomorrow morning about

10.30,

if that hour be not to inconvenient. Iam leaving for

Patna by the afternoon train and I should indeed be sorry

to go without meeting the great satirist of our days.

Yours faithfully

Sarojini Naidu

(حیات اکبر، سید عشرت حسین، ص، ۱۲۷۔۱۲۸)

اگر چہ اکبر الہ آبادی کا جو مقام شاعری میں ہے وہ مکتوب نگاری میں نہیں اور اُن کے خطوط میں وہ شگفتگی نہیں جو ان کی شاعری میں ہے اس کے باوجود اکبر نے اپنے خطوط میں جدّت طبع کے جو جوہر دکھائے ہیں وہ اپنی مثال آپ ہیں۔ اکبر الہ آبادی کو سمجھنے اور ان کے خیالات کی روح سے واقفیت کے لیے ان کے خطوط کا مطالعہ درکار ہے۔ اس کے بغیر ہم اکبر اور ان کے فن کو نہیں سمجھ سکتے۔ اکبر نے نثر نگاری میں جو نقوش چھوڑے ہیں وہ ادب کا ایک اٹوٹ حصہ ہیں۔ اکبر الہ آبادی کے

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt. of Arts and Social Sciences
NAGPUR
Scanned with OKEN Scanner

22-2023 (60)

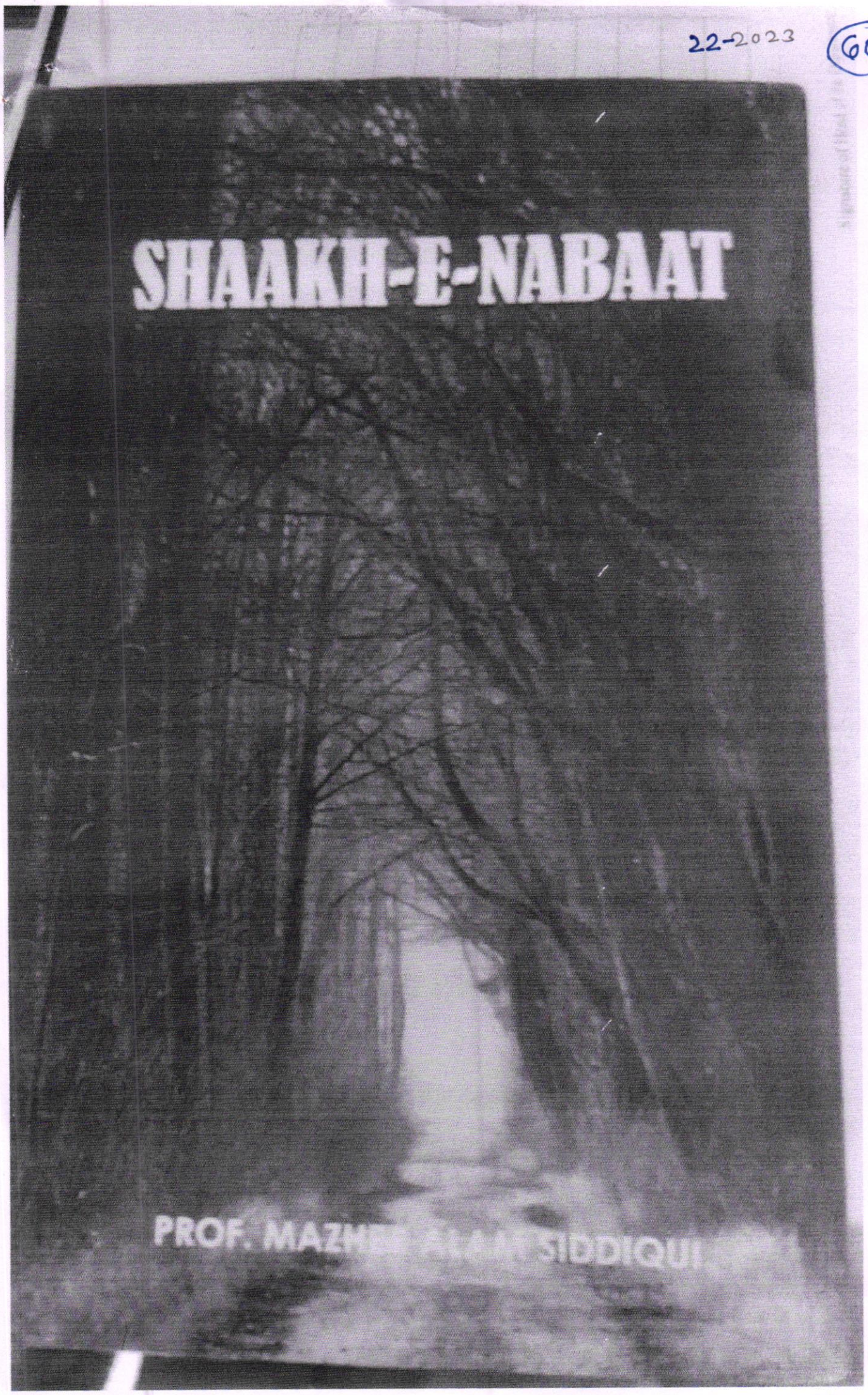

©All rights reserved

Publication of this book has been financed by my son Amir Siddiqui, Data Scientist, Panchshil Business Park, Laxman Nagar, Baner, Pune, Maharashtra-411045

ISBN	:	978-81-19035-48-9
Name of the book	:	Shaakh-e-Nabaat
Author	:	Prof. Mazher Alam Siddiqui
Cover page	:	Amir Siddiqui
Composing	:	Dr. Nikhat Parveen
Year of publication	:	2023
Total pages	:	206
Number of copies	:	200
Price	:	Rs. 350/-
Printed at	:	Rushan Printers, Delhi-6
Name of distributors	:	(1) Kitab Dar, Book Seller, Publisher Mumbai, M.09869321477 (2) Book Emporium, Patna M.09304888739 (3) Usmania Book Depot, Kolkata M.09433050634 (4) Rayee Book Depot, Allahabad M.07905454042

Published by

EDUCATIONAL PUBLISHING HOUSE

H.O. D1/16, Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi-110002 (INDIA)
B.O. 3191, Vakil Street, Kucha Pandit, Lal Kunwa, Delhi-6 (INDIA)
Ph: 45678203, 45678204, 45678286, 23216162
E-mail: info@ephbooks.com, ephindia@gmail.com
Website: www.ephbooks.com

61

©All rights reserved

ISBN:"978-93-91721-52-7"

Publication of this book has been financed by my son Amir Siddiqui, Data Scientist, Aureus Analytics, Marol, Andheri East, Mumbai.

نام کتاب: ریڈیو گفتگو

مصنف: پروفیسر مظہر عالم صدیقی

ناشر: الفاظ پبلی کیشن، پھٹانا اولی، کامٹی۔ ضلع ناگپور، مہاراشٹر۔ 441001

موبائل: 07721877941

قیمت: 151 روپے

صفحات: 144

تعداد: 500

مطبع: ودربھ ہندی اردو پریس، کامٹی موبائل: 09021132527

کمپیوٹر کمپوزنگ: توفیق احمد، (موبائل: 9021194901)

سرورق: ریحان کوثر

سن اشاعت: 2022ء

رابطہ/پتا: پروفیسر مظہر عالم صدیقی، سی۔ 303، ایور شائن ایونیو، گلوبل سٹی ویرار ویسٹ، ضلع پال گھر، مہاراشٹر۔ 401303 موبائل نمبر: 9987176827

Radio Guftgu
By Prof. Mazher Alam Siddiqui
C-303, Evershine Avenue, Global City,
Virar (West), District Palghar,
Maharashtra- 401303

9 789391 721527

ملنے کے پتے:

اشرف نیوز ایجنسی اینڈ بک ڈپو، گجری بازار، کامٹی، ضلع ناگپور، مہاراشٹر۔ 441001

الفاظ پبلی کیشن اینڈ ودربھ ہندی اردو پریس، پھٹانا اولی، کامٹی۔ ضلع ناگپور، مہاراشٹر۔ 441001

سٹی بک ڈپو، قصاب باڑہ مسجد، محمد علی روڈ، مالیگاؤں، مہاراشٹر۔ 423203

☆☆☆

2022

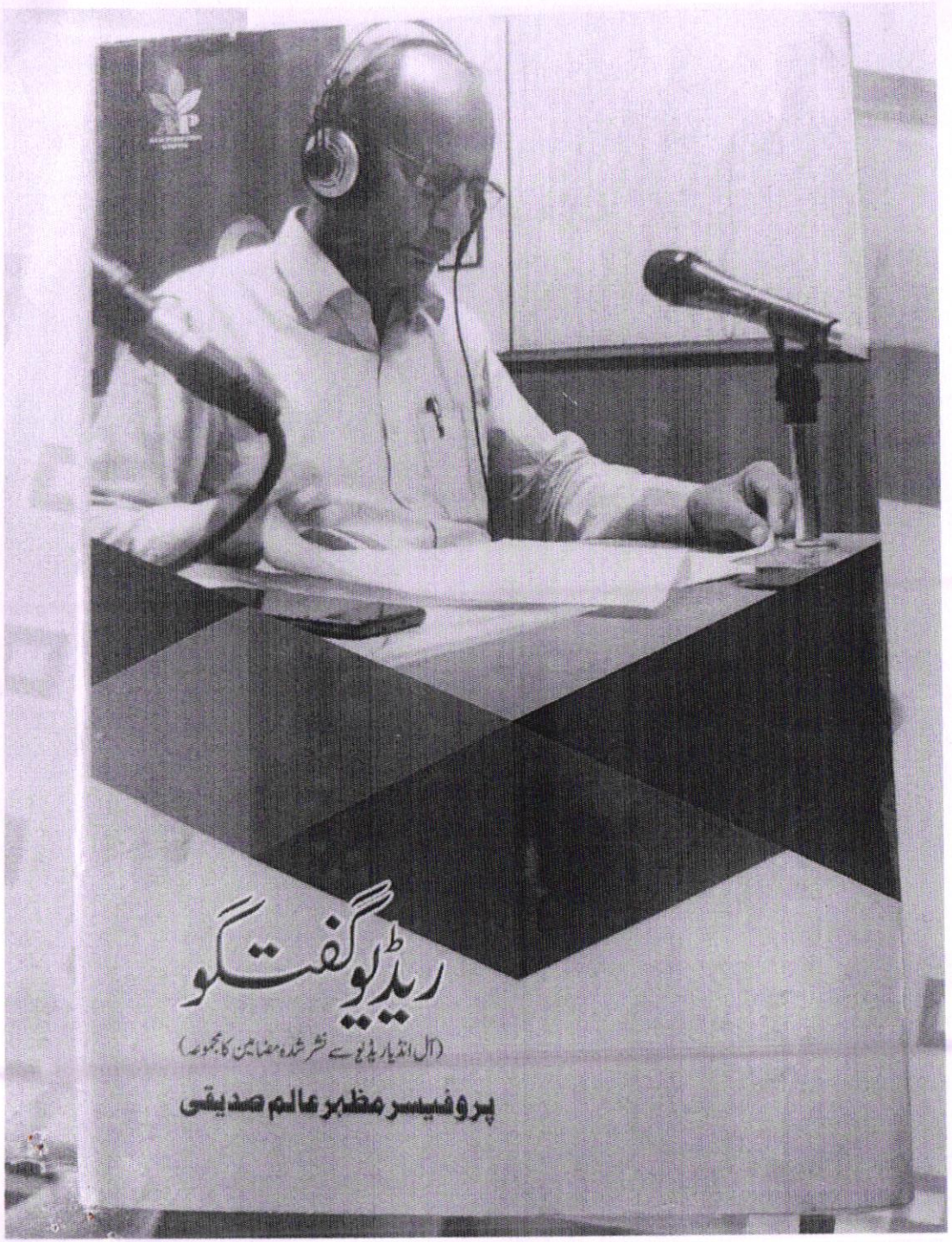

ریڈیو گفتگو

(آل انڈیا ریڈیو سے نشر شدہ مضامین کا مجموعہ)

پروفیسر مظہر عالم صدیقی

Reena Bawankule 22-23
62

HEALTH & HUMAN RIGHTS

Editor
Dr. Archana S. Dahane

Aadhar Publications, Amaravati

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Science
NAGPUR

HEALTH & HUMAN RIGHTS

■ Dr. Archana S. Dahane

■ *First published,* – 10th Dec. – 2022.

. © Editor&Publisher

■ Published by

Prof. Virag Gawande for

Aadhar Publications,

Behind Govt. VISH,

New Hanuman Nagar,

Amravati – 444 604.

■ Printed by

Aadhar Publications,

■ Notice

The editor, publisher, owner, printer will not be responsible for the articles published in this issue. The articles published in this issue are the personal views of the authors.

■ Price : 400/-

■ ISBN-978-93-91305-91-8

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Insti
of Arts and Social Science
NAGPUR

14	Gender Inequality – Health and Human Rights Violation through Indirect Discrimination **Dr. Mrs. Anjali Gaidhane**	81
15	Empowering Girls And Women Through Health And Physical Education **Dr. Chandrajit B. Jadhav**	86
16	Policies And Human Rights For Women In Sports **Mr. Parag Bansole**	93
17	Role Of Physical Activities And Sports For Wellness: Right To Health **Dr. Sanjay R. Choudhari**	98
18	Physical Education And Sports: Health And Human Rights **Dr. Jaikumar G. Kshirsagar**	103
19	Wellness **Dr. Shashank G. Nikam**	108
20	Impacts Of Environmental Issues: Concern On Human Health **Rahul A. Bhalekar**	113
21	Physical Education & Sports For Sustainable Development **Dr. Manda V. Thengne**	118
22	Health and Human Rights **Dr. Bharti Savetia**	123
23	मानवी हक्क आणि आरोग्य डॉ. अशोक दशरथ सातपुते	127
24	दलित स्त्रियांचे आरोग्य आणि मानवी हक्क डॉ. भुषण प्रदीपराव देशमुख	135
25	भारतीय राज्यघटना व मानवी हक्क डॉ. सय्यद रब्बानी रशीद	143
26	मानव अधिकार आणि मूल्य डॉ. रीना ना. बावनकुळे	149
27	भारतातील मानवी हक्क 'शिक्षण': एक संक्षिप्त अभ्यास डॉ. सुजाता रामदासजी नाईक	153

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

मानव अधिकार आणि मूल्य

डॉ. रीना ना. बावनकुळे
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर.

मानव हा समाजशील प्राणी आहे. समाजाचा तो एक अविभाज्य घटक आहे. व्यक्तीशिवाय समाजाची आणि समाजाशिवाय व्यक्तीची कल्पना होऊ शकत नाही. मानव आणि समाज या दोन्हीही बाबी परस्पर पुरक अशा आहेत. या दोन्हींच्या संदर्भात विचार करता असे लक्षात येते की, या दोहोंच्याही विकासाच्या पाठीमागे दोन महत्वाच्या गोष्टी आहे. एक म्हणजे समाजाची व्यवस्था ज्या पायावर उभी असते तो पाया मजबूत असला पाहीजे. हा पाया म्हणजे त्या समाजात रूजलेली मूल्ये होय. दुसरे म्हणजे व्यक्तीला एक व्यक्ती म्हणून जगण्यासाठी आवश्यक ते अधिकार असायला पाहीजे. व्यक्ती आणि समाज यांच्या विकासातील या महत्वपूर्ण घटकांचा एकमेकांशी काय संबंध आहे? अधिकारांचे जर योग्य शिक्षण असेल तर मूल्य रूजवण्यास मदत होईल का? तसेच मूल्यांचा परिणाम अधिकारांच्या संदर्भात होईल का? अशा अधिकार आणि मूल्यांच्या संदर्भातील काही प्रश्नांचा विचार येथे करण्याचा प्रयत्न करणार आहे. परंतू त्या आधी 'मूल्य' आणि 'अधिकार' या संकल्पना समजावून घेऊ. तसेच मानवाला कोणते अधिकार असायला पाहीजे याचा विचार करू.

मूल्य :

'मूल्य' ही अर्थशास्त्रीय संकल्पना आज मानवी जीवनाच्या संदर्भातही महत्वाची मानली जाते. कुठल्याही गोष्टीची योग्यायोग्यता ठरविताना ती मौलीक ठरते. एखादया गोष्टीची इच्छा करणे वा अनिच्छा करणे हे मूल्यांवरच निर्धारीत असते. म्हणजेच ज्याला मूल्य नसते, महत्व नसते, ज्याची उपयोगीता नसते त्या वस्तूची इच्छा करण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही. त्यामूळेच 'मूल्य' या संकल्पनेला मानवी जीवनात महत्वाचे स्थान आहे.

'मूल्य' ही अत्यंत व्यापक संकल्पना आहे. सामान्यपणे असे म्हणता येईल की, जे जे चांगले आहे, मौलीक आहे, प्राप्तव्य आहे ते मूल्य. ज्यात योग्य-अयो चांगले-वाईट यात फरक केला जातो ते मूल्य. मूल्ये ही वेगवेगळ्या प्रक असतात. मात्र परिस्थितीपरत्वे व कालपरत्वे त्यांचे स्वरूप बदलत असते. ज कालपर्यंत स्त्री शिक्षणास तेवढा वाव नव्हता आज तो आहे. पूर्वी स्त्री उंबर जात नसे पण आज सर्वच क्षेत्र तीने पादाक्रांत केले आहे. परंतू का

63

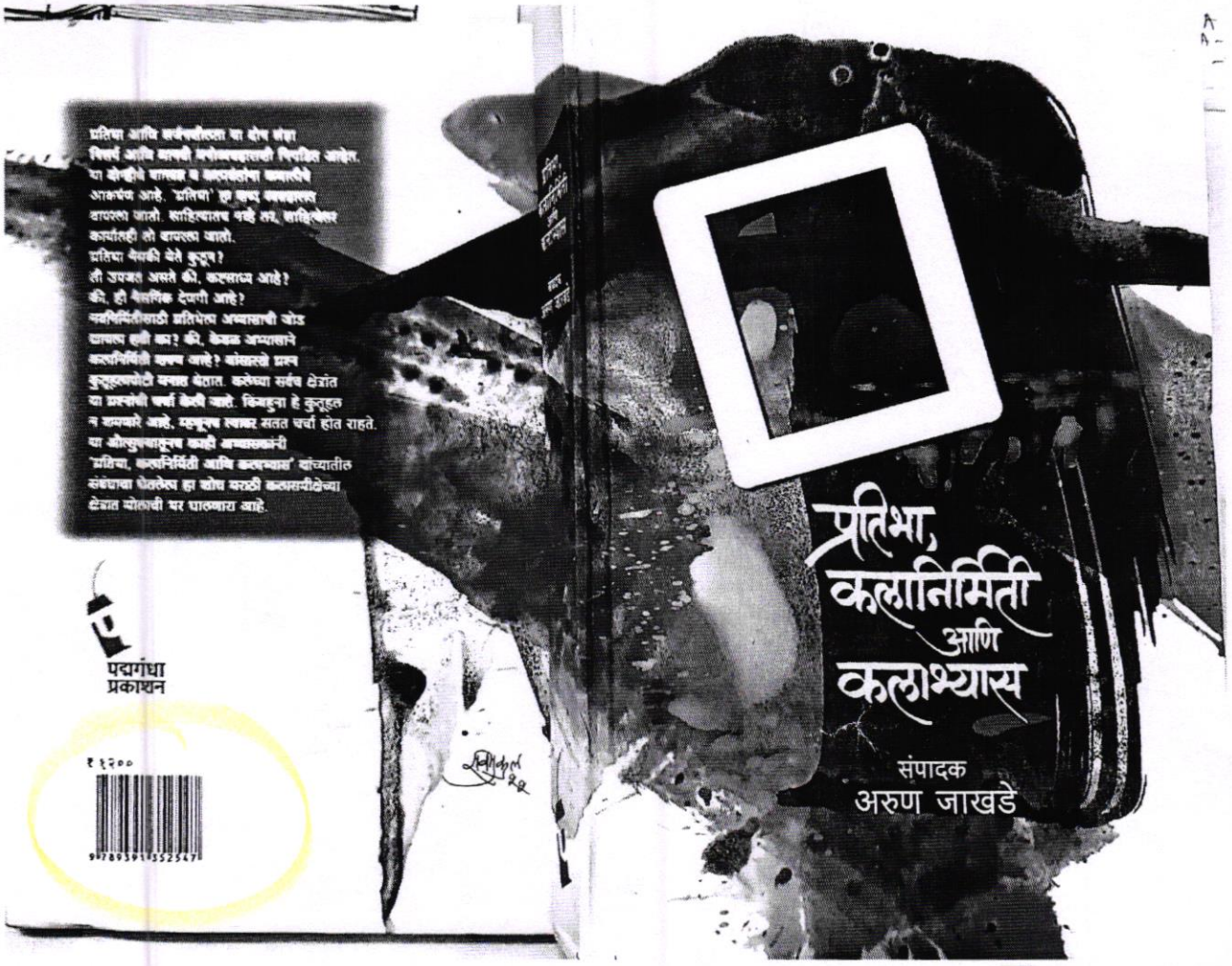

Scanned with OKEN Scanner

Dr. Sadhana Shiledar
Chapter in book
Jan 2023
2022 - 23

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Science
NAGPUR

प्रतिभा, कलानिर्मिती आणि कलाभ्यास

संपादक

अरुण जाखडे

पद्मगंधा प्रकाशन

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

Scanned with OKEN Scanner

Pratibha, Kalanirmiti Aani Kalaabhyas
Edited by Arun Jakhade

प्रकाशक । भारती जाखडे
पद्मगंधा प्रकाशन
३६/११, धन्वंतरी सह. गृह. संस्था,
पांडुरंग कॉलनी, एरंडवन,
पुणे - ४११०३८
फोन : (०२०) २५४४२४५५
मो. ७३५०८३९१७६
p.padmagandha@gmail.com
www.padmagandha.com

© भारती जाखडे

मुखपृष्ठ । रविमुकुल

प्रथमावृत्ती । १४ जानेवारी २०२३

मुद्रक । इंडिया प्रिंटिंग वर्क्स,
मुंबई-४०००३१

मूल्य । ₹ १२००

ISBN 978-93-91352-54-7

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

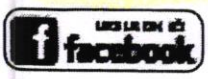

https://www.facecook.com/pages/Padmagandha-Prakashan

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रम

भाग एक

प्रतिभा आणि कलानिर्मिती

प्रतिभा : लेणे अपाराचे - *मोहिनी पिटके* । ७३
कलानिर्मितीचे झरे - *श्यामला वनारसे* । ८९
प्रतिभा आणि कलाभ्यास - *विवेक गोखले* । ९५
साहित्याची निर्मिती - *यशवंत मनोहर* । १००
प्रतिभा आणि 'धूम्रपान' - *विलास साळुंके* । ११०
'गर्भवती' : 'जीवन'सत्य सांगणारी संकर-कथा - *संजय आर्वीकर* । ११७
कवितेचा नि:शब्द 'उच्चार' - *डॉ. अजय देशपांडे* । १३५
प्रतिभा, स्वप्न आणि कलानिर्मिती - *राजेन्द्र बर्वे* । १४७
तो कवी होता अखेरपर्यंत तो कवीसारखाच वागला - *अरुण जाखडे* । १६७
सर्जनशील प्रक्रिया आणि प्रतिभावंत - *डॉ. सुहास जोशी* । १८१
लेखकातील 'मी' आणि 'तो'चा संघर्ष - *विलास साळुंके* । १९३
लेखक : संज्ञा, संकल्पना आणि जगभरचे सिद्धांत - *आनंद पाटील* । २०४
...प्राण येतो निर्जीवात! - *[illegible]* । २१७
प्रतिभा, सर्जन आणि संगीत - *डॉ. [illegible]* । २२३
संगीतातील कलानिर्मिती - *डॉ. [illegible]* । २४१
कलानिर्मिती : एक प्रतिभासंपन्न प्रवास - *डॉ. [illegible]* । २४८
प्रतिभेचा कलानिर्मितीकडे होणारा प्रवास - *[illegible]* । २५७
आदिवासी लोकचित्रकारांच्या कुंचल्यातून 'कोरोना' - *प्रतिभा [illegible]* । २६६
प्रवाशाला वाट दाखविणारी प्रतिभा - *[illegible]* । २८१
प्रतिभेची चंद्रकोर आणि कलेची पौर्णिमा - *[illegible]* । २९७
गिव्ह पटेल - *चारुदत्त पांडे* । ३११
गॉडी – द गॉडज् आर्किटेक्ट - *अदिती जोगळेकर-हर्डीकर* । ३२७
दृश्यचौकटीतून अभिव्यक्त होणारा कलावंत... - *अंजली अंबेकर* । ३३९
फोटोग्राफी : सर्जनाचा प्रवास - *मिलिंद डेरे* । ३५६
धुक्याचा आकार शोधताना... - *राहुल देशपांडे* । ३८५

भाग दोन

सर्जनशीलता आणि कलाभ्यास

लेखकाला अभ्यासाची गरज नसते का? - मोहिनी पिटके । ३९९
कवीच्या प्रतिभेला तादात्म्याचीही जोड हवी! - देवानंद सोनटक्के । ४१२
लेखन, एक अभ्यास! - रवींद्र कुलकर्णी । ४२४
अभ्यासाने कलेचा प्रदेश अधिक विस्तीर्ण आणि गहिरा होतो...
- पंडित सत्यशील देशपांडे (शब्दांकन : अंजली अंबेकर) । ४३५
गाण्यातून ज्ञानाकडे - प्राची वैद्य (दुबळे) । ४४८
अभ्यासातून प्रयोग, परंपरा आणि कलानुभव - मुकुंद संगोराम । ४५७
चित्रकाराला अभ्यासाची गरज असते काय? - दीपक घारे । ४६४
कलाध्यास : चिंतन व सराव - दिलीप रानडे । ४७२
'स्व'चं वर्तुळ विस्तारताना... - अदिती जोगळेकर-हर्डीकर । ४७८
दृश्यकलांचा अभ्यास - चारुदत्त पांडे । ४९१
रेषेचं मूळ आणि सुराचं कूळ - उज्ज्वला अन्नछत्रे । ५०९

Scanned with OKEN Scanner

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

संगीतातील कलानिर्मिती

डॉ. साधना शिलेदार

एखादी कलाकृती निर्माण होते, तेव्हा ती सर्वस्वी नवी नसते. तिची पाळेमुळे कुठेतरी जुन्या कलाकृतीत सापडतात. परंपरेने चालत आलेल्या कलेच्या वर्तमान स्वरूपात कलाकाराच्या या नव्या कलाकृतीने नवी भर पडते. कलेचे वर्तमान स्वरूपही तिच्या भूतकाळातील स्वरूपात बदल होऊनच तयार झालेले असते. भूतकाळातील रूपाच्या आधारावर वर्तमान रूप आणि वर्तमान रूपाच्या आधारावर भविष्यात दिसणारे रूप असे कलेचे रूप प्रवाही असते. ते सतत बदलतही असते. अवतीभवती घडणाऱ्या सांस्कृतिक, सामाजिक घटनांचे पडसाद त्यात पडलेले दिसतात. कलेच्या रूपातला काही भाग अचल असतो तर काही भाग चल असतो. अगदी प्राचीन काळातील मार्गी आणि देशी संगीताबाबतही असेच दिसते. तेव्हादेखील अपरिवर्तनशील मार्गी संगीत लुप्त झाले आणि परिवर्तनशील देशी संगीत काळाबरोबर बदलत टिकून राहिले असा उल्लेख येतो.[१] कलेची मूल्ये शाश्वत असली तरी तिचे रूप मात्र शाश्वत नसते; ते अशाश्वत असते. किंबहुना बदल होत राहणे किंवा परिवर्तने स्वीकारणे हेच त्यातले 'शाश्वत' असते. अशा परंपरेच्या संदर्भात कलेतील नवनिर्मितीचा विचार केला जातो, तेव्हा कलाकृती सर्वस्वी नवी नसून परंपरेशी तिची पाळेमुळे जुळलेली असतात असे प्रकर्षाने जाणवते.

एखाद्या संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व तिथल्या कलांच्या माध्यमातून होते. हिंदुस्थानी संस्कृती तर प्राचीन संस्कृतींपैकी एक आहे. अगदी सामवेदात तिचा उगम आहे असे मानले जाते.[२] त्यामुळे हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीतात तर रूढी, परंपरा, कायदे, रीतीभाती, घराणे, पंथ यांचे वेगळे महत्त्व आहे. 'गुरू' आणि 'अनुकरण'

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Insts
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

Scanned with OKEN Scanner

22-23
(64)

झाडी बोली: स्वरूप आणि विचार

संपादक
कुंजीराम गोंधळे

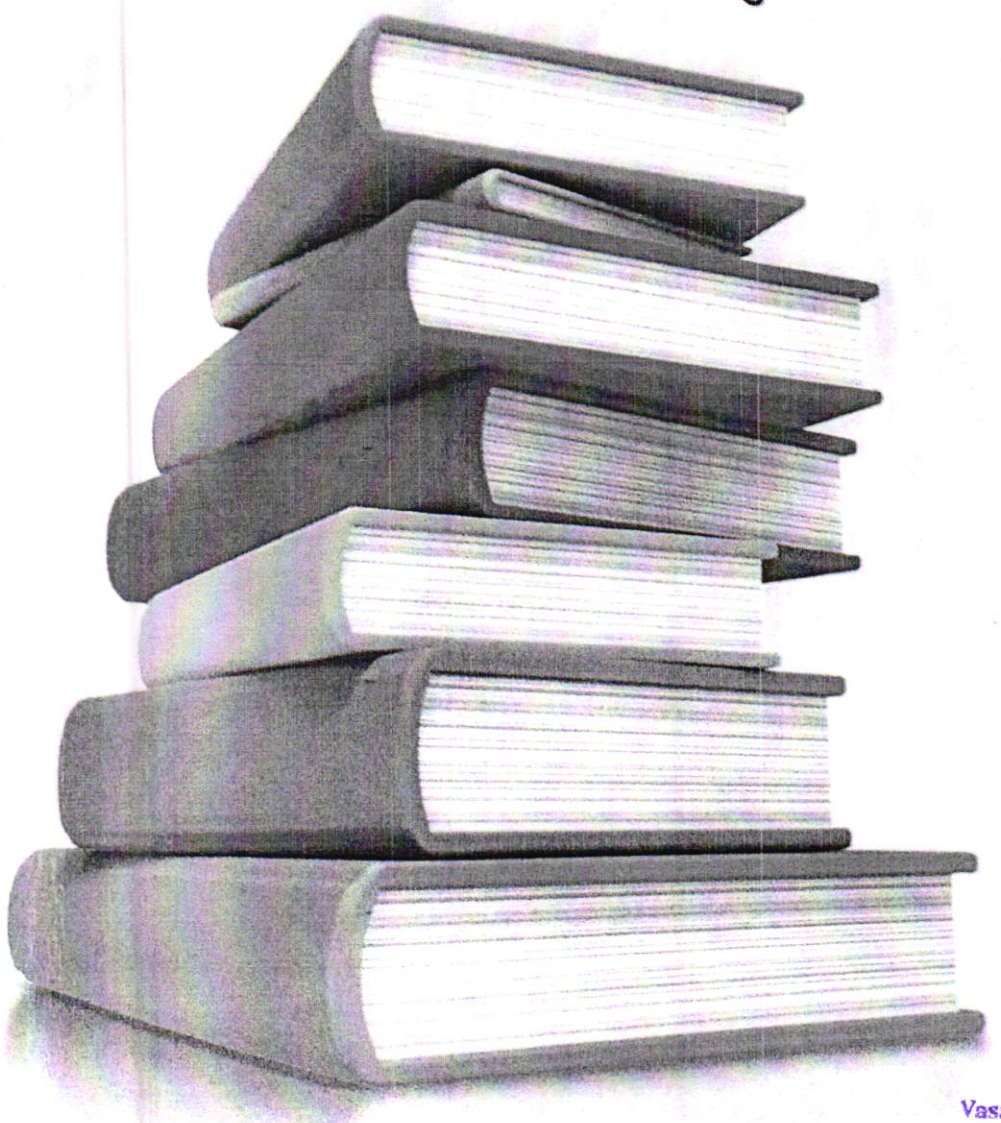

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ISBN : 978-93-5777-386-7

ZADI BOLI : SWARUP AANI VICHAR (Marathi)
by KUNJIRAM GONDHALE

झाडी बोली : स्वरूप आणि विचार / कुंजीराम गोंधळे

© मयुरी कुंजीराम गोंधळे
मु. मुर्झा पो. पारडी ता. लाखांदूर जि. भंडारा ४४१८०५

प्रकाशक : कुंजीराम जनार्धन गोंधळे,
मु. मुर्झा पो. पारडी ता. लाखांदूर जि. भंडारा ४४१८०५

ई-मेल : kjgondhale87@gmail.com

मुद्रक : महाजन ऑफसेट प्रिंटर्स, साकोली,
ता.साकोली, जि. भंडारा.

मुखपृष्ठ : कुंजीराम गोंधळे

प्रकाशनकाल : प्रथमावृत्ती २४ डिसेंबर २०२२
३० वे झाडी बोली साहित्य संमेलन, पिंडकेपार
ता. साकोली, जि. भंडारा.

किंमत : रू १८०/-

• या पुस्तकातील लेखकांची मते, घटना, वर्णने ही त्या लेखकाची असून त्याच्याशी प्रकाशक / संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

मानव अधिकार आणि मूल्य

डॉ. रीना ना. बावनकुळे
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर.

मानव हा समाजशील प्राणी आहे. समाजाचा तो एक अविभाज्य घटक आहे. व्यक्तीशिवाय समाजाची आणि समाजाशिवाय व्यक्तीची कल्पना होऊ शकत नाही. मानव आणि समाज या दोन्हीही बाबी परस्पर पुरक अशा आहेत. या दोन्हींच्या संदर्भात विचार करता असे लक्षात येते की, या दोहोंच्याही विकासाच्या पाठीमागे दोन महत्वाच्या गोष्टी आहे. एक म्हणजे समाजाची व्यवस्था ज्या पायावर उभी असते तो पाया मजबूत असला पाहीजे. हा पाया म्हणजे त्या समाजात रूजलेली मूल्ये होय. दुसरे म्हणजे व्यक्तीला एक व्यक्ती म्हणून जगण्यासाठी आवश्यक ते अधिकार असायला पाहीजे. व्यक्ती आणि समाज यांच्या विकासातील या महत्वपूर्ण घटकांचा एकमेकांशी काय संबंध आहे? अधिकारांचे जर योग्य शिक्षण असेल तर मूल्य रूजवण्यास मदत होईल का? तसेच मूल्यांचा परिणाम अधिकारांच्या संदर्भात होईल का? अशा अधिकार आणि मूल्यांच्या संदर्भातील काही प्रश्नांचा विचार येथे करण्याचा प्रयत्न करणार आहे. परंतू त्या आधी 'मूल्य' आणि 'अधिकार' या संकल्पना समजावून घेऊ. तसेच मानवाला कोणते अधिकार असायला पाहीजे याचा विचार करू.

मूल्य :

'मूल्य' ही अर्थशास्त्रीय संकल्पना आज मानवी जीवनाच्या संदर्भातही महत्वाची मानली जाते. कुठल्याही गोष्टीची योग्यायोग्यता ठरविताना ती मौलीक ठरते. एखादया गोष्टीची इच्छा करणे वा अनिच्छा करणे हे मूल्यांवरच निर्धारीत असते. म्हणजेच ज्याला मूल्य नसते, महत्व नसते, ज्याची उपयोगीता नसते त्या वस्तूची इच्छा करण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही. त्यामूळेच 'मूल्य' या संकल्पनेला मानवी जीवनात महत्वाचे स्थान आहे.

'मूल्य' ही अत्यंत व्यापक संकल्पना आहे. सामान्यपणे असे म्हणता येईल की, जे जे चांगले आहे, मौलीक आहे, प्राप्तव्य आहे ते मूल्य. ज्यात योग्य-अयोग्य, चांगले-वाईट यात फरक केला जातो ते मूल्य. मूल्ये ही वेगवेगळ्या प्रकारची असतात. मात्र परिस्थितीपरत्वे व कालपरत्वे त्यांचे स्वरूप बदलत असते. जसे की, कालपर्यंत स्त्री शिक्षणास तेवढा वाव नव्हता आज तो आहे. पूर्वी स्त्री उंबरठ्याबाहेर जात नसे पण आज सर्वच क्षेत्र तीने पादाक्रांत केले आहे. परंतू काही मूल्ये ही

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

॥ अनुक्रम ॥

१. प्राचीन अभिलेखातून प्रकट होणारी झाडी बोली /

- डॉ. मनोहर नरांजे / १ - ८

२. झाडी बोली आणि भवभूती /

- डॉ. विशाखा कांबळे / ९ - १६

३. झाडी बोली : अध्यतन अवलोकने /

- डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर / १६ - ३३

४. झाडी बोलीतील कृषिविषयक नामे /

- डॉ. इंद्रकला बोपचे / ३४ - ५०

५. झाडी बोलीतील व्यावसायिक नामे /

- मुरलीधर खोटेले / ५१ - ६२

६. झाडी बोली म्हणी : एक अभ्यास /

- कुंजीराम गोंधळे / ६३ - ८७

७. झाडी बोलीतील शिवीचा अभ्यास /

- डॉ. दीपक साखरे / ८८ - १३१

परिशिष्ट / एक : झाडी बोली साहित्य संमेलने / १३२ - १३३

परिशिष्ट / दोन : झाडी बोलीतील प्रकाशित साहित्य / १३४ - १३६

परिशिष्ट / तीन : झाडीपट्टी आणि झाडीबोली संदर्भात

विद्यापीठांत झालेले संशोधन / १३७ - १३८

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Socias Sciences
NAGPUR

२. झाडी बोली आणि भवभूती

डॉ. विशाखा संजय कांबळे
सहयोगी प्राध्यापक
विभाग प्रमुख-मराठी विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व
समाजविज्ञान संस्था
(मॉरिस कॉलेज) नागपूर-१

झाडी बोली आणि भवभूती या अनुषंगाने विचार करताना, महाराष्ट्राच्या पूर्व भागाला झाडीपट्टी आहे.

''पदमपुराचा भवभूती तो...नाटक दावत फिरला''१

पूर्व भागात पद्मपूर हा प्रांत येतो. झाडीपट्टी या प्रदेशात असताना त्यांनी उत्तररामचरित या नाटकाची निर्मिती केली. त्यामुळे झाडीपट्टीतील वातावरण, झाडी प्रदेश, झाडी बोली इत्यादी वर्णन या नाटकात आढळते.

''गोंडवाना म्हणजे महाराष्ट्रात असलेला गोंड राज्याचा प्रदेश. हा प्रदेश मध्यप्रदेश व विदर्भ यामध्ये येतो. मराठी गोंडवानाचा प्रांत म्हणजे झाडीमंडळ. झाडीमंडळ व वऱ्हाड प्रांत मिळून विदर्भ होतो. प्राचीन वऱ्हाड हे झाडीमंडळात येत होते. मध्ययुगीन काळात हे दोन वेगळे करण्यात आले. वऱ्हाड वगळता उरलेला प्रांत म्हणजे झाडीपट्टी होय.''२ झाडीपट्टी मध्ये पूर्वी नागपूर, वर्धा (वऱ्हाड), चंद्रपूर, गड- चिरोली, भंडारा, गोंदिया इत्यादी जिल्हे येत होते. आज झाडीपट्टीमध्ये चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया हे जिल्हे समाविष्ट होतात. भारतातील महाराष्ट्र हे एक प्रमुख राज्य आहे. महाराष्ट्राची राजधानी मुंबई हे एक सांस्कृतिक केंद्र आहे. महाराष्ट्राची उपराजधानी नागपूर आहे. नागपूर या शहराला पुरातत्त्वीय-प्राचीन वारसा लाभला आहे. ''नाग नदीकाठी वसलेले स्थान म्हणून नागपूर हे नाव प्राप्त झाले असावे. या भौगोलिक संज्ञेबरोबर हे शहर नागवंशी शासनाने वसलेले अशी एक मान्यता आहे. या स्थानाची नाग या मुख्य पदावरून याविषयी अनुमान केले जाते. या स्थानाची प्रथम अभीलेखीय नोंद राष्ट्रकूट राजा कृष्ण तिसरा यांच्या ताम्रपटात येते. पुढे दहाव्या शतकात 'नागपूर नंदिवर्धन' असे अशा जोड नावाने प्रशासकीय विभागाची नोंद मिळते. नागवर्धन, नंदिवर्धन यातूनच नागपूर असे रूढ झाले.''३असा नागपूरचा उल्लेख आढळतो.

22-23
65

महाराष्ट्रातील बोली आणि भाषा

डॉ. संतोष खिराडे ▪ डॉ. विशाखा कांबळे ▪ डॉ. बळवंत भोयर

Prashant

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

प्रशांत पब्लिकेशन्स

महाराष्ट्रातील बोली व भाषा
Maharashtratil Boli va Bhasha
© सुरक्षित

प्रकाशक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
३, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ, जळगाव ४२५००१.
दूरध्वनी : ०२५७-२२३५५२०,२२३२८००
Email : prashantpublication.jal@gmail.com
Website : www.prashantpublications.com

पहिली आवृत्ती : मार्च २०२३

ISBN 978-93-95227-26-1

मुद्रण : आविष्कार ग्राफिक्स
अक्षरजुळवणी : प्रशांत पब्लिकेशन्स

मूल्य : ₹ 395

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनर्प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक आणि संपादक यांची लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक राहील. तसेच या पुस्तकातील लेखातील मजकूराची संपूर्ण जबाबदारी ही सर्वस्वी लेखक/लेखकांची राहील. लेखकांनी मांडलेल्या सर्वच मतांशी संपादक/प्रकाशक सहमत असतील असे नाही.

अनुक्रमणिका

१. मराठी बोलींची प्राचीनता, उपेक्षा व जपणूक ११
- आचार्य ना. गो. थुटे

२. महार लोक, मराठी भाषा, महारी बोली २०
- उद्धव नारनवरे

३. बोली, भाषेचे वैश्विक सौंदर्य ३४
- डॉ. बळवंत भोयर

४. महाराष्ट्रातील कुणबी बोली : अभिव्यक्ती ४०
- डॉ. विशाखा संजय कांबळे

५. महाराष्ट्रातील बोली : एक अवलोकन ५०
- डॉ. संतोष खिराडे

६. खानदेशातील तावडी बोलीचे व्याकरण ५४
- डॉ. विजयेंद्र विश्वनाथ पाटील

७. मराठी संस्कृती आणि भाषा ६२
- डॉ. सतीश मस्के

८. प्रमाण मराठी भाषा आणि बोलीचे सौंदर्य ६७
- नानकसिंग अमरसिंग साबळे

९. बोली, भाषा आणि मराठी माणूस ७५
- मीना खोंड

१०. प्रमाण मराठी भाषा आणि बोलीचे सौंदर्य ८५
- साधना सुखदेव जाधव

११. जालना जिल्ह्यातील उच्च प्राथमिक शाळेतील सहशालेय उपक्रमांमध्ये बोलीभाषेची उपयुक्तता ९०
- विनोदकुमार विक्रम पांडे, डॉ. एन. एन. लांडगे

१२. प्रमाण मराठी भाषा आणि बोलीचे सौंदर्य ९४
- महेश नारायण आवळे

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

महाराष्ट्रातील कुणबी बोली : अभिव्यक्ती

– डॉ. विशाखा संजय कांबळे
सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था (मॉरिस कॉलेज) नागपूर

सारांश :

महाराष्ट्रातील कुणबी बोली : अभिव्यक्ती या अनुषंगाने विचार करताना, कुणबी ही आज एक जात असली तरी, प्राचीन काळात कुणबी हा प्राकृतिकपणे निर्माण झालेला वर्ग होता. 'शेती करणारा वर्ग' हीच कुणबी समाजाची परिभाषा आहे. यांची बोली कुणबी बोली होय. महाराष्ट्राचा मध्य भाग म्हणजे विदर्भ–नागपूर. महाराष्ट्रात एकंदर छत्तीस जिल्हे आहेत. विदर्भाच्या पूर्व भागातील चार जिल्ह्यांमध्ये विविध जाती जमातीचे लोक राहतात. या जातींमधील संस्कृती आणि धार्मिकता विविधांगी स्वरूप स्पष्ट करते. महाराष्ट्रातील सहा प्रशासकीय विभागांपैकी विदर्भातील एक पूर्व विभाग होईल. त्या विभागातील भौगोलिक तथा नैसर्गिकता, लोकसंस्कृती आणि विशेष म्हणजे पारंपारिकरित्या कलांचा आविष्कार या विभागात प्रामुख्याने आढळतो. चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा. गोंदिया या चार जिल्ह्यात आदिवासी, कुणबी, महार (बौध्द) कोहळी व इतर मागासवर्गीय या जातींचा समावेश आहे. आदिवासींचा पट्टा म्हणून ओळखला जाणारा गडचिरोली जिल्हा यात गोंड, राजगोंड, परधान, माडिया झाडिया या जमातींचा अधिकाधिक समावेश आहे. चंद्रपूर जिल्ह्यात ओबीसी समाज अधिक प्रमाणात आहे. त्यात विशेषत्वाने कुणबी ही जात मोठ्या प्रमाणात आढळते. या जातीमध्ये साडेबारा जातींचा समावेश आहे.

खैरे, धनोजे, तिरळे, खेडुले, झाडे, मराठा कुणबी, बावणे दखणे कुणबी या कुणबी जाती अधिक प्रमाणात आढळतात. ही जात शेतीवर अवलंबून असल्यामुळे या जातीत कृषीविषयक संस्कृती अधिक आहे. या जातीच्या संदर्भात बोलीचा विचार केल्यास असे लक्षात येईल की, बोलीला अधिक प्राधान्य दिले गेले आहे.

बीजशब्द : कु, बी, कुणबी, बोली, भाषा.

प्रस्तावना :

कुणबी या समाजात सामाजिक बंधने फार प्रमाणात लादली गेली आहे. या बंधनांमुळे कुणबी समाज सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रगतीवर नाही. मानसिक दृष्टीने प्रागतिक मूल्य गवसले नाही. त्यामुळे भाषिक साहित्यनिर्मिती झाली नाही. ही मूळ संस्कृती प्राचीन असून हा समुहसमाज आहे.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

बोली व **भाषेच्या व्याख्या :**

१. ''बोली-(स्त्री) १. भाषा, भाषा भेद, पोट भाषा, २. कसरं, वचन कंत्राट ठराव, ३. शब्द, भाषण, बोलणे, म्हणणे, ४. सोय, शक्यता, बोलणे, (क्रि.) किंमत सांगणे, सोडविणे, (क्रि.) करारातून सुटण्याला वाट राखून ठेवणे, कराराला अपवाद ठेवणे.''[१]

२. ''बोली-भाषा.''[२]

३. '' 'जितक्या व्यक्ती तितक्या प्रकृती' या उक्तीच्या चालीवर जितक्या व्यक्ती तितक्या भाषा. असे म्हणता येते. भाषा ती जरी सामाजिक असली तरी बोलणे हे व्यक्तिनिष्ठ आणि संदर्भानिष्ठ असते.''[३]

४. ''एखाद्या जनसमूहात-समाजात परस्पर आंतरक्रियांतून पिढ्यांच्या प्रदीर्घ काळात विकसित झालेली व अशा वापरांतून अर्थ प्राप्त झालेल्या ध्वनीरूप प्रतिकांची व्यवस्था म्हणजे भाषा.''[४]

५. ''सामान्यतः ज्या भाषा भेदांना लेखन परंपरा नाही व जे आपल्या अस्तित्वात केवळ भौतिक परंपरेवर अवलंबून असतात. अशा भाषा बोना 'डायलेट' अशी संज्ञा. आहे प्रसंगी भाषेतील विविध बोली या संघटनेने निर्देश दिला जातो. जेव्हा एखाद्या भाषाभेद विशिष्ट भाषेची बोली आहे. असे म्हटले जाते.''[५]

कुणबी – **कु म्हणजे जमीन आणि बी म्हणजे बीज–बी पेरणी करणारा** शेतकरी...

कुणबी, कणबी किंवा कुळंबी अशीही या जातीची नावे आढळतात. कुल शब्दाचा उच्चार मराठीत आदेशाप्रक्रियान्वये कुळ असा होतो. एका कुळाचा बारा बैलांनी वाहिलेल्या जमिनीचा जो करता त्याचे नाव कुळपती, कुलवती, कुळवइ, कुळ्वी, कुणबी असा हा शब्द तयार झाला असावा. पूर्वी कुणबी ही जात नव्हती तर, ''महाराष्ट्र म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या प्रदेशातले अतिप्राचीन व मूळचे रहिवासी राक्षस, यक्ष, कातकरी, भिल्ल, कोळी, वगैरे लोक असावेत. असा 'महाराष्ट्र सारस्वतकारांचा अंदाज आहे. येथे दंडकारण्यात म्हणजे स्थूल मानाने महाराष्ट्रात कोळी, कातकरी, कैकाडी, वडार, भिल्ल, वारली, गोंड वगैरे अनादी जाती पूर्वीपासूनच मनात आलेल्या आहेत. असे पांगारकर यांचे म्हणणे आहे. महाराष्ट्रात मूळचे वस्ती कोळी, महार, मांग, कुणबी, आदिवासी, वगैरेंची असून अगस्ती प्रवेशानंतर तिथे ब्राह्मण आले आणि इक्ष्वाकुवंशीय दंड आणि यादववंशीय विदर्भ, क्रथ वैगरे राजांमुळे क्षत्रियांनी या भूभागात राज्ये वसवून उत्तरेकडच्या वैदिक संस्कृतीचे ध्वजारोहण केले. असे पूराणोक्त इतिहास' सांगतो. असे सांगून

Chapter in Books

(66)

Smita Baitule

Philosophy.

22-23

ज्ञानमीमांसा:
भारतीय व पाश्चात्य

संपादक:
प्रा.डॉ. शीतल येरूळे
प्रा.डॉ. सुरेन्द्र गायधने
प्रा.डॉ. सुनील साळुंके

अखिल भारतीय तत्त्वज्ञान परिषद

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

- ज्ञानमीमांसा : भारतीय व पाश्चात्य
- प्रथमावृत्ती : 31 मार्च, 2023.

© डॉ. शीतल येरूळे

- प्रकाशक : व्यंकटराव मोरे,
  मैत्री प्रकाशन,लातूर.
  मो.9960772572
- मुद्रणस्थळ : रूद्रयणी ऑफसेट,औरंगाबाद.
- पृष्ठसंख्या : 199
- मुल्य : रु. 250
- ISBN : 978-93-84810-77-1

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

साक्षीभावाचे ज्ञान प्राप्त झाल्याने मनाच्या सर्व इच्छा वासना शांत होतात त्यांचा क्षय होतो. मनाच्या सविकल्प स्थितीमुले साधक वितरात्म्याकडे अग्रेषित होतो समत्व भावाचे ग्रहण करतो शांता आणि निर्वी कल्पक स्थितीकडे उन्मुख होतो. ज्ञानाच्या संदर्भात जैन दर्शनाची अशी मान्यता आहे की या दर्शनामध्ये ज्ञानाच्या अभावाला अज्ञान म्हटले आहे तसेच मिथ्या ज्ञानाला देखील अज्ञान स्वरूप मानले आहे. या दोहोंमध्ये भेद हा आहे की एखादेवेळी जीवसम्यक दर्शन रहित असू शकतो परंतु ज्ञान रहित राहू शकत नाही. जीवांमध्ये कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचे ज्ञान अवश्य असते तेच ज्ञान सम्यकत्वाचा अविर्भाव झाल्यानंतर सम्यक ज्ञान म्हणून संबोधले जाते. सम्यक ज्ञानामुळे चित्ताचा निरोध होतो व जीवाला आत्मविशुद्धी प्राप्त होते. भगवती आराधना गाथेमध्ये म्हटले आहे ज्ञानरूपी प्रकाशाविना मोक्षाकरिता चारित्र्य, तप, संयम इत्यादीच्या प्राप्तीची इच्छा करणे व्यर्थ आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) आपटे केव्हा जैन तत्वज्ञान फिरोदिया प्रकाशन पुणे पृष्ठ 35

२) वर्मा अशोक कुमार नीतिशास्त्र की रूपरेखा मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली, पृष्ठ 383

३) जैन तत्व प्रकाश पृष्ठ 258

४) जीन शासन पृष्ठ 151

५) दीक्षित श्रीनिवास भारतीय तत्त्वज्ञान फडके प्रकाशन कोल्हापूर पृष्ठ 128

६) जैन धर्मचंद, जैन धर्म दर्शन मोतीलाल बनारसीदास पृष्ठ 168

७) जैन महावीर सरण भगवान महावीर एवं जैन दर्शन लोक भारतीय प्रकाशन नई दिल्ली पृष्ठ 132

८) सिन्हा हरेंद्र प्रसाद भारतीय दर्शन की रूपरेखा मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली पृष्ठ 144

९) चरणप्रभा साध्वी, पुरानो मे जैन धर्म भारती अकादमी जयपुर पृष्ठ 107

१०) जैन तत्व प्रकाश

११) जैन महावीर सरण भगवान महावीर एवं जैन दर्शन लोक भारतीय प्रकाशन नई दिल्ली पृष्ठ 133

❋ ❋ ❋

20.जैन दर्शनातील मनःपर्याय ज्ञान

स्मिता गोविंदराव बैतुले
सहाय्यक प्राध्यापक
तत्वज्ञान विभाग
व.ना.शा.क.स.वि. संस्था, नागपूर

सारांश :

ज्ञान मिमांसेमध्ये ज्ञानाच्या साधनाच्या रूपात जेव्हा प्रमाणाचा स्वीकार केला जातो त्यामध्ये मन नामक आंतरिक इंद्रियांचे स्थान फार महत्त्वाचे ठरते. इंद्रिय आणि मनाच्या संयोगातून ज्ञेन वस्तूला जाणून ज्ञान प्राप्त केले जाते. सर्वच दर्शनांनी मनाचे अस्तित्व वेगवेगळ्या रूपामध्ये स्वीकारलेले आहे व त्याचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे जैन दर्शनातील ज्ञान मिमांसेमध्ये देखील अन्य व्यक्तीच्या मनो व्यापाराचे ज्ञान प्राप्त करण्याच्या साधनाचा विचार करण्यात आलेला आहे. जैनांच्या ज्ञान मिमांसेमध्ये अतींद्रिय ज्याला नोइंद्रिय प्रत्यक्ष म्हणतात त्याचा स्वीकार केलेला आहे. आधुनिक काळात मनाचे तत्त्वज्ञान ही तत्त्वज्ञानाची महत्त्वपूर्ण अशी शाखा आहे. ज्यामध्ये आपण अन्य मनाच्या मनोव्यापारांचे मनुष्याला ज्ञान कसे होते याची चर्चा केली जाते. मनोचिकित्सक देखील अतींद्रिय ज्ञानाच्या तथ्याला स्वीकारतात. जैनांच्या ज्ञानमिमांसेमध्ये नो इंद्रिय या ज्ञानाच्या महत्त्वाच्या अंगाची चर्चा करण्यात आलेली आहे. अतींद्रिय ज्ञान हे तीन पद्धतीने किंवा प्रकारांनी प्राप्त केले जाते. त्यामध्ये अवधी, मनःपर्याय आणि केवल ज्ञान यांचा समावेश होतो. मन पर्याय ज्ञान या संकल्पनेच्या माध्यमातून आपण अन्य व्यक्तीच्या मनाचा ठाव ठिकाणा घेऊ शकतो त्याचे ज्ञान प्राप्त करू शकतो. ऋजुमती आणि विपुलमती या दोन प्रकारच्या मनः पर्याय ज्ञानाद्वारे साधकाला विशुद्ध ज्ञानाची प्राप्ती होते व हे ज्ञान केवल ज्ञान होईपर्यंत टिकून राहते. मानसिक वृत्तीचे दमन आहे हा मन शुद्धीचा मार्ग नाही, हे मानसिक मलीनतेवर आवरण टाकणे आहे. जैन दर्शनानुसार उन्नतीचा मार्ग प्रशस्त करणे म्हणजे मनाच्या वृत्तींचे दमन करणे नाही तर त्यांचा क्षय करणे हा आहे. साधक केवळ चेतन मनाच्या पर्यायांचा साक्षात्कार करीत नाहीत तर मनाच्या अचेतन आणि अवचेतन सर्वच स्तरावरील पर्यायांचा साक्षात्कार करतो. मनाच्या सर्व स्तरावरील साक्षीभावाचे ज्ञान प्राप्त झाल्याने मनाच्या सर्व इच्छा, वासना शांत होतात त्यांचा क्षय होतो. मनाच्या सविकल्प स्थितीमुळे साधक

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Insti.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

असल्यामुळे अपूर्ण आहेत तर पाचवे केवल ज्ञान संपूर्ण कर्माच्या क्षयामुळे उत्पन्न होत असल्यामुळे केवल ज्ञान हे परिपूर्ण ज्ञान आहे. या पाच ज्ञान प्रकारांना दोन प्रकारांमध्ये विभाजित केले जाते प्रत्यक्ष आणि परोक्ष यापैकी मतीज्ञान आणि श्रुतज्ञान हे परोक्षज्ञान आहे कारण त्यांचे ज्ञान आपल्याला इंद्रिय आणि मनाच्या सहाय्याने होते तर उर्वरित तीन ज्ञान हे प्रत्यक्ष ज्ञान आहे या प्रत्यक्ष ज्ञानामध्ये सुद्धा अवधी ज्ञान आणि मनः पर्यायी ज्ञान हे देश प्रत्यक्ष आहेत तर केवल केवल ज्ञान हे सकल प्रत्यक्ष आहे. इथे मी केवळ मन पर्याय ज्ञानाचे सविस्तर विवेचन करणार आहे.

मन पर्याय ज्ञान: मन हे ज्ञान साधन :

जे ज्ञान मनुष्य लोकांमध्ये स्थित जीवाच्या चिंतित, अचिंतीत, अर्धचिंतीत इत्यादी अनेक प्रकारांच्या अर्थांमध्ये मनाला प्रत्यक्षपणे जाणते मनाचे प्रत्यक्ष ज्ञान होते तेच मन पर्यान आहे.[9] राग द्वेषावर विजय प्राप्त केल्यानंतर मनुष्य हे मन पर्याय ज्ञान प्राप्त करण्यास योग्य होतो.[9] ज्ञानाच्या द्वारे आपण दुसऱ्यांच्या मनातील गोष्टी भाव जाणू शकतो.

जैन दर्शनामध्ये मनाला अनींद्रिय, नोइंद्रिय म्हटले गेले आहे. याचा अर्थ इंद्रियांचा अभाव नाही तर इषत इंद्रिय आहेत. दृक, श्राव्य, घ्राणज, स्पर्श आणि जीव्हा या पंचज्ञानेंद्रिय प्रमाणेच मन हे देखील ज्ञानाचे साधन आहे. परंतु रूप, रस आदी विषयांमध्ये प्रवृत्त होण्याकरिता मनाला नेत्र इत्यादीचे सहाय्य घ्यावे लागते. ही मनाची परतंत्रता आहे. इंद्रिय पदार्थ विशेषाला ग्रहण करतात परंतु मन आत्म्याचे लिंग असूनही देश कालामध्ये स्थित पदार्थांचा विषय राहू शकत नाही. म्हणूनच मनाला अनिन्द्रीय म्हटले जाते. मन हे इंद्रियाप्रमाणे प्रति नियतक अर्थाला जाणत नाही या कारणास्तव देखील मनाला अनिन्द्रीय म्हटले जाते. धवलवाटीके नुसार इंद्र अर्थात आत्म्याच्या लिंगाला इंद्रिय म्हणतात. ज्या प्रकारे उर्वरित द्रव्येंद्रियांचे ग्रहण बाहेंद्रीयाद्वारे होते तसे मनाचे होत नाहीत. म्हणून मन अनिन्द्रीय आहे.[10] अनिन्द्रीय म्हणजे इंद्रिय सादृश्य होय. मनाला अंतकरण म्हटले जाते कारण मन हे ज्ञानाचे साधन असून देखील श्रोतेंद्रियांदी प्रमाणे बाह्य साधन नाही मन आंतरिक साधन आहे मनाचे कार्य गुणदोष विचार स्मरण हे आहे या कार्याला मन इंद्रियांच्या सहाय्येशिवाय संपन्न करतो या कारणास्तव मनाला अंतकरण म्हटले जाते सर्वर्थ सर्वार्थसिद्धीच्या नुसार अनिन्द्रीय, मन आणि अंतकरण हे एकार्थवाची आहेत.

जैन दर्शनानुसार इंद्रिय आणि मन परोक्षज्ञानाचे साधन आहे. मन सर्व इंद्रियांमध्ये एकत्र प्रवृत्ती करू शकत नाहीत अर्थात उपयोगी पडू शकत नाही. भावमन उपयोगमय आहेत ते ज्यावेळी ज्या इंद्रिया बरोबर मनोयोग करून

महाराष्ट्र

वार्षिकी 2023

22-23

संपादक

तुकाराम जाधव
विवेक घोटाळे
मुक्ता कुलकर्णी

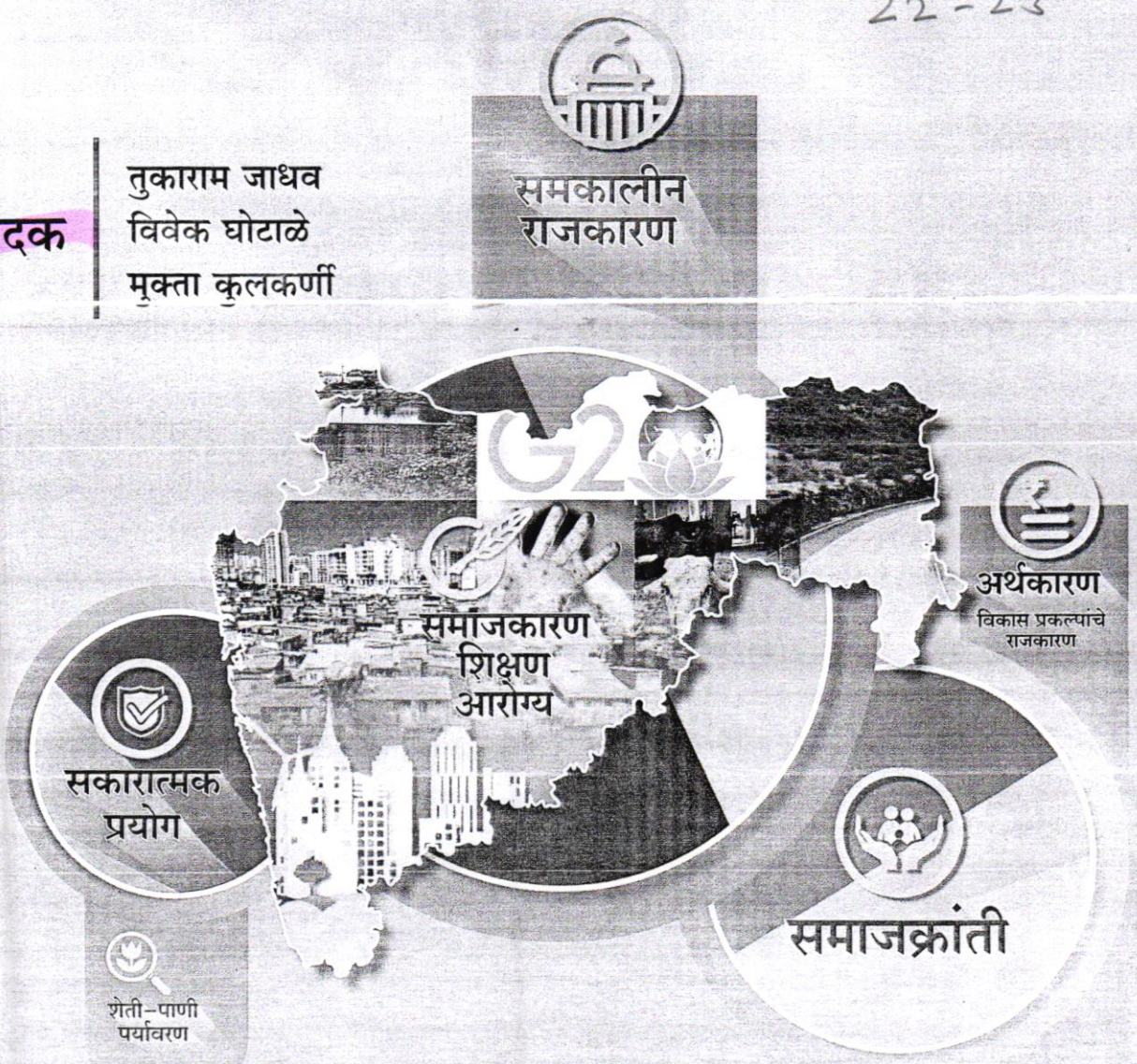

THE UNIQUE FOUNDATION
Social Intervention Through Education

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt. of Arts and Social Sciences
NAGPUR

प्रकाशक :
युनिक अॅकॅडमी पब्लिकेशन्स प्रा. लि.
1202/39, वास्तू चेंबर्स, फर्ग्युसन कॉलेज
मेनगेट समोर, शिरोळे रस्ता, पुणे 411004.
मो. : 7775083344
Email. : publication@theuniqueacademy.com
Website : www.theuniqueacademy.com

महाराष्ट्र वार्षिकी 2023 (वर्ष 14 वे)
Maharashtra Varshiki 2023
संपादक : तुकाराम जाधव । विवेक घोटाळे । मुक्ता कुलकर्णी
ISBN : 978-81-959191-0-9

मूल्य : ₹ 400/-

वितरणासाठी संपर्क
मो. 7775083344 । 8605993344

मुद्रित शोधन : **अश्विनी घोटाळे (बोरगांवकर)**
मुखपृष्ठ संकल्पना : **अमोल पाटील**
अक्षरजुळवणी व मांडणी : **अमोल पाटील । वैशाली गुप्ता**
मुद्रण स्थळ : **श्री. जे. प्रिंटर्स,** सदाशिव पेठ, पुणे.

२०.	बालविवाहाच्या विळख्यात अडकलेला आधुनिक मागास (ऊसतोड) समाज...	ज्ञानेश्वर जाधवर	१०८
२१.	एकलव्य मॉडेल शाळा : आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी मॉडेल प्रयोग	प्रा. कल्पना सिद्धेवाड-कनके	११२
२२.	समलिंगी विवाह आणि न्यायालयीन लढाई	डॉ. भारत राठोड	११५
२३.	शिक्षण धोरण व समस्यांचे स्थायीकरण	डॉ. डी.एन. मोरे	११८
२४.	सामाजिक प्रगती निर्देशांक आणि महाराष्ट्र	डॉ. राहुल बावगे	१२६
२५.	पेसा कायदा : अंमलबजावणीतील पेच	राही श्रुती गणेश	१२९
२६.	जुनाट आजाराचा नवा उद्रेक - गोवर	संतोष आंधळे	१३६
२७.	जनावरांतील लम्पी रोगाचे आव्हान	डॉ. भास्कर बोरगांवकर	१४०
	अर्थकारण-विकास प्रकल्पाचे राजकारण		
२८.	विकासाची पंचसूत्री : अर्थव्यवस्थेला बूस्टर डोस	डॉ. मनोज पांडकर	१४६
२९.	प्रकल्प नको, धोरणे हवीत; फॉक्सकॉन वेदांताच्या निमित्तानं...	विजय कुंजीर	१५१
३०.	समृद्धी महामार्ग : आर्थिक विकासाचे नवे प्रारूप	प्रा. श्रीकृष्ण परिहार	१५७
३१.	धारावी पुनर्विकास प्रकल्प : नव उदारमतवादाच्या मुशीतला !	डॉ. महेश शिरापूरकर	१६४
३२.	साखर उद्योग : अस्थैर्याकडून स्थैर्याकडे	चंद्रकांत कित्तुरे	१७२
३३.	आर्थिक मंदी, महागाई	संजीव चांदोरकर	१७८
	शेती-पाणी-पर्यावरण		
३४.	अतिवृष्टीने आवळला फास, सत्तांकारणाने घोटला बळीराजाचा गळा	नितीन पोटलाशेरु	१८४
३५.	सोयाबीन प्रश्न : शेतकऱ्यांच्या पिवळ्या सोन्याची चित्तरकथा	डॉ. सोमिनाथ घोळवे	१९२
३६.	विदर्भातील संत्रा निर्यातीचा प्रश्न	डॉ. भास्कर वघाळे	१९९
३७.	कालवा स्वयंचलितीकरण-एक मोठी व्यवसाय संधी : कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि उत्पादकता वाढण्याची शक्यता	प्रदीप पुरंदरे	२०४
३८.	पर्यावरणीय प्रश्न आणि आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन	बसवंत विठाबाई बाबाराव	२१०
३९.	सामूहिक लोककेंद्रित वनव्यवस्थापन, उपजीविका आणि जागतिक तापमान वाढ	डॉ. प्रभाकर पुसदकर	२१७
४०.	आंतरराष्ट्रीय भरडधान्य वर्षे : २०२३	डॉ. सोमिनाथ घोळवे	२२०
४१.	हळद : सांगली ते हिंगोली	राजेंद्र भोईवार	२२६

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

सामाजिक प्रगती निर्देशांक आणि महाराष्ट्र

डॉ. राहुल बावगे
rbavge.vngiass@gmail.com

▶ पंतप्रधानांच्या आर्थिक सल्लागार परिषदेने जिल्हावार राज्यांमधील सामाजिक प्रगतीचा आढावा घेऊन सामाजिक प्रगती निर्देशांक जाहीर केला आहे. यामध्ये गोवा, तसेच पुदुचेरी, लक्षद्वीप हे केंद्रशासित प्रदेश सर्वोत्तम कामगिरी बजावणारे प्रदेश ठरले आहेत. एजॉल (मिझोरम), सोलन आणि सिमला (हिमाचल प्रदेश) या तीन जिल्ह्यांची कामगिरी सर्वोत्तम राहिली आहे. तर झारखंड आणि बिहार या राज्यांची कामगिरी सुमार राहिली आहे. महाराष्ट्राचा समावेश निम्न मध्यम सामाजिक प्रगती श्रेणीमध्ये करण्यात आला असून राज्याला या क्रमवारीत २९ वे स्थान प्राप्त झाले आहे.

अमेरिकेतील वॉशिंग्टनस्थित Institute of Competitive and Social Progress Imperative या संस्थेच्या वतीने २०१४ पासून जगातील देशांचा Social Progress Index अहवाल प्रसिद्ध करीत असते. याच धरतीवर या संस्थेने पंतप्रधानांच्या आर्थिक विषयक सल्लागार परिषदेच्या सहकार्याने भारतातील राज्ये व जिल्ह्यांचा सामाजिक प्रगतीविषयकचा अहवाल प्रसिद्ध केला आहे.

आर्थिक सल्लागार परिषद व Institute of Competitive and Social Progress Imperative या संस्थेच्या अहवालानुसार महाराष्ट्र राज्याला ५०.८६ इतके गुण मिळाले आहेत. अत्युच्च सामाजिक प्रगती जिल्ह्यांमध्ये महाराष्ट्राचा नागपूर हा केवळ एकमेव जिल्हा येतो. या वर्गवारीत देशपातळीवर एकूण ५३ जिल्हे येतात. तर या वर्गवारीत उत्तराखंड राज्यातून सर्वाधिक जिल्हे येतात. उत्तराखंडमधील ९ जिल्ह्यांना अतिउच्च सामाजिक प्रगतीचा निर्देशांक प्राप्त झाला आहे. तर दुसऱ्या वर्गवारीत अर्थात उच्च प्रगती निर्देशांकामध्ये महाराष्ट्रातील ६ जिल्हे येतात. तर महाराष्ट्रातील ११ जिल्ह्यांना उच्च मध्यम सामाजिक प्रगती निर्देशांक मिळाला आहे. कनिष्ठ मध्यम प्रगती असणारी राज्यातील १४ जिल्हे, तर अल्प सामाजिक प्रगती निर्देशांकात एक तर अत्यल्प सामाजिक प्रगती निर्देशांकात राज्यातील ३ जिल्ह्यांचा समावेश होतो. अत्यल्प सामाजिक प्रगती निर्देशांकात बिहार राज्याची सर्वाधिक २७ जिल्हे येतात.

पंतप्रधानांच्या आर्थिक सल्लागार परिषदेने Institute of Competitive and Social Progress Imperative या संस्थेच्या मदतीने सामाजिक प्रगती निर्देशांक तयार केला आहे. परिषदेचे अध्यक्ष विवेक देबरॉय यांच्या हस्ते या निर्देशांक अहवालाचे प्रकाशन करण्यात आले. मूलभूत गरजा, पोषण, आरोग्य सुविधा, पेयजल, स्वच्छता, व्यक्तिगत सुरक्षा, व्यक्तिगत स्वातंत्र्य इ. सारख्या वेगवेगळ्या १२ मापदंडांच्या आधारे राज्ये आणि जिल्ह्यांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करण्यात आले.

सामाजिक प्रगती निर्देशांकाच्या पातळ्या : टियर १. अत्युच्च सामाजिक प्रगती, टियर २. उच्च सामाजिक प्रगती, टियर ३. उच्च मध्यम सामाजिक प्रगती ४. कनिष्ठ मध्यम सामाजिक प्रगती टियर ५. अल्प सामाजिक प्रगती आणि टियर ६. अत्यल्प सामाजिक प्रगती अशा सहा श्रेणीत तयार करण्यात आल्या आहेत. राज्यांच्या सामाजिक प्रगतीचे मूल्यमापन करतांना सन २०१५-१६ पासूनच्या विविध घटकांचा आढावा घेण्यात आला आहे. तसेच देशातील ७०७ जिल्ह्यांचे समीक्षण या अहवालात केले आहे. Aspirational Districts हा प्रकल्प राबविण्यात आलेल्या ११२ जिल्ह्यांचा यात समावेश करण्यात आला होता. प्रस्तुत अहवालात देशातील ७०७ जिल्ह्यांचे मूल्यमापन देखील वरील सहा पातळ्यांवर करण्यात आले आहे.

क्र.	श्रेणी	राज्ये व केंद्रशासित प्रदेश
१.	अत्युच्च सामाजिक प्रगती	पुदुचेरी, लक्षद्वीप, गोवा, सिक्कीम, मिझोरम, तमिळनाडू, हिमाचल प्रदेश, चंडीगड, केरळ
२.	उच्च सामाजिक प्रगती	जम्मू व काश्मीर, पंजाब, दादरा, नगर हवेली व दमण-दीव, लडाख, नागालँड, अंदमान निकोबार
३.	उच्च मध्यम सामाजिक प्रगती	उत्तराखंड, कर्नाटक, अरुणाचल प्रदेश, दिल्ली, मणिपूर
४.	कनिष्ठ मध्यम सामाजिक प्रगती	हरियाणा, गुजरात, आंध्र प्रदेश, मेघालय, पश्चिम बंगाल, तेलंगण, त्रिपुरा, छत्तिसगढ, महाराष्ट्र, राजस्थान
५.	अल्प सामाजिक प्रगती	उत्तर प्रदेश, ओडिशा, मध्य प्रदेश
६.	अत्यल्प सामाजिक प्रगती	आसाम, बिहार, झारखंड

महाराष्ट्र

या अहवालानुसार महाराष्ट्राच्या सामाजिक प्रगतीचा निर्देशांक हा कनिष्ठ मध्यम सामाजिक प्रगती या वर्गवारीत येतो. या वर्गवारीत देशातील एकूण दहा राज्ये येतात. या वर्गवारीत महाराष्ट्राचा ९ वा क्रमांक येतो. वैयक्तिगत स्वातंत्र्य, पाणीपुरवठा, स्वच्छता या मापदंडांच्या बाबतीत या राज्यांनी अत्युच्च अशी मानांकने प्राप्त न केल्यामुळे कनिष्ठ मध्यम सामाजिक प्रगती या वर्गवारीत ही १० राज्ये मोडतात. प्रस्तुत अहवालानुसार महाराष्ट्र राज्याला ५०.८६ इतके गुण मिळाले आहेत.

तसेच या अहवालात जिल्हानिहाय सामाजिक प्रगती निर्देशांकदेखील प्रसिद्ध केला आहे. अत्युच्च सामाजिक प्रगती जिल्ह्यांमध्ये महाराष्ट्राचा नागपूर हा केवळ एकमेव जिल्हा येतो. या वर्गवारीत देशपातळीवर एकूण ५३ जिल्हे येतात. तर या वर्गवारीत उत्तराखंड राज्यातून सर्वाधिक जिल्हे येतात. उत्तराखंडमधील ९ जिल्ह्यांना अतिउच्च सामाजिक प्रगतीचा निर्देशांक प्राप्त झाला आहे. तर दुसऱ्या वर्गवारीत अर्थात उच्च प्रगती निर्देशांकामध्ये महाराष्ट्रातील ६ जिल्हे येतात. तर महाराष्ट्रातील ११ जिल्ह्यांना उच्च मध्यम सामाजिक प्रगती निर्देशांक मिळाला आहे. कनिष्ठ मध्यम प्रगती असणारी राज्यातील १४ जिल्हे, तर अल्प सामाजिक प्रगती निर्देशांकात एक तर अत्यल्प सामाजिक प्रगती निर्देशांकात राज्यातील ३ जिल्ह्यांचा समावेश होतो. अत्यल्प सामाजिक प्रगती निर्देशांकात बिहार राज्याची सर्वाधिक २७ जिल्हे येतात.

कनिष्ठ मध्यम प्रगती झालेले जिल्हे, अल्प व अत्यल्प

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

सामाजिक प्रगती झालेल्या जिल्ह्याबाबत विशेष लक्ष देऊन हे जिल्हे सामाजिकदृष्ट्या मागास का राहिले याचा विचार धोरणकर्त्यांनी करणे आवश्यक आहे. राज्यातील नागपूर जिल्हा अत्युच्च सामाजिक प्रगती झालेला दिसत असला तरी विदर्भातील आणि मराठवाड्यातील अनेक जिल्ह्यातील सामाजिक परिस्थिती वाईट आहे. नागपूर हे बहुसांस्कृतिक वैशिष्ट्ये असलेले महानगर आहे. या महानगरात अनेक समाजघटक असल्याचे दिसून येते. अनुसूचित जाती आणि ओबीसी समाजातील अनेक जातींची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. शिक्षण आणि रोजगाराच्या निमित्ताने विदर्भातील मागास जिल्ह्यातून नागपूरमध्ये मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर होते. विविध मागास समाज घटकांचा सामाजिक आणि आर्थिक विकास होण्यात शिक्षण, आरक्षण धोरण, वाढते सेवाक्षेत्र, सामाजिक व राजकीय जागृतता इत्यादी घटक कारणीभूत ठरतात. या सर्वांचा परिणाम म्हणून सामाजिक प्रगती अहवालात नागपूरचे स्थान वरचे राहिले आहे. परंतु राज्याचे स्थान २९ व्या स्थानावर असणे चिंताजनक आहे. या निमित्ताने विदर्भ आणि मराठवाड्यातील सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि सिंचनविषयक मागासलेपणासंदर्भात पुन्हा चर्चा होणे आणि धोरणे आखणे आवश्यक आहे.

- लेखक वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाज विज्ञान संस्था, नागपूर येथे राज्यशास्त्राचे प्राध्यापक व विभागप्रमुख असून राजकीय प्रक्रियेचे अभ्यासक आहेत.

■

द युनिक फाउंडेशनची दर्जेदार प्रकाशने

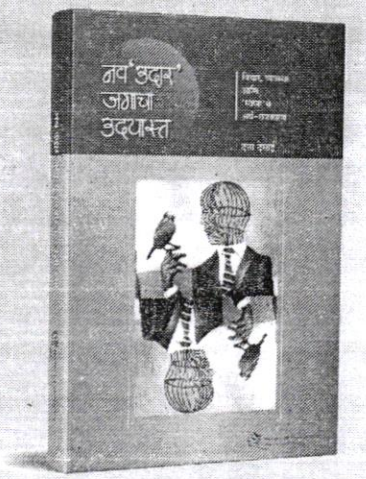

पृष्ठसंख्या : 290
किंमत : 280 रु.

नवउदार जगाचा उदयास्त

लेखक : दत्ता देसाई

प्रबोधन युगानंतर १९ व्या ते २१ व्या शतकाला विविध विचारप्रणालींनी व्यापले. उदारमतवाद-समाजवादाचा उदय, विस्तार आणि पडझडीनंतर नवफासीवादाचे अरिष्टे पुढे आलेली दिसतात. उदारमतवाद, राष्ट्रवाद, फासीवाद, समाजवाद, आंतरराष्ट्रीयवाद, नवउदारमतवाद आणि जागतिकीकरण या सात विचारसरणीचा सविस्तर आढावा साथी दत्ता देसाई यांनी घेतला आहे. समकालीन अर्थ-राजकीय परिस्थितीत विचारप्रणालींची चिकित्सा करणारा हा ग्रंथ प्रासंगिक ठरतो. हे पुस्तक विविध मुद्द्यांविषयी मूलगामी चर्चा करते. विविध कल्पनाप्रणालींची व व्यवस्थांची परखड समीक्षा करते. आजच्या प्रश्नांचा मुळापासून वेध घेते; आणि शोधही घेते- जगाच्या नव्या दिशेचा, मानवी स्वप्ने वास्तवात आणण्याचा...

वितरणासाठी संपर्क : ७७७५०८३३४४ । ८६०५९९३३४४

68

भारतीय आणि पाश्चात्य ज्ञानमीमांसा

Indian and Western Epistemology

:: संपादक ::
डॉ शीतल येरुळे
डॉ सुरेंद्र गायधने
डॉ सुनिल साळुंके

अखिल भारतीय तत्त्वज्ञान परिषद २०२३

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Institute of Arts and Social Sciences
NAGPUR

17.प्लेटोचा ज्ञानशास्त्रीय विचार —डॉ.धनराज हाडुळे 104-112
18. न्याय दर्शनाचे प्रमाणशास्त्र : एक चिंतन
— डॉ.दिलीप नागरगोजे 113-119
19.संशोधन आणि ज्ञान — डॉ.चंद्रकांत सोनवणे 120-124
20.जैन दर्शनातील मनःपर्याय ज्ञान —स्मिता गोविंदराव बैतुले 125-130
21.चार्वाकांची ज्ञानमीमांसा —विकास गायकवाड 131-133
22.जॉन लॉक आणि चार्वाक यांचा अनुभववादी ज्ञानसिध्दांत: एक तुलनात्मक अध्ययन —डॉ. उध्दव कांबळे
डॉ. माधव कांबळे 134-138
23.जॉन लॉक —ज्ञानमीमांसा —डॉ. बाळासाहेब मुळीक 139-145
24.प्रमाण मेरू अनुमान —डॉ. भुसारे सुनंदा रामचंद्र 146-150
25.ज्ञानमीमांसा— न्यायदर्शनाच्या दृष्टीकोनातून
—अल्का पद्माकरराव चिखूर्डेकर 151-155
26.भारतीय दर्शनातील ख्यातिवाद संकल्पना
—केंद्रे रत्नाकर ज्ञानोबा 156-163
27.सांख्य दर्शनातील ज्ञानसिध्दांत —प्रा.स्वामी सोनु मन्मथ 164-168
28.भारतीय ज्ञानमीमांसेची संकल्पना —शिंदे पूनम सुंदर 169-175
29.पाश्चात्य ज्ञानमीमांसा मध्ये हयूम ची भूमिका
—प्रिती नंदकिशोर धुर्वे 176-179
30.जॉनलॉक : ज्ञानमीमांसा —रागिनि शिवलिंग हारके 180-183
31.भारतीय तत्वज्ञानातील प्रत्यक्ष ज्ञान प्रमाण
—प्रा.डॉ.गोदावरी भुसारे 184-189
32.न्याय दर्शनातील ज्ञानमीमांसा —डॉ. कुलकर्णी एस. बी. 190-196
33. भारतीय तत्त्वज्ञानातील सत्यत्त्व व मिथ्यात्त्व
—प्रा.डॉ.एन.के.रासकर 197-199

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Insti
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

22.जॉन लॉक आणि चार्वाक यांचा अनुभववादी ज्ञानसिध्दांत: एक तुलनात्मक अध्ययन

डॉ. उध्दव कांबळे
व.ना.शा.कला व समाजविज्ञान संस्था,नागपूर.
डॉ. माधव कांबळे
संभाजीराव कोंद्रे महाविद्यालय,जळकोट,लातूर.

प्रस्तावना :

तत्वज्ञानाच्या प्रमुख शाखापैकी ज्ञानशास्त्र ही एक प्रमुख शाखा आहे. तत्वज्ञानाचा उद्देश अंतिम सत्याविशयीचे ज्ञान प्राप्त करण हा आहे. ज्ञानाविशयीचे अत्यंत मुलभूत प्रश्न विचारतच तत्वज्ञानाचा आरंभ होतो. ज्ञानाशी संबंधीत प्रश्न तत्वज्ञान विचारते. उदा. सर्व माहिती ज्ञान असते का ? ज्ञानप्राप्तीची साधने कोणती? एखाद्या माहितीची सत्यता कशी पडताळता येते ? तत्वज्ञानाच्या ज्या शाखेत यासारख्या प्रश्नांचा अभ्यास केला जातो. त्या शाखेस ज्ञानमीमांसा असे म्हणतात. ज्ञानाचा उगम, स्वरुप, विकास आणि व्याप्ती यांचा विचार ज्ञानमीमांसेत केला जातो.

अनुभववाद हे विश्वाचे दर्शन घेण्याच्या एका पध्दतीचे नाव आहे. तत्वज्ञानाचा उगम आणि विस्तार कसा होतो ते कथन करणारे एक नाव आहे. ते नाव ज्यांना लावता येईल असे अनेक संप्रदाय आहेत. त्यापैकी पाश्चात्य तत्वज्ञानातील प्रमुख अनुववादी तत्वज्ञ जॉनलॉक आणि भारतीय तत्वज्ञानातील चार्वाक यांचा विशेशाने उल्लेख केला जातो. या शोधनिबंधामध्ये या दोन्ही दर्शनकारांच्या अनुभववादी ज्ञानसिध्दांताचे तुलनात्मक अध्ययन केले जाणार आहे.

ज्ञानम्हणजे काय :

'निर्णायक सत्य, विश्वास म्हणजे ज्ञान', म्हणजेच जी माहिती आपण प्राप्त करतो ती सत्य असली पाहिजे, मी दावा केलेल्या बाबीचे कारण देता आले पाहिजे आणि ते ज्ञान सत्य असल्याचा माझा विश्वास असला पाहिजे.

ज्ञानाचाउगम :–

ज्ञानप्राप्ती आणि वास्तव जाणून घेण्याचा प्रयत्न करीत असताना तत्वचिंतकांना काही मूलभूत प्रश्न पडतात. ज्ञान कसे होते आणि वास्तवाचे आकलन, ज्ञानप्राप्ती कोणत्या मार्गाने अधिक चांगल्या प्रकारे होऊ शकेल ?

DIRECTOR
Vasantrao Naik ... Insts.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

(69)

संस्कृत नाट्यप्रमेय

लेखिका - डॉ. विशाखा संजय कांबळे

संस्कृत नाट्यप्रमेय
Sanskrit Natyaprameya (Sanshodhan Lekhan)

लेखिका
डॉ. विशाखा संजय कांबळे
१८८, विशाखा पॅलेस, नालंदा नगर,
नारी रोड, नागपूर - ४४० ०२६
भ्रमणध्वनी - ९८५०१५०८६१

© सर्वाधिकार लेखिका

प्रकाशक
मुक्तांगण प्रकाशन
सर्व्हे नं. १४२, भेलकेनगर,
यशवंतराव चव्हाण नाट्यगृहाजवळ
पाटील बुक डेपो मागे, कोथरुड, पुणे - ४११ ०३८
भ्रमणध्वनी - ९३७०१६८८९९ /८७८८१७१५३१

मुद्रक
एक्सेल प्रिंटर्स, पुणे

प्रथम आवृत्ती - ७ ऑक्टोबर २०२३

अक्षरजुळणी
सतिश इंगळे, नागपूर

मुखपृष्ठ
सौ. स्नेहा पतकी

किंमत रु.१२५/-

आयएसबीएन ९७८-८१-९६२९६०-१-८
e-Books are available online of Amozone

978-81-962960-1-8

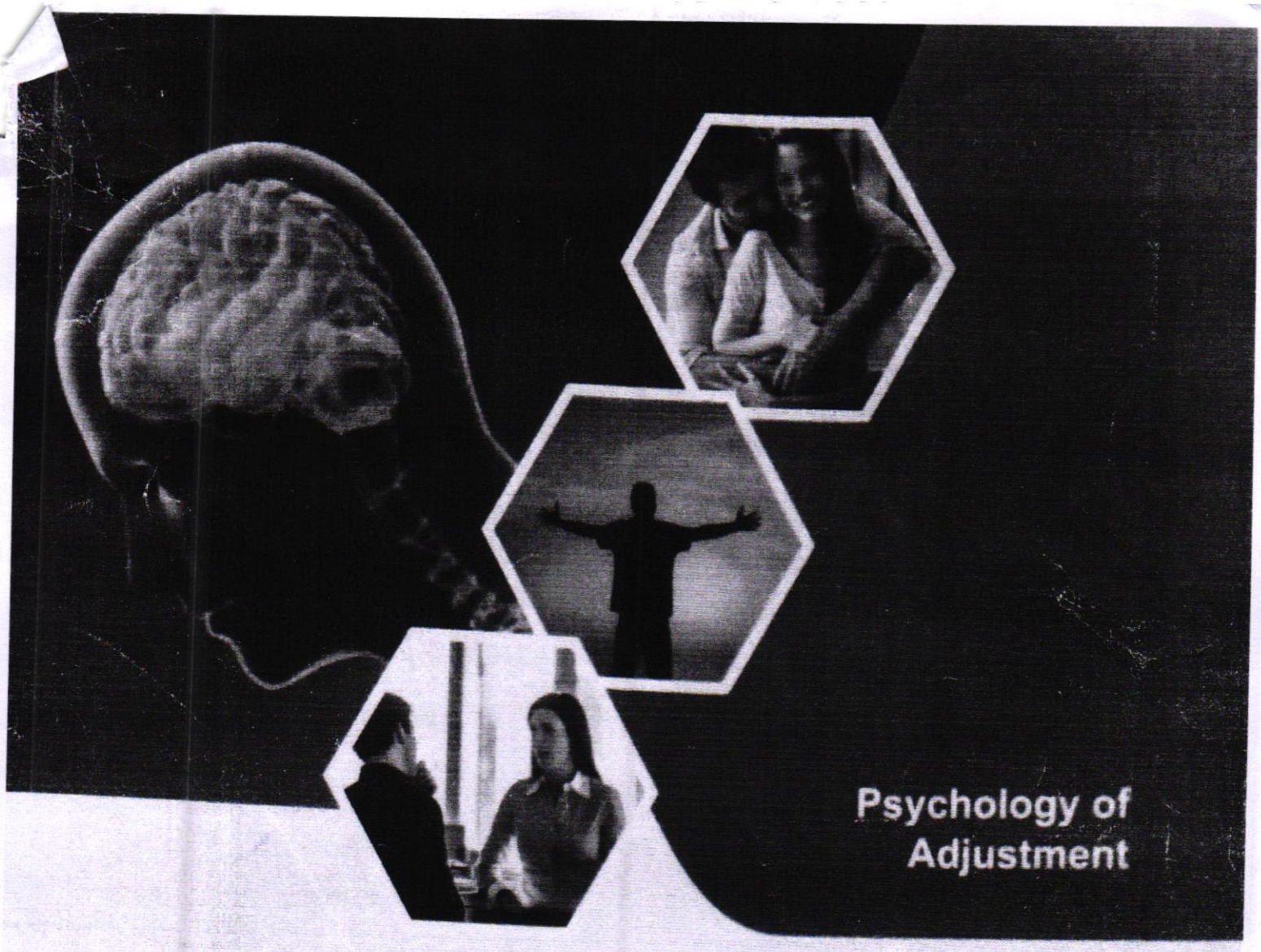

Psychology of
Adjustment

70

समायोजनाचे मानसशास्त्र

संतोष सावदेकर ▪ शफिक पठाण
शैलेश बनसोडे ▪ परमेश्वर पुरी

Prashant

Scanned with OKEN Scanner

समायोजनाचे मानसशास्त्र

The Psychology of Adjustment

© सुरक्षित

प्रकाशक । मुद्रक

रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

दूरध्वनी । वेब । ईमेल

0257-2235520,2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

आवृत्ती । आयएसबीएन

ऑगस्ट 2023
978-81-19120-27-7

अक्षरजुळवणी

प्रशांत पब्लिकेशन्स

किंमत

₹ 395/-

Also available e-Boks at
www.prashantpublications.com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पूनर्प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

Scanned with OKEN Scanner

FAITH IN FLUX

MODERNIZATION, RELIGIOSITY, AND LOCUS OF CONTROL

71

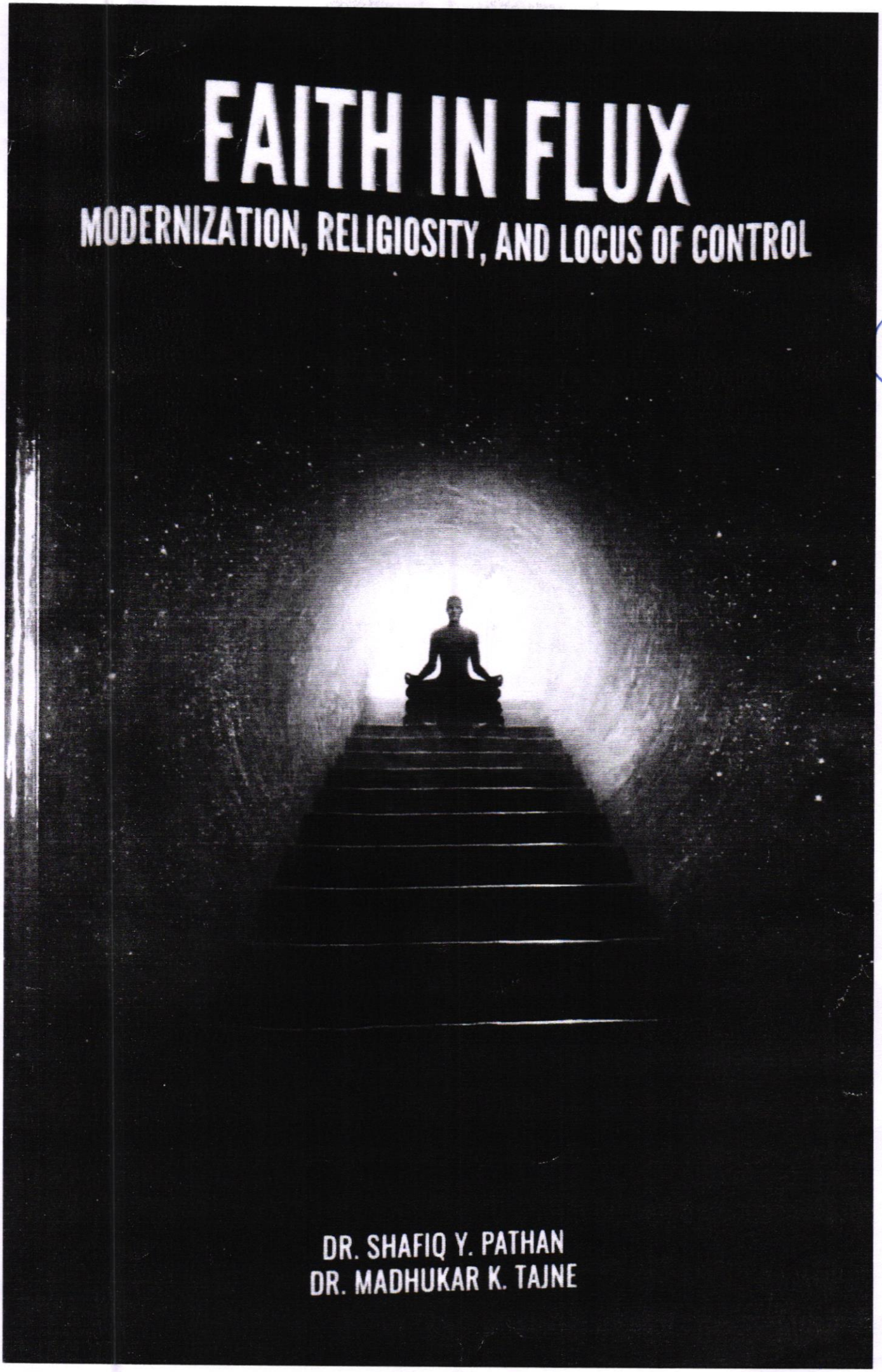

DR. SHAFIQ Y. PATHAN
DR. MADHUKAR K. TAJNE

Scanned with OKEN Scanner

FAITH IN FLUX: MODERNIZATION, RELIGIOSITY, AND LOCUS OF CONTROL

by: Dr. Shafiq Y. Pathan, Dr. Madhukar K. Tajne

■

RED'SHINE PUBLICATION PVT. LTD.
Headquarters (India): 88-90 REDMAC, Navamuvada,
Lunawada, India-389 230
Contact: +91 76988 26988
Registration no. GJ31D0000034

In Association with,
RED'MAC INTERNATIONAL PRESS & MEDIA. INC
India | Sweden | UK

■

Text © *Authors*, 2023
Cover page ©REDSHINE Studios, Inc, 2023

■

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or used in any form or by any means- photographic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information storage and retrieval systems- without the prior written permission of the author.

■

ISBN: 978-93-5879-604-9
ISBN-10: 93-5879-604-9
DIP: 18.10.9358796049
DOI: 10.25215/9358796049
Price: ₹ 300
October, 2023 (First Edition)

■

The views expressed by the authors in their articles, reviews etc. in this book are their own. The Editor, Publisher and owner are not responsible for them. All disputes concerning the publication shall be settled in the court at Lunawada.

■

www.redshine.co.in | info@redshine.in
Printed in India | Title ID: 9358796049

Scanned with OKEN Scanner

Book

22-23

72

EMOTIONALLY RESILIENT MINDS

NAVIGATING COLLEGE LIFE THROUGH EMOTIONAL INTELLIGENCE AND ADJUSTMENT

DR. SHAFIQ YUSUFKHAN PATHAN
DR. HIMMAT JIJA NARKE

Scanned with OKEN Scanner

EMOTIONALLY RESILIENT MINDS: NAVIGATING COLLEGE LIFE THROUGH EMOTIONAL INTELLIGENCE AND ADJUSTMENT

by: Dr. Shafiq Y. Pathan, Dr. Himmat Jija Narke

■

INFINITY PUBLICATION PVT. LTD.
76-77, Infinity Site, 88, Navamuvada, Lunawada-389230
Contact No. 76988 26988
Registration No. GJ31D0000132

■

Text © *Authors*, 2023
Cover page ©REDSHINE Studios, Inc, 2023

■

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or used in any form or by any means- photographic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information storage and retrieval systems- without the prior written permission of the author.

■

ISBN: 978-93-92917-64-6
ISBN-10: 93-92917-64-3
DIP: 18.10.9392917643
DOI: 10.25215/9392917643
Price: ₹ 300
April, 2023 (First Edition)

■

The views expressed by the authors in their articles, reviews etc, in this book are their own. The Editor, Publisher are not responsible for them. All disputes concerning the publication shall be settled in the court at Lunawada.

■

www.infinitypublication.com | info@infinitypublication.com
PRINTED IN INDIA | TITLE ID: 9392917643

Scanned with OKEN Scanner

ISBN: "978-93-91721-77-0"

Naqd-e-Jamal

Compiled by: Dr. Nusrat Minoo
Near Kolsatal Masjid, Kamptee,
Dist. Nagpur-441001, (M.S.) 9503489743

قلم گوید کہ من شاہ جہانم
قلم کش را بدولت می رسانم

قلم انسان کو مقام و مرتبہ عطا کرتا ہے اور بادشاہت کے رتبہ تک پہنچا دیتا ہے۔ ڈاکٹر ارشد جمال کی فکری و فنی جہات غالباً اسی مفہوم سے عبارت نظر آتی ہیں۔ وہ ایک سچے اور کھرے قلم کار اور صاحب اسلوب ادیب و فن کار ہیں۔ درس و تدریس ان کا پیشہ بھی رہا اور شوق بھی لیکن لکھنے کا فن اوائل عمر ہی سے ان کی سرشت میں شامل رہا موصوف نے ادب کی مختلف جہات اور موضوعات پر مضامین و مقالات تحریر کیے ان کے دائرۂ فکر میں علمی و ادبی کے علاوہ تعلیمی، تہذیبی، سماجی اور تدریسی موضوعات بھی شامل رہے انہوں نے گم نام فن کاروں اور ادباء و شعرا کی ادبی خدمات کا بھی اعتراف کیا۔ سادہ سلیس اور عام فہم اسلوب ڈاکٹر ارشد جمال کی تحریروں کا فنی امتیاز تصور کیا گیا۔ وہ کسی تحریک یا مکتبۂ فکر سے وابستہ نہیں رہے۔ ڈاکٹر ارشد جمال کی مختلف النوع موضوعات پر تحریریں قارئین کے مابین ادبی و لسانی رابطہ قایم کر دیتی ہیں۔ ان کی تحریروں کے ذریعے مختلف فن کاروں کے سوانحی کوائف نیز دیگر علاقوں کے تاریخی، تہذیبی، سماجی و ادبی اور تعلیمی حالات کا علم ہوتا ہے۔ موصوف کو انگریزی اردو اور دیگر علاقائی زبانوں سے بخوبی واقفیت ہے۔ کامٹی شہر جو دانشوری کی روایت کا امین رہا ہے ارشد جمال کی مادر درس گاہ بھی ہے انہوں نے اپنے ادبی سفر کا آغاز اسی شہر بے مثال سے کیا اور اسی شہر میں موصوف مستقل طور پر سکونت پذیر ہیں۔

ڈاکٹر ارشد جمال کی کثیر الجہات شخصیت اور ان کی ادبی خدمات کے اعتراف کے طور پر ڈاکٹر نصرت مینو نے نقد جمال کے عنوان سے ایک کتاب مرتب کی ہے۔ نقد جمال میں نہ صرف ارشد جمال کی جامع اور مبسوط نادر تحریروں کو یکجا کیا گیا ہے بلکہ ان کی شخصیت کا بھرپور علمی و ادبی تعارف بھی پیش کر دیا ہے۔ برسوں سے ادبی حلقوں میں اس نوع کی کتاب کی ضرورت محسوس کی جا رہی تھی۔

ڈاکٹر نصرت مینو تازہ کار ادیبہ اور فن کار کے طور پر ادبی دنیا میں اپنی شناخت بنا رہی ہیں۔ ان دنوں وہ وسنت راؤ نائک گورنمنٹ انسٹی ٹیوٹ آف آرٹس اینڈ سوشل سائنسیس ناگپور میں بحیثیت اسسٹنٹ پروفیسر شعبۂ اردو میں بخوبی درس و تدریس کے فرائض انجام دینے میں مصروف ہیں۔ تدریس و تحقیق ان کے فرائض منصبی میں شامل ہے۔ نقد جمال کی اشاعت ڈاکٹر نصرت مینو کی محنت شاقہ کا نتیجہ کہی جا سکتی ہے۔ ان کی ادبی کاوشیں لائق اعتنا ہیں۔

ڈاکٹر نصرت مینو ایک نیک طینت اور متدین خاتون ہیں۔ توقع ہے کہ نقد جمال کو ادبی حلقوں میں پذیرائی حاصل ہوگی اس یقین کے ساتھ کہ وہ مستقبل میں اس سے بہتر تصانیف و تالیفات پیش کریں گی۔

۲۶ دسمبر ۲۰۲۱ء

پروفیسر ضیاء الرحمٰن صدیقی
شعبۂ اردو، علی گڑھ مسلم یونیورسٹی، علی گڑھ
7018979058

ALFAZ PUBLICATION
& Vidarbha Hindi Urdu Press, Kamptee (Units of VIMMS)
(Govt. of Maharashtra Regd. No. 185230031155401 2)
Phutana Oli, Kamptee - 441001 Dist. Nagpur Mob.: 7721877941
@alfazePublicationsKamptee alfazkamptee@gmail.com alfazenind.blogspot.com
78931 721770
₹137/-
ISBN = 78931-721770

73

CamScanner

74

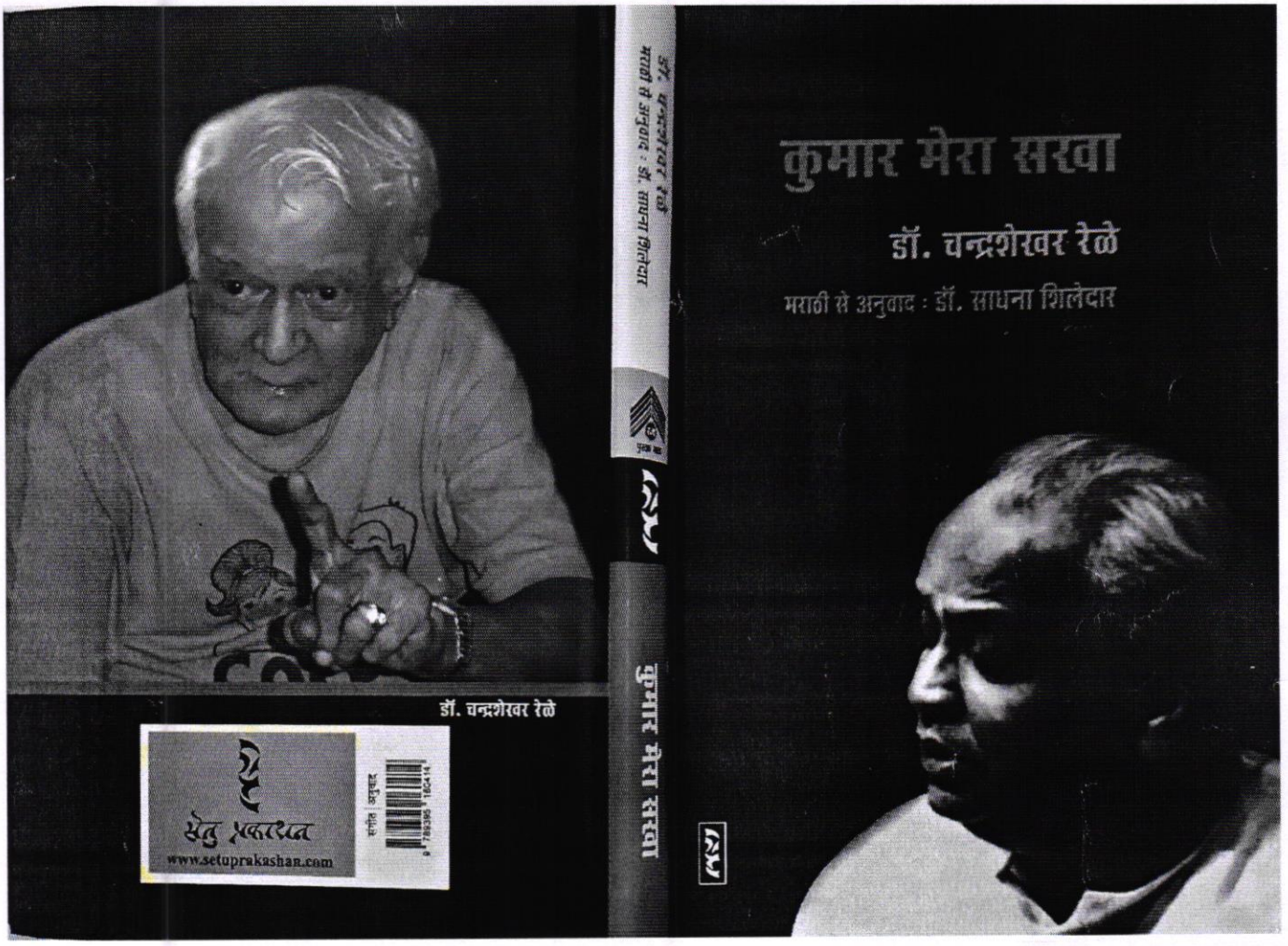

Scanned with OKEN Scanner

BOOK
2023-24

कुमार मेरा सखा

डॉ. चन्द्रशेखर रेळे

(मराठी शब्दांकन : सारंग दर्शने)

मराठी से अनुवाद

डॉ. साधना शिलेदार

सेतु प्रकाशन

रज़ा फ़ाउण्डेशन

Scanned with OKEN Scanner

रज़ा पुस्तक माला : संगीत | अनुवाद
प्रधान सम्पादक : अशोक वाजपेयी | सम्पादक : पीयूष दईया
सेतु प्रकाशन प्रा.लि. और रज़ा फ़ाउण्डेशन का सह-प्रकाशन

इस पुस्तक के सर्वाधिकार सुरक्षित हैं। किसी भी रूप में इसके
सम्पूर्ण या किसी अंश के पुनरुत्पादन/उपयोग के लिए
प्रकाशक/लेखक की पूर्वानुमति आवश्यक है।

ISBN : 978-93-95160-41-4

प्रकाशक : सेतु प्रकाशन प्रा.लि.
सी-21, सेक्टर-65
नोएडा (उत्तर प्रदेश) 201301

शाखा : लक्ष्मी पुस्तकालय, नवीन कोठी, ख़ुदाबख़्श लाइब्रेरी के सामने, अशोक राजपथ, निकट—स्टेट बैंक चौहट्टा, पटना-800004

Web : setuprakashan.com
Email : setuprakashan@gmail.com

मूल्य : ₹595

© रेणुका राउत

हिन्दी अनुवाद © डॉ. साधना शिलेदार

प्रथम संस्करण : 2023

आवरण : कुमार गन्धर्व का छाया-चित्र

मुद्रक : थॉमसन प्रेस
18/35, दिल्ली-मथुरा रोड, फरीदाबाद 121007 (हरियाणा)

KUMAR MERA SAKHA
by Dr. Chandrashekhar Rele
Translated by Dr. Sadhana Shiledar

Scanned with OKEN Scanner

Vasantrao Naik Government Institute of
Arts and Social Sciences Nagpur, Maharashtra
(Department of Music)

75

THE CHANGING TRENDS IN INDIAN CLASSICAL MUSIC

Editor - Dr. Buddharatna S. Liheetkar

THE CHANGING TRENDS IN INDIAN CLASSICAL MUSIC

Editor
Dr. Buddharatna S. Liheetkar

साई ज्योती पब्लिकेशन

■ THE CHANGING TRENDS IN INDIAN CLASSICAL MUSIC

© Dr. Buddharatna S. Liheetkar

■ प्रथम आवृत्ती : ऑगस्ट २०२३

■ ISBN : 978-93-91201-20-3

■ प्रकाशन व मुद्रक
श्रीमती ज्योती नरेश खापेकर
साई ज्योती पब्लिकेशन
तिन-नल चौक, कसारपुरा,
इतवारी, नागपूर - ४४० ००२
मो.नं. (+९१) ९७६४६७३५०३
ई-मेल : sjp10ng@gmail.com
website : www.saijyoti.in

मुद्रण आणि वितरण
श्री. गणेश नारायणराव राऊत
ओम साई पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स
२९, इंदिरानगर टी.बी.वॉर्डच्या मागे,
नागपूर - ४४० ००३,
मो.नं. ९९२३६९३५०६
ई-मेल-rautg1980@gmail.com

■ विक्री कार्यालय
बुक्स ॲण्ड बुक्स
६५, शॉप नं. २, राधिका पॅलेस,
हनुमान नगर रोड, मेडिकल चौक, नागपूर.

शाखा

पुणे - २०३, परिस स्पर्श हाईट,
अंबामाता मंदीर रोड,
अंबाबाई दरा, धायरी
पुणे-४११०४१,
मो.नं.:९४२०३१८८८४

न्यू दिल्ली -२१३, वर्धन हाऊस,
७/१२ अंसारी रोड, दरियागंज
न्यू दिल्ली - ११०००२
मो. ८८८८८२८०२६
९३२५६५६६०२

■ अक्षर रचना:
साई ज्योती पब्लिकेशन
२९, इंदिरानगर टी.बी.वॉर्डच्या मागे, नागपूर - ४४० ००३

अनुक्रमणिका

१.	आंतरराष्ट्रीय भारतीय शास्त्रीय गायिका विदुषी आरती अंकलीकर	१
2.	**International Tabla Artist** Aneesh Pradhan	२०
३.	**भारतीय संगीत शिक्षणाचे बदलते स्वरूप** रुपाली वाटवे	२६
४.	**दोहा, क़तार भारतीय शास्त्रीय संगीताचा वैश्विक विस्तार** दिपाली घाटे	३६
५.	**शास्त्रीय संगीत में नवाचार** डॉ. अनया थत्ते	४०
६.	**संगीताचे शिक्षण : गुरुमुखी ते आभासी शिक्षण पद्धती** डॉ. अपर्णा अग्निहोत्री	४६
७.	**भारतीय संगीत के आयाम एवं उनका परिवर्तित रूप** प्रा. डॉ. सुजाता व्यास	४९
८.	**भारतीय शास्त्रीय** संगीतातील घराणे पंरपरेतील **बदल** मिलिंद गोखले	५५
९.	**ध्रुपद गायकी एवं बदलते आयाम** डॉ.कीर्ति श्रीवास्तव	५९
१०.	**''स्वात्र्यंत्र्योत्तर काल में भारत में आये सामाजिक स्थित्यंतरों का उत्तर हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीत पर प्रभाव''** डॉ साधना शिलेदार	६३
११.	**संगीत के प्रचार-प्रसार में सोशल मीडिया कि भूमिका** प्रा. डॉ. बुद्धरत्न लिहीतकर	६९
१२.	**क्या था संगीत आज से पूर्व मेरी दृष्टि में** डॉ. शिप्रा सरकार	७३
13.	**The Connection Between Music, Culture, And Society: Meaning In Music** Prof. Dr. Sachin Sureshrao Bandgar	75
१४.	**भारतीय** संगीतातील **ठुमरी चा इतिहास व विकास** डॉ.वैशाली देशमुख	८०
१५.	**Changing trends in indian classical music** मंजरी देशपांडे, कतार	८६
१६.	**मैफिलीचे** अर्थकारण डॉ प्रमोद लाखे	९०
१७.	**''शास्त्रीय ख़्याल गायन में परिर्वतन के विभिन्न आयाम''** क्षमा कावड़े	९३

१८. किराणा घराणे : परंपरा आणि बदलांचे प्रवाह १०१
सहा.प्रा.किरण प्रकाश सावंत
१९. मेळघाटातील लोकसंगीताचे अंतरंग १०७
डॉ.सरिता इंगळे
२०. ख्याल शैलीची गौरवशाली परंपरा ११४
डॉ. हेमलता संदेश पोपटकर
21. Online Education in Indian Music :Feasibility and Future
Dr. Jyoti Sharma 119
२२. भक्ती संगीत का बदलता स्वरूप १२४
डॉ भागवत ढोले
२३. लोक संगीत में बदलते रुझान १२७
चेतन सिंह राजपूत
२४. मराठी संगीत नाटकातील नाट्यसंगीताचे बदलते स्वरूप १३१
सौ. विशाखा मंगदे
२५. भारतीय संगीतातील घराणा परंपरेचे बदलते स्वरूप १३८
प्रा. सुशील वावरकर
२६. संगीतातील घराण्याच्या परंपरेचे बदलते स्वरुप १४४
सौ.जाई श्रीरंग देशपांडे
२७. ग़ज़ल गायन के बदलते हुए आयाम १४८
प्रसन्न जोशी
२८. संगीत शिक्षणातील स्थित्यंतरे १५३
सौ. दिपाली अविनाश शेरेकरे
२९. कजरी लोक संगीत कला एवं विशिष्ट १५८
अनंत शंकर
३०. कथक नृत्य शैली में प्रयोग और नवाचार : एक चर्चा १६०
कविता गंगबोईर
३१. लोक संगीत का बदलता स्वरूप : एक दृष्टि १६७
अंकित त्रिपाठी
३२. संगीत शिक्षा – प्राचीनकाल से वर्तमान काल तक १७१
टोपराज सिंह पटेल
३३. स्थित्यंतरे १७९
श्रद्धा महाजन घरोटे
३४. संगीत शिक्षणाचे बदलते स्वरूप १८१
अनुराधा पेंडसे
३५. आधुनिक काल में गुरु परंपरा का स्थान १८४
श्रुति पाण्डवकर

ISBN: 978-93-81201-20-3

SAI JYOTI PUBLICATION
Phone : 9764673503, 9923593503
email : sjp10ng@gmail.com
Website: https://saijyotipublication.in

Om Sai Publishers & Distributors
Mob. No. :9923693506, 9325656602
E-mail : ospdnagpur@gmail.com

Available Also on Flipkart amazon SHOPCLUES

ISBN : 978-93-91201-20-3/ 63

(76)

"स्वात्र्यंत्र्योत्तर काल में भारत में आये सामाजिक स्थित्यंतरों का उत्तर हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीत पर प्रभाव"

डॉ साधना शिलेदार
वसंतराव नाईक शासकीय कला एवं
समाज विज्ञान संस्था, नागपुर

संशोधन संक्षेप –

सन १९४७ की स्वातंत्र्य प्राप्ति यह हमारे देश के लिए पिछले सदी के मध्य की सबसे महत्त्वपूर्ण घटना है. स्वातंत्र्य प्राप्ति के बाद हमारे देश का विकास तेज़ी से होने लगा. समाज के हर क्षेत्र में स्थित्यंतर आने लगे. कलाओंके क्षेत्र में भी काफी स्थित्यंतर हुए. इन में से कुछ अल्पजीवी तो कुछ चिरंतन थे. समय के अनुसार हर कला स्थित्यंतरों से होकर गुजरती है, इस बात का इतिहास साक्षी है. कला हर समाज का या हर संस्कृती का प्रतिनिधित्त्व करने का सशक्त माध्यम होती है. सामाजिक क्षेत्र तथा कलाओंके क्षेत्र में आये स्थित्यंतर इनमे कई मुद्दों में समानता दिखती है. आज हम आज़ादी का अमृत महोत्सव मनाने जा रहे है. अतः गत ७५ वर्षो मे हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीत जैसी अभिजात कला पर इन सामजिक स्थित्यंतरों का क्या प्रभाव हुआ है यह जानना तथा उसकी कारण मीमांसा करना महत्त्वपूर्ण है. मैंने इस प्रस्तावित संशोधन का क्षेत्र केवल उत्तर हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीत तक ही मर्यादित रखा है.

१५ अगस्त १९४७ को हमारे देश को स्वतंत्रता मिली. अब इस बात को ७४ साल बीत चुके है. अब हम स्वतन्त्रता का अमृत महोत्सव मनाने जा रहे है. स्वतंत्रता मिली और कुछ सालो बाद २६ जनवरी १९५० को लोकतंत्र भी स्थापित हुआ. यह हमारे देश के लिए पिछले सदी के मध्य की सबसे बड़ी घटना है. ये घटना न केवल राजकीय तथा ऐतिहासिक है बल्कि सामजिक तथा सांस्कृतिक भी है. यह एक बहुआयामी स्थित्यंतर है. इसे मै सांस्कृतिक दृष्टी से, विभिन्न कलाओं मे रुचि रखने वाले रसिक के नाते तथा संगीत के अभ्यासक के नाते निहारती हूँ. इन सामाजिक स्थित्यंतरों का कलाओं के क्षेत्र पर क्या असर हुआ ये ढूंढने की कोशिश करती हूँ तो जो मेरे निरीक्षण है उन्हें इस संशोधन निबंध के माध्यम से स्पष्ट करना चाहती हूँ.

स्वातंत्र्यपूर्व काल में समाज में राज घरानों का वर्चस्व था, राजेशाही थी. राजा या बादशाह एवं उनका राजघराना, विभिन्न संस्थान और उनके संस्थानिक इनके जरिये परंपरा से चले आने वाले शासको के घराने तथा सामान्य प्रजा जन ऐसी

व्यवस्था थी. कालांतर से कई संस्थान खालसा हुए, विलीन हो गए. मुख्य प्रवाह में शामिल हो गए, और जब स्वराज्य स्थापित हुआ तो राजेशाही ख़त्म हो गयी, इस संपूर्ण प्रक्रिया के अनेक आयाम है. और इसी की समान्तर प्रक्रिया संगीत के क्षेत्र में भी हुई यह केवल योगायोग नहीं है.

समाज में जब ये परिवर्तन हो रहे थे तो उसी के आसपास में शास्त्रीय संगीत के क्षेत्र में भी कुछ इसी तरह के परिवर्तन हो रहे थे. संगीत के घरानों की परंपरा खोने लगी थी, घरानों की दीवारे टूटने लगी थी, घरानों की बुनियाद हिलने लगी थी.

शास्त्रीय संगीत में गुरु शिष्य शिक्षा प्रणाली थी. यह शिक्षा पद्धती ही घरानों की बुनियाद थी. वैसे तो घराने अपने आप में परिपूर्ण व्यवस्था थी. गुरुकुलों मे गुरू, उनकी गायन शैली का अनुकरण करने वाले उनके शिष्य, गुरुबंधु –गुरूभगिनी ऐसा पारिवारिक वातावरण रहता था. अपने घराने के प्रति तथा गुरू के प्रति शिष्य की श्रद्धा परखने की कठोर लेकिन आत्मिक व्यवस्था रहती थी, संगीत के प्रति शिष्य की चाहत को टटोलने की भी व्यवस्था होती थी. इन सब कठोर कसौटियो से गुजरने के बाद शिष्य की सांगीतिक परवरिश की जिम्मेदारी गुरु तथा उनका घराना निभाते थे. जिस तरह कोई व्यक्ति अपने नाम के साथ अपने पिता का तथा पुरखो से चला आया उपनाम जोड़ता है उसी तरह संगीत के क्षेत्र में हर कलाकार अपने नाम के साथ गुरू का तथा घराने का नाम जोड़ दिया करता था. घराने के साथ इस तरह जुड़े व्यक्ति को कलाकार के रूप में श्रोताओं के सम्मुख लाने की व्यावसायिक व्यवस्था घराने के साथ जुडी रहती थी. इतना ही नहीं बल्कि आगे चलकर संगीत के क्षेत्र में ज्ञान तथा अनुभव इनके आधार पर घरंदाज परंपरा को विरासत के रूप में अगली पीढी तक सुपूर्द करने के लिए उनके गुरू के रूप में घराने में उनका स्थान भी सुनिश्चित होता था. घराने की यह व्यवस्था मानो किसी परिवार की तरह होती थी, लेकिन समय के साथ यह व्यवस्था कुछ बिखर सी गयी है या यह भी कहा जा सकता है की शास्त्रीय संगीत का क्षेत्र भी कुछ हद तक घरानों की बुलंद हवेली से बाहर निकला है. पिछले पचास वर्ष की बात करे तो ङ्घराने नष्ट हो गए हैफ ऐसा कहना निश्चित ही उचित न होगा लेकिन घरानों की व्यवस्था की कठोरता पिछली सदी के मध्य से निश्चित रूप में कम होने लगी थी.

इसके विभिन्न कारण है. पिछले ७५ सालों में एक से अधिक घरानों में तालीम लेनेवाले कई उदाहरण हमें दीखते है. हर घराने की नीव कुछ मूल्यों के आधार पर रखी है. इन मूल्यों के आधार पर कुछ सौन्दर्य के निकष निश्चित होते है, कायदे–कानून तय होते है. कई घरानों में तालीम लेने से या तो एक दुसरे के प्रभाव से घरानों के मिश्रण बनते है या फिर घरानों की व्यवस्था को ही नकारा जाता है. परंपरा एवं नवता के द्वंद्व में नवता का अधिक प्रभावी हो जाती है.

हमारे देश को आजादी मिली हमारे देश की राज्यघटना बनी और लोकतंत्र

भी प्रस्थापित हुआ. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता इन मूल्यों का जतन करना यह लोकतंत्र का मूल्य है. लोकतंत्र की नजर में सभी समान है तो सभी को समान अधिकार है और सबकी समान जिम्मेदारी भी है. संगीत में भी इन मूल्यों का प्रतिबिम्ब दिखने लगा. पहले संगीत का आनंद लेना चुनिन्दा मुट्ठीभर लोगों तक सीमित नहीं था. संगीत सीखने की इजाज़त कुछ लोगों तक सीमित थी. संगीत को समाज में प्रतिष्ठा भी कम थी. लेकिन स्वातंत्र्योत्तर काल में संगीत जन सामान्यों तक पहुचने लगा. प्राचीन काल में भक्ति हेतु प्रयोग किया जानेवाला संगीत, जो मध्यकाल में मात्र विलासितता व मनोरंजन का साधन बन गया था वह संगीत अब राजदरबारो तक सीमित नहीं रहा बल्कि वह लोक दरबार में पहुच गया. संगीत के जलसे केवल धनिकों के दीवानखानों की दीवारों तक अटका नहीं रहा. जब टिकट लगाकर संगीत की महफिले होने लगी तो संगीत सुनना सभी के लिए संभव हो गया. शास्त्रीय संगीत की महफिलों में हजारों की संख्या में श्रोता आने लगे. अस्सी के दशक में पं.रविशंकर, उ. झाकिर हुसैन, उ.अली अकबर, उ. अमजद अली, पं भीमसेन जोशी आदि लोकप्रिय कलाकारों की बड़े पेंडालों में सुनी महफीले इस संदर्भ में याद आती है. यह एक बहुत बड़ा स्थित्यंतर है. राजाश्रय एवं धनिकों के आश्रय के साथ अब संगीत को बुलंद लोकाश्रय भी मिला है. यह बदलती सामजिक व्य वस्था का संगीत पर पड़ा प्रभाव है.

पहले गुरुशिष्य परंपरा में गुरूकी देखरेख में संगीत सिखाया जाता था. गुरुकुल में रहकर संगीत की शिक्षा लेना हर किसी के बस में नहीं था. इसके पीछे अनेक सामाजिक, कौंटुम्बिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक कारण भी थे, लेकिन विद्यालय एवं महाविद्यालयों में संगीत सिखाया जाने लगा तो सब के लिए खुला हो गया. शास्त्रीय संगीत में तो गुरुशिष्य का रिश्ता निरंतर है. अतः परीक्षा पद्धती यह संगीत के क्षेत्र में एक बड़ी चुनौती थी, लेकिन पं.विष्णु नारायण भातखंडे तथा विष्णु दिगंबर पलुस्कर इन दोनों के दीर्घ प्रयास से इस संस्थागत शिक्षा प्रणाली सफल बनी. इनके प्रयास से अब कई विद्यार्थी एक निश्चित स्तर तक संगीत के संदर्भ में संगीत का ज्ञान तथा कुशलता हासील कर रहे है. दोनों शिक्षा प्रणालीयों की अपनी-अपनी मर्यादाए है. लेकिन विश्वविद्यालयों में संगीत के संशोधन संबंधी खुली मानसिकता, प्रयोगशीलता के प्रति रुझान, इस विषय पर लिखित रूप में ज्ञान का जतन, तथा इस के लिए पुस्तकों का निर्माण इन सभी क्षेत्र में संगीत में गहरे परिवर्तन आये है. यह बात महत्त्वपूर्ण है.

प्राचीन काल के संगीत के दो प्रकार माने जाते है. मार्गी संगीत और देशी संगीत. मार्गी संगीत अपरिवर्तनशील था और कालांतर से वह लुप्त हो गया. मार्गी संगीत समय के साथ बदलता गया और आज गाया जानेवाला संगीत यह देशी संगीत का ही एक रूप है. अपरिवर्तनशील संगीत का लुप्त हो जाना तथा परिवर्तनशील संगीत आज तक विभिन्न रूपे में टिके रहना यह बात योगायोग की नहीं है इसके पीछे

ठोस कारण है. परिवर्तनशीलता यह कला का शाश्वत मूल्य है, हर कला का स्वभाव है. संगीत यह कला है, कलाकार के अभिव्यक्ती का माध्यम है. इस अभिव्यक्ती को हानी पहुचाने वाले, उसे जकड़कर रखनेवाले कठोर बंधन अनायास ही शिथिल कर दिए जाते है और कालांतर से टूट आते है. रूढी परम्पराओं को निभाने में रुचि रखनेवाले शास्त्रीय संगीत जैसे क्षेत्र में भी यह बात दिखती है. सुगम संगीत,चित्रपट संगीत आदि शैलियाँ तो नित्य नूतनता की खोज में रहती है. इन शैलीयोंमे परिवर्तन की गती तो और भी तेज है.

संगीत की अभिव्यक्ती को बाँध कर रखनेवाले बंधनों से कला मुक्त हो जाटी है यह इतिहास यह बताता है. कला का यह स्वभाव प्रबंधोसे ध्रुपद की निर्मिती में स्पष्ट दिखा है. ध्रुपद से ख्याल की निर्मिती के सफ़र में इसी इतिहास की पुनरावृत्ती हुई है. यह बात कहना गलत न होगा की आज हम ख्याल की परम्परागत शैली में भी कई बदलावों का अनुभव करते है. ख्याल शैली भी निरंतर परिवर्तनों से गुजर रही है. कुछ परिवर्तन स्थायी है तो कुछ अस्थायी है.

पिछले शतक की तुलना में संगीत के कलाकार के रूप स्त्रियों का सहभाग लक्षणीय रूप में बढ़ गया है. पिछले शतक के पूर्वार्ध तक एक कलाकार स्त्रियों के संगीत को समाज मान्यता नहीं थी. वैसे तो परम्परओं को सहेज कर रखने में स्त्रियों का योगदान अतुलनीय रहा है. ईश्वर की उपासना में जागर, आरती ऐसे कई रूपों में रूप में संगीत था, स्त्रियों की जिंदगी के हर पहलू में संगीत के साहचर्य रहा है. शादी तथा अन्य कई त्योहारों में भी संगीत रहा है. हालाकि लोकगीत से लेकर शास्त्रीय संगीत तक हर शैली का संगीत स्त्रियों ने सम्हाल कर रखा तथा उसमे अपना योगदान भी दिया. इस रूप में उन्हें सराहा भी जाता है. लेकिन ङ्गगानेवाली बाईफ कहकर एक कलाकार के रूप में स्त्रियोंकी तरफ प्रतिष्ठा से नहीं देखा जाता था. स्त्रियोंके गायन को प्रतिष्ठा थी लेकिन गानेवाली स्त्रियों को प्रतिष्ठा नहीं थी यह विरोधाभास है.

समाज में स्त्रियोंकी शिक्षा का भी यही चित्र था. स्कूल तथा कॉलेज में जाने वाली स्त्रियों का प्रमाण बहुत ही कम था. फिर क्रांतिज्योती, सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, आनंदीबाई जोशी आदि ने स्त्रीयों की शिक्षा की नीव रखी और आज हम सब स्त्रियों को शिक्षा का अधिकार मिला है. शिक्षा के साथ हमारे व्यक्तित्त्व को अलग निखार मिला है. संगीत के क्षेत्र में पहले स्त्रियों को अपनी महफ़िल में खड़े होकर गाना पड़ता था. गानहीरा हीराबाई बडोदेकर ने यह चित्र बदल डाला. ऐसी कई महान विभूयियों के योगदान से अब स्त्रियों के संगीत को सन्मान का दर्जा मिला. इस स्थित्यंतर का बड़ी कृतज्ञता से स्मरण करना आवश्यक है. सकारात्मक दृष्टि से सामाजिक स्थिति पर विचार करें तो ज्ञात होता है कि वर्षों की परतंत्रता और संघर्ष के बाद अंततः जब स्वतंत्रता प्राप्त हुई तब कई छोटे राज्य एवं रियासतें समाप्त हो गई राजाश्रय में सुरक्षित कलाकारों के लिए जीविकोपार्जन की समस्या अवश्य हो गई. स्वतंत्र भारत में प्रांतीय तथा केंद्रीय शासन का संगीत व अन्य ललित कलाओं को

कुछ हद तक दर्जा प्राप्त हो सका. राष्ट्रीय सरकार ने संगीत कला के प्रचार प्रसार के लिए अनेक महत्त्वपूर्ण कदम उठाएं. स्वतंत्रता प्राप्ति से पूर्व अनेक संगीतग्न्यो तथा शिक्षाविदों ने भारतीय संगीत को सुव्यवस्थित, सुनियोजित एवं सम्पन्न तो बनाया था लेकिन स्वतंत्रता के पश्चात भारत की राष्ट्रीय सरकार का संरक्षण भी मिला. किसी भी देश की उन्नति तभी संभव है जब राजनीतिक, आर्थिक विकास के साथ-साथ उसकी कला एवं संस्कृति का भी विकास तथा प्रचार हो. पराधीन भारत में जो संगीत पतन की ओर जा रहा था, उसी के उत्थान के लिए वर्ष १९५८ में संगीत नाटक अकादमी तथा १९५४ में ललित कला अकादमी की स्थापना की गई. पद्मश्री, पद्मभूषण तथा पद्मविभूषण पुरस्कारों से कलाकारों को सम्मानित किया जाने लगा. शास्त्रीय कलाओं से लेकर लोक कलाओं क सभी विधाओंको प्रोत्साहित करने हेतु कार्य किया जा रहा है. राष्ट्रीय तथा अंतरराष्ट्रीय जगत में पहचान बनाने के लिए भारतीय सरकार समय समय पर प्रसिद्ध कलाकारों को भ्रमण एवं कार्यक्रमों के लिए भेजती है. विदेशी कलाकारों को आमंत्रित करती है. अनेक कलाकारों ने संगीत के विकास एवं प्रचार के लिए अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया. संगीत के उत्थान के लिए आकाशवाणी ने संगीत के राष्ट्रीय कार्यक्रम प्रसारित करना शुरू किया. संगीत एक विषय के रूप में विश्वविद्यालयों में तथा विद्यालयों में पढ़ाया जाने लगा. भारत सरकार तथा प्रांतीय सरकार भी अनेक समारोह का आयोजन करते हैं जिससे शास्त्रीय संगीत को जनसामान्य तक पहुंचाया जा सकता है. प्राचीन काल से वर्तमान समय तक संगीत के विकास में समय पर अनगिनत बाधा उत्पन्न होती रही, परंतु संगीत अपनी शक्ति सामर्थ्य के कारण कभी धीमी तो कभी तीव्र गति से निरंतर विकास के पथ पर अग्रेसर रहा.आज विद्यार्थी अपने शिक्षकों से सम्मानपूर्वक संगीत शिक्षा ग्रहण कर रहे हैं. संगीत में अनेक प्रयोग हो रहे है. संगीत के क्रियात्मक तथा सैद्धांतिक पक्ष पर अनेक ग्रन्थ लिखे जा रहे है.

देश के सामाजिक स्थित्यंतरों का प्रतिबिम्ब संगीत के क्षेत्र में भी दीखता है ऐसा मै मानती हूँ. ये स्थित्यंतर स्वाभाविक है, अटल है. कुछ लोग इन स्थित्यंतरों के साथ चलते है तो कुछ लोग इसका विरोध करते है. लेकिन यह स्थित्यंतर होते रहते है, विरोध के बावजूद किसी न किसी रूप में नजर आते है. इनमें से कुछ प्रस्थापित हो जाते है तो कुछ उचित समय की राह देखते हुए सुप्त अवस्था में रहते है. मनुष्य के व्यक्तित्त्व में पीढी दर पीढी परिवर्तन होते जाते है, लेकिन उसकी अभिव्यक्ती का माध्यम सदियों से वही रहे यह अपेक्षा भी गलत है, जो कलाकार के लिए और कला के विकास के लिए भी अनुकूल नहीं है. समय के साथ इन परिवर्तनों की तरफ खुले विचारों से देखने की जरूरत है.

हिंदुस्थानी संगीत की एक बड़ी परंपरा है. हालाकि संगीत केवल मौखिक परंपरा में रहने के कारण आज उपलब्ध नहीं है लेकिन इसके इतिहास का ग्रंथों के माध्यम से अंदाज़ा लगाया जा सकता है. इनमें से पिछले सौ वर्षों का संगीत

ध्वनीमुद्रण के माध्यम से आज उपलब्ध है. जिससे संगीत में आये स्थित्यंतरों का गंभीरता पूर्वक अभ्यास किया जा सकता है. बीसवी सदी का संगीत हमने सुना है, इक्कीसवी सदी का संगीत भी हम सुन रहे है. भविष्य में संगीत का स्वरुप कैसा होगा इसकी बड़ी उत्सुकता है.

□□□

ISBN : 978-93-91201-20-3/ 69

77

संगीत के प्रचार-प्रसार में सोशल मीडिया कि भूमिका

प्रा. डॉ. बुद्धरत्न लिहीतकर
सहाय्यक प्राध्यापक
वसंतराव नाईक शासकीय कला
व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर

प्रस्तावना :

संगीत आज जिस प्रकार विकसित रूप में है और सर्व-सुलभ हुवा है इसका श्रेय आभासी (इन्टरनेट) द्वारा संसाधनों के कारण हुवा है ऐसा कहना उचित समझा जाएगा इसमें Youtube, Facebook, Instagram, whatsapp यह प्राय: उपयोग हेतु जियादा दिखाई देते है एक समय था जब संगीत कुछ ख़ास लोगो तक ही सिमित रहा लेकिन आज जिस विशाल रूप में संगीत का आकर्षण सभी पीढियों के लोगों में है यह अद्भुत जैसा ही है संगीत की हर विधा को नजदीक से जानने-समझने तथा अभ्यास करने का अवसर इस सोशल संसाधनों द्वारा संभव हुवा दिखाई पड़ता है आज हर समुदाय, वर्ग, जाती के विद्यार्थियों को संगीत की हर विधा को सीखने का सुअवसर सोशल मीडिया के माध्यम से मिल रहा है

आधुनिक काल में सोशल मीडिया अपने विविध रूपों से सूचना आदान-प्रदान कर रहा है ऐसे में विद्यार्थियों में भी संचार के क्षेत्र में कार्य करने का आकर्षण बड़ा है संगीत के क्षेत्र में मीडिया का मुख्य उद्देश संगीत के प्रचार प्रसार की स्थिति को समझना है स्वातंत्र्योत्तर युग को संगीत के प्रचार प्रसार की दृष्टि से संगीत का स्वर्ण युग कहा जा सकता है जिसका श्रेय इस काल में स्थापित मीडिया को जाता है सैद्धांतिक संगीत का संपूर्ण शास्त्र हमें पूर्वकाल से पांडुलिपियों के रूप में प्राप्त होता आया है ज्ञान को सैद्धांतिक रूप में विद्वानों, संगीततज्ञ एवं विद्यार्थियों को मुद्रित माध्यमों प्रिंट मीडिया के द्वारा संभव हो पाया है प्रकाशन की सुविधा की प्राप्ति होते ही विविध संगीत ग्रंथ, पुस्तक, पत्रिका समाचार पत्र आदि में शास्त्रीय संगीत से संबंधित लेख छपने लगे और सामान्यतः सभी इसके शास्त्र से अवगत होने लगे पहले चल कला के एक बार प्रदर्शन के पश्चात उसे दोबारा सुनने या देखने की कोई सुविधा नहीं थी परंतु आधुनिक युग में विकसित हुए तकनीक के द्वारा जैसे कि इलेक्ट्रॉनिक माध्यम और इंटरनेट द्वारा सभी कार्यक्रम कभी भी देखने सुनने संभव होते है

प्राचीन काल से ही संगीत कला गुरु शिष्य परंपरा के माध्यम से चलती आई है लेकिन आज के वैज्ञानिक युग में संगीत सीखने, सिखाने, प्रदर्शन आदि सभी क्षेत्रों में अमूलाग्र परिवर्तन आया है संगीत के इतिहास में वैज्ञानिक उपकरणों का साथ साथ सोशल मीडिया का पदार्पण एक प्रकार से क्रांतिकारी घटना के रूप में सिद्ध हुआ है फिर वे रेडियो, टीवी, वीसीडी, कैसेट, रिकॉर्ड प्लेयर और इसके बाद इंटरनेट इत्यादि ही क्यों ना हो कंप्यूटर हमारे जीवन की आज की सबसे बड़ी आवश्यकता बन गया है और इसके बाद आया मोबाइल डिवाइस इसके वजह से हमारे संपूर्ण जीवन में मोबाइल का बेहतर उपयोग संगीत के क्षेत्र में महत्वपूर्ण भूमिका अदा कर रहा है

आज संगीत की क्षेत्र में पर्याप्त मात्रा में परिवर्तन वृद्धि हुई दिखाई देती है गायन के क्षेत्र में शास्त्रीय संगीत भजन, गजल, लोक संगीत और लोक संगीत की अनेक विधाएं प्रचलित हुई है इस प्रकार तंत्र वाद्य में सितार, गिटार, सरोज, वायलिन और कीबोर्ड जैसे अनेक वाद्यों को सीखने सिखाने की व्यवस्था सोशल मीडिया के माध्यम से आसान दिखाई पड़ती है अवनद्ध वाद्यों में तबला, ढोलक, पखावज, ड्रम आदि इस तरह का प्रचलन चल रहा है

पहले संगीत का प्रचार प्रसार के माध्यमों में ग्रामोफोन के माध्यम से संगीत की बहुमूल्य रचनाओं का संकलन की जा सकती थी बाद में रेडियो यह एक जनसंचार का माध्यम रहा है जिससे संपूर्ण विश्व की सूचना, ज्ञान-विज्ञान, कला, संगीत आदि को बड़ी सरलता से उपलब्ध कराया गया दिखाई पड़ता है आकाशवाणी से विविध संगीत का प्रचार प्रसार का स्रोत दिखाई देता है शास्त्रीय संगीत या संगीत की हर विधा को घर-घर तक पहुंचाया गया है इसके बाद दूरदर्शन यह सर्वाधिक प्रभावशाली माध्यम माना गया है ध्वनि के साथ-साथ चित्रों को प्रेषित करने के कारण इसमें मानवीय संवेदना एवं व्यक्तित्व को सफलतापूर्वक प्रस्तुत किया जाता है जिससे दर्शक पर सीधा परिणाम होता है इस दृश्य श्राव्य माध्यम की कोई भौगोलिक सीमा न होने के कारण इसे सार्वभौमिक माध्यम भी कहा जाता है कम्प्यूटर आज हमारे जीवन का महत्वपूर्ण हिस्सा है संगीत में इसका उपयोग आज सभीको पता है डिजिटल संगीत का अध्याय कम्प्यूटर से ही शुरू होता है

मोबाइल फ़ोन का विकास जैसे जैसे होता गया वैसे ही मोबाइल में तकनीकी मल्टीमीडिया का विकास संगीत के प्रचार प्रसार को वृद्धिंगत करना आसन हुवा है जैसे के संगीत की सामुग्री को संकलन कर अपने समयानुसार सुनना तथा पढ़ना, किसी कार्यक्रम की फोटो या विडियो रिकॉर्ड करना और ब्लूटूथ अथवा इन्टरनेट से आदान प्रदान करना यह सभी बहुत सरलता से हो रहा है

सोशल मीडिया सम्पर्क करने का एक बेहतरीन जरिया है। आज पूरी दुनिया की खबर एक मिनिट्स के अंतराल से प्राप्त होती है यह इंटरनेट के द्वारा संभव हो पाया है। सोशल मीडिया ने हमारे जीवन को सरल बनाने के संग बेहतर से बेहतर बना

ISBN : 978-93-91201-20-3/ 71

दिया है। सोशल मीडिया के कई सकारात्मक और नकारात्मक प्रभाव है। सोशल मीडिया के बिना युवा एक दिन भी नहीं बिता सकते है। यह लोगो के जीवन का एक अहम हिस्सा बन गया है। डिजिटल वर्ल्ड और सोशल मीडिया ने पूरे विश्व में एक नया मुकाम हासिल किया है।

सोशल मीडिया साईट जैसे व्हाट्सप्प चैट द्वारा हम अलग अलग लोगो से कभी भी बात कर सकते है। वाहट्सएप्प द्वारा हम ना केवल मैसेज , बल्कि वॉइस कॉल और वीडियो कॉल कर सकते है। इस चैट के द्वारा आप विभिन्न लोगो जैसे मित्रो , रिश्तेदारों और ग्राहकों से जुड़ सकते है। साथ साथ आपमें संगीत की अनेको विधाओ जैसे ख्याल बंदिश, गझल, फ़िल्मी गीत, लावनी, भजन आदि सभी नयी रचना एक दुसरे को इस माध्यम से साझा कर सकते है संगीत की बारिकिया इस सोशल मिडिया के माध्यम से सरलता से प्राप्त करना अब बेहद आसान है

फेसबुक जैसे सोशल मीडिया वेबसाइट के माध्यम से संगीत के कई प्रकार के व्यवसाय कर सकते है। जैसे की, ऑडियो/विडियो रिकॉर्डिंग, गीत रचना, संगीत के महफिल लाइव रिकॉर्डिंग, म्यूजिकल मिक्सिंग विडियो एडिटिंग, संगीत के वाद्यों का ऑनलाइन शॉप आदि संगीत के प्रकार अपने आईडिया से लोगो तक पंहुचा सकते है अपने व्यवसाय को प्रमोट करने के लिए फेसबुक पेज का निर्माण कर सकते है। इससे आप ज़्यादा से ज़्यादा ग्राहकों से सम्पर्क साध सकते है। आप अपने व्यवसाय से संबंधित जानकारी फेसबुक द्वारा साझा कर सकते है। सोशल मीडिया ने लोगो के दिलो की दूरी सही माईनो में मिटा दी है। लोग दूर होकर भी पास आ गए है। सोशल मीडिया के इस प्लेटफार्म से लोग त्योहारों के सन्देश और मुबारक बात दुनिया के किसी भी कोने से भेज सकते है। चुटकियों में वह सन्देश दोस्तों और रिश्तेदारों तक पहुँच जाता है।

सोशल मीडिया वेबसाइट लिंक्डइन , रोजगार की एक नयी वेबसाइट है। इस वेबसाइट पर कोई भी व्यक्ति अपना नौकरी संबंधित प्रोफाइल बना सकता है। इस प्रकार के वेबसाइट का उपयोग करके कई लोगो ने नौकरी प्राप्त की है। ट्वीटर एक ऐसा माध्यम है जहाँ आम लोगो से लेकर बड़ी बड़ी हस्तियां अपनी राय रखते है। सबसे महत्वपूर्ण शिक्षा के लिए सोशल मीडिया एक महान उपकरण है। सोशल मीडिया का उपयोग करके छात्र विभिन्न विषयों पर खुद को शिक्षित कर सकते हैं। एक क्लिक करने पर सोशल मीडिया से संबंधित सारी जानकारी हासिल हो जाती है। सोशल मीडिया के द्वारा जानकारी के लिए लाइव लेक्चर दिए जाते है। आप भारत में बैठकर, अमरीका के लेक्चर सोशल मीडिया द्वारा सुन सकते है। सोशल मीडिया द्वारा कई प्रकार के विज्ञापन द्वारा वस्तुओं को प्रमोट किया जा सकता है, जिससे व्यापारी ग्राहको तक पहुँच सकते है।

यूट्यूब द्वारा आप अपने हुनर जैसे संगीत गायन वादन, नृत्य के वीडियोस बना सकते है और तुरंत अपलोड कर सकते है। इससे आपका हुनर दुनिया के कोने

कोने तक पहुँच पायेगा और आप रातो रात लोकप्रिय बन जाएंगे। आपको यूट्यूब पर अगर एक हज़ार सब्सक्राइबर और चार हजार घन्टे से ज़्यादा पब्लिक वाच टाइम, व्यूज़ मिलते है , तो आप अपने YouTube channel पर विज्ञापन के ज़रिये घर बैठे पैसे कमा सकते है।

सोशल मीडिया के ज़रिये ऑनलाइन आप ग्राहकों को एकत्रित कर सकते है। नब्बे प्रतिशत से ऊपर व्यवसायियों ने स्वीकारा की सोशल मीडिया से उनके व्यापार को काफी बढ़ावा मिला है। सोशल मीडिया द्वारा ब्लोग्गर अपने वेबसाइट को प्रमोट कर रहे है जैसे फेसबुक , व्हाट्सप्प इत्यादि। वहां से लोग उनके ब्लॉग को पढ़ने जाते है , जिससे उनके ब्लॉग पर ट्रैफिक बढ़ता है। सोशल मीडिया द्वारा लोग घर बैठे विभिन्न आइडियाज लगा रहे है और उन्नति की राह पर चल पड़े है। इसीका फायदा संगीत की विधाओ को नए रूप में प्रसार में लाना और उसे अपनी उत्पन्न की कमी को पूरा किया जा सकता है

निष्कर्ष

जैसे एक सिक्के के दो पहलू होते है , उसी तरह के सोशल मीडिया के अपने फायदे और नुकसान है। सोशल मीडिया का सही और सीमित मात्रा में उपयोग करने से लोगो की ज़िन्दगी बेहतर होगी साथ साथ संगीत की नई निर्मिती का तंत्र भी सिखाना आसान होता रहेगा । सोशल मीडिया जहाँ आपको मनोरंजन और पैसा कमाने का जरिया उपलब्ध करवाता है और आपको नए गाने, बंदिशे बनाने और उसको इस माध्यम से प्रसार में लाना, उसी प्रकार हैकिंग और वायरस का हमला, चोरी की संभावना को बढ़ावा देती है। सोशल मीडिया को मनुष्य ने बनाया है सोशल मीडिया ने मनुष्य को नहीं। कहने का अर्थ है , सोशल मीडिया का उपयोग करने के साथ, उसे काबू में रखना और संगीत शिक्षा का स्तर को संभालना भी हमारा दायित्व है। सोशल मीडिया की प्रक्रिया और पद्धति को लोगो के लिए समझना आवश्यक है। इसका अत्यधिक इस्तेमाल लोगो को परेशानी में डाल सकता है। इसलिए हम सोशल मीडिया पर सीमित मात्रा में सक्रीय रहना चाहिए और अपनी संगीत साधना निरंतर करते रहना चाहिए

सन्दर्भ :

१. भारतीय संगीत को मिडिया और संस्थानों का योगदान डॉ.राधिका शर्मा
२. भारतीय संगीत का इतिहास श्रीधर शरतचंद्र परांजपे
३. भारतीय संगीत में वैज्ञानिक उपकरणों का प्रयोग डॉ. अनिता गौतम

□□□

78

मैफिलीचे अर्थकारण

डॉ प्रमोद लाखे
विभाग प्रमुख,अर्थशास्त्र विभाग,
वसंतराव नाईक शासकीय
कला व समाजविज्ञान संस्था,नागपुर

शास्त्रीय संगीत ही मुख्यतः मैफिलीत सादर करण्याची कला आहे. शास्त्रीय संगीत म्हणजे ख्याल गायन किंवा ध्रुपद होय. ख्याल गायन साधारणपणे पंधराव्या शतकापासून गायले जाते. सुल्तान महम्मद शर्की यांना ख्याल संगीताचे मुख्य संरक्षक मानले जाते[1].वेगवेगळ्या शतकात शास्त्रीय संगीताच्या मैफिलींचे स्वरुप भिन्न असलेले दिसते. एकविसाव्या शतकाच्या मध्यानंतर शास्त्रीय संगीताच्या मैफिलीचे रूप पालटले. याआधी राज दरबारात देवालयांमध्ये व दिवाणखान्यांमध्ये मैफिली होत असत. राजदरबारांमध्ये प्रामुख्याने राजगवयांच्याच मैफिली होत असत. अकबर बादशहाच्या दरबारात तानसेन हे राजगायक होते. तानसेन हे अकबराच्या दरबारातील नवरत्नापैकी नववे रत्न होते. ग्वाल्हेर च्या मानसिह तोमर यांच्या दरबारात बैजू बावरा हे राजगायक होते[2]. राजदराबारांमध्ये प्रामुख्याने राजगवयांच्याच मैफिली होत असल्या व राजदरबारातील राजगायकांना मानाचे स्थान असले तरी त्यांना राजाच्या परवानगी शिवाय कुठेही गाता येत नव्हते. हे राजे विभिन्न प्रदेशात जाऊन राज्य बळकावून आणत तेव्हा तिथल्या राजगायकांनाही बंदी बनवून आणत असेही उल्लेख आहेत. बैजू बावरा आणि तानसेन यांच्यातील स्पर्धा ही एक कथा बनलेली आहे. विभिन्न संस्थानिकांच्या पदरी त्यांचे स्वतःचे दरबारी गायक असत, हे गायक कृतज्ञता म्हणून आपल्या राजाचे नाव लावीत असतात. संगीतातील ही सर्व घराणी त्या त्या राजांच्या अथवा संस्थानिकांच्या नावावर स्थापन झाली आहेत.[3] राजे व संस्थानिक आपल्या राजदरबारातील अशा राजमान्य गायकांना उदार आर्थिक आश्रय देऊन कलाकारांच्या कलेला प्रोत्साहन देत असत हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

मंदिरे देखील कलांचे आश्रयस्थान बनली होती. मंदिरांमधे देवासमोर आपली संगीतसेवा देण्याचा मान निवडक गायकांनाच मिळायचा. त्यामुळे आपल्या कलेची उपासना करणे आणि नित्य नियमाने देवाच्या गाभाऱ्यात आपली कला सादर करणे हे या कलाकारांचे काम असायचे. त्या ऐवजी त्या कलाकाराच्या परिवाराचे भरण पोषण केले जायचे. पोटाची सोय झाली की कलाकार निश्चिन्तपणे आपल्या कलेची उपासना करू शकत असत. कोल्हापूरच्या शाहू महाराजांच्या संस्थानात

various dimensions to the music therepy. It involves treating and curing many diseases as well as helping in well being जैसे गर्भ संस्कार and well baing of senior citizens. पिछले साल कोविड पीड़ित लोगों को पॉज़िटिव माइंडसेट रखने के लिए और जिन्होंने अपने करीबी लोगों को खोया है उन्हे इस दुख से बाहर निकालने के लिए जो प्रयास हमने इस थेरेपी द्वारा किए उसके परिणाम काफ़ी संतोषजनक थे ।

यह जेनरिक स्टडी नहीं है। हर एक व्यक्ति की प्रकृति, फ़ैमिली बैकग्राउंड और प्रॉब्लम्स का अभ्यास करने के पश्चात खास उनके लिए म्यूज़िक डिज़ाइन किया जाता है। स्वास्थ जीवन के लिए भी इसका प्रयोग किया जा सकता है। अगर musicians इसे अपनाएंगे तो अच्छी तरह से लोगों की मदद कर पाएंगे क्योंकि वे संगीत अच्छा समझते हैं। यहा उपस्थित संगीत विभाग प्रमुख और कॉलेज प्रमुख से मेरा अनुरोध है कि संगीतोपचार इस विषय को आपके पाठ्यक्रम में शामिल करने की पहल ज़रूर करें। you can be the pioneer in introducing this subject in the music curriculam in india.

अंत में कुछ बातें दोहराना चाहूँगी -

बदलाव प्रकृति का नियम है, embrace it wisely 2) Stay connected with your guru directly... if not possible then online. ३) Improve your music practice with the new tools available. इसकी live संगत से कोई बराबरी नहीं है but it is very useful for practice. And make best of the avenues to learn, share and spread our rich tradition of classical music.

ISBN : 978-93-91201-20-3/ 91

तसेच महालक्ष्मी देवास्थानात उस्ताद अल्लादिया खा हे नियमाने गानसेवा रुजू करीत असत असे उल्लेख आहेत.[४] आजही बालाजी संस्थान, श्रीवल्लभ देवस्थान अमरावतीची श्री अंबादेवी देवस्थान, कोल्हापूर चे महालक्ष्मी देवस्थान नेहमी संगीत कलोपासकांची मानाची सेवा रुजू करून घेत असते. विविध देवळांमध्ये कीर्तन, भजन, पारायण इत्यादी धार्मिक कार्यामधून संगीताची जोपासनाही होत असते. पूजेत भजन, पठण, पारायण यांचे महत्त्वाचे स्थान आहे.

संगीताची जोपासना करण्याचे आणखी एक महत्त्वाचे स्थान म्हणजे कलावंतिणींचे अथवा नायकिणींचे दिवाणखाने होत. हे दिवाणखाने अन्यथा सामाजिक दृष्टीने प्रतिष्ठित मानले जात नव्हते; परंतु तेथे कलेची उपासना मात्र अत्यंत उच्च दर्जाची केली जात असायची. गायन, वादन,नर्तन या तीनही क्षेत्रातल्या कलाकारांना तिथे येणाऱ्या धनिकांचा भक्कम आधार असायचा. संगीत क्षेत्रात अत्यंत मानाचे स्थान असणाऱ्या गायिका येथे आपली कला सादर करीत असत. त्यांच्या कलेचा मोबदला म्हणून खूप मोठ्या रकमांची भेट त्यांना दिली जायची. त्यांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सुटल्यामुळे त्याही कलेची उपासना निर्विघ्नपणे करू शकत असत.

महाराष्ट्रात सर्वसामान्यांना प्रतिष्ठेने संगीत ऐकण्याचे स्थान म्हणून संगीत नाटकांचा उल्लेख करता येईल. या नाटक कंपन्यांमध्ये नाटक बघायला दूरदुरून प्रेक्षक येत असत व् मनसोक्त नाट्यसंगीत ऐकत असत. या नाटक कंपन्यांमध्ये मोठ्या रकमेच्या उलाढाली होत असतात. प्रत्येका नाटक कंपनीत शेकडो लोक राहत असत. या सर्वांचा उदरनिर्वाह तसेच त्याचे संसार सांभाळले जातील एवढी बिदागी संगीत कंपन्यांच्या कलाकारांना मिळायची. बालगंधर्व, मास्टर दीनानाथ यांच्या गाजलेल्या नाटक कंपन्यांची संगीत नाटके प्रसिद्ध आहेत. तमाशा, लावणी, पोवाडा अशा लोकसंगीताचाही यात समावेश कर्ता येईल एकूणच राज दरबार, संस्थानिकांचे दरबार, देवस्थाने, संगीत नाटके आणि दिवाणखाने हे पूर्वीच्या काळी संगीत प्रस्तुत करण्याचे मुख्य स्थान होते. या सर्वच ठिकाणी कलाकाराला कलेची उपासना करता आली कारण त्यांना रोजच्या जगण्यासाठी आर्थिक विवंचना नसायची. या सर्व धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संस्थांनी कलाकाराला अर्थ पूर्ण पाठिंबा दिला होता,आर्थिक आधार दिला होता हे या ठिकाणी नमूद करायचे आहे.

स्वातंत्र्यानंतर काळ पालटला. ज्याप्रमाणे संगीत नाटक किंवा चित्रपटासाठी प्रेक्षक तिकीट घेऊन कार्यक्रमाला जात असत तसेच संगीताच्या कार्यक्रमासाठीही तिकीट घेऊन श्रोते येऊ लागले. कलाकाराला राजा, संस्थानिक, धानिक यांच्या आश्रया ऐवजी लोकाश्रय मिळू लागला. सर्वांसाठी संगीताचे कार्यक्रम खुले झाले. आपल्या आवडत्या कलाकाराची कला एकण्यासाठी श्रोते तिकीट विकत घेऊन येऊ लागले. ज्याची जशी आर्थिक क्षमता असेल तेवढे अधिक महाग तिकीट घेऊन श्रोते संगीत ऐकू लागले. संगीताच्या कार्यक्रमांना जाणे हे प्रतिष्ठेचे लक्षण मानले जाऊ लागले. श्रोत्यांनी काढलेल्या या तिकिटाच्या पैशातून व् कार्यक्रमासाठी प्रायोजक

म्हणून देणगी देणार्या संस्थांच्या मार्फ़त कार्यक्रमाचे आयोजन व कलाकाराच्या बिदागीचा खर्च भागवता येऊ लागला. १९७० च्या आसपास पंडित रविशंकर, पंडित हरिप्रसाद चौरसिया, उस्ताद झाकीर हुसेन. उस्ताद अमजद अली खान, पंडित शिवकुमार शर्मा, पंडित भीमसेन जोशी अशा कित्येक मान्यवर कलाकारांचे भव्य कार्यक्रम होऊ लागले. मैफिलींचे खाजगी रूप पालटून त्याला सार्वजनिक रूप लाभले. दिवाणखान्यातून बाजूला होऊन कला सभागृहाच्या रंगमंचावर विराजमान झाली. छोटी सभागृहे, मोठी सभागृहे किंवा पेंडॉल टाकून घेतले जाणारे संमेलन असे मैफिलीचे रूप पालटले व या सर्वांची अर्थव्यवस्था हा एक महत्त्वाचा भाग बनला. अनेक संगीत संस्था, संगीत समाज अथवा म्युझिक सर्कल्स स्थापन झाले व कलेला सर्वसामान्य जनतेचे आर्थिक पाठबळ मिळू लागले. या सभा संमेलन तसेच महोत्सव यांचे आयोजन ही एक इव्हेंट बनली व इव्हेंट मॅनेजमेंट करणाऱ्या संस्था अस्तित्वात आल्या. एखाद्या मोठ्या कलाकाराचा कार्यक्रम आयोजित करणे, त्यासाठी अत्यंत देखणी सजावट करणे, प्रसारमाध्यमातून त्याला स्थान देणे, कलाकार, वादक कलाकार, संगतकार यांना मानधन देणे, मैफिलीची ध्वनी व्यवस्था, बिछायत, सजावट करणे, त्यांच्या निवासची व् येन्यजन्यची व्यवस्था करणे अशा अनेक माध्यमातून अनेक व्यवसायाच्या भरपूर संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. मोठ्या संस्था व व्यापारी प्रतिष्ठाने संगीताचे कार्यक्रम घडवून आणतात व त्यासाठी देणगी देखील देतात. राज्य तसेच केंद्र सरकार देखील शास्त्रीय संगीत जपण्यासाठी प्रयत्न करीत असतात, विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देतात. हिन्दी चित्रपट संगीताच्या संदर्भात ह्या व्यवसायात कोटीची उलाढाल होत असते. हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीत क्षेत्रात देखील मोठे अर्थकारण होत असते. शास्त्रीय संगीत मैफिलीचे अर्थकारण हा संगीत अणि अर्थशास्त्र यातील महत्त्वाचा दुवा आहे.

संदर्भ

१. संगीत विशारद (२८ वे संस्करण) श्री प्रभुलाल गर्ग – पृ. सं. २३
२. संगीत विशारद (२८ वा संस्करण) श्री प्रभुलाल गर्ग – पृ. सं. ४८७
३. संगीत के घरानों की चर्चा, डॉ सुशीलकुमार चौबे, पृ.सं. ११
४. संगीत विशारद (२८ वा संस्करण) श्री प्रभुलाल गर्ग – पृ. सं. ४९१

Chapter 3

(79)

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०

New Education Policy 2020

Chif- Editor

Dr. Ulgade Laxman Kashinath,
Research Supervisor & Head,
Department Of Public Administration,
Shri Havagiswami College Udgir Dist. Latur (Maharashtra)

Published by

EAGLE LEAP PRINTERS & PUBLISHER PVT LTD, PUNE

SNO 57/4/5 Balaji Colony, Nr. Hanuman Mandir,
Bijali Nagarshivnagar, Chinchwad, Pune, MH - 411033.

Contact : **7083766990 / 8600071634**
Email : eagleleap.pp@gmail.com

शीर्षक : New Education Policy 2020 (नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०)

मूख्य संपादक : डॉ. उलगडे लक्ष्मण काशिनाथ,
संशोधन मार्गदर्शक व लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,
श्री. हावगीस्वामी महाविद्यालय उदगीर जि. लातूर (महाराष्ट्र)

प्रकाशक : संदेश दादाराव पहुळकर,
ईगल प्रिंटर्स अँड पब्लिशर प्रा.लि. पुणे
बालाजी कॉलनी, हनुमान मंदिर, बिजली नगर,
शिवनगर, चिंचवड, पुणे, महा. ४११०३३
संपर्क : ८६०००७१६३४,९६०४६२३२०६

प्रथम आवृत्ती : २७ मार्च २०२४

मुखपृष्ठ : ईगल इन्फोमीडीया, पुणे

संगणकीय
अक्षरजुळवणी : शिव पहूळकर, ईगल इन्फोमीडीया, पुणे

ISBN : 978-81-965458-0-2

एकुन पाने : १६८

किंमत : २००/- रुपये

ISBN : 978-81-970389-5-2
9 788197 038952

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means without permission.

Published by

EAGLE LEAP PRINTERS & PUBLISHER PVT LTD, PUNE
SNO 57/4/5 Balaji Colony, Nr. Hanuman Mandir,
Bijali Nagarshivnagar, Chinchwad, Pune, MH - 411033.
Contact : **7083766990 / 8600071634**
Email : eagleleap.pp@gmail.com

अनुक्रमणिका

अ.क्र	शीर्षक व लेखक	पा. क्र.
०१.	**नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० च्या अंमलबजावणी समोरील आव्हाने व उपाय** सौ.अंजना शिवाजी शिंदे	०१
०२.	**राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०** गजानन किसन जुमडे, प्रा. डॉ. बंडे शारदा गोविंदराव	०६
०३.	**नवीन शैक्षणिक धोरण–२०२०** प्रा. डॉ. टी, एम. गुरुनुले	०९
०४.	**नवीन शैक्षणिक धोरणात गांधीजींच्या विचारांचे प्रतिबिंब – माड्याची वाडी माध्यमिक शाळा एक अभिनव उपक्रम** डॉ. शोभा विजय कारेकर	१२
०५.	**नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० : एक संक्षिप्त वेध** डॉ. लक्ष्मण काशिनाथ उलगडे	१६
०६.	**राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० ची वैशिष्टये** प्रा.डॉ.विजय विणकर	२०
०७.	**नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण: २०२० स्वरूप ,संधी, आव्हाने** डॉ. वर्षा भुषण कांबळे	२३
०८.	**शिक्षणाची अखंड ज्योत: क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे शिक्षण विषयक विचार** प्रा. गोदावरी तुकाराम इरबतनवाड	२८
०९.	**नवीन शैक्षणिक धोरण आणि शिक्षक व विद्यार्थ्यांसमोरील संधी व आव्हाने** प्रा. डॉ. कमलापुरे एल. एम.	३२
१०.	**नवीन शैक्षणिक धोरण– उच्च शिक्षण विषयक दृष्टिकोन** प्रा. प्रदीप गोविंदराव पत्की	३७
११.	**नवीन शैक्षणिक धोरण उच्च शिक्षणासाठी काळ सुसंगत** प्रा. डॉ. लोखंडे बी. बी.	३९
१२.	**राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०: उपयोगीता आणि आव्हाने** प्रा. डॉ. बळवंत विष्णू घोगरे	४१
१३.	**१२ व्या शतकातील शिक्षण पद्धती आणि महात्मा बसवेश्वर** डॉ. प्रमिला भुजाडे,----------	४५
१४.	**ब्रिटिश कालीन शिक्षण पद्धती/योजना** पार्वती दिगंबरराव वासरे	४८
१५.	**महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शैक्षणिक विचार** प्रा.डॉ. मोरे बब्रुवान	५१
१६.	**डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार** प्रा. डॉ जयश्री सखाराम भावे	५४
१७.	**महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शिक्षण विषयक विचार** प्रा.डॉ. केंद्रे बी.एस.	५७
१८.	**महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार** डॉ. रीना ना. बावणकुळे	६१

१२ व्या शतकातील शिक्षण पद्धती आणि महात्मा बसवेश्वर

डॉ. प्रमिला भुजाडे,
(सहयोगी प्राध्यापक, विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र)
विजेंद्र प्रल्हाद मेंढे,
(सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र)
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
Mo. 7507824398 Email : bhujadepramilagmail.com
Mo. 8888743303 Email : vijendramendhe52gmail.com

गोषवारा:–

प्रस्तुत शोध निबंध महात्मा बसवेश्वर यांच्या तत्कालीन शैक्षणिक परिस्थितीशी संबंधित आहे. यात महात्मा बसवेश्वर यांच्या शैक्षणिक योगदानाबद्दल माहिती करून घेण्याचा प्रयत्न केला गेला आणि तत्कालीन समाज व्यवस्थेला त्यांनी शिक्षणासाठी कसे प्रेरित केले. समाजातील लोकांनी त्यांना कसा प्रतिसाद दिला.त्यांचे शिक्षणाविषयी असलेले आधुनिक विचार आपल्या कृतीतून समाजावर कशाप्रकारे अमलात आणले. त्यांचे शिक्षणाविषयी असलेले आधुनिक विचार लोकांसमोर आणणे. हा या शोध प्रबंधाचा उद्देश आहे.

बीज शब्द:– तत्कालीन, शैक्षणिक,आधुनिक, कृती

प्रास्ताविक:–

महात्मा बसवेश्वर बाराव्या शतकातील थोर संत, साहित्यिक, मुत्सद्दी, सामाजिक क्रांतीचे जनक आणि मानवतावादी महामानव होते. त्यांनी स्वतःच्या विचारातून आणि आचरणातून भारतीय समाजाला नवीन वळण आणि आकार दिला. संपूर्ण मानव जातीला नवीन विचार दिला. त्यांचे चिंतन, चिरंतन काळातील वैश्विक व प्रासंगिक आहे. त्यांनी त्या काळात जे प्रश्न उपस्थित केले आणि ज्यासाठी संघर्ष केला ते प्रश्न आजही समाजात आपल्याला आढळून येतात. त्यामुळे त्यांची दूरदृष्टी आजही सर्वांसाठी एक मार्गदर्शक ठरते. तत्कालीन शिक्षणाच्या बाबतीत जर आपण विचार केला तर त्यावेळची शिक्षण पद्धती ही काही मूठभर लोकांच्या हातात होती. परंतु महात्मा बसवेश्वर यांच्या नवीन क्रांतीकारक विचारांचा प्रभाव त्यावेळच्या लोकांवर इतका झाला की, समाजातील प्रत्येक व्यक्ती त्यांच्या विचारांना आत्मसात करून आचरणात आणत होता.अशी विलक्षण शक्ती लाभलेले व्यक्ती म्हणजे महात्मा बसवेश्वर होय.

संशोधनाचा उद्देश :–

१) १२ व्या शतकात संपूर्ण समाज व्यवस्था बदलण्याचा प्रयत्न करणारा एकमेव व्यक्ती म्हणजे महात्मा बसवेश्वर. त्यांचे शिक्षणाविषयी असलेले आधुनिक विचार लोकांसमोर आणण्याचा उद्देश आहे.

२) १२ व्या शतकात महात्मा बसवेश्वरांनी नवीन शैक्षणिक मूल्ये रुजविण्याचा प्रयत्न केला. तीच नवीन शैक्षणिक मूल्ये वर्तमान समाज व्यवस्थेला कशा पद्धतीने लागू पडतात. हा उद्देश आहे.

३) लोकांमधील अज्ञान दूर करूनच समाज व्यवस्था बदलू शकेल. हे महात्मा बसवेश्वरांना माहीत होते. त्यांनी आपल्या आधुनिक कृतीतून ते बदलण्याचा प्रयत्न केला. ही त्यांची कृती लोकांसमोर आणण्याचा उद्देश आहे.

४) महात्मा बसवेश्वरांचे तत्कालीन शैक्षणिक विचार आजच्या समाज व्यवस्थेला कशा पद्धतीने लागू पडतात.हे दाखवण्याचा एक उद्देश आहे.

संशोधनाची गृहीतके :–

१) १२व्या शतकात महात्मा बसवेश्वरांनी जे शैक्षणिक विचार मांडलेत ते आजच्या तत्कालीन परिस्थितीला ही लागू पडतात.

२) शिक्षणाच्या माध्यमातून स्वातंत्र्य, समता,बंधुता व सामाजिक न्याय ही मानवतावादी मूल्ये त्यांनी स्थापित केली.स्त्रियांना समान हक्क व संधी दिली. कायक व दासोह ही जीवनमूल्ये समाजात रुजवली. त्यांची ही जीवनमूल्य आजच्या समाजाला फायदेशीर होईल.

३) 'सर्वांसाठी शिक्षण' ही त्यांची संकल्पना आजच्या समाज व्यवस्थेला सुद्धा लागू होते.

अभ्यास पद्धती:– प्रस्तुत संशोधन हे महात्मा बसवेश्वर आणि तत्कालीन शिक्षण व्यवस्था यावर आधारित आहे. या संशोधनामध्ये वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला गेला.

संशोधनाचे महत्त्व :– महात्मा बसवेश्वरांची कायक शिक्षण पद्धती समाज निर्माण करणारी, माणूस घडविणारी शिक्षण पद्धती आहे. कायक शिक्षण पद्धतीमध्ये 'श्रम प्रतिष्ठा' हे मूल्य अत्यंत महत्त्वाचे मानले गेले. कोणताही भेदभाव न करता ही श्रमाची पातळी एकसमान होती. या श्रम शिक्षण पद्धतीमुळे तत्कालीन

समाज व्यवस्थेमध्ये बेरोजगारी निर्माण झाली नाही. त्यामुळे व्यक्तींमध्ये निराशा,मनोवैफल्य,व्यसनाधीनता आणि आत्महत्या निर्माण झाल्या नाहीत. ही श्रम शिक्षण पद्धती जर आज वर्तमान समाज व्यवस्थेमध्ये वापरली गेली तर आजच्या समाज व्यवस्थेला त्याचा नक्कीच फायदा होईल. हेच माझ्या संशोधनाचे महत्त्व आहे.

संशोधनाची मर्यादा :– महात्मा बसवेश्वरांचे कार्य सामाजिक,आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय परिवर्तन घडवून आणणारे आहेत. प्रस्तुत संशोधनामध्ये त्यांच्या शैक्षणिक विचारांचाच विचार केला गेला.

महात्मा बसवेश्वरांच्या काळातील शिक्षण पद्धती :– शिक्षण ही हजारो वर्षापासून निरंतर चालत आलेली प्रक्रिया आहे. काळानुरूप त्याचे स्वरूप बदलत गेले. प्राचीन काळात शिक्षण ही मानवी जीवनाच्या उत्क्रांतीतील अत्यंत महत्त्वाची प्रक्रिया होती. रानटी,पशुसंम असलेला आदिमानव आपल्या विचारशक्तीच्या बळावर काळानुक्रमे प्रगत होत गेला. त्याने लावलेला अग्रीचा शोध,शेतीचा शोध,अवजारे घडवणारी कला, चित्राची भाषा, डोळ्याची भाषा आणि लिपीची भाषा ही सृजनात्मकता त्याच्या विचारशक्तीची अपत्येच आहेत. ही विचारशक्तीची प्रक्रिया ज्या व्यवस्थेने निरंतर चालू ठेवली होती, तिला आज आपण 'शिक्षण पद्धती' असे म्हणतो. वेदकाळात ही शिक्षण पद्धती काही मूठभर लोकांच्या हातातच होती. वैदिक गुरुकुल शिक्षण पद्धतीत 'उपनयन' नावाचा धार्मिक विधी केल्यानंतर गुरुकुलात प्रवेश दिला जाईल. परंतु हा विधी विशिष्ट वर्ण यांच्या पुरताच मर्यादित होता. शिवाय स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता.वेदकाळानंतर भारतात बौद्ध शिक्षण पद्धती अस्तित्वात आली. 'पब्जा' या धार्मिक विधीनंतर विहारात प्रवेश मिळत असे. बुद्धाने स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार दिला. मुस्लिम शिक्षण पद्धतीत 'बिस्मिल्ला' नावाच्या धार्मिक विधीने मक्ताब येथे शिक्षणासाठी प्रवेश दिला जाई. या सर्व शिक्षण पद्धतीत धर्मप्रसार नैतिकता आणि मोक्षप्राप्ती हे शिक्षणाचे मुख्य उद्देश होते. ब्रिटिशांचे आगमन झाल्यानंतर या देशातील शिक्षण पद्धती बदललेली दिसते. परंतु मध्ययुगीन भारतात महात्मा बसवेश्वरांनी दक्षिणेत नाविन्यपूर्ण अशी 'कायक' शिक्षण पद्धती अस्तित्वात आणली होती. कायक म्हणजे शरीराद्वारे केले जाणारे सत्य– शुद्ध– श्रम असा अर्थ शरणांच्या अनेक वचनातून व्यक्त होतो. बसवेश्वर यांनी सत्य आणि शुद्ध ही दोन मानदंड लावलेली आहेत. याचा उद्देश आपण करीत असलेले कायक हे व्यक्तिहिताबरोबरच समाज हिताचेही असावे. या अर्थाने कायक शिक्षण पद्धती म्हणजे व्यक्ती व समष्टी कल्याणकारी श्रम आधारित शिक्षण पद्धती होय. ही शिक्षण पद्धती तत्कालीन तळागाळातील सामान्यांपर्यंत पोहोचली होती. बसवेश्वरांच्या चळवळीचा केंद्रबिंदू 'माणूस' होता. त्या माणसांचे परिवर्तन करण्याचे साधन म्हणजे शिक्षण होय. हे बसवेश्वरांनी ओळखले होते.म्हणून त्यांनी 'सर्वांसाठी शिक्षण' ही संकल्पना अमलात आणली. व्यक्ती समाज आणि राष्ट्र यांचा सर्वांगीण विकास करायचा असेल तर त्याला शिक्षण दिले पाहिजे. शिक्षणातूनच मूल्य घडून येतात आणि क्रांतीचा उषःकाल होतो. व्यवस्था परिवर्तन करण्याचे सामर्थ्य शिक्षणातच आहे, हे जाणलेल्या बसवेश्वरांनी सर्वांसाठी शिक्षणाची दारे खुली केली.जातीभेद, लिंगभेद, वर्णभेद,वर्गभेद आणि वयोमर्यादा या सर्व बंधनातून ही व्यवस्था मुक्त केली. ते सर्वांच्या दारी, ज्ञान शिदोरी घेऊन गेले. त्या ज्ञानशक्तीनेच पुढे आंदोलनाचे रूप धारण केले. महात्मा बसवेश्वरांनी उभारलेले लिंगायत आंदोलन हे सामाजिक, धार्मिक आंदोलनासोबतच वैचारिक आंदोलन ही होते. विचारांची परिपक्वता व प्रगाढ निष्ठा असल्याशिवाय कोणतेही आंदोलन यशस्वी होत नाही.जन आंदोलनाला वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त करून देण्यासाठी शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करणे गरजेचे असते. म्हणून बसवेश्वरांनी अनुभव मंटपाची स्थापना केली. त्याद्वारे कायक प्रधान शिक्षण पद्धती अमलात आणली. त्याचा प्रसार करण्यासाठी स्वतंत्रपणे काही शरणांची नेमणूकही केलेली दिसते.याचे एक उत्तम उदाहरण म्हणजे अतिरिक्त मारीतंदे होत. ते ज्ञानदा सोहाचे कायक करीत असत. बसवेश्वरांनी आपल्या राज्यात अनेक ठिकाणी 'कायक शिक्षण केंद्र' स्थापन केली होती. या कायक पद्धतीत महिलांना शिक्षण घेण्याचेस्वातंत्र्य होते.महिला शिक्षणाची जबाबदारी बसवेश्वरांनी आपली बहीण अक्का नागम्मा, पत्नी गंगामिका आणि नीलम्मा यांच्यावर सोपविली. जंगम ही ज्ञान प्रसारक यंत्रणा उभी केली.शरण हे खऱ्या अर्थाने लोकशिक्षक झाले. शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा होती. शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण केल्यामुळे समाजातील सर्व घटकांना ज्ञान मिळाले.त्यांना अभिव्यक्त होण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले. विचारांची देवाणघेवाण करता आली.वैशिष्ट्यपूर्ण असे वचन साहित्य उद्यास आले. एकाच वेळी एकाच व्यासपीठावर सुमारे २०० शरणा पुरुषांबरोबर सुमारे ३५ शरणी स्त्रियांनी वचने लिहिली आहेत.ही बसवेश्वरांनी केलेली शैक्षणिक क्रांतीच होय.

अनुभव मंटप– एक विश्वविद्यालय:– महात्मा बसवेश्वरांनी स्थापन केलेले अनुभव मंटप हे एक विश्वविद्यालय होते. या विश्वविद्यालयात ज्ञान घेण्यासाठी देशाच्या कानाकोपऱ्यातून लोक एकत्रित आले. यात अनेक देशांचे प्रतिनिधी अनुभव मंटपात सहभागी झाले होते. या विश्वविद्यालयाचे कुलगुरू म्हणून त्या काळातील महान ज्ञानी अल्लमप्रभुंना नेमण्यात आले होते.चेत्रबसवण्णा हे अनुभव मंटपाचे कार्याध्यक्ष होते. या अनुभव मंटपाचे ७७० एवढे प्रतिनिधी होते. त्यात ७० महिला होत्या. हे ७७० प्रतिनिधी समाजातील वेगवेगळ्या स्तरातून आलेले होते. अनुभव मंटपाची एक स्वतंत्र नियमावली होती. त्याचप्रमाणे एक, समतेचे प्रतीक असलेले इष्टलिंग प्रत्येकांनी गळ्यात धारण करावे.दोन,आपल्या उदरनिर्वाहासाठी सत्य–शुद्ध कायक केलेच पाहिजे. तीन, कायकातून मिळालेली संपत्ती आपल्या गरजेपुरती ठेवून,शिल्लक संपत्ती समाजातील दुर्बल घटकांच्या कल्याणासाठी दासोह करावा. अनुभव मंटपातील सदस्यांनी हे तीन नियम पाळणे गरजेचे होते. या अनुभव मंटपात सकाळच्या सभेत तार्किक विषयावर चर्चा होत असे. संध्याकाळच्या सभेत सामान्य विषयांची चर्चा होत असे.त्यात हे सर्व श्रमजीवी शरण सहभागी होत. या सभेत वेदाला आणि ग्रंथांना कोणतेही प्राधान्य दिले जात नसे. फक्त अनुभव प्रमाणाला मान्य केले जाई. सामूहिक चर्चेअंती एकमतांनी संमत झालेले विचार वचन रूपाने लिहिले जाई. ही वचने ताडपत्रावर लिहिली जात होती.अशा वचनांचे स्वतंत्र संग्रहालय निर्माण करण्यात आले होते.त्यास 'वचन भांडार' असे म्हटले जात असे.या वचन भांडाराचे प्रमुख 'शांतरस' होते. शांतरस म्हणजे आजच्या शैक्षणिक परिभाषेतील ग्रंथपाल होत. ते विषयानुरूप वचनांचे गठ्ठे व्यवस्थित भांडारात लावून ठेवत असत. प्रचारासाठी जाणाऱ्या जंगमांना वचन ताडपत्राच्या अनेक प्रती तयार करून देत असत.अशी एक शैक्षणिक शिस्त असलेली ही संस्था म्हणजे आजच्या भाषेतील विद्यापीठच होय. महात्मा बसवेश्वर हे जसे महान शिक्षणतज्ञ होते, तसेच थोर समाजशास्त्रज्ञ पण होते. या समाजातील दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, अनिष्ट रूढी, परंपरा नष्ट करायचे असतील तर सामान्य माणूस शिकला पाहिजे.असा त्यांचा स्पष्ट अभिप्राय होता.कारण मनुष्याच्या अवनीतीस खऱ्या अर्थाने अज्ञानच कारणीभूत असते.

महात्मा बसवेश्वर प्रणित कायक शिक्षण पद्धती :– ही चारित्र्यसंपन्न नीतिमान समाज निर्माण करणारी, माणूस घडविणारी शिक्षण पद्धती आहे.श्रम प्रतिष्ठा, सदाचार, अहिंसा,सत्य, विनय, मैत्री, समानता, स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय, वैचारिक दृष्टिकोन, कृतज्ञता,संवेदनशीलता,पर्यावरण संरक्षण इत्यादी मुलांचे शिकवण ही पद्धती देते.सामाजिक समानतेबरोबरच आर्थिक समानता निर्माण करणे.हा या शिक्षण पद्धतीचा महत्त्वाचा उद्देश आहे.त्यासाठी ही कायका बरोबरच दासोहाची शिकवण देते.दासोह म्हणजे सत्य–शुद्ध कायकातून प्राप्त केलेले धन, स्वतःच्या गरजेपुरते ठेवून घेऊन, अधिकचे धन हे समाजातील दुर्बल घटकांच्या कल्याणासाठी खर्च करणे होय. अपंग, अनाथ, असाह्य, गरीब, उपेक्षित, वृद्ध, वंचित घटकांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात सामील करून घेण्यासाठी दासोह फार महत्त्वाची भूमिका पार पाडते.समाज आर्थिक दृष्ट्या समृद्ध आणि समृद्ध आणि समान असला म्हणजे चोरी,दरोडे, अन्याय, अत्याचार

अशा अपप्रवृत्तींना आपोआपच आळा बसेल आणि सुखी व समृद्धी समाज निर्माण होईल.असा सशक्त समाज आणि समर्थ राष्ट्र निर्माण करणे. महात्मा बसवेश्वरांच्याप्रणित कायक शिक्षण पद्धतीचे ध्येय होते.

शिक्षणाचे माध्यम– मातृभाषा :– भाषा ही आपल्या भावनांची, विचारांची अभिव्यक्ती असते. भाषा ही आपल्या निराकार भावनांना शब्दरूपात साकार करते.मात्र भाषेतून मनुष्य मुक्तपणे अभिव्यक्त होत असतो.ती अभिव्यक्ती सहज असते.त्याचा आपल्या भावनांशी अंतरात्म्याशी संबंध असतो.म्हणून शरणांनी मातृभाषेतूनच आपले साहित्य निर्माण केले.आपला विचार ते लोकांच्या भाषेत त्यांनी त्यांच्यापर्यंत पोहोचविले. बाराव्या शतकात ज्या परिसरात हे आंदोलन उभारले.त्या प्रदेशातील लोकांची मातृभाषा,जनभाषा ही कन्नड होती. बसवेश्वरंनी लोकांची मातृभाषा आपल्या शिक्षण पद्धतीचे माध्यम म्हणून निवडली. त्याकाळी ज्ञान प्राप्तीचे माध्यम संस्कृत भाषा होती.संस्कृत ही केवळ मूठभर ब्राह्मण पंडितांची भाषा होती.ती भाषा सामान्य लोकांना शिकण्याचा अधिकार नव्हता.अशी संस्कृत भाषा शरणांनी नाकारली. संस्कृत ही शोषकांची भाषा होती.ती सामान्य लोकांची फसवणूक शोषण करत असे.म्हणून शरणांनी सर्वसामान्य लोकांची मातृभाषा असलेल्या कन्नड भाषेचा पुरस्कार केला.आधुनिक शिक्षण तज्ञ ही मातृभाषेतूनच शिक्षण घेण्याचा आग्रह करताना दिसतात. आज जागतिक भाषा म्हणून इंग्रजी भाषेचे ज्ञान आवश्यक आहे. याचा अर्थ आपल्या शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी असावे असे नाही. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा असावी.परंतु इंग्रजी माध्यमाचे फॅड डोक्यातून काढणार कसे?

निष्कर्ष :– महात्मा बसवेश्वरांचे शैक्षणिक विचार तत्कालीन समाज व्यवस्थेला पूरक ठरले. त्यांच्या आधुनिक शैक्षणिक विचारांनी समाज व्यवस्थेमध्ये परिवर्तन घडवून आणले. त्यांचे शिक्षणाप्रती असलेले कृतिशील विचार आजच्या समाजाला सुद्धा लागू पडतात.

संदर्भ

१) वचन (मराठी)– संपादक श्री शंकर पाटील,सौ सविता नडकट्टी

२) वचन भांडारी शांतरस– डॉ.एस.आर.गुंजाळ

३) अनुभव मंटप दर्शन– डॉ.एस.एम.हिरेमठ

४) शरण जीवन दर्शन(मराठी) – राजू ब.जुबरे

7) https://www.santsahitya.in

6) https://sahitya-acadami.gov.in

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०

New Education Policy 2020

Chif- Editor

Dr. Ulgade Laxman Kashinath,
Research Supervisor & Head,
Department Of Public Administration,
Shri Havagiswami College Udgir Dist. Latur (Maharashtra)

Published by

EAGLE LEAP PRINTERS & PUBLISHER PVT LTD, PUNE

SNO 57/4/5 Balaji Colony, Nr. Hanuman Mandir,
Bijali Nagarshivnagar, Chinchwad, Pune, MH - 411033.

Contact : **7083766990 / 8600071634**
Email : eagleleap.pp@gmail.com

शीर्षक : New Education Policy 2020 (नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०)

08

मुख्य संपादक : डॉ. उत्तरवडे लक्ष्मण काशिनाथ.
अध्ययन मार्गदर्शक व लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,
श्री. छत्रपति शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर जि. लातूर (महाराष्ट्र)

प्रकाशक : संदेश दादाराव पहुलकर.
ईगल प्रिंटर्स अँड पब्लिशर प्रा.लि. पुणे
बालाजी कॉलनी, हनुमान मंदिर, बिजली नगर,
शिवनगर, चिंचवड, पुणे, महा. ४११०३३
संपर्क : ८६०००१६३४,९६०४६२३२०६

प्रथम आवृत्ती : ३० मार्च २०२४

मुखपृष्ठ : ईगल इन्फोमीडीया, पुणे

अगणकीय
अक्षरजुलवणी : शिव पहुलकर, ईगल इन्फोमीडीया, पुणे

ISBN : 978-81-970389-5-2

एकुन पाने : १६८

किमत : २००/- रुपये

ISBN : 978-81-970389-5-2
9 788197 038952

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means without permission.

Published by

EAGLE LEAP PRINTERS & PUBLISHER PVT LTD, PUNE
SNO 57/4/5 Balaji Colony, Nr. Hanuman Mandir,
Bijali Nagarshivnagar, Chinchwad, Pune, MH - 411033.
Contact : **7083766990 / 8600071634**
Email : eagleleap.pp@gmail.com

१९.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार मनिषा वामनराव लांडगे	६४
२०.	१२ व्या शतकातील शिक्षण पद्धती आणि महात्मा बसवेश्वर : लेखक शि.भ.प.शिवशरण गुरुपद आप्पा रटकलकर	६८
२१.	क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे शिक्षण विषयक विचार गोविंद देवराम मुंढे	७०
२२.	क्रांती ज्योती सावित्रीबाई फुले आणि महात्मा जोतिबा फुले यांचे शैक्षणिक विचार डॉ. मोनालिसा अरुण खानोरकर	७३
२३.	स्वामी विवेकानंद यांचे शैक्षणिक विचार सिता गोविंदराव चैतुले	७६
२४.	महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य व विचार प्रा.डॉ.कऱ्हाळे उत्तम सिताराम	७९
२५.	महात्मा फुले यांच्या शिक्षण विषयक विचारांची प्रासंगिकता प्रा. डॉ. एस. व्ही. भद्रशेटे	८१
२६.	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शिक्षण विषयक विचार डॉ. सावंत कैलास ज्ञानोबा	८३
२७.	माहिती तंत्रज्ञान आणि महाविद्यालयीन ग्रंथालये डॉ. रेवाराम एम. मालखेडे	८७
२८.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता प्रा. डॉ. राजेंद्रप्रसाद टी. पटले	९०
२९.	नवीन शैक्षणिक धोरणाचा मातृभाषा शिक्षकांवरील परिणाम डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	९३
३०.	स्वामी विवेकानंदांचे शिक्षण विषयक विचार डॉ. गौरी राजपूत	९७
३१.	श्री. अरविंद आणि शिक्षण विषयक विचार प्रा. गायत्री विजय शिंगणे	१०१
३२.	क्रांतीज्योती सावित्रीमाई फुले यांच्या 'काव्यफुले' या कविता संग्रहातील शैक्षणिक विचार डॉ. प्रकाश जनार्धनराव खेत्री	१०६
३३.	शिक्षणविषयक विचार आणि पोलीस दलातील घटक प्रमुखांची भूमिका : एक अभ्यास. डॉ. दिपक बुक्तरे, अंजीराम तोताराम जाधव	१११
३४.	बाराव्या शतकातील शिक्षण पद्धतीआणि महात्मा बसवेश्वर प्रा. शिवगीता बस्वलिंग तुपकरी	११४
३५.	उच्च शिक्षण क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर प्रा. डॉ. वृषाली लक्ष्मीकांत फूके	११६
३६.	क्रांती ज्योतिबा फुले यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार सहा. प्रा. डॉ. मठपती जी. एच.	११९
३७.	शैक्षणिक परिवर्तनासाठी : नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० अत्यंत महत्त्वपूर्ण डॉ.शैलेंद्र देवळाणकर	१२१

स्वामी विवेकानंद यांचे शैक्षणिक विचार

स्मिता गोविंदराव बैतुले,
सहाय्यक प्राध्यापक
तत्त्वज्ञान विभाग, व.ना.शा.क.स.वि.संस्था,नागपूर.
संपर्क क्र. ९५४५१६१५१०

सारांश:-

स्वामी विवेकानंदांना आपल्या भारतीय जनतेला अज्ञान आणि निर्धनतेपासून दूर करावयाचे होते याकरिता त्यांनी मनुष्याच्या भौतिक आणि अध्यात्मिक प्रगतीला महत्त्व दिलेले आहे. ही भौतिक आणि अध्यात्मिक प्रगती साधण्याकरिता मनुष्याला अशा प्रकारचे शिक्षण घेण्याची आवश्यकता आहे ज्यामुळे मनुष्याची चारित्र्य निर्मिती होईल. याकरिता शिक्षण प्रणालीमध्ये नववेदांत दृष्टिकोनाची भूमिका महत्त्वपूर्ण मानली गेलेली आहे. स्वामी विवेकानंदांच्या मते, ब्रह्म आणि आत्मा यामध्ये एकत्व आहे द्वैत नाही. म्हणून आपण आपल्या आत्म्याला पाहिले पाहिजे, ऐकले पाहिजे,त्यावर मनन केले पाहिजे आणि निदिध्यासाद्वारे साक्षात्कार केला पाहिजे. हे सर्व शिक्षणाद्वारे साध्य होऊ शकते.

प्रस्तावना:-

स्वामी विवेकानंदांनी त्यांच्या तत्त्वज्ञानामध्ये बाह्य जगत आणि आंतरिक जगत अश्या दोन्ही सत्ता मानलेल्या आहेत.बाह्य जगताला जेवढे महत्व आहे तेवढेच महत्व आंतरिक जगताला देखील आहे.या दोन्ही जगतामध्ये इतर भौतिक व अभौतिक घटकांप्रमाणे मनुष्यालाही महत्वाचे स्थान प्रदान केलेले आहे.स्वामी विवेकानंद मनुष्याच्या भौतिक आणि आध्यात्मिक दोन्ही रूपांना वास्तविक मानतात.म्हणून ते मनुष्याच्या आंतरिक आणि बाह्य दोन्ही रूपांचा म्हणजेच भौतिक आणि आध्यात्मिक दोन्ही बाजूंच्या विकासाला प्राधान्य देतात,व मनुष्याचा सर्वांगीण विकास साधला गेला पाहिजे यावर भर देतात.

'युनानी दार्शनिक सॉक्रेटीस यांच्या मतानुसार,सद्गुण हेच ज्ञान आहे.'(१)सॉक्रेटीस म्हणतात की,संयम,विवेक,न्याय हे सर्व सद्गुण अंततः ज्ञानाचे विविध रूपं आहेत. म्हणून त्यांच्यामध्ये कोणताच मुलभूत भेद नाही.'तर विवेकानंद सद्गुण त्याला मानतात ज्यामुळे आपल्या चारित्र्याची निर्मिती होते.मनुष्यामध्ये असलेले गुण,मितव्ययता,प्रामाणिकपणा,वचनबद्धता,संयमशिलता,न्यायप्रियता यातून मनुष्याचे चरित्र तयार होत असते.या सर्वांच्या मुळाशी पावित्र्याचे बंध आहे,जे आपल्या सामाजिक बंधनामध्ये अभिव्यक्त होत असते.स्वामी विवेकानंदांच्या मते, 'आपली प्रधान आणि मुख्य आवश्यकता चरित्रगठन आहे'.(२) यातूनच एक प्रभावशाली आणि सुदृढ युवा निर्माण होऊ शकतो, म्हणून शिक्षण व्यवस्था ही चारित्र्यनिर्माण करणारी असायला हवी.चारित्र्य निर्मितीकरिता शिक्षणाची जोड फार महत्वाची आहे.म्हणून स्वामी विवेकानंदांचे शिक्षणविषयक मत हे अत्यंत महत्वाचे व मनुष्याचा सर्वांगीण विकास साधणारे आहे. एक तत्त्वज्ञ म्हणून स्वामी विवेकानंद यांनी धर्म,शिक्षण,अध्यात्म,समाज आणि व्यक्ती अश्या प्रत्येक पैलूचा आपल्या चिंतनामध्ये समावेश केलेला आहे.त्यांनी वेद आणि भगवद गीतेला मानवी जीवनाचा आधार मानून भारतीय राष्ट्रवादाकरिता त्याच्या महत्वाला प्रस्तुत केलेले आहे.

स्वामी विवेकानंद यांचे शिक्षणविषयक मत:-

स्वामी विवेकानंदांचा कालखंड हा पुनर्जागरणाचा काळ होता. तात्कालीन समाजाला राष्ट्रवादाचा पुरस्कार करण्यामध्ये शिक्षणाचे योगदान फार महत्त्वाचे मानले गेले आहे. त्याकाळी समाजामध्ये जागृतता आणण्याचे कार्य शिक्षण प्रणालींनी केले. याकरिता सर्वप्रथम बोर्ड यांच्या घोषणापत्राद्वारे १८५६ मध्ये शिक्षणाची एक विस्तृत रूपरेखा तयार करण्यात आली, जी पुढे जाऊन शैक्षणिक विकासाचा आधारकेंद्र बनली. या घोषणा पत्रानुसार भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचा उद्देश भारतामध्ये पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रसार आणि सार्वजनिक प्रशासनाकरिता प्रशिक्षित सेवक हा होता. परंतु भारतामध्ये इंग्रजांद्वारे चालविण्यात आलेल्या शिक्षण प्रणालीला विरोध करून राष्ट्रीय शिक्षण प्रणालीचा पाया रोवणारे तत्त्वज्ञ म्हणून स्वामी विवेकानंदांचे योगदान महत्त्वाचे ठरते. स्वामी विवेकानंद यांनी भारतामध्ये पाश्चात्य शिक्षण प्रणालीचा विरोध केला आणि भारतीय संस्कृतीच्या अनुरूप शिक्षण प्रणालीचे समर्थन केले. याकरिता स्वामी विवेकानंदांनी वेदांत दर्शनाची पुनर्व्याख्या आधुनिक परीप्रेक्षामध्ये केली व निराशेमध्ये असलेल्या भारतीय जनतेला जीवनाचा नवा मार्ग दाखविला . स्वामी विवेकानंदांच्या मतानुसार 'जीवनाचे सर्वोच्च लक्ष्य ब्रह्मसाक्षात्कार आहे. '(३) नव वेदांत दर्शनामध्ये ब्रह्म संकल्पनेला सर्वाधिक महत्त्व दिलेले आहे. ज्याचे संस्कार चांगले आहेत ,ज्याने या जन्मामध्ये वेदांचे अध्ययन केलेले आहे तीच व्यक्ती ब्रह्म विद्येची अधिकारी आहे. नववेदांतामध्ये जीव आणि ब्रह्म यामध्ये भेद मानलेला नाही म्हणून शिक्षणाचे लक्ष्य नव वेदांतानुसार असले पाहिजे.ज्यामुळे मनुष्य आपला आध्यात्मिक व भौतिक विकास साधू शकेल.

शिक्षणाचा अर्थ :

शिक्षणाचा एकमेव उद्देश केवळ ज्ञानसंग्रह नाही तर सर्वांगीण विकासाकरिता ज्ञानार्जन हा होता. स्वामी विवेकानंद यांनी शिक्षणाचा व्यापक अर्थ घेतलेला आहे. त्यांच्यामध्ये 'शिक्षण हे यथार्थ कार्यकारी ज्ञानार्जन आहे.'(४) आपले प्रयोजन त्या शिक्षणाशी आहे ज्याद्वारे चरित्र गठन होईल, मानसिक बल वाढेल, बुद्धीचा विकास होईल आणि मनुष्य स्वावलंबी होऊ शकेल. अर्थात शिक्षणाद्वारे मनुष्याचा शारीरिक, मानसिक, भावनिक व आर्थिक विकास होईल .

शिक्षणाची उद्दिष्टे :

स्वामी विवेकानंदांच्या मतानुसार ज्ञान हे मनुष्यामध्ये उपस्थित असलेल्या पूर्णतेची अभिव्यक्ती आहे आणि हे ज्ञान आपल्याला शिक्षणाच्या

माध्यमातून प्राप्त होत असते. स्वामी विवेकानंदांच्या मते शैक्षणिक उद्दिष्टांचा आधार आध्यात्मिक दृष्टिकोणाची प्राप्ती हा असायला हवा. कारण आध्यात्मिक दृष्टिकोण आपल्याला असा क्रम सोपान प्रदान करतो ज्याच्या आधारे आपण स्वत:चा व समाजाचा नैतिक, चारित्र्य आणि अध्यात्मिक विकास साध्य करू शकतो.

विवेकानंदांच्या मते शिक्षणाची काही प्रमुख उद्दिष्टे आहेत जी पुढील प्रमाणे सांगता येतील:

१. **पूर्णतेची अभिव्यक्ती :-** शिक्षणाचा उद्देश व्यक्तीच्या आंतरिक पूर्णतेला बाह्य जगामध्ये प्रकट करणे हा आहे. ज्यामुळे मनुष्य स्वत:ला योग्य पद्धतीने ओळखू शकतो .स्वत:ला जाणणे म्हणजे ज्या परमात्म्याचा तो अंश आहे त्याच्याशी पूर्ण संबंध प्रस्थापित करणे हा आहे.

२. **मनुष्यत्वाचा विकास :-** स्वामी विवेकानंद यांनी शिक्षणाचे दुसरे उद्दिष्ट मानवी व्यक्तिमत्त्वामध्ये मनुष्यतत्त्वाचा विकास करणे हे मानलेले आहे. मनुष्यत्वाचे तात्पर्य असे की, अशा लौकिक आणि अलौकिक सद्गुणांना धारण करणे ज्यामुळे मनुष्य पुरुष बनू शकेल. हे सद्गुण खालील प्रमाणे आहेत: आत्मविश्वास, आत्मश्रद्धा, आत्मनिष्ठ, आत्मनिर्भरता, आत्मप्रेम. जेव्हा मनुष्याला आपल्या आत्मतत्त्वामध्ये विश्वास होतो तेव्हा तो आपली प्रगती साधू शकतो.

३. **मानव आणि समाजसेवा:-** शिक्षणाचा उद्देश मानवाशीआहे. आणि ज्या समाजात आपण राहतो त्या समाजाची सेवा करणे आहे. हे केवळ शिक्षणाद्वारे होऊ शकते. अर्थात शिक्षणाचा उद्देश मानव सेवेद्वारे ईश्वराची सेवा करणे आहे.

४. **शारीरिक विकास:-** स्वामी विवेकानंदांनी शिक्षणाचा चतुर्थ उद्देश शारीरिक विकास मानले आहे. त्यांनी शारीरिक विकास व आरोग्य यांचे महत्त्व प्रस्तुत करताना म्हटले आहे 'संपूर्ण विश्वामध्ये जर कोणते अशुभ असेल तर ते दुर्बलता हे आहे.'

५. **जीविकोपार्जनाचा उद्देश:-** जोपर्यंत शिक्षणाद्वारे भौतिक सुखांना प्राप्त केले जाऊ शकत नाही तोपर्यंत मनुष्याचा अध्यात्मिक विकास साधल्या जाऊ शकत नाही .शिक्षणाद्वारे प्रत्येक व्यक्तीला आपले कर्तव्य काय आहे याचे ज्ञान प्राप्त होऊन मनुष्य आपल्या आवश्यकतांची पूर्तता करू शकेल ही क्षमता आपल्याला शिक्षणाद्वारे विकसित करता येणे आवश्यक आहे.

६. **विश्वबंधुत्व व विश्वचेतनेचा विकास:-** स्वामी विवेकानंदांच्या मतानुसार शिक्षणाचा महत्त्वाचा उद्देश विश्वबंधुत्व आणि विश्वचेतनेचा विकास करणे हा आहे. ज्या मनुष्यामध्ये विश्वबंधुत्वाची भावना आहे जो आपल्या विश्वाप्रति चेतन आहे, जागरुक आहे तीच व्यक्ती शिक्षित आहे. विश्वबंधुत्व व विश्वचेतनेकरिता साधनेची आवश्यकता आहे. या उद्देश्यपूर्तीकरिता स्वामी विवेकानंद यांनी मानव सेवेवर भर दिलेला आहे.

स्वामी विवेकानंदांचा मुख्य उद्देश हा आपल्या भारतीय लोकांना अज्ञान आणि निर्धनते पासून दूर करणे हा होता. हा उद्देश सफल करण्याकरिता त्यांनी शिक्षणावर भर दिलेला आहे. विवेकानंद मानतात की ज्ञान मनुष्यामध्ये स्वभावत: निहित आहे. कोणतेही ज्ञान हे बाहेरून संपादन केले जात नाही. मनुष्याच्या अंतर्गतच लौकिक आणि अलौकिक ज्ञान अंतरनीहीत असते. ज्ञानावरील मायेचे आवरण जसजसे दूर सारते तसतसे हे ज्ञान मनुष्याला प्राप्त होत जाते. म्हणून स्वामीजी म्हणतात की, 'मनुष्यांच्या अंतरनिहित पूर्णतेची अभिव्यक्ती करणे हेच शिक्षण आहे.' (५) स्वामी विवेकानंदांनी मनुष्याच्या भौतिक आणि आध्यात्मिक विकासाकरिता शिक्षणाला ज्ञान आणि कौशल्याच्या रूपात मांडलेले आहे. त्याला आजच्या शिक्षण प्रणालीमध्ये ज्ञान व कौशल्याच्या रूपामध्ये पाहिले जाऊ शकते. 'पूर्ण मानवाची निर्मिती करणे हे स्वामी विवेकानंदांच्या शिक्षणप्रणालीचा आदर्श होता'.(६) या आदर्शाच्या पूर्ती करिता विवेकानंदांनी मनुष्याच्या भौतिक आणि आध्यात्मिक दोन्ही प्रकारच्या विकासावर भर दिलेला आहे. यामध्ये व्यक्तित्व विकास शारीरिक,चारित्र्याचा विकास, आत्मविश्वास, मानसिक सांस्कृतिक विकास, मानव निर्माण, व्यावसायिक प्रगती यांचा समावेश होतो. आपण जर विवेकानंदांच्या या उद्देशांचे बारकाईने निरीक्षण केले तर असे लक्षात येते की आजच्या वर्तमान शिक्षण प्रणालीमध्ये या सर्व उद्देशांची पूर्तता झालेली दिसून येते. शिक्षणाद्वारे मानसिक एकाग्रता साधली गेली पाहिजे यावर विवेकानंदांचा भर होता याकरिता त्यांनी प्रायोगिक स्वाध्याय आणि चिंतन, व्याख्यान, वादविवाद ,प्रश्नोत्तर, पर्यटन ,तुलनात्मक, वर्णनात्मक ,विश्लेषणात्मक चर्चा इत्यादी घटकांना उपयुक्त मानले आहे

नव वेदांत आणि शैक्षणिक प्रणाली:-

स्वामी विवेकानंदांच्या मतानुसार ब्रह्म आणि आत्मा यामध्ये एकत्व आहे,द्वैत नाही. म्हणून आपण आपल्या आत्म्याला पाहिले पाहिजे, ऐकले पाहिजे, त्यावर मनन केले पाहिजे आणि निदिध्यासाद्वारे साक्षात्कार केला पाहिजे. हे सर्व शिक्षणाद्वारे साध्य होऊ शकते. विवेकानंदांच्या मतानुसार जीवनाचे सर्वोच्च लक्ष मोक्षप्राप्ती आहे. परंतु वर्तमान शैक्षणिक व्यवस्थेने मानवाला या लक्षप्राप्तीपासून वंचित ठेवलेले आहे. शैक्षणिक व्यवस्थेमुळे केवळ भौतिक विकास साधावयाचा नाही तर त्याला आध्यात्मिक विकासाची जोड आवश्यक आहे. कारण भौतिक विकासाद्वारे मनुष्य स्वत:ला पूर्णपणे जाणू शकत नाही. त्या परमशक्ती बरोबर व्यक्ती स्वबोधन करण्यास असमर्थ ठरतो. नववेदांत दर्शनामध्ये ब्रह्म संकल्पनेला अधिक महत्त्व प्रदान केलेले आहे.नववेदांतामध्ये जीव आणि ब्रह्म यामध्ये भेद मानलेला नाही. म्हणून नववेदांतानुसार शिक्षणाचा उद्देश आवश्यक आहे. वसुधैव कुटुंबकम चा उद्देश आपल्याला नववेदांताच्या मार्गावर चालण्याचे पूर्ण करता येईल नववेदांता नुसार शैक्षणिक धोरण आखणे गरजेचे आहे यातून आपण वेगवेगळ्या समस्यांचे समाधान प्राप्त करू शकतो. नववेदांत केवळ मानवी अस्तित्वावर लक्ष केंद्रित करीत नाही तर समस्त प्राणीमात्रांमध्ये देखील ऐक्याचा भाव विकसित करते आज आपल्या समोर जे पर्यावरण संकट उभे आहे या पर्यावरणीय समस्येचे समाधान देखील आपल्याला नववेदांतामध्ये स्वामी विवेकानंदांनी सांगितलेले दिसून येते. आज आपण पृथ्वीवरील निरनिराळ्या प्रजाती नष्ट होताना पाहत आहोत .यावरून असे लक्षात येते की वर्तमान शिक्षण प्रणाली मध्ये काही त्रुटी आहेत ज्याचा परिणाम आपल्याला वेगवेगळ्या जीव प्रणालींच्या लुप्ततेच्या रूपामध्ये दिसून येत आहेत. अशा प्रकारच्या परिस्थिती पासून वाचण्याकरिता वर्तमान शिक्षण व्यवस्थेमध्ये अनेक उपाय केलेले दिसून येतात. परंतु यातून आपल्याला अपेक्षित यश आलेले दिसून येत नाही याकरिता आपल्याला आपल्या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये नव्य वेदांतामध्ये सांगितलेल्या उपदेशांचा समावेश करावा लागेल नव्य वेदांतामध्ये म्हटले गेले आहे की 'समस्त जीवांमध्ये प्राणीमात्रांमध्ये एकच ब्रम्ह निवास करीत आहे' (७) एक ब्रम्हाचा निवास अर्थात प्रत्येक प्राण्यांमध्ये ब्रह्मनिवास करतो. जेव्हा आपण नवे वेदांताच्या मतांनी प्रभावित होऊन समस्त जीवांमध्ये ब्रम्हाच्या स्वरूपाचे दर्शन करतो, तेव्हा प्राण्यांमध्ये दिसणारी क्षुद्र अनेकता विशाल एकतेमध्ये परिवर्तित होते व अशा प्रकारे आपण समस्त

प्राणी जगतावर प्रेम करू लागतो. ज्याला आपण आजवर केवळ उपभोगाची वस्तू म्हणून वापरत होतो, अशा प्रकारे जैविक आणि सामाजिक संतुलनाच्या समस्यासाठी नववेदांताची प्रासंगिकता महत्त्वाची ठरते. जोपर्यंत दृत गतीने भौतिक सुखाच्या मागे धावणारा मनुष्य हे जाणू शकत नाही की समस्त जीवांमध्ये त्याच ब्रह्माचा वास आहे, ज्याप्रमाणे या विश्वाची निर्मिती केलेली आहे. तोपर्यंत मानवेतर जीव उपयोग आणि उपभोगाची वस्तू बनवून राहील. नव वेदांताच्या मोक्ष संकल्पनेमध्ये वैयक्तिक आणि सामाजिक दोन्हींचा कल्याणकारी विकास साधलेला आहे. म्हणून स्वामी विवेकानंदांनी मुक्ती प्राप्तीच्या उद्देशाला अंतिम व महत्त्वपूर्ण मानलेले आहे. सत्य, अहिंसा, दया, अपरिग्रह, एकता, प्रेम, सहानुभूती आणि तप इत्यादी असे जीवनमूल्य आहेत जे भारतीय शिक्षण प्रणालीला सांस्कृतिक वारसा म्हणून प्राप्त झालेले आहेत. स्वामी विवेकानंदांनी या जीवन मूल्यांना ग्रहण करून भारतीय शिक्षण प्रणालीचा मुकुटमणी मानले आहे. मनुष्याच्या व्यक्तिगत,सामाजिक, आर्थिक, आध्यात्मिक, नैतिक, चारित्र्य विकासाला सुनिश्चित करणे हा शिक्षणाचा उद्देश आहे. ज्ञानप्राप्तीचे तीन सोपान आहेत- चिंतन, मनन आणि निदिध्यासन. श्रवण,मनन आणि निदिध्यासनामुळे आत्मज्ञान प्राप्त होते. 'आत्मज्ञानामुळे आपल्याला सर्व ज्ञान प्राप्त होते.'(८) स्वामी विवेकानंदांच्या मते 'ज्यामध्ये ज्ञान,मुक्ती आणि योग यांचे संमिश्रण असते तेच सर्वोत्तम कोटीचे चरित्र आहे.'(९) म्हणून खरी शैक्षणिक प्रणाली ती आहे जिच्याद्वारे मनुष्याची चारित्र्य निर्मिती होऊ शकते.आज आपण अवलंबित असलेले नवीन शैक्षणिक धोरण स्वामी विवेकानंद यांच्या विचारांची परिणती आहे,असे म्हणता येईल.

निष्कर्ष:-

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२१ चे अवलोकन केले असता त्यामध्ये सर्वांगीण विकास आणि शाश्वत विकास साधण्याकरिता पारंपारिक भारतीय नैतिक मूल्यांना प्राधान्य दिलेले दिसून येते.स्वामी विवेकानंदांनी सांगितलेली नव वेदांत विचारप्रणालीच्या आधारे केवळ भौतिक प्रगती न साधता त्याला आध्यात्मिकतेची जोड दिली तर मनुष्याची चारित्र्य निर्मिती होऊ शकेल हा विचार आज आपण अंगीकारत असलेल्या नवीन शैक्षणिक धोरणाला अनुकूल अशी आहे.कारण या शैक्षणिक धोरणामध्ये आपली प्राचीन मुल्य परंपरा व संस्कृती यांना अनुसरून आजची शिक्षण प्रणाली असायला पाहिजे यावर भर देण्यात आलेला आहे.

संदर्भ सूची:-

१. जोशी,शांती (१९७९). नीतिशास्त्र . नईदिल्ली : राजकमल प्रकाशन प्रा.लिमिटेड .पृ.११९

२. विवेकानंद. (१९५९). हमारा भारत . दिल्ली : प्रभात प्रकाशन .पृ.२३

३. विवेकानंद. (२०२२). ज्ञानयोग . नागपूर : रामकृष्ण मठ .पृ.१०९

४. अनिलकुमार, अ. ग. (२००९). आधुनिक भारतीय तत्त्वचिंतक . कानपूर : साहित्य रत्नालय ,कानपूर .पृ.२३४

५. राजेंद्रप्रसाद, ग. (१९९७). स्वामी विवेकानंद:व्यक्ती और विचार . नई दिल्ली : राधा पब्लिकेशन .पृ.१३२

६. विवेकानंद. (२०१३). ज्ञानयोग . (स. शिवतत्त्वानंद, अनु.) नागपूर : रामकृष्ण मठ .पृ.४४

७. चौबे, च. औ. (२००८). आधुनिक शिक्षा के दार्शनिक और समाजशास्त्रीय सिद्धांत . इलाहाबाद : शारदा पुस्तक भवन .पृ.१४९

८. (१९२१). बृहदारण्यक उपनिषद . गोरखपूर : गीताप्रेस .पृ.२.४.५

९. (१९३९). कम्प्लीट वर्कस ऑफ विवेकानंद (भाग ५). अलमोडा : अद्वैत आश्रम .पृ.२९१

नवीन शैक्षणिक धोरण

NEW EDUCATION POLICY 2020

Editor
Dr. Ulgade Laxman Kashinath

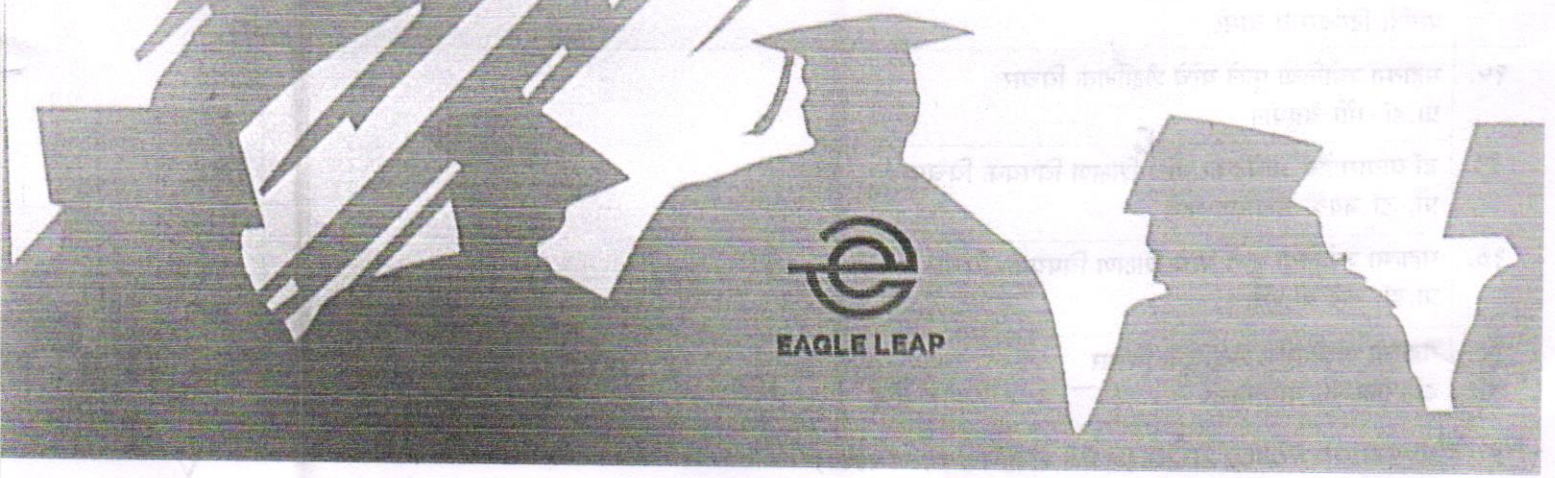

EAGLE LEAP

18

अनुक्रमणिका

अ.क्र	शीर्षक व लेखक	पा. क्र.
०१.	नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० च्या अंमलबजावणी समोरील आव्हाने व उपाय सौ.अंजना शिवाजी शिंदे	०१
०२.	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० गजानन किसन जुमडे, प्रा. डॉ. बडे शारदा गोविंदराव	०६
०३.	नवीन शैक्षणिक धोरण-२०२० प्रा. डॉ. टी. एम. पुरुतुले	०९
०४.	नवीन शैक्षणिक धोरणात गांधीजींच्या विचारांचे प्रतिबिंब – माड्याची वाडी माध्यमिक शाळा एक अभिनव उपक्रम डॉ. शोभा विजय कारेकर	१२
०५.	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० : एक संक्षिप्त वेध डॉ. लक्ष्मण काशिनाथ उलगडे	१६
०६.	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० ची वैशिष्ट्ये प्रा.डॉ.विजय विणकर	२०
०७.	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण: २०२० स्वरूप ,संधी, आव्हाने डॉ. वर्षा भुषण कांबळे	२३
०८.	शिक्षणाची अखंड ज्योत: क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे शिक्षण विषयक विचार प्रा. गोदावरी तुकाराम इरबतनवाड	२८
०९.	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि शिक्षक व विद्यार्थ्यांसमोरील संधी व आव्हाने प्रा. डॉ. कमलापुरे एल. एम.	३२
१०.	नवीन शैक्षणिक धोरण- उच्च शिक्षण विषयक दृष्टिकोन प्रा. प्रदीप गोविंदराव पत्की	३७
११.	नवीन शैक्षणिक धोरण उच्च शिक्षणासाठी काळ सुसंगत प्रा. डॉ. लोखंडे बी. बी.	३९
१२.	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०: उपयोगीता आणि आव्हाने प्रा. डॉ. बळवंत विष्णू घोगरे	४१
१३.	१२ व्या शतकातील शिक्षण पद्धती आणि महात्मा बसवेश्वर डॉ. प्रमिला भुजाडे, विजेंद्र प्रल्हाद मेंढे	४५
१४.	ब्रिटिश कालीन शिक्षण पद्धती/योजना पार्वती दिगंबरराव वासरे	४८
१५.	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शैक्षणिक विचार प्रा.डॉ. मोरे बब्रुवान	५१
१६.	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार प्रा. डॉ जयश्री सखाराम भावे	५४
१७.	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शिक्षण विषयक विचार प्रा.डॉ. केंद्रे बी.एस.	५७
१८.	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार डॉ. रीना ना. बावणकुळे	६१

१८

महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार

डॉ. रीना ना. बावणकुळे,
सहायक प्राध्यापक,
तत्त्वज्ञान विभाग व.ना.शा.क.स.वि. संस्था, नागपूर.

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी हे एक महान नेते तसेच समाजसुधारक होते. त्यांनी मानवी जीवनाशी संबंधित जवळपास सर्वच क्षेत्रामध्ये कार्य केले. देशाला स्वातंत्र्य मिळवणे असो, वर्गविहीन समाजाची निर्मिती करणे असो किंवा विश्वाला सत्य, अहिंसा आणि प्रेमाची शिकवण देणे असो मानवी सभ्यतेच्या अंतापर्यंत त्यांना लक्षात ठेवले जाईल, असे त्यांचे कार्य होते. अशा अनेक क्षेत्रापैकीच एक शिक्षणक्षेत्र होय. शिक्षण म्हणजे आपले अंतःकरण कमळाच्या फुलासारखे फुलवणे. आपली अंतस्थ शक्ति जागी करणे, आपल्या ज्ञानदीपावरील अविवेकाची काजळी काढून टाकून, विवेकरूपी तेजाने आपल्या ज्योतीस चेतना देऊन त्याचा ज्ञानदीप सचेतन करणे होय. १ म्हणूनच जीवनात शिक्षणाला अधिक महत्व आहे. ज्याच्या अभावात मनुष्य पशुवत वर्तन करतो. मानवाला सुसंस्कारित करण्याचे काम शिक्षण करत असते. सर्व प्रकारच्या वैयक्तिक व सामाजिक विकासाचा पाया शिक्षणातूनच घातला जातो. शिक्षणामुळे व्यक्तीचे सामाजिकरण होते. एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे ज्ञान पोहोचल्या जाते. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वाला आकार मिळतो. उपनिषदानुसार 'साविद्या या विमुक्तये' असे म्हटले आहे. अर्थात 'जिथे ज्ञान आहे, तिथेच मुक्ती आहे'. सॉक्रेटिसनेही 'ज्ञानाला सद्गुण' म्हटले आहे. याचे समर्थन जॉन हेनरी न्यूमेन हेही करतात. त्यांच्या मते, योग्य शिक्षण स्वतंत्र विचार करायला शिकविते, न्यायपूर्ण जीवन जगायला शिकवते. अर्थातच, शिक्षण हे असे क्षेत्र आहे जे व्यक्तीच्या सर्वांगास स्पर्श करते. अशा या शिक्षणक्षेत्रासंबंधी अनेक विचारवंतांनी आपले विचार मांडलेले आहे. या शोधनिबंधात आपण महात्मा गांधी यांच्या शिक्षण विषयक विचारांचा आढावा घेणार आहोत.

महात्मा गांधी यांनी भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात अतिशय महत्वाचे योगदानाच दिले नाही तर त्यांनी दुरदर्शी शिक्षणतज्ञाच्या रूपात कर्तव्य आणि कर्मावर आधारित मूल्यवादी दृष्टीने नवीन शैक्षणिक योजना प्रस्तुत केली. त्यांच्या योजनेला बेसिक शिक्षा योजना, वर्धा योजना या नावाने ओळखल्या जाते. गांधीजी शिक्षणाला एक व्यापक प्रक्रिया मानतात. त्यांच्या तत्त्वज्ञानात सर्वांगीण विकास, नैतिक मूल्य आणि सामाजिक जबाबदारी याला महत्व आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तींचा सर्वांगीण विकास होतो असे ते मानतात. गांधीजी मनुष्याला शरीर, मन, हृदय आणि आत्मा यांचा संयोग मानतात. त्यांच्या मते, मानवी जीवनाचे अंतिम ध्येय मुक्ती आहे. मुक्तीचा त्यांनी घेतलेला अर्थ व्यापक आहे. शारीरिक, मानसिक. आर्थिक राजकीय मुक्तीनंतर ते आत्मिक मुक्तीकडे येतात. त्यांच्या मते, जोपर्यंत शारीरिक दुर्बलता, मानसिक तनाव, आर्थिक अभाव आणि राजकीय दास्य यातून मनुष्याला मुक्ती मिळत नाही तोपर्यंत आध्यात्मिक मुक्ती प्राप्त होऊ शकत नाही. म्हणूनच शिक्षणाने मनुष्याचे शरीर, मन आणि आत्मा यांचा सर्वोत्तम विकास होतो असे ते मानतात. उपनिषदाप्रमाणे 'साविद्या या विमुक्तये' यावर त्यांचाही विश्वास होता हे दिसते. ते म्हणतात, विद्या ही मुक्ती मिळवून देणारी आहे.

गांधीजींच्या मते, शिक्षणाचे कार्य मनुष्याला केवळ वाचने, लिहिणे आणि गणित शिकवणे नाही तर त्याचे हाथ, मस्तीष्क आणि हृद्याचा विकास करणेही आहे, गांधीजीच्याच शब्दात, इ शर्वीलरींळेप ख्व ाशरप रप रश्रश्र-औंषव वअॅरुळपस्र्ीं हिश लर्शी ळप लहळश्रव रपव ारप-लेवू, ाळपव रपव ीळिअॅळींर अर्थात, शिक्षणाने बालक आणि मनुष्याच्या शरीर, मन आणि आत्म्याचा उच्चतम विकास होय. त्यांच्या मते, केवळ अक्षर ज्ञान असणे किंवा साक्षर असणे म्हणजे शिक्षण नव्हे. त्यांच्याच शब्दात, इळींशअॅरलू ळी पेंहिश शपवं प शर्वीलरींळेप पेअॅ शींशप हिश लशसळपपळपस. खीं ळीं पथूं पशं प हिश ाशरपी हशअॅशलू ाशप रपवूे ाशप लरप लश शर्वीलरींशव३ अर्थात, साक्षरता शिक्षणाचा अंत ही नाही आणि प्रारंभही नाही. तर ते केवळ एक साधन आहे ज्याद्वारे पुरुष आणि स्त्रियांना शिक्षित केले जाऊ शकते. त्यांच्या मते, शिक्षणाचा उद्देश्य एक दृष्टी देणे आहे, व्यापक ज्ञान देणे आहे जे केवळ अक्षर ज्ञान करून देणाऱ्या शिक्षणाने शक्य नाही. त्यांच्या मते, जे चित्त शुद्ध करत नसेल, मन आणि इंद्रियांना नियंत्रणात ठेवायला शिकवत नसेल, निर्भय आणि स्वतंत्र होण्याची क्षमता आणि सामर्थ्य देत नसेल अशा शिक्षणात कितीही ज्ञान असले, तार्किक कुशलता आणि भाषा पांडित्य असले तरी ते शिक्षण नसून अधुर शिक्षण होय.४ सामान्यपणे शिक्षणाचा उद्देश्य एक चांगला मनुष्य बनवणे तसेच ज्ञान प्राप्त करण्याच्या क्षमतेचा विकास करणे आहे. केवळ नोकरी प्राप्त करणे नाही. गांधीजी शिक्षणाचे तात्कालिक आणि दूरगामी असे दोन उद्देश सांगतात. तात्कालिक उद्देशात उदरनिर्वाहाचा चा उद्देश, सांस्कृतिक उद्देश, सर्व शक्तींचा संभावित विकास, चारित्र्याची निर्मिती आणि स्वातंत्र्य याविषयी विचार आहे तर दूरगामी लक्ष्य जीवनाच्या शेवटच्या लक्षाशी संबंधित आहे, ज्यात आत्मबोध आणि ईश्वराचे ज्ञान मिळवणे अंतर्भूत आहे. गांधीजी शिक्षणाच्या द्वारे बालक किंवा मनुष्यामध्ये एकनेपूर्वी चारित्र्य, स्वावलंबीत्व आणि सात्विकतेची निर्मिती करू इच्छितात. त्यांच्या मते, खरे शिक्षण तेच आहे ज्यामुळे मुलांचा आध्यात्मिक, बौद्धिक आणि नैतिक विकास होईल. मनुष्य ना कोरी बुद्धी आहे न ही स्थूल शरीर आणि न ही हृदय किंवा आत्मा. पूर्ण मनुष्याच्या निर्मितीकरीता या तिन्हीच्या उचित आणि एकसंध मेळ असण्याची आवश्यकता आहे, हीच शिक्षणाची खरी अवस्था आहे. अश्याप्रकारे त्यांच्या मते, शिक्षण मनुष्याच्या शारीरिक, मानसिक आणि आर्थिक विकासाला एकसोबत सुनिश्चित करते.५

गांधीजींच्या मतानुसार, बालकांच्या आध्यात्मिक, मानसिक आणि शारीरिक क्षमतांच्या पूर्ण विकासाचे दायित्व शिक्षणावर आहे.६ त्यांनी शिक्षणाचा सर्वोच्च उद्देश पवित्र जीवनाची निर्मिती करणे सांगितले आहे. सोबतच चारित्र्य निर्मितीचेही दायित्व शिक्षणावर आहे. त्यांच्याच शब्दात, चारित्र्य निर्मितीचा एकमात्र उपाय शिक्षणाची आध्यात्मिक शक्ति आहे. जी व्यक्तीचे जीवन आणि चारित्र्य यामाध्यमातून व्यक्त होने.७ शिक्षण माध्य नसून ते साधन आहे.

व्यक्तीची आत्मनिर्भरता, स्वावलंबन आणि समाजातील त्याची ओळख त्याच्या व्यक्तित्वावर आधारित असते. व्यक्ति नैतिक, सदाचारी, परोपकारी, ईमानदार आणि अहिंसक असेल तर स्वराज्यावर आधारित एका स्वशासित समाजाची निर्मिती केल्या जाऊ शकते. अशा समाजात सर्व आवश्यकतांची पूर्तता होऊन सर्व सुखी होतील. हे तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा व्यक्तीच्या व्यक्तित्व निर्मितीचा आणि सर्वांगीण विकासाचा हेतु नैतिकतेवर आधारित एक व्यापक शिक्षण पद्धती असेल. वास्तविकता शोषण विहीन तथा न्याययुक्त समाजाच्या स्थापनेकरीता शिक्षणात क्रांति आवश्यक आहे. शिक्षण

पद्धती आणि समाज व्यवस्था यांचा घनिष्ट संबंध आहे. गांधीजी एका अशाच समाजाची निर्मिती करू इच्छित होते ज्यात सर्व व्यक्तींचे कल्याण होईल आणि जो समाज पूर्णपणे आत्मनिर्भर होईल. म्हणूनच त्यांनी शिक्षणाला महत्व देत बेसिक शिक्षण पद्धतीची निर्मिती केली, ज्या आधारे अशा समाजाची निर्मिती होऊ शकेल.

या शिक्षण पद्धतीनुसार ७ ते १४ वर्षापर्यंतच्या बालकाना अनिवार्य आणि निःशुल्क प्राथमिक शिक्षण मिळायला पाहिजे. तसेच शिक्षण हे मातृभाषेतूनच असायला पाहिजे. शिक्षण पद्धतीचा आधार हा हस्तकौशल्य असायला पाहिजे. शिल्प आणि उद्योग यांना महत्व असून विद्यार्थी आपापल्या आवडीनुसार निवड करू शकत असे. आर्थिक महत्त्व यासोबतच सामाजिक आणि वैज्ञानिक महत्त्वाला या शिक्षण पद्धतीत महत्व होते. आत्मनिर्भरता, स्वावलंबन या शिक्षण पद्धतीचा गाभा आहे असे म्हणता येईल.

गांधीजींच्याच मते, स्वावलंबन बेसिक शिक्षण पद्धतीची खरी कसोटी आहे. जर शिक्षणात स्वावलंबी बनविण्याचे सामर्थ्य असेल तर सर्व प्रयत्न व्यर्थ होईल. शिक्षणाने केवळ साहीत्यिक बनवणे आणि विद्यार्थ्यांना भविष्यात कौशल्य कामाकरिता अयोग्य बनवणे गुन्हा आहे.८ गांधीजींनी रस्किन प्रणीत स्वावलंबी तसेच उद्योग प्रधान शिक्षणाचे समर्थन केले. तसेच बिजरूपात त्याचा स्वीकारही केला. त्यांनी शिक्षणात श्रम संबंधी कार्याला स्थान देण्याकरिता पूर्णपणे समर्थन केले कौशल्य काम गांधीजीच्या नई तालिम किंवा बेसिक शिक्षण पद्धतीचे केंद्र बिंदू होते. त्यांच्याच शब्दात, कौशल्यकाम या संपूर्ण योजनेचा केंद्रबिंदू असेल. कौशल्यपूर्ण शिक्षणाचा अर्थ हा नाही की विद्यार्थ्यांनी केवळ शाळेच्या संग्रहालयात ठेवण्यायोग्य वस्तु बनवाव किंवा अशा खेळणी बनवाव्या ज्यांना कोणतेही मूल्य नाही. तर त्यांनी अशा वस्तु बनवित्या पाहिजे ज्या बाजारात विकल्या जाऊ शकेल. मुख्यातीला केवळ भीतीमुळे बालक कारखान्यात काम करायचे त्याप्रमाणे आपले विद्यार्थी काम करणार नाहीत, तर केवळ आनंदासाठी ते असे काम करतील. तसेच त्यामुळे त्याच्या बुद्धीला स्फूर्ती मिळेल.९ गांधीजी म्हणतात, ''शिक्षणाच्या माझ्या योजनेत हाथ अक्षर लिहायला शिकण्यापूर्वी अवजार चालवायला शिकतील, ज्याप्रमाण डोळे फोटो पाहून वस्तु ओळखायला शिकते, त्याचप्रमाणे ते अक्षर आणि शब्दांना चित्राप्रमाणे पाहून त्यांना वाचायला शिकतील आणि कान वस्तूंचे नाव आणि वाक्याचा आशय समजून घेतील. अर्थातच सर्व शिक्षण स्वाभाविकपणे होईल. त्यांच्यावर ते लादलेले नसेल. विद्यार्थी स्वतः त्यात रस घेतील आणि त्यामुळेच ही शिक्षण पद्धती इतर शिक्षणपद्धतीपेक्षा तुलनेत अधिक फलदायी आणि स्वस्त असेल.''१०

वरील सर्व विवेचनाचा विचार करता गांधीजींची बेसिक शिक्षण पद्धती ही काही आधारभूत तत्वांवर विकसित झालेली दिसते आणि त्याची काही उद्देश दिसून येतात.

बेसिक शिक्षण पद्धतीचे आधारभूत तत्व –

१) **शिक्षण अनिवार्य आणि निःशुल्क असणे :** गांधीजी शिक्षणाला मानवाचा जन्मसिद्ध अधिकार मानतात. त्यांच्या मते, शिक्षणापासून वंचित ठेवणे म्हणजे त्याच्या अधिकाराचे हनन करणे आहे. म्हणूनच त्यांनी प्राथमिक शिक्षणाला महत्व देत ७-१४ वर्षापर्यंत शिक्षण अनिवार्य आणि निःशुल्क करण्यावर भर दिला.

२) **आत्मनिर्भर वा स्वावलंबी बनवणे :** शिक्षण अनिवार्य आणि निःशुल्क असण्यासोबतच ते आत्मनिर्भर आणि स्वावलंबी बनवणारे असले पाहिजे. असे गांधीजींचे मत होते. त्यामुळेच शिक्षणात हस्तकौशल्य आणि कुटीर उद्योगांवर आधारित अभ्यासक्रम अनिवार्य करण्यावर त्यांनी अधिक जोर दिला.

३) **सत्य, अहिंसा आणि सर्वोदय यावर आधारित :** सत्य आणि अहिंसा हे गांधीजींच्या विचारांचा गाभा आहे. समाजात होणारे कोणत्याही प्रकारचे शोषण ही एकप्रकारची हिंसा आहे असे ते मानत. समाजात कुणीही कुणाचे शोषण करायचे नाही, समाजात भेदभाव असणार नाही तसेच सर्वांना विकासाची समान संधि मिळाली पाहिजे असे ते मानत होते. त्यामुळेच त्यांनी सर्वांसाठी समान असे शिक्षण पद्धतीचा स्वीकार केला.

४) **शिक्षणाला जीवनाशी जोडणे :** गांधीजींच्या काळात जी शिक्षण पद्धती होती त्याचा आणि वास्तविक जीवनाचा कुठलाही संबंध नव्हता. गांधीजींनी शिक्षणाला वास्तविक जीवनाशी जोडले. त्यांनी शिक्षणाला नैसर्गिक, सामाजिक, घरगुती उद्योगांवर आधारित करण्यावर भर दिला.

५) **मातृभाषा हे शिक्षणाचे माध्यम असावे :** मातृभाषेतून व्यक्ति सहज शिक्षण घेऊ शकते. त्यामुळे मातृभाषेतून शिक्षण घेणे हा प्रत्येकाचा अधिकार आहे. त्यामुळे त्यांनी त्यांच्या बेसिक शिक्षण पद्धतीत मातृभाषेतून शिक्षण घेण्यावर भर दिला.

६) **शिक्षण हे हस्त कौशल्यावर आधारित असावे :** गांधीजींनी शिक्षण हस्तकौशल्य आणि कुटीर उद्योगावर आधारित असावे यावर अधिक भर दिला. याद्वारे ते विद्यार्थ्यांना शारीरिक श्रमाचे महत्व सांगू इच्छित होते. त्याचबरोबरच ते स्वावलंबी आणि आत्मनिर्भर झाले पाहिजे यावर त्यांचा अधिक जोर होता. यातूनच ते सर्वांचा विकास करू इच्छित होते. तसेच शाळांचा खर्च देखील यातून पूर्ण होऊ शकेल असे त्यांना वाटत होते. म्हणूनच त्यांनी हस्तकौशल्याला अधिक महत्व दिले.

बेसिक शिक्षण पद्धतीचे उद्देश –

१) **शारीरिक आणि मानसिक विकास :** मनुष्य मनोशारीरीक प्राणी आहे. अर्थातच मन आणि शरीर याने बनलेला आहे. मनुष्याच्या विकासाकरिता शारीरिक आणि मानसिक विकास होणे महत्त्वाचे आहे. म्हणूनच गांधी जीनी शारीरिक आणि मानसिक विकासाला महत्व देत त्यानुसार अभ्यासक्रम तयार केला.

२) **सर्वोदय समाजाची स्थापना करणे :** शिक्षणाद्वारे मनुष्याचा सामाजिक विकास झाला पाहिजे असे गांधीजींचे म्हणणे होते. परंतु सामाजिक विकासाचा त्यांचा आपला एक अर्थ होता. ते शोषण विरहित समाजाची स्थापना करू इच्छित होते. जेथे भेद भाव नसेल, ज्यात सर्वांचा विकास होऊन सर्व एक दुसऱ्यांच्या प्रगती करीता सहायक ठरतील.

३) **सांस्कृतिक विकास :** त्याकाळात पाश्चात्य सभ्यतेचा प्रभाव हा खूप मोठ्या प्रमाणात भारतीय समाजावर होता. भारतीय समजावरील हा प्रभाव कमी करण्यासाठी गांधीजीनी शिक्षणाच्या सांस्कृतिक पक्षावर अधिक महत्व दिले. ते भारतीय संस्कृतीला मानवी व्यवहारात प्रतिबिंबित करू इच्छित होते.

४) **नैतिक विकास :** गांधीजीनी नैतिक विकासाला फार महत्व दिले होते. म्हणूनच त्यांनी शिक्षणाद्वारे बालकांचे चारित्र्य निर्मिती करण्यावर अधिक भर दिला. चारित्र्य निर्मिती हा त्यांच्या बेसिक शिक्षण पद्धतीचा प्रमुख उद्देश होता.

५) **व्यावसायिक विकास :** गांधीजींच्या मते, शिक्षणामुळे व्यक्ति आत्मनिर्भर झाला पाहिजे. ते व्यक्तीच्या आर्थिक गरजांची पूर्ती करण्यास सक्षम असले पाहिजे. म्हणूनच त्यांनी हस्तकौशल्याला महत्व देत बेसिक शिक्षण पद्धतीत महत्वाचे स्थान दिले.

६) **आध्यात्मिक विकास :** शिक्षणाद्वारे व्यक्तींचा सर्वांगीण विकास झाला पाहिजे असे गांधीजींचे मत होते. म्हणूनच त्यांनी शारीरिक आणि मानसिक विकासाबरोबर आध्यात्मिक विकासालाही महत्व दिले. यासाठी ते सर्वधर्म समभावाचे शिक्षण देतात.

अशाप्रकारे, गांधीजींच्या शिक्षणविषयक विचारांचा विचार करता असे दिसते की, त्यांचे शिक्षण विषयक विचार अतिशय विस्तृत आहेत. त्यांनी मातृभाषेत शिक्षण घेण्याला महत्व देत शिक्षणात हस्तकौशल्याला अधिक महत्व दिल्याचे दिसते. शिक्षणाद्वारे विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक विकासाबरोबर कुटीर उद्योगाला महत्व देत त्यांना आत्मनिर्भर आणि स्वावलंबी बनविण्याचा त्यांचा विचार हा आज प्रासंगिक ठरतो.

संदर्भ :

१. प्रा. डॉ. वेदप्रकाश डोणगावकर (संपादक), उपयोजित नितीशास्त्राची प्रसंगीकता, आर, आर, ग्राफिक्स, वाशिम, पृ. १४१
२. बी. के. लाल., समकालीन भारतीय दर्शन, पृ.
3. https://ignited.in/l/a/306328
४. मानस चक्रवर्ती (संपादक), भारतीय राजनीति विज्ञान शोध पत्रिका (२०२१), पृ. ५८
५. हरिजन, ०८ मे, १९३७
६. हरिजन, ११ सप्टेंबेर, १९३७
७. एम. के. गांधी, टुवर्ड न्यू एज्युकेशन, पृ. २२
८. मानस चक्रवर्ती (संपादक), भारतीय राजनीति विज्ञान शोध पत्रिका (२०२१), पृ. ५८
९. मानस चक्रवर्ती (संपादक), भारतीय राजनीति विज्ञान शोध पत्रिका (२०२१), पृ. ६१
१०. मानस चक्रवर्ती (संपादक), भारतीय राजनीति विज्ञान शोध पत्रिका (२०२१), पृ. ६१

82 Chapter 8

ISBN No. : 97[redacted]494-36-6

ONE DAY NATIONAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE
ON
ENVIRONMENT : ISSUES & CHALLANGES

Date : Wednesday, 28nd June - 2023

CONFERENCE PROCEEDINGS

- EDITORS -

Prof. Dr. Dhananjay K. Sontakke

Dr. Sandip B. Kale

Organized by

AADHAR SOCIAL RESEARCH & TRAINING, DEVELOPMENT INSTITUTE, AMRAVATI

IN COLLABORATION WITH

Shri Bapuraoji Deshmukh Foundation's

PRIYADARSHINI MAHILA MAHAVIDYALA, WARDHA

&

Yeshwant Rural Education Society's

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, SELOO DIST. WARDHA

ISBN- 978-93-95494-36-6

ENVIRONMENT : ISSUES & CHALLENGES

Conference Proceedings

Editors

- **Dr. Dhananjay Sonttakke**
- **Dr. Sandip B. kale**
- ***First published,*** **– 28th June – 2023.**

© **Editor &** Publisher

■ **Published by**

Prof. Virag Gawande for

Aadhar Publications,

Behind Govt. VISH,

New Hanuman Nagar,

Amravati – 444 604.

■ **Printed by**

Aadhar Publications,

■ Notice

The editor, publisher, owner, printer will not be responsible for the articles published in this issue. The articles published in this issue are the personal views of the authors.

■ Price : 300/-

■ **ISBN-** 978-93-95494-36-6

ISBN- 978-93-95494-36-6

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Greening the Future: A Call to Action for Environmental Conservation — **Dr. Milind V. Shirbhate**	1
2	Environment Education And Society — **Dr. Ravindra B. Tembhurne**	4
3	The National Green Tribunal: A New Beginning For Environment Protection — **Dr. Manisha Sureshchandra Araj**	6
4	Environmental Ethics and Climate Justice — **Dr. Poorva Bhonde**	10
5	Role of Government and Individuals in Climate Control – An Overview — **Dr.Vijaya Lakshmi V.**	13
6	Water and Environment — **Smt. Manjusha Kamalakar Swami**	17
7	Environment Awareness And Sociality — **Dr. Chandrashekhar N.Mohod**	20
8	Environmental Pollution in India: Assessing Challenges and Solutions for a Sustainable Future — **Arjun Namdevrao Khobragade**	24
9	Environmental Degradation: Causes, Remedies — **Dr. Koneru Babanna Dummalwad**	32
10	Surveyon Ethnobotanical Flora Of Wardharegion — **Swati D. Yeotkar, Vijay G. Manwatkar, Rahul S. Pawar**	36
11	अमरावती जिल्ह्यातील शहानूर नदी खोऱ्यातील भूपृष्ठरचना आणि वनक्षेत्राचे भौगोलिक अध्ययन — विरेंद्र खंडारे, डॉ. सावन एम. देशमुख	41
12	अमरावती जिल्ह्यातील पर्जन्य आणि एकूण अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता यातील परस्परसबंध : भौगोलिक अध्ययन — डॉ. दीपक उदयराज अंबोरे	46
13	पर्यावरणीय कायदे- स्वरूप आणि प्रासंगिकता — डॉ. ममता प्र. फुके	52
14	पर्यावरण आणि माहिती तंत्रज्ञानाची भुमिका — डॉ. रमेश काशीराम शेंडे	57
15	मनरेगाचे पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन — कु. श्रेया रविंद्र देशमुख	61
16	पर्यावरण संरक्षणासाठी घनकचरा व्यवस्थापनाची आवश्यकता — कु. विद्या बाळासाहेब तळखंडकर	66
17	डॉ. जयंत नारळीकर यांच्या पर्यावरणवादी मराठी विज्ञानकथा — प्रा. सौ. सुनिता प्रदिप रंगारी	72
18	पर्यावरण आणि आग — डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)	77
19	पर्यावरण आणि ध्वनी प्रदूषण — डॉ. अनंत रिंढे	82
20	पर्यावरण प्रदूषण व मानवी आरोग्य — प्रा. अभिजीत प्रभाकर दोड	86
21	शाश्वत विकास आणि पर्यावरण — अंजली कमलाकर स्वामी	89

पर्यावरण आणि आग

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)
सहयोगी प्राध्यापक विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
दूरध्वनी : ७०७८२४३९८ ,ई टपाल : bhujadepramila@gmail.com

प्रस्तावना : पर्यावरणाचा एक महत्वपूर्ण घटक म्हणजे आग होय. आज आपणास विविध माध्यमातून कारखाना, जंगल, घर, ऑफिस अशा विविध ठिकाणी अचानक आग लागली असे कळते. यातून प्राणहानी, जीवहानी, संपत्ती हानी, वित्तहानी होते. आज ओझोनच्या थरात, पर्यावरणात सातत्याने बदल होत आहे, ऋतुमानात बदल होत आहे. आग ही कधी मानवनिर्मित तर कधी नैसर्गिक लागंत आहे. रोमन सम्राट ऑगस्टस यांनी सर्वप्रथम आगेशी सामना करणारे फायरमन गटस्थापन केलेले आढळून येते. प्राचीन, पुरातन काळात बऱ्याचशा शहरात आगीच्या सूचना देणारे वाचमन होते. पूर्वी आग विझविण्यासाठी पाण्याची बादली, कुऱ्हाड यांचा वापर, वाळू चा वापर केला जायचा. १९६६ विमा कंपन्यांनी इंग्लंडमध्ये अग्निशामक दलांची निर्मिती केली. त्यापूर्वी सरकारच्या त्यात सहभाग नव्हता. १८९० मध्ये एडिनबरो, स्कॉटलंड येथे अग्निशामक खात्याकडून काय अपेक्षा आहे, हे राजाने स्पष्ट केले. आगीमध्ये उष्णता अधिक असते. त्यामुळे मृत्यू येऊ शकतो. आगीचे तापमान प्रचंड असते.

आग गडद असते व काळी कुट्ट असते. आग लागलेली असतांना व्यक्ति तिच्या जवळ जाऊ शकत नाही. व्यक्ति दिशाहीन झालेला असतो. घरातून, जंगलातून, कारखान्यातून, गैस विस्फोटातून बाहेर पडता येत नाही. आग जीवघेणी असते. तिच्या ज्वाला आणि धूर यामुळे व्यक्ति मृत्युमुखी पडतो. आगीमुळे ऑक्सीजन मिळत नाही, जीवित हानी होऊन श्वास घेण्यास अडचण होऊन यातून सुटका करुन घेणे कठिन असते. आगीमुळे जे धोखे होतात त्यावर प्रतिबंध म्हणून फायर प्रतिबंधक उपकरण बसवून नियंत्रण करता येते. अतिउष्णता, ब्रेकडाऊन, गरम हवा, इंधन यामुळे आग लागू शकते.

व्याख्या : आग ही एक रासायनिक प्रक्रिया असून वस्तूचा हवेतील प्राणवायूशी योग्य तापमानाला रासायनिक संयोग होतो. त्या प्रक्रियेत उष्णता, प्रकाश, ज्योत निर्माण होते. आगीचा प्रचंड वेग असते. भयंकर स्वरुप काही सेकंदातच निर्माण करु शकते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. उन्हाळयात आगीच्या घटना घडतात त्याचे स्वरुप ज्ञात करणे.
२. आग लाण्याची सर्वसामान्य करणे जाणून घेणे.
३. आग लागल्यावर सर्वसामान्यांनी कोणती कृती करावी याचा आढावा घेणे.
४. आगीवर प्रतिबंध करण्याचे उपाय जाणून घेणे.
५. प्रशासनाने बचावाकरीता कोणती दक्षता घ्यावी माहित करणे.
६. घरात आग लागल्यावर कोणते प्रतिबंध व उपाय करावे माहित करणे.

आशय विश्लेषण : आग दोन प्रकारची असते (अ) मानवनिर्मिती (ब) नैसर्गिक

मानवनिर्मित आग : (क) नागरी आग (२) गावातील आग (३) इतर जागी (४) जंगलातील आग

जंगलातील आग : (अ) घनपदार्थ (ब) वायुरुप पदार्थ (क) ज्वलनशील धातू पास (ड) द्रव पदार्थ (इ) इलेक्ट्रिकल आग

उपरोक्त अशा विविध कारणास्तव आग लागू शकते. इतके असून ही आग लागण्याची उगम – (१) उष्णता (२) इंधन (३) इलेक्ट्रिकल (४) अतिरिक्त उष्णता (५) ठिणग्या (६) घर्षण (७) स्वाभाविक ज्वलन (८) स्थिर विद्युत (९) शार्ट सर्किट (१०) दिवा

आग लागण्याची सर्वसामान्य कारणे :

१. सदोष इलेक्ट्रिकल सामानाचा वापर
२. पेट्रोलचा चुकीचा वापर
३. धोकादायक वस्तूची अयोग्य साठवण
४. सदोष स्टोव्ह व गॅस तेलाच्या टाक्या
५. निर्विघ्द जागेतील धुम्रपान
६. जळत्या काड्या व सिगारेटचे थोटके विझवून टाकण्यातील निष्काळजीपणा

७. अज्ञान, अपघात, यंत्रसामुग्री, दिवा

८. घरात सामान ठेवतांना ज्वलनशील वस्तु गॅस जवळ ठेवणे.

९. शार्ट सर्किट

१०. जंगलात आग लावून अन्न शिजवणे नंतर ती आग न विझविणे.

तक्ता क्रं० ०१

भारतातील आगीच्या घटना (२००१—२०१४)

अ.क्र.	राज्य	प्रमाण	प्रतिशत
१	गुजरात	३३.३६६	११.१२%
२	तामिळनाडू	२७.७३७	९.२५%
३	आन्ध्रप्रदेश	२९.५६६	७.८६%
४	कर्नाटका	२०.३३९	६.७८%
५	छत्तीसगड	१०.५०६	३.५०%
६	पश्चिम बंगाल	९.४२७	३.१४%
७	उत्तरप्रदेश	१४.७९०	४.९३%
८	ओडिसा	५.८४२	१.९५%
९	पंजाब	४.६५१	१.५५%
१०	केरला	९.९०९	१.३०%
११	दिल्ली	५.१९२	१.७३%
१२	मध्यप्रदेश	३५.५५९	११.८५%
१३	महाराष्ट्र	७१.७३९	२३.९१%

स्त्रोत – महाराष्ट्र (NEPA) रिपोर्ट (२००१ ते २०१४) https://www.linkedin.com

१.१३ लाख भारतीय आगीच्या घटनेने मरण पावला २०१० ते २०१४

राज्यवार (२०१४)

२०१०	२४,४१४	महाराष्ट्र	३,८९२
२०११	२४,५७६	मध्यप्रदेश	२,३०५
२०१२	२३,२८१	गुजरात	२,०११
२०१३	२२,१७७	कर्नाटक	१,६१०
२०१४	१९,५१३	तामिळनाडू	१,५९४
		उत्तरप्रदेश	१,१६४
		छत्तीसगड	१,०८९
		राजस्थान	१,०३४

स्त्रोत – महाराष्ट्र रिपोर्ट (२०१० ते २०१४) (NEPA)

मूल्यमापन :

आगीवर प्रतिबंधक उपाय : बऱ्याच देशात आधुनिक आगीशी सामना करण्यापेक्षा आगीच्या प्रतिबंधाला जास्त महत्व आहे. उदा. रशिया व जपानमध्ये अग्निप्रतिबंध ही लोकांची जबाबदारी समजली जाते. धोकादायक वस्तूंच्या निर्यातीमुळे आगीचा सामना करण्यासाठी सखोल प्रशिक्षण आवश्यक आहे. अग्निशामक दलामार्फत रासायनिक संरक्षण कपडे व नियंत्रक उपकरणे दिली जातात, NDA द्वारा कुठे घराला, कारखान्याला जंगलात, भुकंप व चक्रिवादळ, विमान अपघात, गॅस, विस्फोट, शार्ट सर्किट इत्यादी आपातकालीन प्रसंग हाताळण्यासाठी कर्मचारी लोकांना प्रशिक्षण देते. वरच्या माडयावर घरात आग लागली असतांना अडकलेल्या लोकांची सुटका कशी कमीत कमी वेळात करता येईल याचे प्रयत्न करते. आगीचे नियमन व शामन करण्यासाठी कौशल्य लागते. NDA चे कार्य तत्परतेने असले तरी, संरक्षण करणारे साहित्य नेहमीच उपलब्ध असतोल असे नाही त्यामुळे जीवीत, संपत्तीची हानी होते. समाजात उनविलेले नियम, प्रतिबंध, सुरक्षा कोड काळजीपूर्वक व काटेकोरपणे हाताळले तर आग प्रतिबंधाचे उद्दिष्ट पूर्ण होऊ शकते.

आगीवर घरामधील प्रतिबंधात्मक उपाय :

१.बऱ्याच घरामधील माणसे लहानशी आग सुरक्षितपणे विझवतात. दुर्दैवाने त्याच्या क्षमतेच्या पलीकडे मोठी आग विझवताना ते जखमी होतात म्हणून आग कमी प्रमाणात असतानाच विझविली पाहिजे.

२. जरी धूर खूप असेल तर नाक बंद करुन रांगत पुढे सरकले पाहिजे ज्यामुळे जमिनीच्या लगत कदाचित शुध्द हवा मिळू शकेल.

३. बाहेर जाताना स्वत:च्या वस्तू, मग त्या कितीही किंमतीच्या असेना त्या न घेता जीव वाचविणे महत्वाचे आहे. जीवापेक्षा काहीही किमती नाही हे इथे लक्षात ठेवणे महत्वाचे आहे.

४. जिथे आग लागली आहे त्या खोलीचे दरवाजे बंद करा. बाहेर जाताना वाटेतील सर्व दरवाजे बंद करत गेले पाहिजे. त्यामुळे आगीचा व धुराचा प्रसार थांबेल. घरातील बंद दरवाजा उघडताना हाताच्या मागील बाजूने स्पर्श केले पाहिजे. गरम लागल्यास उघडायला नकोच. दुसऱ्या बाजूला कदाचित आग असू शकते.

५.ज्या कामासाठी घरातील खोल्या काढल्या त्या कामाकरीताच, त्याच कारणासाठी त्याचा उपयोग केला पाहिजे, देवघरात पूजा स्वयंपाक घरात स्वयंपाकच होणे गरजेचे आहे.

६. हे महत्वाचे आहे की, सुटकेचा मार्ग बंद करायला नको. ज्वलनशील वस्तू या इतर गोष्टीपासून मुक्त ठेवणे आवश्यक आहे.

स्वयंपाक घरातील आगीपासून सूरक्षा करीता सूचना :

१.तेव्हा गोंधळ निर्माण होतो, जेव्हा एकापेक्षा अधिक व्यक्ति स्वयंपाक घरात स्वयंपाक करतात.

२. स्वयंपाकाच्या स्वयंपाक करतांनाच्या सुरक्षित युक्त्या इतरांना सांगणे.

३. दूर्लक्ष केल्याने स्वयंपाक घरात आग लागते, जसे स्टोव्ह, गॅसचा भडका, दिवा, चूलीमुळे.

४. महाग, कपडे घालून, शोभेच्या वस्तू घालून, महागाचे आभूषण घालून स्वयंपाक घरात स्वयंपाक करु नये.

५.स्वयंपाक घरापासून लहान मुलांना दूर ठेवले पाहिजे.

६. स्वयंपाक घरातील स्वच्छता, तेलकट, ज्वलनशील पदार्थ, हातातून सूटणारे क्रॉकरी, ज्वालाग्राही पदार्थ दूर ठेवले पाहिजे.

७. वीजपुरवठयाबद्दल घ्यावयाची काळजी म्हणजे – विजेच्या एकाच सॉकीटला एक्स्टेंशन बोर्ड लावून त्याच्यावर विद्युत उपकरणे चालवू नका. कार्पेट खालून वायर टाकले नाही पाहिजे.

८. घरातील जूनी, खराब झालेली, कुजलेली वायर्स बदलविणे आवश्यक आहे, नाही तर जे नाही ते सर्व शॉर्टसर्किटमुळे बदलावी लागेल.

घरामध्ये लहान मुले असल्यावर घ्यावयाची काळजीबद्दलच्या सूचना :–

९. लहान मुले खेळतांना लायटर्स, माचीस, कागदापासून आग, तेव्हा मुलांच्या हातात या वस्तू खेळण्यास देणे टाळणे, किंबहूना त्यांच्या हातात पडणारच नाही ही दक्षता घेणे.

१०. कुटुंबात जर एखाद्याच्या कपड्याला आग लागली असल्यास, हातांनी दोन्ही तोंड झाकणे व जमिनीवर लोळणे, ब्लेकॅटचा वार आग विझविण्याकरीता करणे.

११. खिडकीतून जोरात ओरडून मदतीसाठी हाक मारुन, अग्निशामन दलाला बोलविण्यासाठी टेलिफोन, मोबाईलचा वापर करणे. घरात महत्वपूर्ण नंबर जसे अग्निशामक, हॉस्पीटल, अम्बूलेंस यांचे नंबर एका कोपऱ्यात लावून ठेवणे.

१२. जर घरालाच आग लागली असल्यास शक्य झाल्यास खिडक्यांच्या जवळ राहणे, जेणे करुन व्यक्तिला ताजी हवा मिळू शकेल आणि NDA च्या अग्निशामक दलाच्या व्यक्तिनांही घरातील लोक दिसू शकतील.

१३. कुटुंबासाठी आपातकालीन योजना बनविणे, आखणे गरजेचे आहे. एकदा तरी त्या आपातकालीन योजनाचा सराव आवश्यक आहे. त्याचा वारंवार सराव होणे आवश्यक आहे. अल्पकालीन आणि दिर्घकालीन स्वरुपाच्या योजना असाव्यात.

१४. एखादी अशी जागा आपातकालीन परिस्थितीत, भूकंपात एकमेकापासून दूरावले तरी ठरवून ठेवलेली जागा माहिती असल्यास त्या जागी सर्व व्यक्ति एकत्र येऊ शकतात.

१५. प्रत्येक घरात एक फायर एक्स्टिंग्विशर्स लावून ठेवणे गरजेचे आहे.

आगीवरील उपाय म्हणून कृती आराखळा :– आग लागलीच तर खालील वर्तन करणे.

१.१०१ या जवळच्या अग्निशमन केंद्राला फोन करणे. तेव्हा जिथे आग लागली आहे त्या जागेची माहिती देणे. तसेच कोणत्या गोष्टीने आग लागली म्हणजे आगीचा कोणता प्रकार आहे, त्या आगीचा किती प्रसार झाला? इत्यादी महत्वाची माहिती देणे. थोड्या थोड्या वेळाने दलातील लोक लवकर आले नाही तर पहिल्याच फोनची पुनरावृत्ती करणे आणि खात्री करुन घेणे.

२. खाली करतांना कोणत्याही प्रकारे विचलीत न होणे. अग्निशमन दलातील लोकांनी लोकांची भिती घालण्यासाठी पावले उचलली गाहिजे व कमी जोखीम घेऊन लोकांची सुटका होईल, याचा प्रयत्न करावा. लोकांनी NDA दे लोक अग्निशमन दलातील लोक / कर्मचारी येईपर्यंत आगीत अडकलेल्या लोकांची सुरक्षित सुटका कशी करता येईल याचा प्रयत्न करणे.

३. लोक आगीत होरपळले असल्यास शक्य झाल्यास पोलीस स्टेशन, वैद्यकिय सेवा, स्वयंसेवा संस्था, सुश्रूषा सेवा, सेवाभावी वृत्तीने काम करणाऱ्या संस्था, गैरसंस्था रुग्णवाहिका, स्थानिक शासकीय संस्था व सामाजिक संस्था इत्यादींना कळविणे आवश्यक आहे.

४. प्रशासनाने समाजाच्या साहाय्याने बचाव व पुनर्वसन कार्य करावे.

५.आग लागल्यावर धोक्याची सूचना देणारी घंटा वाजविणे.

६. वीजपुरवठा बंद करणे.

७. आपातकालीन सुटकेचा जो दरवाजा असतो, तिथपर्यंत पोहचण्याचा प्रयत्न करणे.

८. आपातकालीन नियोजन गट, अग्निशमन दल व पोलिसांच्या मदतीने आगीतून सुटण्याच्या योजनेचा सराव वेळोवेळी लोकांकडून करुन घेणे.

सारांश : वर्षातून एकदा जनजागृती मोहिम NDA कडून राबविली पाहिजे. त्यात आगप्रतिबंधक उपायांची माहिती, अग्निशमन दल येईपर्यंत समाज काय पावले. कार्य करु शकतात, ज्यामुळे जीवित, वित्तहानी होणार नाही. हल्लीच्या २१ व्या आधुनिक युगात आधुनिक सुविधा व यंत्र वापरुन आगीचे प्रमाण कमी करण्याकरीता प्रयत्न आणि आपातकालीन योजना, करु शकतो. शेवटी मनुष्याचा सावधपणा, परिस्थिती उद्भवल्यास सहसदविवेक बुध्दि, परिस्थितीशी सामना करण्याची वृत्ती, सकारात्मकता यामुळे लोकजागृतीतून आगीपासून समाजाचे बचाव, सुरक्षा, संसधनाचे संवर्धन करु शकतो.

'Precaution is the best Measure on fire'

संदर्भ सूचि

- Fire Crime and Accident Book
- http://direct.mit.edu
- http://www,amazon.com
- http://www.legalserviceindia.com
- स्काउट आणि गाईड – महाराष्ट्र राज्य निर्मिती मंडळ
- Fire A Companions to Gracecing – Kristin Cashore – Orion – www.orionbooks.co.412, 2009
- आपत्ती व्यवस्थापनाचे आव्हान – डॉ. संजय चाकणे, डायमंड पब्लिकेशन्स २०१२.

Boole
83

माता रमाई

प्रा.डॉ.प्रमिला हरीदास भुजाडे

आदिती
प्रकाशन

- **शिर्षक** : **माता रमाई**
- **लेखिका** : **प्रा. डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे**
  ७५०७८२४३९८
  bhujadepramila@gmail.com

- **© लेखकाधीन**

- **प्रकाशक** : **आदिती प्रकाशन**
  C/o. के. के. पुराणीक, डी/६९ राम मंदिर,
  रायपुर - ४९२०१०. (छत्तीसगढ)
  aditiprakashan2009@gmail.com
- **प्रथम आवृत्ती** : ८ ऑगस्ट २०२३
- **मुद्रक** : जागृती ऑफसेट, रायपुर.
- **मुखपृष्ठ व अक्षरजुळणी** : अक्षय माधव घोंगड
- **किंमत** : १५०/- रु.

ISBN : 978-81-965141-1-2

परिचय

शिक्षण

- एम. ए. समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, बी.एड., एम.एड., एम.फिल, पीएच.डी., नेट.

संशोधन कार्य

- ५० राष्ट्रीय, अंतरराष्ट्रीय स्तरावर संशोधन लेख प्रकाशित.
- ३०० चर्चासत्र, परिषद, कार्यशाळेत सहभाग..
- आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लेख प्रस्तुती करण्यासाठी बँकॉक विदेश गमन.
- सात राष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त.
- Swayam Online पाच कोर्स पूर्ण केले.
- आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लेख प्रस्तुतीकरण करण्याकरीता बँकाक, मॉरीशसला विदेश गमन.
- ISBN क्रमांकाचे सहा पुस्तके प्रकाशित.
- 15 FDP Course पूर्ण केले.

सामाजिक कार्य

- एच.आय.व्ही. एड्स बालकांकरीता, दिव्यांग, मानसिक विकलांग विद्यार्थ्यांकरीता अनाथाश्रम, वृद्धाश्रम येथे क्षेत्र भेटी, रक्तदान शिबीराचे आयोजन, आपत्ती व्यवस्थापन प्रशिक्षण.
- दिव्यांग, मनस्क, दृष्टिदोष मुला-मुलीं करीता कार्य.
- चार राष्ट्रीय, सात आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त.
- Award achieved International Multidisciplinary Research Foundation indo Asian Teaching Excellence Award-2021 in Tribal Sociology By IMRF institute of Higher Edcation and Research Vijaywada, Andhra Pradesh, India October 5th 2021.
- Award achieved Sahyog Social Foundation Pune, 5th September 2021 Mahatma Jyotiba Phule International Award 2021.
- Award Achieved Center for Professional advancement continuous education international Education Excellence Award 2021 in Sociology Excellence Award 2021 in Sociology.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर राष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त.

अध्यापन कार्य अनुभव

- २० वर्ष वरिष्ठ व पदव्युत्तर स्तरावर अध्यापन कार्य.
- विविध पुस्तकात, जर्नलमध्ये परिक्षण मंडळ, सल्लागार मंडळावर कार्य.
- युजीसीच्या एक विशाल प्रकल्पात सल्लागाराचे कार्य.
- विद्यापीठाच्या विविध उपक्रमात संघप्रमुख, संघसमन्वय, समिती सदस्याची भूमिका.
- ६ वर्ष राष्ट्रीय सेवा योजना कार्यक्रम अधिकारी, २० वर्षापासून समाजसेवा शिबीर, राष्ट्रीय सेवा योजना शिबीराचे आयोजन.
- राज्य शासनाच्या विविध महत्वपूर्ण समित्यांवर अध्यक्ष, सदस्य, शासन प्रतिनिधी म्हणून भूमिका. महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगा तर्फे म.रा.से. १ म्हणून शासकीय ज्ञान-विज्ञान महाविद्यालय, औरंगाबाद येथे १० वर्षापासून सहाय्यक प्राध्यापक या पदावर कार्यरत.
- स्काऊड अँड गाईड प्रशिक्षण शिबीराचे आयोजन.
- मुलींच्या वसतीगृहाच्या वार्डन.

Aditi Prakashan
Raipur.

ISBN : 978-81-965141-1-2

बहुआयामी व्यक्तिमत्व :
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

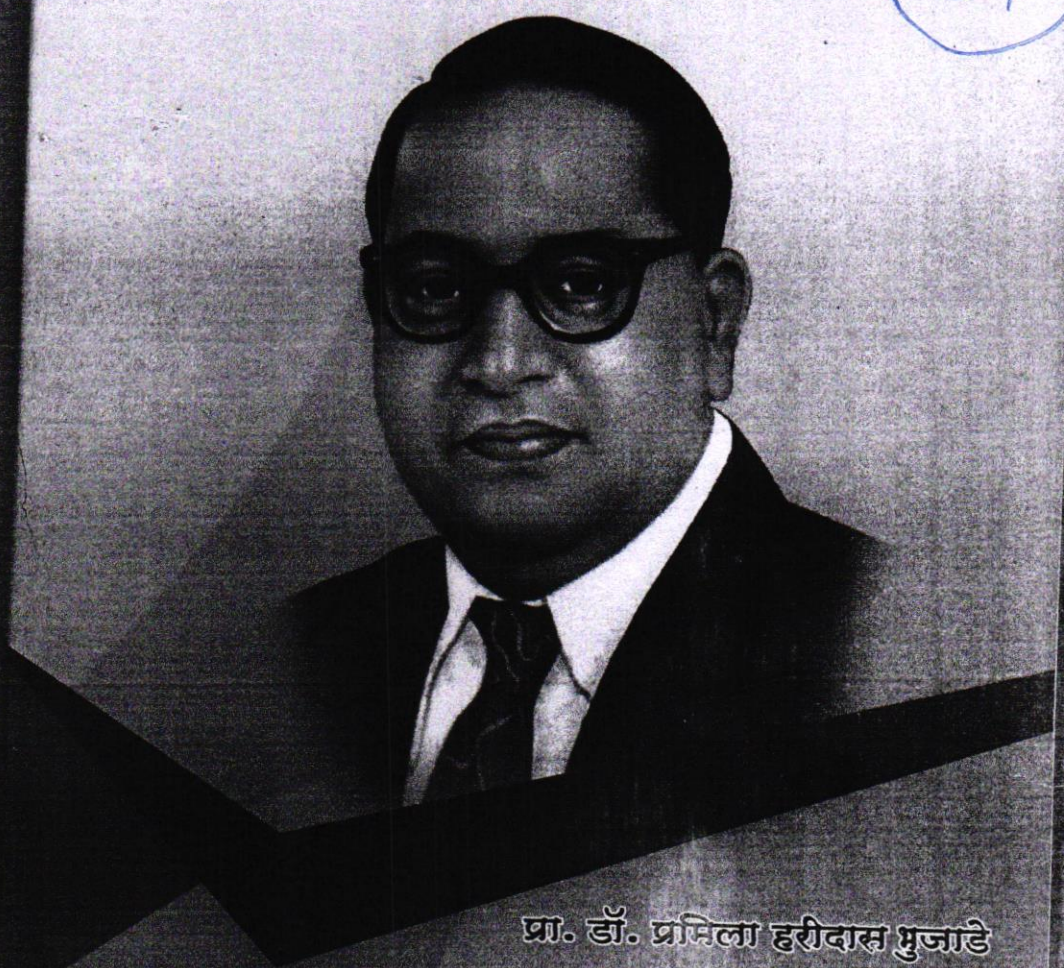

प्रा. डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे

अशोका बुक हाऊस

शिर्षक

बहुआयामी व्यक्तिमत्व : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

लेखक

डॉ. प्रमिला भुजाडे

७५०७८२४३९८

bhujadepramila@gmail.com

© लेखकाधीन

प्रकाशक

अशोका बुक हाऊस

C/o. राजेश लंगडे, मंत्री सेलेस्तीया,

नानकर्मगुडा, लिंगमपल्ली,

हैदराबाद - ५०००७६ (तेलंगणा)

भ्रमणध्वनी : ९८२२६२०८७७

ashokapublication2022@gmail.com

प्रथमावृत्ती - ७ जुलै २०२३

मुखपृष्ठ व मांडणी

पंकज अशोक खरात

हैदराबाद.

मुद्रक

देवी प्रिंटर्स, हैदराबाद. (तेलंगणा)

किंमत - १५०/- रु.

ISBN : 978-93-95004-75-6

* अर्पण पत्रिका *

ज्यांनी माझ्या ज्ञानतृष्णा संवर्धित व प्रवर्धित करून अज्ञानातील अंधकारमय विश्वातून ज्ञानमय प्रकाशत तेजस्व प्राप्त करून दिले. ज्यांनी माझ्या जीवनाला परिपूर्ण आकार देण्याकरीता आयुष्यभर अथक परीश्रम केले. त्या आई-बाबास श्रद्धांजली स्वरूपाने अर्पण हे सातवे बौद्धिक पुष्प आहे. आई-वडिलांची उणीव जीवनातील विरह आहे. ही त्यांचीच प्रेरणा आहे की, माझ हे वाक्यज्ञ, ज्ञानमय प्रगतीप्रथावर अग्रेसर होत आहे.

परिचय

शिक्षण

- एम. ए. समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, बी.एड्., एम.एड., एम.फिल, पीएच.डी., नेट.

संशोधन कार्य

- ५० राष्ट्रीय, अंतरराष्ट्रीय स्तरावर संशोधन लेख प्रकाशित.
- ३०० चर्चासत्र, परिषद, कार्यशाळेत सहभाग.
- आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लेख प्रस्तुती करण्यासाठी बँकॉक विदेश गमन.
- सात राष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त.
- Swayam Online पाच कोर्स पूर्ण केले.
- आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लेख प्रस्तुतीकरण करण्याकरीता बँकाक, मॉरीशसला विदेश गमन.
- ISBN क्रमांकाचे सहा पुस्तके प्रकाशित.
- 15 FDP Course पूर्ण केले.

सामाजिक कार्य

- एच.आय.व्ही. एड्स बालकांकरीता, दिव्यांग, मानसिक विकलांग विद्यार्थ्यांकरीता अनाथाश्रम, वृद्धाश्रम येथे क्षेत्र भेटी, रक्तदान शिबीराचे आयोजन, आपत्ती व्यवस्थापन प्रशिक्षण.
- दिव्यांग, मनम्क, दृष्टिदोष मुला-मुलीं करीता कार्य.
- चार राष्ट्रीय, पाच आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त.
- Award achieved International Multidisciplinary Research Foundation indo Asian Teaching Excellence Award-2021 in Tribal Sociology By IMRF institute of Higher Edcation and Research Vijaywada, Andhra Pradesh, India October 5th 2021.
- Award achieved Sahyog Social Foundation Pune, 5th September 2021 Mahatma Jyotiba Phule International Award 2021.
- Award Achieved Center for Professional advancement continuous education international Education Excellence Award 2021 in Sociology Excellence Award 2021 in Sociology.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर राष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त.

अध्यापन कार्य अनुभव

- २० वर्ष वरिष्ठ व पदव्युत्तर स्तरावर अध्यापन कार्य.
- विविध पुस्तकात, जर्नलमध्ये परिक्षण मंडळ, सल्लागार मंडळावर कार्य.
- युजीसीच्या एक विशाल प्रकल्पात सल्लागाराचे कार्य.
- विद्यापीठाच्या विविध उपक्रमात संघप्रमुख, संघसमन्वय, समिती सदस्याची भूमिका.
- ६ वर्ष राष्ट्रीय सेवा योजना कार्यक्रम अधिकारी, २० वर्षापासून समाजसेवा शिबीर, राष्ट्रीय सेवा योजना शिबीराचे आयोजन.
- राज्य शासनाच्या विविध महत्त्वपूर्ण समित्यांवर अध्यक्ष, सदस्य, शासन प्रतिनिधी म्हणून भूमिका. महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगा तर्फे [illegible] शासकीय ज्ञान विज्ञान महाविद्यालय, औरंगाबाद येथे १० वर्षापासून सहाय्यक प्राध्यापक या पदावर कार्यरत.
- [illegible] शिबीराचे आयोजन.
- [illegible]
- [illegible] विभाग प्रमुख व सहयोगी प्राध्यापक

ISBN 978-93-95004-75-6

ASHOKA BOOK HOUSE

Lingampally, Hyderabad. (Telangana)

महाराष्ट्र

वार्षिकी 2023

संपादक

तुकाराम जाधव
विवेक घोटाळे
मुक्ता कुलकर्णी

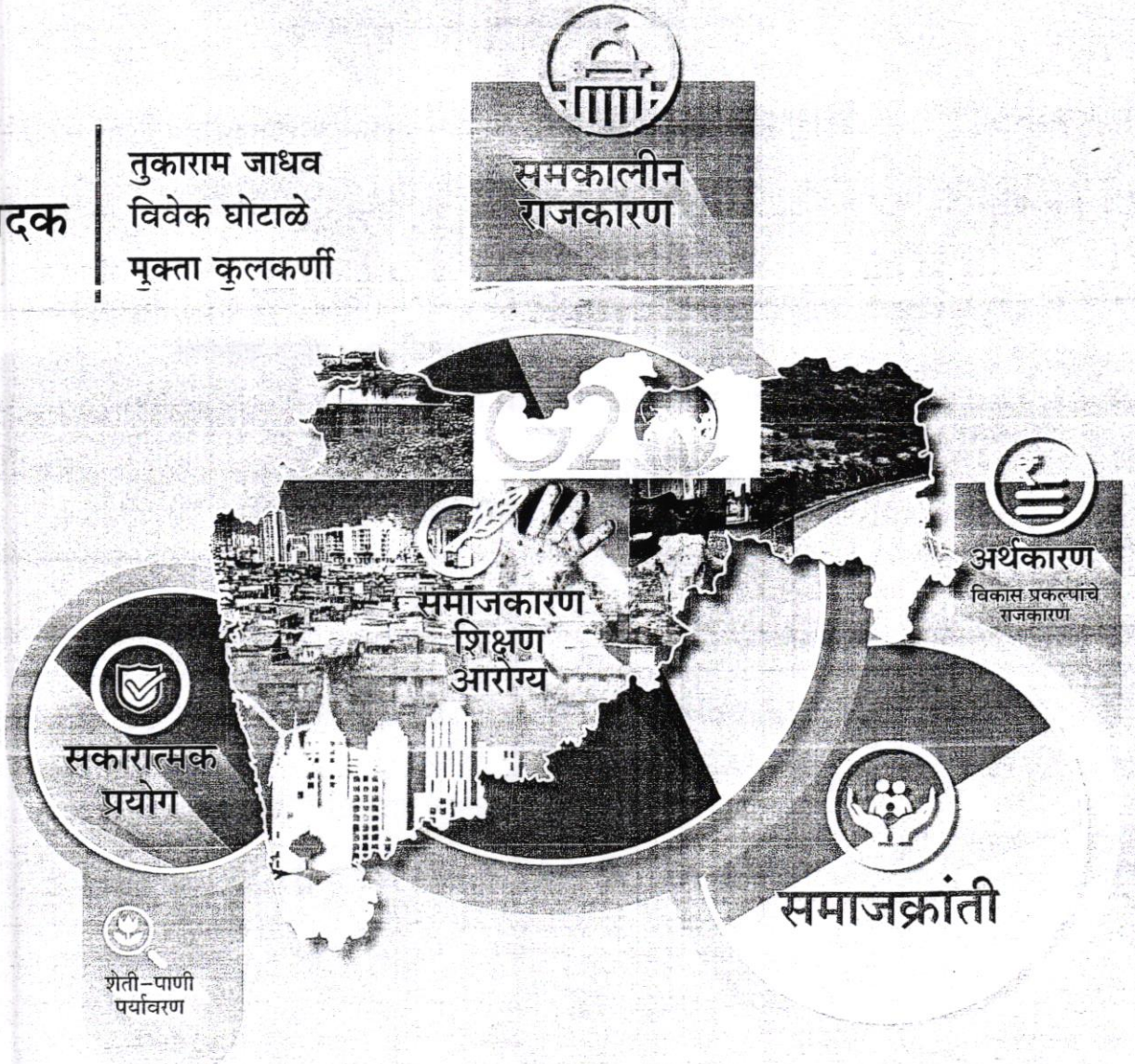

THE UNIQUE FOUNDATION
Social Intervention Through Education

प्रकाशक :
युनिक अॅकॅडमी पब्लिकेशन्स प्रा. लि.
1202/39, वास्तू चेंबर्स, फर्ग्युसन कॉलेज
मेनगेट समोर, शिरोळे रस्ता, पुणे 411004.
मो. : 7775083344
Email. : publication@theuniqueacademy.com
Website : www.theuniqueacademy.com

महाराष्ट्र वार्षिकी 2023 (वर्ष 14 वे)
Maharashtra Varshiki 2023
संपादक : तुकाराम जाधव । विवेक घोटाळे । मुक्ता कुलकर्णी
ISBN : 978-81-959191-0-9

मूल्य : ₹ 400/-

वितरणासाठी संपर्क
मो. 7775083344 । 8605993344

मुद्रित शोधन : **अश्विनी घोटाळे (बोरगांवकर)**
मुखपृष्ठ संकल्पना : **अमोल पाटील**
अक्षरजुळवणी व मांडणी : **अमोल पाटील । वैशाली गुप्ता**
मुद्रण स्थळ : **श्री. जे. प्रिंटर्स,** सदाशिव पेठ, पुणे.

२०.	बालविवाहाच्या विळख्यात अडकलेला आधुनिक मागास (ऊसतोड) समाज...	ज्ञानेश्वर जाधवर	१०८
२१.	एकलव्य मॉडेल शाळा : आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी मॉडेल प्रयोग	प्रा. कल्पना सिद्धेवाड-कनके	११२
२२.	समलिंगी विवाह आणि न्यायालयीन लढाई	डॉ. भारत राठोड	११५
२३.	शिक्षण धोरण व समस्यांचे स्थायीकरण	डॉ. डी.एन. मोरे	११८
२४.	सामाजिक प्रगती निर्देशांक आणि महाराष्ट्र	डॉ. राहुल बावगे	१२६
२५.	पेसा कायदा : अंमलबजावणीतील पेच	राही श्रुती गणेश	१२९
२६.	जुनाट आजाराचा नवा उद्रेक - गोवर	संतोष आंधळे	१३६
२७.	जनावरांतील लम्पी रोगाचे आव्हान	डॉ. भास्कर बोरगांवकर	१४०
	अर्थकारण-विकास प्रकल्पाचे राजकारण		
२८.	विकासाची पंचसूत्री : अर्थव्यवस्थेला बूस्टर डोस	डॉ. मनोज पांडकर	१४६
२९.	प्रकल्प नको, धोरणे हवीत; फॉक्सकॉन वेदांताच्या निमित्तानं...	विजय कुंजीर	१५१
३०.	समृद्धी महामार्ग : आर्थिक विकासाचे नवे प्रारूप	प्रा. श्रीकृष्ण परिहार	१५७
३१.	धारावी पुनर्विकास प्रकल्प : नव उदारमतवादाच्या मुशीतला !	डॉ. महेश शिरापूरकर	१६४
३२.	साखर उद्योग : अस्थैर्याकडून स्थैर्याकडे	चंद्रकांत कित्तुरे	१७२
३३.	आर्थिक मंदी, महागाई	संजीव चांदोरकर	१७८
	शेती-पाणी-पर्यावरण		
३४.	अतिवृष्टीने आवळला फास, सत्तांकारणाने घोटला बळीराजाचा गळा	नितीन पोटलाशेरु	१८४
३५.	सोयाबीन प्रश्न : शेतकऱ्यांच्या पिवळ्या सोन्याची चित्तरकथा	डॉ. सोमिनाथ घोळवे	१९२
३६.	विदर्भातील संत्रा निर्यातीचा प्रश्न	डॉ. भास्कर वघाळे	१९९
३७.	कालवा स्वयंचलितीकरण-एक मोठी व्यवसाय संधी : कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि उत्पादकता वाढण्याची शक्यता	प्रदीप पुरंदरे	२०४
३८.	पर्यावरणीय प्रश्न आणि आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन	बसवंत विठाबाई बाबाराव	२१०
३९.	सामूहिक लोककेंद्रित वनव्यवस्थापन, उपजीविका आणि जागतिक तापमान वाढ	डॉ. प्रभाकर पुसदकर	२१७
४०.	आंतरराष्ट्रीय भरडधान्य वर्षे : २०२३	डॉ. सोमिनाथ घोळवे	२२०
४१.	हळद : सांगली ते हिंगोली	राजेंद्र भोईवार	२२६

सामाजिक प्रगती निर्देशांक आणि महाराष्ट्र

डॉ. राहुल बावगे
rbavge.vngiass@gmail.com

▶ पंतप्रधानांच्या आर्थिक सल्लागार परिषदेने जिल्हावार राज्यांमधील सामाजिक प्रगतीचा आढावा घेऊन सामाजिक प्रगती निर्देशांक जाहीर केला आहे. यामध्ये गोवा, तसेच पुदुचेरी, लक्षद्वीप हे केंद्रशासित प्रदेश सर्वोत्तम कामगिरी बजावणारे प्रदेश ठरले आहेत. एजॉल (मिझोरम), सोलन आणि सिमला (हिमाचल प्रदेश) या तीन जिल्ह्यांची कामगिरी सर्वोत्तम राहिली आहे. तर झारखंड आणि बिहार या राज्यांची कामगिरी सुमार राहिली आहे. महाराष्ट्राचा समावेश निम्न मध्यम सामाजिक प्रगती श्रेणीमध्ये करण्यात आला असून राज्याला या क्रमवारीत २९ वे स्थान प्राप्त झाले आहे.

अमेरिकेतील वॉशिंग्टनस्थित Institute of Competitive and Social Progress Imperative या संस्थेच्या वतीने २०१४ पासून जगातील देशांचा Social Progress Index अहवाल प्रसिद्ध करीत असते. याच धरतीवर या संस्थेने पंतप्रधानांच्या आर्थिक विषयक सल्लागार परिषदेच्या सहकार्याने भारतातील राज्ये व जिल्ह्यांचा सामाजिक प्रगतीविषयकचा अहवाल प्रसिद्ध केला आहे.

आर्थिक सल्लागार परिषद व Institute of Competitive and Social Progress Imperative या संस्थेच्या अहवालानुसार महाराष्ट्र राज्याला ५०.८६ इतके गुण मिळाले आहेत. अत्युच्च सामाजिक प्रगती जिल्ह्यांमध्ये महाराष्ट्राचा नागपूर हा केवळ एकमेव जिल्हा येतो. या वर्गवारीत देशपातळीवर एकूण ५३ जिल्हे येतात. तर या वर्गवारीत उत्तराखंड राज्यातून सर्वाधिक जिल्हे येतात. उत्तराखंडमधील ९ जिल्ह्यांना अतिउच्च सामाजिक प्रगतीचा निर्देशांक प्राप्त झाला आहे. तर दुसऱ्या वर्गवारीत अर्थात उच्च प्रगती निर्देशांकामध्ये महाराष्ट्रातील ६ जिल्हे येतात. तर महाराष्ट्रातील ११ जिल्ह्यांना उच्च मध्यम सामाजिक प्रगती निर्देशांक मिळाला आहे. कनिष्ठ मध्यम प्रगती असणारी राज्यातील १४ जिल्हे, तर अल्प सामाजिक प्रगती निर्देशांकात एक तर अत्यल्प सामाजिक प्रगती निर्देशांकात राज्यातील ३ जिल्ह्यांचा समावेश होतो. अत्यल्प सामाजिक प्रगती निर्देशांकात बिहार राज्याची सर्वाधिक २७ जिल्हे येतात.

पंतप्रधानांच्या आर्थिक सल्लागार परिषदेने Institute of Competitive and Social Progress Imperative या संस्थेच्या मदतीने सामाजिक प्रगती निर्देशांक तयार केला आहे. परिषदेचे अध्यक्ष विवेक देबरॉय यांच्या हस्ते या निर्देशांक अहवालाचे प्रकाशन करण्यात आले. मूलभूत गरजा, पोषण, आरोग्य सुविधा, पेयजल, स्वच्छता, व्यक्तिगत सुरक्षा, व्यक्तिगत स्वातंत्र्य इ. सारख्या वेगवेगळ्या १२ मापदंडांच्या आधारे राज्ये आणि जिल्ह्यांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करण्यात आले.

सामाजिक प्रगती निर्देशांकाच्या पातळ्या : टियर १. अत्युच्च सामाजिक प्रगती, टियर २. उच्च सामाजिक प्रगती, टियर ३. उच्च मध्यम सामाजिक प्रगती ४. कनिष्ठ मध्यम सामाजिक प्रगती टियर ५. अल्प सामाजिक प्रगती आणि टियर ६. अत्यल्प सामाजिक प्रगती अशा सहा श्रेणीत तयार करण्यात आल्या आहेत. राज्यांच्या सामाजिक प्रगतीचे मूल्यमापन करतांना सन २०१५-१६ पासूनच्या विविध घटकांचा आढावा घेण्यात आला आहे. तसेच देशातील ७०७ जिल्ह्यांचे समीक्षण या अहवालात केले आहे. Aspirational Districts हा प्रकल्प राबविण्यात आलेल्या ११२ जिल्ह्यांचा यात समावेश करण्यात आला होता. प्रस्तुत अहवालात देशातील ७०७ जिल्ह्यांचे मूल्यमापन देखील वरील सहा पातळ्यांवर करण्यात आले आहे.

क्र.	श्रेणी	राज्ये व केंद्रशासित प्रदेश
१.	अत्युच्च सामाजिक प्रगती	पुदुचेरी, लक्षद्वीप, गोवा, सिक्कीम, मिझोरम, तमिळनाडू, हिमाचल प्रदेश, चंडीगड, केरळ
२.	उच्च सामाजिक प्रगती	जम्मू व काश्मीर, पंजाब, दादरा, नगर हवेली व दमण-दीव, लडाख, नागालँड, अंदमान निकोबार
३.	उच्च मध्यम सामाजिक प्रगती	उत्तराखंड, कर्नाटक, अरुणाचल प्रदेश, दिल्ली, मणिपूर
४.	कनिष्ठ मध्यम सामाजिक प्रगती	हरियाणा, गुजरात, आंध्र प्रदेश, मेघालय, पश्चिम बंगाल, तेलंगण, त्रिपुरा, छत्तिसगढ, महाराष्ट्र, राजस्थान
५.	अल्प सामाजिक प्रगती	उत्तर प्रदेश, ओडिशा, मध्य प्रदेश
६.	अत्यल्प सामाजिक प्रगती	आसाम, बिहार, झारखंड

महाराष्ट्र

या अहवालानुसार महाराष्ट्राच्या सामाजिक प्रगतीचा निर्देशांक हा कनिष्ठ मध्यम सामाजिक प्रगती या वर्गवारीत येतो. या वर्गवारीत देशातील एकूण दहा राज्ये येतात. या वर्गवारीत महाराष्ट्राचा ९ वा क्रमांक येतो. वैयक्तिगत स्वातंत्र्य, पाणीपुरवठा, स्वच्छता या मापदंडांच्या बाबतीत या राज्यांनी अत्युच्च अशी मानांकने प्राप्त न केल्यामुळे कनिष्ठ मध्यम सामाजिक प्रगती या वर्गवारीत ही १० राज्ये मोडतात. प्रस्तुत अहवालानुसार महाराष्ट्र राज्याला ५०.८६ इतके गुण मिळाले आहेत.

तसेच या अहवालात जिल्हानिहाय सामाजिक प्रगती निर्देशांकदेखील प्रसिद्ध केला आहे. अत्युच्च सामाजिक प्रगती जिल्ह्यांमध्ये महाराष्ट्राचा नागपूर हा केवळ एकमेव जिल्हा येतो. या वर्गवारीत देशपातळीवर एकूण ५३ जिल्हे येतात. तर या वर्गवारीत उत्तराखंड राज्यातून सर्वाधिक जिल्हे येतात. उत्तराखंडमधील ९ जिल्ह्यांना अतिउच्च सामाजिक प्रगतीचा निर्देशांक प्राप्त झाला आहे. तर दुसऱ्या वर्गवारीत अर्थात उच्च प्रगती निर्देशांकामध्ये महाराष्ट्रातील ६ जिल्हे येतात. तर महाराष्ट्रातील ११ जिल्ह्यांना उच्च मध्यम सामाजिक प्रगती निर्देशांक मिळाला आहे. कनिष्ठ मध्यम प्रगती असणारी राज्यातील १४ जिल्हे, तर अल्प सामाजिक प्रगती निर्देशांकात एक तर अत्यल्प सामाजिक प्रगती निर्देशांकात राज्यातील ३ जिल्ह्यांचा समावेश होतो. अत्यल्प सामाजिक प्रगती निर्देशांकात बिहार राज्याची सर्वाधिक २७ जिल्हे येतात.

कनिष्ठ मध्यम प्रगती झालेले जिल्हे, अल्प व अत्यल्प

सामाजिक प्रगती झालेल्या जिल्ह्याबाबत विशेष लक्ष देऊन हे जिल्हे सामाजिकदृष्ट्या मागास का राहिले याचा विचार धोरणकर्त्यांनी करणे आवश्यक आहे. राज्यातील नागपूर जिल्हा अत्युच्च सामाजिक प्रगती झालेला दिसत असला तरी विदर्भातील आणि मराठवाड्यातील अनेक जिल्ह्यातील सामाजिक परिस्थिती वाईट आहे. नागपूर हे बहुसांस्कृतिक वैशिष्ट्ये असलेले महानगर आहे. या महानगरात अनेक समाजघटक असल्याचे दिसून येते. अनुसूचित जाती आणि ओबीसी समाजातील अनेक जातींची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. शिक्षण आणि रोजगाराच्या निमित्ताने विदर्भातील मागास जिल्ह्यातून नागपूरमध्ये मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर होते. विविध मागास समाज घटकांचा सामाजिक आणि आर्थिक विकास होण्यात शिक्षण, आरक्षण धोरण, वाढते सेवाक्षेत्र, सामाजिक व राजकीय जागृतता इत्यादी घटक कारणीभूत ठरतात. या सर्वांचा परिणाम म्हणून सामाजिक प्रगती अहवालात नागपूरचे स्थान वरचे राहिले आहे. परंतु राज्याचे स्थान २९ व्या स्थानावर असणे चिंताजनक आहे. या निमित्ताने विदर्भ आणि मराठवाड्यातील सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि सिंचनविषयक मागासलेपणासंदर्भात पुन्हा चर्चा होणे आणि धोरणे आखणे आवश्यक आहे.

- लेखक वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाज विज्ञान संस्था, नागपूर येथे राज्यशास्त्राचे प्राध्यापक व विभागप्रमुख असून राजकीय प्रक्रियेचे अभ्यासक आहेत.

■

द युनिक फाउंडेशनची दर्जेदार प्रकाशने

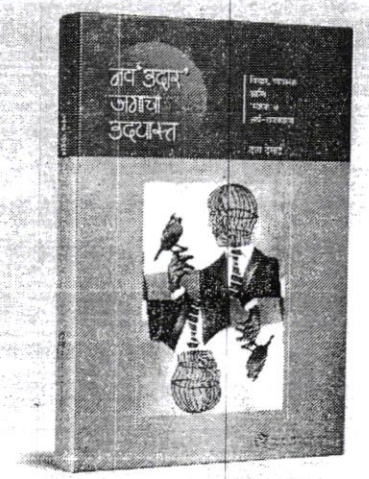

पृष्ठसंख्या : 290
किंमत : 280 रु.

नवउदार जगाचा उदयास्त

लेखक : दत्ता देसाई

प्रबोधन युगानंतर १९ व्या ते २१ व्या शतकाला विविध विचारप्रणालींनी व्यापले. उदारमतवाद-समाजवादाचा उदय, विस्तार आणि पडझडीनंतर नवफासीवादाचे अरिष्टे पुढे आलेली दिसतात. उदारमतवाद, राष्ट्रवाद, फासीवाद, समाजवाद, आंतरराष्ट्रीयवाद, नवउदारमतवाद आणि जागतिकीकरण या सात विचारसरणीचा सविस्तर आढावा साथी दत्ता देसाई यांनी घेतला आहे. समकालीन अर्थ-राजकीय परिस्थितीत विचारप्रणालींची चिकित्सा करणारा हा ग्रंथ प्रासंगिक ठरतो. हे पुस्तक विविध मुद्दयांविषयी मूलगामी चर्चा करते. विविध कल्पनाप्रणालींची व व्यवस्थांची परखड समीक्षा करते. आजच्या प्रश्नांचा मुळापासून वेध घेते; आणि शोधही घेते- जगाच्या नव्या दिशेचा, मानवी स्वप्ने वास्तवात आणण्याचा...

वितरणासाठी संपर्क : ७७७८०८३३४४ | ८३०८२९३३४४

Chapters in book Dr. S. B. Barure
(June - 2023

35+36

371

86, 87

ch - 19 & 21

BIEN401CCT

Integrated Skills in English-II

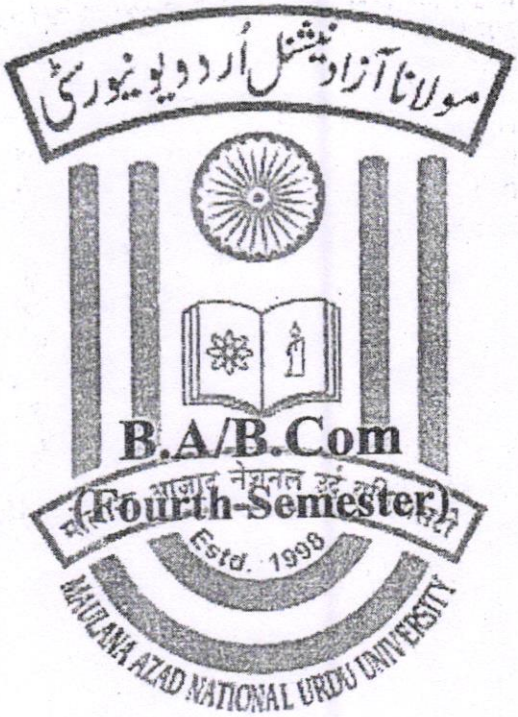

Directorate of Distance Education
Maulana Azad National Urdu University
Hyderabad-32, Telangana- India

(372)

© Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad

Course- Integrated Skills in English-II

ISBN: 978-93-95203-66-1

First Edition: June, 2023

Publisher	:	Registrar, Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad
Publication	:	2023
Copies	:	5000
Price	:	310/- (The price of the book is included in admission fees of Distance Mode students)
Composing	:	Dr Shah Alam, DDE, MANUU, Hyderabad Dr. Mudasir Ahmad Gori, DDE, MANUU, Hyderabad
Title Page	:	Dr Mohd Akmal Khan, DDE, MANUU, Hyderabad
Printer	:	Karshak Art Printers, Hyderabad

On behalf of the Registrar, published by:

Directorate of Distance Education

Maulana Azad National Urdu University

Gachibowli, Hyderabad-500032 (TS), India

Director:dir.dde@manuu.edu.inPublication:ddepublication@manuu.edu.in

Phone number: 040-23008314 Website: www.manuu.edu.in

© All rights reserved. No part of this publication may reproduced or transmitted in any form or by any means, electronically or mechanically, including photocopying, recording or any information storage or retrieval system, without prior permission from the publisher (registrar@manuu.edu.in)

(SLM Based on UGC CBCS)

مولانا آزاد نیشنل اردو یونیورسٹی

Editorial Board

Dr. Gulfishaan Habeeb (Programme Coordinator M.A. English & Course Coordinator, UG English)	Professor of English, DDE, MANUU, Hyderabad.
Dr. Shah Alam (Asst. Course Coordinator, UG English)	Assistant Professor of English (Contractual) DDE, MANUU
Dr. Mudasir Ahmad Gori (Asst. Course Coordinator, UG English)	Assistant Professor of English (Contractual) DDE, MANUU

मौलाना आज़ाद नेशनल उर्दू यूनिवर्सिटी
Estd 1998
MAULANA AZAD NATIONAL URDU UNIVERSITY

(374)

Programme Coordinator

Dr. Gulfishaan Habeeb
Professor of English, DDE, MANUU, Hyderabad

Writers

	Unit No.
• Mr Sameer Macheri, NET, SET (English), Kerala.	1,6
• Dr Sadaf Fareed, Asst. Prof., Dept of English, Women's College, AMU, UP.	2
• Ms. Durafshaan Habeeb, Head, Department. of English, Avanthi Degree and PG College, Hyderabad.	3
• Ms. Sangeeta, M.A., M. Phil, Assistant Professor, Dept of English, University College for Women, Koti, Hyderabad.	4,9
• Dr Shah Alam, Asst. Prof. of English (Contractual) DDE, MANUU	5,7
• Dr Sajaudeen Nijamodeen Chapparban, Assistant Professor, Center for Diaspora Studies, Central University of Gujarat.	8,10
• Dr Shamenaz Bano, Assistant Professor, Department of English, Rajarshi Tandon Mahila Mahavidyalaya, Prayagraj, Uttar Pradesh.	11,12
• S.M Fasiullah, Research Scholar, Department of English, MANUU, Hyderabad.	13
• Dr. Altaf Ahmad Bhat, Assistant Professor , English, Govt. Degree College, Shopain, Jammu and Kashmir	14
• Mohd Younis Bhat, Assistant Professor, Govt. Degree College Shopain, Jammu and Kashmir.	15
• Dr Gulab Shaikh, Guest Faculty, M.Sra.	16
• Dr. Mudasir Ahmad Gori, Asst. Prof. of English (Contractual) DDE, MANUU.	7,18,20,24
• Dr. S B Barure, Asst. Prof., Dept. of English, Vasantrao Naik College, Nagpur, M.S.	19,21
• Khusnudha Mehraj, English (SET), IUST, Kashmir.	22
• Jon Mohmmad, Assistant Professor, Govt. Degree College Pulwama, Kashmir.	23

Proofreaders:
First: Dr. Nazir Ahmad Mir & Dr. Saba Parveen
Second: Dr. Saba Parveen & Dr. Nazir Ahmad Mir
Final: Dr. Shah Alam & Dr. Mudasir Ahmad Gori

CONTENTS

Message	**Vice Chancellor**	
Message	**Director**	
Introduction to the Course	**Coordinator**	
Unit		**Page No.**
1. Organisation of ideas using transition signals		11
2. Distinguishing between facts and opinions		23
3. Effective use of hedges and polite expressions		37
4. Emotional intelligence in communication		52
5. Interaction at public places (railway station, airport, banks, hotels, hospitals)		66
6. Understanding audio and visual reports		79
7. Writing a report and a book review		90
8. Writing an article		103
9. Typing a word document; preparing a PowerPoint presentation		115
10. Texting and emailing skills and etiquette		128
11. Exploring websites; social networking		139
12. Using smart phones for e-services (reservation, shopping, banking, learning)		155
13. Prose		169
An extract from "Preface to Maulana Abul Kalam Azad's *India Wins Freedom*"- first two paragraphs		
Introduction to *Book of Nature: Ruskin Bond*		
14. Poetry		182
Robert Frost: "Stopping by Woods on a Snowy Evening"		
Maya Angelou: "I Know Why the Caged Bird Sings"		
15. One-Act Play		200
Douglas James: *If I were You*		
16. Creative writing (a short poem/ a short story/ a short play)		211
17. Stages in writing: prewriting, outlining, drafting, revising and editing		222
18. Note-taking, paraphrasing, summarizing		236
19. Essay writing (an introduction with an attention grabber and a thesis statement, body paragraphs with topic sentences, supporting details and closing sentences, a conclusion)		247
20. Basic quoting, citing and referencing skills		261
21. Tips for effective public speaking skills		275
22. Delivering a persuasive speech		288
23. Delivering an impromptu speech		301
24. Debating skills and etiquette		312
Sample Question Paper		**324**

(376)

Unit - 19: Essay Writing

Structure

19.0 Introduction
19.1 Objectives
19.2 Essay Writing: Format and Types of Essays
  19.2.1 Argumentative Essays
  19.2.2 Expository Essays
  19.2.3 Narrative Essays
  19.2.4 Descriptive Essays
  19.2.5 Tips for Writing a Good Essay
19.3 Learning Outcomes
19.4 Glossary
19.5 Sample Questions
19.6 Suggested Learning Resources

19.0 Introduction

The essay is a literary device defined and practiced by many writers in their time and fashion. An essay has been a tool in the hands of its writers that says almost everything about almost anything. The essay as introduced by many is and need to be clear always like water and free from the impurities like dullness, deadness and deposits of extraneous matter. Writing an essay is an art. Through which you prove your point, opinion in short and appropriate sentences. Most importantly, an essay should be logical when it comes to the idea it relates through various statements. Even a critical (literary) essay while dealing with its subject from a personal point of view, upholds the pride of its form. An Essay must be characterized by quickness, vibrancy, and abruptness. There should be rich combination of concreteness, clarity, control and force. Francis Bacon says, "An essay should be detached meditation." "Writing an essay is probably the most complex constructive act that most human beings are ever expected to perform" says Carl Bereiter.

When we watch some match played by expert players of that game or when we listen to a live concert of some popular singer or we watch the dance performance by some expert dancer

Rakesh

Unit - 21: Tips for Effective Public Speaking Skills

Structure

21.0 Introduction
21.1 Objectives
21.2 What is Public Speaking?
- 21.2.1 Tips for Effective Public Speaking Skills
- 21.2.2 Prepare and Organize Your Speech
- 21.2.3 Don't be Perfect but Ask for Feedbacks and Improve
- 21.2.4 Be Yourself and Let Your Personality Come Through
- 21.2.5 Identify Your Audience
- 21.2.6 Use of Language and Confidence
- 21.2.7 Be Authentic and Reliable
- 21.2.8 Don't Read and Take Care of the Common Objections
- 21.2.9 Ensure Your Speech Concerns Facts, Values and Policy
- 21.2.10 Articulate the Goals of Your Speech
- 21.2.11 Use Your Voice and Hands Effectively

21.3 Learning Outcomes
21.4 Glossary
21.5 Sample Questions
21.6 Suggested Learning Resources

21.0 Introduction

Public speaking is a very rare skill among all other skills of using a language. Speakers while speaking publicly face difficulties. In fact, any speaker of a language who is willing to learn/improve his/her public speaking should accept and use various tactics. In order to improve public speaking skill, the speaker should be known to the ways and uses of the language in different fields and enthusiastic enough to use the same in his/her speech. The unit on "Public Speaking" intends to discuss some quick and easy tips with modern strategies available for the art of public speaking and to enhance public speaking skill for the students.

In the present world of meetings, conferences, networking events and many other technology backed activities, many traditional skills are sidelined but effective public speaking is

Chapters in book - Dr. S. B. Barure
(June - 2023)

Chapters - 19 & 20

401

88, 89

37/38

BAEN401CCT

Literary Cross Currents

B.A.
Fourth Semester

Directorate of Distance Education
Maulana Azad National Urdu University
Hyderabad-32, Telangana- India

© Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad

Course- Literary Cross Currents

ISBN: 978-93-95203-67-8
First Edition: June, 2023

Publisher	:	Registrar, Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad
Publication	:	2023
Copies	:	2000
Price	:	315/- (The price of the book is included in admission fees of Distance Mode students)
Composing	:	Dr Shah Alam, DDE, MANUU, Hyderabad Dr. Mudasir Ahmad Gori, DDE, MANUU, Hyderabad
Title Page	:	Dr Mohd Akmal Khan, DDE, MANUU, Hyderabad
Printer	:	Karshak Art Printers, Hyderabad

On behalf of the Registrar, published by:

Directorate of Distance Education

Maulana Azad National Urdu University

Gachibowli, Hyderabad-500032 (TS), India

Director:dir.dde@manuu.edu.in Publication:ddepublication@manuu.edu.in

Phone number: 040-23008314 Website: www.manuu.edu.in

© All rights reserved. No part of this publication may reproduced or transmitted in any form or by any means, electronically or mechanically, including photocopying, recording or any information storage or retrieval system, without prior permission from the publisher (registrar@manuu.edu.in)

(SLM Based on UGC CBCS)

Editorial Board

Dr. Gulfishaan Habeeb (Programme Coordinator M.A. English & Course Coordinator, UG English)	Professor of English, DDE, MANUU, Hyderabad.
Dr Naseer Ahmad	Assistant Professor, Department of English, Higher Education, J & K
Dr Showkat Hussain	Lecturer (English) Department of Education, J & K
Dr DRP Chandra Sekhar	Associate Professor Department of English, GITAM, Hyderabad
Dr. Shah Alam (Asst. Course Coordinator, UG English)	Assistant Professor of English (Contractual) DDE, MANUU
Dr. Mudasir Ahmad Gori (Asst. Course Coordinator, UG English)	Assistant Professor of English (Contractual) DDE, MANUU

Programme Coordinator

Dr. Gulfishaan Habeeb
Professor of English, DDE, MANUU, Hyderabad

Writers

	Unit No.
• Mr Sameer Macheri, NET, SET (English), Kerala.	1
• Dr Shah Alam, Asst. Prof. of English (Contractual) DDE, MANUU	2,6,10
• Dr Ahamed Musfar PM, Assistant Professor of English, Sullamussalam Arabic College Areekode, Kerala.	3
• Dr Sajaudeen Nijamodeen Chapparban, Asst. Prof. Central University of Gujarat	4
• Dr. Shahul Hameed MP, HSST English Govt. Higher Secondary School, Malappuram, Kerala.	5
• Dr Amina Hussain, Asst. Prof., Dept. of English & Modern European and Asian Languages, Khwaja Moinuddin Chishti Language University, Lucknow.	7,8
• Dr Abu Saleh, Assistant Professor, Department of English, Raja Peary Mohan College, (under University of Calcutta), West Bengal.	9
• Dr Shamenaz Bano, Assistant Professor, Department of English, Rajarshi Tandon Mahila Mahavidyalaya, Prayagraj, Uttar Pradesh.	11
• Dr Subhas Yadav, Guest Faculty, Comparative Literature, FCU.	12
• Dr. Altaf Ahmad Bhat, Asst. Prof., English, Govt. Degree College, Shopain, J&K	13,21
• Dr. Randheer Kour, Asst. Prof., Govt. Degree College, Bishnah, Jammu and Kashmir.	14
• Dr. Mudasir Ahmad Bhat, Ph.D/SET (English) Contractual Lecturer, IUST.	15
• Mr. Abdul Rafay, Assistant Professor, English, Govt. Degree College Shopain.	16
• Mr. Showkat Ahanger, Assistant Professor, Dept. of English, MANUU Srinagar Campus.	17
• Dr. Mudasir Ahmad Gori, Asst. Prof. of English (Contractual) DDE, MANUU.	18,22
• Dr. S B Barure, Asst. Prof. Dept. of English Vasantrao Naik College, Nagpur, M.S.	19,20
• Ms. Sheetal Lalotra, Contractual Lecturer, English Govt. Degree College Basoli J&K	23,24

Proofreaders:

First: Ms. Romana Nisar & Mr Sayar Ahmad Mir
Second: Mr Syed Ajmal &Ms. Durafshaan Habeeb
Final: Dr. Shah Alam & Dr. Mudasir Ahmad Gori

CONTENTS

Message	**Vice Chancellor**
Message	**Director**
Introduction to the Course	**Coordinator**

Unit	**Page No.**
1. Renaissance: Characteristic Features	11
2. John Milton: Sonnet XVI: On His Blindness	25
3. Romanticism: Characteristic Features	38
4. John Keats: To Autumn	52
5. Victorian Poetry: Characteristic Features	63
6. Robert Browning: My Last Duchess	77
7. Modern Poetry: Characteristic Feature	90
8. Sylvia Plath: The Moon and the Yew Tree	105
9. Introduction to Latin American Writing	122
10. Life and works of Gabriel Garcia Marquez	136
11. Gabriel Garcia Marquez: Balthazar's Marvelous Afternoon	149
12. Pablo Neruda: The Portrait in the Rock	163
13. Introduction to African Writing (short story)	177
14. Ngugiwa Thiong'o: From Decolonizing the Mind	192
15. Introduction to Indian Short Story	214
16. Vaikom Muhammed Basheer: The World Renowned Nose	225
17. A Brief Survey of Indian English Drama	240
18. Life and Works of Vijay Tendulkar	255
19. *Silence the Court is in Session*	268
20. Themes, Characters and Style	283
21. A Brief History of Indian English Novel	297
22. Life and Works of Rohintan Mistry	311
23. *Such a Long Journey*	322
24. Themes, Characters and Narrative Style	336
Sample Question Paper	349

مولانا آزاد نیشنل اردو یونیورسٹی
Estd. 1998
MAULANA AZAD NATIONAL URDU UNIVERSITY

UNIT - 19: *Silence! The Court is in Session*

Structure

19.0 Introduction
19.1 Objectives
19.2 *Silence! The Court is in Session*
19.2.1 Inner World of the Play *Silence! The Court is in Session*
19.2.2 Act wise summary of the Play
19.2.3 Satire on Middle Class and its Pettiness
19.2.4 Symbols, Allegory and Motifs in the Play
19.2.5 Structure of the Play
19.3 Learning Outcomes
19.4 Glossary
19.5 Sample Questions
19.6 Suggested Learning Resources

مولانا آزاد نیشنل اردو یونیورسٹی

19.0 Introduction

Vijay Tendulkar was a modern Marathi playwright and scriptwriter for television and cinema. For more than five decades, until his death in May 2008, he contributed as a political journalist and social commentator. Most of his plays which he wrote primarily in Marathi are harsh in terms of their unconventional topics and themes. He took many of the topics from real-life happenings shedding light on the realities around. He wrote many plays, but the most popular is *Shantata! Court Chalu Aahe* translated into English as *Silence! The Court is in Session*, which was written in 1963 for "Rangayan", a Mumbai based active theatre group (organization) in Marathi but came late into light on stage in 1967. Along with English, it is also translated into fifteen other languages. BBC screened its English version filmed by Satyadev Dubey a famous Indian theatre director. The play was directed by Arvind Deshpande and Sulabha Deshpande as the main lead in Marathi and by Om Shivapuri in Hindi. Having attracted such legendry artistes of the time, this play has created history across India. That Tendulkar's way of writing changed the storyline of modern Marathi theatre is the opinion of many critics and writers then, and even now is very much true when we watch/read this play after almost six decades.

Unit - 20: *Silence! The Court is in Session:* Themes, Characters and Style

Structure

20.0 Introduction
20.1 Objectives
20.2 *Silence! The Court is in Session:* Themes, Characters and Style
- **20.2.1** Themes in the Play
- **20.2.2** Thematic Analysis of the Play
- **20.2.3** Characters in the Play
- **20.2.4** Art of Characterization in the Play
- **20.2.5** Depiction of Motive through Characters
- **20.2.6** Stylistic Analysis of the Play

20.3 Learning Outcomes
20.4 Glossary
20.5 Sample Questions
20.6 Suggested Learning Resources

20.0 Introduction

Vijay Tendulkar was born on 6th January 1928 in Kolhapur, Maharashtra in colonial India. He was a major Marathi playwright and screenwriter for television and cinema. For more than five decades, till his death on 19th May, 2008 he also contributed as a political journalist and social commentator. Most of his plays are based on real life incidents which he wrote primarily in Marathi and are harsh in terms of their unconventional topics and delivery. He wrote many plays, and one of the most popular is *Shantatal Court Chalu Aahe* translated into English as *Silence! The Court is in Session.* It was written in 1963 first in Marathi but performed late in 1967. Tendulkar had his early training of literature at home itself. His father was a clerk in British Publishing House and later he started his own firm. Tendulkar could find books in plenty at an early age in his home. On Sundays and holidays, his father used to take him to the book shops of his friends and motivate young Tendulkar to read books of all kinds. Tendulkar could not have free time to spend in merry-making as a child. Due to the illness of his father he had to work at various publishing houses as a proof-reader very early in his life. His teachers also

Chapter 41

90

लोकसाहित्य

चिंतन आणि आविष्कार

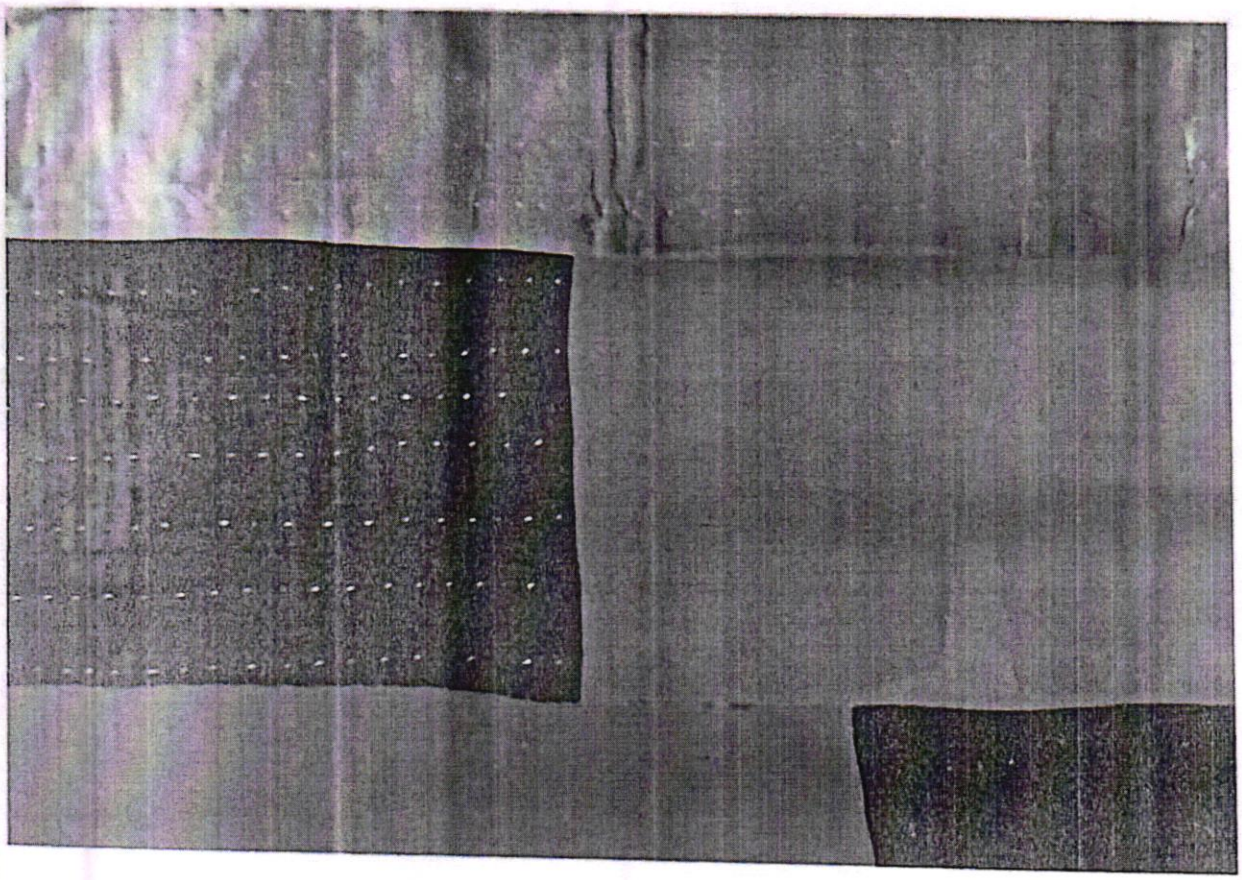

संपादक : उमेश सिरसट

Scanned by CamScanner

लोकसाहित्य : चिंतन आणि आविष्कार

संपादक : उमेश सिरसट

Loksahitya : Chintan Aani Aavishkar

Editor : Umesh Sirsat

© उमेश सिरसट / Umesh Sirsat

प्रकाशक

गोंदण क्रिएशन्स

१०२, बी-५, उरूवेला हौ. सो.

से. नं. - २२, निगडी, पुणे - ४११ ०४४.

फोन: ९९६०४१०८२४, ७२१८००३०८३

email: teamgondan.21@gmail.com

प्रथमावृत्ती

२९ जून २०२३ । देवशयनी आषाढी एकादशी

मुखपृष्ठ आणि रेखांकन : रितेश गोरे

मांडणी आणि मुद्रण : जी. एस. ॲड्

किंमत - रु. ३००/-

ISBN : 978-93-95586-04-7

टीप : प्रस्तुत संपादित ग्रंथामधील लेखांमधून लेखकांनी व्यक्त केलेल्या मतांशी संपादक/प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांचे हक्क लेखकांकडे राखीव.

Scanned by CamScanner

अनुक्रम

भूमिका । ०५

संपादकीय । ०७

विभाग : एक

१. आदिवासी लोकसंस्कृती, लोकगीत आणि बदलते संदर्भ : डॉ. तुकाराम रोंगटे । १३

२. मराठी ग्रामीण कादंबऱ्या व लोकजीवन : डॉ. भाऊसाहेब गव्हाणे । २६

३. ग्रामदैवतांचे स्वरूप आणि विशेष : डॉ. नवनाथ शिंदे । ४१

४. स्त्री लोकवाङ्मयाचे सामाजिक, सांस्कृतिक व वाङ्मयीन अभ्यासाचे स्वरूप : डॉ. अतुल चौरे । ५२

५. कादंबरीतील लोकतत्त्वे : डॉ. उमेश सिरसट । ६८

६. संत बहेणाबाईंच्या अभंगांमधील लोकतत्त्वे : डॉ. प्रज्ञा भोसले । ८७

७. कृषिसंस्कृतीतील लोकतत्त्व आणि इहवाद : डॉ. कैलास सलादे । १०३

८. ग्रामीण साहित्य व लोकसाहित्य : डॉ. अनुराधा गुजर । १२१

९. भीमाकाठची लोकसंस्कृती आणि लोकगीते : डॉ. ज्योती माने । १२६

१०. ठाकुर आदिवासी जमातीच्या लोकगीतातील आविष्कार : निवृत्ती टार्फे । १३४

विभाग : दोन

११. लोकरंगभूमीचे स्वरूप : डॉ. अमोघसिद्ध चेंडके । १४१

१२. गोमंतकीय लोकरंगभूमी आणि लोककला : चिन्मय घैसास । १५०

१३. आदिवासी समाजातील लोककला : डॉ. युवराज भामरे । १५७

१४. विदर्भातील लोकनाट्य : दंडार : डॉ. सुधीर मोरे । १६२

१५. मराठी लळित कला : डॉ. बाळासाहेब देविकर । १६८

१६. गोंधळ लोककला : राहूल गायकवाड । १८२

१७. नारदीय कीर्तन : श्रिया टेंग्से । १९०

१८. वारकरी कीर्तन स्वरूप आणि परंपरा : दत्तात्रय फटांगडे । २१०

१९. धालो : प्राची सावंत । २२१

२०. दशावतार : छयन गवस । २२९

२१. दशावतारी लोककलाकार : डॉ. बाळकृष्ण लळीत । २३७

२२. लोकसंस्कृतीचे वाहक : दादाराव गायकवाड । २४४

Scanned by CamScanner

१४. विदर्भातील लोकनाट्य : दंडार

प्रास्ताविक :

महाराष्ट्राला समृद्ध लोककलांचा वारसा लाभलेला आहे. महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती ही लोककला, लोकगीते, लोकसाहित्य या सर्वांची मिळून बनलेली असून विदर्भाच्या लोकसंस्कृतीमध्ये 'दंडार' या लोकनाट्याला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे. महाराष्ट्रात विविध प्रकारची लोकनाट्ये सादर केली जातात. या लोकनाट्यांचे सादरीकरण कधी निखळ मनोरंजनाच्या उद्देशाने होते तर कधी ही लोकनाट्य धर्मविधीचा भाग म्हणूनही पार पाडली जातात. लोकनाट्यप्रकाराचे धर्मविधीशी संबंधित असणे वा नसणे त्याच्या स्वरूपावर परिणाम करते. त्याचा लोकमानसावर होणारा परिणामही धर्मविधीशी संबंधित असल्या नसल्यामुळे बदलतो. असे जरी असले तरी लोकनाट्य प्रकार म्हणजे त्या समाजाच्या एकंदर सामाजिक-सांस्कृतिक अवस्थेचा निदर्शक असा आरसा असतो. समाजमन जशी मागणी करते तसा पुरवठा लोकनाट्य करते. म्हणून सामाजिक अभिरुचीचे, समाजाच्या आवडीनिवडीचे यथार्थ प्रतिबिंब लोकनाट्यात पडलेले आपणास दिसून येते. लोकनाट्य सादर करणारे कलावंत हे त्या काळाचे

Scanned by CamScanner

प्रतिनिधित्व करत असतात. ते समाजातूनच आलेले असल्यामुळे आपण समाजाचे एक जबाबदार घटक आहोत याचे भान लोककलाकारांना सतत असते.

दंडारचे स्वरूप :

लोकसाहित्याची निर्मिती खेड्यापाड्यातील अशिक्षित लोकांनी जंगल, डोंगर-दऱ्यात राहणाऱ्या लोकांनी केलेली असते. यात सामूहिकता असते. स्वाभाविकता, सहजता, नैसर्गिकता ही लोकसाहित्याची वैशिष्ट्ये असतात. लोकसाहित्याची निर्मिती आदिम मानली जात असली तरी काळानुसार लोकसाहित्यात बदल झालेला असतो. बदलत्या समाजजीवनाचा, संस्कृतीचा, घडामोडींचा आविष्कार लोकसाहित्यात झालेला असतो. म्हणूनच लोकसाहित्याचा अभ्यास म्हणजे बदलत्या सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनाचा आणि सांस्कृतिक अभिसरणाचा अभ्यास ठरतो. लोकजीवनाच्या विविध अंगांचे दर्शन लोकसाहित्यात घडत असल्यामुळे लोकसाहित्य अन्य ज्ञानशाखांना साहाय्यभूत ठरते. त्यामुळे लोकसाहित्याचा आणि अन्य ज्ञानशाखांचा जवळचा संबंध आहे.'दंडार' या लोकनाट्याची उत्पत्ती ही अतिप्राचीन आहे. सिंधू संस्कृतीच्या काळात अनेक कलांचा उदय झालेला होता. या कालखंडात अनेक नृत्य होती. त्यातील बहुतांश नृत्ये सामूहिक असत. पुढे सिंधू संस्कृती संपुष्टात आल्यानंतर नागवंशीय, द्रविडवंशीय यांनी ही लोककला जतन केली. ती आजतागायत आहे. ह्या सामूहिक कला वेगवेगळ्या प्रांतात वेगवेगळ्या पद्धतीने सादर केल्या जातात. परंतु त्याचे स्वरूप हे वेगवेगळे असते.

विश्वनाथ शिंदे 'दंडार' हे एक विधिनाट्य असल्याचे सांगतात. ते लिहितात, 'मराठवाडा, खानदेश, विदर्भ या प्रदेशात दंडार नावाचा एक विधिनाट्याचा प्रकार प्रचलित असून दंडार, दंडारी अशा नावाने ओळखला जातो.' विधिनाट्ये प्रतिवर्षी ठराविक तिथीला पुनःपुन्हा होऊ लागल्याने प्रेक्षकजाणीव अधिक तीव्रतेने होऊ लागते. त्यामुळे सादरीकरणातील जाणीवपूर्वकता, नाटकीपणा वाढू लागतो. रंजनाला अधिक महत्त्व प्राप्त होऊ लागते आणि विधिनाट्याला लौकिक नाट्याचे म्हणजे लोकनाट्याचे रूप प्राप्त होते. थोडक्यात विधिनाट्य-नाट्यविधी-लोकनाट्य असे विकासाचे टप्पे सांगता येतील.

केशव मेश्राम दंडारविषयी लिहितात, 'वऱ्हाडातील महार मंडळीत धर्मांतराआधी दंडारी धुमधडाक्याने होत असत. अतिशय लोकप्रिय व प्रगल्भ स्वरूपात दंडार लोकांचे प्रबोधन आणि रंजन करीत असे. ढोलकीचा थरथरविणारा नाद, साथीला गुंगविणारे तुणतुणे, गणगौळणीची बतावणी आणि छुमके-पैंजण बांधलेल्या नाचणाऱ्या नाच्याच्या चाळांची वेगवान लय इतकी वाढायची की, वातावरण घुसळून निघायचे' या विवेचनावरून दंडारीचे स्वरूप आपल्या लक्षात येते.

विदर्भातील मनोरंजनाचे महत्त्वाचे व पारंपरिक साधन म्हणजे दंडार होय. दंडारच्या विविध व्याख्या केलेल्या आहेत. या व्याख्यांमधून दंडारचे स्वरूप स्पष्ट होते.

'दंडार हा शब्द दंडारी-दंडधारी असा उत्पादित होतो. तथापि त्याची दन-डार अशी उकल करणे योग्य ठरेल. डार म्हणजे डहाळी. मूळात हातात डहाळी घेऊन केलेला

Scanned by CamScanner

नाच असावा, असे वाटते. या हातातील दंडालाच 'टाहारा' असे म्हणतात. दंडार हा मूळ गोंडी शब्द असून दंडार हे गोंडांचे परंपरागत नृत्य आहे.' डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर यांची मांडणी महत्त्वाची वाटते. बलिप्रतिपदेच्या सायंकाळी पूजा करून दंडारीचा मोसम सुरू होतो. भाऊबीजेच्या दिवसापासून या परिसरात मंडई सुरू होते, ती कार्तिकीपर्यंत वेगवेगळ्या गावी भरते. ही मंडई म्हणजे आजूबाजूंच्या दंडारींचा एक जलसाच असतो. रात्री त्या गावच्या दंडारचा कार्यक्रम असतोच. यावरून दंडारचे स्वरूप ध्यानात येते.

दंडारचे प्रकार :

दंडार या लोकनाट्याचे विदर्भात वेगवेगळे प्रकार पाहायला मिळतात. यामध्ये झाडीपट्टी अर्थातच भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली आणि नागपूर या जिल्ह्यांचा म्हणजेच विदर्भाच्या पूर्व भागाचा मुलुख म्हणजे झाडीपट्टी होय. झाडीपट्टीत दंडार मोठ्या प्रमाणावर सादर केली जाते. या ठिकाणी अनेक दंडार मंडळे आपणास दिसून येतात. झाडीपट्टीत तपशीलावरून दंडारीचे प्रामुख्याने दोन प्रकार आढळतात. १. भडकी दंडार : आदिवासींचे सोंगनाट्यासह केलेले सामूहिक नृत्य, २. प्रसंगी (परसंगी) दंडार : गोपगोपींचे सामूहिक नृत्य प्राधान्याने असते. सोबत सोंगे असतात. कथाविषय पौराणिक आख्यानावर, विशेषतः रामायणावर (रामायणी दंडार) आधारित असतो.

त्याचबरोबर सादरीकरणावरूनही दंडारीचे दोन प्रकार पडतात.

१. बैठी दंडार : गायक, शाहीर, ढोलक्या, तुणतुणेवाला, झांजवाला व एक-दोन साथीदारांचा समूह बैठकीत बसून दंडार सादर करतात. यात पोवाडे-चौक गातात.

२. खडी दंडार : हा लोकप्रिय दंडार प्रकार आहे. यात विनोदी प्रवेश, हलकेफुलके विषय असतात. दिवाळीनंतर मंडईत खडी दंडार दाखवितात. दिवसाच्या दंडारीत हा प्रकार असतो. यातील सोंगांना खडे सोंग म्हणतात. विनोदाच्या अंगाने सादर करण्यात येणारी ही दंडार गंमत म्हणून ओळखतात. 'खडी दंडार'च्या धर्तीवरच 'खडी गंमत' किंवा 'खडा तमाशा' प्रसिद्ध आहे. तमाशा आणि खडी दंडार यांच्या संकरातून खडी गंमत अस्तित्वात आली.

दंडारीचे सादरीकरण :

दिवाळीच्या दुसऱ्या दिवसापासून म्हणजे भाऊबीजेपासून झाडीपट्टीत अनेक गावात मंडई या नावानी जत्रा भरते. कार्तिक पर्यंत चालणाऱ्या या जत्रेत विविध गावातील मंडळी दंडार सादर करीत असतात. दंडार हे प्रामुख्याने गती, वाद्यांचा ताल आणि फेराची गती यावर आधारलेले नृत्य-नाट्य आहे. ढोलकी, टाळ, तुणतुणे, हार्मोनियम, बासरी, झांज, डफ, पायातली घुंगरू, पखवाज या वाद्यसंगीताची योजना केली जाते. या लोकनाट्याचा रंगमंच गावातील किंवा मंदिराजवळील उंचवट्याचा भाग असतो. कोळसा, चुना, हळद, राख, विविधरंगी फुले, मोरपिसे अशा पारंपरिक प्रसाधनांच्या वापराने रंगभूषा, वेशभूषा केली जाते. दंडार विधिनाट्यात ८-१० पुरुष कलावंत व ३-४ वादक भाग घेतात.

Scanned by CamScanner

पूर्वरंग :

दंडारीचा उगमसुद्धा धार्मिकतेतून झालेला आहे. देवदेवतांची पूजा करणे हा त्याचा मुख्य हेतू असतो; परंतु उत्तरोत्तर त्यामध्ये करमणूक आली. यामध्ये नृत्यही असते. दंडारीमध्ये वेशभूषेचा विचार करताना, पात्रानुसार वेशभूषा केली जाते. विशेषतः दंडारीचे कथानक हे ग्रामीण भागातील असल्यामुळे त्यानुसार पुरुषांकरिता धोतर, सदरा तर स्त्री-बायांकरिता लुगडे असते. दंडारीत स्त्रियांची पात्रेही पुरुष करतात. दंडारमध्ये स्त्रियांचा सहभाग नसतो. दंडारीचे खरे स्वरूप सुसज्ज रंगमंच, आवश्यक वेशभूषा यांनी सजलेल्या, रात्री दाखविल्या जाणाऱ्या दंडारीत पहावयास मिळते.

दंडारीची सुरुवात ही गणाने होत असते. त्यामध्ये शंकर, सरस्वती, मारुती व देवांची आराधना केली जाते. दंडारीत तमाशाप्रमाणे गण पडद्यामागून म्हणतात. मागे झिलकरी गात असतात. नाचणारी मुले टहारे असलेले हात जोडून गण म्हणतात. नंतर पडदा वर जातो व नमस्कार (नमन) गायले जाते.

'देवा गणराया

वंदन करतो प्रथम तुला

पाव रे गणराया

मंगलमूर्ती गणराया'

सूत्रधार प्रेक्षकांमधून वाट काढीत रंगमंचावर येतो. तेवढ्यात नाचत उड्या मारत, आंब्याच्या डहाळ्या बांधलेला विदूषक हातामध्ये दोन डहाळ्या हलवत प्रवेश होतो. यांच्या संवादातून दंडारीचा उद्देश कथन केला जातो. येथे पूर्वरंगास प्रारंभ होतो.

सूत्रधार आणि विदूषक यांच्या संवादात सामाजिक व्यंगावर आधारलेले विनोद असतात. याच्यातून सर्व गोष्टी स्पष्ट केल्या जातात. पूर्वरंगाचा विषय हा मूलतः धार्मिक असतो. गणानंतर गवळणी सादर केल्या जातात. गणातील कलावंत यांच्याबरोबरच पेंद्या, कृष्ण, राधा, सवंगडी यात सामील होतात.

उत्तररंग :

पौराणिक, सामाजिक, काल्पनिक, ऐतिहासिक घटना प्रसंग यावर आधारलेले नाट्य प्रसंग दंडारीच्या उत्तररंगात सादर केले जाते. लिखित संहिता नसल्यामुळे संवाद हे उत्स्फूर्त असतात.

त्यानंतर कथानकाला प्रारंभ होतो. गद्य-पद्य अशाप्रकारे या कथानकाचे स्वरूप असते. प्रेक्षकांच्या आग्रहास्तव लावणी सादर केली जाते.

तसेच कलावंतांना काही वेळ विश्रांती मिळावी म्हणून मध्यंतरी नकला सादर केल्या जातात. चंद्रपूर जिल्ह्यातील दंडारीच्या कथानकाला 'फार्स' असे म्हणतात. विदूषक हेही पात्र करमणुकीचे एक मुख्य साधन असते. दंडार आटोपल्यानंतर कलावंत आरती करतात. त्यामध्ये रसिकवर्ग पैसे टाकतात.

Scanned by CamScanner

दंडारीचे विषय :

दंडारीचे अनेक विषय असतात. त्यामध्ये जाई माहेरची लेक चालली सासरला, डाकू कालीचा रण रक्ताने रंगले, पैसा प्यार, गरीबाची मुले मोलाची फुले, अटूट बंधन, डाकू रंगवीर डाबळी, परसार त्याच्या पट्टी, मुठयाची पोहेवाली का गरीबाचे रक्त पिता, अशाप्रकारे सामाजिक विषय हाताळले जातात व त्यातून समाजप्रबोधन होते.

पौराणिक दांडारीत रामायण, भक्त प्रल्हाद, लवकुश, संपूर्ण रामायण, राजा महापुरुष, राजा हरिश्चंद्र, राजा गोपिचंद्र इ. पौराणिक विषय असते. ह्या दंडारी बहुतांश प्राचीन काळापासून आधुनिकतेपर्यंत यांनी प्रवास केलेला आहे. आज पौराणिक विषयावर दंडारी होताना विशेषत्वाने दिसत नाही.

१९६२ साली राजा हरिश्चंद्र, राजा गोपिचंद, संपूर्ण रामायण या तीन दंडारी एकाच स्टेजवर एकाच रात्री सादर करण्यात आल्या. ही दंडार गोंडपिपरी येथे दिवाळीमध्ये झाली. हे एक झाडीपट्टीतील दंडारीचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे.

स्त्रियांची दंडार :

आज २१ व्या शतकात स्त्रियांनी बऱ्याच क्षेत्रात प्रगती केलेली आहे. त्यामुळे दंडारही आता मागे राहिलेली नाही. दंडार मुख्यतः पुरुषप्रधान होताना दिसते; मात्र या परंपरेला कलाटणी देण्याचे काम चंद्रपूर जिल्ह्यातील गोंडपिपरी या तालुक्याच्या ठिकाणी राहणारे श्री. काशिनाथ गुड्डी इटेकर यांनी केलेले आहे. ही दंडार जुलै २००२ मध्ये झाली. 'मुलगी दिली पण अखेरपर्यंत डोळ्यात अश्रू' हा या दंडारीचा विषय होता. यामध्ये एकंदर नऊ पात्रे होती. सहा पुरुषपात्रे तर तीन स्त्री पात्रे. पुरुषपात्रे स्त्रियांनी रंगविली हे विशेष. यामध्ये दोन बालिकांनी सुद्धा कामे केलेली होती. सर्व स्त्रिया त्या अशिक्षित होत्या. फक्त एकच स्त्री चवथा वर्ग शिकलेली होती. आतापर्यंत आलेल्या परंपरेला या दंडारीने कलाटणी दिली. लोकनाट्यातील ही फार मोठी क्रांती आहे. नाट्यनिर्मितीला दंडारीने फार मोलाची भर घातलेली आहे.

दंडारचे आजचे महत्त्व :

आजचे युग माहिती-तंत्रज्ञानाचे आहे. मोबाईलवरती सर्व जग व त्यातील मनोरंजन आपल्याला सहजपणे पाहता येते. त्यामुळे लोककलांना एका आव्हानात्मक कालखंडातून जावे लागत आहे. असे जरी असले तरी विदर्भातील दंडार या लोकनाट्याचे महत्त्व अबाधित आहे. आजही लोक दंडारकडे मनोरंजन व प्रबोधन या दोन्ही नजरेतून पाहतात. दंडारचे प्रयोग आजही तितक्याच मोठ्या प्रमाणावर होताना दिसतात.

अलीकडच्या काळात दंडारमधून साक्षरता प्रचार, राष्ट्रीय एकात्मता, कुटुंबकल्याण, अंधश्रद्धा निर्मूलन, हुंडाविरोधी वातावरण निर्मिती असा समाजप्रबोधनात्मक प्रचार काही मंडळी करताना दिसतात. दंडारमध्ये लहान लहान नाट्यगीते आणि कथांची सुंदर गुंफण करीत रात्रभर हा कार्यक्रम चालतो. दंडारमध्ये सादर होणाऱ्या लावण्या कानाला गोड वाटतात. मनाला चिंब भिजवून टाकतात. दंडारचा आनंद कष्टकरी माणसाला

Scanned by CamScanner

करून पुरतो. त्यामुळे दंडारचा मोठा चाहतावर्ग आहे.

समारोप :

दंडारीतून विदर्भातील लोकांचे लोकजीवन कलेतून प्रत्ययास येताना दिसते. त्यांच्या समाज जीवनाचे प्रतिबिंब दंडारीत पडत असते. प्रथम गणेशाला नमन करून राजाच्या स्तवनाने प्रारंभ करून शंकराच्या जयघोषातच दंडारचा शेवट केला जातो. धार्मिकतेबरोबरच लोकरंजन, लोकसंस्कार साधत दंडारचे लोकनाट्य सादर होते. आजही दंडारची लोकप्रियता ग्रामीण भागात दिसून येते. पिढ्यान्‌पिढ्यांचा सांस्कृतिक वारसा जतन करून लोकसंस्कृतीचे दर्शन दंडारमधून आपल्याला दिसून येते. स्वाभाविक, रसपूर्ण आणि चटकदार अशा बोलीभाषेचा वापर करून उद्बोधन व सद्यकालीन समाज जीवनाचे चित्रण प्रसंगानुरूप दंडारमधून अतिशय प्रत्ययकारी सादर केल्याचे आपल्याला दिसते.

संदर्भग्रंथ :

१. विश्वनाथ शिंदे, 'लोकसाहित्यमीमांसा भाग १', स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९८, पृ. १८६

२. केशव मेश्राम, 'दंडारीचा कवनकार शाहीर राजोबा', मराठी संशोधन पत्रिका, ऑक्टोबर-डिसेंबर, १९८२, पृ.६५

३. हरिश्चंद्र बोरकर, 'झाडी बोलीः भाषा आणि विकास', विजय प्रकाशन, नागपूर, १९९८, पृ. १४

४. हिरामण लांजे, रमानंद, 'समग्र झाडीपट्टी', विवेक प्रकाशन, नागपूर, २००६, पृ. १८०

५. तत्रैव, पृ. १८४

६. विशाखा संजय कांबळे, 'दंडार', बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, २०१६, पृ. १०३

७. विशाखा संजय कांबळे, 'झाडीपट्टी रंगभूमी', बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, २०१३, पृ. ८०

डॉ. सुधीर बब्रुवान मोरे

सहायक प्राध्यापक,

वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर

संपर्क : ९४२२०००६११

sudhirraomore@gmail.com

*****

Scanned by CamScanner

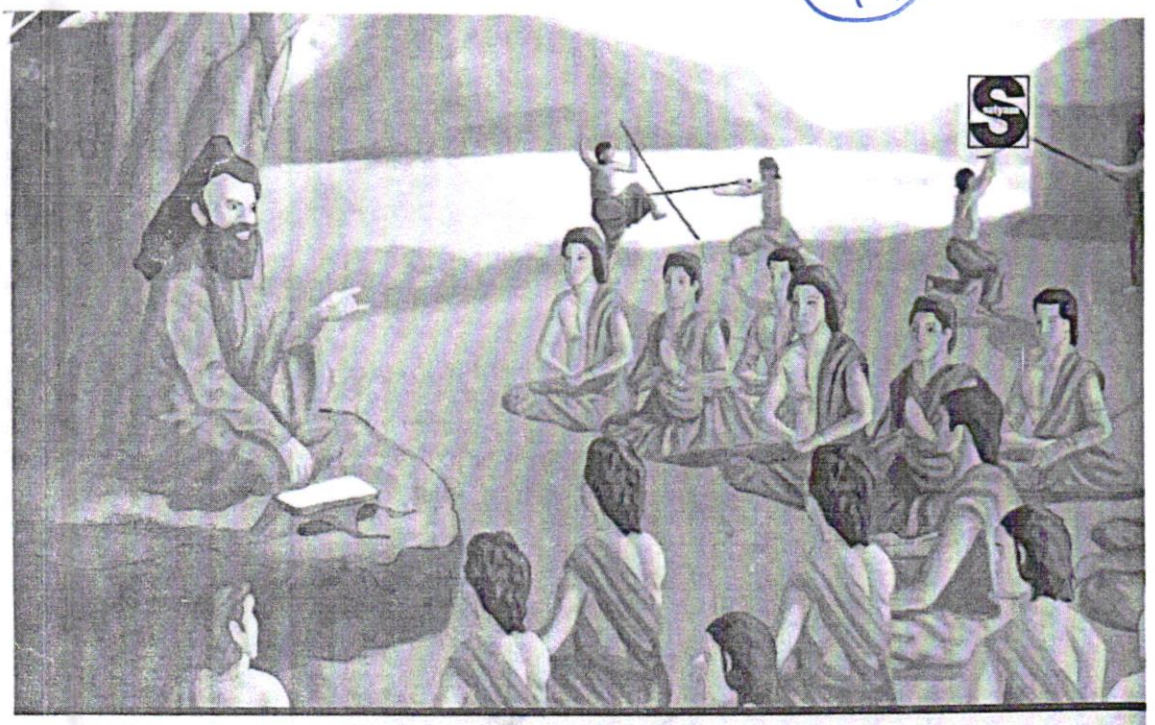

भारत की ज्ञान प्रणाली

प्रधान सम्पादक - डॉ॰ नरेन्द्र कुमार पाण्डेय

सम्पादक - डॉ॰ विवेक शर्मा

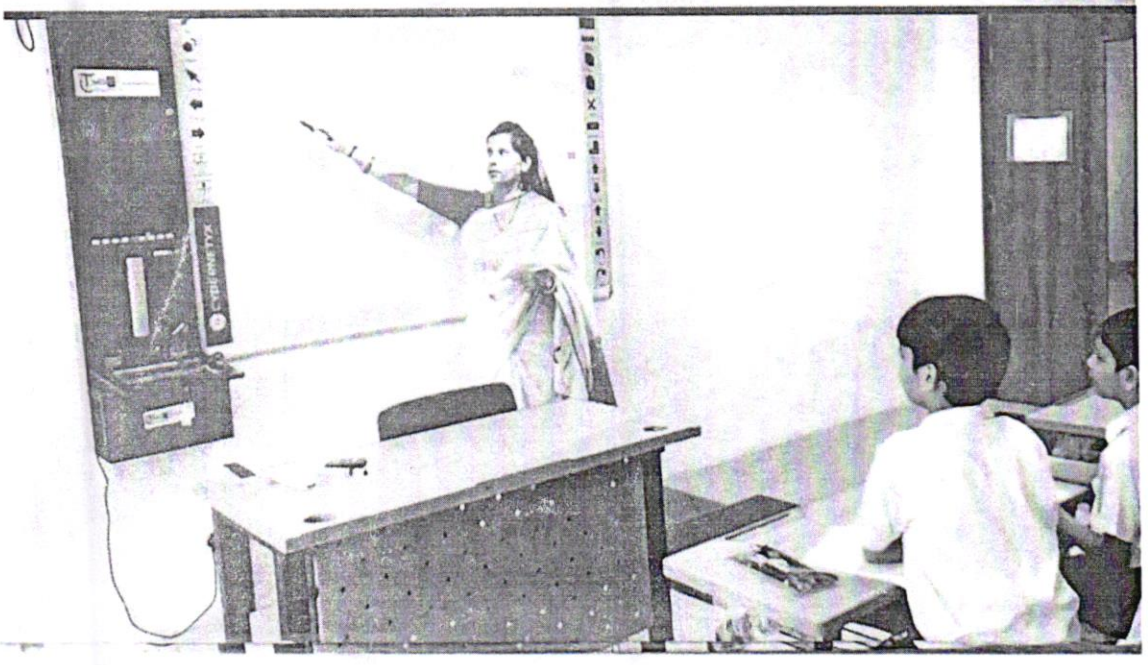

इस पुस्तक में दी गई सामग्री एवं व्यक्त विचारों के मौलिकता का दायित्व पूर्णतः सम्पादकों का है तथा किसी भी प्रकार की होने वाली हानि के लिए शब्द संयोजक, मुद्रक तथा प्रकाशक का कोई भी दायित्व नहीं होगा।

ISBN : 978-81-963156-6-5

प्रकाशक-

आर डी पाण्डेय

सत्यम् पब्लिशिंग हाऊस

एन-3/25, मोहन गार्डन, उत्तम नगर,

नई दिल्ली-110059 (भारत)

दूरभाष : +91-7042082850

E-mail: satyampub_2006@yahoo.com

भारत की ज्ञान प्रणाली

मूल्य : ₹ 900.00

प्रथम संस्करण : 2023

© सुरक्षित

प्रस्तुत पुस्तक का किसी भी रूप में प्रकाशक की लिखित अनुमति के बिना मुद्रण, वितरण एवं पुनः प्रकाशन करना दण्डनीय अपराध है, तथा ऐसा करने पर कानूनी कार्यवाही की जाएगी।

भारत में प्रकाशित-

श्री आर॰ डी॰ पाण्डेय द्वारा 'सत्यम् पब्लिशिंग हाऊस' के लिए प्रकाशित। एस॰ के॰ ग्राफिक्स, नई दिल्ली द्वारा लेजरटाईप सेटिंग तथा विशाल कौशिक प्रिंटर्स, शाहदरा, दिल्ली द्वारा मुद्रित।

अष्टम अध्याय

भारतीय अर्थव्यवस्था में जैविक कृषि एवं स्वदेशी उत्पाद 113

—छाया देवी

नवम अध्याय

भारत की सामाजिक परम्परा में लोकविद्या 123

—डॉ० विवेक शर्मा

दशम अध्याय

भारतीय चिकित्सा प्रणाली में यज्ञ द्वारा उपचार 141

—कुलदीप सिंह

एकादश अध्याय

वैदिक ज्ञान प्रणाली 166

—डॉ० अर्चना प्रिय आर्य

द्वादश अध्याय

प्राचीन शिक्षा पद्धति 176

—डॉ० वेदव्रत

त्रयोदश अध्याय

भारतीय चिन्तन में बालश्रम 185

—डॉ० अर्चना चौहान

चतुर्दश अध्याय

ज्योतिषशास्त्रोक्त मानसिक रोगों के लक्षण 205

—डॉ० विनोद शर्मा

पञ्चमोदश अध्याय

योगज्ञान प्रणाली का विमर्श 217

—डॉ० अरुण रा. पवार

षष्ठमोदश अध्याय

भारतीय ज्ञान परंपरा : कुछ विचारणीय बिंदु 232

—स्निग्धा त्रिपाठी

पञ्चमोदश अध्याय

योगज्ञान प्रणाली का विमर्श

डॉ. अरुण रा.पवार*

शोध सारांश

महर्षि पतंजलि ने योग को अधिक महत्व दिया और इसे एक स्वतंत्र दर्शन के रूप में मान्यता प्राप्त हुई। योग को छह दर्शनों में महत्वपूर्ण स्थान दिया गया है। पतंजलि ने उस समय तक के ग्रंथों का अध्ययन किया, जो स्वीकार्य था उसे स्वीकार किया, जो असंगत था उससे अस्वीकार किया और जो कुछ उन्हें इस विषय पर बताना था उसे नए तरीके से प्रस्तुत किया। वेद और उपनिषदों में वर्णित योगसंबंधी विचार तथा विष्णु, गरुड़, मार्कंडेय, लिंग आदि पुराणों में तथा संहिता, भगवदगीता, मनुस्मृति, नारदस्मृति और याज्ञवल्क्यस्मृति आदि अन्य स्मृतिग्रंथों में योगविषयक विवेचन को ध्यान में रखते हुए अपने योगशास्त्र की रचना की है। पतंजलि ने योगाभ्यास की पद्धति को विकसित कर उसे व्यावहारिक रूप दिया। आधुनिक समय में भी योग अन्य प्राचीन विद्याओं की तुलना में अधिक व्यावहारिक रूप से उपयोगी हो सकता है; इस प्रवाह को प्रवाहित करने के लिए कई विद्वानों ने योगसूत्र को परिभाषित कर महर्षि पतंजलि की इस परंपरा को जारी रखा है।

संकेत शब्द

योग, राजयोग, हठयोग, समाधिपाद, साधनपाद, विभूतिपाद, कैवल्यपाद, कर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तियोग, ऋतंभरा प्रज्ञा, भाष्यग्रंथ, टीकाग्रंथ, लघुवृत्ति,

* सहायक प्राध्यापक तथा संस्कृत विभाग अध्यक्ष, वसंतराव नाईक शासकीय कला एवं समाजविज्ञान संस्था नागपुर संविधान चौक, नेहरु मार्ग नागपुर महाराष्ट्र -440001

बृहत्वृत्ति, आनन्त्य-समापत्ति, दुख, प्रलोभन, भय, साक्षात्कार, मोक्ष, अ
जीवात्मा, परमात्मा।

उद्देश्य

कर्मबंध के जाल में फंसा हुआ व्यक्ति मन, बुद्धि और अहंकार से निरंतर कर्म करने के लिए प्रेरित होता है। नए-नए कर्मों का बोझ लादकर हम अनेक दुःखों को भोगते रहते हैं। मनुष्य के पास अपने वास्तविक स्वरूप को कैसे महसूस किया जाए और अपने वास्तविक स्वरूप को कैसे प्राप्त किया जाए, इसके कई समाधान उपलब्ध हैं। उनमें से कुछ उपाय योगशास्त्र में बताए गए हैं।

कर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तियोग आदि परम पुरुषार्थ की प्राप्ति के उपाय हैं। सत्य-अहिंसा का पालन, विषय-वस्तु का त्याग, करुणा, दान, वैराग्य, ब्रह्मचर्य, धर्माचरण, सदाचार और सात्विक जीवन आदि मनुष्य के लिए आवश्यक माने गए हैं। यदि कोई व्यक्ति संयमी, अनासक्त, वैरागी और अनावश्यक चीजों का त्याग करने वाला है, तो वह योग के मार्ग पर एक अधिकारी बन सकता है और योग का अभ्यास करके अपने लक्ष्य तक पहुँच सकता है। इसके लिए सभी को योगज्ञान और उसकी प्रणाली को जानना आवश्यक है।

प्रस्तावना

भारतीय जीवन शैली के सबसे महत्वपूर्ण अंगों में से योग एक है। योग कब और किसके द्वारा प्रकट हुआ, इस बारे में कोई निर्विवाद रहस्योद्घाटन नहीं है। महर्षि पतंजलि द्वारा लिखित योगसूत्र, योग पर उपलब्ध सबसे पुराना ग्रंथ है; याज्ञवल्क्यस्मृति, महापुराण और महाभारत में हिरण्यगर्भ को योग के आदिप्रवर्तक के रूप में उल्लेख किया गया है।[1] पतंजलि के योगसूत्र के प्रथम सूत्र, 'अथयोगानुशासनम्' से महर्षि पतंजलि योगदर्शन के प्रवर्तक नहीं रहे होंगे; क्योंकि 'अनुशासन' का अर्थ है पूर्व-स्थापित सिद्धांत का पुनःप्रचार करना है।[2] लेकिन हिरण्यगर्भ कौन था इस पर कोई सहमति नहीं बनी। हिरण्यगर्भ शब्द का प्रयोग वेद और वायुपुराणों में अनेक स्थानों पर भिन्न-भिन्न अर्थों में किया गया है।[3]

महर्षि पतंजलि भारत के प्राचीनतम विद्वानों में से एक थे। पतंजलि व्याकरण महाभाष्य के कर्ता, योगदर्शन के प्रणेता और आयुर्वेद में चरक परंपरा के जनक थे। भर्तृहरि अपने 'वाक्यपदीय' के प्रारंभ में मंगलाचरण के रूप में निम्नलिखित श्लोक लिखते हैं।

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन।
योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि॥[4]

रामभद्र दीक्षित द्वारा लिखित 'पतंजलि चरितम्' के अनुसार पतंजलि गोनार्ड गाँव के निवासी थे। इनकी माता का नाम गोनिका था। पतंजलि को शेष का अवतार समझते थे।[5]

पतंजलि ने योगाभ्यास की पद्धति को विकसित कर उसे व्यावहारिक रूप दिया। कई विद्वानों ने योगसूत्र को परिभाषित कर महर्षि पतंजलि की इस परंपरा को जारी रखा है। इनमें 'भाष्यकार' व्यास, 'तत्त्ववैशारदिकार' वाचस्पति मिश्र, वार्तिक के रचयिता विज्ञानभिक्षु, शंकर 'भाष्यविवरण' के रचयिता, आचार्य हरिहरानंद की भास्वती टिका, और भोजराज के राजमार्तण्ड प्रसिध्द ग्रन्थ है। सांख्य और योग एक ही सिक्के के दो पहलू हैं। अतः सांख्य दर्शन में योग की प्रक्रिया को स्वीकार करना स्वाभाविक है। यद्यपि सांख्य और योग दो अलग-अलग नाम हैं, फिर भी उन्हें अभिन्न मानना चाहिए।

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्॥
यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते।
एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥[6]

'षड्दर्शन' के अतिरिक्त तंत्रशास्त्र में भी योग का महत्वपूर्ण स्थान है। नाग संप्रदाय का 'हठयोग' प्रसिद्ध है। हठयोग को राजयोग का साधन माना जाता है। 'केवलं राजयोगाय हठयोगोऽपदिश्यते' मुक्ति और कैवल्य के स्वरूपों में भेद मानना चाहिए। तंत्र के अनुसार मुक्ति के लिए भगवान शिव या विष्णु की भक्ति स्वीकार की जाती है। भगवदगीता जीवन के हर पहलू में योग की उपयोगिता की बात करती है। कर्मयोग, कर्मसन्यासयोग, भक्तियोग, सांख्ययोग, मन्त्रयोग, लययोग आदि प्रत्येक अध्याय में 'योग' शब्द का प्रयोग हुआ है।[7]

राजयोग और हठयोग योग की ये दो प्रथाएं भारतीय दार्शनिक परंपरा में प्रचलित हैं। राजयोग पतंजलि पुरस्कृत है और यह मन, बुद्धि और अन्य इंद्रियों के नियंत्रण पर चर्चा करता है। हठयोग में इसके विपरीत अभ्यास है। इससे अनेक शारीरिक शक्तियाँ प्राप्त होती हैं। उदा. इसे अमर जीवन की चाह कह सकते हैं। योग सूत्र में समाधिपाद, साधनापद, विभूतिपाद और कैवल्यपाद सहित चार पाद हैं और कुल 195 सूत्र शामिल हैं।

पतंजलि योगदर्शन

याज्ञवल्क्यस्मृति ग्रंथ के कुछ वचन और ज्ञान योगात्मक है। योग और उनके के आठ अंगे को जीवात्मा और परमात्मा का संयोजन माना है।[8] पतंजलि योग भी जीवात्मा और परमात्मा की एकता का अनुभव कराता है। याज्ञवल्क्यस्मृति में, यह स्पष्ट है कि अष्टांग योग गुरुशिष्य परंपरा में सिखाया जाता था। यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि योग के आठ अंग बताया गए हैं।[9] पतंजलि ने भी योग के आठ ही अंग कहे हैं।[10]

याज्ञवल्क्यस्मृति में दस यम हैं,[11] अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, दया, आर्जव, क्षमा, धृति, मिताहार और शौच है। तप, संतोष, आस्तिक्य, दान, ईश्वरपूजा, सिद्धांतश्रवण, ह्री, मती, जप और व्रत दस नियम है।[12] परंतु पतंजलि ने शास्त्रीय दृष्टिकोण से अध्ययन करने के बाद अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य और अपरिग्रह के रूप में पांच यमों को परिभाषित किया।[13] शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय और ईश्वरप्रणिधान को नियमों के रूप में कहा है।[14] इसकी तुलना में, यदि कोई व्यक्तिपतंजलि के यमों और नियमों का सावधानीपूर्वक पालन करता है, तो उसका योग समाज को समृद्ध करेगा और साथ ही उसका स्वयं का उत्थान भी करेगा। यही कारण है कि पतंजलि द्वारा प्रतिपादित यम और नियम सार्वभौमिक रूप से स्वीकृत हो गए।

पतंजलि योगदर्शन में चार पाद हैं। प्रथम अर्थात् समाधिपाद में योग, चित्तवृत्तिनिरोध, चित्त के प्रकार, वृत्ति के प्रकार, अभ्यास, वैराग्य, संप्रज्ञात समाधि, उसके प्रकार असंप्रज्ञात समाधि, ईश्वर, ईश्वरप्रणिधान, समापत्ति, ऋतंभरा प्रज्ञा, निर्बिज समाधि आदि का वर्णन किया गया है। इसमें कुल 51 सूत्र हैं।[15]

द्वितीय साधनपाद में पाँच क्लेश, कर्मविपाक, द्रुष्य, हान, विवेकयति, अष्टांग योग, जिनमें से यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, अर्थात् बाह्य साधना के पाँच अंगों का उल्लेख है। इसमें कुल 55 सूत्र हैं।[16]

तृतीय विभूतिपाद में धारणा, ध्यान और समाधि का विचार किया गया है। विवेक ज्ञान और कैवल्य प्राप्ति का वर्णन मिलता है। इसमें कुल 55 सूत्र हैं।[17]

चतुर्थ कैवल्यपाद में चित्त, चित्त के लक्षण, वस्तुतत्त्व का यथार्थ स्वरूप बताकर धर्ममेध समाधि और कैवल्य अवस्था का वर्णन किया है। इसमें कुल 34 सूत्र हैं।[18]

प्राचीन ग्रंथों को कैसे समझें? इसका अर्थ कैसे लागू करें? आदि उन सभी साहित्य सामग्रियों के मूल स्वरूप, भाषा और रचना शैली की खोज स्वाभाविक है। इसलिए बाद के विद्वानों ने विभिन्न प्रकार के संबंधित साहित्यों का विकास किया। यह सभी प्रकार के साहित्य पर लागू होता है। योगसूत्र अपवाद नहीं है। योगसूत्र बहुत संक्षिप्त हैं, यहां तक कि पारंपरिक टिप्पणियों में भी कई बिंदुओं पर अस्पष्ट और भ्रमित करने वाली व्याख्याएं हैं। योगसूत्र पर टीकाओं और टिप्पणियों के लिए गहन चिंतन और उचित मूल्यांकन की आवश्यकता है।

व्यासभाष्य (500 इ.स.) महर्षि पतंजलि के बाद महर्षि व्यास का योगशास्त्र परंपरा में महत्वपूर्ण स्थान है। व्यास ने अपने योगभाष्य में पतंजलि के सूत्रों के रहस्यों को उजागर किया और रहस्य को आम पाठकों तक पहुँचाने का काम किया है। योग के इतिहास में उनका कार्य अविस्मरणीय है। महर्षि व्यास का 'योगभाष्य' योगशास्त्रों पर उपलब्ध साहित्य में सबसे प्रामाणिक भाष्यग्रंथ माना जाता है।

योगदर्शन भाष्य (1845-1950) व्यासभाष्य के अलावा, योगसूत्र पर स्वामी ज्ञानानंदकृत का योगदर्शन भाष्य उपलब्ध है। परिचयात्मक भाष्य में भाष्यकार व्यास की व्याख्या की विधि को अपनाया है, और व्यासभाष्य बहुत संक्षिप्त है और दुर्बोध कहा है। इस भाष्य में योगसूत्र पर विस्तृत भाष्य है। व्यासभाष्य के अनुसार लेकिन अलग प्रकारसे अन्य भाष्यकारों और विद्वानों के मतों को शामिल किया है।[19]

व्यासभाष्य एक प्रामाणिक ग्रंथ है जो पतंजलि योगदर्शन के अथाह रहस्य को सुलझाती है। कालानुक्रमिक रूप से, वाचस्पति मिश्र, श्री शंकर विज्ञानभिक्षु

और हरिहरानंद ऐसे थे जिन्होंने आस्था के साथ योग का अध्ययन किया। इन महारथियों ने व्यासभाषा पर टिका लिखकर योग साहित्य की परम्परा को संरक्षित रखा। इसकी भव्यता और उत्कृष्टता को तत्त्ववैशारदी, योगभाष्यविवरण, योगवार्तिक और भास्वती की लोकप्रियता से देखा जा सकता है। इन भाष्यकारों ने निष्ठापूर्वक कार्य किया और योगतत्त्वों को सरल भाषा में प्रस्तुत करने का प्रयास किया।

तत्त्ववैशारदी (850 इ.स.) की रचना वाचस्पति मिश्र ने की है, जो 'द्वादशदर्शनकाननपंचानन' के हकदार हैं। इस भाष्य में व्यासभाष्य की पहेली को एक विद्वातापुर्वक सुलझाया गया है। नैयायिक शैली में विचारों की प्रस्तुति सामान्यतया जटिल, लेकिन कहीं-कहीं भाषा सरल और समझने में आसान है। संरचना सहज बनाकर योगविद्या के प्रवाह को सुगम बनाया है ताकि सार को आसानी से समझा जा सके। वाचस्पति मिश्र वेदांत के अनुयायी होते हुए भी किसी शास्त्र की व्याख्या करते हुए संबंधित शास्त्र के रहस्य प्रकट करने की उनकी अनूठी शैली है। शास्त्रार्थ करते हुए उसी शास्त्र के प्रति पूर्ण निष्ठा से कार्य करने की तत्परता उल्लेखनीय है। मिश्र ने न्यायशास्त्र में सांख्य या सांख्य-योग में वेदांत की श्रेष्ठता का दावा नहीं किया है।[20]

योगभाष्यविवरण (700 इ.स.) योगदर्शन की परम्परा में एक महत्वपूर्ण भाष्यग्रंथ है। अपने नामानुरूप ही व्यासभाष्य के रहस्यों की उकल की हैं। विषय वस्तु को सही ढंग से समझाया है। ऐसा प्रतीत होता है कि योगतत्त्व का सूक्ष्म अध्ययन यहाँ किया गया है। साधनपाद में 'अनन्तविश्वम्' 'अनन्तभाव-अनन्त्यम्' जैसे अनंत शब्दों की परिभाषा योगाभ्यास की दृष्टि से अत्यंत महत्वपूर्ण प्रतीत होती है।

विज्ञानभिक्षुकृत 'योगवार्तिक'(1500-1600 इ.स.) व्यासभाष्य की एक महत्वपूर्ण टिका है। योगवार्तिक के अलावा भिक्षु द्वारा एक योगसारसंग्रह टीकाग्रंथ भी है। योगवार्तिक एक व्यापक ग्रंथ है और इसमें व्यासभाष्य के साथ-साथ तत्त्ववैशारदि के सिद्धांतों पर भाष्य है। सांख्ययोग पर भिक्षु की व्याख्या भी बड़ी मार्मिक है। योगवार्तिक भाष्य में अवसर के अनुसार विभिन्न दार्शनिक मतों का समन्वय किया गया है। मुख्यत्वे पुराण[21], वैनाशिकमत,

क्षणिकवाद[22], विज्ञानवाद[23], दृष्टिसृष्टिहवाद[24] और न्यायवैशेषिक[25] आदि राय सम्मिलित हैं।

व्यासभाष्य पर स्वामी हरिहरानंदकृत 'भास्वती'(20 शतक) टीकाग्रंथ योगज्ञान की अमूल्य निधि है। उनके मतानुसार भास्वती संक्षिप्त, सरल, संक्षिप्त और संदेह से मुक्त हैं। वास्तव में उनका कथन बिलकुल सही है। भास्वती में टीकाकार के आशय कों ठीक ही समझाया है। अपना मत प्रस्तुत करते समय उन्होंने अन्य मतों का खण्डन नहीं किया।

पातंजलरहस्य (20 शतक) तत्त्ववैशारदी की एक शाखा है और राघवानंद सरस्वती द्वारा रचित है। इसमें तत्त्ववैशारदी के कठिन से कठिन शब्दों और वाक्यों को बोधगम्य और सरल बनाने का प्रयास किया गया है। पातंजलरहस्य की परिभाषा संक्षिप्त है और तत्त्ववैशारदी के सिद्धांतों को प्रस्तुत करने का प्रयास विशेष नहीं लगता। पातंजलरहस्य के अंतिम पुष्पिका से पता चलता है कि राघवानंद सरस्वती अद्वय-भगवत्पाद के शिष्य थे।[26]

पतंजलि योगसूत्र पर 'राजमार्तण्ड', 'मणिप्रभा'। 'योगप्रदीपिका', नागेशभट्टी की 'लघुवृत्ति' के साथ-साथ 'बृहत्वृत्ति', 'योग-सिद्धातचंद्रिका', 'सूत्रार्थबोधिनी' और 'योगसुधाकार' आदि लिखे गए। भोजदेव के 'राजमार्तण्ड', नारायणतीर्थ के 'सूत्रार्थबोधिनी', अनंतदेवपंडित के 'पादचंद्रिका' और सदाशिवेंद्रसरस्वतीर के 'योगसुधाकर' आदि वृत्य ग्रंथों में 'सूत्रार्थप्रधानवृत्ति' वृत्ति की विशेषता का वर्णन किया गया है। इन ग्रंथों में सूत्रार्थ स्पष्ट और सरल है।

'राजमार्तण्ड' (11शतक) ग्रंथ 'भोजवृत्ति' के नाम से भी प्रसिद्ध है।[27] यद्यपि यह ग्रन्थ व्यासभाष्य से प्रभावित है, तथापि यह सूत्र की स्वतंत्र रूप से व्याख्या करता है। विद्वानों ने सूत्रार्थ की व्याख्या करने में राजमर्तण्डवृत्ति की भूमिका को विशेष माना है। भले ही लेखक विशेष रूप से अन्य मतों का खंडन करने के इच्छुक नहीं हैं, अन्य मतों का उल्लेख और खंडन किया जाता है। ग्रंथ के अंत में वेदांत मत का उल्लेख है। यह मुख्य रूप से आत्मा के 'आनंदमयत्व' के सिद्धांत का खंडन करता है। इस दृष्टि से 'नैय्यायिक', 'मीमांसक' आदि मतों का जगह-जगह खण्डन किया गया है। अन्य मतों का खंडन प्रायः कैवल्यपाद में देखा जाता है।[28] समाधिपाद में संवेगपाद की

परिभाषा अन्य शास्त्रों की तुलना में अद्वितीय है, और यहां द्रष्टा और दृश्य के संयोजन का सूक्ष्म विवरण दिया गया है।[29] आसनसिद्धि अध्याय में 'आनन्त्य-समापत्ति' का वर्णन अत्यन्त उपयोगी समझना चाहिए।[30] सम्प्रज्ञात, आसन और विराम आदि पारिभाषिक और विशिष्ट अर्थपूर्ण शब्द भोजवृत्ति से ही निकले हैं। कुछ व्युत्पत्ति विषम हैं।[31] भोज कहीं-कहीं भ्रामक व्याख्या भी करते हैं। इसमें सस्मिता समाधि, विदेह और प्राकृतालय से संबंधित व्याख्याएँ हैं।[32]

रामानंदयतिकृत 'मणिप्रभा' (1592 इ.स.) योगसूत्र पर एक वृत्तिग्रंथ है, और व्यासभाष्य अनुगामिनी है।[33] मणिप्रभा की भाषा बहुत सरल है और संक्षिप्त है। इसमें सूत्रार्थ करते समय इसकी टीका सुनियोजित ढंग से की जाती है। अतः यह समझने में सहायक है। 'मणिप्रभावृत्ति' में व्यासभाष्य के कथन अनेक स्थानों पर उद्धृत हैं।[34] कहीं-कहीं सूत्रार्थ की व्याख्या करते समय भाष्यार्थ का प्रयोग भी मिलता है।[35]

भावागणेशवृत्ति (17 शतक) योगवार्तिक पर आधारित भावागणेश की 'योगसूत्रवृत्ति' 'योगदीपिका' के नाम से प्रसिद्ध है। भावागणेश दार्शनिक शिरोमणि श्री विज्ञानभिक्षु के शिष्य थे। ग्रंथकार के मतानुसार उन्होंने कहीं-कहीं वार्तिक-आधारित भाष्य को संक्षिप्त एवं विस्तृत रूप देकर गुरु परम्परा का पालन करते हुए योगदीपिका की रचना की है।[36] विभिन्न स्थानों पर व्याख्या करते हुए वार्तिक का उल्लेख मिलता है। इसमें मुख्य रूप से पञ्चतय्यः, संवेगः, ज्वलनम्, विदुष आदि विवादित शब्दों की व्याख्या भी शामिल है।[37] योगसूत्र पर अन्य टीकाकारों के मतों का भी उल्लेख है।[38] भावागणेश 'तत्त्वयथार्थ्यदीपन' के रचयिता हैं तथा आचार्य पंचसिख ने इस ग्रंथ का विश्लेषण में सहयोग किया है।[39]

नागोजीभट्टवृत्ति (1700 इ.स.) 'लघु' और 'बृहद्-वृत्ति' से सभी विद्वान परिचित हैं। लघुवृत्ति और बृहद्-वृत्ति शैलीगत योगवार्तिक पर आधारित हैं। तत्त्वार्थ विवेचना में बृहद्-वृत्ति को योगवार्तिक तथा तत्त्ववैशारदि पर आधारित मानना चाहिए। कहीं-कहीं श्रीभोज और भावागणेश के भावों का अनुकरण भी किया गया है।[40] इसमें भावागणेश के मतों का प्रयोग किया है, कहीं-कहीं

भोज को ज्यों का त्यों स्वीकार किया है।[41] नागेशभट्ट ने अपने विश्लेषण में बिना किसी प्रकार के मतभेद के विज्ञानभिक्षु और वाचस्पति मिश्र पर न्यायपूर्वक भाष्यार्थ देने का सफल प्रयास किया है, तथा चतुराई से दोनों के मतों का खंडन भी किया है।[42]

नारायणतीर्थकृत 'योगसिद्धान्तचंद्रिका' (17 शतक) योगभाष्य का एक महत्वपूर्ण वृत्तिग्रन्थ है। इसमें ध्यान, निद्रा, स्मृति के रूप में प्रणव का अर्थ, उसकी व्याख्या और ऋतंभहराप्रज्ञा की उपयोगिता आदि का विवेचन एवं विवेचन किया गया है तथा उसके रहस्य को अत्यंत सरल भाषा में उद्घाटित किया गया है।[43] नारायणतीर्थ योग के प्रकांड विद्वान थे। वह 'विषय'[44] 'संज्ञा'[45] 'पुरुषख्याते'[46] 'उपाय'[47] आदि। पतंजलि के शब्दों की प्रासंगिकता बताकर इसका उचित समाधान किया है। इस में एक ओर भक्तियोग और दूसरी ओर हठयोग दोनों के समन्वय की व्यवस्था की गई है। क्रियायोग, चर्चायोग, कर्मयोग, हठयोग, मंत्रयोग, ज्ञानयोग, अद्वैतयोग, लक्ष्ययोग, ब्रह्मयोग, शिवयोग, सिद्धियोग, वासनायोग, लययोग, ध्यानयोग और प्रेमभक्तियोग आदि के रहस्य को सरल भाषा में प्रकट किया गया है।[48] साथ ही राजयोग को इन सभी प्रकार के योगों के महायोग के रूप में लोकप्रिय किया गया है। अवतारवाद, षटकर्म,[49] कुण्डलिनी-शक्ती,[50] आदि नए विषयों पर भी चर्चा हुई है।

सूत्रार्थबोधिनी (17 वे शतक) 'योगसिद्धांतचंद्रिका' में व्याख्या सीधी और सरल है, जबकि 'सूत्रार्थबोधिनी' में नारायणतीर्थ द्वारा दी गई व्याख्या तुलनात्मक रूप से जटिल है। इससे यह देखा जा सकता है कि योग के पूर्व प्रतिपादकों में उनकी आस्था है। सूत्रार्थबोधिनी के भाष्य में तत्त्ववैशारदी और योगवार्तिक दोनों का विपरीत कोटि का प्रयोग किया गया है। नारायणतीर्थ ने किसी विचारधारा का खंडन किए बिना अपने ग्रंथ की रचना की; फलस्वरूप दोनों ग्रंथों में नाना प्रकार के विचार प्रवाहित होते दिखाई देते हैं।[51]

अनंतदेवपण्डितकृत 'योगचंद्रिका' (19 शतक) के दृष्टिकोण में भोजवृत्ति के आधार पर केवल शब्दार्थ कथन किया गया है। योगचंद्रिका बहुत संक्षिप्त है। कुछ जगहों पर सूत्र के विभक्ति और समास की योजना बनाई गई है। इसमें सूत्र में शब्दों के क्रम को आगे-पीछे बदल दिया गया है।[52]

सदाशिवेन्द्रसरस्वतीकृत 'योगसुधाकर' (19 शतक) योगसूत्रों का एक संक्षिप्त और सरल वृत्तिका है, इसमें योग की सूक्ष्म और मौलिक विमर्श शामिल हैं।[53] इस वृत्ति के सूत्रार्थ से योग के प्रति असीम आस्था प्रकट होती है। योगज्ञान परंपरा में इस वृत्ति ने अपना विशिष्ट स्थान स्थापित किया है। इस पर 'मणिप्रभा' का प्रभाव देखा जाता है।[54]

राजयोगाभ्यास (19 शतक) ग्रंथ शंकराचार्य और सी.टी. केंगे द्वारा संपादित है। यंह 1896 में प्रकाशित किया गया था। इसकी भाषा संस्कृत है। अनंतकृष्णशास्त्री ने राजयोगाभ्यास का अंग्रेजी में अनुवाद किया था। इस ग्रंथ को 'विङ्कांभितयोगसूत्राभ्यास' के नाम से भी जाना जाता है। दो या चार पांडुलिपि की प्रतियां से निर्मित यंह ग्रंथ अध्यायों में विभाजित किया गया है। इस ग्रंथ में 'त्रिशिखीब्राह्मणोपनिषद्' के संदर्भ यहां और वहां पाए जाते हैं।

वैदिकवृत्ति (20शतक) हरिप्रसादस्वामी की कृति पतंजलि योगसूत्र पर आधारित है। हरिप्रसादस्वामी उदासिन सम्प्रदाय के संपादक आचार्य आत्माराम के शिष्य थे। इस वृत्ति में व्यासभाष्य का प्रभाव अनेक स्थानों पर देखा जाता है। हरिप्रसादस्वामी के मतानुसार वह व्यासभाष्य के सिद्धान्त को स्वीकार करके संबंधित ग्रन्थ की व्याख्या की है।

निष्कर्ष

योग ने पश्चिमी दुनिया और उनके अनुकरण से हमें आकर्षित कर रहा है। इसके लिए काफी हद तक व्यावहारिक योग जिम्मेदार है। मनोविज्ञान और परामनोविज्ञान के अलावा योगदर्शन के सिद्धांत ज्ञानवर्धक हैं। मनुष्य के सांसारिक जीवन की जटिलताओं को कम करने में योगशास्त्र का बहुत महत्व है। इसलिए पहले से ही योग-साधना भारतीय विचारधारा में सर्वोच्च स्थान रखती है। चार्वाक को छोड़कर अन्य सभी दार्शनिकों ने आत्म-साक्षात्कार, ईश्वर-प्राप्ति या मोक्षलाभ के लिए योग-साधना को स्वीकार किया है। हालांकि योग परंपरा बहुत प्राचीन है, इसे सबसे पहले पतंजलि ने एक दार्शनिक सिद्धांत के रूप में प्रतिपादित किया था।

योगसिद्धी मानव जाति के लिए सर्वश्रेष्ठ पुरुषार्थ है। मनुष्य को ईश्वर के

प्रति आस्था और भक्ति से जोड़कर धर्म की नींव को कायम रखते हुए इस संसार को योगद्वारा सुख और शांति प्रदान करने का प्रयास किया है। उपनिषद में भी वर्णित है की जब ईश्वर की अनुभूति हो जाती है, तो सभी दुख, प्रलोभन, कष्ट, भय, दुख और दुख दूर हो जाते हैं। व्यक्ति को अतृप्त आनंद और पूर्ण संतुष्टि प्राप्त होती है; अतः परम पुरुषार्थ ही मानव जीवन का वास्तविक लक्ष्य है, जिसे इस जीवन में योग द्वारा आसानी से प्राप्त किया जा सकता है। भारतीय योग का इतिहास प्राचीनतम है। ऐतिहासिक संदर्भ से भारत में योग की परंपरा दृढ थी। आज के परिप्रेक्ष्य में योग को और सुदृढ करने की आवश्यकता है।

संदर्भ सूचि

1. (क) याज्ञवल्क्यस्मृति - 12.5.,
   (ख) सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।
   हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः।। महाभारत- 10.349.65.,
   (ग) इदं हि योगेश्वरःयोग नैपुणं हिरण्यगर्भो भगवान जगाद् यत् । महापुराण- 5.19.13.
2. (क) याज्ञवल्क्यस्मृति - 12.5.,
   (ख) सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।
   हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः।। महाभारत 10.349.65.,
   (ग) इदं हि योगेश्वरःयोग नैपुणं हिरण्यगर्भो भगवान जगाद् यत् । महापुराण- 5.19.13.
3. (क) हिरण्यगर्भो समवर्तताग्रे । ऋग्वेद- 10.121.1.,
   (ख) हिरण्यगर्भोः सर्वेऽस्मिन् प्रादुर्भुतश्चतुर्मुखः। वायुपुराण- 7.78.
4. वाक्यपदीय - 1.148.
5. सूत्राणि योगशास्त्रे वैद्यकशास्त्रे च वार्तिकानि कृत्वा ततः पतञ्जलिमुनिः ..... नमस्कृत्य गोणिकां जननि तस्यां त्रिदिवं गतायां तस्थौ शेषः स्वयं स मुनिः। पतञ्जलि चरितम् - 5.25/26.
6. भगवद्गीता - 5.4/5.
7. भारतिय मानासशास्त्र एवं पातंजल योगदर्शन - परिच्छेद 22 पृ. 155.
8. (अ) ..... ज्ञानं योगात्मकं विद्धि योगश्चाष्टांगसंयुतः।
   संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः।। ..... याज्ञवल्क्यस्मृती-1.49.,

(ब) तपस्सन्तोषमास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् । सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् ।। तत्रैव -2.1.

9. ..... यमश्च नियमश्चैव आसनं च तथैव च । प्राणायामास्तथा गार्गि प्रत्याहाराश्च धारणा ।। ..... तत्रैव -1.49.
10. यमनियमाऽसनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि । पातञ्जलयोगदर्शनम् -2.29.
11. ..... अहिंसा सत्यम स्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ।
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं त्वेते यमा दश ।। याज्ञवल्क्यस्मृती-1.49.
12. तपस्सन्तोषमास्तिक्यं दानमिष्वरपूजनम् । सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रिर्मतिश्च जपो व्रतम्।। तत्रैव -2.1.
13. पातञ्जलयोगदर्शनम् –2.30.
14. तथैव 2.32.
15. P.Y.S. -Dr. P.V.Karambelkar Page No -165.
16. तत्रैव- Page No -338.
17. तत्रैव -Page No-495.
18. तत्रैव - Page No -583.
19. भाष्येत्र भगवद्व्यासकृतयोगदर्शनभाष्यव्याख्यापद्धतिरेव अवलम्बिता ।
व्यासकृतं भाष्यमतिसंक्षिप्तं दुर्बोधं च । अतस्तदत्र सविस्तरं विवेचितं ।
व्यासभाष्यानुकुला अन्यान्यटिका –वृत्तिकार सिद्धान्ता अप्यत्र सन्निवेशिता ।। भूमिका-पातं. यो. सू. वि. तु. अ. - पृ. 40.
20. भारतीय दर्शन- उमेश मिश्र - पृ.319.
21. सा. यो. पा. द- योगवार्तिकम् । 1.2.,1.21.
22. तत्रैव -1.18.,2.19.,4.20.
23. तत्रैव -4.16.
24. तत्रैव -2.19.
25. तत्रैव -1.4., 1.5.,1.7.,2.13.,3.51.,4.13.,4.20.
26. सांख्यदर्शन का इतिहास- उदयवीर शास्त्री पृ.348-360.
27. सा. द. इ. – उदयवीर शास्त्री – पृ.403.
28. विप्रतिपत्तिसमुत्थभ्रान्ति-निराकरणेन युक्त्या कैवल्यपादोएयमारभ्यते । भोजवृत्ति-3.1.
29. तत्रैव – 2.23.
30. तत्रैव – 2.47.
31. वर्तते गन्धविषये इति कृत्वा वृत्तेर्घ्राणेन्द्रिया-ज्ज्ञाता वार्ता गन्धसंवित् । तत्रैव – 3.36.
32. तत्रैव – 1.17.,1.19.

Dr. Nusrat Minoo
Topic : Zindagi ki Chhaon Dhoop
Pg. No 24 - 28
Chapter edited in book "Chaon Dhoop"

92

©جملہ حقوق بحق مصنف محفوظ

ISBN: "978-93-91721-67-1"

نام کتاب:	چھاؤں دھوپ
صنف:	کہانیوں کا مجموعہ
مصنف:	محمد شاہد اجمل موبائل: 9326055275
ناشر:	الفاظ پبلی کیشن، پھٹانا اولی کامٹی 441001 ضلع ناگپور (مہاراشٹر) موبائل: 07721877941
قیمت:	۱۵۰ روپے
صفحات:	۱۶۰
تعداد:	۵۰۰
مطبع:	ودربھ ہندی اردو پریس، کامٹی موبائل: 9021132527
کمپیوٹر کمپوزنگ:	محمد ایوب
سرورق اور آرٹ:	شکیل اعجاز
سن اشاعت:	۲۰۲۴ء

Chhaon Dhoop
Writer:
Mohammad Shahid Ajmal
Hafiz Bakery, Gujri Bazar Kamptee
441001 Dist: Nagpur (Maharashtra)
Mob: 9326055275

ISBN NO.
9 789391 721671
Price: 150/-

کتاب ملنے کا پتہ:

- الفاظ پبلی کیشن اینڈ ودربھ ہندی اردو پریس، پھٹانا اولی کامٹی 441001 ضلع ناگپور (مہاراشٹر)
- اشرف بک ڈپو گجری بازار کامٹی
- حافظ بیکری گجری بازار کامٹی: موبائل: 9326055275

☆☆☆

مشمولات

ہے کہاں تمنا کا دوسرا قدم یارب	محمد شاہد اجمل	11
"چھاؤں دھوپ" ایک جائزہ	محمد حفظ الرحمٰن	14
ابھرتا ہوا ستارہ... شاہد اجمل	ڈاکٹر نعیمہ جعفری پاشا	15
"چھاؤں دھوپ" کا قریبی مطالعہ	ڈاکٹر ریاض توحیدی کشمیری	18
"چھاؤں دھوپ".... ایک گرانقدر تحفہ	ڈاکٹر اظہر حیات	21
زندگی کی چھاؤں دھوپ	ڈاکٹر نصرت مینو	24
شاہد کے مشاہدات	شکیل اعجاز	29
دھوپ نے چن لیا مسافر کو	محمد ایوب	40
محمد شاہد اجمل... کردار کے تعاقب میں	پرویز یعقوبی	45
محمد شاہد اجمل کی چھاؤں دھوپ	ریحان کوثر	47

کہانیاں	65
دل کی آواز	66
دوری	71
آیا رام گیا رام	73

Dr. Minoo

زندگی کی چھاؤں دھوپ

ڈاکٹر نصرت مینو (صدر شعبۂ اردو)
وسنت راؤ نائک گورنمنٹ انسٹی ٹیوٹ۔ ناگپور

تبدیلی ایک فطری عمل ہے۔ جو ہر شعبۂ حیات میں جاری و ساری ہے۔ اردو ادب میں صنف افسانہ بھی کئی تغیرات کے ساتھ ترقی کرتا رہا ہے۔ وقت اور حالات انسانی زندگی کے ساتھ ساتھ ادب پر بھی اثرانداز ہوتے ہیں۔ وقت کا تقاضہ مصنف کے قلم کو جنبش میں لاتا ہے۔ زمانہ لاکھ بدلے مگر انسان کے فطری جذبات و احساسات وہی رہتے ہیں۔ یہی وجہ ہے کہ ادب کو زندگی کے ساتھ فروغ حاصل ہوتا ہے۔ موجودہ عہد تک اردو افسانے نے ترقی کی جو منازل طے کی ہیں وہ قابل تحسین ہے۔ تجریدی اور علامتی افسانے لکھے گئے۔ مختصر افسانے اور افسانچہ کی صنف بھی متعارف ہوئی۔ مختلف افسانہ نگاروں نے اس صنف کی آبیاری کی۔ موجودہ دور میں بھی اس صنف نے عروج حاصل کیا۔ دور حاضر میں اس صنف پر مختلف ادیبوں نے طبع آزمائی کی ہے۔ اردو ادب کے افق پر ایک ایسے ہی ادیب شاہد اجمل ہیں۔ ان کی پہلی تصنیف

''ارد گرد'' شائع ہو چکی اور دوسری تصنیف ''چھاؤں دھوپ'' منظر عام پر آرہی ہے۔ ان کہانیوں میں مصنف خود شکست و ریخت سے گزرے ہیں۔ اس کے

ان کہانیوں کا وجود ممکن نہ تھا۔ تیز چھری، ناآسودہ، اجنبی ہمسفر، عکس بر عکس، بے جا لگاؤ، دل کے رشتے، انتظار، خیرات، امید کا سورج وغیرہ کہانیاں قابل ذکر ہیں۔

کہتے ہیں کہ محبت اندھی ہوتی ہے۔ اکثر محبت کرنے والوں کا مقدر ہجر و فراق ہی ہوتا ہے۔ محبت میں لوگ اتنے اندھے ہوجاتے ہیں کہ انہیں حقیقت نظر نہیں آتی اور وہ اپنی زندگی کو تباہ و برباد کر لیتے ہیں۔ مذہب کو بھی وہ بالائے طاق رکھ دیتے ہیں۔ محبت اچھے برے کا فرق مٹا دیتی ہے۔ ایک ہوش مند انسان کو جو حقیقت نظر آتی ہے، دیوانگی میں انسان اس حقیقت تک جان کر بھی پہنچنا نہیں چاہتا۔ وہ ایسے سراب کے پیچھے بھاگتا ہے جہاں اسے کچھ حاصل نہیں ہوتا۔ بہرحال ''ناآسودہ'' ایک ایسی ہی لڑکی کی کہانی ہے جس کا انجام دردناک ہے۔ 'تیز چھری' کی کہانی بھی ایک عورت کے گرد گھومتی ہے۔ ایک ایسی عورت جو اپنے معذور شوہر اور بچوں کا پیٹ بھرنے کے لیے محنت کرتی ہے۔ اس کے لیے وہ اپنی خواہشات کو قربان کر دیتی ہے۔ اس کی مجبوریاں اسے زندگی کے عجیب موڑ پر لاکر کھڑا کر دیتی ہے۔ ''تیز چھری'' اور ''ناآسودہ'' ایسی کہانیاں ہیں جو خواتین کی نفسیات کے بارے میں ان کی ناآسودہ کیفیات اور پریشانیوں کو بیان کرتی ہیں۔ ان دونوں کہانیوں کو بڑی خوبصورتی سے پیش کیا گیا ہے۔ ان کہانیوں کے مطالعے سے پتہ چلتا ہے کہ شاہد اجمل انسانی نفسیات سے بخوبی واقف ہیں۔ عورت کے جذبات و احساسات کو ان کہانیوں میں انہوں نے دلکش پیرائے میں بیان کیا ہے۔

لگتا ہے شاہد اجمل کے قدم فکشن کی طرف مائل ہیں۔ ''اجنبی ہمسفر'' میں تخیل کی کارفرمائی اپنے عروج پر ہے۔ خواب اور حقیقت کا سنگم متاثر کن ہے۔ یہ ایک دلچسپ کہانی ہے جو فنی اعتبار سے اہم ہے۔ شاہد مذہبی تعصبات کے خلاف ہیں اور اس کی مخالفت کرتے ہیں۔ انھوں نے اپنی کئی کہانیوں میں مذہبی کرداروں کو بڑی خوبی سے پیش کیا ہے۔ مختلف مذاہب کی اقدار کا لحاظ رکھا ہے۔ ان کی فکشن آمیز کہانی

"یہ کتاب مدھیہ پردیش اردو اکادمی کے مالی تعاون سے شائع ہوئی۔"

جملہ حقوق بحق مرتب محفوظ ہیں۔

AASI FAIQI FAN AUR SHAKHSIYAT
Edited by: Tanveer Raza Barkaati
ISBN : 978-93-94367-00-5
Rs. 250/-

نام کتاب	:	عاصیؔ فائقی فن اور شخصیت
مرتب	:	تنویر رضا برکاتی
سن طباعت	:	مارچ ۲۰۲۴ء
صفحات	:	200
تعداد	:	پانچ سو
کمپوزنگ	:	مرتب بدستِ خود
تزئین	:	برکاتی کمپیوٹر آرٹ برہان پور
پروف ریڈنگ	:	بسم اللہ عدیم، ڈاکٹر الطاف انصاری، پروفیسر رفیق انصاری
قیمت	:	دوسو پچاس روپیہ -/250

ناشر
دارالسرور ایجوکیشن اینڈ ویلفیئر سوسائٹی برہان پور (رجسٹرڈ)
برکاتِ حبیب منزل، مکان نمبر 58، وارڈ نمبر 31 حریر پورہ برہان پور (ایم۔ پی)
Email tanveerbarkati313@gmail.com
9754242468, 8085285782, 7354123106

انتساب

ڈاکٹر صلاح الدین فائقؔ برہان پوری
کے نام
جن کی نظرِ التفات نے
عاصیؔ فائقی
کے شعری رجحان کو صیقل کیا۔

برکاتی

Wireless Quick Start Guide(Continue)

Method 3:Use the printer control panel with WPS

Note: Ensure that Wi-Fi Protected Setup (WPS) is enabled with WPA encryption in your wireless router or wireless access point.

If your wireless router or wireless access point has a WPS button (a button with the WPS icon* or a button labeled "WPS"), complete the following steps:

1. On the printer, press and hold the Wireless button* for 3 seconds. The Wireless signal bars on the display will blink.
2. On the wireless router or wireless access point, press and hold the WPS button for 3 seconds. Wait for about 2 minutes. If the printer connects successfully, the blue Wireless light will stop blinking and remain lit.
3. Visit 123.hp.com to install the HP software and get the most out of your printer.

If your wireless router or wireless access point does not have a WPS button, complete the following steps:

1. Press the Wireless button* and the Information button* at the same time to print the Network Configuration Page. This page provides a WPS PIN.
2. On the printer, press and hold the Wireless button* for 3 seconds. The Wireless signal bars on the display will appear, one by one.
3. Open the management tool of the wireless router or wireless access point, and then enter the WPS PIN. If the printer connects successfully, the blue Wireless light will stop blinking and remain lit.
4. Visit 123.hp.com to install the HP software and get the most out of your printer.
   Note: If you are using an Apple AirPort Base Station, you can use this method to connect the printer to your network. For more information, visit the Apple support website (www.apple.com/support).

Note: To test the wireless setup, press the Wireless button* and the Information button* at the same time. The printed reports include tips to help solve any problems.

Tip: If you need further help, see the printed documentation provided in-box with the printer; visit the HP Wireless Printing Center (www.hp.com/go/wirelessprinting); or contact the person who set up your network.

***Icon Descriptions**

WPS	Wireless	Information	Cancel
			

Microsoft®, Windows®, Windows® XP, Windows Vista®, Windows® 7, and Windows® 8 are U.S. registered trademarks of Microsoft Corporation.

فہرست

ا	انتساب		3
ب	عرضِ ناشر بصد احترام		4
ج	پیش لفظ	ڈاکٹر نصرت مہدی	7
د	عرضِ مرتب	تنویر رضا بارکاتی	8
۱	عاصی فائقی: شخصیت اور فن پر اک نگہ جو بظاہر نگہ سے کم ہے	ڈاکٹر وسیم افتخار انصاری، گوالیار	12
۲	دارالسرور، باب دکن اور عاصی فائقی	پروفیسر حدیث انصاری	15
۳	عاصی فائقی کی شاعری میں صنعتوں کا استعمال	ڈاکٹر محمد یاسین گنائی	22
۴	عاصی فائقی کی قطعات نگاری	ڈاکٹر شاہ جہاں بیگم گوہر کرنولی	51
۵	'شہرِ گل' کا غزل گو: عاصی فائقی	ڈاکٹر توقیر عالم توقیر	61
۶	گلابی غزل گو: عاصی فائقی	ڈاکٹر شبانہ نکہت انصاری	69
۷	حضرتِ عاصی فائقی کی تقدیسی شاعری	ڈاکٹر مبین نذیر	78
۸	عاصی فائقی کا کلام شاعر کے قلبی احساسات کا عکاس	ڈاکٹر فرحین بیگم	84
۹	عاصی فائقی کی غزل گوئی	ڈاکٹر نصرت مینو	89
۱۰	عاصی فائقی بحیثیت نظم گو	ڈاکٹر محمد الطاف انصاری	100
۱۱	عاصی فائقی: "شہرِ گل" کے آئینہ میں	نسرین	107
۱۲	عاصی فائقی: شخصیت اور فن کے آئینے میں	آصف پرویز	117
۱۳	عاصی فائقی کی شاعری کی خصوصیات	شہباز زرین جلیل احمد خان	128

Dr. Nusrat Mirza
Topic: Asi Faeqi ki Ghazal Goi
Chapter edited in book "Asi Faeqi Fan aur Shakhsiyat"

...رت مینو
...ہنت راؤ نانک گورنمنٹ انسٹیٹیوٹ آف آرٹس اینڈ سوشل سائنسز، ناگپور

عاصی فائقی کی غزل گوئی

...ب سماج کا آئینہ ہوتا ہے اور ہر ادبی تخلیق فنکار کے تخیل اور اس کے دور کی عکاس ہوتی ...ی ہو یا نثر تخلیق کار اپنے تجربے اور مشاہدے کو فنی خوبیوں کے ساتھ صفحۂ قرطاس پر رقم کرتا ہے۔ ...ی بات کی جائے تو شاعر اپنے کلام میں موضوع کو برتنے کے لیے نہ صرف صنائع بدائع اور دیگر ...کو ملحوظ خاطر رکھتا ہے بلکہ سوز و گداز کی چاشنی سے اس کو پر اثر بناتا ہے۔ کلام میں موسیقیت اور نغمگی ...س کی دل نشینی اہم بات ہے جو ہمیں اکثر شعراء کے یہاں دکھائی دیتی ہے۔ ایسے ہی ایک قادرا ...عاصی فائقی ہیں۔ عاصی فائقی کا کلام منفرد اور امتیازی حیثیت کا حامل ہے۔ ان کے کلام سے ...ی محظوظ ہوتے ہیں۔ اپنے کلام میں انھوں نے الفاظ کا انتخاب بڑی خوبصورتی سے کیا ہے۔

غزل پر یہ اعتراض ہوتے رہے ہیں کہ اس کے موضوعات عشق و عاشقی، گل و بلبل، ساغر و مینا، اور محبوب ...ے تک محدود ہیں۔ ان اعتراضات کے باوجود ان موضوعات پر مسلسل اشعار لکھے جاتے رہے ...عبادت بریلوی اپنی کتاب "غزل اور مطالعۂ غزل" میں لکھتے ہیں:

> "غزل میں ایک انداز دلبری اور طرز دل ربائی ہے۔ اس نے ہر دور میں دلوں کو لبھایا ہے۔ ہر فرد پر اس کے اثرات یکساں ہوئے ہیں۔ عوام و خواص، غریب و امیر سب کے دامن و دل کو اس نے ایک مخصوص انداز میں اپنی طرف کھینچا ہے۔ صوفیوں کی محفلوں میں اس نے ہنگامے برپا کیے ہیں۔ رندوں اور قلندروں کو اس نے اپنا گرویدہ بنایا ہے۔ زاہدوں اور پاک بازوں کے دلوں میں وہ محمل نشین ہوئی ہے۔ غرض

2023-24

94

EDITORIAL BOARD

Hemant Sutey (Mumbai)

Sujit Murmade (Nagpur)

Dr. Sudhir Kamble (Brunei)

Datuk Panjamurti (Malaysia)

Hardev Sahai (USA)

Parag Moon (Australia)

Dr. Sushant Godghate (Japan)

Amit Godbole (Mumbai)

Writwick Dhivare (Nagpur)

Mayur H. Maske (Nagpur)

Publication Date :

14th April 2024, Malaysia

Cover Design by :

Nilesh Bhagwat, Mumbai

Page Setting by :

Shashi Bhowate, Nagpur

Printed by :

Euro World Publication.
253/A/2, Shradhanandpeth,
Opp. Kurvej's New
Model School,
Deekshabhoomi Square,
Nagpur

ISBN: 978-93-94460-41-6

I N D E X

1.	Unveiling The Silence: The Caste Bias In Indian Media	Saakshi Samant
2.	Women Empowerment: Vitality, Causes, Challenges, And Ways Forward.	Dr. Rupali S Bhamare
3.	My Association With Raju Kamble Sir	Hemant Sutey
4.	Twenty Glorious Years : Honoring The Enduring Legacy of Er. Raju Kamble	Sujit Murmade
5.	Right To Education & Caste Atrocities In Higher Educational Institutions	Dr. Alka A. Dhoke
6.	Participation of Youth In Indian Politics: A Necessity Of Time	Atul Khobragade
7.	Dr. Ambedkar : My Understanding	Amit Godbole
8.	Dr. B. R. Ambedkar's Social And Economic Sankalp	Pradeep Hadke
9.	Dr. Ambedkar And His Educational Philosophy	Dr. Anand P. Bhalerao
10.	Are We Doing Enough To Carry Forward Dr. Ambedkar's Mission?'	Dr. Gurbux Singh Bagha
11.	How Did I Grew Up Under The Watchful Eyes Of Babasaheb?	Ganga Sivapandian
12.	Waiting For A Visa	Sujata Janardhan Kamble
13.	Dr B. R. Ambedkar Vision On The Higher Education	Dr Kamal Kishore Sahare
14.	Er. Rajkumar Kamble: A Man of Impeccable Dedication And Commitment	Er. Jagesh Kumar Somkuw
15.	Raju Kamble In North America	Milind Awasarmol
16.	Raju Kamble Memories	
17.	Buddhism And Women	Dr. Pramila H. Bhujade (Ganaveer)

BUDDHISM AND WOMEN

Dr. Pramila H. Bhujade (Ganaveer)
Associate Professor and Head of Department, Department of Sociology,
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Sociology, Nagpur

ıct:

In Buddhism, women are supposed to be self-respecting. But the picture is different. The festive ·ation has a western upsurge, so it is necessary to stop somewhere. Children of different classes are sent to the er camp, and they should be made laborers. So that children can develop an intelligent society. The role of n is very important in how Vihara can effectively be the center of propagation and movement instead of being place of conversation. In today's modern era of knowledge, girls and women are learning, and becoming eliant, but some 'Aham' (ego) seems to be growing; by suppressing that, Aham (ego), Kaya-Vacha (body age), and Mana (heart) should take the lead in the movement of Dhamma so that the sacramental labor ation is created. Carriages, and flags indicating Buddhism on material means, whether in the wrong place or eed to be considered. Today, women have taken the lead in education. But care should be taken so that tion does not disappear from culture. Buddhism is positivism and science, so a woman should propagate the ıma with a rational approach to the world of life.

Keywords: *Buddhist Dhamma, Code of Conduct, Dharma Sanskar Kendra Vihar, Shramner.*

ıduction:

y, we are living in the age of technology, the age of knowledge. The processes of globalization, liberalization, and privatization are being found universally, and India is stratified into six major religions. Buddhism is important in it. Just like food is needed for living, according to life values and standards, adaptive processes are essential for social structure and organization. Buddhism is globally recognized as a religion of equality, freedom, justice, brotherhood, principles, and science. In Buddhism, a vow is given to the followers of the religion. This pledge is the Code of Conduct. Which applies equally to everyone, from the educated to the uneducated.

dhism and Women

Discretionary thought and women: In Buddhism, a woman can decide to follow ethics and values. But the power to implement it comes from emotion. A woman understands that she should speak the truth, but a woman has to make an emotional investment in the thought of 'telling the truth' accepted by her conscience in order to 'tell the truth' even when it is personally disadvantageous. This is the balance of the woman's personality. Just feeling can be reckless. Thought can remain passive even though it is merely conscious. Today, women in Buddhism are seen to pervade life in the sense of active conduct of rational thoughts.

(b) **Dharma Sanskar Kendra Vihar and Women:** The Vihara is a center for the propagation of Buddha, Dhamma, a center for movement, science, humanism, and the establishment of Dhamma. In every field, women are constantly involved in keeping the Buddha Vihara functioning. Women also have the initiative to inculcate Buddha Dhamma in the child's mind. Today, vihara has a unique significance in the development of vipassana, adjustment, morality, ethics, equanimity, knowledge, and scientific approach from the work of performing samskaras on the child. Women have an important role in it. Buddhist Purnima, 14th April, 14th October Dhamma Chakra

Pravartan Diwas, Dr. Babasaheb Ambedkar's birth anniversary. The initiative of Mahila Mandal and women's class can be seen in Vihara. Women's activism in Vihara, Stupa is enacting the rites of the Buddhist Dhamma.

(c) **Positivism and Women in Buddhism:** In Buddhism, importance has been given to students with social responsibility and moral character. Women are fearlessly becoming self-reliant based on intellectualism. Today there is no field where a woman has not made her debut. Along with the gradual curriculum, imparting additional knowledge has also gained importance. The way to enlighten women is in Buddhism. Today, because the multifaceted halls of education are open, the positivist approach and rationality of women are increasing. When questions are used with the help of knowledge and experience about an event, the truth of which remains, its causality is understood, it is called faith. The one whose truth does not last is called superstition. Buddhism broadened the horizons of woman's knowledge and gave her strength to rationalize her thinking.

(d) **Buddhism and Women's Independence:** In Buddhism, women's self-reliance, women's identity, women's dignity, and respect are emphasized in various aspects. Today, Mahila Mandal, Small Industries, Household Industries, and Jobs are playing an important role in economic decisions by working in various fields. Therefore, the rate of women becoming self-reliant is increasing. Women's life of self-reliant lives has become easier and more convenient. Today, from going to the farm to handling technology, women have become self-reliant. Her initiative is found in family financial planning and policy planning.

(e) **Buddhist Women and Children Rituals:** If the woman in the family does not go to Vihara, how can the child to Vihara, it is not possible to pe child rites on them. A woman wh accepted the Buddhist Dhamma s bind her children to austerities. Thi help in understanding the Dha (manner). There are very few famil the community who send Shramner camp. As the first step in the Dha movement, women should inculcat culture that exists in the Buddhist na In the Shramner camp, after worsh the Buddha, one should wear Shra robes and teach them to maintain purity. If Shramner Camp is done thr the inspiration of a woman, the chil will know the propagation of Dhan manners and good behavior at an e age.

(f) **Buddhist Festivals Celebrations Women:** Buddhist festiva anniversaries, death anniversaries are Babasaheb's birth anniversary on 1 April, Mahaparinirvana day on December, Indian Constitution Day 26th November, Republic Day on 2 January. Becomes Rayat on February Buddha becomes Budha on Vaisha Purnima. on 14th October celebra Dhammachakra Pravantan Day. T festival sees women taking the initiat in fulfilling family and soci responsibilities.

Reference Text

- Dr. Ambekar's Ideological Legacy Ju 1998. Bhaskar Laxman Bhole, Sugav Publications, Pune,
- On the Path of Dhamma - Kisan Thu Euro World Publication, July 2018.
- Deekshabhumi - Shanti Swaroop Buddh Samyaghan Publications, New Dell 2005.
- Dr. Babasaheb Ambedkar Greeting Book Dr. Gangadhar Pantawane Aurangabad, 2007.

SOUVENIR MALAYSIA 24

133RD DR. BABASAHEB AMBEDKAR JAYANTI CELEBRATION

Dr. Babasaheb Ambedkar
The First Minister of Law and Justice
of the Republic of India
Founder, The Constitution of India

DR. B. R. AMBEDKAR International Convention Malaysia 2024

Aim
International
Conferance
15th April 2024

YAB DATUK SERI ANWAR IBRAHIM
Prime Minister, Malaysia

Tribute to the Great Ambedkarite Leaders from Dr Ambedkar International Mission.

Kanshiramji

Phulandevi

Manohar Atey

Rajkumar Kamble

Bhalchandra Lokhande

Tan Sri Dato' S. Subramaniam

Shantiswaroop Bouddha

Dr. Bhau Lokhande

Dr.Vimalkirti

Sangpriya Gautam

Manoj Bhai Sansare.

Sandesh Bhalekar

TAN SRI MG Pandithan

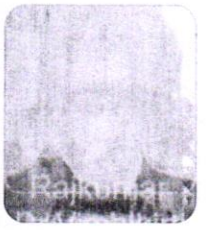

T N Urkude

Milind Fulzale

Vira Sathidar

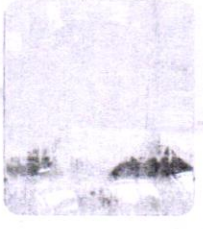

Ketan Pimpalapure

Arun Kamble

Athikumanan

Dato' K. Padmanaban

Website : www.ambedka

Published by Euro World Publication, Nagpur
ISBN : 978-93-94460-41-9

23-24 (95) (96) (58)

New Teaching Methods in Higher Education : Introducing Technology

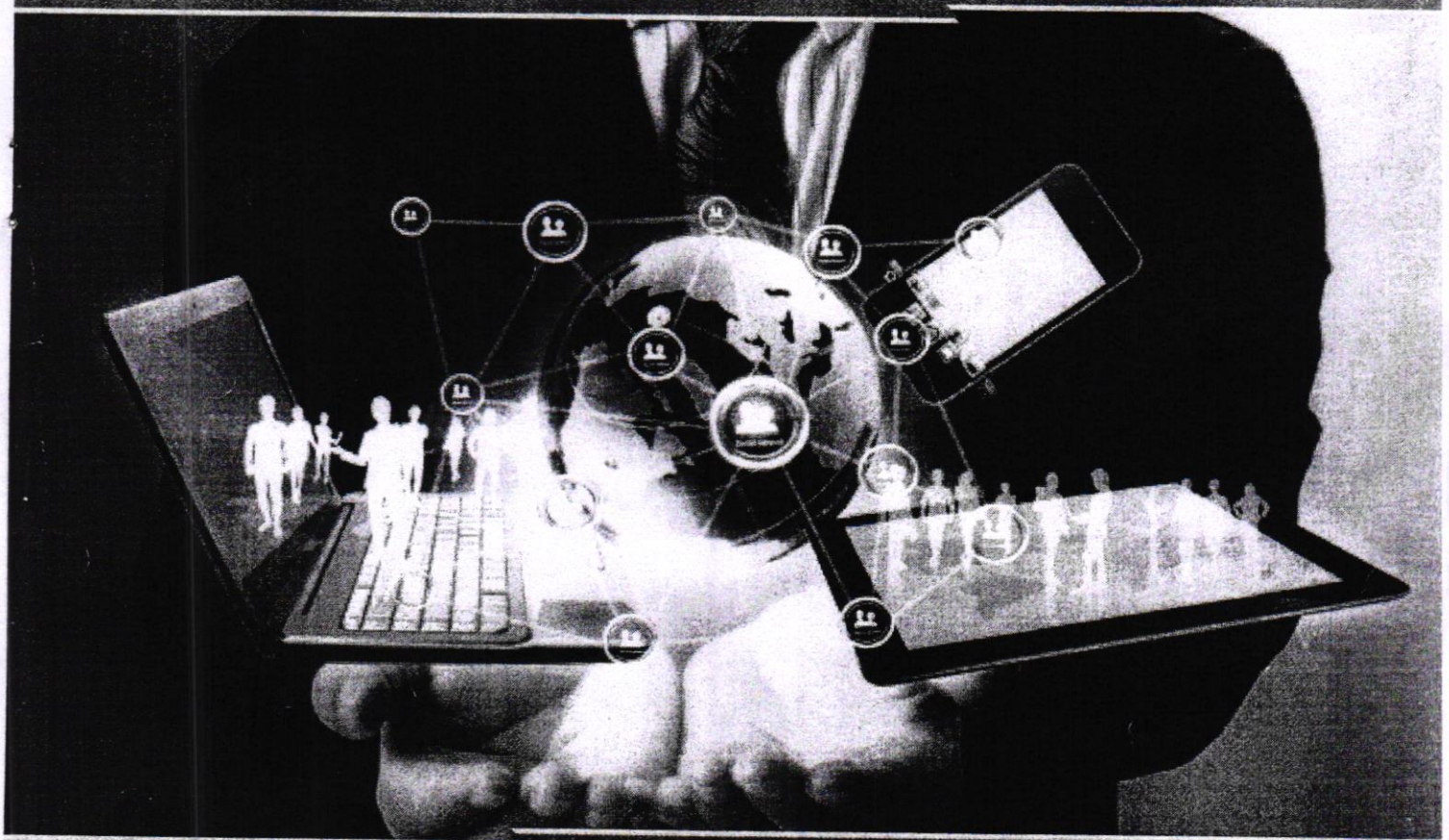

Dr. Kapil Singhel

MKSES PUBLICATIONS
LUCKNOW, INDIA

MKSES Publisher (India)

Publisher Address: Head Office: 1st Floor, Building No-85A, (Nanak Arcade Near Sani Mandir, Parag road, LDA colony, Kanpur Road, Lucknow-226012

Mobile No: +91 9838298016, +91 8299547952 Office Land line No: +91 5223587193

E-mail: mkespublication@gmail.com

Website: www.mksespublications.com

Copyright© MKSES Publisher Lucknow India

First Published: **August 2024**

ISBN: 978-81-19746-53-8

Page No. 1-82

Disclaimer: The views expressed by the authors are their own. The editor and publishers do not own any legal responsibility or liability for the views of the authors, any omission or inadvertent errors.

© All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means without the prior written permission of the publishers.

Contents

Chapter No.	Chapter Name	
1.	Modern Teaching Technology: A Catalyst for Teaching Methods ***Prashant Jambhulkar***	
2.	Post-pandemic Mobile – Assisted Language Learning ***Jibin Francis***	
3.	Difficulties in the Implementation of Modern Teaching Methods ***Dr. Manjusha Y. Dhoble***	1
4.	The Impact of Modern Technology on Teaching and Learning ***Dr. Narendra L. Gadge***	1
5.	Use of ICT Tools for Effective Teaching-Learning in Higher Education ***Dr. Vishnu M. Chavan***	2
6.	Attainment: A Study of Undergraduate Students ***V. I. Rane and B. G. Suryawanshi***	3
7.	Modern teaching methods for learning a language more impactful ***Dr. Azhar Abrar Ahmad***	3
8.	Digitalization for Tribal: Realizing the Educational Rights off the Paper ***Mr. Sulok Birendrasingh Raghuwanshi***	4
9.	The Use of Modern Technology: "Where do we stand?" ***Dr. Siddarth Patil***	5
10.	Teaching Methods in Modern Era ***Dr. Pramila Haridas Bhujade***	5

ISBN: 978-81-19746-53-8

Chapter: 10
Teaching Methods in Modern Era

Dr. Pramila Haridas Bhujade
Head and Associate Professor, Department of Sociology
Vasantrao Naik Government Institute of Arts & Social Sciences, Nagpur
E-mail: bhujadepramila@gmail.com

Abstract: Modern education is the latest and contemporary version of education that is taught in learning institutions in the 21st Century. Modern education doesn't just only focus on prominent academic disciplines of Arts but it also aims to foster critical thinking, life skills, value education, analytical skills and decision. Making skills in students. 21st Century, technology has become an integral part of our everyday lives. Now smart board, technology has become our main source of research, knowledge and teaching. This paper also tries to find out the advantage and disadvantages of teaching, learning, evaluation methodologies at under graduate level.

Keywords: Teaching, Methodology, Modern, Educational institution.

Introduction: New teaching methodologies are changing the educational environments around the world and driving better academic performance among students. We go over some of the main innovative approaches that teachers have used over the last few years and that every 21st century teacher should be acquainted with it.

Objectives of the present study:

1. To know the new teaching methods modern 21st century.
2. To study an advantages of New Methodology.
3. To examine the disadvantages of new teaching methodology.
4. To explain new methodology of teaching.

Limitation of Present Research:

ISBN: 978-81-19746-53-8

Research subject is limited to only new teaching methods.

Research methodology and Data Collection of Present Research:

Based on secondary data collected from the published research paper, report and the secondary sources include journals and information is collected from various authentic websites. In this study 'Discriptive method' used.

1. **Better prepared for the 'real' world:** It is a methodology that is expanding in schools and colleges and has significant benefits for students and teachers. It is starting from a concrete and real life. Problem, instead of the traditional theoretical and abstract models, the improvements in the ability to retain knowledge by all students, as well as the opportunity to develop complex skills such as critical thinking, communication, collaboration seem obvious or problem solving. These are some of the skills called by experts as 21st Century competencies. Which seem important to ensure a successful academic or professional career.

2. **Flipped classroom:** One of the modern methodologies that have gained more popularity in recent years, flipped classroom is a pedagogical approach in which the traditional elements of the lesson taught by the teacher are reversed. The primary educational materials are studies by the students at home and then worked on in the classroom. The main objective of this methodology is optimize time in class by dedicating it.

3. **Project Based Learning:** With the arrival of new information and communication technologies to schools, both new teaching methodologies as well as new versions of existing methodologies its essence and allows students to acquire key knowledge and skills through the development of projects that respond to real life problems. Starting from a concrete problem, instead the traditional theoretical and abstract model, students ability opportunity to develop complex competencies such as critical thinking, communication, collaboration or the problem solving.

ISBN: 978-81-19746-53-8

4. **Co-operative learning:** Stronger together this concept in a simple way co-operative learning, a methodology that teachers use to group students together and thus impact on learning in a positive way. The proponents of this model theorize that working in a group improves the attentions, involvement and acquisition of knowledge of students.

5. **Problem Based learning:** Problem Based learning is a cyclic learning process composed of many different process composed of many different stages, starting with asking questions and acquiring knowledge that, in turn, leads to more questions in a growing complexity cycle.

Advantages of this learing:

a) The development of critical thinking and creative skills.
b) The improvement of problem solving abilities.
c) Increased student motivation.
d) Better knowledge sharing in challenging situations.

6. **Thinking Based learning:** This is the goal of thinking – Based learning, developing thinking skills beyond memorization, developing effective thinking on part of the students.

7. **Competency Based learning:** Competency Based learning represents a set of strategies to achieve this. Through assessment tools such as rubrics teachers can go through the academic curriculum without significant deviations but focusing it in a different way, putting into practice,

Advantages of Teaching methods:

- Greater possibility of tasks being completed on time.
- The teacher has ultimate control over the class.
- Achieving basic curriculum objectives.
- Will increase discipline and is therefore useful within classes where this is an issue.

- Has potential to achieve accuracy and precision in performance and its therefore useful when a predetermined model must be adhered to, or a synchronized performance is required.
- The teacher maintains control over what is being learned and therefore can ensure that the lesson meets the needs and requirements of the curriculum.
- Within this methodology the teacher is able to move amongst the class and supply individual feedback while providing extension activities as required.
- This methodology allows students to experiment with a variety of skills and techniques while still allowing the teacher to direct student learning.
- This above methodology allows students to develop at their own rate and in their own direction. Individuals need to be provided with opportunities to refine their skills, techniques and knowledge within a safe and non-threating environment.

Disadvantages:

- Decreases social interaction and subsequently levels of self-esteem and motivation.
- It does not allow for creative thinking by student.
- The activities of students are more difficult to supervise and therefore distractions are more likely.
- While students are able to experiments with the knowledge and skills presented creative thinking is not promoted.
- There may not be feelings of inferiority by students in the lower group, causing concern as students that feel their abilities are inferior to those of their classmates and therefore achieve success, nor will they be motivated towards accomplishment.

Conclusion: Small group instruction, Teacher centered instruction, Project Based learning, Constructivist approach, Inquiry Based learning, flipped classroom, co-operative learning they all are important in modern teaching methods in 21st century.

ISBN: 978-81-19746-53-8

References

- http://eduvoice.in
- http://indiafreenotes.com
- http://www.schooldrillers.com
- indiafreenotes.com
- http://www.igi.global.com
- http://spark.school
- http://www.researchgage.net
- http://happynumbers.com
- http://site-484428.mozfiles.com
- http://ijesc.org